คำปรารภ

การบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) เนื่องในวันคล้ายวันมรณภาพ ปีที่ ๒ นี้ จิตตภาวันวิทยาลัย และคณะศิษยานุศิษย์ได้กำหนดจัดงานในวันอาทิตย์ที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๐ และถือว่าวันที่ ๒๑ มกราคมของทุกปีเป็นวันจัดงานดังกล่าว ณ ตำหนักสมเด็จพระสังฆราช จิตตภาวันวิทยาลัย เมืองพัทยา จังหวัดชลบุรี อันเป็นสถานที่ตั้งศพของท่าน

ในการนี้ได้จัดพิมพ์หนังสือ "เนตติปกรณ์" ขึ้นเป็นธรรมบรรณาการ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ท่านพระคันธสาราภิวงศ์แปลและอธิบายจากต้นฉบับภาษาบาลีที่ท่านพระมหากัจจายนะรจนาไว้ เพื่อประโยชน์ในการศึกษาพระพุทธพจน์ สำหรับท่านพระคันธสาราภิวงศ์ผู้แปลและอธิบายนั้นเป็นศิษย์จิตตภาวันวิทยาลัย ที่พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ส่งขึ้นไปศึกษาภาษาบาลีที่สำนักเรียนวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง จนแตกฉานในภาษาบาลีและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา จึงได้ขออนุญาตท่านผู้แปลและอธิบายเพื่อพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการในงานบำเพ็ญกุศลดังกล่าว ซึ่งท่านผู้แปลและอธิบายได้อนุญาตให้ดำเนินการได้ด้วยความเต็มใจยิ่ง จิตตภาวันวิทยาลัยและคณะศิษยานุศิษย์ จึงขออนุโมทนาขอบคุณท่านผู้แปลและอธิบายไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

เมื่อกล่าวถึงการศึกษาภาษาบาลีแบบดั้งเดิมที่สำนักเรียนวัดท่ามะโอและที่อื่น ๆ ดำเนินการอยู่ในปัจจุบัน ก็ต้องไม่ลืมที่จะกล่าวถึงพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ด้วย เพราะพระเดชพระคุณได้ส่งสามเณรจากจิตตภาวันวิทยาลัยขึ้นไปศึกษาจนมีความรู้ความสามารถสอบผ่านตามหลักสูตรของวัดท่ามะโอได้ ซึ่งมีรายชื่อดังต่อไปนี้ -

๑. ท่านพระคันธสาราภิวงศ์	๒. ท่านพระมหาเขมานันท์ เขมานนฺโท
๓. ท่านพระมหานิติสนธิ์ คุณสํวโร	๔. ท่านพระมหาประวัติ ธมฺมรกฺขิโต
๕. คุณประเทือง รอบคอบ	๖. คุณรุ่งอรุณ จันทร์สงคราม
๗. คุณราภรณ์ จิตรอำไพ	๘. คุณบุญ นพโสภณ

๙. คุณวิสิทธิ์ เห็นเจริญ ๑๐. คุณภวัต ธรรมทวีวุฒิ

๑๑. คุณมาโนช หงษ์ทอง

ศิษย์เหล่านี้ส่วนหนึ่งทั้งที่ยังอยู่ที่สำนักเรียนวัดท่ามะโอและที่สำนักศึกษาอื่นที่เกิดขึ้นในภายหลัง ได้เป็นกำลังสำคัญในด้านการสอนและการสร้างงานวิชาการด้านภาษาบาลีและคัมภีร์ที่สำคัญขึ้นมา จึงกล่าวได้ว่า ในช่วงเวลาแห่งการบุกเบิกการศึกษาภาษาบาลีแบบดั้งเดิมนั้น ศิษย์จิตตภาวันวิทยาลัยเป็นทั้งผู้เรียน ผู้สอนและผู้สร้างงานวิชาการให้แก่วงการศึกษาพระพุทธศาสนา สิ่งนี้จึงเป็นเครื่องยืนยันถึงความเป็นผู้มีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกลและมีคุณูปการที่ยิ่งใหญ่ต่อวงการศึกษาพระพุทธศาสนาของพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ที่ได้สร้างสรรค์ไว้เมื่อ ๓๐ กว่าปีก่อน

ขออนุโมทนาศิษยานุศิษย์ของพระเดชพระคุณทุกท่านที่ได้บริจาคทรัพย์สมทบ "ทุนนิธิพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) เพื่อจัดพิมพ์หนังสือในครั้งนี้ และขอเจริญพรขอบคุณ คุณรุ่งอรุณ จันทร์สงคราม ผู้รับธุระประสานงานการจัดพิมพ์ครั้งนี้

ขอบุญกุศลทั้งหลายที่จิตตภาวันวิทยาลัยและคณะศิษยานุศิษย์ได้ร่วมกันบำเพ็ญแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยอำนวยให้เกิดอิฏฐวิปูลมนูญผลแด่พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ในสุคติสัมปรายภพด้วยเถิด

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ

กิตฺติวุฑฺฒสฺส ภิกฺขุสฺส เทวโลกูปคามิโนติ

ขอผลบุญนี้ จงสำเร็จ จงสำเร็จ และจงสำเร็จแด่พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ผู้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ด้วยเทอญฯ

(พระมหาบุญธรรม ปญฺญาวุฑฺโฒ ป.ธ.๙)

ในนาม จิตตภาวันวิทยาลัย และคณะศิษยานุศิษย์

วัดมหาธาตุฯ คณะ ๗ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพฯ

โทร. ๐-๒๒๒๓-๓๕๕๓, ๐๘-๖๐๔๐-๕๐๕๗

หวนรำลึก

การศึกษาไวยากรณ์บาลีตามต้นฉบับภาษาบาลีจากคัมภีร์สัททาวิเสสอันมีกัจจายน-ไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ เป็นต้น เริ่มลดความนิยมในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย นับแต่มีการประกาศใช้แบบเรียนไวยากรณ์บาลี ฉบับภาษาไทย ซึ่งเป็นตำราขั้นพื้นฐาน จนได้รับการยอมรับทั่วไป

ในอดีต สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้นดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์หนังสือ*บาลีไวยากรณ์* ขึ้นในปีพุทธศักราช ๒๔๓๖ เพื่อเป็นแบบเรียนเร็วที่เร่งให้ผู้ศึกษาเรียนรู้ไวยากรณ์บาลีเบื้องต้นได้รวดเร็วช่วยให้เกิดความมั่นใจและพากเพียรศึกษาในชั้นสูงขึ้นต่อไป พระองค์ยังเป็นผู้ทรงริเริ่มก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและจัดให้มีการศึกษาปริยัติธรรมอย่างเป็นระบบ โดยได้พัฒนาหลักสูตรวิชาสำคัญเช่นบาลีไวยากรณ์ซึ่งปรับปรุงจากคัมภีร์มูลกัจจายน์ โดยเรียบเรียงให้มีความกระชับและเข้าใจได้ง่ายขึ้น ทำให้เรียนลัดได้ภายใน ๓-๔ เดือน ลดเวลาจากเดิมที่ต้องใช้เวลาเรียนนานถึงหลายปี

การศึกษาไวยากรณ์บาลีของไทยในยุคนั้น จึงเป็นไปตามแบบแผนขั้นต้น เพื่อเร่งให้มีผู้สืบทอดพระศาสนามากขึ้น จึงได้ยึดถือปฏิบัติกันต่อมาโดยยังมิได้พัฒนาไปสู่การศึกษาชั้นสูงจากคัมภีร์มูลราก จึงเปรียบเหมือนผู้ศึกษาธรรมขั้นพื้นฐานจากหนังสือที่ให้ความรู้ขั้นต้น ซึ่งช่วยให้เข้าใจสารัตถธรรมได้เร็วขึ้นพอเป็นแนวทางแล้วหยุดเพียงเท่านั้น โดยไม่ได้ศึกษาพระพุทธวจนะที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

เมื่อหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ในปัจจุบัน ได้รับนิมนต์จากพระเดชพระคุณพระธรรมคุณาภรณ์ (เช้า จิตปญฺโญ ป.ธ.๙) อดีตเจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ให้มาเผยแพร่พระศาสนาในประเทศไทย ท่านได้เริ่มเปิดสอนกัจจายนไวยากรณ์เป็นลำดับแรกแก่ท่านเจ้าคุณและพระภิกษุรูปอื่นในพุทธศักราช ๒๕๐๒ ท่านปรารภว่าในเวลานั้นได้พบพระภิกษุจากภาคอีสานที่เรียนรู้คัมภีร์มูลกัจจายน์ซึ่งแต่งย่อกัจจายนไวยากรณ์ไว้ บางรูปสามารถประกอบรูปศัพท์ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ได้เป็นอย่างดี ข้อนี้แสดงว่าการศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสยังคงอยู่จนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ แต่ไม่เป็นที่แพร่หลาย

จนต่อมาท่านได้เป็นเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอในพุทธศักราช ๒๕๐๘ ก็คิดจะเปิดสอน

คำชี้แจง

เรื่อง "ทุนนิธิพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ)"

ทุนนิธิพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) นี้เป็นผลแห่งความเสียสละและความสามัคคี อันเกิดจากความมีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนาของบรรดาศิษยานุศิษย์พระเดชพระคุณหลวงพ่อ ที่มีกุศลเจตนาจะส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาให้แพร่หลายเป็นธรรมทาน อันเป็นการสืบสานเจตนารมณ์ของพระเดชพระคุณหลวงพ่อซึ่งจะอำนวยประโยชน์สุขให้บังเกิดขึ้นแก่พุทธศาสนิกชนจำนวนมาก โดยเริ่มรับบริจาคตั้งแต่หลังการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายเนื่องในวันคล้ายวันมรณภาพ ปีที่ ๑ เป็นต้นมา จนถึงวันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๐ มียอดรับบริจาคทั้งสิ้นจำนวน ๓๒๓,๔๘๑ บาท โดยมีรายจ่ายคือ พิมพ์หนังสือปรมัตถธรรม ๔ จำนวน ๕๐๐ เล่ม เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๙ เป็นเงินจำนวน ๗๕,๐๐๐ บาท และพิมพ์เนตติปกรณ์ จำนวน ๕๐๐ เล่ม เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๐ จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ บาท คงเหลือเงินทั้งสิ้นจำนวน ๑๔๘,๔๘๑ บาท

ทุนนิธิพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) มีวัตถุประสงค์เพื่อเผยแพร่ผลงานของพระเดชพระคุณหลวงพ่อ และจัดพิมพ์คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นธรรมทานอุทิศกุศลถวายพระเดชพระคุณหลวงพ่อในปีต่อไป เช่น ในปี พ.ศ.๒๕๕๑ จะพิมพ์หนังสือคำบรรยายพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ เรียบเรียงจากคำบรรยายของพระเดชพระคุณพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) หรือเนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายเนตติปกรณ์เป็นต้น

ศิษยานุศิษย์พระเดชพระคุณหลวงพ่อท่านใด มีความประสงค์จะบริจาคสนับสนุนทุนนิธิดังกล่าวขอเชิญร่วมบริจาคได้ที่ พระมหาบุญธรรม ปญฺญาวุฑฺโฒ ป.ธ.๙ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๗ ท่าพระจันทร์ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร โทร. ๐-๒๒๒๓-๓๕๕๓, ๐๘-๖๐๔๐-๕๐๕๗

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย และทานมัยกุศลเจตนาอันเป็นบุญกิริยาที่กล่าวมานี้ จงเป็นปัจจัยส่งผลให้ทุกท่านเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติประสบสิ่งอันพึงปรารถนาทุกทิวาราตรีกาล และขอผลบุญนี้จงเป็นพลวปัจจัยให้ทุกท่านได้บรรลุมรรค ผล นิพพานด้วยเทอญ ฯ

ไวยากรณ์บาลีใหญ่ด้วยเห็นว่าเป็นคัมภีร์พื้นฐานสำคัญที่เอื้อประโยชน์ให้ศึกษาพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้อง แต่ไม่มีผู้เรียนจึงไม่อาจเปิดสอนได้ และได้เพียงแต่สนับสนุนการเรียนการสอนนักธรรมและบาลีสนามหลวงเช่นสำนักอื่น โดยจัดหาครูสอนพระปริยัติธรรมมาช่วยสอนในวัด ส่วนท่านได้เปิดสอนพระอภิธรรมแก่พนักงานธนาคารแห่งชาติ สาขาลำปาง ประมาณ ๒ ปี โดยมีพระไพฑูรย์ โกสลฺโล อดีตเจ้าอาวาสวัดม่อนจำศีล (ซึ่งมีความรู้ภาษาพม่าจากบิดา ภาษาจีนและไทยจากมารดา) เป็นล่ามแปลจากภาษาพม่าเป็นภาษาไทย

ต่อมาในพุทธศักราช ๒๕๑๘ พระเดชพระคุณพระเทพกิตติปัญญาคุณ หรือ 'หลวงพ่อกิตติวุฑโฒ' ของเหล่าศิษย์ที่เคารพรัก ซึ่งได้ทราบถึงความเชี่ยวชาญภาษาบาลีของหลวงพ่อธัมมานันทะจึงได้เดินทางมาวัดท่ามะโอเพื่ออาราธนาให้เปิดสอนบาลีใหญ่แก่สามเณรศิษย์จิตตภาวัน เนื่องจากได้ตระหนักถึงความสำคัญยิ่งของการศึกษาพระอภิธรรมและภาษาบาลี ขณะที่การศึกษาบาลีใหญ่ได้เสื่อมถอยจากการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยเป็นเวลานาน แม้ท่านเองก็มีเวลาเรียนบาลีไม่มากนัก จึงอุทิศเวลาเพื่อศึกษาพระอภิธรรมและได้ดำริที่จะฟื้นฟูการศึกษาหลักสูตรชั้นสูงหรือบาลีใหญ่ขึ้นในประเทศไทย

เมื่อหลวงพ่อธัมมานันทะได้ปรารภถึงข้อจำกัดในการใช้ภาษาไทย ด้วยเหตุที่ท่านพูดไม่ชัดและใช้ประโยคภาษาไทยไม่ถูกต้อง หลวงพ่อกิตติวุฑโฒจึงได้เรียนว่าอาจารย์เตชินทะที่สอนพระอภิธรรมและไวยากรณ์บาลีแก่ท่านก็พูดไทยได้ไม่ชัด แต่ศิษย์ที่ใกล้ชิดจะเข้าใจสำเนียงพูดได้เอง จากนั้นจึงได้ส่งศิษย์จิตตภาวันรุ่นแรก ๑๕ รูปมาเรียนที่วัดท่ามะโอในพุทธศักราช ๒๕๑๘ และส่งรุ่นที่ ๒ และที่ ๓ มาเรียนติดต่อกัน ๓ ปีโดยมีพระมหาทอง อภิวณฺโณ ผู้เป็นอาจารย์ของจิตตภาวันวิทยาลัย ได้มาเป็นพระพี่เลี้ยงดูแลความประพฤติของสามเณรทั้งหมด

หลวงพ่อกิตติวุฑโฒเคยกล่าวกับผู้แปลซึ่งเป็นศิษย์จิตตภาวัน ที่มาเรียนบาลีใหญ่ในพุทธศักราช ๒๕๑๙ ว่าท่านประสงค์จะให้การศึกษาปริยัติธรรมในไทยเข้มแข็งขึ้นด้วยการเรียนบาลีใหญ่เพื่อสืบทอดพระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองและประกาศพระสัทธรรมอันเพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ ท่านได้มอบหนังสือพระคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาให้ผู้แปล และเขียนข้อความไว้ว่า -

"ให้สามเณรไว้ศึกษาเพื่อความเป็นบัณฑิตในพระพุทธศาสนาตลอดไป

กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ

๒๒ ตุลาคม ๑๙ "

จึงกล่าวได้ว่าหลวงพ่อกิตติวุฑโฒเป็นผู้มีวิสัยทัศน์กว้างไกลในยุคนั้น โดยริเริ่มให้การสนับสนุนการศึกษาบาลีใหญ่เพื่อให้แพร่หลายได้ต่อไป ปัจจุบันครูสอนของสำนักเรียนวัดท่ามะโอและสำนักอื่น ล้วนเป็นศิษย์จิตตภาวันหรือเรียนมาจากศิษย์จิตตภาวันทั้งสิ้น คุณูปการของหลวงพ่อในการส่งเสริมการศึกษาบาลีใหญ่จึงสัมฤทธิ์ผลสมดั่งมโนปณิธานของท่าน

วันที่ ๒๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๔๘ เป็นวันแห่งความเศร้าโศกของเหล่าศิษย์ที่สูญเสียหลวงพ่อไป ผู้แปลในฐานะศิษย์จิตตภาวัน ขอบูชาพระคุณของหลวงพ่อผู้เป็นบุคลากรสำคัญของพระพุทธศาสนาและประเทศชาติ เป็นผู้หนึ่งในการบุกเบิกการศึกษาบาลีใหญ่ให้กลับมาสู่วงการพระพุทธศาสนาในประเทศไทยอีกครั้งหนึ่ง

ในการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายเนื่องในวันคล้ายวันมรณภาพ ปีที่ ๒ ของหลวงพ่อกิตติวุฑโฒ ผู้แปลได้รับการติดต่อจากพระมหาบุญธรรม ปญฺญาวุฑฺโฒ ป.ธ.๙ ขอจัดพิมพ์เนตติปกรณ์ ฉบับแปลและอธิบาย เพื่ออุทิศกุศลถวายแด่หลวงพ่อกิตติวุฑโฒ ผู้แปลซึ่งเป็นศิษย์จิตตภาวันได้บรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๒ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๑๖ และหลวงพ่อกิตติวุฑโฒส่งขึ้นมาศึกษาที่วัดท่ามะโอ ผู้แปลได้ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนด้วยความวิริยะอุตสาหะ จนกระทั่งได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศพม่า ซึ่งความสำเร็จของผู้แปลนั้น ก็เริ่มต้นด้วยความเป็นผู้มีวิสัยทัศน์กว้างไกลของหลวงพ่อนั่นเอง ฉะนั้น ผู้แปลจึงมีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง และขออุทิศผลบุญแห่งกุศลเจตนาในการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมธรรมวิทยาทาน และการทำงานเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งมวลนี้แด่หลวงพ่อผู้เป็นที่เคารพรักของศิษยานุศิษย์ ขอหลวงพ่อจงรับรู้อนุโมทนาและมีความสุขในสุคติโลกสวรรค์ด้วยเทอญ

พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

มกราคม ๒๕๕๐

ประวัติสังเขป
พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ)

๑. สถานะเดิม

ชื่อ กิติศักดิ์ นามสกุล เจริญสถาพร เกิดวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๙ (ตรงกับวันขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๗ ปีชวด) ณ ตำบลไทรป่า อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม บิดาชื่อ นายเตียวยี่ มารดาชื่อ นางเง็กเล้า นามสกุล เจริญสถาพร อาชีพ พาณิชยกรรม

๒. อุปสมบท

เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๐ ณ พัทธสีมา วัดปากน้ำ แขวงปากคลองภาษีเจริญ เขตภาษีเจริญ กรุงเทพฯ โดย **พระมงคลเทพมุนี** (สด จนฺทสโร) วัดปากน้ำ (ในขณะนั้นท่านอาพาธ) ได้มอบหมายให้ **พระธีรสารมุนี** วัดอัปสรสวรรค์ เป็นพระอุปัชฌาย์ **พระครูปัญญาภิรัต** วัดปากน้ำ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ **พระครูพิพัฒนธรรมคณี** วัดปากน้ำ เป็นพระอนุสาวนาจารย์

๓. วิทยฐานะ

- ❖ สำเร็จการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ จากโรงเรียนบ้านบางเลน อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม
- ❖ ศึกษานักธรรมตรี-โท-เอก สำนักเรียนวัดปากน้ำ เขตภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร
- ❖ ศึกษาบาลีไวยากรณ์ใหญ่ (คัมภีร์กัจจายนะ), คัมภีร์พระอภิธัมมัตถสังคหะ, คัมภีร์พระวิสุทธิมรรค, พระไตรปิฎก-อรรถกถา-ฎีกา สอนโดยพระอาจารย์

เตชินทเถระ อภิธัมมกถิกาจารย์ ธัมมาจริยะ สมณทูตชาวพม่า และพระครูประกาศสมาธิคุณ (สังเวียน ญาณเสวี)

๔. การปฏิบัติธรรม

- ❖ เรียนสมถกรรมฐาน สอนโดยพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) วัดปากน้ำ เขตภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร
- ❖ เรียนวิปัสสนากรรมฐาน สอนโดยพระอาจารย์อินทวังสเถระ สมณทูตชาวพม่า พระวิปัสสนาจารย์ประจำสำนักวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร

๕. หน้าที่การงานและการเผยแผ่

- ❖ เป็นผู้อำนวยการก่อสร้างจิตตภาวันวิทยาลัย เมืองพัทยา จังหวัดชลบุรี
- ❖ เป็นกรรมการและวิทยากรสำนักฝึกอบรมพระธรรมทูต สำนักงานวัดปากน้ำ
- ❖ เป็นผู้ดำเนินการโครงการอบรมพระหน่วยพัฒนาการทางจิต (พ.ศ. ๒๕๐๘ - พ.ศ. ๒๕๔๘)
- ❖ เป็นผู้บรรยายธรรม-อภิธรรมถวายพระภิกษุสงฆ์-สามเณรและประชาชนทั่วราชอาณาจักร
- ❖ เป็นผู้บรรยายธรรมทางสถานีวิทยุ-โทรทัศน์-สถานที่ราชการ และสถานประกอบการเอกชนต่าง ๆ

๖. ผลงานด้านการประพันธ์/เรียบเรียงหนังสือ

- ❖ **บทเรียนพระไตรปิฎก**
- ❖ **ธรรมะจากผี**
- ❖ **ปรมัตถธรรม ๔**
- ❖ **บวชทำไม**
- ❖ **นาทีทอง**
- ❖ **พุทโธวาท**
- ❖ **ของดีจากเปรต**
- ❖ **ตายแล้วไปไหน**
- ❖ **กรรมเวร**
- ❖ **วิสาขามหาอุบาสิกา**

- ❖ **เครื่องหมายของคนดี**
- ❖ **พัฒนาการทางจิต**
- ❖ **กรรม-การให้ผล**
- ❖ **ระเบียบไหว้พระก่อนนอน**

๗. ผลงานด้านเทป/CD-MP3 บรรยายธรรมะ

❖ **เทป "พระอภิธรรม"**	**๒๔๐ ม้วน**
❖ **เทป "พระไตรปิฎก"**	**๑๐๘ ม้วน**
❖ **เทป "พระวิสุทธิมรรค"**	**๗๑ ม้วน**
❖ **เทป "บารมี ๑๐ ทัศ"**	**๑๒ ม้วน**
❖ **เทป "กรรม-การให้ผล"**	**๑๒ ม้วน**
❖ **เทปธรรมบรรยายอื่นกว่า**	**๒๐๐ ม้วน**
❖ **CD-MP3 "พระอภิธรรม"**	**๒๒ แผ่น**
❖ **CD-MP3 "พระวิสุทธิมรรค"**	**๖ แผ่น**
❖ **CD-MP3 "กรรม-การให้ผล**	**๒ แผ่น**

๘. สมณศักดิ์

❖ ๒๕๑๕	เป็น **พระครูธรรมกถาสุนทร**		
❖ ๒๕๑๕	เป็น พระราชาคณะชั้นสามัญ	ที่	**พระอุดรคณาภิรักษ์**
❖ ๒๕๓๐	เป็น พระราชาคณะชั้นราช	ที่	**พระราชธรรมภาณี**
❖ ๒๕๓๕	เป็น พระราชาคณะชั้นเทพ	ที่	**พระเทพกิตติปัญญาคุณ**

๙. มรณภาพ

พระเดชพระคุณพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) อาพาธด้วยโรคเส้นเลือดหัวใจตีบมาเป็นระยะเวลาประมาณ ๕ ปีเศษ โดยเข้ารับการตรวจรักษาอยู่ที่โรงพยาบาลนครธน บางขุนเทียน กรุงเทพฯ เป็นประจำทุกเดือน นายแพทย์หลายท่านแนะนำให้ท่านผ่าตัด แต่พระเดชพระคุณไม่ยอมผ่าตัด เพียงแต่รักษาด้วยการฉันยาเท่านั้น ตอนเช้าวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๔๘ เวลาประมาณ ๐๙.๓๐ น. พระเดชพระคุณมีอาการ

อ่อนเพลียและเหนื่อยมากผิดปกติ และฉันอาหารเช้าไม่ค่อยได้ พระภิกษุที่ดูแลจึงโทรศัพท์เชิญนายแพทย์ประสิทธิ์ กิจติวัฒนพงศ์ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลบางละมุง ซึ่งเป็นลูกศิษย์ที่คอยดูแลอาการพระเดชพระคุณมาตรวจอาการ นายแพทย์ประสิทธิ์แนะนำว่าควรส่งเข้าตรวจรักษาที่โรงพยาบาลและได้จัดรถโรงพยาบาลบางละมุงมารับ เพื่อนำท่านเข้าตรวจรักษาร่างกายที่โรงพยาบาลนครธน กรุงเทพฯ แต่ระหว่างทางพระเดชพระคุณมีอาการผิดปกติหายใจติดขัด คณะลูกศิษย์จึงได้นำส่งรักษาตัวที่ห้องฉุกเฉิน โรงพยาบาลชลบุรี อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี นายแพทย์และพยาบาลทุกฝ่าย ได้พยายามช่วยเหลือกันอย่างเต็มที่ แต่ไม่สามารถช่วยชีวิตไว้ได้ **พระเดชพระคุณได้ถึงแก่มรณภาพด้วยอาการสงบ ในวันศุกร์ที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๘ เวลา ๑๓.๐๒ น. ณ โรงพยาบาลชลบุรี ด้วยโรคกล้ามเนื้อหัวใจขาดเลือดเฉียบพลัน สิริรวมอายุได้ ๖๘ ปี ๗ เดือน ๒๑ วัน**

คุณโถมนากถา

๑. กิตฺติวุฑฺฒาภิธานสฺส   เถรสฺส จรณมฺพุชํ
สิรสาหํ นมสฺสามิ   คุณราสิ’มนุสฺสรํ.

๒. พหู โสตาลโย ภนฺเต   มธุญาณาภิมานิโน
ปาทมฺโภชํ ตวาคมฺม   จุมฺพนฺติ สตตํ สโต.

๓. ชิคุจฺฉํว อิมํ กายํ   มรูนํ เทห’มคฺคหิ
ยโต’ยํ พหุโรเคหิ   สํสฏฺโฐ’สารสญฺญุโต.

๔. อิทานิ เทสนามคฺโค   อวสิฏฺโฐว เกวลํ
เยนตฺถํ ภูตโต ชญฺญู   สิสฺสา สมฺพุทฺธภาสิเต.

๕. พุทฺธา ปจฺเจกพุทฺธา จ   ตถาคฺคสาวกาทโย
ญาณเตชสมงฺคีปิ   ปตฺตาว มจฺจุสนฺติกํ.

๖. นาติวตฺตึสุ เต มจฺจุ-   ธมฺมํ โลกวิมทฺทกํ
มาทิเสสุ กถา กาว   อโห โห คติ โลกิยา.

๗. น โสจาม วิโยเคน   น โรทาม ตยา วินา
ตญฺเญว อุปมํ กตฺวา   อายุํ ทชฺชาม สาสเน.

๘. อธิวาเสตุ เถโร โน   ทุพฺภาสิตญฺจ ทุกฺกฏํ
ยถาพาลํ ยถามูฬฺหํ   อยํ ปจฺฉิมวนฺทนา.

คนฺธสาราภิวํโส

คำสรรเสริญคุณธรรมความดี

๑. ข้าพเจ้ารำลึกถึงคุณธรรมความดีเป็นอันมาก ขอน้อมกราบบัวบาทของพระเถระนามว่า กิตติวุฑโฒ ด้วยเศียรเกล้า

๒. ท่านผู้เจริญ หมู่ภมรคือผู้ที่สดับธรรมมากมายใคร่ได้รับความรู้ดั่งมธุรสจึงเข้าใกล้บัวบาทของท่านผู้เป็นสัตบุรุษแล้วดูดดื่มเป็นนิตย์นิรันดร์

๓. ท่านเหมือนดั่งรังเกียจกายมนุษย์นี้ ไปรับเอากายทิพย์ของเหล่าเทพ เพราะกายมนุษย์นี้ไร้แก่นสารระคนด้วยโรคนานัปการ

๔. ต่อแต่นี้ไปคงเหลือเพียงพระธรรมเทศนาของท่าน อันอำนวยผลให้มวลชนได้เข้าใจเนื้อความในพระพุทธดำรัสได้อย่างถูกต้อง

๕. พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอัครสาวกเป็นต้น แม้เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญาและเดชานุภาพก็ไปสู่สำนักของมัจจุมารโดยแท้

๖. ท่านเหล่านั้นไม่อาจล่วงพ้นความตายที่ย่ำยีชาวโลกได้ จะป่วยกล่าวไปไยในเราทั้งหลาย โอหนอ ความเป็นไปของชาวโลกน่าสลดใจ

๗. พวกเราเหล่าศิษย์จะไม่เศร้าโศกเพราะการพลัดพราก จะไม่ร่ำไห้เพราะการตายจาก พวกเราจะสืบทอดอายุพระศาสนาโดยมีท่านเป็นตัวอย่าง

๘. ขอพระเถระโปรดอดโทษที่กระทำไว้ผิดหรือกล่าวผิดของพวกเราที่ประพฤติด้วยความโง่เขลาไม่รู้ความ นี้เป็นวันทนาการครั้งสุดท้าย

พระคันธสาราภิวงศ์

คุณาภิตฺถุติคาถา

๑.	กิตฺติวุฑฺโฒ มหาเถโร	ทีฆทสฺยาภิธมฺมิโก;	
	สาสนสฺโสปการาย	นานากิจฺจํ อกาสิ โส.	(ปถฺยาวตฺต)
๒.	คนฺถคนฺถิตกมฺมนฺตํ	คนฺถมุทฺทนการิยํ;	
	คนฺถวาจนกมฺมญฺจ	อิจฺเจตํ ปุพฺพกิจฺจกํ.	(ปถฺยาวตฺต)
๓.	ตโต โส อกริ ฐานํ	“จิตฺตภาวนฺ”สมญฺญิตํ;	
	วิชฺชาลยํ อุคฺคณฺหาย	พุทฺธธมฺมสฺส ภิกฺขุนํ.	(ปฐมสตติยมวิปุลา)
๔.	เอเก โสตุชนา ตสฺส	สทฺทสตฺถํ โปราณกํ;	
	นานาคนฺถญฺจุคฺคณฺหึสุ	วชิรูปมปญฺญโต.	(ตติยมวิปุลา)
๕.	ธมฺมานนฺทาจริยมฺหา	ธมฺมาจริโยปธารินา;	
	เอเต โสตุชนา ตสฺส	ปากฏา อิธ สาสเน.	(ปฐมสวิปุลา)
๖.	คนฺธสาราภิวํโส จ	อรุโณทยนามโก;	
	อุปาสโก จุโภ สิสฺสา	กิตฺติวุฑฺฒสฺส ปากฏา.	(ปถฺยาวตฺต)
๗.	ปฐโม อกาสิ คนฺเถ	วาเจสิ จ มหาชเน;	
	ทุติโย ชนโก สทฺท-	ปาฐสาลาน ปจฺจโย;	
	อิทํ หิ สาธกํ ตสฺส	ทสฺเสสิ ทีฆทสฺสิตํ.	(ปฐมรวิปุลา)
๘.	มยํ ตสฺส สิสฺสภูตา	วนฺทาม สิรสาทรํ;	
	กิตฺติวุฑฺฒํ มหาเถรํ	สมฺปรายภวงฺคตํ.	(ปฐมรวิปุลา)

จนฺทสงฺคามวํสิกอรุโณทยนาเมน อิมา คาถา รจิตา.

คำกล่าวสดุดีพระคุณ

๑. พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) มหาเถระ เป็นผู้บรรยายพระอภิธรรม เป็นผู้มองการณ์ไกล ท่านได้ทำงานต่างๆ เพื่อเกื้อกูลพระพุทธศาสนา

๒. งานเริ่มต้นคือ งานเรียบเรียงคัมภีร์ งานจัดพิมพ์คัมภีร์ และงานบรรยายคัมภีร์ต่างๆ

๓. จากนั้นท่านได้สร้างสถานที่เป็นวิทยาลัย ซึ่งได้รับพระราชทานนามว่า “จิตตภาวัน” เพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนาของพระภิกษุสามเณรทั้งหลาย

๔. นักศึกษาส่วนหนึ่งของท่านได้เรียนคัมภีร์ไวยากรณ์แบบดั้งเดิมและคัมภีร์ต่างๆ จากพระอาจารย์ผู้มีปัญญาดุจเพชร

๕. คือจากพระอาจารย์ธัมมานันทะ ธัมมาจริยะ มหาเถระ นักศึกษาเหล่านั้นของท่านปรากฏในวงการพระพุทธศาสนาในสยามประเทศนี้

๖. ได้แก่พระคันธสาราภิวงศ์ และอุบาสกรุ่งอรุณ จันทร์สงคราม ทั้งสองเป็นศิษย์ผู้ปรากฏของพระเทพกิตติปัญญาคุณ

๗. รูปแรกได้สร้างคัมภีร์ต่างๆ และสอนผู้คนจำนวนมาก คนที่สองเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดสถานที่เรียนคัมภีร์ไวยากรณ์หลายแห่ง ผลงานนี้เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มองการณ์ไกลของพระเทพกิตติปัญญาคุณ

๘. พวกเราผู้เป็นศิษย์ของท่าน ขอกราบนมัสการพระเทพกิตติปัญญาคุณมหาเถระผู้จากไปสู่สัมปรายภพแล้ว ด้วยเศียรเกล้าด้วยความเคารพยิ่ง

รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม : ประพันธ์

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มโหระทึกชื่ออานกะของกษัตริย์พระนามว่าเจ้าทสารหะได้มีแล้ว เมื่อมโหระทึกแตกเจ้าทสารหะได้ตอกลิ่มอื่นลงไป ต่อมาโครงเก่าของมโหระทึกนั้นหายไป ยังเหลือแต่โครงลิ่ม ฉันใด

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่าภิกษุในอนาคตกาล เมื่อมีผู้กล่าวถึงพระสูตรที่ตถาคตกล่าวแล้ว อันลึกซึ้ง มีความหมายลึกซึ้ง เป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยสุญญตธรรม จักไม่ตั้งใจศึกษาเพื่อความรู้แจ้ง ไม่เงี่ยโสตลงสดับ ไม่สำคัญว่าควรศึกษาเล่าเรียน แต่เมื่อกล่าวถึงพระสูตรที่นักปราชญ์ประพันธ์ร้อยกรองไว้ มีบทพยัญชนะอันวิจิตร ไม่ใช่พุทธพจน์ เป็นถ้อยคำของสาวก จักตั้งใจศึกษาเพื่อความรู้แจ้ง เงี่ยโสตลงสดับ สำคัญว่าควรศึกษาเล่าเรียน ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระสูตรที่ตถาคตกล่าวแล้ว อันลึกซึ้ง มีความหมายลึกซึ้ง เป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยสุญญตธรรม จักอันตรธานไป ฉันนั้น

เพราะฉะนั้น พวกเธอพึงสำเหนียกว่า เมื่อมีผู้กล่าวถึงพระสูตรที่ตถาคตกล่าวแล้ว อันลึกซึ้ง มีความหมายลึกซึ้ง เป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยสุญญตธรรม พวกเราจักตั้งใจศึกษาเพื่อความรู้แจ้ง เงี่ยโสตลงสดับสำคัญว่าควรศึกษาเล่าเรียน

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงสำเหนียกอย่างนี้

(สังยุตตนิกาย นิทานวรรค โอปัมมสังยุตต์ อาณีสูตร)

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น ใน**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระคันธ-สาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบาก ต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวังนอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐกถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อยคือมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศ โดยใช่เหตุ ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรมใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษา

ค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลีเชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกา ที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๓

"ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์"

คำอนุโมทนา

เมื่อข้าพเจ้าเดินทางมาประเทศไทย และพักอยู่ที่วัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ใน พ.ศ. ๒๕๐๒ สมัยนั้นการศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์ชั้นสูงที่เรียกว่า คัมภีร์สัททาวิเสส หรือ บาลีใหญ่ ได้สูญไปจากเมืองไทยแล้วหลายสิบปี ทำให้พระภิกษุสามเณรในไทยไม่อาจศึกษาค้นคว้าข้อมูลที่โบราณาจารย์ผู้สืบทอดพระศาสนาได้อรรถาธิบายไว้โดยละเอียด

ท่านเจ้าอาวาสวัดโพธารามเวลานั้น คือ พระเดชพระคุณพระธรรมคุณาภรณ์ (เช้า จิตปญฺโญ ป.ธ.๙) ท่านเป็นผู้สนใจศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสและพระไตรปิฎก และเป็นผู้นิมนต์ข้าพเจ้ามาสอนคัมภีร์สัททาวิเสส (กัจจายนไวยากรณ์ วุตโตทัยปกรณ์ และสุโพธาลังการ) และอธิบายข้อความที่เข้าใจยากในพระไตรปิฎก (เช่น เสทโมจนคาถา ในคัมภีร์บริวาร เป็นต้น) ข้าพเจ้าจึงได้มีโอกาสเผยแพร่คัมภีร์สัททาวิเสส แม้จะเป็นเพียงวิชาเลือกของนักศึกษา

ต่อมาข้าพเจ้าได้ย้ายมาเป็นเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอใน พ.ศ. ๒๕๐๘ และได้เห็นว่าอาจารย์สัทธัมมโชติกะผู้ก่อตั้งมูลนิธิสัทธัมมโชติกะ ได้มาเผยแพร่พระอภิธรรมในไทยที่วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร และจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมจนเป็นที่นิยมมากขึ้นตามลำดับ แต่การเรียนการสอนคัมภีร์สัททาวิเสสกลับขาดสูญไป อาจทำให้ความเข้าใจอรรถและพยัญชนะในพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อนไป จึงคิดฟื้นฟูการเรียนการสอนคัมภีร์สัททาวิเสส เพื่อให้กุลบุตรชาวไทยมีความรู้ความเข้าใจภาษาบาลีอย่างถ่องแท้ อันจะอำนวยประโยชน์ต่อการศึกษาพระอภิธรรมขั้นพื้นฐานและพระไตรปิฎกเป็นอย่างดี ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๕๑๘ ข้าพเจ้าจึงเปิดสอนปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์สัททาวิเสสอื่นๆ โดยพระเดชพระคุณพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ได้ส่งสามเณรจากจิตตภาวันมาศึกษาเล่าเรียนอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาหลายปี พร้อมทั้งให้การอุปถัมภ์ปัจจัยสี่แก่วัดนี้ด้วย

ภายหลังจากนั้นข้าพเจ้าได้ส่งศิษย์เรียนดีหลายรูปไปศึกษาพระไตรปิฎกและภาษาสันสกฤตที่ประเทศสหภาพพม่า โดยเริ่มส่งพระคันธสาราภิวงศ์ไปศึกษาที่วัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร เป็นเวลา ๗ ปี และวัดวิสุทธาราม ชเวโภงวุน จังหวัดมันดเลย์ เป็นเวลา ๓ ปี ท่านรูปนี้ได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณรอายุ ๑๕ ปี และไปศึกษาต่อจนจบในระดับธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันรัฐบาลและสถาบันเอกชน จังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษาได้เป็นอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจริยะของสถาบันเอกชนได้เป็นอันดับสองของประเทศ นอกจากนี้ ยังมีศิษย์อีก ๒ รูปซึ่งเรียนจบชั้นธรรมาจริยะของพม่า คือ พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร วัดจากแดง จังหวัดสมุทรปราการ และพระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพมหานคร

ข้าพเจ้าตระหนักดีว่าภาษาบาลีที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนเป็นเหมือนภาษาหลักของพระพุทธศาสนา พุทธบุตรที่มีหน้าที่สืบทอดพระศาสนาควรมีความรู้แตกฉานในภาษาบาลี เพื่อให้สามารถเข้าใจพระไตรปิฎกซึ่งมีข้อความสุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เหมือนคนทั่วไปที่ไม่อาจเข้าใจข้อความในกฎหมายได้ลึกซึ้งเหมือนนักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก

บัดนี้ พระคันธสาราภิวงศ์ได้กลับมาเปิดสอนบาลีใหญ่แก่พระภิกษุสามเณรที่วัดและดำเนินการแปลคัมภีร์ที่สำคัญและเข้าใจยากเพื่อเป็นคู่มือการเรียนการสอนพระอภิธรรมแก่นักศึกษาและครูอาจารย์ ดังเช่นคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปรมัตถทีปนี สัจจสังเขป อภิธัมมาวตาร ซึ่งได้จัดพิมพ์ไปแล้ว และคัมภีร์เนตติปกรณ์ที่จัดพิมพ์ในครั้งนี้ นอกจากนี้ท่านได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่ม**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนาซึ่งส่วนใหญ่ไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน ๙ คัมภีร์มีมูลฎีกา และอนุฎีกา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา เป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๙๐ ปีของข้าพเจ้าในพุทธศักราช ๒๕๕๓

ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ
น หิ วญฺฌา วิชานาติ ครุํ ปสวเวทนํ.

"บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้วหญิงหมันย่อมไม่อาจรู้ถึงความทุกข์ทรมานอย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย"

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

กันยายน ๒๕๔๙

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรโม รสานํ

ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก

ธมฺโม หเว ติภเว ทุกฺขวินาสเหตุ

ธมฺมํ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๘

"พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติขวนขวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด"

คำนำ

คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นธรรมเทศนาที่งามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด เพียบพร้อมด้วยศัพท์และอรรถ มีความวิจิตรพิสดารด้วยนัยหลากหลาย ตรัสไว้เพื่อส่องนำทางมวลชนผู้มุ่งหวังประโยชน์สุขทั้งในชาตินี้และชาติต่อไป ตลอดจนอำนวยประโยชน์สูงสุดแก่ผู้แสวงหาความหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร

โดยเหตุที่คำสอนตรัสไว้ตามอัธยาศัยของผู้ฟังในวาระต่างกัน จึงทำให้อนุชนรุ่นหลังอาจไม่เข้าใจความได้ถูกต้องครบถ้วน และส่งผลให้เกิดมีผู้ตีความตามความเห็นที่เห็นต่างกันมากมายจนถึงขั้นขัดแย้ง เปรียบเหมือนกลุ่มคนตาบอดที่ต่างคลำพบช้าง แต่บอกลักษณะของช้างไปตามส่วนที่คลำพบ เช่น ส่วนหัว ขา หลัง ลำตัว และหาง แต่ละส่วนย่อมมีลักษณะต่างกัน จึงบอกเล่าตามความเห็นของผู้ที่ไม่เห็นจริงว่าช้างเหมือนหม้อ เสา คันไถ ยุ้งข้าว และไม้กวาด

ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงประพันธ์เนตติปกรณ์ไว้เพื่อเป็นแนวทางนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธพจน์ โดยประมวลเนื้อหาสาระจากพระพุทธพจน์แล้วนำมาเรียบเรียงอย่างเป็นระบบด้วยการจำแนกเป็นหาระ นัย และสาสนปัฏฐาน ดังจะกล่าวอธิบายโดยละเอียดในบทนำต่อไป

เนตติปกรณ์มีคัมภีร์อธิบายเป็นภาษาบาลี ๓ ฉบับ คือ

๑. เนตติอรรถกถา แต่งโดยพระธรรมบาลเถระที่วัดพทรติตถะ[๑] (วัดท่าพุทรา) ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้สร้างไว้ในเมืองนาคปัฏฏัน (Negapattan) อยู่ทางตอนใต้

---

[๑] อิติ พทรติตฺถวิหารวาสินา อาจริยธมฺมปาเลน กตา เนตฺติปฺปกรณสฺส อตฺถสํวณฺณนา สมตฺตา. (เนตฺติ. อ. หน้า ๒๙๗)

"คัมภีร์อธิบายเนื้อความของเนตติปกรณ์ที่อาจารย์ธรรมบาล ผู้อยู่ในวัดพทรติตถะรจนาไว้จบบริบูรณ์แล้วโดยประการฉะนี้"

ของเมืองมัทราส ห่างจากเมืองตัญโช (Tanjore) ไปทางทิศตะวันออกราว ๓๕ ไมล์ ท่านแต่งคัมภีร์นี้ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ตรงกับรัชสมัยพระเจ้ามหินทะที่ ๔ (พ.ศ. ๑๔๙๙-๑๕๑๙) ของประเทศลังกา

พระสิงหลชื่อว่าพุทธทัตตะได้เสนอความเห็นไว้ใน Corrections of Geigerus Mahavamsa Etc. (หน้า ๑๙๖-๙๗) ว่า พระธรรมบาลเถระคงมีชีวิตอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ โดยอ้างข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์[๑] ว่า "ในรัชสมัยพระเจ้าเสนะที่ ๔ ครองราชย์ระหว่างคริสต์ศักราช ๙๕๓-๙๕๖ (พุทธศักราช ๑๔๙๖-๑๔๙๙) พระองค์โปรดให้สร้างหมู่บ้านชื่อว่าสิตถคามให้เป็นวัด" และในประวัติพระเจ้ามหินทะที่ ๔ ครองราชย์ในคริสต์ศักราช ๙๕๖-๙๗๖ (พุทธศักราช ๑๔๙๙-๑๕๑๙) มีเรื่องกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์อีก[๒] ว่า "ในหลวงทรง

---

[๑] ปริเวณํ สิตฺถคามํ กาเรตฺวา วุตฺถมตฺตนา
โลกํ ปุตฺตํว ปาเลตฺวา ติวสฺเสน ทิวงฺคโต.

(มหาวํส. ๕๒.๖)

"พระเจ้าเสนะโปรดให้สร้างวัดสิตถคามที่พระองค์ทรงพำนักมาก่อน ทรงคุ้มครองชาวโลกเหมือนบุตร ทิวงคตแล้วโดยกาลล่วงไป ๓ ปี"

[คำว่า ปริเวณ หมายถึง วัดที่เป็นสำนักเรียนพระปริยัติธรรม คำนี้ใช้ตามขนบนิยมของพระสิงหล]

[๒] เถเรน ธมฺมมิตฺเตน สิตฺถคามกวาสินา
ปูชยิตฺวาน กาเรสิ อภิธมฺมสฺส วณฺณนํ.
ทาจานาคาภิธาเนน เถเรนารญฺญวาสินา
ลงฺกาลงฺการภูเตน อภิธมฺมํ กถาปยี.

(มหาวํส. ๕๒. ๓๕๓๖)

"พระเจ้ามหินทะทรงบูชาพระธรรมมิตตเถระผู้อยู่ในวัดสิตถคามแล้ว โปรดให้แต่งคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม และโปรดให้พระเถระอรัญวาสีชื่อพระทาฐานาคะ ผู้เปรียบดั่งเครื่องอลังการแห่งลังกา สอนพระอภิธรรม"

วอนขอพระธรรมมิตตะผู้อยู่ในสิตถคามให้แต่งคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม และทรงอาราธนาให้พระทาฐานาคะแสดงธรรมเกี่ยวกับพระอภิธรรม” นอกจากนี้ ในคำลงท้ายของวิสุทธิมรรค-มหาฎีกาที่พระธรรมบาลเถระแต่ง[๑] มีข้อความว่า “ท่านได้รับอาราธนาให้แต่งคัมภีร์จากพระทาฐานาคะผู้พำนักอยู่ในวัดสิทธคาม (สิตถคาม?)” เมื่อเทียบเคียงข้อความในคัมภีร์มหา-วงศ์และคำลงท้ายของวิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็พอจะอนุมานได้ว่า พระธรรมมิตตะ พระอานันท-เถระ พระทาฐานาคะ และพระธรรมบาลเถระ อยู่ในสมัยเดียวกัน คือ ในสมัยของพระเจ้ามหินทะที่ ๔ ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕

พระทาฐานาคะนั้นบางคราวพำนักอยู่ที่วัดสิตถคาม บางคราวคงพำนักอยู่ในวัดป่าฝ่ายอรัญวาสี ในระหว่างที่พระทาฐานาคะอาราธนาพระธรรมบาลเถระให้แต่งวิสุทธิมรรคมหา-ฎีกา ท่านคงได้พำนักอยู่ที่วัดสิตถคาม ในเรื่องนี้อาจมีข้อโต้แย้งได้ว่า พระทาฐานาคะอาจไม่ใช่องค์เดียวกัน แต่เมื่อพระธรรมบาลเถระแต่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกาหลังจากที่มีการสร้างวัดสิตถคามแล้ว ก็ทำให้ทราบได้ว่า พระธรรมบาลเถระเกิดในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ในรัชสมัยพระเจ้ามหินทะที่ ๔ ดังที่กล่าวมาแล้ว

นอกจากนี้ ในคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า ผู้อาราธนาให้พระอานันทเถระแต่ง คือ พระธรรมมิตตะ น่าจะเป็นรูปเดียวกับที่กล่าวถึงในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๕๒ คาถา ๓๕) ว่า “พระเจ้ามหินทะที่ ๔ ทรงอ้อนวอนให้แต่งคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม” หากเป็นตามนี้ พระอานันทเถระและพระธรรมบาลเถระน่าจะอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน แต่พระธรรมบาลเถระคงเกิดภายหลังเล็กน้อย เพราะท่านแต่งคัมภีร์อนุฎีกาซึ่งอธิบายคัมภีร์มูลฎีกา และแต่งคัมภีร์สัจจสังเขปโดยคล้อยตามมติของคัมภีร์มูลฎีกา ท่านอาจเป็นศิษย์ของ

---

[๑] อายาจิโต สิทฺธคาม- ปริเวณนิวาสินา
เถเรน ทาฐานาเคน สุทฺธาจาเรน ธีมตา.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๕๙๐)

“พระเถระชื่อ ทาฐานาคะ ผู้มีความประพฤติหมดจด มีปัญญา พำนักอยู่ในวัดสิทธคามได้วิงวอนข้าพเจ้าแล้ว”

พระอานันทเถระ จึงนำเอามติของคัมภีร์มูลฎีกาเป็นหลักในการแต่งคัมภีร์สัจจสังเขป จะเห็นได้ว่าในผลงานอรรถกถาและฎีกาของพระธรรมบาลเถระมักยกย่องพระอานันทเถระในฐานะครูว่า อานนฺทาจริโย อโวจ (พระอานันทาจารย์กล่าวไว้) มิได้กล่าวไว้เป็นกลางๆ ว่า มูลฏีกายํ อาห (กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกา)

หลักฐานเรื่องลัทธิอไวตวาทินที่พบในทีฆนิกายฎีกา ก็เป็นอีกหลักฐานสำคัญที่ยืนยันว่า พระธรรมบาลเถระมีชีวิตอยู่ในช่วงคริสตวรรษที่ ๑๐ เพราะความคิดในลัทธิอไวตวาทินของสังกรเป็นความคิดเดียวกับคำอธิบายของพระธรรมบาลเถระในทีฆนิกายฎีกา ในเรื่องนี้ท่านอธิบายว่าพวกอไวตวาทินเป็นพวกที่มีความคิดแบบผสมผสาน (มิสฺสกคาห) คือ ยึดถือทั้งรูปและนามว่าเป็นหนึ่งเดียวกัน คือ เป็นอัตตาอันเดียวกัน[๑]

นักวิชาการบางท่านสำคัญว่า พระธรรมบาลเถระผู้แต่งคัมภีร์อนุฎีกาและอรรถกถาฎีกาอื่นๆ เป็นคนละรูปกับพระธรรมบาลเถระผู้แต่งคัมภีร์สัจจสังเขป และเรียกรูปแรกว่า อาจริยธมฺมปาล (อาจารย์ธรรมบาล) ส่วนรูปหลังเป็น จูฬธมฺมปาล (พระธรรมบาลน้อย) โดยอ้างว่า คัมภีร์อนุฎีกาแม้แต่งอธิบายมูลฎีกา ก็มีความเห็นตรงกับคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมที่ขัดแย้งกับมติของมูลฎีกา แต่คัมภีร์สัจจสังเขปกล่าวตามมติของคัมภีร์มูลฎีกาที่ขัดแย้งกับ

---

[๑] มิสฺสกคาหวเสนาติ รูปารูปสมาปตฺตีนํ นิมิตฺตานิ เอกชฺฌํ กตฺวา “เอโก อตฺตา”ติ, ตตฺถ ปวตฺตสญฺญญฺจสฺส “สญฺญา”ติ คหณวเสน. อยญฺหิ ทิฏฺฐิคติโก รูปารูปสมาปตฺติลาภิตาย ตนฺนิมิตฺตํ รูปภาเวน อรูปภาเวน จ อตฺตา อุปติฏฺฐติ, ตสฺมา “รูปี จ อรูปี จา”ติ อภินิเวสํ ชเนสิ อชฺฌตฺตวาทิโน วิย, ตกฺกมตฺเตเนว วา รูปารูปธมฺมานํ มิสฺสกคฺคหณวเสน “รูปี อรูปี จ อตฺตา โหตี”ติ. (ที. ฏี. ๑.๒๐๘)

“คำว่า มิสฺสกคาหวเสน (โดยเนื่องด้วยการถือเอาผสม) หมายความว่า ความเห็นผิดที่ ๓ เป็นความเห็นผิดโดยเนื่องด้วยการถือเอานิมิตของรูปสมาบัติและอรูปสมาบัติเป็นอย่างเดียวกันว่าเป็นอัตตาหนึ่ง และถือเอาสัญญาที่มีอยู่ในสมาบัตินั้นว่าเป็นสัญญาของอัตตานั้น อธิบายได้ว่า ผู้มีความเห็นผิดจำพวกนี้ได้ยังความยึดมั่นให้เกิดขึ้นว่า อัตตามีรูปและมีนาม เหมือนลัทธิอัชฌัตตวาที เพราะสำคัญว่าอัตตาตั้งอยู่ในนิมิตของสมาบัตินั้นโดยความเป็นรูปและนาม เนื่องจากตนเป็นผู้บรรลุรูปสมาบัติและนามสมาบัติ หรือได้ยังความยึดมั่นให้เกิดขึ้นว่าอัตตามีรูปและนาม โดยเนื่องด้วยการถือเอารูปธรรมและนามธรรมผสมกัน ด้วยความคาดคะเนเท่านั้น”

อรรถกถา เช่น คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงขณะ ๓ คือ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป แต่มูล-ฎีกาและสัจจสังเขปกล่าวถึงขณะ ๒ คือ ความเกิดขึ้น และดับไป ความแตกต่างในเรื่องนี้สามารถชี้แจงได้ว่า พระธรรมบาลเถระกล่าวสนับสนุนมติของคัมภีร์อรรถกถาเพื่อให้อนุชนรุ่นหลังสามารถเข้าใจข้อความในคัมภีร์อรรถกถาได้อย่างชัดเจน แต่การที่ท่านแต่งคัมภีร์สัจจ-สังเขปตามมติของคัมภีร์มูลฎีกานั้น มีประโยชน์เพื่อให้อนุชนเข้าใจพระอภิธรรมในอีกแง่มุมหนึ่งตามมติของคัมภีร์มูลฎีกา ดังนั้น แม้ความเห็นในคัมภีร์ทั้งสองจะแตกต่างกันก็ไม่ใช่หลักฐานสำคัญที่พิสูจน์ว่าท่านผู้แต่งเป็นคนละคนกัน นอกจากนี้ ชื่อว่า จูฬธมฺมปาล ก็ยังไม่ปรากฏในวรรณกรรมบาลีใด

คัมภีร์เนตติอรรถกถานี้ ปรากฏคำเริ่มต้นเช่นเดียวกับคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย กล่าวคือ พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวถึงการแต่งโดยอาศัยคัมภีร์มหาอรรถกถาซึ่งเป็นอรรถา-ธิบายดั้งเดิมสืบทอดมาแต่สมัยพุทธกาล ประกอบด้วยคำอธิบายของพระพุทธเจ้าและพระสาวกตามสมควร และมีการประชุมชำระในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่นๆ

หลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ พระมหินทเถระได้ไปเผยแพร่พระศาสนาในลังกาทวีป โดยนำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้สะดวก ภายหลังคัมภีร์มหา-อรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง[๑]

---

[๑] สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตยมารูฬฺหํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ.
สาริปุตฺตาทิคีตํ จ กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย สีหเฬสุ ปวตฺตติ.

(มหาวํส. ๓๗.๓๓๘-๓๙)

"พระมหินทเถระผู้ทรงปัญญาได้ประพันธ์อรรถกถาสิงหลอันบริสุทธิ์ด้วยภาษาสิงหล โดยรวบรวมพระดำรัสที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงและพระสารี-บุตรเป็นต้นกล่าวไว้ อรรถกถาสิงหลซึ่งได้รับสังคายนา ๓ ครั้งปรากฏอยู่ในลังกา-ทวีป"

เมื่อพระพุทธโฆสาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) ได้ปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ ก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาลังกามาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน

๒. เนตติฎีกา แต่งโดยพระธรรมบาลเถระเพื่ออธิบายข้อความที่เข้าใจยากในเนตติอรรถกถา[๑]

๓. เนตติวิภาวินี พระสัทธรรมบาลเถระผู้เป็นพระราชครูของพระธรรมราชาดำรงสมณศักดิ์ว่ามหาธรรมราชคุรุ แต่งที่กรุงอังวะในรัชสมัยพระเจ้าบุเรงนอง (พ.ศ. ๒๐๕๘-๒๑๒๔) โดยมีเสนาบดีชื่ออนันตสุติ เป็นผู้อาราธนา คัมภีร์นี้แต่งจบในยามรุ่งเช้าของวันขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๙ จุลศักราช ๙๒๖[๒] ตรงกับพุทธศักราช ๒๑๐๘

---

[๑] ธมฺมปาลาจริโย เนตฺติปกรณฏฺฐกถา, อิติวุตฺตกฏฺฐกถา, อุทานฏฺฐกถา, จริยปิฏกฏฺฐกถา เถรคาถาฏฺฐกถา, เถรีคาถาฏฺฐกถา, วิมานวตฺถุสฺส วิมลวิลาสินี นาม อฏฺฐกถา, เปตวตฺถุสฺส วิมลวิลาสินี นาม อฏฺฐกถา, วิสุทฺธิมคฺคสฺส ปรมตฺถมญฺชูสา นาม ฎีกา, ทีฆนิกายฏฺฐกถาทีนํ จตสฺสนฺนํ อฏฺฐกถานํ ลีนตฺถปกาสินี นาม ฎีกา, เนตฺติปกรณฏฺฐกถาย ฎีกา, พุทฺธวํสฏฺฐกถาย ปรมตฺถทีปนี นาม ฎีกา, อภิธมฺมฏฺฐกถาย ฎีกาย ลีนตฺถวณฺณนา นาม อนุฎีกาติ อิเม จุทฺทสมตฺเต คนฺเถ อกาสิ.

(จูฬคนฺถวํส. ข้อ ๒๙)

"พระธรรมปาลาจารย์ประพันธ์คัมภีร์ ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ อรรถกถาของเนตติปกรณ์ อรรถกถาของอิติวุตตกะ อรรถกถาของอุทาน อรรถกถาของจริยาปิฎก อรรถกถาของเถรคาถา อรรถกถาของเถรีคาถา อรรถกถาของวิมานวัตถุชื่อว่าวิมลวิลาสินี อรรถกถาของเปตวัตถุชื่อว่าวิมลวิลาสินี ฎีกาของวิสุทธิมรรคชื่อว่าปรมัตถมัญชูสา ฎีกาของอรรถกถา ๔ อย่างมีอรรถกถาทีฆนิกายเป็นต้น ฎีกาของอรรถกถาเนตติปกรณ์ ฎีกาของอรรถกถาพุทธวงศ์ชื่อว่าปรมัตถทีปนี และอนุฎีกาของฎีกาอรรถกถาพระอภิธรรมชื่อว่าลีนัตถวัณณนา"

[๒] อิติ สมตฺตาย อายสฺมตา มหากจฺจาเนน ภาสิตาย ภควตา อนุโมทิตาย มูลสงฺคีติยํ สงฺคายนฺเตหิ เถราสเภหิ สงฺคีตาย เนตฺติยา อตฺถวณฺณนา สทฺธมฺมปาลนาเมน มหาธมฺมราชคุรุนา มหา-

คัมภีร์เนตติอรรถกถาเป็นตำราอธิบายศัพท์และเนื้อความในเนตติปกรณ์โดยละเอียด ส่วนเนตติฎีกาก็เป็นตำราอธิบายเนตติอรรถกถาอีกทอดหนึ่ง โดยเหตุที่ท่านผู้แต่งอรรถกถาและฎีกาของเนตติปกรณ์เป็นบุคคลคนเดียวกัน ดังนั้น จึงสามารถอธิบายความให้สอดคล้องกลมกลืนกัน นอกจากนี้ คัมภีร์เนตติวิภาวินีก็เป็นตำราอธิบายเนตติปกรณ์และเนตติอรรถ-กถาทั้งสองอย่าง ส่งผลให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้ความเข้าใจเนื้อหาของเนตติปกรณ์มากขึ้น

เนตติปกรณ์มีคำแปลเป็นภาษาพม่าที่เรียกว่า "คัมภีร์นิสสัย" หลายฉบับ ส่วนใหญ่ไม่ได้รับการจัดพิมพ์ ฉบับที่จัดพิมพ์ครั้งล่าสุด ชื่อว่า ฉบับโมถิ รจนาโดยพระชาครเถระ วัดโมถิ จังหวัดมันดเลย์ แต่งจบในวันขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖ พุทธศักราช ๒๔๗๐ โดยได้รับอาราธนาจากฤษีขันตีผู้พำนักอยู่ ณ ภูเขามันดเลย์ คัมภีร์นิสสัยฉบับนี้มีเพียงคำแปล ไม่มีคำอธิบาย แต่งในขณะสอนแปลเนตติปกรณ์ (พม่าเรียกว่า ชะแนต แปลว่า ฉบับสอน) และมิได้แต่งขึ้นโดยอ่านข้อความในเนตติอรรถกถาและเนตติฎีกาอย่างถี่ถ้วน จึงทำให้คำแปลไม่ตรงกับคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา ส่งผลให้ตำราเล่มนี้ไม่เป็นนิยมของนักวิชาการโดยทั่วไป

เนตติปกรณ์มีคำแปลเป็นภาษาไทยแล้ว ๔ ฉบับ คือ

๑. ฉบับแปลโดยมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๓๐ ฉบับนี้มีบาลีต้นฉบับควบคู่กับคำแปล แต่ไม่มีคำอธิบาย

๒. ฉบับแปลโดยอาจารย์คุณารักษ์ นพคุณ จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๓ ฉบับนี้มีเพียงคำแปล ไม่มีบาลีต้นฉบับและคำอธิบาย คำแปลส่วนใหญ่ในฉบับนี้แปลตาม

เถเรน รจิตา ชินปุตฺตานํ หิตกฺกรา เนตฺติวิภาวนา ฉพฺพีสาธิกนวสเต สกฺกราเช สาวณมาเส สุกฺกปกฺเข นวมทิวเส สูริยุคฺคมนสมเย สมตฺตา. (เนตฺติ. วิ. หน้า ๔๓๘)

"คัมภีร์อธิบายเนตติปกรณ์ที่อำนวยประโยชน์แก่ชินบุตร รจนาโดยพระสัทธรรมบาลมหาเถระผู้เป็นราชครูของพระธรรมราชา อันอธิบายเนื้อความของเนตติปกรณ์ทั้งหมดที่ท่านพระมหากัจจายนะภาษิตไว้ อันพระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนาแล้ว และได้รับสังคายนาโดยพระเถราจารย์ผู้ประเสริฐผู้สังคายนาอยู่ในปฐมสังคายนา จบบริบูรณ์แล้วในยามอรุโณทัย ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๙ จุลศักราช ๙๒๖ โดยประการฉะนี้"

นิสสัยพม่า ฉบับโมถิ

๓. ฉบับแปลโดยอาจารย์สมพร ศรีวราทิตย์ จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๕ ฉบับนี้มีเพียงคำแปล ไม่มีบาลีต้นฉบับและคำอธิบาย

๔. ฉบับแปลโดยอาจารย์จำรูญ ธรรมดา จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๖ ฉบับนี้มีบาลีและคำอธิบายพอสมควร แต่มีลักษณะเป็นคำบรรยายในชั้นเรียนซึ่งได้จากการถอดเทป อีกทั้งมีเพียงหาระ ๑๖ เท่านั้น ยังขาดนัย ๕ และสาสนปัฏฐาน ๑๖

ในฉบับนี้ ผู้แปลจึงดำเนินการแปลและอธิบายเนตติปกรณ์โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกาของเนตติปกรณ์เป็นหลัก โดยคำอธิบายดังกล่าวจะอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ในคำแปลและคำอธิบายเพิ่มเติมตามสมควร นอกจากนี้ ผู้อ่านสามารถเทียบเคียงคำอธิบายในหนังสือเล่มนี้กับอรรถกถาและฎีกาของเนตติปกรณ์ที่ดำเนินการแปลใกล้เสร็จสมบูรณ์และจะจัดพิมพ์ในลำดับต่อไป

แม้เนตติปกรณ์จะไม่เป็นที่นิยมศึกษาอย่างแพร่หลายในเมืองไทยปัจจุบันเหมือนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ แต่ก็นับเป็นตำราที่ทรงคุณค่าควรแก่การเผยแพร่เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก ผู้แปลจึงขอเสนอฉบับแปลและอธิบายเนตติปกรณ์เป็นภาษาไทยฉบับที่ ๕ สำหรับในประเทศเมียนม่าร์นั้นได้บรรจุคัมภีร์นี้เป็นวิชาหนึ่งในหลักสูตรธรรมาจริยะของสถาบันรัฐบาลและเอกชน

ในโอกาสงานทำบุญอายุหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอจังหวัดลำปาง ที่เวียนมาถึงในเดือนมกราคมของทุกปี คณะศิษยานุศิษย์มักร่วมกันจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของท่านในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา โดยในปี ๒๕๕๐ นี้ ทางวัดได้เสนอจัดพิมพ์เนตติปกรณ์ในวาระสำคัญที่ท่านจะมีอายุครบ ๘๗ ปี

การจัดพิมพ์คัมภีร์แปลนี้เป็นส่วนหนึ่งของ**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** ซึ่งดำเนินการโดยคณะศิษย์วัดท่ามะโอที่มีผู้แปลเป็นประธาน เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ.๒๕๕๓ เนตติปกรณ์นี้จัดพิมพ์ขึ้นต่อจากคัมภีร์อภิธัมมาวตารที่จัดพิมพ์ในปีก่อน โดยจะมีการพิจารณานำคัมภีร์สำคัญฉบับอื่นมาดำเนินการ

อย่างต่อเนื่องภายใต้โครงการเดียวกันนี้ เช่น เนตติอรรถกถา เนตติฎีกา และอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก เป็นต้น

ขอขอบคุณอาจารย์เทพพนม สุทฺธิมโน ผู้ช่วยตรวจสภาวธรรม ผศ.นงค์นุช ศรีธนา-อนันต์ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลให้สละสลวย พระมหาพิเชษฐ กนฺตเชฏฺโจ ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด และคุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ในฐานะผู้อ่านที่ให้ความเห็นที่มีประโยชน์และช่วยตรวจทานความเรียบร้อยให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

อนึ่ง ผู้แปลขอขอบคุณมูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา ที่มีอาจารย์สุจินต์ บริหารวนเขตต์ เป็นประธานมูลนิธิ ซึ่งช่วยตรวจแก้สภาวธรรมและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ต่อผู้แปล เพื่อให้หนังสือเล่มนี้มีความสมบูรณ์มากขึ้น อีกทั้งยังร่วมบริจาคทรัพย์เพื่อจัดพิมพ์เผยแพร่ให้กว้างไกลต่อไป

การได้ร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก เพราะหนังสือธรรมะเป็นสื่อแทนองค์พระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศน์และสั่งสอนเวไนยชนได้ จึงเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ได้ช่วยกันจัดสร้างและเผยแพร่นี้จะมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่าย

ขออนุโมทนากุศลจิต คุณศิริพร ตั้งจีรวงษ์ - คุณดรุณี โตสมภาค และคุณดวงพร จาตกานนท์ - คุณวิรัญสิริ ทุมมณี - คุณสมชาย เจริญสินค้า - คุณยุพิน จิระไชยเขื่อนขันธ์ ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับคัมภีร์นี้ พร้อมด้วยท่านผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัดพิมพ์ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้จงมีความสุขสวัสดี และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยและบุญกุศลอันเกิดจากการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์นี้ ขอจงเป็นพลวปัจจัยเกื้อหนุนให้หลวงพ่อมีสุขภาพแข็งแรง มีอายุยืนยาว เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของศิษย์ตราบนานเท่านาน

พระคันธสาราภิวงศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ปโยธรา ปริตาปํ หรนฺเตฺยว สรีรินํ
นนฺวตฺตลาโภ มหตํ ปรทุกฺโขปสนฺตเย.

กาวยาทรรศะ. ๒.๑๗๓

“เมฆฝนย่อมกำจัดความร้อนแก่ชนทั้งหลาย การได้รับอัตภาพของท่านผู้ประเสริฐย่อมมีเพื่อดับทุกข์แก่ผู้อื่นโดยแท้”

บทนำ

ลักษณะเนื้อหาของเนตติปกรณ์

เนตติปกรณ์ แปลว่า คัมภีร์แนะแนว คือ แนวทางนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธพจน์ จึงเป็นตำราอธิบายพระพุทธพจน์ แต่งในสมัยพุทธกาลโดยพระมหากัจจายนะ ผู้เป็นเลิศในการอธิบายความย่อให้พิสดาร และได้รับสังคายนาร่วมกับพระไตรปิฎกในปฐมสังคายนา[๑]

แม้เนตติปกรณ์จะเป็นคำสอนของพระมหาสาวก ก็จัดเป็นส่วนหนึ่งของพระไตร-ปิฎกเหมือนสาวกภาษิตอื่นอันได้แก่ อปทาน เถรคาถา เถรีคาถา ปฏิสัมภิทามรรค มหานิเทศ และจูฬนิเทศ ดังที่พระไตรปิฎก ฉบับฉัฏฐสังคีติ ได้รวมคัมภีร์นี้ไว้เป็นส่วนหนึ่งอีกด้วย แต่ในพระไตรปิฎกฉบับอื่นไม่ได้นับรวมเข้าไว้

---

[๑] เอตฺตาวตา สมตฺตา เนตฺติ ยา อายสฺมตา มหากจฺจายเนน ภาสิตา ภควตา อนุโมทิตา มูลสงฺคีติยํ สงฺคีตา. *(เนตฺติ. หน้า ๑๙๒)*

"เนตติปกรณ์ที่ท่านพระมหากัจจายนเถระภาษิตไว้ และพระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนา ได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนา จบลงด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้"

หาเร นเย จ ปฏฺฐาเน สุวิสุทฺธวินิจฺฉยํ
วิภชนฺโต นวงฺคสฺส สาสนสฺสตฺถวณฺณนํ.
เนตฺติปฺปกรณํ ธีโร คมฺภีรํ นิปุณํ จ ยํ
อเทสยิ มหาเถโร มหากจฺจายโน วสี.

(เนตฺติ. อ. หน้า ๒๙๗)

"พระมหาเถระนามว่า มหากัจจายนะ ผู้เป็นปราชญ์ ช่ำชองในฌาน เมื่อจะจำแนกข้อวินิจฉัยอันบริสุทธิ์ยิ่งในหาระ (แนวทาง) นัย (วิธี) และสาสนปัฏฐาน (การแสดงคำสอนตามอัธยาศัยของเวไนยชน) ได้แสดงเนตติปกรณ์อันละเอียดลึกซึ้ง เป็นคำอธิบายความหมายของนวังคสัตถุศาสน์"

ผู้รู้บางท่านกล่าววิจารณ์เกี่ยวกับผู้แต่งเนตติปกรณ์ ดังนี้

๑. ถ้าเนตติปกรณ์ได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนา ก็ควรพบในรายชื่อคัมภีร์ขุททกนิกายที่ได้รับสังคายนาครั้งนั้นตามพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวถึง แต่กลับไม่พบชื่อคัมภีร์นี้

๒. ถ้าพระมหากัจจายนะเป็นผู้ประพันธ์เนตติปกรณ์ ก็ควรมีการบันทึกในประวัติของพระมหาสาวกในอรรถกถาอังคุตตรนิกายของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่เรื่องนี้มิได้มีการกล่าวถึง

๓. พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาอัฏฐสาลินีว่า คัมภีร์กถาวัตถุแม้เป็นสาวกภาษิตก็ควรได้รับการยกย่องเหมือนพระพุทธพจน์ ทั้งยกตัวอย่างมธุปิณฑิกสูตรที่พระมหากัจจายนะภาษิตไว้ แต่มิได้เอ่ยถึงเนตติปกรณ์

มีข้อสันนิษฐานที่เป็นไปได้ว่า การที่พระพุทธโฆสาจารย์ไม่ระบุถึงเนตติปกรณ์ไว้ในรายชื่อของคัมภีร์ขุททกนิกายที่ได้รับสังคายนา ก็เพราะว่าท่านได้กล่าวถึงคัมภีร์นิเทศ (จูฬนิเทศและมหานิเทศ) แล้ว จึงไม่กล่าวถึงคัมภีร์นี้อีก เพราะเป็นคัมภีร์อธิบายพระพุทธพจน์เหมือนกัน และเมื่อมิได้ระบุถึงเนตติปกรณ์ไว้โดยตรง จึงมิได้กล่าวไว้ในประวัติของพระมหากัจจายนะและผลงานของท่าน

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นทัศนะของฝ่ายเถรวาทที่อ้างอิงข้อความจากต้นฉบับเนตติปกรณ์เป็นหลัก แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่า คัมภีร์นี้คงจะแต่งโดยพระกัจจายนะรุ่นหลังที่พำนักในสำนักกัจจายนะอันสืบทอดมาจากพระมหากัจจายนะ เมืองอุชเชนี แคว้นอวันตี และอยู่ในช่วงหลังพุทธกาลจนถึงสมัยก่อนยุคอรรถกถาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๙ ความเห็นนี้มาจากการวิเคราะห์วิธีจัดเนื้อหาและการเสนอความคิดในหนังสือนี้ว่ามีลักษณะการแต่งคัมภีร์อย่างเป็นระบบและมีแบบแผน ต่างจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค มหานิเทศ และจูฬนิเทศ ซึ่งเป็นแบบการนำเสนอด้วยคำบอกเล่าและท่องจำ อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเห็นว่าคัมภีร์นี้ประพันธ์ไว้เพื่อแนะแนวทางให้ผู้ศึกษาธรรมะเข้าใจพระพุทธพจน์อย่างมีระบบ จึงอาจทำให้ลีลาการประพันธ์แตกต่างไป

ในหนังสือแปลเนตติปกรณ์เป็นภาษาอังกฤษของพระญาณโมลี ชื่อว่า The Guide ผู้เขียนคำนำ คือ มิส ไอ. บี. ฮอนเนอร์ (Miss I. B. Horner) กล่าวไว้ในหน้า lix ว่า เธอพยายามหาที่มาของเนตติปกรณ์และเปฏโกปเทศจากตำราฝ่ายสันสกฤต แต่หาไม่พบ จึงเสนอว่าข้อความในคัมภีร์ทั้งสองนี้อาจเป็นความคิดที่ได้รูปแบบมาจากศาสนาเชนก็เป็นได้ อย่างไรก็ตาม ความคิดในเนตติปกรณ์นี้มาจากพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ดังที่จะได้เทียบเคียงไว้ต่อไป จึงไม่จำเป็นต้องหาแหล่งที่มาของความคิดนี้จากคัมภีร์ในศาสนาหรือวัฒนธรรมอื่น เพราะมีรากฐานมาจากพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีทั้งสิ้น เพียงแต่ได้รวบรวมให้เป็นหมวดหมู่เหมาะสมกับวัตถุประสงค์ของหนังสือเท่านั้น

พระอรรถกถาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาเพื่ออธิบายพระพุทธพจน์ และพระฎีกาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ฎีกาเพื่ออธิบายคัมภีร์อรรถกถา ได้ยึดแนวทางของเนตติปกรณ์เป็นหลักในการอธิบายความตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๙ เป็นต้นมา ดังตัวอย่างเช่น

- คัมภีร์อรรถกถาของพระวินัยปิฎก (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๐) ได้อธิบายอรรถบท คือ กลุ่มอรรถ ๖ อย่าง และพยัญชนบท คือ กลุ่มศัพท์ ๖ อย่าง ตามที่แสดงไว้ในเนตติปกรณ์

- คัมภีร์อรรถกถาของมูลปัณณาสก์ มูลปริยายสูตร อาโปวาราทิวัณณนา (เล่ม ๑ หน้า ๓๓) มีคาถาจากเนตติปกรณ์นำมากล่าวไว้

- คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย มีคำอธิบายหาระ คือ แนวทางอธิบายรูปศัพท์ ทั้ง ๑๖ ประการในสูตรแรกของฎีกานั้นๆ

- คัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๔๖) อ้างถึงหาระ ๑๖ และนัย ๕

เนตติปกรณ์มีลีลาประพันธ์คล้ายคลึงกับคัมภีร์ไวยากรณ์ คือ มีกฎเกณฑ์ในการอธิบายธรรมที่เรียกว่า สูตร และอุทาหรณ์ที่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างของเรื่องนั้นๆ คัมภีร์นี้จึงมีลักษณะโดดเด่นกว่าคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จูฬนิเทศ และมหานิเทศ และได้รับการยกย่องว่าเป็นแนวทางในการอธิบายอรรถที่ละเอียดลึกซึ้งในพระไตรปิฎก เปรียบดั่งเข็มทิศ

ที่ชี้แนะทิศทางแก่คนเดินทาง ทำให้ชาวพุทธไม่ตีความพระพุทธพจน์ตามอัตโนมติของตน[๑]

นอกจากนี้ มีคัมภีร์อีกเล่มหนึ่งที่มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับเนตติปกรณ์ ชื่อว่า เปฏโกปเทศ แปลว่า คำชี้แจงพระไตรปิฎก แต่งโดยพระมหากัจจายนเถระ (ดังข้อความในคัมภีร์เปฏโกปเทศและฎีกาของพระวินัยชื่อวิมติวิโนทนี)[๒] แต่ชาวตะวันตกเห็นว่าเนตติปกรณ์จัดลำดับเนื้อหาเป็นระบบและใช้ภาษารัดกุมกว่าเปฏโกปเทศ จึงถือว่าเนตติปกรณ์เป็นฉบับปรับปรุงของเปฏโกปเทศ

---

[๑] น หิ เนตฺติอุปเทสสนฺนิสฺสเยน วินา อวิปรีตสุตฺตตฺถาวโพโธ สมฺภวติ...สพฺพาปิ หิ สุตฺตสฺส อตฺถสํวณฺณนา เนตฺติอุปเทสายตฺตา. เนตฺติ จ สุตฺตปฺปภวา. (เนตฺติ. อ. หน้า ๓)

"จริงอยู่ ความเข้าใจอรรถในพระพุทธพจน์อย่างถูกต้อง ย่อมไม่มีโดยเว้นจากที่อาศัยคือคำชี้แจงในเนตติปกรณ์...เพราะการอธิบายความหมายของพระพุทธพจน์ เนื่องด้วยคำชี้แจงในเนตติปกรณ์ และเนตติปกรณ์ก็สืบเนื่องมาจากพระพุทธพจน์"

[๒] เปฏโกปเทเส มหากจฺจายเนน ภาสิเต ปฐมภูมิ อริยสจฺจปฺปกาสนา นาม. (เปฏโก. หน้า ๒๑๑)

"ปฐมภูมิในคัมภีร์เปฏโกปเทศที่พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ ชื่อว่า คำแสดงอริยสัจ"

เปฏเกติ มหากจฺจายนตฺเถเรน กตํ เนตฺติปฺปกรณนยานุสาริปกรณํ. ตํ ปน ปิฏกานํ วณฺณนาภูตตฺตา เปฏกนฺติ วุตฺตํ. (วิมติ. ๑.๙๑)

"คำว่า เปฏเก (ในคัมภีร์เปฏโกปเทศ) หมายความว่า คัมภีร์คล้อยตามนัยของเนตติปกรณ์ที่พระมหากัจจายนเถระประพันธ์ไว้ อนึ่ง คัมภีร์นั้นได้ชื่อว่า เปฏกะ เพราะเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎก"

การลำดับส่วนประกอบคัมภีร์

การนำเสนอเนื้อหาในเนตติปกรณ์นี้เป็นไปอย่างมีระบบ เริ่มต้นด้วยบทนอบน้อมพระพุทธเจ้า แล้วชักชวนให้ศึกษาคำสอนของพระองค์ก่อนนำเข้าสู่เนื้อหาสำคัญของคัมภีร์

ลีลาการแต่งคัมภีร์ออกเป็น ๔ ส่วนตามลำดับดังนี้

๑. สังคหวาระ คือ ปริจเฉทย่อความ เป็นคำอธิบายสั้นๆ สรุปเรื่องในหนังสือทั้งหมด มีลักษณะเป็นแบบสารบัญ ประกอบด้วยคาถา ๕ บท

๒. อุทเทสวาระ คือ ปริจเฉทแสดงอุเทศ กล่าวถึงหัวข้อใหญ่และหัวข้อย่อยของเรื่องต่างๆ โดยมีใจความสำคัญที่ละเอียดขึ้นคล้ายกับบทคัดย่อ มีคาถา ๘ บท สลับกับร้อยแก้ว

๓. นิทเทสวาระ คือ ปริจเฉทแสดงนิเทศ เป็นตอนที่นำเสนอคำจำกัดความของชื่อในแต่ละหัวข้อ เพื่อให้สามารถเข้าใจเนื้อหาชัดเจนขึ้น มีคาถา ๒๖ บท

๔. ปฏินิทเทสวาระ คือ ปริจเฉทแสดงปฏินิเทศ กล่าวอธิบายความทั้งหมดของนิเทศในตอนที่แล้วโดยละเอียด (วิภังควาระ) โดยนำพระพุทธพจน์จากพระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่างประกอบในเรื่องนั้นๆ เริ่มตั้งแต่เทสนาหารวิภังค์เป็นต้นไป นอกจากนั้น ยังแสดงการประมวลหาระทั้ง ๑๖ อย่างลงในพระสูตรสูตรเดียว (สัมปาตวาระ) และแสดงเหตุเกิดของนัย (นยสมุฏฐาน) พร้อมด้วยสูตรแสดงคำสอน (สาสนปัฏฐาน) ในตอนท้ายของคัมภีร์

ส่วนเนื้อเรื่อง แบ่งออกเป็น ๓ ตอน คือ

- หาระ (แปลว่า “แนวทาง”) กล่าวถึงแนวทางอธิบายรูปศัพท์ในพระพุทธพจน์ คำอธิบายรูปศัพท์นี้สามารถใช้อธิบายเนื้อความของรูปศัพท์ด้วย ทั้งนี้เพราะเนื้อความปรากฏอยู่ในรูปศัพท์ มี ๑๖ ประเภท คือ เทสนาหาระ (แนวทางในการแสดงอัสสาทะโทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน) เป็นต้น

- นัย (แปลว่า “วิธี”) คือ หลักวิธีในการอธิบายสภาวธรรมที่เป็นเนื้อความสำคัญในพระพุทธพจน์ อันมีอวิชชาเป็นต้นที่เป็นมูลบท โดยจำแนกตามหลักอริยสัจ ๔ ตามสมควร มี ๕ ประเภท คือ นันทิยาวัฏฏนัย (นัยที่เหมือนการเวียนของดอกกฤษณาที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก) เป็นต้น

- สาสนปัฏฐาน (แปลว่า "การแสดงคำสอน") เป็นตอนแสดงธรรมตามอัธยาศัยของเวไนยชน มี ๑๖ ประเภท คือ สังกิเลสภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายความเศร้าหมอง) เป็นต้น

เรื่องในสาสนปัฏฐาน ๑๖ สามารถอ่านเข้าใจได้ง่าย จึงขอกล่าวเฉพาะความหมายของหาระ ๑๖ และนัย ๕ เพื่อเป็นพื้นฐานแก่การอ่านเนตติปกรณ์ต่อไป

หาระ ๑๖

๑. เทสนาหาระ (แนวทางในการแสดงอัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน)

เนตติปกรณ์เริ่มต้นแนะนำให้ผู้ศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าต้องพยายามวิเคราะห์หาสาระสำคัญ ๖ ประการที่ปรากฏในทุกคำสอนของพระองค์ เพื่อจับใจความคำสอนนั้นๆ ได้อย่างถูกต้อง ประเด็นสาระทั้ง ๖ ที่ควรพิจารณา คือ

- อัสสาทะ ความยินดีพอใจ หรือความหลงติดซึ่งเป็นเหตุให้ยินดีพอใจ
- โทษ โทษของอัสสาทะ คือ ทุกข์ทั้งหมด
- นิสสรณะ เหตุแห่งการออกจากทุกข์ หรือความดับทุกข์
- จุดมุ่งหมาย ผลจากการแสดงธรรมที่เกิดแก่ผู้ฟังธรรม
- อุบาย วิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุความดับทุกข์
- การชักชวน การแนะนำให้ละเว้นความชั่วและกระทำความดี

การศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้จะอำนวยประโยชน์ให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ดีทั้งในเชิงปริยัติและปฏิบัติ โดยยังสามารถจำแนกพระพุทธพจน์นี้ตามหลักแห่งอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหัวใจของคำสอนในพระพุทธศาสนา ดังนี้

- อัสสาทะ คือ สมุทยสัจ
- โทษและจุดมุ่งหมาย คือ ทุกขสัจ
- นิสสรณะที่เป็นความดับทุกข์ คือ นิโรธสัจ
- นิสสรณะที่เป็นเหตุแห่งการออกจากทุกข์ อุบาย และการชักชวน คือ มรรคสัจ

การแนะนำให้พิจารณาในสาระทั้ง ๖ ตามหลักเทสนาหาระนี้ เป็นไปตามแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการแสวงหาความจริงของชีวิต ทั้งยังทรงแนะนำผู้อื่นไว้ในพระสูตรต่างๆ โดยบางสูตรมีอย่างเดียว บางสูตรมีหลายอย่าง เช่น

ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อสฺสาโท. (ม. มู. ๑๒.๑๖๖.๑๒๙, สํ. ข. ๑๗.๒๖.๒๓)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขและโสมนัสที่เกิดขึ้นอาศัยอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ เป็นความพอใจอุปาทานขันธ์ ๕"

สํโยชนิเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ. (สํ. นิ. ๑๖.๕๒.๓๒)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นความยินดีพอใจในธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญขึ้น"

อปฺปสฺสาทา กามา วุตฺตา ภควตา พหุทุกฺขา พหุปายาสา. อาทีนโว เอตฺถ ภิยฺโย. (ม. มู. ๑๒.๒๓๕-๓๗.๑๙๘-๒๐๐)

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มาก มีโทษมาก โทษในกามนี้มีมาก"

ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมา, อยํ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อาทีนโว. อยํ อุปาทานกฺขนฺธภูโต อาทีนโว. (ม. มู. ๑๒.๔๖๕.๔๑๔)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย การที่อุปาทานขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีสภาวะแปรปรวนนี้ เป็นโทษในอุปาทานขันธ์ ๕ ข้อนี้เป็นโทษคืออุปาทานขันธ์ ๕"

สงฺขารานเมตํ นิสฺสรณํ, ยทิทํ นิพฺพานํ. (ขุ. อิติ. ๒๕.๗๒.๒๘๖)

"พระนิพพานนี้เป็นเครื่องออกจากสังขารทั้งหลาย"

ยโต จ ขฺวาหํ ภิกฺขเว อิเมสํ ปญฺจนฺนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ เอวํ อสฺสาทญฺจ อสฺสาทโต อาทีนวญฺจ อาทีนวโต นิสฺสรณญฺจ นิสฺสรณโต ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, อถาหํ ภิกฺขเว สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ

อภิสมฺพุทฺโธติ ปจฺจญฺญาสึ. ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ “อกุปฺปา เม วิมุตฺติ. อยมนฺติมา ชาติ. นตฺถิทานิ ปุนพฺภโว”ติ. (สํ. ข. ๑๗.๒๗.๒๔)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อตถาคตได้หยั่งเห็นความยินดีพอใจอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ว่า เป็นสภาพยินดีพอใจ หยั่งเห็นโทษว่าเป็นโทษ และหยั่งเห็นการออกจากอุปาทานขันธ์ ๕ ว่า เป็นการสลัดออกอย่างนี้ ตถาคตได้ปฏิญาณว่าเป็นผู้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม ในโลก ที่มีเทวดา มาร และพรหม ในเหล่าสัตว์มีสมณะพราหมณ์ พร้อมด้วยเทวดาและมนุษย์ ปัญญารู้เห็นได้เกิดแก่ตถาคตว่า ความหลุดพ้นของเราไม่พินาศแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ไม่มีภพใหม่อีกในกาลนี้”

๒. วิจยหาระ (แนวทางในการจำแนก ๑๑ อย่างมีการจำแนกบท คำถาม และคำตอบ เป็นต้น)

วิจยหาระนี้แบ่งออกเป็น ๑๑ ประเภท คือ

- ปทวิจัย การจำแนกบทโดยศัพท์และอรรถ การจำแนกโดยศัพท์ เป็นการแจกแจงศัพท์นั้นๆ ตามหลักภาษา โดยแบ่งเป็นประเภท คือ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค และบทนิบาต, ลิงค์ คือ ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ นปุงสกลิงค์, กาล คือ อดีตกาล ปัจจุบันกาล อนาคตกาล, สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ กรณสาธนะ กรรมสาธนะ เป็นต้น, วิภัตติ คือ ปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ เป็นต้น และพจน์ คือ เอกพจน์ พหูพจน์ ส่วนการจำแนกโดยอรรถก็คือความหมายที่กล่าวไว้ตามประเภทและลิงค์เป็นต้นเหล่านั้น

- ปัญหวิจัย การจำแนกคำถาม เช่น อทิฏฐโชตนา (แสดงสิ่งที่ไม่รู้เห็น) เป็นต้น, สัตตาธิษฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง), สัมมุติวิสัย (มีบัญญัติเป็นวิสัย) และอตีตวิสัย (มีอดีตกาลเป็นวิสัย)

- วิสัชชนาวิจัย การจำแนกคำตอบ เช่น เอกังสพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงความแน่นอน), สาวเสสพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงโดยมีข้อความเหลืออยู่), สอุตตรพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงธรรมมีธรรมอื่นเหนือกว่า) และโลกิยพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงโลกิยธรรม)

- ปุพพาปรวิจัย การจำแนกข้อความก่อนและหลัง หมายถึง การจับคู่

คำถามและคำตอบที่สอดคล้องกัน เพื่อศึกษาความเป็นเอกภาพของคำหน้าและคำหลังซึ่งเป็นคำถามและคำตอบที่ไม่ขัดแย้งกัน

- อัสสาทวิจัย การจำแนกอัสสาทะ เช่น ตัณหาเป็นสภาวะยินดี ส่วนสุขเวทนาเป็นสภาวะที่น่ายินดี

- อาทีนววิจัย การจำแนกโทษ เช่น ธรรมนี้เป็นทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ หรือสังขารทุกข์

- นิสสรณวิจัย การจำแนกนิสสรณะ เช่น พระนิพพานเป็นสภาวะพ้นจากทุกข์ ส่วนมรรคเป็นเหตุให้พ้นทุกข์

- ผลวิจัย การจำแนกจุดมุ่งหมาย เช่น การปฏิบัติธรรมส่งผลให้พ้นจากทุคติ หรือข้ามพ้นความตายได้

- อุปายวิจัย การจำแนกอุบาย เช่น การหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น วิปัสสนาญาณตั้งแต่นิพพิทาญาณเป็นต้นไป หรือศรัทธาและสติที่บุคคลอบรมไว้ในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นเหตุแห่งความหมดจด

- อาณัตติวิจัย การจำแนกการชักชวน เช่น การชักชวนให้เว้นจากบาป หรือชักชวนให้เห็นโลกว่าว่างเปล่า

- อนุคีติวิจัย การจำแนกโดยอ้างพระพุทธพจน์ซึ่งกล่าวไว้ในพระสูตรที่กำลังอธิบายอยู่ หรือเป็นพระพุทธพจน์ในพระสูตรอื่นที่นำมาอ้างไว้

๓. ยุตติหาระ (แนวทางในการแสดงความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ)

ยุตติหาระมีประโยชน์เพื่อป้องกันความคลาดเคลื่อนของพระสัทธรรมที่เกิดจากการจำผิด และเพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่เกิดจากการอ้างพระพุทธพจน์ ตามอย่างในพระสูตรของศาสนาพุทธนิกายมหายานที่แต่งขึ้นในภายหลัง และขึ้นต้นด้วยคำว่า เอวํ เม สุตํ (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้) เช่น อาการวัตตสูตร สัทธัมมปุณฑรีกสูตร เป็นต้น พระพุทธพจน์เหล่านั้นพึงสอบความถูกต้องด้วยมหาปเทสข้อแรก คือ พระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้โดยตรง หรือตรวจทานจากถ้อยคำของพระสาวกผู้สดับจากพระพุทธเจ้า ซึ่งจำแนกออกเป็นสงฆ์ คณะ

และบุคคล เมื่อตรวจสอบแล้วไม่ขัดกับมหาปเทส ๔ แต่อย่างใด จึงจะจัดว่าเหมาะสม และเป็นพระพุทธดำรัสจริง

โดยเหตุที่พระสูตรเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ตามอัธยาศัยของบุคคลผู้ฟังธรรม จึงอาจมีข้อความแตกต่างกันบ้างในบางแห่ง เช่น มีการกล่าวถึงเวทนาต่างกันเป็น ๒ ประการ ๓ ประการ หรือ ๕ ประการในพระสูตรที่ต่างกัน ถ้านำหลักยุตติหาระมาเทียบเคียงก็จะพบว่าไม่ขัดแย้งกัน โดยในการกล่าวเวทนา ๒ ประการได้รวมอุเบกขาเวทนาที่มีโทษเข้าไว้ในทุกขเวทนา และรวมอุเบกขาเวทนาที่ไม่มีโทษเข้าไว้ในสุขเวทนา ในเวทนา ๓ ประการแสดงการจำแนกตามลักษณะแห่งการเสวยอารมณ์ที่ดี ไม่ดี หรือปานกลาง ส่วนเวทนา ๕ ประการกล่าวไว้ตามประเภทแห่งอินทรีย์

แนวทางประเมินในยุตติหาระนี้สำคัญมาก เพราะสมัยหลังพุทธกาลมีการรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ต่างกัน ดังที่ฝ่ายมหายานและฝ่ายเถรวาทมีพระไตรปิฎกฉบับต่างกันซึ่งมีเนื้อหาแตกต่างกันอยู่บ้าง นอกจากนี้ ต่างฝ่ายยังตีความพระพุทธพจน์ผิดแผกกัน การวางแนวทางตรวจสอบจากรูปศัพท์และอรรถเพื่อประเมินว่าคำสอนนั้นเป็นของพระพุทธเจ้าหรือพระเถระ โดยมีความถูกต้องและเหมาะสมอย่างไร จึงเป็นข้อควรพิจารณาที่ดี

๔. ปทัฏฐานหาระ (แนวทางในการแสดงปทัฏฐานคือเหตุใกล้ โดยอนุโลมนัยและปฏิโลมนัย)

ปทัฏฐานหาระเป็นแนวทางในการชี้แจงเหตุใกล้ของสิ่งต่างๆ ด้วยการพิจารณาลักษณะของสิ่งนั้นก่อน เช่น เมื่อพิจารณาว่าลักษณะของตัณหา คือ การยึดติดผูกพัน ก็จะเข้าใจได้ว่า รูปที่ชวนให้หลงใหลเป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา เป็นต้น แนวทางข้อนี้เป็นไปตามหลักพุทธธรรม คือ เริ่มต้นจากการดูลักษณะของปัญหาหรือสิ่งที่ปรากฏตามความเป็นจริง ต่อจากนั้นจึงหาสาเหตุในการเกิดขึ้นของสิ่งเหล่านั้น อันจะนำไปสู่การแก้ไขด้วยการตัดต้นเหตุของปัญหา และยังนับว่าเป็นการพิจารณาธรรมตามขั้นตอนอริยสัจ ๔

ตัวอย่างฝ่ายกุศล เช่นคำว่า นโม พุทฺธสฺส (ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้า) โดยองค์ธรรมได้แก่ มหากุศลจิตตุปบาทที่มีศรัทธาเป็นประธาน จำแนกตามปทัฏฐานหาระดังนี้ คือ

- โยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐานแก่มหากุศลจิตตุปบาท
- การฟังธรรมเป็นปทัฏฐานแก่โยนิโสมนสิการ
- การคบหาสัตบุรุษเป็นปทัฏฐานแก่การฟังธรรม

ในฝ่ายอกุศล เช่นคำว่า ปาณํ หนติ (ย่อมฆ่าสัตว์) โดยองค์ธรรมได้แก่ อกุศล-จิตตุปบาทที่มีโทสะเป็นประธาน จำแนกตามปทัฏฐานหาระดังนี้ คือ

- อโยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐานแก่อกุศลจิตตุปบาท
- การไม่ได้ฟังธรรมเป็นปทัฏฐานแก่อโยนิโสมนสิการ
- การไม่คบหาสัตบุรุษเป็นปทัฏฐานแก่การไม่ได้ฟังธรรม

๕. ลักขณหาระ (แนวทางในการแสดงธรรมอื่นที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง ซึ่งมีลักษณะเสมอกัน)

ความหมายของลักขณะ คือ ลักษณะร่วมกันในหลายสิ่ง โดยมีการดำเนินไปร่วมกันหรือการมีหน้าที่เสมอกัน เป็นต้น เช่น เมื่อพูดถึงสัญญาในคำว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ (ฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ]และมีสัญญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้ง) ก็หมายรวมไปถึงเจตสิกอื่นๆ มีผัสสะ เวทนา เป็นต้นที่ดำเนินไปร่วมกับสัญญา หรือเมื่อพูดถึงลักษณะเปลี่ยนแปลงของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็หมายรวมถึงสังขารทั้งหมด

ความรู้เรื่องลักษณะร่วมนี้มีความสำคัญมาก เพราะช่วยให้เข้าใจข้อความที่กล่าวไว้เพียงสั้นๆ แต่หมายรวมไปถึงสิ่งอื่นที่เกี่ยวข้องกัน นอกจากนี้ยังเป็นประโยชน์ต่อความเข้าใจแก่นธรรมและการปฏิบัติธรรม จำแนกออกเป็น

- สหจาริตา (การดำเนินไปร่วมกัน) เช่น เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ (ฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ]และมีสัญญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้ง) ในที่นี้แม้จะกล่าวถึงสัญญาอย่างเดียวก็รวมเอาเจตสิกอื่นๆ มีผัสสะ เวทนา เป็นต้นที่ดำเนินไปร่วมกับสัญญา

- สหกิจจตา (การมีหน้าที่เสมอกัน) เช่น ททํ มิตฺตานิ คนฺถติ (ผู้ให้ย่อมผูกมิตร) ประโยคนี้แม้จะกล่าวถึงทานก็รวมเอาสังคหวัตถุอื่น คือ ปิยวาจา (การพูดไพเราะ) อัตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์) และสมานัตตตา (การวางตัวเสมอกัน) เพราะเป็นสังคห-

วัตถุเหมือนกัน

- สมานเหตุตา (การมีเหตุเสมอกัน) เช่น ผสฺสปจฺจยา เวทนา (เวทนาย่อมเกิดขึ้นเพราะผัสสะเป็นปัจจัย) แม้ประโยคนี้จะกล่าวถึงเวทนาก็รวมเอาสัญญาเป็นต้นที่เกิดจากผัสสะอีกด้วย เพราะมีเหตุเสมอกัน

- สมานผลตา (การมีผลเสมอกัน) เช่น อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) แม้ประโยคนี้จะกล่าวถึงสังขารก็รวมเอาตัณหาและอุปาทานเป็นต้นที่เป็นผลของอวิชชาเหมือนกัน

- สมานารัมมณตา (การมีอารมณ์เสมอกัน) เช่น รูปํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ. ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ (บุคคลย่อมเพลิดเพลินยินดีรูป ราคะย่อมอาศัยรูปนั้นเกิดขึ้น) แม้ประโยคนี้จะกล่าวถึงราคะก็รวมเอาเวทนาเป็นต้นอีกด้วย เพราะมีอารมณ์เสมอกับราคะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูป

๖. จตุพยูหหาระ (แนวทางในการอธิบายวิธี ๔ กลุ่ม คือ รูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร)

จตุพยูหหาระเน้นความสำคัญของความรู้หลักภาษาและไวยากรณ์อย่างแตกฉานเพื่อประโยชน์ในการเข้าใจคำสอนและแสดงอรรถาธิบายเพิ่มเติม โดยต้องเริ่มต้นเข้าใจบทที่จะนำไปสู่ความเข้าใจรูปศัพท์และความหมายทางธรรม เมื่อเข้าใจบทดีแล้วก็จะเข้าใจลักษณะไวยากรณ์อื่นอีกมาก กล่าวคือ จะเป็นผู้ฉลาดในอรรถ (อตฺถกุสล) ในธรรม (ธมฺม-กุสล) ในพยัญชนะคือพยางค์และพากย์ (พฺยญฺชนกุสล) ในรูปวิเคราะห์ (นิรุตฺติกุสล) ในความสัมพันธ์ระหว่างเทศนา (ปุพฺพาปรกุสล) ในเทศนา (เทสนากุสล) ในบัญญัติที่เป็นอดีต (อตีตา-ธิวจนกุสล) ในบัญญัติที่เป็นอนาคต (อนาคตาธิวจนกุสล) ในบัญญัติที่เป็นปัจจุบัน (ปจฺจุปฺ-ปนฺนาธิวจนกุสล) ในเพศหญิง (อิตฺถาธิวจนกุสล) ในเพศชาย (ปุริสาธิวจนกุสล) ในเพศไม่ใช่เพศชายเพศหญิง (นปุํสกาธิวจนกุสล) ในเอกพจน์ (เอกาธิวจนกุสล) ในพหูพจน์ (อเนกา-ธิวจนกุสล)

ลักษณะไวยากรณ์ในที่นี้ได้ปรับปรุงมาจากคำอธิบายที่มีอยู่บ้างแล้วในสมัยพุทธกาล โดยคำว่า ผู้ฉลาดในอรรถ ผู้ฉลาดในธรรม ผู้ฉลาดในพยัญชนะคือพยางค์และพากย์ ผู้ฉลาดในรูปวิเคราะห์ และผู้ฉลาดในความสัมพันธ์ระหว่างเทศนา ล้วนมีอยู่ในไตรปิฎกแล้ว ในคัมภีร์นิเทศก็มีการอธิบายไวยากรณ์อยู่บ้าง แต่ยังไม่เป็นระบบแน่นอนเหมือนในเนตติปกรณ์

หาระนี้แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

- เนรุตตะ รูปวิเคราะห์ เช่น ผุสนฏฺเฐน ผสฺโส (ชื่อว่า ผัสสะ เพราะเป็นสภาวะสัมผัส) คำว่า ผุสนฏฺเฐน (เพราะเป็นสภาวะสัมผัส) แสดงรูปวิเคราะห์ ผสฺส เป็นภาวสาธนะว่า ผุสนํ ผสฺโส (การสัมผัส ชื่อว่า ผัสสะ)

- อธิปปายะ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกในพระสูตรนั้นๆ เช่น ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ (ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม) ข้อความนี้แสดงไว้ด้วยความมุ่งหมายว่า ผู้ที่ต้องการจะพ้นจากอบายจักประพฤติธรรม

- นิทานะ เหตุของการแสดงธรรม คือ การที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งทูลถามปัญหาพระพุทธเจ้า หรือพระองค์ทรงแสดงธรรมโดยปรารภบุคคลหรือเรื่องราวอย่างใดอย่างหนึ่ง

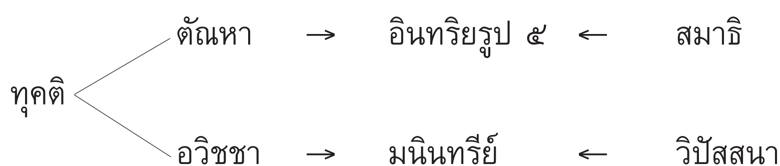
- ปุพพาปรสนธิ การเชื่อมโยงพระสูตรหน้าที่กำลังกล่าวถึงกับพระสูตรหลังที่นำมาอ้างอิงเป็นสาธก หรือการเชื่อมโยงข้อความหน้ากับข้อความหลังในพระสูตรเดียวกัน

๗. อาวัฏฏหาระ (แนวทางในการเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ตรงกันข้าม)

การอธิบายความตามหาระนี้ เป็นการเชื่อมโยงไปหาธรรมที่ตรงกันข้าม เมื่อมีการกล่าวถึงกุศล ก็สามารถโยงไปหาอกุศล หรือเมื่อกล่าวถึงอกุศล ก็สามารถโยงกลับไปหากุศลได้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้ทราบความเป็นปฏิปักษ์ของกุศลและอกุศล ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธพจน์อย่างชัดเจน และเป็นแนวทางในการปฏิบัติธรรมได้อย่างถูกต้อง

ความจริงแล้วแนวทางนี้เสนอวิธีแก้ปัญหาตามอริยสัจ ๔ กล่าวคือ เริ่มต้นด้วยการหาที่มาของปัญหาและสาเหตุของเหตุนั้นไปตามลำดับจนกระทั่งรู้ถึงต้นเหตุของปัญหา หลังจากนั้นก็หาวิธีแก้ ซึ่งเริ่มจากการแก้ต้นเหตุของปัญหาย้อนขึ้นไปตามลำดับทีละขั้นตอนจนกระทั่งสามารถแก้ไขปัญหาที่กำลังเผชิญได้

ตัวอย่างเช่น เมื่อพูดถึงทุคติ ก็ควรเริ่มต้นหาสาเหตุที่ทำให้เกิดทุคติเป็นลำดับแรก จะพบสาเหตุ ๒ อย่าง คือ ตัณหา และอวิชชา เมื่อพิจารณาต่อไปจะพบว่า สาเหตุที่ทำให้เกิดตัณหา คือ อินทริยรูป ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) และสาเหตุที่ทำให้เกิดอวิชชา คือ มนินทรีย์ (ใจ) จากนั้นจะพบว่าวิธีแก้ปัญหาเรื่องอินทริยรูปทั้ง ๕ คือ สมาธิ เมื่อแก้ปัญหาอินทริยรูปทั้ง ๕ ได้ ก็ตัดปัญหาเรื่องตัณหาที่จะนำไปสู่การตัดปัญหาเรื่องทุคติ ส่วนมนินทรีย์นั้นแก้ปัญหาได้ด้วยวิปัสสนา เมื่อควบคุมมโนอินทรีย์ได้ ก็ขจัดปัญหาอวิชชาอันจะนำไปสู่การแก้ปัญหาทุคติอีกทางหนึ่ง

๘. วิภัตติหาระ (แนวทางในการจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้ และภูมิ โดยทั่วไปและไม่ทั่วไป)

วิภัตติหาระนี้จำแนกข้อความในพระพุทธพจน์ออกเป็น ๕ อย่าง คือ

- สภาวธรรมที่ตรงกันข้าม เช่น สภาวธรรมที่ตรงกันข้ามกับกุศล คือ อกุศลธรรมฝ่ายเศร้าหมอง

- เหตุใกล้ เช่น เหตุใกล้ของกุศล คือ ศีลเป็นเหตุใกล้แก่มหัคคตธรรม ศีลและฌานเป็นเหตุใกล้แก่โลกุตตรธรรม

- ภูมิ เช่น ภูมิของกุศล คือ ความเป็นปุถุชนเป็นภูมิของธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ความเป็นพระโสดาบันเป็นต้นเป็นภูมิของธรรมที่พึงละด้วยมรรคเบื้องบน ๓

- ความเป็นธรรมทั่วไป คือ ลักษณะทั่วไปของผู้คนโดยมาก เช่น กามราคะและพยาบาท เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นกับปุถุชนและพระโสดาบันทั่วไป

- ความเป็นธรรมไม่ทั่วไป คือ ลักษณะพิเศษเฉพาะบางคน เช่น กามราคะและพยาบาท เป็นสภาวะไม่เกิดกับพระอนาคามีและพระอรหันต์

๙. ปริวัตตนหาระ (แนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม)

ปริวัตตนหาระนี้เป็นการเสนอเนื้อหาหรือความคิดที่ตรงกันข้ามกับเรื่องที่ต้องการอธิบาย เพื่อทำให้ผู้ศึกษามีความคิดกว้างไกลออกไป อันจะเอื้อให้เข้าใจสภาวธรรมตามความเป็นจริงอย่างสมบูรณ์ เช่น ถ้าในพระสูตรกล่าวถึงเรื่องกุศล ผู้อธิบายธรรมควรอธิบายเรื่องอกุศล เพื่อช่วยให้เข้าใจเรื่องนี้ได้ชัดเจน

แนวทางเสนอเนื้อหาหรือความคิดที่ตรงกันข้ามนี้ เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกใช้ในการสอนธรรมเสมอ ในมัชฌิมนิกาย มหาจัตตารีสกสูตร พระพุทธองค์ทรงอธิบายธรรมที่เป็นกุศล ๒๐ ชนิด และธรรมที่เป็นอกุศล ๒๐ ชนิด ในตอนท้ายพระองค์ได้อธิบายถึงความสำคัญของการเข้าใจธรรมะทั้งสองด้านซึ่งตรงข้ามกัน เพื่อประโยชน์ในการบรรลุธรรม เพราะทำให้แบ่งแยกได้ว่า สิ่งใดถูกควรสรรเสริญ สิ่งใดผิดควรตำหนิ มิฉะนั้นแล้วอาจถือผิดได้ ดังข้อความในพระสูตรนั้นว่า

โย หิ โกจิ ภิกฺขเว สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา อิมํ มหาจตฺตารีสกํ ธมฺมปริยายํ ครหิตพฺพํ ปฏิกฺโกสิตพฺพํ มญฺเญยฺย, ตสฺส ทิฏฺเฐว ธมฺเม ทส สหธมฺมิกา วาทานุวาทา คารยฺหํ ฐานํ อาคจฺฉนฺติ. สมฺมาทิฏฺฐึ เจ ภวํ ครหติ, เย จ มิจฺฉาทิฏฺฐี สมณพฺราหฺมณา เต โภโต ปุชฺชา, เต โภโต ปาสํสา. (ม. อุ. ๑๔.๑๔๓.๑๒๙)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งพึงสำคัญที่จะติเตียนคัดค้านธรรมเทศนาชื่อมหาจัตตารีสกะนี้ การพูดและการพูดตามที่ปรากฏในปัจจุบันอันชอบด้วยเหตุ ๑๐ อย่างของสมณะหรือพราหมณ์ผู้นั้น ย่อมถึงฐานะน่าตำหนิในปัจจุบันโดยแท้ ถ้าใครติเตียนสัมมาทิฏฐิ เขาก็ต้องบูชาสรรเสริญสมณะพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิผิด”

๑๐. เววจนหาระ (แนวทางในการแสดงคำไวพจน์)

เววจนหาระนี้นำเสนอคำไวพจน์ หรือคำพ้องความ คือ คำที่มีความหมายอย่างเดียวกัน จัดอยู่ในกลุ่มเรื่องคล้ายคลึงกัน เช่น จิต มโน และวิญญาณ หรือเป็นคำที่อาจใช้แทนกันได้ โดยเป็นคำที่แยกแยะคุณลักษณะแตกต่างกันออกไป เช่นคำว่า อสังขตะ อนัตตา อนาสวะ สัจจะ อมตะ ปณีตะ คัมภีระ ถือว่าเป็นคำไวพจน์ของนิพพาน ดังนี้เป็นต้น

การใช้คำไวพจน์ของพระพุทธเจ้า มีประโยชน์เพื่อ

- ทำให้บุคคลบางคนเข้าใจข้อความนั้นในเวลาแสดงธรรมและในเวลาอื่นที่ผู้ฟังธรรมนึกทบทวน
- ทำให้คนที่มีจิตฟุ้งซ่านคิดเรื่องอื่นในขณะฟังธรรมได้เข้าใจเนื้อความด้วยปริยายอื่น
- ทำให้ผู้ที่มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการกำหนดรู้เนื้อความของพระเทศนา
- หลีกเลี่ยงการดำริเนื้อความอื่น เพราะเนื้อความจำนวนมากมีศัพท์เหมือนกัน
- แสดงเนื้อความนั้นๆ ด้วยคำบัญญัตินั้นๆ จำนวนมาก เหมือนในคัมภีร์นิฆัณฑุ (อภิธานัปปทีปิกา)
- ทำให้ผู้แสดงธรรมสามารถแสดงให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย
- แสดงการบรรลุธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา
- บ่มเมล็ดพันธุ์แห่งปฏิสัมภิทาญาณทั้งสองนั้นแก่เวไนยชน

๑๑. ปัญญัตติหาระ (แนวทางในการแสดงบัญญัติ)

ปัญญัตติหาระนี้เป็นการวิเคราะห์ความหมายของคำหรือข้อความด้วยการอธิบายความหมายที่น่าจะเป็นไปได้อย่างละเอียดทุกแง่มุม ลักษณะนี้ตรงกับการอธิบายขยายความอย่างละเอียดซึ่งพระอรรถกถาจารย์นิยมใช้ เช่น เมื่อกล่าวถึงเรื่องทุกข์ ก็อาจอธิบายกว้างไปถึงธรรมชาติของขันธ์ ๕ ธาตุ ๖ ธาตุ ๑๘ อายตนะ ๑๒ เป็นต้น

หาระประเภทนี้ไม่มีขอบเขตในการแสดงโดยเฉพาะ ขึ้นอยู่กับข้อความนั้นๆ ที่นิยมใช้มากคือนิกเขปบัญญัติ = บัญญัติที่ตั้งข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ เช่นคำว่า นโม พุทฺธสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า) เป็นการแสดงการตั้งความนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า (นิกเขปบัญญัติ) และแสดงการทำลายอกุศลธรรมอันต่ำทราม (อภินิฆาตบัญญัติ) ดังนี้เป็นต้น

๑๒. โอตรณหาระ (แนวทางในการหยั่งลงสู่ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท)

ในหาระนี้ได้แนะนำว่า ความเข้าใจธรรมะเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างละเอียดลึกถึงแก่น

จะนำไปสู่ความเข้าใจธรรมอื่นๆ ได้ทั้งหมด โดยเน้นความเข้าใจสภาวธรรมเรื่องขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ควรจะมีความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างดี เพราะเป็นหลักของพุทธธรรม คำอธิบายนี้ตรงกับพระพุทธพจน์ว่า

โย ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสติ, โส ธมฺมํ ปสฺสติ. โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสติ. (ม. มู. ๑๒.๓๐๖.๒๗๓)

"ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปฏิจจสมุปบาท"

๑๓. โสธนหาระ (แนวทางในการตรวจสอบบทและใจความของบท ในคำถามและคำตอบตามสมควร)

โสธนหาระนำเสนอวิธีการอธิบายความคิดให้ชัดเจน แบ่งออกเป็น ๒ วิธี คือ

- ปทโสธนะ การตรวจสอบบท เป็นวิธีอธิบายข้อความในแต่ละประโยคว่าหมายถึงอะไร

- อารัมภโสธนะ การตรวจสอบใจความ เป็นวิธีสรุปใจความของประโยคทั้งหมดในพระพุทธพจน์นั้นๆ

๑๔. อธิฏฐานหาระ (แนวทางในการแสดงโดยสามัญทั่วไปและโดยพิเศษ)

อธิฏฐานหาระแยกเนื้อหาธรรมะออกเป็น ๒ ประเภท คือ

- เอกัตตตา ธรรมที่มีลักษณะร่วมหรือทั่วไป เช่น ทุกข์เป็นธรรมที่มีลักษณะทั่วไป

- เวมัตตตา ธรรมที่มีลักษณะแตกต่างหรือพิเศษ เช่น ชาติทุกข์ ชราทุกข์ เป็นลักษณะพิเศษของทุกข์

การอธิบายในลักษณะนี้คล้ายกับการให้คำจำกัดความด้วยการแยกประเภทย่อยของคำหรือความคิดหลักที่ต้องการอธิบาย เพื่อแสดงลักษณะหรือความหมายของธรรมนั้นๆ อย่างกว้างขวาง วิธีอธิบายแบบนี้ปรากฏตัวอย่างการใช้ทั่วไปในพระไตรปิฎก เช่น สัมมาทิฏฐิสูตร (จำแนกผู้มีสัมมาทิฏฐิออกเป็นหลายประเภท) และสติปัฏฐานสูตร (จำแนกสติปัฏฐาน

๔) เป็นต้น

๑๕. ปริกขารหาระ (แนวทางในการแสดงเหตุปัจจัย)

ปริกขารหาระเป็นแนวทางในการจำแนกเหตุและปัจจัย ตามสมควรแก่ธรรมนั้นๆ เพื่อให้ทราบว่าอะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย เหตุ คือ เหตุโดยตรงที่ทำให้เกิดสิ่งนั้นๆ ส่วนปัจจัย คือ เหตุที่ประกอบเข้ามาหรือสภาวะแวดล้อมที่ช่วยหนุนให้สิ่งนั้นเกิดขึ้น เช่น เมล็ดพืชเป็นเหตุโดยตรงที่ทำให้พืชเกิดขึ้นมาได้ แต่ดิน น้ำ แสงแดด เป็นปัจจัยเสริมที่ทำให้พืชเกิดขึ้นได้

ในพระสูตรบางสูตร เช่น มหานิทานสูตร พบคำว่าเหตุและปัจจัยในความหมายเหมือนกัน คือ หมายถึงสาเหตุ แต่คำทั้งสองมีความหมายต่างกันในพระสูตรบางสูตร เหมือนอย่างที่กล่าวไว้ในเนตติปกรณ์ โดยเฉพาะในคัมภีร์ปัฏฐานของพระอภิธรรมปิฎก

๑๖. สมาโรปนหาระ (แนวทางในการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้ คำไวพจน์ การภาวนา และการละกิเลส)

หาระนี้เป็นตัวอย่างของการนำเสนอแนวทางที่กล่าวไว้ในหาระอื่นมาใช้อธิบายความเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยเพิ่มการเจริญกุศลธรรม และการละอกุศลธรรม มี ๔ ลักษณะ คือ

- ปทัฏฐาน สิ่งที่เป็นมูลฐานที่มาของธรรมะนั้น เช่น สีลขันธ์เป็นปทัฏฐานแก่สมาธิขันธ์ สมาธิขันธ์เป็นปทัฏฐานแก่ปัญญาขันธ์ ทั้งสีลขันธ์และสมาธิขันธ์เป็นปทัฏฐานแก่สมถะ ปัญญาขันธ์เป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา เป็นต้น

- เววจนะ คำไวพจน์

- ภาวนา วิธีปฏิบัติเพื่อให้เจริญขึ้น ในกรณีที่เป็นธรรมที่ควรเจริญ เช่น เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ ก็เป็นอันเจริญไปด้วย เมื่อเจริญสัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ ก็เป็นอันเจริญไปด้วย เป็นต้น

- ปหานะ การขจัดให้หมดสิ้นไป ในกรณีที่เป็นธรรมที่ควรขจัด เช่น เมื่อตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ ย่อมละวิปัลลาสว่าสวยงาม เป็นต้น

นัย ๕

นัย คือ หลักวิธีในการอธิบายสภาวธรรมที่สำคัญในพระพุทธพจน์ อันมีอวิชชาเป็นต้นที่เป็นมูลบท โดยจำแนกตามหลักอริยสัจ ๔ ตามสมควร ความจริงแล้วนัยเป็นการประกอบมูลบท ๑๘ คือ มูลบทฝ่ายอกุศล ๙ มีตัณหาเป็นต้น และมูลบทฝ่ายกุศล ๙ บทมีสมถะเป็นต้น โดยเชื่อมโยงกับอริยสัจ ๔ นั่นเอง แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. นันทิยาวัฏฏนัย (นัยที่เหมือนการเวียนของดอกกฤษณาที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก โดยเวียนจากธรรมฝ่ายหลักไปสู่ธรรมคล้อยตาม)

นัยนี้นำเสนอการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายสังกิเลสด้วยตัณหาและอวิชชา โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายโวทานด้วยสมถะและวิปัสสนา โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ มีการจัดแบ่งบุคคลเป็นคู่ๆ แล้วอธิบายคุณลักษณะของบุคคลแต่ละประเภท คู่แรก คือ บุคคลผู้มีทิฏฐิจริต คู่ที่สอง คือ บุคคลผู้มีตัณหาจริต อธิบายว่า ทิฏฐิจริตบุคคลชอบทรมานตนให้ลำบาก (อัตตกิลมถานุโยค) ส่วนตัณหาจริตบุคคลชอบเพลิดเพลินในกามคุณ (กามสุขัลลิกานุโยค) คุณลักษณะทั้งสองอย่างนี้ล้วนเป็นกิเลสหรือทุกข์ของบุคคลแต่ละประเภท การแก้ปัญหาของฝ่ายตัณหาจริตบุคคล ต้องทำด้วยแนวทางสมถะ ส่วนการแก้ปัญหาของฝ่ายทิฏฐิจริตบุคคล ต้องทำด้วยแนวทางวิปัสสนา

๒. ติปุกขลนัย (นัยที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะในฝ่ายสังกิเลสและงามด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะในฝ่ายโวทาน)

นัยนี้นำเสนอการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองด้วยอกุศลมูล ๓ อันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยกุศลมูล ๓ อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ มีการแบ่งบุคคลออกเป็น ๓ ประเภท คือ อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู และเนยยะในแต่ละประเภทได้เน้นถึงเรื่องอกุศลธรรมที่คนประเภทนั้นควรขจัดออกและกุศลธรรมที่พวกเขาควรเจริญให้มากขึ้น

๓. สีหวิกกีฬิตนัย (นัยที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระภาค เพราะแสดงวิปัลลาสและอินทรีย์ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัลลาสเหล่านั้น)

นัยนี้นำเสนอการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองด้วยสุภสัญญาเป็นต้น ๔ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยอสุภสัญญาเป็นต้น ๔ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๔. ทิสาโลจนนัย (นัยที่สอดส่องกุศลธรรมเป็นต้นโดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก)

นัยนี้ได้แบ่งธรรมะทั้งหมดออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายอกุศล และฝ่ายกุศล ธรรมฝ่ายอกุศลแผ่ขยายในวัฏฏะหรือโลก ธรรมะฝ่ายกุศลแผ่ขยายในวิวัฏฏ์หรือนิพพาน ต่อจากนั้นได้นำเสนอแผนผังการแบ่งบุคคลออกเป็น ๔ ประเภท คล้ายกับทิศ ๔ คือ บุคคลผู้มีราคจริต บุคคลผู้มีโทสจริต บุคคลผู้มีทิฏฐิจริตอย่างอ่อน บุคคลผู้มีทิฏฐิจริตอย่างแรงกล้า แล้วจัดแบ่งธรรมอื่นลงในกลุ่มของบุคคลทั้ง ๔ ประเภทนี้ เช่น ในเรื่องอาหาร ๔ กพพีการาหารจัดอยู่ในกลุ่มบุคคลประเภทแรก ผัสสาหารจัดอยู่ในกลุ่มบุคคลประเภทที่ ๒ มโนสัญเจตนาหารจัดอยู่ในกลุ่มบุคคลประเภทที่ ๓ วิญญาณาหารจัดอยู่ในกลุ่มบุคคลประเภทที่ ๔ เป็นต้น เมื่อจัดอกุศลธรรมตามประเภทของบุคคลแล้ว ก็จัดกุศลธรรมตามกลุ่มบ้าง เช่น สติปัฏฐาน ๔ ฌาน ๔ พรหมวิหาร ๔ เป็นต้น การจัดแบ่งนี้ช่วยให้เข้าใจว่าอะไรคืออกุศลธรรมที่คนประเภทนั้นๆ ต้องขจัดออก และอะไรคือกุศลธรรมที่คนประเภทนั้นๆ ควรเจริญเพื่อให้เหมาะสมกับอุปนิสัย

๕. อังกุสนัย (นัยที่เหมือนตาขอซึ่งเกี่ยวธรรมมารวมกันไว้ในนัย ๓ อย่างแรก)

พระมหากัจจายนะกล่าวถึงนัยทั้ง ๕ ไว้ในอุเทศของเนตติปกรณ์ แต่ในคำอธิบายโดยละเอียด ท่านแสดงนันทิยาวัฏฏนัยก่อน แล้วแสดงสีหวิกกีฬิตนัยที่ ๓ ไว้ก่อนติปุกขลนัยที่ ๒ เพื่อแสดงว่านัยที่ ๓ ย่อมเกิดจากนัยแรก และนัยที่ ๒ ย่อมเกิดจากนัยที่ ๓ โดยปุคคลาธิษฐาน กล่าวคือ ท่านจำแนกบุคคลสองจำพวกเป็นผู้มีตัณหาจริตและผู้มีทิฏฐิจริต แล้วแสดงนันทิยาวัฏฏนัยโดยเนื่องด้วยบุคคลเหล่านั้น หลังจากนั้นแสดงสีหวิกกีฬิตนัยด้วยการแบ่งบุคคลทั้งสองจำพวกโดยจำแนกตามปฏิปทา ต่อมาได้แสดงติปุกขลนัยโดยแบ่งบุคคลผู้ต่างกันตามประเภทของปฏิปทา ๔ เหล่านั้นเป็น ๓ จำพวก คือ อุคฆฏิตัญญู เป็นต้น

อนึ่ง ทิสาโลจนนัยเป็นการแสดงธรรมหลักของนัยทั้ง ๓ ส่วนอังกุสนัยก็เป็นความเชื่อมโยงของนัยที่เกิดจากกันและกัน นัยทั้งสองอย่างสุดท้ายจึงนับเข้าในนัย ๓ อย่างแรก ท่านจึงมิได้กล่าวไว้โดยเฉพาะในรายละเอียดของนัย

จะเห็นได้ว่าเนตติปกรณ์เป็นตำราที่ประสานทั้งปริยัติและปฏิบัติเข้าด้วยกันอย่างกลมกลืน นับเป็นตัวอย่างที่ดีของลักษณะตำราทางวิชาการฝ่ายพระพุทธศาสนา กล่าวคือ นอกจากจะให้ความรู้ที่เป็นแนวคิดเรื่องหลักภาษา คำไวพจน์ และอื่นๆ แล้ว ยังได้เสนอวิธีการเข้าถึงและแสดงออกสัจธรรมจากการปฏิบัติอีกด้วย เช่น วิธีทดลองว่าข้อความใดที่อ้างกันว่าเป็นพระพุทธพจน์นั้น เชื่อถือได้เพียงใด ด้วยการตรวจสอบว่าตรงกับหลักอริยสัจ ๔ และเป็นทางที่ส่งผลให้ระงับกิเลสได้เพียงใด จึงกล่าวได้ว่าคัมภีร์นี้สมกับเป็นตำราแนะแนวเพื่อความเข้าใจพระพุทธพจน์อย่างถูกต้อง อันจะนำไปสู่การปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์อย่างแท้จริง

ตัวอย่างหาระ ๑๖

ขอยกตัวอย่างจากคาถาในคัมภีร์ธรรมบทมาจำแนกตามหาระ ๑๖ ดังต่อไปนี้

อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย
ทนฺธญฺหิ กโรโต ปุญฺญํ ปาปสฺมึ รมตี มโน.

(ขุ. ธ. ๒๕.๑๑๖.๓๗)

"พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว เพราะเมื่อกระทำความดีช้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว"

ใจความในคาถานี้ คือ การชักชวนให้กระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว อนึ่ง เมื่อบุคคลกระทำความดีและหลีกเว้นจากความชั่วทางกาย วาจา และใจ ขณะนั้น จิตตุปบาทที่เป็นมหากุศล มหัคคตกุศล และโลกุตตรกุศล ย่อมเกิดขึ้นตามสมควร

คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) หมายถึง มหากุศลจิตตุปบาท, มหัคคตกุศลจิตตุปบาท หรือโลกุตตรกุศลจิตตุปบาทซึ่งเกิดขึ้นในขณะทำความดีอันได้แก่การให้ทาน รักษาศีล หรือเจริญภาวนา ซึ่งมหัคคตกุศลจิตตุปบาทไม่เกิดร่วมกับวิรตีเจตสิก ๓ ดวง คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ

คำว่า ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) หมายถึง จิตตุปบาทดังกล่าวที่เกิดขึ้นในขณะหลีกเลี่ยงจากความชั่ว อันประกอบด้วยวิรตีเจตสิกดวงใดดวงหนึ่ง กล่าวคือ ในเมื่อหลีกเลี่ยงจากวจีทุจริต ๔ สัมมาวาจาย่อมเกิดขึ้น เมื่อหลีกเลี่ยงจากกายทุจริต ๓ สัมมากัมมันตะย่อมเกิดขึ้น เมื่อหลีกเลี่ยงจากวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ ที่เนื่องด้วยการเลี้ยงชีพ สัมมาอาชีวะย่อมเกิดขึ้น วิรตีเจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้ย่อมเกิดร่วมกันในขณะเกิดโลกุตตรกุศลจิต

แม้ว่าข้อความข้างต้นจะหมายถึงจิตตุปบาทที่เป็นมหากุศล มหัคคตกุศล และโลกุตตรกุศลตามสมควร แต่ในที่นี้หมายถึงจิตตุปบาทที่เป็นมหากุศล ซึ่งรับเอาพระธรรมเทศนานี้เป็นอารมณ์ โดยผู้สดับพระธรรมเทศนานี้จัดว่าได้รีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว

คำว่า กลฺยาเณ (ความดี) หมายถึง กายสุจริต ๓ วจีสุจริต ๔ ซึ่งปรากฏในขณะทำความดีทางกายและวาจา หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นทางแห่งการกระทำความดี

คำว่า ปาปา (ความชั่ว) หมายถึง กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ ซึ่งปรากฏในขณะทำชั่วทางกายและวาจา หรืออกุศลจิตตุปบาททั้งหมดซึ่งทำให้จิตเศร้าหมอง หรือตัณหาที่เป็นมูลเหตุของอกุศลทั้งหมด

คำว่า ทนฺธญฺหิ กโรโต ปุญฺญํ ปาปสฺมึ รมตี มโน (เพราะเมื่อกระทำความดีช้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว) แสดงเหตุในการรีบเร่งกระทำความดีว่า จิตของคนทั่วไปมักน้อมไปในความชั่ว เหมือนน้ำที่ไหลไปสู่ที่ต่ำฉะนั้น

ตัวอย่างเทสนาหาระ

คาถานี้จำแนกเป็นอริยสัจ ๔ ดังต่อไปนี้

๑. ทุกขสัจ ความจริงคือทุกข์ หมายถึง มหากุศลจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นในขณะทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว อันนับเข้าในอุปาทานขันธ์ ๕ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว)

๒. สมุทยสัจ ความจริงคือเหตุแห่งทุกข์ หมายถึง กายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ หรืออกุศลจิตตุปบาท หรือตัณหา ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ปาปา (ความชั่ว)

๓. นิโรธสัจ ความจริงคือความดับทุกข์ หมายถึง ความดับแห่งทุกขสัจและสมุทยสัจเหล่านั้นในขณะบรรลุพระนิพพาน ตรัสไว้โดยปริยาย

๔. มรรคสัจ ความจริงคือทางดับทุกข์ หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งผู้กระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่วประพฤติอยู่ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า กลฺยาเณ (ความดี)

ข้อความในคาถานี้จำแนกออกเป็น ๖ ประการ คือ

๑. อัสสาทะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี หมายถึง ตัณหาที่เกิดขึ้นในขณะกระทำกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ หรืออกุศลจิตตุปบาท ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ปาปา (ความชั่ว)

๒. โทษ คือ สังขารที่เกิดในภูมิ ๓ ในที่นี้คือมหากุศลจิตตุปบาท ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว)

๓. นิสสรณะ คือ เหตุแห่งความพ้นทุกข์อันได้แก่ อริยมรรค โพธิปักขิยธรรม และอนุปัสสนา ๔ คือ กายานุปัสสนา (การตามรู้กองรูป) เวทนานุปัสสนา (การตามรู้เวทนา) จิตตานุปัสสนา (การตามรู้จิต) และธรรมานุปัสสนา (การตามรู้สภาวธรรม) ที่เกิดในกระแสจิตของผู้กระทำความดีและหลีกเลี่ยงความชั่ว หรือหมายถึงความพ้นทุกข์คือพระนิพพานที่เกิดแก่บุคคลดังกล่าว ตรัสไว้โดยปริยาย

๔. จุดมุ่งหมาย คือ เพื่อให้ใจไม่ยินดีในความชั่ว ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ทนฺธญฺหิ กโรโต ปุญฺญํ ปาปสฺมึ รมตี มโน (เพราะเมื่อกระทำความดีช้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว)

๕. อุบาย คือ เหตุให้บรรลุอริยมรรค หมายถึง เหตุที่ทำให้ใจน้อมไปในการกระทำความดีและหลีกเลี่ยงความชั่ว อันได้แก่ โยนิโสมนสิการ และการคบหาสัตบุรุษเป็นต้น พร้อมด้วยปฏิปทาอันเป็นวิปัสสนาญาณก่อนจะบรรลุมรรคญาณ ตรัสไว้โดยปริยาย

๖. การชักชวน คือ การชักชวนให้กระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว ซึ่งเป็นใจความของคาถานี้ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว)

ข้อความทั้ง ๖ อย่างเหล่านี้ นับเข้าในอริยสัจ ๔ ดังนี้

- อัสสาทะ ปรากฏในสมุทยสัจ
- โทษ ปรากฏในทุกขสัจ
- นิสสรณะ ปรากฏในนิโรธสัจและมรรคสัจ
- จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน ตรัสไว้โดยตรงในคาถานี้

ผู้สดับพระธรรมเทศนาที่แสดงอริยสัจ ๔ ข้างต้นได้ทราบถึงทุกขสัจซึ่งเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ (ปริญเญยยธรรม) และเข้าใจมรรคสัจซึ่งเป็นธรรมที่ควรอบรม (ภาเวตัพพธรรม) ย่อมกำหนดสภาวธรรมปัจจุบันตามที่ปรากฏในปัจจุบันขณะแล้วบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ ต่อมาจึงบรรลุมรรคผลนิพพานในที่สุด กล่าวคือ ท่านเหล่านั้นอาจกำหนดมหากุศลจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นในขณะฟังธรรมซึ่งจัดเป็นทุกขสัจ อันเป็นการกระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว หรือกำหนดความปีติโสมนัสที่เกิดร่วมกับจิตดังกล่าวในเวลาฟังธรรม ย่อมสามารถบรรลุธรรมได้ในขณะฟังธรรม โดยเฉพาะการกำหนดรู้ความปีติปราโมทย์ที่เกิดจากการระลึกถึงพระพุทธคุณในขณะฟังธรรมหรือเวลาอื่น พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นสาเหตุสำคัญในการบรรลุธรรม ดังพระพุทธวจนะว่า

ยสฺมึ ภิกฺขเว สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ. เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. น โทสปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. น โมหปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ นิกฺขนฺตํ มุตฺตํ วุฏฺฐิตํ เคธมฺหา. เคโธติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ กามคุณานํ อธิวจนํ. อิทมฺปิ โข ภิกฺขเว อารมฺมณํ กริตฺวา เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ.

(องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๒๕.๓๐๑)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด อริยสาวกย่อมระลึกถึงพระตถาคต สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้นจะไม่ถูกราคะครอบงำ ไม่ถูกโทสะครอบงำ ไม่ถูกโมหะครอบงำ เป็นจิตดำเนินไปตรงโดยแท้ ย่อมหลุดพ้นออกจากตัณหา ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า ตัณหา นี้เป็นชื่อของ

เบญจกามคุณ บุคคลบางคนในโลกนี้เจริญพุทธานุสสตินี้เป็นอารมณ์ ย่อมหมดจดได้ด้วยประการฉะนี้”

จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์มักแสดงอริยสัจ ๔ ให้แก่ผู้สดับที่มีจิตพร้อมจะรับฟัง (กลฺลจิตฺต) มีจิตอ่อนโยน (มุทุจิตฺต) มีจิตปราศจากนิวรณ์ (วินีวรณจิตฺต) มีจิตร่าเริง (อุทคฺค-จิตฺต) และมีจิตเลื่อมใส (ปสนฺตจิตฺต) เมื่อบุคคลผู้ฟังธรรมกอปรด้วยจิตดังกล่าว ความปีติปราโมทย์ย่อมจะมีกำลังมาก ครั้นท่านเหล่านั้นเจริญสติตามรู้ความปีติปราโมทย์แล้วก็อาจบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้โดยพลัน ดังข้อความในอัมพัฏฐสูตรว่า

ยทา ภควา อญฺญาสิ พฺราหฺมณํ โปกฺขรสาตึ กลฺลจิตฺตํ มุทุจิตฺตํ วินีวรณจิตฺตํ อุทคฺคจิตฺตํ ปสนฺนจิตฺตํ. อถสฺส ยา พุทฺธานํ สามุกฺกํสิกา ธมฺมเทสนา, ตํ ปกาเสสิ ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ. เสยฺยถาปิ นาม สุทฺธํ วตฺถํ อปคตกาฬกํ สมฺมเทว รชนํ ปฏิคฺคณฺเหยฺย, เอวเมว โข พฺราหฺมณสฺส โปกฺขรสาติสฺส ตสฺมึเยว อาสเน วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุํ อุทปาทิ “ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมนฺ”ติ. (ที. สี. ๙.๒๙๘.๑๐๘)

“เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบพราหมณ์โปกขรสาติว่ามีจิตอันเหมาะสม มีจิตอ่อนโยน มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตร่าเริง และมีจิตเลื่อมใส จึงทรงแสดงพระธรรมเทศนาโดยเฉพาะของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค อุปมาดั่งผ้าขาวสะอาดไร้รอยด่างย่อมรับการย้อมไว้ด้วยดี ธรรมจักขุอันปราศจากธุลีมลทินได้บังเกิดแล้วแก่พราหมณ์โปกขรสาติในอาสนะนั้นว่า สภาวธรรมที่มีสภาพเกิดขึ้นทั้งหมดนั้น มีสภาพดับไป”

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงอัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน ชื่อว่า เทสนาหาระ

ตัวอย่างวิจยหาระ

แนวทางในการอธิบายตามวิจยหาระจำแนกออกเป็น ๑๑ อย่าง คือ

๑. การจำแนกบทโดยอรรถและศัพท์

๒. การจำแนกคำถาม

๓. การจำแนกคำตอบ

๔. การจำแนกข้อความก่อนและหลัง

๕. การจำแนกอัสสาทะ

๖. การจำแนกโทษ

๗. การจำแนกนิสสรณะ

๘. การจำแนกจุดมุ่งหมาย

๙. การจำแนกอุบาย

๑๐. การจำแนกการชักชวน

๑๑. การจำแนกโดยอ้างพระพุทธพจน์

ข้อความ ๑๑ อย่างนี้มีคำอธิบายดังนี้ คือ

๑. การจำแนกบทโดยอรรถและศัพท์ กล่าวคือ

ก. การจำแนกโดยอรรถ

- คำว่า อภิตฺถเรถ กล่าวไว้เพราะต้องการจะให้รีบกระทำความดี

- คำว่า กลฺยาเณ กล่าวไว้เพราะเป็นสภาพที่ถึงความดีงามคือความไม่มีโรค ดังรูปวิเคราะห์ว่า กลฺยํ นิโรคํ อณติ คจฺฉตีติ กลฺยาณํ (กัลยาณะ คือ สภาพที่ถึงความดีคือความไม่มีโรค)

- คำว่า ปาปา กล่าวไว้เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ให้ถึงอบาย ดังรูปวิเคราะห์ว่าสตฺเต อปายํ ปาเปตีติ ปาปํ (ปาปะ คือ สภาวะยังสัตว์ให้ถึงอบาย)

- คำว่า จิตฺตํ กล่าวไว้เพราะเป็นการดำริอารมณ์ ดังรูปวิเคราะห์ว่า จินฺตนํ จิตฺตํ (จิต คือ การดำริ)

- คำว่า นิวารเย กล่าวไว้เพราะต้องการห้ามจิตจากความชั่ว

- คำว่า ทนฺธํ กล่าวไว้เพราะเป็นการช้า ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า ทนฺธนํ ทนฺโธ

(ทันธะ คือ การช้า)

- คำว่า หิ กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุของการรีบกระทำความดีและห้ามใจจากความชั่ว

- คำว่า กโรโต กล่าวไว้เพราะเป็นผู้ทำ ดังรูปวิเคราะห์ว่า กโรตีติ กโรนฺโต (กโรนตะ คือ ผู้ทำ)

- คำว่า ปุญฺญํ กล่าวไว้เพราะเป็นสภาพชำระผู้ทำบุญให้หมดจดดังปรากฏรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน การกํ ปุนาติ โสเธตีติ ปุญฺญํ (สภาวะที่ชำระผู้ทำตนเอง คือ ทำให้หมดจดชื่อว่า บุญ)

- คำว่า ปาปสฺมึ กล่าวไว้เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ให้ถึงอบาย ดังปรากฏรูปวิเคราะห์ว่า สตฺเต อปายํ ปาเปตีติ ปาปํ (ปาปะ คือ สภาวะยังสัตว์ให้ถึงอบาย)

- คำว่า รมตี กล่าวไว้เพราะต้องการจะให้รู้ว่าใจย่อมยินดีในความชั่ว

- คำว่า มโน กล่าวไว้เพราะเป็นการรู้ ดังรูปวิเคราะห์ว่า มนนํ มโน (มนะ คือ การรู้)

ข. การจำแนกโดยศัพท์

- คำว่า อภิตฺถเรถ เป็นบทอาขยาตที่แสดงกิริยา
- คำว่า กลฺยาเณ เป็นบทนามที่แสดงกรรม
- คำว่า ปาปา เป็นบทนามที่แสดงอปาทาน
- คำว่า จิตฺตํ เป็นบทนามที่แสดงกรรม
- คำว่า นิวารเย เป็นบทอาขยาตที่แสดงกิริยา
- คำว่า ทนฺธํ เป็นบทนามที่แสดงกิริยาวิเสสนะ
- คำว่า หิ เป็นบทนิบาตที่แสดงเหตุ
- คำว่า กโรโต เป็นบทนามที่แสดงกิริยา
- คำว่า ปุญฺญํ เป็นบทนามที่แสดงกรรม
- คำว่า ปาปสฺมึ เป็นบทนามที่แสดงอาธาระ
- คำว่า รมตี เป็นบทอาขยาตที่แสดงกิริยา
- คำว่า มโน เป็นบทนามที่แสดงกัตตา

๒. การจำแนกคำถาม ตรัสไว้โดยปริยายว่า เหตุใดจึงควรรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว คำถามนี้จัดเป็น

- อนุมติปุจฉา การถามความเห็นของผู้ตอบ ตรัสไว้โดยปริยาย
- สัตตาธิฏฐาน มีบุคคลเป็นที่ตั้ง ตรัสด้วยด้วยพระดำรัสว่า อภิตฺถเรถ และ นิวารเย
- อเนกาธิฏฐาน มีบทหลายบทเป็นที่ตั้ง ตรัสไว้ด้วยพระคาถาทั้งหมด
- ปรมัตถวิสัย มีปรมัตถ์เป็นวิสัย โดยมุ่งแสดงมหากุศลจิตตุปบาท
- ปัจจุปปันนวิสัย มีปัจจุบันเป็นวิสัย ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสที่เป็นปัจจุบันกาล ว่า อภิตฺถเรถ และ นิวารเย

๓. การจำแนกคำตอบ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ทนฺธญฺหิ กโรโต ปุญฺญํ ปาปสฺมึ รมตี มโน (เพราะเมื่อกระทำความดีช้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว) คำตอบนี้จัดเป็น

- เอกังสพยากรณ์ คำตอบที่กล่าวระบุอย่างชัดเจน
- สาวเสสวิสัชชนา คำตอบที่มีส่วนเหลือ เพราะมิได้ปฏิเสธข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งไว้โดยตรง
- สอุตตรวิสัชชนา คำตอบที่เป็นโลกิยวิสัยอันมีจิตอื่นที่สูงกว่าคือโลกุตตร-จิต
- โลกิยวิสัชชนา คำตอบที่เป็นโลกิยวิสัยอันเป็นไปในโลก
- อนุมติวิสัชชนา คำตอบแสดงความเห็นของผู้กล่าว

๔. การจำแนกข้อความก่อนและหลัง

ข้อความที่ ๒ ว่า ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) สอดคล้องกับข้อความแรกว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) เพราะเมื่อบุคคลกระทำความดีก็จัดเป็นการป้องกันจิตจากความชั่วเช่นกัน ข้อความที่ ๓ ว่า ทนฺธญฺหิ กโรโต ปุญฺญํ ปาปสฺมึ รมตี มโน (เพราะเมื่อกระทำความดีช้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว) สอดคล้องกับข้อความที่ ๒ ว่า ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) เพราะแสดงโทษของการกระทำความดีช้าไป

๕. การจำแนกอัสสาทะ คือ ตัณหาซึ่งเป็นรากเหง้าของอกุศลทั้งหมดเป็นสมุทยสัจ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ปาปา (ความชั่ว) ตัณหานั้นมีลักษณะผูกพันในอารมณ์ (อภิสงฺคลกฺขณ)

๖. การจำแนกโทษ คือ สังขารที่เกิดในภูมิ ๓ ในที่นี้คือมหากุศลจิตตุปบาท ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) จิตดังกล่าวมีลักษณะไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข (อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณ)

๗. การจำแนกนิสสรณะ คือ เหตุแห่งความพ้นทุกข์ หรือความพ้นทุกข์ หมายถึงอริยมรรค โพธิปักขิยธรรม และอนุปัสสนา ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น ที่เกิดในกระแสจิตของผู้กระทำความดีและหลีกเลี่ยงความชั่ว หรือได้แก่พระนิพพานที่เกิดแก่บุคคลดังกล่าวตรัสไว้โดยปริยาย ธรรมเหล่านั้นมีลักษณะดังนี้ คือ

ก. อริยมรรคมีองค์ ๘

- สัมมาทิฏฐิ มีลักษณะเห็นชอบ (สมฺมาทสฺสนลกฺขณ)
- สัมมาสังกัปปะ มีลักษณะน้อมจิตไปสู่อารมณ์โดยชอบ (สมฺมาจิตฺตาภินิโรปนลกฺขณ)
- สัมมาวาจา มีลักษณะกำหนดเอาไว้ (ปริคฺคหลกฺขณ)
- สัมมากัมมันตะ มีลักษณะยังการงานให้เกิดขึ้นด้วยดี (สมุฏฺฐาปนลกฺขณ)
- สัมมาอาชีวะ มีลักษณะหมดจด (โวทานลกฺขณ)
- สัมมาวายามะ มีลักษณะประคับประคองไว้ (ปคฺคหลกฺขณ)
- สัมมาสติ มีลักษณะเข้าไปตั้งไว้ (อุปฏฺฐานลกฺขณ)
- สัมมาสมาธิ มีลักษณะไม่ซัดส่าย (อวิกฺเขปลกฺขณ)

ข. โพธิปักขิยธรรม ๓๗

- สติปัฏฐาน ๔ องค์ธรรมคือ สติ มีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย (อปิลาปนลกฺขณ)
- สัมมัปปธาน ๔ องค์ธรรมคือ วิริยะ มีลักษณะพากเพียร (อุสฺสาหณ-

ลกฺขณ)

- อิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ มีลักษณะต้องการจะทำ (กตฺตุกมฺยตาลกฺขณ), วิริยะ มีลักษณะพากเพียร จิตตะ [มนสิการ] มีลักษณะทำให้สัมปยุตตธรรมระลึกถึงอารมณ์ (สารณลกฺขณ) และวิมังสา (ปัญญา) มีลักษณะรู้เห็นตามความเป็นจริง (ยถาภูตปฏิเวธลกฺขณ)

- อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา มีลักษณะเชื่อมั่น (โอกปฺปนลกฺขณ) วิริยะ มีลักษณะพากเพียร สติ มีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย (อปิลาปนลกฺขณ) สมาธิ (เอกคฺคตา) มีลักษณะไม่ซัดส่าย (อวิกฺเขปลกฺขณ) และปัญญา มีลักษณะรู้เห็นตามความเป็นจริง

- พละ ๕ คือ ศรัทธา มีลักษณะเชื่อมั่น วิริยะ มีลักษณะพากเพียร สติ มีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย สมาธิมีลักษณะไม่ซัดส่าย และปัญญามีลักษณะรู้เห็นตามความเป็นจริง

- โพชฌงค์ ๗ คือ สติ มีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย ธรรมวิจัย [ปัญญา] มีลักษณะรู้เห็นตามความเป็นจริง วิริยะ มีลักษณะพากเพียร ปีติ มีลักษณะอิ่มใจ (สมฺปิยายน-ลกฺขณ) ปัสสัทธิ มีลักษณะดับความเร่าร้อนของเจตสิกขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ พร้อมด้วยจิต (กายจิตฺตานํ ทรถวูปสมลกฺขณ) สมาธิ มีลักษณะไม่ซัดส่าย และอุเบกขา [ตตฺรมชฺฌตฺตตา] มีลักษณะนำจิตและเจตสิกให้สม่ำเสมอกัน (จิตฺตเจตสิกานํ สมวาหิตลกฺขณ)

- อริยมรรคมีองค์ ๘ กล่าวมาแล้วในข้างต้น

ฅ. อนุปัสสนา ๔ โดยองค์ธรรมคือ สติ มีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย

ฆ. พระนิพพาน มีลักษณะสงบจากกิเลสและกองทุกข์ (สนฺติลกฺขณ)

๘. การจำแนกจุดมุ่งหมาย คือ เพื่อให้ใจไม่ยินดีในความชั่ว ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ทนฺธญฺหิ กโรโต ปุญฺญํ ปาปสฺมึ รมตี มโน (เพราะเมื่อกระทำความดีช้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว) การที่ใจไม่ยินดีในความชั่ว มีองค์ธรรมคือมหากุศลจิตตุปบาทนั่นเอง ซึ่งมีลักษณะไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข

๙. การจำแนกอุบาย คือ เหตุให้บรรลุอริยมรรค หมายถึง เหตุที่ทำให้ใจน้อมไปในการกระทำความดีและหลีกเลี่ยงความชั่ว อันได้แก่ โยนิโสมนสิการ และการคบหาสัตบุรุษ

เป็นต้น พร้อมด้วยปฏิปทาอันเป็นวิปัสสนาญาณก่อนจะบรรลุมรรคญาณ ตรัสไว้โดยปริยาย ธรรมเหล่านั้นมีลักษณะดังนี้ คือ

ก. โยนิโสมนสิการ ความใส่ใจโดยแยบคายในการฟังธรรม โดยองค์ธรรมคือ ปัญจทวาราวัชชนจิต มีลักษณะใคร่ครวญอารมณ์ทางทวาร ๕

ข. การคบหาสัตบุรุษ โดยองค์ธรรมคือ มหากุศลจิตตุปบาท มีลักษณะไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข

ค. วิปัสสนาญาณตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณจนถึงอนุโลมญาณ โดยองค์ธรรม คือ ปัญญา มีลักษณะรู้เห็นตามความเป็นจริง

๑๐. การจำแนกการชักชวน คือ การชักชวนให้กระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว ซึ่งเป็นใจความของคาถานี้ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรม คือ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิตตุปบาทซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้าซึ่งตรัสแนะนำไว้ในขณะแสดงพระธรรมเทศนานี้ จิตดังกล่าวมีลักษณะสักแต่กระทำโดยไม่มีผล (กิริยา-มตฺตลกฺขณ)

๑๑. การจำแนกโดยอ้างพระพุทธพจน์ หมายถึง ข้อความในคาถาว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ เป็นต้น สอดคล้องกับพระบาลีอื่นว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ　　กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ　　เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.

(ที. มหา. ๑๐.๙๐.๔๓)

"การไม่กระทำบาปทั้งปวง การยังกุศลให้ถึงพร้อม และการยังจิตของตนให้หมดจด ทั้งหมดนี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย"

โดยประการดังนี้ แนวทางในการจำแนก ๑๑ อย่างมีการจำแนกบท คำถาม และคำตอบเป็นต้น ชื่อว่า วิจยหาระ

ตัวอย่างยุตติหาระ

ความเหมาะสมในคาถานี้ จำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. ความเหมาะสมโดยศัพท์

๒. ความเหมาะสมโดยอรรถ

ข้อความ ๒ อย่างนี้มีคำอธิบายดังนี้ คือ

๑. ความเหมาะสมโดยศัพท์ จำแนกเป็น

- บทว่า อภิตฺถเรถ เป็นอาขยาตบท กัตตุวาจก เอกพจน์ การใช้เป็นเอกพจน์ในที่นี้เพื่อกล่าวครอบคลุมบุคคลทั้งหมดโดยชาตยาเปกขนัย คือ การมองหาประเภทเดียวกัน

- บทว่า กลฺยาเณ ลงทุติยาวิภัตติ พหูพจน์ ความจริงอาจใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า กลฺยาณํ โดยชาตยาเปกขนัยก็ได้ แต่ในที่นี้ใช้เป็นพหูพจน์เพื่อระบุว่าความดีมีจำนวนมาก โดยทัพพาเปกขนัย คือ การมองหาสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง

- บทว่า ปาปา ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอปาทาน เพราะเป็นแดนหลีกออกของกิริยา "ป้องกัน" ดังอุทาหรณ์ว่า ยวา ปฏิเสเธนฺติ คาโว (ย่อมห้ามฝูงวัวจากข้าวบาร์เลย์)

- บทว่า จิตฺตํ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม เพราะ นิวารเย ศัพท์เป็นสกรรมกธาตุที่มองหากรรม

- บทว่า นิวารเย เป็นอาขยาตบท กัตตุวาจก ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถอาณัตติ (ชักชวน)

- บทว่า หิ เป็นนิบาตที่ทำหน้าที่แสดงเหตุของการชักชวนให้รีบกระทำความดีและป้องกันจิตจากความชั่ว

- บทว่า ทนฺธํ ลงทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ เพราะเป็นวิเสสนะของ ปุญฺญํ จึงควรมีวิภัตติและพจน์เหมือนบทวิเสสยะคือ ปุญฺญํ

- บทว่า ปุญฺญํ ลงทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ เพราะเป็นกรรมของ กโรโต ศัพท์ที่ประกอบด้วย กร ธาตุซึ่งมองหากรรม

- บทว่า ปาปสฺมึ ลงสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความรื่นรมย์

ของใจ

- บทว่า รมตี เป็นอาขยาตบท กัตตุวาจก เพราะเป็นกริยาของ มโน ศัพท์ที่เป็นเอกพจน์

- บทว่า มโน ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ เพราะแสดงด้วยชาตยาเปกขนัย

๒. ความเหมาะสมโดยอรรถ จำแนกเป็น

- ผู้รีบเร่งกระทำความดี ย่อมเป็นผู้ป้องกันจิตจากความชั่ว เพราะเมื่อกุศลจิตเกิดขึ้นอยู่ อกุศลจิตย่อมเกิดร่วมกับกุศลจิตไม่ได้ เหมือนความมืดเกิดร่วมกับความสว่างไม่ได้ ดังพระพุทธวจนะว่า

ลุทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ ลุทฺโธ ธมฺมํ น ปสฺสติ
อนฺธการํ ตทา โหติ ยํ โลโภ สหเต นรํ.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๓๓.๓๐๕)

“คนโลภย่อมไม่รู้อรรถ คนโลภย่อมไม่รู้ธรรม ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความโลภครอบงำชน”

โย จ โลภํ ปหนฺตฺวาน โลภเนยฺเย น ลุพฺภติ
โลโภ ปหิยฺยเต ตมฺหา อุทพินฺทุว โปกฺขรา.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๓๓.๓๐๕)

“ส่วนบุคคลใดละความโลภได้แล้วย่อมไม่โลภในสิ่งที่น่าพอใจ ความโลภย่อมถูกละได้จากเขา เหมือนหยาดน้ำตกจากใบบัว”

กุทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ กุทฺโธ ธมฺมํ น ปสฺสติ
อนฺธการํ ตทา โหติ ยํ โกโธ สหเต นรํ.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๓๓.๓๐๕)

“คนโกรธย่อมไม่รู้อรรถ คนโกรธย่อมไม่รู้ธรรม ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความโกรธครอบงำชน”

โย จ โทสํ ปหนฺตฺวาน โทสเนยฺเย น ทุสฺสติ

โทโส ปหิยฺยเต ตมฺหา ตาลปกฺกํว พนฺธนา.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๓๓.๓๐๕)

“ส่วนบุคคลใดละความโกรธได้แล้วย่อมไม่โกรธในสิ่งที่ไม่พอใจ ความโกรธย่อมถูกละได้จากเขา เหมือนผลตาลสุกหลุดจากขั้ว”

มูฬฺโห อตฺถํ น ชานาติ มูฬฺโห ธมฺมํ น ปสฺสติ
อนฺธการํ ตทา โหติ ยํ โมโห สหเต นรํ.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๓๓.๓๐๕)

“คนหลงย่อมไม่รู้อรรถ คนหลงย่อมไม่รู้ธรรม ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความหลงครอบงำชน”

โย จ โมหํ ปหนฺตฺวาน โมหเนยฺเย น มุยฺหติ
โมหํ วิหนฺติ โส สพฺพํ อาทิจฺโจวุทยํ ตมํ.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๓๓.๓๐๕)

“ส่วนบุคคลใดละความหลงได้แล้วย่อมไม่หลงในสิ่งที่น่าหลง เขาย่อมละความหลงทั้งหมด เหมือนอาทิตย์อุทัยขึ้นขจัดความมืดอยู่”

- เมื่อกระทำความดีช้า ใจย่อมยินดีในความชั่ว เพราะใจมีสภาพน้อมไปสู่ความชั่ว เหมือนน้ำไหลลงที่ต่ำ หรือเหมือนปลาที่ถูกโยนไว้บนบกที่ดิ้นรนเพื่อกลับไปยังแหล่งน้ำ ดังพระพุทธวจนะว่า

วาริโชว ถเล ขิตฺโต โอกโมกตอุพฺภโต
ปริผนฺทติทํ จิตฺตํ มารเธยฺยํ ปหาตเว.

(ขุ. ธ. ๒๕.๓๔.๒๒)

“มัตสยาถูกเขาจับโยนไปบนบก ย่อมดิ้นรนเพื่อจะกลับไปยังแหล่งน้ำที่เคยอาศัย ใจเราก็เช่นเดียวกัน ดิ้นรนไปหากามคุณ เพราะฉะนั้น จึงควรละเว้นกามคุณเสีย”

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ ชื่อว่า ยุตติหาระ

ตัวอย่างปทัฏฐานหาระ

คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรมคือ มหากุศลจิตตุปบาท มีเหตุใกล้โดยโอรุยโหรุยหนัย (นัยแสดงเหตุที่เกิดขึ้นก่อนตามลำดับ) ดังนี้

- เหตุใกล้ของจิตตุปบาทนั้น คือ โยนิโสมนสิการ หมายถึง ความใส่ใจโดยแยบคายในการฟังธรรม
- เหตุใกล้ของโยนิโสมนสิการ คือ การคบหาสัตบุรุษ หมายถึง พระพุทธเจ้า และเพื่อนพรหมจรรย์
- เหตุใกล้ของการคบหาสัตบุรุษ คือ การอยู่ในสถานที่เหมาะสม หมายถึง การอยู่ในวัดพระเชตวันเป็นต้น
- เหตุใกล้ของการอยู่ในสถานที่เหมาะสม คือ การได้สั่งสมบารมีไว้ในภพก่อน

และมีเหตุใกล้โดยอารุยหารุยหนัย (นัยแสดงผลอนาคตตามลำดับ) ดังนี้

- มหากุศลจิตตุปบาท เป็นเหตุใกล้แก่ความปราโมทย์
- ความปราโมทย์ เป็นเหตุใกล้แก่ปีติ
- ปีติ เป็นเหตุใกล้แก่ปัสสัทธิ
- ปัสสัทธิ เป็นเหตุใกล้แก่สุข
- สุข เป็นเหตุใกล้แก่สมาธิ
- สมาธิ เป็นเหตุใกล้แก่ยถาภูตญาณ (ความรู้เห็นตามความเป็นจริง)
- ยถาภูตญาณ เป็นเหตุใกล้แก่ความนิพพิทาญาณ (ความเบื่อหน่าย)
- นิพพิทาญาณ เป็นเหตุใกล้แก่มรรคญาณ
- มรรคญาณ เป็นเหตุใกล้แก่ผลญาณ
- ผลญาณ เป็นเหตุใกล้แก่ปัจจเวกขณญาณ

- ปัจจเวกขณญาณ เป็นเหตุใกล้แก่การบรรลุความดับสนิทด้วยความไม่ยึดมั่น (อนุปาทาปรินิพพาน)

สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

วินโย สํวรตฺถาย. สํวโร อวิปฺปฏิสารตฺถาย. อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺชตฺถาย. ปาโมชฺชํ ปีตตฺถาย. ปีติ ปสฺสทฺธตฺถาย. ปสฺสทฺธิ สุขตฺถาย. สุขํ สมาธตฺถาย. สมาธิ ยถาภูตญาณ-ทสฺสนตฺถาย. ยถาภูตญาณทสฺสนํ นิพฺพิทตฺถาย. นิพฺพิทา วิราคตฺถาย. วิราโค วิมุตฺตตฺถาย. วิมุตฺติ วิมุตฺติญาณทสฺสนตฺถาย. วิมุตฺติญาณทสฺสนํ อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถาย.

(วิ. ป. ๘.๓๖๖.๓๔๔-๔๖)

“วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม ความสำรวมเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อน ความไม่เดือดร้อนเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ ความปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ความปีติ ความปีติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่ความสุข ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ความรู้เห็นตามเป็นจริง ความรู้เห็นตามเป็นจริงเพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่าย ความเบื่อหน่ายเพื่อประโยชน์แก่การกำจัดกิเลส การกำจัดกิเลสเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่ความดับสนิทด้วยความไม่ยึดมั่น”

นัยดังกล่าวเป็นการแสดงผลอนาคตของผู้ได้บรรลุธรรมในขณะฟังธรรม ส่วนผู้ที่ไปเกิดในสุคติภูมิด้วยการฟังธรรมเทศนานี้ มีเหตุใกล้โดยอารุยหารุยหนัย ดังนี้

- ในมหากุศลจิตตุปบาทมีเจตนาเจตสิกประกอบร่วม เจตนาเจตสิกเป็นสังขาร
- สังขาร เป็นเหตุใกล้แก่วิญญาณให้เกิดในสุคติภูมิ
- วิญญาณ เป็นเหตุใกล้แก่นามรูป
- นามรูป เป็นเหตุใกล้แก่อายตนะ
- อายตนะ เป็นเหตุใกล้แก่ผัสสะ
- ผัสสะ เป็นเหตุใกล้แก่เวทนา
- เวทนา เป็นเหตุใกล้แก่ตัณหา
- ตัณหา เป็นเหตุใกล้แก่อุปาทาน
- อุปาทาน เป็นเหตุใกล้แก่ภพ (กุศลกรรมและอกุศลกรรม)

- ภพ เป็นเหตุใกล้แก่ชาติ
- ชาติ เป็นเหตุใกล้แก่ชรา มรณะ และความเศร้าโศก
- ชรา มรณะ และความเศร้าโศก เป็นเหตุใกล้แก่อาสวะ
- อาสวะ เป็นเหตุใกล้แก่อวิชชา

สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ. นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ. สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส. ผสฺสปจฺจยา เวทนา. เวทนาปจฺจยา ตณฺหา. ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ. อุปาทานปจฺจยา ภโว. ภวปจฺจยา ชาติ. ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ. (วิ. มหา. ๔.๓.๓)

สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย

เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย”

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงเหตุใกล้ ชื่อว่า ปทัฏฐานหาระ

ตัวอย่างลักขณหาระ

คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรมคือ มหากุศลจิตตุปบาท แม้พระพุทธองค์จะมิได้ตรัสถึงสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกับจิตข้างต้นไว้โดยตรงก็พึงถือเอาโดยปริยาย สัมปยุตตธรรม

เหล่านั้น คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕ โดยวิรตี ๓ และอัปปมัญญา ๒ เกิดขึ้นเป็นบางครั้งบางคราวและไม่พร้อมกัน เจตสิกเหล่านี้มีสภาพเสมอกับมหากุศลจิตโดย

- ลักษณะ คือ มีลักษณะที่ไม่มีโทษเหมือนกับมหากุศลจิตตุปบาท
- ความเป็นไปร่วมกัน โดยเกิดพร้อมกับจิตดังกล่าว
- หน้าที่ คือ การกำจัดอกุศล
- เหตุ คือ โยนิโสมนสิการเป็นต้น
- ผล คือ วิบากที่เป็นสุข
- อารมณ์ คือ อิฏฐารมณ์ที่น่าปรารถนา

สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา. (ขุ. ธ. ๒๕.๑.๑๕)

“สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงธรรมที่มีสภาพเสมอกันโดยลักษณะเป็นต้น ชื่อว่า ลักขณหาระ

ตัวอย่างจตุพยูหหาระ

แนวทางในการอธิบายตามจตุพยูหหาระนี้จำแนกออกเป็น ๔ เรื่อง คือ

๑. เนรุตตะ รูปวิเคราะห์ของบทในพระสูตร

๒. อธิปปายะ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกในพระสูตรนั้นๆ

๓. นิทานะ เหตุของการแสดงธรรม

๔. ปุพพาปรสนธิ การเชื่อมโยงพระสูตรหน้าซึ่งกำลังกล่าวถึงเข้ากับพระสูตรหลังที่นำมาอ้างอิงเป็นสาธก

คำอธิบายในเรื่องข้างต้นมีดังนี้ คือ

๑. รูปวิเคราะห์ พึงทราบตามหลักภาษาดังต่อไปนี้

คำว่า อภิตฺถเรถ เป็นบทอาขยาตที่ตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในบทที่ตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ๖ ประเภท คือ รูฬหิศัพท์ อาขยาต อุปสรรค นิบาต อาลปนะ และสรรพนาม

คำว่า กลฺยาณ สำเร็จรูปมาจาก กลฺย บทหน้า + อณ ธาตุ (คติยํ = ไป, ถึง) + ณ ปัจจัย (ในคาถามีรูปเป็นกรรม พหูพจน์ว่า กลฺยาเณ) เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า กลฺยํ นิโรคํ อณติ คจฺฉตีติ กลฺยาณํ (กัลยาณะ คือ สิ่งที่ถึงความดีงาม คือความไม่มีโรค)

คำว่า ปาป สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + อป ธาตุ (ปาปุณเน = ถึง) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย (ในคาถามีรูปเป็นอปาทาน เอกพจน์ว่า ปาปา) เป็นบทกิตก์ เหตุกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สตฺเต อปายํ ปาเปตีติ ปาปํ (ปาปะ คือ สภาวะยังสัตว์ให้ถึงอบาย)

คำว่า จิตฺต สำเร็จรูปมาจาก จินฺต ธาตุ + ต ปัจจัย (ในคาถามีรูปเป็นบทกรรม เอกพจน์ว่า จิตฺตํ) เป็นบทกิตก์ ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า จินฺตนํ จิตฺตํ (จิต คือ การดำริ)

คำว่า ทนฺธ สำเร็จรูปมาจาก ทธิ ธาตุ + อ ปัจจัย (ในคาถามีรูปเป็นบทกิริยา-วิเสสนะ เอกพจน์ว่า ทนฺธํ) เป็นบทกิตก์ ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทนฺธนํ ทนฺโธ (ทันธะ คือ การช้า)

หิ ศัพท์เป็นนิบาตการณโชตกะ ตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้

คำว่า กโรนฺต สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย (ในคาถามีรูปเป็นบทลักขณะว่า กโรโต) เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า กโรตีติ กโรนฺโต (กโรนตะ คือ ผู้ทำ)

คำว่า ปุญฺญ สำเร็จรูปมาจาก ปู ธาตุ + ณฺย ปัจจัย (ในคาถามีรูปเป็นบทกรรม เอกพจน์ว่า ปุญฺญํ) เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน การกํ ปุนาติ โสเธตีติ ปุญฺญํ (บุญ คือ สภาวะชำระผู้ทำตนเอง คือทำให้หมดจด)

คำว่า รมตี เป็นบทอาขยาตที่ตั้งวิเคราะห์ไม่ได้

คำว่า มน สำเร็จรูปมาจาก มน ธาตุ + อ ปัจจัย (ในคาถามีรูปเป็นบทกัตตาว่า มโน) เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า มนนํ มโน (มนะ คือ การรู้)

๒. ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก แสดงไว้โดยปริยายว่า “ผู้ปรารถนาความสุขในปัจจุบันภพและสัมปรายภพตลอดจนถึงความหลุดพ้น พึงรีบเร่งกระทำ

ความดีและหลีกเลี่ยงความชั่วเถิด”

๓. เหตุของการแสดงธรรม จำแนกเป็น

ก. อัชฌัตติกนิทาน เหตุใกล้ คือ พระมหากรุณาของพระพุทธเจ้าในการแสดงธรรม

ข. พาหิรนิทาน เหตุไกล จำแนกเป็น

- สถานที่ คือ วัดพระเชตวัน เมืองสาวัตถี
- กาล คือ กาลที่ตรัสพระธรรมเทศนานี้
- ผู้แสดงธรรม คือ พระพุทธเจ้า
- ผู้ฟังธรรม คือ เวไนยชนผู้ฟังพระธรรมเทศนานี้

๔. การเชื่อมโยงพระสูตร คือ คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) สอดคล้องกับพระพุทธวจนะอื่นในพระไตรปิฎก เช่น

สเจ ภายถ ทุกฺขสฺส สเจ โว ทุกฺขมปฺปิยํ
มากตฺถ ปาปกํ กมฺมํ อาวิ วา ยทิ วา รโห.

(ขุ. อุ. ๒๕.๔๔.๑๖๓)

“ถ้าพวกเธอกลัวความทุกข์ ถ้าความทุกข์ไม่เป็นที่ชอบใจของพวกเธอ พวกเธออย่าทำกรรมชั่วในที่ลับและที่แจ้ง”

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.

(ที. มหา. ๑๐.๙๐.๔๓)

“การไม่กระทำบาปทั้งปวง การยังกุศลให้ถึงพร้อม และการยังจิตของตนให้หมดจด ทั้งหมดนี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”

โดยประการดังนี้ แนวทางในการอธิบายวิธี ๔ กลุ่ม คือ รูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร ชื่อว่า จตุพยูหหาระ

ตัวอย่างอาวัฏฏหาระ

คำว่า กลฺยาเณ (ความดี) หมายถึง กุศลกรรมบถ ๑๐ ในขณะบำเพ็ญโลกิยกุศล อันได้แก่

- กายสุจริต ๓ คือ การไม่ปลงชีวิต การไม่ถือเอาของที่เขามิได้ให้ การไม่ประพฤติมิชอบในกาม
- วจีสุจริต ๔ คือ การไม่พูดเท็จ การไม่พูดให้เขาแตกแยกกัน การไม่พูดด่าว่า การไม่พูดไร้ประโยชน์
- มโนสุจริต ๓ คือ ความไม่ละโมบ ความไม่ปองร้าย และความเห็นชอบ

อีกนัยหนึ่งหมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา จำแนกเป็น

- สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ คือ ปัญญาเจตสิก
- สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ คือ วิตกเจตสิกที่เกิดร่วมกับโสภณเจตสิกในกุศลจิต
- สัมมาวาจา ความกล่าวชอบ คือ สัมมาวาจาเจตสิก
- สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ คือ สัมมากัมมันตเจตสิก
- สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพโดยชอบ คือ สัมมาอาชีวเจตสิก
- สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ คือ วิริยเจตสิกที่เกิดร่วมกับโสภณเจตสิกในกุศลจิต
- สัมมาสติ ความระลึกชอบ คือ สติเจตสิก
- สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดร่วมกับโสภณเจตสิกในกุศลจิต

ความดีที่กล่าวมานี้มีเหตุใกล้ตามลำดับที่พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยปริยาย คือ โยนิโสมนสิการ การคบหาสัตบุรุษ การอยู่ในสถานที่เหมาะสม และการได้สั่งสมบารมีไว้ในภพก่อน นอกจากนี้ ความดีนั้นมีผลที่เสมอกันซึ่งตรัสไว้โดยปริยาย คือ การคุ้มครองผู้ประพฤติธรรมให้ได้ผลดีในปัจจุบันภพ สัมปรายภพ ตลอดจนการบรรลุถึงพระนิพพานในที่สุด ดังข้อความกล่าวว่า

สุโข วิปาโก ปุญฺญานํ อธิปฺปาโย จ อิชฺฌติ
ขิปฺปญฺจ ปรมํ สนฺตึ นิพฺพานมธิคจฺฉติ.

(เปฏโก. หน้า ๓๓๙)

"ผลของบุญนำสุขมาให้ และความปรารถนาย่อมสำเร็จ พร้อมทั้งบรรลุถึงพระนิพพานอันเป็นแดนสงบยิ่งโดยพลัน"

มา ภิกฺขเว ปุญฺญํ ภายิตฺถ. สุขสฺเสตํ อธิวจนํ อิฏฺฐสฺส กนฺตสฺส ปิยสฺส มนาปสฺส.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๒๒.๒๔๖)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่ากลัวบุญเลย คำนี้เป็นชื่อของความสุขที่น่าปรารถนายินดีพอใจ"

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่ากลัวบุญเลย คำว่าบุญนี้เป็นชื่อของความสุข"

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี.

(ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖)

"ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ"

คำว่า ปาปา (ความชั่ว) หมายถึง อกุศลกรรมบถ ๑๐ อันได้แก่

- กายทุจริต ๓ คือ การปลงชีวิต การถือเอาของที่เขามิได้ให้ การประพฤติมิชอบในกาม
- วจีทุจริต ๔ คือ การพูดเท็จ การพูดให้เขาแตกแยกกัน การพูดด่าว่า การพูดไร้ประโยชน์
- มโนทุจริต ๓ คือ ความละโมบ ความปองร้าย และความเห็นผิด

อีกนัยหนึ่งหมายถึง มิจฉัตตธรรม ๘ อย่าง คือ

- มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด คือ ทิฏฐิเจตสิก
- มิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด คือ วิตกเจตสิกที่เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก
- มิจฉาวาจา ความกล่าวผิด คือ อกุศลจิตตุปบาทที่เกี่ยวกับวจีทุจริต
- มิจฉากัมมันตะ การกระทำผิด คือ อกุศลจิตตุปบาทที่เกี่ยวกับกายทุจริต
- มิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีพผิด คือ อกุศลจิตตุปบาทที่เกี่ยวกับการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด
- มิจฉาวายามะ ความเพียรผิด คือ วิริยเจตสิกที่เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก
- มิจฉาสติ ความระลึกผิด คือ อกุศลจิตตุปบาทที่มีสัญญาเป็นประธานในการระลึกสิ่งที่ไม่ดีต่างๆ
- มิจฉาสมาธิ ความตั้งมั่นผิด คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก

ความชั่วที่กล่าวมานี้มีเหตุใกล้ตามลำดับที่พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยปริยาย คือ อโยนิโสมนสิการ การไม่คบหาสัตบุรุษ การอยู่ในสถานที่ไม่เหมาะสม และการมิได้สั่งสมบารมีไว้ในภพก่อน นอกจากนี้ ความชั่วนั้นมีผลที่เสมอกันซึ่งตรัสไว้โดยปริยาย คือ การตำหนิตนเอง การตำหนิของผู้อื่น การต้องอาชญา และการไปเกิดในทุคติภูมิ ดังพระพุทธวจนะว่า

อนตฺถชนโน โลโภ โลโภ จิตฺตปฺปโกธโน
ภยมนฺตรโต ชาตํ ตํ ชโน นาวพุชฺฌติ.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๘๘.๓๐๕)

“ความโลภก่อให้เกิดโทษ ความโลภทำร้ายจิต ภัยย่อมเกิดขึ้นในระหว่างนั้น แต่ชนทั่วไปไม่รู้เห็นภัยนั้น”»

อนตฺถชนโน โกโธ โกโธ จิตฺตปฺปโกธโน
ภยมนฺตรโต ชาตํ ตํ ชโน นาวพุชฺฌติ.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๘๘.๓๐๕)

“ความโกรธก่อให้เกิดโทษ ความโกรธทำร้ายจิต ภัยย่อมเกิดขึ้นในระหว่างนั้น แต่ชนทั่วไปไม่รู้เห็นภัยนั้น”

อนตฺถชนโน โมโห โมโห จิตฺตปฺปโกธโน
ภยมนฺตรโต ชาตํ ตํ ชโน นาวพุชฺฌติ.

(ขุ. อิติ. ๒๕.๘๘.๓๐๕)

"ความหลงก่อให้เกิดโทษ ความหลงทำร้ายจิต ภัยย่อมเกิดขึ้นในระหว่างนั้น แต่ชนทั่วไปไม่รู้เห็นภัยนั้น"

ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา โย ธมฺมํ อติวตฺตติ
นีหียติ ตสฺส ยโส กาฬปกฺเขว จนฺทิมา.

(องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๗.๒๑)

"บุคคลใดย่อมล่วงธรรมด้วยความรัก ความโกรธ ความกลัว หรือความหลง เกียรติศักดิ์ของเขาย่อมเสื่อมไปเหมือนพระจันทร์ในกาฬปักษ์"

โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ
เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ.

(ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖)

"โจรที่ถูกจับตัวได้ในช่องที่โจรงัดออก ย่อมถูกเบียดเบียนจองจำด้วยกรรมของตน ฉันใด เหล่าสัตว์นี้ย่อมถูกเบียดเบียนจองจำด้วยกรรมของตนในภพอื่น ฉันนั้น"

ผู้เจริญสติกำหนดรู้สภาวธรรมปัจจุบันในขณะฟังธรรม จัดว่าเจริญวิปัสสนาด้วยการรีบเร่งกระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว ทั้งข่มตัณหาและอวิชชาในขณะเดียวกัน เพราะไม่ยินดีในอารมณ์ ๖ และรู้แจ้งสภาวธรรมตามความเป็นจริง เมื่อตัณหาถูกข่มไว้ได้ย่อมเป็นการข่มอุปาทานทั้ง ๒ คือ กามุปาทาน และสีลัพพตุปาทาน ครั้นอวิชชาถูกข่มไว้ได้ย่อมเป็นการข่มอุปาทานทั้ง ๒ คือ ทิฏฐุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน

โดยประการดังนี้ แนวทางในการอธิบายด้วยการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ตรงกันข้าม ชื่อว่า อาวัฏฏหาระ

ตัวอย่างวิภัตติหาระ

คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรมคือ มหากุศลจิตตุปบาท จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. จำแนกโดยธรรม จิตดังกล่าวนี้เกิดขึ้นทั่วไปเสมอกับกุศลจิตที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ทั้งปวง และมีในบุคคลทั่วไปคือปุถุชนและพระเสกขบุคคล แต่เป็นกุศลจิตเฉพาะอย่างที่เกิดขึ้นกับผู้สดับพระธรรมเทศนานี้แล้วกำหนดรู้สภาวธรรมปัจจุบัน และมีในบุคคลเฉพาะคนว่าเป็นกุศลจิตที่เกิดขึ้นกับบุคคลนั้นผู้กำหนดรู้สภาวปัจจุบันแล้วได้บรรลุธรรมในขณะฟังธรรม

๒. จำแนกโดยเหตุใกล้ เหตุใกล้ของจิตข้างต้นคือโยนิโสมนสิการเป็นต้น เหตุใกล้เหล่านั้นเกิดทั่วไปเสมอกับโยนิโสมนสิการเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ทั้งปวง และมีในบุคคลทั่วไปคือปุถุชนและพระเสกขบุคคล แต่เป็นเหตุใกล้เฉพาะอย่างที่เกิดขึ้นกับผู้สดับพระธรรมเทศนานี้แล้วกำหนดรู้สภาวธรรมปัจจุบัน และมีในบุคคลเฉพาะคนว่าเป็นเหตุใกล้ที่เกิดขึ้นกับบุคคลนั้นผู้กำหนดรู้สภาวปัจจุบันแล้วได้บรรลุธรรมในขณะฟังธรรม

๓. จำแนกโดยภูมิ จิตข้างต้นเป็นกามภูมิและปุถุชนภูมิ จิตเหล่านั้นเกิดทั่วไปเสมอกับภูมิที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ทั้งปวง และมีบุคคลทั่วไปคือปุถุชนและพระเสกขบุคคล แต่เป็นภูมิเฉพาะอย่างที่เกิดขึ้นกับผู้สดับพระธรรมเทศนานี้แล้วกำหนดรู้สภาวธรรมปัจจุบัน และมีบุคคลเฉพาะคนว่าเป็นภูมิที่เกิดขึ้นกับบุคคลนั้นผู้กำหนดรู้สภาวปัจจุบันแล้วได้บรรลุธรรมในขณะฟังธรรม

โดยประการดังนี้ แนวทางในการจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้ และภูมิ โดยทั่วไปและไม่ทั่วไป ชื่อว่า วิภัตติหาระ

ตัวอย่างปริวัตตนหาระ

คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรมคือ มหากุศลจิตตุปบาท มีเหตุใกล้คือโยนิโสมนสิการเป็นต้น เมื่อมหากุศลจิตตุปบาทและเหตุใกล้เหล่านั้นบังเกิดขึ้นในกระแสจิตของผู้กระทำความดี

และหลีกเลี่ยงความชั่ว อกุศลธรรมที่ตรงกันข้ามกันคือความไม่ศรัทธา ความประมาท ความเกียจคร้าน ความริษยา และความตระหนี่เป็นต้น พร้อมทั้งเหตุของอกุศลดังกล่าวคืออโยนิโส-มนสิการเป็นต้น และผลของอกุศลเหล่านั้นคือภัยในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมอันตรธานไป ส่วนผลของกุศลที่นำสุขมาให้ในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์ตามลำดับ

โดยประการดังนี้ แนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม ชื่อว่า ปริวัตตนหาระ

ตัวอย่างเววจนหาระ

คำไวพจน์ของบทในคาถานี้ มีดังต่อไปนี้

บทว่า อภิตฺถเรถ มีคำไวพจน์ว่า ตุริตํ กเรยฺยาถ

บทว่า กลฺยาเณ มีคำไวพจน์ว่า กุสเล, สุกเต, สุกฺเก, ปุญฺเญ

บทว่า ปาปา มีคำไวพจน์ว่า กิพฺพิสา, เวรา, อฆา, ทุจฺจริตา, ทุกฺกฏา, อปุญฺญา, อกุสลา, กณฺหา, กลุสา, ทุริตา, อาคุโต

บทว่า จิตฺตํ มีคำไวพจน์ว่า เจตํ, มนํ, วิญฺญาณํ, หทยํ, มานสํ

บทว่า นิวารเย มีคำไวพจน์ว่า ปฏิเสเธยฺย, ปฏิเสธเย, นิเสเธยฺย, นิเสธเย, ปฏิ-พาเหยฺย

บทว่า ทนฺธํ มีคำไวพจน์ว่า อเวคํ

บทว่า กรโต มีคำไวพจน์ว่า สมุฏฺฐาปกโต, อุปฺปาทกโต, สมาเสวโต

บทว่า ปุญฺญํ มีคำไวพจน์ว่า กุสลํ, สุกตํ, สุกฺกํ, ปุญฺญํ

บทว่า ปาปสฺมึ มีคำไวพจน์ว่า กิพฺพิสสฺมึ, เวรสฺมึ, อฆสฺมึ, ทุจฺจริตสฺมึ, ทุกฺกฏสฺมึ, อปุญฺญสฺมึ, อกุสลสฺมึ, กณฺหสฺมึ, กลุสสฺมึ, ทุริตสฺมึ, อาคุสฺมึ

บทว่า รมตี มีคำไวพจน์ว่า อภิรมติ, อภินนฺทติ, อานนฺทติ, ปโมทติ, ตุสฺสติ

บทว่า มโน มีคำไวพจน์ว่า จิตฺตํ, เจโต, วิญฺญาณํ, หทยํ, มานสํ

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงคำไวพจน์ ชื่อว่า เววจนหาระ

ตัวอย่างปัญญัตติหาระ

ใจความของคาถานี้ คือคำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) จำแนกออกเป็นบัญญัติ ๒ อย่าง คือ

๑. สัททบัญญัติ บัญญัติที่แสดงให้รู้ด้วยเสียง หมายถึง

- มนสาววัตถาปิตสัททบัญญัติ สัททบัญญัติที่กำหนดไว้ด้วยจิตก่อนจะพูด
- วจีเภทสัททบัญญัติ สัททบัญญัติที่เปล่งเสียงพูดให้ผู้อื่นได้ยิน
- นามสัททบัญญัติ สัททบัญญัติที่แสดงชื่อซึ่งเป็นอารมณ์ของมโนทวารวิถีแห่งผู้ฟังที่รับรู้ชื่อ

๒. อรรถบัญญัติ บัญญัติที่แสดงให้รู้ด้วยความหมาย หมายถึง

- นิกเขปบัญญัติ บัญญัติตั้งไว้ ซึ่งในที่นี้เป็นการตั้งความรู้ให้เกิดแก่ผู้ฟังว่าพึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว
- ปภวบัญญัติ บัญญัติแสดงเบื้องต้น คือ การแสดงเบื้องต้นของคุณธรรมอันหมดจด
- ตัชชาบัญญัติ บัญญัติแสดงสภาวะที่มีจริง คือ การแสดงสภาวะของกุศลที่มีจริงคือลักษณะที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข
- อุปาทาบัญญัติ บัญญัติอาศัยเหตุอย่างใดอย่าหนึ่ง คือ การอาศัยคุณลักษณะอันหมดจดของกุศลธรรม
- สมูหบัญญัติ บัญญัติแสดงกลุ่ม คือ การแสดงกลุ่มธรรมที่เป็นกุศลอันหมดจด
- สันตติบัญญัติ บัญญัติแสดงการสืบเนื่อง คือ การสืบเนื่องของมหากุศลชวนจิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ที่เกิดขึ้น
- อรรถบัญญัติ บัญญัติแสดงข้อความ คือ การแสดงข้อความว่าพึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว
- สังเกตบัญญัติ บัญญัติแสดงสิ่งที่หมายรู้กันทางโลก คือ การแสดงคุณธรรมอันหมดจดที่หมายรู้กันทางโลก

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงบัญญัติ ชื่อว่า ปัญญัตติหาระ

ตัวอย่างโอตรณหาระ

คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรมคือ มหากุศลจิตตุปบาท จำแนกเป็น

๑. ขันธ์ ๕

- เวทนาเจตสิกในจิตตุปบาทข้างต้น ชื่อว่า เวทนาขันธ์
- สัญญาเจตสิก ชื่อว่า สัญญาขันธ์
- เจตสิกอื่นเว้นเวทนาและสัญญา ชื่อว่า สังขารขันธ์
- มหากุศลจิต ชื่อว่า วิญญาณขันธ์

๒. อายตนะ ๑๒

- มหากุศลจิต ๘ ดวงชื่อว่า มนายตนะ
- เจตสิก ๓๘ ดวงที่ประกอบตามสมควร ชื่อว่า ธรรมายตนะ

๓. ธาตุ ๑๘

- มหากุศลจิต ๘ ดวงชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ
- เจตสิก ๓๘ ดวงชื่อว่า ธรรมธาตุ

๔. อินทรีย์ ๒๒

- เวทนาเจตสิกในมหากุศลโสมนัส ๔ ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์
- เวทนาเจตสิกในมหากุศลอุเบกขา ๔ ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์
- ชีวิตินทรีย์เจตสิก ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์
- มหากุศลจิต ๘ ดวงชื่อว่า มนินทรีย์
- ศรัทธาเจตสิก ชื่อว่า สัทธินทรีย์
- วิริยเจตสิก ชื่อว่า วิริยินทรีย์
- สติเจตสิก ชื่อว่า สตินทรีย์
- เอกัคคตาเจตสิก ชื่อว่า สมาธินทรีย์
- ปัญญาเจตสิก ชื่อว่า ปัญญินทรีย์

๕. ปฏิจจสมุปบาท (อนุโลมนัย)

- เจตนาเจตสิกในมหากุศลจิตตุปบาท ชื่อว่า สังขาร
- เหตุของสังขาร คือ อวิชชา สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
- วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย
- นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
- สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
- ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย
- เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
- ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
- อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
- ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
- ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย
- ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย

๖. ปฏิจจสมุปบาท (ปฏิโลมนัย)

- ปัญญาเจตสิกในมหากุศลจิตตุปบาท ชื่อว่า วิชชา
- เมื่อวิชชาเกิด อวิชชาย่อมดับไป
- สังขารย่อมดับเพราะอวิชชาดับ
- วิญญาณย่อมดับเพราะสังขารดับ
- นามรูปย่อมดับเพราะวิญญาณดับ
- สฬายตนะย่อมดับเพราะนามรูปดับ
- ผัสสะย่อมดับเพราะสฬายตนะดับ
- เวทนาย่อมดับเพราะผัสสะดับ
- ตัณหาย่อมดับเพราะเวทนาดับ
- อุปาทานย่อมดับเพราะตัณหาดับ
- ภพย่อมดับเพราะอุปาทานดับ

- ชาติย่อมดับเพราะภพดับ
- ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ย่อมดับเพราะชาติดับ

สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ. สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ. วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ. นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ. สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรโธ. ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ. เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ. ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ. อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ. ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ. ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ. (วิ. มหา. ๔.๓.๓)

"ความดับสังขารย่อมมีเพราะการดับสูญแห่งอวิชชาด้วยอรหัตตมรรค ความดับวิญญาณย่อมมีเพราะการดับสังขาร ความดับนามรูปย่อมมีเพราะการดับวิญญาณ ความดับสฬายตนะย่อมมีเพราะการดับนามรูป ความดับผัสสะย่อมมีเพราะการดับสฬายตนะ ความดับเวทนาย่อมมีเพราะการดับผัสสะ ความดับตัณหาย่อมมีเพราะการดับเวทนา ความดับอุปาทานย่อมมีเพราะการดับตัณหา ความดับภพย่อมมีเพราะการดับอุปาทาน ความดับชาติย่อมมีเพราะการดับภพ ความดับชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมีเพราะการดับชาติ"

โดยประการดังนี้ แนวทางในการหยั่งลงสู่ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจ-สมุปบาท ชื่อว่า โอตรณหาระ

ตัวอย่างโสธนหาระ

คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) เป็นใจความในคาถานี้ คำทั้งสองนี้เรียกว่า อารัมภสุทธิ คือ ความหมดจดของใจความ ส่วนคำว่า ทนฺธญฺหิ กโรโต ปุญฺญํ ปาปสฺมึ รมตี มโน (เพราะเมื่อกระทำความดีช้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว) เป็นพลความ เรียกว่า ปทสุทธิ คือ ความหมดจดของบท และปทัตถสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งอรรถของบท

โดยประการดังนี้ แนวทางในการตรวจสอบบทและใจความของบท ในคำถามและคำตอบตามสมควร ชื่อว่า โสธนหาระ

ตัวอย่างอธิฏฐานหาระ

คำว่า กลฺยาเณ (ความดี) เป็นการแสดงโดยสามัญทั่วไป ส่วนความดีซึ่งจำแนกเป็นทาน ศีล และภาวนา เป็นการแสดงโดยพิเศษ ตรัสไว้โดยปริยาย สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

เอวญฺเจ ภิกฺขเว สตฺตา ชาเนยฺยุํ ทานสํวิภาคสฺส วิปากํ ยถาหํ ชานามิ. น อทตฺวา ภุญฺเชยฺยุํ. น จ เนสํ มจฺเฉรมลํ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺเฐยฺย. โยปิ เนสํ อสฺส จริโม อาโลโป จริมํ กพลํ. ตโตปิ น อสํวิภชิตฺวา ภุญฺเชยฺยุํ. (ขุ. อิติ. ๒๕.๒๖.๒๔๙)

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าเหล่าสัตว์นี้พึงรู้เห็นผลของการให้ทานเหมือนที่ตถาคตรู้เห็นอย่างนี้ เมื่อไม่ให้ทานแล้วจะไม่พึงบริโภค และมลทินคือความตระหนี่ย่อมไม่อาจครอบงำจิตของพวกเขาได้ พวกเขาหากมิได้แบ่งก้อนข้าวคำสุดท้ายของตนแล้ว ก็จะไม่พึงบริโภค [ก้อนข้าวที่เหลือ]"

ปญฺจิเม คหปตโย อานิสํสา สีลวโต สีลสมฺปทาย. กตเม ปญฺจ. อิธ คหปตโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน อปฺปมาทาธิกรณํ มหนฺตํ โภคกฺขนฺธํ อธิคจฺฉติ, อยํ ปฐโม อานิสํโส สีลวโต สีล-สมฺปทาย. ปุน จปรํ คหปตโย สีลวโต สีลสมฺปนฺนสฺส กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ, อยํ ทุติโย อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุน จปรํ คหปตโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน ยญฺญเทว ปริสํ อุปสงฺกมติ ยทิ ขตฺติยปริสํ ยทิ พฺราหฺมณปริสํ ยทิ คหปติปริสํ ยทิ สมณปริสํ, วิสารโท อุปสงฺกมติ อมงฺกุภูโต, อยํ ตติโย อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุน จปรํ คหปตโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน อสมฺมูฬฺโห กาลํ กโรติ, อยํ จตุตฺโถ อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุน จปรํ คหปตโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติ, อยํ ปญฺจโม อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. (ที. มหา. ๑๐.๑๕๐.๗๘)

"ดูกรคหบดีทั้งหลาย ผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมได้รับกองโภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่ที่มีความไม่ประมาทเป็นเหตุ ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการแรกของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล

ดูกรคหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก เกียรติศัพท์อันงามของผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วย

ศีล ย่อมฟุ้งขจรไป ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ ของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล

ดูกรคหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วยศีล เมื่อเข้าไปสู่สังคมใดๆ ที่เป็นสังคมกษัตริย์ สังคมคหบดี หรือสังคมสมณะ ย่อมเข้าไปอย่างองอาจไม่เก้อเขิน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ ของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล

ดูกรคหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงเสียชีวิต ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ ของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล

ดูกรคหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วยศีล ย่อมเกิดในโลกสวรรค์หลังจากเสียชีวิตเพราะการพินาศแห่งสรีรกาย ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ ของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล"

จตฺตาโร ธมฺมา อุตฺตริ ภาเวตพฺพา. อสุภา ภาเวตพฺพา ราคสฺส ปหานาย. เมตฺตา ภาเวตพฺพา พฺยาปาทสฺส ปหานาย. อานาปานสฺสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกุปจฺเฉทาย. อนิจฺจสญฺญา ภาเวตพฺพา อสฺมิมานสมุคฺฆาตาย. (ขุ. อุ. ๒๕.๓๑.๑๔๓)

"ภิกษุพึงเจริญธรรม ๔ ประการให้ยิ่งขึ้นไป คือพึงเจริญอสุภภาวนาเพื่อละราคะ พึงเจริญเมตตาภาวนาเพื่อละพยาบาท พึงเจริญอานาปานสติเพื่อละวิตก พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อเพิกถอนความทะนงตน"

ยสฺส ทาเนน สีเลน สญฺญเมน ทเมน จ
นิธิ สุนิหิโต โหติ อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา.
เจติยมฺหิ จ สํเฆ วา ปุคฺคเล อติถีสุ วา
มาตริ ปิตริ จาปิ อโถ เชฏฺฐมฺหิ ภาตริ.
เอโส นิธิ สุนิหิโต อเชยฺโย อนุคามิโก
ปหาย คมนีเยสุ เอตํ อาทาย คจฺฉติ.

(ขุ. ขุ. ๒๕.๗.๑๒)

"ขุมทรัพย์ที่บุรุษหรือสตรีใดฝังไว้ดีแล้วด้วยทาน ศีล ความสำรวม และการฝึกตน ในเจดีย์ พระสงฆ์ บุคคล แขก มารดาบิดา หรือพี่ชาย เขาชื่อว่าได้ฝังขุมทรัพย์นั้นไว้ดีแล้ว ไม่มีใครเอาชนะได้ เป็นทรัพย์ติดตามตนไป เขาย่อมถือเอาทรัพย์นี้ไปได้จากทรัพย์ที่ตนพึงทอดทิ้งไป"

คำว่า ปาปา (ความชั่ว) เป็นการแสดงโดยสามัญทั่วไป ส่วนความชั่วซึ่งจำแนกเป็นทุจริต ๓ คือ ทุจริตทางกาย วาจา และใจ เป็นการแสดงโดยพิเศษ ตรัสไว้โดยปริยายสมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

ตโยเม ภิกฺขเว ธมฺมา อตฺตพฺยาพาธายปิ สํวตฺตนฺติ. ปรพฺยาพาธายปิ สํวตฺตนฺติ. อุภยพฺยาพาธายปิ สํวตฺตนฺติ. กตเม ตโย. กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ. อิเม โข ภิกฺขเว ตโย ธมฺมา อตฺตพฺยาพาธายปิ สํวตฺตนฺติ. ปรพฺยาพาธายปิ สํวตฺตนฺติ. อุภยพฺยาพาธายปิ สํวตฺตนฺติ. (องฺ. ติก. ๒๐.๑๗.๑๐๙)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น และเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ธรรม ๓ อย่างคืออะไร คือกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น และเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย”

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงโดยสามัญทั่วไปและโดยพิเศษ ชื่อว่าอธิฏฐานหาระ

ตัวอย่างปริกขารหาระ

คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรมคือ มหากุศลจิตตุปบาท เกิดจากศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา โยนิโสมนสิการ การคบหาสัตบุรุษ วัตถุทาน และผู้รับทาน เป็นต้น จำแนกออกเป็นเหตุและปัจจัย ดังต่อไปนี้

๑. สภาคเหตุ เหตุเสมอกับผล คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา และโยนิโสมนสิการ ที่เป็นนามธรรมเสมอกัน

๒. วิสภาคปัจจัย เหตุไม่เสมอกับผล คือ การคบหาสัตบุรุษ วัตถุทาน และผู้รับทาน ซึ่งเป็นรูปธรรม

๓. อัชฌัตติกเหตุ เหตุภายใน คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา และโยนิโสมนสิการ ที่เกิดภายในตน

๔. พาหิรปัจจัย เหตุภายนอก คือ การคบหาสัตบุรุษ วัตถุทาน และผู้รับทาน ซึ่งเกิดภายนอกตน

๕. ชนกเหตุ เหตุก่อให้เกิดผล คือ โยนิโสมนสิการ อันก่อให้เกิดมหากุศล-จิตตุปบาทโดยตรง

๖. อุปัตถัมภกปัจจัย เหตุอุปถัมภ์ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ซึ่งเกื้อกูลแก่โยนิโสมนสิการ

๗. อสาธารณเหตุ เหตุเฉพาะ คือ วัตถุทาน และผู้รับทาน ซึ่งเกี่ยวกับการให้ทานอย่างเดียว

๘. สาธารณปัจจัย เหตุทั่วไป คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา และโยนิโส-มนสิการ ที่เกี่ยวกับกุศลอื่นทั้งหมด

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงเหตุและปัจจัย ชื่อว่า ปริกขารหาระ

ตัวอย่างสมาโรปนหาระ

คำว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรมคือ มหากุศลจิตตุปบาท มีเหตุใกล้ตามลำดับ คือ โยนิโสมนสิการ การคบหาสัตบุรุษ การอยู่ในสถานที่เหมาะสม และการได้สั่งสมบารมีไว้ในภพก่อน

อนึ่ง คำไวพจน์ของบทในคาถานี้ มีดังต่อไปนี้

บทว่า อภิตฺถเรถ มีคำไวพจน์ว่า ตุริตํ กเรยฺยาถ

บทว่า กลฺยาเณ มีคำไวพจน์ว่า กุสเล, สุกเต, สุกฺเก, ปุญฺเญ

บทว่า ปาปา มีคำไวพจน์ว่า กิพฺพิสา, เวรา, อฆา, ทุจฺจริตา, ทุกฺกฏา, อปุญฺญา, อกุสลา, กณฺหา, กลุสา, ทุริตา, อาคุโต

บทว่า จิตฺตํ มีคำไวพจน์ว่า เจตํ, มนํ, วิญฺญาณํ, หทยํ, มานสํ

บทว่า นิวารเย มีคำไวพจน์ว่า ปฏิเสเธยฺย, ปฏิเสธเย, นิเสเธยฺย, นิเสธเย, ปฏิ-พาเหยฺย

บทว่า ทนฺธํ มีคำไวพจน์ว่า อเวคํ

บทว่า กรโต มีคำไวพจน์ว่า สมุฏฺฐาปกโต, อุปฺปาทกโต, สมาเสวโต

บทว่า ปุญฺญํ มีคำไวพจน์ว่า กุสลํ, สุกตํ, สุกฺกํ, ปุญฺญํ

บทว่า ปาปสฺมึ มีคำไวพจน์ว่า กิพฺพิสสฺมึ, เวรสฺมึ, อฆสฺมึ, ทุจฺจริตสฺมึ, ทุกฺกฏสฺมึ, อปุญฺญสฺมึ, อกุสลสฺมึ, กณฺหสฺมึ, กลุสสฺมึ, ทุริตสฺมึ, อาคุสฺมึ

บทว่า รมตี มีคำไวพจน์ว่า อภิรมติ, อภินนฺทติ, อานนฺทติ, ปโมทติ, ตุสฺสติ

บทว่า มโน มีคำไวพจน์ว่า จิตฺตํ, เจโต, วิญฺญาณํ, หทยํ, มานสํ

เมื่อบุคคลกระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว ธรรมฝ่ายดีคือทาน ศีล สมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา ย่อมเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์มากขึ้น หรือธรรมฝ่ายดีคือโพธิปักขิยธรรมอันได้แก่ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาเป็นต้นย่อมเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์มากขึ้น

อนึ่ง เมื่อธรรมฝ่ายดีเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์มากขึ้น ธรรมอันเศร้าหมองที่เป็นปฏิปักษ์กับธรรมดังกล่าวอันได้แก่ความไม่ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความริษยา ความตระหนี่ และมิจฉาทิฏฐิ เป็นต้น ย่อมถูกกำจัดได้โดยปหานทั้ง ๕ อย่าง คือ

๑. ตทังคปหาน ละกิเลสด้วยเหตุนั้นๆ ที่เป็นคู่ปรับกัน คือ ทาน ศีล และวิปัสสนาอันจัดเป็นกามกุศล

๒. วิกขัมภนปหาน ละนิวรณ์โดยข่มไว้ด้วยกำลังของอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ

๓. สมุจเฉทปหาน ละกิเลสโดยเด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรค

๔. ปฏิปัสสัทธิปหาน ละกิเลสโดยสงบระงับด้วยโลกุตตรผล

๕. นิสสรณปหาน ละกิเลสโดยสลัดออกจากสังขาร หมายถึง พระนิพพาน

โดยประการดังนี้ แนวทางในการยกขึ้นสู่เหตุใกล้ คำไวพจน์ การภาวนา และการละกิเลส ชื่อว่า สมาโรปนหาระ

ลทฺธาน พุทฺธสมยํ อติทุลฺลภํ จ

สทฺธมฺม'มคฺค'มสมํ สิวทํ ตเถว

กลฺยาณมิตฺตปวเร มติสมฺปทญฺจ

โก พุทฺธิมา อวิรตํ น ภเชยฺย ธมฺมํ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๙๙

"ธีรชนคนใดเล่า เมื่อได้พบพระพุทธศาสนาที่หาได้ยากยิ่ง พระสัทธรรมอันประเสริฐให้ความเกษมไม่มีสิ่งใดเปรียบ กัลยาณมิตรที่ดีงาม และความไพบูลย์แห่งปัญญา จะไม่พึงซ่องเสพพระธรรมเป็นนิตย์หรือ"

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะสละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๕๓

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม จะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษามีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ.๗)
- พระเทพพนม สุทฺธิมโน (มหาอาภิธรรมิกะเอก)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ธรรมาจริยะ, ป.ธ.๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินค้า (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรางค์มาศ นิติธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๒

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง

- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์ คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า

๒. เนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า

๓. เนตติฎีกา คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า

๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๒ หน้า

๕. กังขาวิตรณี อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า

๖. กังขาวิตรณีฎีกา ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า

๗-๙. มูลฎีกาและอนุฎีกา ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ เล่ม ๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

อนึ่ง เนตติปกรณ์เป็นตำราที่มีผู้รู้แปลไว้หลายสำนวนแล้ว แต่ยังไม่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ทางโครงการจึงดำเนินการแปลอีกฉบับหนึ่งซึ่งมีผู้แปลเนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกาเป็นบุคคลคนเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้คำอธิบายเนตติปกรณ์เป็นแนวเดียวกันตลอดสายอย่างแท้จริง ส่วนคัมภีร์อีก ๖ เล่มไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน โดยเฉพาะคัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกาเป็นวรรณกรรมบาลีที่แปลยากที่สุดของนิกายเถรวาท คัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นต้นกำลังอยู่ในระหว่างการแปลและอธิบาย คาดว่าจะดำเนินการจัดพิมพ์ได้ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. ๒๕๔๙-๒๕๕๒ ตามลำดับ

โอหาย โส'ธิคตโมกฺขสุขํ ปเรสํ
อตฺถาย สญฺจริ ภเวสุ มหพฺภเยสุ
เอวํ สทา ปรหิตํ ปุรโต กริตฺวา
ธมฺโม มยานุจริโต ชคตตฺถเมว.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๙๗

"พระโพธิสัตว์นั้นได้ทรงสละนิพพานสุขที่มาถึง ท่องเที่ยวไปในภพทั้งหลายอันน่ากลัวยิ่งเพื่อประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น โดยทำนองเดียวกัน เราก็พึงมุ่งบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นเสมอ ประพฤติธรรมเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างแท้จริง"

วจนารมฺโภ

๑. คุณากโรว โย ธมฺโม สตฺถุที่ปายิโต ปิโย
ปชาเจโต ปภาเสนฺโต ปริโยทเปติ สพฺพถา.

๒. อฏฺฐธา โหติ โย ธมฺโม มคฺคผเลหิ สงฺคโห
นวธา จ วิโมกฺเขน ขฺยาโต โลกุตฺตโร อิติ.

๓. ปริยตฺติสทฺธมฺโมปิ ธมฺโมว สุทฺธิกามินํ
อุชุมคฺโค วิตาเรติ โลกโต ปฏิปตฺติปิ.

๔. อุตฺตมํ อุตฺตมงฺเคน ตํ ธมฺมํ ทุทฺทสํ อณุํ
กายวาจาหิ จิตฺเตน ตีหิ วนฺทามิ สาทรํ.

๕. วนฺทนฺเตน มยา เอวํ ยา ลทฺธา ปุญฺญสมฺปทา
พเลนสฺสา วิโสเสมิ อนฺตราเย อเสสโต.

๖. ฉฬภิญฺโญ วสิปฺปตฺโต ปภินฺนปฏิสมฺภิโท
มหากจฺจายโน เถโร สมฺพุทฺเธน ปสํสิโต.

๗. เตน ยา ภาสิตา เนตฺติ สตฺถารา อนุโมทิตา
สาสนสฺส สทายตฺตา นวงฺคสฺสตฺถวณฺณนา.

๘. ตายตฺถนิสฺสยา เนกา สฺยามภาสาย สงฺขตา
ตถาปิ เต น สาเธนฺติ หิตํ หิตาภิลาสินํ.

๙. เตนารภิสฺสํ เอตสฺส สคณฺจิ'มตฺถนิสฺสยํ
ปาโมชฺชชนนตฺถาย เตสํ เย สทฺธมฺมมามกา.

คนฺธสาราภิวํโส

พจนารมภ์

๑. ธรรมะคือคุณากร ส่วนชอบสาทร
ดุจดวงประทีปชัชวาล
แห่งองค์พระศาสดาจารย์ ส่องสัตว์สันดาน
สว่างกระจ่างใจมล

๒. ธรรมใดนับโดยมรรคผล เป็นแปดพึงยล
และเก้ากับทั้งนฤพาน
สมญาโลกอุดรพิสดาร อันลึกโอฬาร
พิสุทธิ์พิเศษสุกใส

๓. อีกธรรมต้นทางครรไล นามขนานขานไข
ปฏิบัติปริยัติเป็นสอง
คือทางดำเนินดุจคลอง ให้ล่วงลุปอง
ยังโลกอุดรโดยตรง

๔. ข้าฯขอโอนอ่อนอุตมงค์ นบธรรมจำนง
ด้วยจิตและกายวาจาฯ

๕. ข้าพเจ้านมัสการอยู่อย่างนี้ได้รับผลบุญใด ขออำนาจแห่งผลบุญนั้นจงกำจัดอุปสรรคโดยสิ้นเชิง

๖. พระมหากัจจายนเถระผู้เป็นพระมหาสาวกอันประเสริฐ ผู้ทรงอภิญญา ๖ ถึงความช่ำชอง แตกฉานปฏิสัมภิทาญาณ อันพระสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้ว

๗. ท่านภาษิตเนตติปกรณ์ที่เป็นตำราอธิบายความแห่งนวังคสัตถุศาสน์อันพระศาสดาทรงอนุโมทนา และมีประโยชน์เกื้อกูลแก่พระศาสนาในกาลทุกเมื่อ

๘. คัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยของคัมภีร์นั้น ผู้รู้แต่งไว้หลายฉบับ แต่คัมภีร์แปลดังกล่าวไม่อาจให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล

๙. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักแต่งคัมภีร์แปลที่เพียบพร้อมด้วยคำอธิบายเนื้อหาที่เข้าใจยากของเนตติปกรณ์นั้น เพื่อยังความปราโมทย์ให้บังเกิดแก่สัตบุรุษผู้เคารพพระสัทธรรม

พระคันธสาราภิวงศ์

คำชี้แจง

ข้อชี้แจงการใช้คัมภีร์อภิธัมมาวตารฉบับนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำบาลีต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรมและเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในเนตติอรรถกถา มีบางแห่งเขียนตามคำอธิบายในเนตติ-ฎีกา

๒. ข้อความภายในวงเล็บกลม ( ) เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๓. คำแปลส่วนใหญ่ในเล่มนี้เป็นการแปลโดยอรรถเพื่อให้คนทั่วไปอ่านเข้าใจง่าย และผู้แปลได้เพิ่มคำแปลยกศัพท์ไว้ในสังคหวาระ อุทเทสวาระ และนิทเทสวาระอีกด้วย เพื่อให้ผู้สนใจบาลีสามารถเข้าใจความหมายของคำบาลีทีละศัพท์ ส่วนใหญ่คำแปลเหล่านี้คล้อยตามกฎสนามหลวง ยกเว้นประโยคที่มีปกติกัตตา-วิกติกัตตาอาจไม่เพิ่มกิริยาคุมพากย์เข้ามา เพราะถือว่าเป็นประโยคตุลยัตถะ-ลิงคัตถะก็ได้ (ดู ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑ หน้า ๑๑๔)

๔. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกันเพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม คำอธิบายเหล่านี้นำมาจากเนตติอรรถกถาและเนตติฎีกาเป็นหลัก

๕. ต้นฉบับบาลีที่อ้างอิงในคัมภีร์เล่มนี้ ใช้ตามฉบับมหาจุฬาฯ ซึ่งปริวรรตจากฉบับฉัฏฐสังคีติ และได้เทียบเคียงกับฉบับสังคีติ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกาโดยละเอียด

๖. ในตำราอ้างอิงของหนังสือเล่มนี้ เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. สุ. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น องฺ. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึง

อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลี และอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก บางคัมภีร์ที่ยังไม่มีฉบับมหาจุฬาฯ เช่น อรรถกถาธรรมบท ก็อ้างอิงจากฉบับมหามงกุฎฯ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฏก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก มหาวคฺค
วิ. จูฬ.	วินยปิฏก จูฬวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏก
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฏก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ.อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฏก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฏก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตรณีฎีกา
กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฎีกา
ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สี. ฎี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฎีกา
ม. ฎี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
สํ. ฎี.	สํยุตฺตนิกาย ฎีกา
องฺ. ฎี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฎีกา
วิสุทฺธิ. ฎี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทสิกฺขาฎีกา

สารบัญ

๑. สังคหวาระ

๒. อุทเทสวาระ

๓. นิทเทสวาระ

๔. ปฏินิทเทสวาระ

[สัมปาตวาระ]

นยสมุฏฐาน

สาสนปัฏฐาน

เนตติปกรณ์

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คันถารัมภกถา

(คำเริ่มคัมภีร์)

ยํ โลโก ปูชยเต สโลกปาโล สทา นมสฺสติ จ

ตสฺเสต สาสนวรํ วิทูหิ เญยฺยํ นรวรสฺส.[๑]

"บัณฑิตพึงเข้าใจคำสอนอันดีงามนี้ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้อันชาวโลกพร้อมทั้งท้าวโลกบาลบูชานอบน้อมเป็นนิตย์ [เพราะเป็นวิสัยแห่งญาณอันประณีต]"

[คาถานี้เป็นคำเริ่มต้นแห่งคัมภีร์ ท่านกล่าวไว้เพื่อเชิญชวนให้ชาวพุทธศึกษาเล่าเรียนพระพุทธพจน์ ซึ่งประกอบด้วยแบบแผนที่พระมหากัจจายนะจะแสดงไว้ในเนตติปกรณ์ต่อไป

---

[๑] *โลโก* อ.ชาวโลก *สโลกปาโล* ผู้เป็นไปกับด้วยท้าวโลกบาล *ปูชยเต* จ ย่อมบูชา ด้วย *นมสฺสติ* จ ย่อมนอบน้อม ด้วย *ยํ นรวรํ* ซึ่งพระพุทธเจ้าพระองค์ใด *สทา* ในกาลทุกเมื่อ ฯ *เอตํ สาสนวรํ* อ.คำสอนอันประเสริฐนี้ *ตสฺส นรวรสฺส* ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น *วิทูหิ* อันบัณฑิต ท. *เญยฺยํ* พึงทราบ ฯ [คำว่า อ. คือ *อันว่า* เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าลงปฐมาวิภัตติ ส่วนคำว่า ท. คือ *ทั้งหลาย* ใช้แสดงความเป็นพหูพจน์]

ท้าวโลกบาล คือ หัวหน้าเทวดาในชั้นจาตุมหาราช มีหน้าที่รักษาโลกในทิศทั้ง ๔ คือ

๑. ท้าวธตรฐ จอมคนธรรพ์ รักษาโลกด้านทิศบูรพาหรือทิศตะวันออก

๒. ท้าววิรุฬหก จอมกุมภัณฑ์ รักษาโลกด้านทิศทักษิณหรือทิศใต้

๓. ท้าววิรูปักษ์ จอมนาค รักษาโลกด้านทิศประจิมหรือทิศตะวันตก

๔. ท้าวกุเวร จอมยักษ์ รักษาโลกด้านทิศอุดรหรือทิศเหนือ

ศาสนาพราหมณ์กล่าวถึงท้าวโลกบาล ๔ คือ พระอินทร์ พระยม พระวรุณ และท้าวกุเวร

คำว่า นรวร แปลตามศัพท์ว่า “นรชนผู้ประเสริฐ” เป็นคำไวพจน์ของพระพุทธเจ้า ในที่นี้จึงแปลว่า “พระพุทธเจ้า”

ตามระเบียบแห่งฉันทลักษณ์ คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปัฐยาอริยา ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะและครุท้ายบาท แต่ละคณะมี ๔ มาตรา คณะที่ ๖ ในบาทที่ ๒ เป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑) และคณะที่ ๖ ในบาทที่ ๔ เป็นลหุ ดังนี้

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	ครุ
ยํ โล	โก ปู	ชยเต	สโลก	ปาโล	สทา น	มสฺสติ	จ
ตสฺเส	ต สาส	นวรํ	วิทูหิ	เญยฺยํ	น	รวรสฺ	ส.

อนึ่ง แม้คาถาอื่นในสังคหวาระ อุทเทสวาระ และนิทเทสวาระ ซึ่งไม่ใช่คาถา ๘ พยางค์ก็เป็นคาถามาตราพฤติเช่นเดียวกัน]

๑

สังคหวาระ

อปฺปํ สุขํ ชลลวํ วิย โภ ติณคฺเค
ทุกฺขํ ตุ สาครชลํ วิย สพฺพโลเก
สํกปฺปนา ตทปิ โหติ สภาวโต หิ
สพฺพํ ติโลก'มปิ เกวลทุกฺข'เมว.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๕๒

"ท่านผู้เจริญ ความสุขมีเพียงเล็กน้อยดั่งหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า แต่ความทุกข์ในโลกทั้งมวลเหมือนน้ำในสาคร ความจริงความสุขนั้นเกิดจากจินตนาการ โลกสามทั้งหมดล้วนเป็นทุกข์โดยแท้"

๑. สังคหวาระ

(ปริจเฉทย่อความ)

กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถ ๑๒

ทฺวาทส ปทานิ สุตฺตํ ตํ สพฺพํ พฺยญฺชนญฺจ อตฺโถ จ
ตํ วิญฺเญยฺยํ อุภยํ โก อตฺโถ พฺยญฺชนํ กตมํ.[๒]

"พระพุทธพจน์เป็นกลุ่ม[ศัพท์และอรรถ] ๑๒ ประการ ทั้งหมดนั้นเป็นศัพท์และอรรถ บัณฑิตพึงเข้าใจทั้งสองประการนั้นว่าอรรถเป็นอย่างไร ศัพท์เป็นอย่างไร"

[คำว่า ปทานิ แปลว่า "กลุ่ม" หมายถึง กลุ่มศัพท์ (พยัญชนบท) ๖ ประการ และกลุ่มอรรถ (อรรถบท) ๖ ประการ ท่านจะแสดงเรื่องนี้ในข้อ ๒๓ และ ๒๔ ต่อไป

คำว่า สุตฺต โดยทั่วไปหมายถึงพระสูตร แต่ในที่นี้หมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด ในฉบับนี้จึงแปลว่า "พระพุทธพจน์" ตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า พุทฺธวจนํ (พระพุทธพจน์)]

หาระ ๑๖ นัย ๕ มูลบท ๑๘

โสฬสหารา เนตฺตี ปญฺจนยา สาสนสฺส ปริเยฏฺฐิ
อฏฺฐารสมูลปทา มหกจฺจาเนน นิทฺทิฏฺฐา.[๓]

---

[๒] *สุตฺตํ* อ.พระพุทธพจน์ *ปทานิ* เป็นกลุ่ม *ทฺวาทส* ๑๒ ประการ ฯ *ตํ สุตฺตํ* อ.พระพุทธพจน์นั้น *สพฺพํ* ทั้งปวง *พฺยญฺชนญฺจ* เป็นศัพท์ ด้วย *อตฺโถ* จ เป็นอรรถ ด้วย ฯ *ตํ สุตฺตํ* อ.พระพุทธพจน์นั้น *อุภยํ* ทั้งสอง *วิญฺเญยฺยํ* อันท่าน พึงทราบ *อิติ* ว่า *อตฺโถ* อ.อรรถ *โก* เป็นไฉน ฯ *พฺยญฺชนํ* อ.ศัพท์ *กตมํ* เป็นไฉน ฯ

[๓] *เนตฺตี* อ.แบบแผน *ปริเยฏฺฐิ* อันเป็นเครื่องแสวงหา *อตฺถํ* ซึ่งเนื้อความ *สาสนสฺส* ของพระพุทธพจน์ *โสฬสหารา* มีหาระ ๑๖ *ปญฺจนยา* มีนัย ๕ *อฏฺฐารสมูลปทา* มีมูลบท ๑๘ *หุตฺวา* เป็น *มหกจฺจาเนน* อันพระมหากัจจายนะ *นิทฺทิฏฺฐา* แสดงไว้แล้ว ฯ

"แบบแผนที่ใช้อธิบายความหมายของพระพุทธพจน์ มีหาระ ๑๖
นัย ๕ และมูลบท ๑๘ อันพระมหากัจจายนะแสดงไว้แล้ว"

[เนตติอันเป็นแบบแผนในการอธิบายพระพุทธพจน์นั้น ประกอบด้วยหลักสำคัญ ๓ ประการ ดังนี้ คือ

๑. หาระ แนวทางอธิบายรูปศัพท์ในพระพุทธพจน์ มี ๑๖ ประเภท

๒. นัย วิธี คือ หลักการอธิบายสภาวธรรมที่เป็นความหมายในพระพุทธพจน์ มี ๕ ประเภท

๓. มูลบท บทเดิม มี ๑๘ ประเภท

หาระเป็นต้นเหล่านี้จะนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธพจน์ที่ลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะอย่างถูกต้อง

คำว่า เนตฺติ แปลว่า "คัมภีร์แนะแนว" คือ แนวเข้าใจพระพุทธพจน์นั่นเอง มีเนื้อความตามรูปศัพท์ ๓ ประการ คือ

- คัมภีร์นำเวไนยชนไปสู่อริยธรรม = เวเนยฺยสตฺเต อริยธมฺมํ นยตีติ เนตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- คัมภีร์ที่ใช้นำเวไนยชนไปสู่ทางแห่งโสดาปัตติมรรค = ทสฺสนมคฺคํ นยนฺติ ตายาติ เนตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- คัมภีร์ที่เป็นฐานะนำเวไนยชนไปสู่พระนิพพาน = นียนฺติ เอตฺถ เวเนยฺยา นิพฺพานํ สมฺปาปิยนฺตีติ เนตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

คัมภีร์เนตติอรรถกถากล่าวว่า คาถานี้เป็นคำกล่าวของพระธรรมสังคาหกาจารย์ผู้สังคายนาพระธรรมวินัย เพราะท่านผู้แต่งย่อมจะไม่เรียกตนเองว่า "พระมหากัจจายนะ" อย่างไรก็ตาม ฎีกาของเนตติปกรณ์ซึ่งแต่งโดยพระธรรมบาลเถระผู้แต่งอรรถกถาของคัมภีร์นี้ได้กล่าวว่า ข้อความข้างต้นเป็นมติของอาจารย์บางคน ไม่ใช่มติที่อาจารย์ทั้งหลายยอมรับเป็นเอกฉันท์ เพราะอาจารย์ทั้งหลายเชื่อกันว่าคาถานี้เป็นภาษิตของพระมหากัจจายนะจริงๆ ตามนัยนี้ข้อความในเนตติปกรณ์จัดเป็นภาษิตของพระมหากัจจายนะทั้งสิ้น แม้พระพุทธเจ้าก็มักตรัสพระธรรมเทศนาในทำนองนี้ว่า

ทสพลสมนฺนาคโต ภิกฺขเว ตถาคโต จตูหิ จ เวสารชฺเชหิ สมนฺนาคโต อาสภํ ฐานํ ปฏิชานาติ, ปริสาสุ สีหนาทํ นทติ.[๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยกำลัง ๑๐ และเวสารัชชญาณ ๔ ย่อม

ปฏิญาณฐานะอันอาจหาญ บันลือสีหนาทในบริษัททั้งหลาย”

อนึ่ง คาถามาตราพฤตินี้ได้รับความนิยมตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา ดังจะเห็นได้ว่า พระอัสสชิเถระได้แสดงธรรมโดยสังเขปแก่ปริพาชกชื่ออุปติสสะ ด้วยคาถามาตราพฤติว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห
เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํวาที มหาสมโณ.[๒]

“ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น
และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาทะเช่นนี้”

คำว่า เนตฺตี มีการทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันท์ เพราะควรใช้เป็นเอกพจน์ และวิเสสนะคือ ปริเยฏฺฐิ ก็เป็นเอกพจน์ตรงกัน

คำว่า มหกจฺจาเนน มีศัพท์เดิมว่า มหากจฺจาเนน รัสสะ อา ใน หา เป็น อ เพื่อรักษาฉันท์

คำว่า กจฺจาน เป็นคำไวพจน์ของ กจฺจายน ต่างกันที่คำนี้ลง ณาน ปัจจัย ส่วน กจฺจายน ลง ณายน ปัจจัย]

หาระและนัยแสดงพระพุทธพจน์ตามสมควร

หารา พฺยญฺชนวิจโย สุตฺตสฺส นยา ตโย จ สุตฺตตฺโถ
อุภยํ ปริคฺคหีตํ วุจฺจติ สุตฺตํ ยถาสุตฺตํ.[๔]

“หาระเป็นคำอธิบายรูปศัพท์ของพระพุทธพจน์ ส่วนนัย ๓ ประการ
เป็นความหมายของพระพุทธพจน์ ทั้งสองอย่างนั้นเมื่อประกอบไว้ย่อม
แสดงพระพุทธพจน์ตามสมควร”

[คำว่า “ทั้งสองอย่างนั้นเมื่อประกอบไว้ย่อมแสดงพระพุทธพจน์ตามสมควร” หมายความว่า พระพุทธพจน์แต่ละแห่งมีความหมายต่างกัน การนำหลักของเนตติปกรณ์ไปอธิบายความก็ต้อง

---

[๔] *หารา* อ.หาระ ท. *พฺยญฺชนวิจโย* เป็นคำอธิบายศัพท์ *สุตฺตสฺส* ของพระพุทธพจน์ ฯ *จ* ส่วนว่า *นยา* อ.นัย ท. *ตโย* สาม *สุตฺตตฺโถ* เป็นความหมายของพระพุทธพจน์ ฯ *อุภยํ* อ.หมวดสอง *ปริคฺคหีตํ* ที่อันท่านถือเอาโดยรอบแล้ว *วุจฺจติ* ย่อมกล่าว *สุตฺตํ* ซึ่งพระพุทธพจน์ *ยถาสุตฺตํ* ตามสมควรแก่พระพุทธพจน์ ฯ (ดู คำอธิบายของ วุจฺจติ ในหน้า ๙)

คำนึงถึงความเหมาะสมตามฐานะที่สมควร ในบางแห่งอาจใช้หลักของเนตติปกรณ์อธิบายรูปศัพท์ บางแห่งก็ใช้อธิบายความหมาย ตามสมควรแก่พระพุทธพจน์นั้นๆ

คำว่า หาร แปลว่า “แนวทาง” หมายถึง แนวทางอธิบายรูปศัพท์ในพระพุทธพจน์ คำอธิบายรูปศัพท์นี้สามารถใช้อธิบายเนื้อความของรูปศัพท์ด้วย เพราะเนื้อความปรากฏอยู่ในรูปศัพท์ มีความหมาย ๑๐ ประการ คือ

- แนวทางที่ใช้ขจัดความไม่รู้ ความสงสัย และวิปัลลาส = หรียนฺติ เอเตหิ สุตฺตเคยฺยาทิวิสยา อญฺญาณสํสยวิปลฺลาสาติ หารา (หร ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- แนวทางที่เป็นฐานะขจัดความไม่รู้ ความสงสัย และวิปัลลาส = หรียนฺติ เอตฺถ สุตฺตเคยฺยาทิวิสยา อญฺญาณสํสยวิปลฺลาสาติ หารา (หร ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- แนวทางที่ขจัดความไม่รู้ ความสงสัย และวิปัลลาส = หรนฺติ สุตฺตเคยฺยาทิวิสเย อญฺญาณสํสยวิปลฺลาเสติ หารา (หร ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- การขจัดความไม่รู้ ความสงสัย และวิปัลลาส = หรณํ สุตฺตเคยฺยาทิวิสยานํ อญฺญาณสํสยวิปลฺลาสานนฺติ หารา (หร ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- แนวทางที่ผู้แสดงธรรมและผู้ฟังธรรมพึงกล่าว = หรียนฺติ โวหรียนฺติ ธมฺมสํวณฺณกธมฺมปฏิคฺคาหเกหีติ หารา (หร ธาตุ = กล่าว + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- แนวทางที่เหมือนสร้อยมุก [โดยดับกิเลสอันเร่าร้อนเหมือนสร้อยมุกที่ดับความเร่าร้อนทางสรีระและทำให้เกิดความเย็นสบาย] = หารา วิยาติ หารา (หาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

- แนวทางที่ยังความไม่รู้เป็นต้นให้อันตรธานไป = หารยนฺติ อญฺญาณาทีนฺติ หารา (หร ธาตุ = อันตรธาน + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- แนวทางที่อธิบายเนื้อความ = หรนฺติ อาจิกฺขนฺตีติ หารา (หร ธาตุ = กล่าว + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- แนวทางที่จูงใจผู้ฟัง = โสตุชนจิตฺตํ หรนฺตีติ หารา (หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- แนวทางที่ทำให้ผู้ฟังเพลิดเพลิน = โสตุชนจิตฺตํ รเมนฺตีติ หารา (รมุ ธาตุ = เพลิดเพลิน + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ) เมื่อมีรูปเป็น รามา ให้แปลง ร เป็น ห และแปลง ม เป็น ร จึงสำเร็จรูปเป็น หารา ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่แสดงวิธีประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นข้อบังคับ

คำว่า นย แปลว่า "นัย, วิธี" คือ หลักวิธีในการอธิบายสภาวธรรมที่สำคัญในพระพุทธพจน์อันมีอวิชชาเป็นต้นที่เป็นมูลบท โดยจำแนกตามหลักอริยสัจ ๔ ตามสมควร มีเนื้อความตามศัพท์ ๘ ประการ คือ

- วิธีแสดงความเศร้าหมองและความหมดจด = นยนฺติ สํกิเลเส โวทานานิ จ วิภาคโต ญาเปนฺตีติ นยา (นี ธาตุ = นำไป, แสดง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- วิธีที่ใช้แสดงความเศร้าหมองและความหมดจด = นยนฺติ ตานิ เอเตหีติ นยา (นี ธาตุ = นำไป, แสดง + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- วิธีที่เป็นฐานะแสดงความเศร้าหมองและความหมดจด = นยนฺติ ตานิ เอตฺถาติ นยา (นี ธาตุ = นำไป, แสดง + อ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- การแสดงความเศร้าหมองและความหมดจด = นยนํ นยา (นี ธาตุ = นำไป, แสดง + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- วิธีที่ผู้แสดงธรรมนำมาแสดง = นียนฺติ สยํ ธมฺมกถิเกหีติ นยา (นี ธาตุ = นำไป, แสดง + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- วิธีที่เหมือนเอกัตตนัย (นัยที่เข้าใจว่าเป็นสิ่งเดียวกันด้วยความสืบต่อ) เป็นต้น = นยา วิยาติ นยา (นย ศัพท์ + อ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

- วิธีที่แสดงเนื้อความของปริยัติธรรม = ปริยตฺติอตฺถสฺส เนนฺตีติ นยา (นี ธาตุ = นำไป, แสดง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- วิธีที่เว้นจากความเศร้าหมอง = สํกิเลสโต ยมนฺตีติ นยา (ยมุ ธาตุ = เว้น + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อมีรูปเป็น ยมา ให้แปลง ม เป็น น และสลับเสียง จึงสำเร็จรูปเป็น นยา ด้วยนิรุตตินัย

คำว่า วุจฺจติ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเป็นกัตตุวาจกว่า วทติ สํวณฺเณติ (ย่อมกล่าว คือ ย่อมอธิบาย) ท่านแสดงว่า วุจฺจติ เป็นกรรมกัตตา คือ กัตตาที่มีรูปเป็นกรรมวาจก ดังคำว่า สยเมว กโฏ กรียเต (เสื่อย่อมกระทำเอง), สยเมว ปานียํ ปียเต (น้ำย่อมดื่มเอง) การประกอบกรรมกัตตานี้มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า ผู้ที่เข้าใจหาระและนัยเป็นอย่างดีย่อมจะสามารถอธิบายพระพุทธพจน์ได้โดยง่าย ดังคัมภีร์เนตติฎีกาอธิบายว่า

เอเตน หารนเยสุ วสีภาเวน สุตฺตสํวณฺณนาย สุกรตํ ทสฺเสติ.[๓]

"คำนั้นแสดงว่าการอธิบายสูตรเป็นของง่ายด้วยความเป็นผู้ชำชองในหาระและนัย"]

คำปฏิญญา

ยา เจว เทสนา ยญฺจ เทสิตํ อุภยเมว วิญฺเญยฺยํ
ตตฺรายมานุปุพฺพี นววิธสุตฺตนฺตปริเยฏฺฐีติ.[๕]

"ศัพท์และความหมายทั้งสองประการ บัณฑิตพึงเรียนรู้โดยแท้
ต่อไปนี้เป็นการอธิบายนวังคสัตถุสาสน์ในเรื่องนั้นตามลำดับ"

[คำว่า เทสนา คือ ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก ทิสี (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า เทสียเต เอเตนาติ เทสนา ส่วนคำว่า เทสิต คือ ความหมาย ลง ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ (มีรูปวิเคราะห์ว่า เทสียเตติ เทสิตํ) เพราะศัพท์เป็นเครื่องแสดงความหมาย และความหมายเป็นผลที่ถูกศัพท์แสดงให้รู้ ดังข้อความกล่าวว่า

สทฺโท ญาปกเหตุ. อตฺโถ ญาเปตพฺพผลํ.[๔]

"ศัพท์เป็นเหตุแสดงให้รู้ ความหมายเป็นผลที่ถูกแสดงให้รู้"

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์อรรถกถาจึงอธิบาย เทสนา ว่า ปาโฐ (ศัพท์) และอธิบาย เทสิตํ ว่า ตทตฺโถ (ความหมายของศัพท์นั้น)]

สงฺคหวาโร

จบ สังคหวาระ

---

[๕] *อุภยํ เอว* อ.หมวดสอง นั่นเทียว *อิติ* คือ *ยา เทสนา เจว* อ.ศัพท์ ด้วย นั่นเทียว *ยํ เทสิตํ* จ อ.ความหมาย ด้วย *ปณฺฑิเตน* อันบัณฑิต *วิญฺเญยฺยํ* พึงทราบ ฯ *อยํ กถา* อ.ถ้อยคำนี้ *นววิธสุตฺตนฺตปริเยฏฺฐิ* เป็นการอธิบายซึ่งพระพุทธพจน์อันมีเก้าประการ *ตตฺร วิชานเน* ในการรู้นั้น *อนุปุพฺพี* ตามลำดับ ฯ (คำว่า อนุปุพฺพี ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ)

๒

อุทเทสวาระ

ทุกฺขํ อนิจฺจมสุภํ วต อตฺตภาวํ

มา สํกิเลสย น วิชฺชติ ชาตุ นิจฺโจ

อมฺโภ น วิชฺชติ หิ อปฺปมปีห สารํ

สารํ สมาจรถ ธมฺมมลํ ปมาทํ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๕๕

"ท่านผู้เจริญ ท่านอย่าทำสรีระที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่งามให้เศร้าหมองด้วยกามวิตกเป็นต้นเลย สิ่งคงที่ถาวรย่อมไม่มี แก่นสารแม้เล็กน้อยในสรีระนี้หามีไม่ เชิญท่านทั้งหลายประพฤติธรรมอันมีแก่นสาร ความประมาทย่อมไม่เหมาะสมเลย"

๒. อุทเทสวาระ

(ปริจเฉทแสดงอุเทศ)

หาระ ๑๖

[๑] ตตฺถ กตเม โสฬส หารา. เทสนา วิจโย ยุตฺติ ปทฏฺฐาโน ลกฺขโณ จตุพฺยูโห อาวฏฺโฏ วิภตฺติ ปริวตฺตโน เววจโน ปญฺญตฺติ โอตรโณ โสธโน อธิฏฺฐาโน ปริกฺขาโร สมาโรปโน อิติ.[๖]

"ถามว่า : หาระ ๑๖ ประการในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : หาระ ๑๖ ประการ คือ เทสนาหาระ วิจยหาระ ยุตติหาระ ปทัฏฐานหาระ ลักขณหาระ จตุพยูหหาระ อาวัฏฏหาระ วิภัตติหาระ ปริวัตตนหาระ เววจนหาระ ปัญญัตติหาระ โอตรณหาระ โสธนหาระ อธิฏฐานหาระ ปริกขารหาระ และสมาโรปนหาระ"

[ตามหลักการเขียนบาลีโดยทั่วไป มักประกอบ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่รวบรวมสมุจจยะไว้หน้า อิติ ศัพท์เป็นรูปว่า สมาโรปโน จาติ แต่ในที่นี้ไม่ประกอบ จ ศัพท์เพราะอนุมานรู้ได้ จึงละไว้ในฐานะที่เข้าใจกัน อย่างไรก็ตาม ในเวลาแปลยกศัพท์ต้องเพิ่ม จ ศัพท์มาประกอบทุกๆ บท หรือลบ จ ศัพท์ไปเพื่อย่อคำ หรือเป็นปาฐเสสะ คือ บทที่ต้องเพิ่มเข้ามาแปล ในพระสูตรมีอุทาหรณ์ที่ไม่ประกอบ จ ศัพท์อย่างนี้ว่า

---

[๖] *ตตฺถ คาถายํ* ในคาถานั้น *หารา* อ.หาระ ท. *โสฬส* ๑๖ ประการ *กตเม* เป็นไฉน ฯ *หารา* อ.หาระ ท. *โสฬส* ๑๖ ประการ *อิติ* คือ *เทสนา* จ อ.เทสนาหาระ ด้วย *วิจโย* จ อ.วิจยหาระ ด้วย *ยุตฺติ* จ อ.ยุตติหาระ ด้วย *ปทฏฺฐาโน* จ อ.ปทัฏฐานหาระ ด้วย *ลกฺขโณ* จ อ.ลักขณหาระ ด้วย *จตุพฺยูโห* จ อ.จตุพยูหหาระ ด้วย *อาวฏฺโฏ* จ อ.อาวัฏฏหาระ ด้วย *วิภตฺติ* จ อ.วิภัตติหาระ ด้วย *ปริวตฺตโน* จ อ.ปริวัตตนหาระ ด้วย *เววจโน* จ อ.เววจนหาระ ด้วย *ปญฺญตฺติ* จ อ.ปัญญัตติหาระ ด้วย *โอตรโณ* จ อ.โอตรณหาระ ด้วย *โสธโน* จ อ.โสธนหาระ ด้วย *อธิฏฺฐาโน* จ อ.อธิฏฐานหาระ ด้วย *ปริกฺขาโร* จ อ.ปริกขารหาระ ด้วย *สมาโรปโน* จ อ.สมาโรปนหาระ ด้วย ฯ

โก นุ มํ อุสุนา วิชฺฌิ ปมตฺตํ อุทหารกํ
ขตฺติโย พฺราหฺมโณ เวสฺโส โก มํ วิทฺธา นิลียสิ.[๕]

“ใครเล่าใช้ศรยิงเราผู้เผลอหาบน้ำอยู่ ใครผู้เป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ยิงเราแล้วซ่อนอยู่”

ท่านแสดงหาระ คือ แนวทางในการอธิบายพระพุทธพจน์โดยเน้นรูปศัพท์เป็นหลัก มี ๑๖ ประการ คือ

๑. เทสนาหาระ แนวทางในการแสดงอัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน (เทสียติ เอตายาติ เทสนา = เครื่องแสดงเนื้อความของพระพุทธพจน์ <ทิส ธาตุ = แสดง + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ>)

๒. วิจยหาระ แนวทางในการจำแนกบท คำถาม และคำตอบ เป็นต้น (วิจิยนฺติ เอเตนาติ วิจโย = เครื่องจำแนกบทและคำถามเป็นต้น <วิ บทหน้า + จิ ธาตุ = สั่งสม + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ>)

๓. ยุตติหาระ แนวทางในการตรวจสอบความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ (ยุตฺติยา วิจารณา ยุตฺติ = การแสดงความเหมาะสม <อุตตรโลปสมาส>)

๔. ปทัฏฐานหาระ แนวทางในการแสดงปทัฏฐานคือเหตุใกล้โดยอนุโลมนัยและปฏิโลมนัย (ปทฏฺฐานสฺส วิจารณา ปทฏฺฐานํ = การแสดงปทัฏฐาน <อุตตรโลปสมาส>)

๕. ลักขณหาระ แนวทางในการแสดงธรรมอื่นที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง ซึ่งมีลักษณะเสมอกัน (ลกฺขียนฺติ เอเตนาติ ลกฺขณํ = เครื่องหมายรู้ธรรมที่มีลักษณะเสมอกัน <ลกฺข ธาตุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ>)

๖. จตุพยูหหาระ แนวทางในการอธิบายวิธี ๔ กลุ่ม คือ รูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร (วิยูหียนฺติ วิภาเคน ปิณฺฑียนฺติ เอเตนาติ พฺยูโห, จตุนฺนํ พฺยูโห จตุพฺยูโห = กลุ่มแห่งวิธี ๔ อย่าง <ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส>)

๗. อาวัฏฏหาระ แนวทางในการเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน (อาวฏฺฏียนฺติ เอเตนาติ อาวฏฺโฏ = เครื่องเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน <อา บทหน้า + วฏฺฏ ธาตุ = เวียนไป + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ>)

๘. วิภัตติหาระ แนวทางในการจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้ และภูมิ โดยทั่วไป และไม่ทั่วไป (วิภชียนฺติ เอเตนาติ วิภตฺติ = เครื่องจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้ และภูมิ <วิ บทหน้า + ภช ธาตุ = จำแนก + ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ>)

๙. ปริวัตตนหาระ แนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม (ปริวตฺตียนฺติ อิมินาติ ปริวตฺตโน = เครื่องเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม <ปริ บทหน้า + วตุ ธาตุ = เวียนไป + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ>)

๑๐. เววจนหาระ แนวทางในการแสดงคำไวพจน์ (วิวิธํ วจนํ เอตฺถาติ วิวจนํ, วิวจนเมว เววจนํ, เววจนสฺส อาจิกฺขโก เววจโน = เครื่องแสดงคำไวพจน์ <อุตตรโลปสมาส>)

๑๑. บัญญัตติหาระ แนวทางในการแสดงบัญญัติ (ปกาเรหิ ญาปียนฺติ อิมินาติ ปญฺญตฺติ, ปญฺญตฺติยา อาจิกฺขิกา ปญฺญตฺติ = เครื่องแสดงบัญญัติ <อุตตรโลปสมาส>)

๑๒. โอตรณหาระ แนวทางในการหยั่งลงสู่ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจ-สมุปบาท (โอตารียนฺติ เอเตนาติ โอตรโณ = เครื่องหยั่งลงสู่ขันธ์เป็นต้น <อว บทหน้า + ตร ธาตุ = ข้าม + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ>)

๑๓. โสธนหาระ แนวทางในการตรวจสอบบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบ (โสธียนฺติ เอเตนาติ โสธโน = เครื่องตรวจสอบบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบ <สุธ ธาตุ = ชำระ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ>)

๑๔. อธิฏฐานหาระ แนวทางในการแสดงโดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษ

๑๕. ปริกขารหาระ แนวทางในการแสดงเหตุปัจจัย (ปริกโรติ อภิสงฺขโรติ ผลนฺติ ปริกฺ-ขาโร, ปริกฺขารํ อาจิกฺขตีติ ปริกฺขาโร = เครื่องแสดงเหตุปัจจัย <ปริกฺขาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอาจิกฺขติ ตัทธิต>)

๑๖. สมาโรปนหาระ แนวทางในการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้ คำไวพจน์ การภาวนา และการละกิเลส (สมาโรปียนฺติ เอเตน ปทฏฺฐานาทิมุเขน ธมฺมาติ สมาโรปโน = เครื่องยกขึ้นแสดงธรรมโดยมุ่งแสดงเหตุใกล้ เป็นต้น <สํ บทหน้า + อา บทหน้า + รุห ธาตุ = เกิด + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลง ห ของ รุห ธาตุ เป็น ป>]

คาถาสรุป

ตสฺสานุคีติ-

เทสนา วิจโย ยุตฺติ ปทฏฺจาโน จ ลกฺขโณ
จตุพฺยูโห จ อาวฏฺโฏ วิภตฺติ ปริวตฺตโน.
เววจโน จ ปญฺญตฺติ โอตรโณ จ โสธโน
อธิฏฺจาโน ปริกฺขาโร สมาโรปโน โสฬโส.
เอเต โสฬส หารา ปกิตฺติตา อตฺถโต อสํกิณฺณา
เอเตสญฺเจว ภวติ วิตฺถารตยา นยวิภตฺตีติ.[๗]

"คาถาสรุปของอุเทศนั้น คือ

เทสนาหาระ วิจยหาระ ยุตติหาระ ปทัฏฐานหาระ ลักขณหาระ จตุพยูหหาระ อาวัฏฏหาระ วิภัตติหาระ ปริวัตตนหาระ เววจนหาระ ปัญญัตติหาระ โอตรณหาระ โสธนหาระ อธิฏฐานหาระ ปริกขารหาระ และสมาโรปนหาระ หาระทั้ง ๑๖ ประการนี้ แสดงไว้โดยมีเนื้อความไม่ปะปนกัน อนึ่ง การจำแนกหาระเหล่านั้นอย่างเหมาะสมโดยพิสดารจะปรากฏต่อไป"

---

[๗] *อนุคีติ* อ.คาถาที่อันท่านกล่าวไว้ในภายหลัง *ตสฺส หารุทฺเทสสฺส* แห่งอุเทศของหาระนั้น *อิติ* คือ *เทสนา* จ อ.เทสนาหาระ ด้วย *วิจโย* จ อ.วิจยหาระ ด้วย *ยุตฺติ* จ อ.ยุตติหาระ ด้วย *ปทฏฺจาโน* จ อ.ปทัฏฐานหาระ ด้วย *ลกฺขโณ* จ อ.ลักขณหาระ ด้วย *จตุพฺยูโห* จ อ.จตุพยูหหาระ ด้วย *อาวฏฺโฏ* จ อ.อาวัฏฏหาระ ด้วย *วิภตฺติ* จ อ.วิภัตติหาระ ด้วย *ปริวตฺตโน* จ อ.ปริวัตตนหาระ ด้วย *เววจโน* จ อ.เววจนหาระ ด้วย *ปญฺญตฺติ* จ อ.ปัญญัตติหาระ ด้วย *โอตรโณ* จ อ.โอตรณหาระ ด้วย *โสธโน* จ อ.โสธนหาระ ด้วย *อธิฏฺจาโน* จ อ.อธิฏฐานหาระ ด้วย *ปริกฺขาโร* จ อ.ปริกขารหาระ ด้วย *โสฬโส สมาโรปโน* จ อ.สมาโรปนหาระที่ ๑๖ ด้วย ฯ

เอเต หารา อ.หาระ ท. เหล่านี้ *โสฬส* ๑๖ *อสํกิณฺณา* อันไม่ระคนกันแล้ว *อตฺถโต* โดยเนื้อความ *มยา* อันข้าพเจ้า *ปกิตฺติตา* กล่าวแล้ว ฯ จ อนึ่ง *นยวิภตฺติ* อ.การจำแนกโดยนัย *เอเตสํ หารานํ เอว* ซึ่งหาระ ท. เหล่านั้น นั่นเทียว *ภวติ* ย่อมมี *วิตฺถารตยา* = *วิตฺถารตาย* โดยพิสดาร ฯ

[คำว่า อนุคีติ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุ ปจฺฉา คีติ อนุคีติ (อนุคีติ คือ คาถาที่กล่าวไว้ในภายหลัง, คาถาสรุป) อนุ อุปสรรคมีความหมายว่า ปจฺฉา (ในภายหลัง)

คำว่า โสฬโส สำเร็จรูปมาจาก โสฬส ศัพท์ + ฑ ปัจจัยในปูรณตัทธิต ลง ฑ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๑) ว่า ตสฺส ปูรเณกาทสาทิโต วา (ลง ฑ ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้นได้บ้างในความหมายว่าเต็มแห่งสิ่งนั้น)

คำว่า วิตฺถารตยา มีศัพท์เดิมมาจาก วิตฺถารตาย สลับสระ อา ใน ตา เข้าใน ย จึงเปลี่ยนจาก ตาย เป็น ตยา วิธีนี้เรียกว่า วัณณวิปริยายะ คือ การสลับเสียง นิยมใช้ในฉันทลักษณ์ และศัพท์เฉพาะบางศัพท์ในภาษาบาลี]

นัย ๕

[๒] ตตฺถ กตเม ปญฺจ นยา. นนฺทิยาวฏฺโฏ ติปุกฺขโล สีหวิกฺกีฬิโต ทิสาโลจโน องฺกุโส อิติ.[๘]

“ถามว่า : นัย ๕ ประการในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : นัย ๕ ประการ คือ นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกขลนัย สีหวิกกีฬิตนัย ทิสา-โลจนนัย และอังกุสนัย”

[นัย ๕ ประการ คือ

๑. นันทิยาวัฏฏนัย นัยที่เหมือนการเวียนของดอกกฤษณาที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก โดยเวียนจากธรรมฝ่ายหลักไปสู่ธรรมคล้อยตาม กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธ-พจน์ฝ่ายสังกิเลสด้วยตัณหาและอวิชชา โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายโวทานด้วยสมถะและวิปัสสนา โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๒. ติปุกขลนัย นัยที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะในฝ่ายสังกิเลส (ฝ่ายเศร้าหมอง) และงามด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะในฝ่ายโวทาน (ฝ่ายหมดจด) กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองด้วยอกุศลมูล ๓ อันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยกุศลมูล ๓

---

[๘] *ตตฺถ คาถายํ* ในคาถานั้น *นยา* อ.นัย ท. *ปญฺจ ๕ กตเม* เป็นไฉน ฯ *นยา* อ.นัย ท. *ปญฺจ ๕ อิติ* คือ *นนฺทิยาวฏฺโฏ* จ อ.นันทิยาวัฏฏนัย ด้วย *ติปุกฺขโล* จ อ.ติปุกขลนัย ด้วย *สีหวิกฺกีฬิโต* จ อ.สีหวิกกีฬิตนัย ด้วย *ทิสาโลจโน* จ อ.ทิสาโลจนนัย ด้วย *องฺกุโส* จ อ.อังกุสนัย ด้วย ฯ

อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๓. สีหวิกกีฬิตนัย นัยที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระภาค เพราะแสดงวิปัลลาสและอินทรีย์ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัลลาสเหล่านั้น กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองด้วยสุภสัญญาเป็นต้น ๔ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยอสุภสัญญาเป็นต้น ๔ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๔. ทิสาโลจนนัย นัยที่สอดส่องกุศลธรรมเป็นต้นโดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก

๕. อังกุสนัย นัยที่เหมือนตาขอซึ่งเกี่ยวธรรมมารวมกันไว้ในนัย ๓ อย่างแรก]

คาถาสรุป

ตสฺสานุคีติ-

ปฐโม นนฺทิยาวฏฺโฏ ทุติโย จ ติปุกฺขโล
สีหวิกฺกีฬิโต นาม ตติโย นยลญฺชโก.
ทิสาโลจนมาหํสุ จตุตฺถํ นยมุตฺตมํ
ปญฺจโม องฺกุโส นาม สพฺเพ ปญฺจ นยา คตาติ.[๙]

“คาถาสรุปของนัยนั้น คือ

“นัยแรกที่แสดงข้อความ ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏะ นัยที่ ๒ ชื่อว่า ติปุกขละ นัยที่ ๓ ชื่อว่า สีหวิกกีฬิตะ นัยที่ ๔ อันยอดเยี่ยม ชื่อว่า ทิสาโลจนะ นัยที่ ๕ ชื่อว่า อังกุสะ พึงทราบนัยทั้ง ๕ ประการทั้งปวง”

---

[๙] *อนุคีติ* อ.คาถาที่อันท่านกล่าวไว้ในภายหลัง *ตสฺส นยุทฺเทสสฺส* แห่งอุเทศของนัยนั้น *อิติ* คือ *นยลญฺชโก* อ.นัยที่แสดง *ปฐโม* อันเป็นเบื้องแรก *นนฺทิยาวฏฺโฏ* ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏนัย ฯ *นยลญฺชโก* อ.นัยที่แสดง *ทุติโย* ที่ ๒ *ติปุกฺขโล* ชื่อว่า ติปุกขลนัย ฯ *นยลญฺชโก* อ.นัยที่แสดง *ตติโย* ที่ ๓ *สีหวิกฺกีฬิโต นาม* ชื่อว่า สีหวิกกีฬิตนัย ฯ

ปณฺฑิตา อ.บัณฑิต ท. *อาหํสุ* กล่าวแล้ว *นยํ* ซึ่งนัย *จตุตฺถํ* ที่ ๔ *อุตฺตมํ* อันสูงสุด *ทิสาโลจนํ* ว่า ทิสาโลจนนัย ฯ *นโย* อ.นัย *ปญฺจโม* ที่ ๕ *องฺกุโส นาม* ชื่อว่า อังกุสนัย ฯ *นยา* อ.นัย ท. *ปญฺจ* ๕ *สพฺเพ* ทั้งปวง *ปณฺฑิเตหิ* อันบัณฑิต ท. *คตา* = *ญาตา* ทราบแล้ว ฯ

มูลบท ๑๘

[๓] ตตฺถ กตมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ. นว ปทานิ กุสลานิ นว ปทานิ อกุสลานิ. ตตฺถ กตมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ. ตณฺหา อวิชฺชา โลโภ โทโส โมโห สุภสญฺญา สุขสญฺญา นิจฺจสญฺญา อตฺตสญฺญาติ. อิมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ, ยตฺถ สพฺโพ อกุสลปกฺโข สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉติ.[๑๐]

"ถามว่า : มูลบท (บทตั้ง) ๑๘ บท ในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : มูลบท ๑๘ บท คือ มูลบท ๙ ฝ่ายกุศล และมูลบท ๙ ฝ่ายอกุศล

ถามว่า : มูลบทฝ่ายอกุศล ๙ บท คืออะไร

ตอบว่า : มูลบทฝ่ายอกุศล ๙ บท คือ ตัณหา อวิชชา โลภะ โทสะ โมหะ สุภสัญญา (ความสำคัญว่างาม) สุขสัญญา (ความสำคัญว่าสุข) นิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) และอัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นตัวตน) ธรรมฝ่ายอกุศลทั้งปวงย่อมถึงการประมวลรวมไว้ในมูลบท ๙ บทใดบทหนึ่ง"

[มูลบท คือ บทเดิม หมายถึง บทที่จะนำมาจำแนกเป็นนัยต่างๆ และสาสนปัฏฐานคือสูตรแสดงคำสอน ที่จะกล่าวถึงต่อไป บทเดิมเหล่านี้ คือ ธรรมฝ่ายกุศล หรือธรรมฝ่ายอกุศล ซึ่งแบ่งออกเป็นอย่างละ ๙ อย่าง ดังนั้น ก่อนจะจำแนกเป็นนัยทั้ง ๕ และสาสนปัฏฐาน จึงควรสังเกตก่อนว่ามูลบทคืออะไร แล้วจึงจำแนกไปตามสมควรในฝ่ายกุศลหรือฝ่ายอกุศล

---

[๑๐] *ตตฺถ คาถายํ* ในคาถานั้น *มูลปทานิ* อ.มูลบทท. *อฏฺฐารส ๑๘ กตมานิ* เป็นไฉน ฯ *มูลปทานิ* อ.มูลบทท. *อฏฺฐารส ๑๘ อิติ* คือ *กุสลานิ นว ปทานิ* จ อ.บทท. ๙ อันเป็นฝ่ายกุศล ด้วย *อกุสลานิ นว ปทานิ* จ อ.บทท. ๙ อันเป็นฝ่ายอกุศล ด้วย ฯ

ตตฺถ มูลปเทสุ ในบรรดามูลบทท. เหล่านั้น *ปทานิ* อ.บทท. *นว ๙ อกุสลานิ* ที่เป็นฝ่ายอกุศล *กตมานิ* เป็นไฉน ฯ *ปทานิ* อ.บทท. *นว ๙ อกุสลานิ* ที่เป็นฝ่ายอกุศล *อิติ* คือ *ตณฺหา* จ อ.ตัณหา ด้วย *อวิชฺชา* จ อ.อวิชชา ด้วย *โลโภ* จ อ.โลภะ ด้วย *โทโส* จ อ.โทสะ ด้วย *โมโห* จ อ.โมหะ ด้วย *สุภสญฺญา* จ อ.ความสำคัญว่าสวยงาม ด้วย *สุขสญฺญา* จ อ.ความสำคัญว่าสุข ด้วย *นิจฺจสญฺญา* จ อ.ความสำคัญว่าเที่ยง ด้วย *อตฺตสญฺญา* จ อ.ความสำคัญว่าตัวตน ด้วย ฯ

อกุสลปกฺโข อ.ฝ่ายแห่งอกุศล *สพฺโพ* ทั้งปวง *คจฺฉติ* ย่อมถึง *สงฺคหํ* ซึ่งการประมวล *สโมสรณํ* ซึ่งการรวมเข้า *ยตฺถ ปเทสุ* ในบทท. เหล่าใด ฯ *อิมานิ ปทานิ* อ.บทท. เหล่านี้ *นว ๙ อกุสลานิ* เป็นฝ่ายอกุศล ฯ

ความจริงแล้ว ตัณหาและโลภะ โดยองค์ธรรมคือ โลภเจตสิก แม้อวิชชาและโมหะ โดยองค์ธรรมก็คือโมหเจตสิก ในที่นี้ท่านกล่าวแยกกันตามชื่อที่ปรากฏในพระสูตร]

ตตฺถ กตมานิ นว ปทานิ กุสลานิ. สมโถ วิปสฺสนา อโลโภ อโทโส อโมโห อสุภสญฺญา ทุกฺขสญฺญา อนิจฺจสญฺญา อนตฺตสญฺญาติ. อิมานิ นว ปทานิ กุสลานิ, ยตฺถ สพฺโพ กุสลปกฺโข สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉติ.[๑๑]

"ถามว่า : มูลบทฝ่ายกุศล ๙ บท คืออะไร

ตอบว่า : มูลบทฝ่ายกุศล ๙ บท คือ สมถะ วิปัสสนา อโลภะ อโทสะ อโมหะ อสุภสัญญา (ความสำคัญว่าไม่งาม) ทุกขสัญญา (ความสำคัญว่าทุกข์) อนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าไม่เที่ยง) และอนัตตสัญญา (ความสำคัญว่าไม่ใช่ตัวตน) ธรรมฝ่ายกุศลทั้งปวงย่อมถึงการประมวลรวมไว้ในมูลบท ๙ บทใดบทหนึ่ง"

[อสุภสัญญาเป็นต้น ๔ ประการ โดยองค์ธรรม คือ สติปัฏฐาน ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น ในที่นี้ท่านแสดงไว้โดยมีสัญญาเป็นหลัก แต่มุ่งให้หมายถึงสติที่ประกอบร่วมกับสัญญา

ธรรมฝ่ายกุศลจำแนกออกเป็น ๔ กลุ่ม และเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมฝ่ายอกุศลเป็นคู่ๆ กัน คือ

๑. สมถะ การอบรมจิตเพื่อให้เกิดสมาธิ เป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา

๒. วิปัสสนา การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญา เป็นปฏิปักษ์ต่ออวิชชา

๓. กุศลเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ เป็นปฏิปักษ์ต่อโลภเหตุ โทสเหตุ และโมหเหตุ

๔. สัญญา ๔ คือ อสุภสัญญา เป็นต้น เป็นปฏิปักษ์ต่อสัญญาวิปัลลาสมีสุภสัญญาเป็นต้น

---

[๑๑] *ตตฺถ มูลปเทสุ* ในบรรดามูลบท ท. เหล่านั้น *ปทานิ* อ.บท ท. *นว* ๙ *กุสลานิ* ที่เป็นฝ่ายกุศล *กตมานิ* เป็นไฉน ฯ *ปทานิ* อ.บท ท. *นว* ๙ *กุสลานิ* ที่เป็นฝ่ายกุศล *อิติ* คือ *สมโถ* จ อ.สมถะ ด้วย *วิปสฺสนา* จ อ.วิปัสสนา ด้วย *อโลโภ* จ อ.อโลภะ ด้วย *อโทโส* จ อ.อโทสะ ด้วย *อโมโห* จ อ.อโมหะ ด้วย *อสุภสญฺญา* อ.ความสำคัญว่าไม่สวยงาม ด้วย *ทุกฺขสญฺญา* จ อ.ความสำคัญว่าทุกข์ ด้วย *อนิจฺจสญฺญา* จ อ.ความสำคัญว่าไม่เที่ยง ด้วย *อนตฺตสญฺญา* จ อ.ความสำคัญว่าไม่มีตัวตน ด้วย ฯ

กุสลปกฺโข อ.ฝ่ายแห่งกุศล *สพฺโพ* ทั้งปวง *คจฺฉติ* ย่อมถึง *สงฺคหํ* ซึ่งการประมวล *สโมสรณํ* ซึ่งการรวมเข้า *ยตฺถ ปเทสุ* ในบท ท. เหล่าใด ฯ *อิมานิ ปทานิ* อ.บท ท. เหล่านี้ *นว* ๙ *กุสลานิ* เป็นฝ่ายกุศล ฯ

ในอุเทศของมูลบท ๑๘ ท่านแสดงมูลบท ๙ ฝ่ายกุศล และมูลบท ๙ ฝ่ายอกุศล แต่ในการจำแนกมูลบทดังกล่าวได้อธิบายมูลบทฝ่ายอกุศลไว้ก่อน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปัจจาสัตตินัย คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวก่อน ซึ่งในที่นี้เป็นการใกล้กับประโยคหลังที่จะกล่าวต่อไป (ดู สุโพธาลังการมัญชรี คาถา ๑๐๒) ส่วนการแสดงตามลำดับที่นิยมใช้โดยทั่วไปเรียกว่า ยถากกมนัย คือ นัยกล่าวตามลำดับ]

คาถาสรุป

ตตฺริทํ อุทฺทานํ-

ตณฺหา จ อวิชฺชาปิ จ　　โลโภ โทโส ตเถว โมโห จ
จตฺโร จ วิปลฺลาสา　　กิเลสภูมิ นว ปทานิ.
สมโถ จ วิปสฺสนา จ　　กุสลานิ จ ยานิ ตีณิ มูลานิ
จตฺโร สติปฏฺฐานา　　อินฺทฺริยภูมี นว ปทานิ.
นวหิ จ ปเทหิ กุสลา　　นวหิ จ ยุชฺชนฺติ อกุสลปกฺขา
เอเต โข มูลปทา　　ภวนฺติ อฏฺฐารส ปทานีติ.[๑๒]

---

[๑๒] *อิทํ วจนํ* อ.คำ[ที่จะกล่าวต่อไป]นี้ *อุทฺทานํ* เป็นคำประมวล *ตตฺร มูลปเทสุ* ในมูลบท ท. เหล่านั้น ฯ

ปทานิ อ.บท ท. *นว* ๙ *อิติ* คือ *ตณฺหา* จ อ.ตัณหา ด้วย *อวิชฺชาปิ* จ ทั้ง อ.อวิชชา ด้วย *โลโภ* จ อ.โลภะ ด้วย *โทโส* จ อ.โทสะ ด้วย *ตเถว* นอกจากนั้นนั่นเทียว *โมโห* จ อ.โมหะ ด้วย *จตฺโร วิปลฺลาสา* จ อ.วิปัลลาส ท. ๔ ด้วย *กิเลสภูมิ* เป็นอารมณ์ของกิเลส โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

ปทานิ อ.บท ท. *นว* ๙ *อิติ* คือ *สมโถ* จ อ.สมถะ ด้วย *วิปสฺสนา* จ อ.วิปัสสนา ด้วย *กุสลานิ ยานิ ตีณิ มูลานิ, ตานิ มูลานิ* จ อ.มูล ท. ๓ อันเป็นกุศลเหล่าใด มีอยู่, อ.มูล ท. เหล่านั้น ด้วย *จตฺโร สติปฏฺฐานา* จ อ.สติปัฏฐาน ท. ๔ ด้วย *อินฺทฺริยภูมิ* เป็นอารมณ์ของอินทรีย์ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

ธมฺมา อ.ธรรม ท. *กุสลา* อันเป็นกุศล *ยุชฺชนฺติ* ย่อมประกอบ *นวหิ ปเทหิ* จ กับด้วยบท ท. ๙ ด้วย ฯ *ธมฺมา* อ.ธรรม ท. *อกุสลปกฺขา* อันเป็นฝ่ายแห่งอกุศล *ยุชฺชนฺติ* ย่อมประกอบ *นวหิ ปเทหิ* จ กับด้วยบท ท. ๙ ด้วย ฯ

เอเต โข ธมฺมา อ.ธรรม ท. เหล่านี้แล *ตณฺหาทโย* อันมีตัณหาเป็นต้น *ปทานิ* เป็นบท *อฏฺฐารส* ๑๘ *มูลปทา* อันชื่อว่า มูลบท *ภวนฺติ* ย่อมเป็น ฯ

"ต่อไปนี้เป็นอุเทศในมูลบทนั้นว่า

บท[ฝ่ายอกุศล] ๙ คือ ตัณหา อวิชชา โลภะ โทสะ โมหะ และวิปัลลาส ๔ [สุภสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อัตตสัญญา] เป็นอารมณ์ของกิเลส [เพราะเป็นที่ประชุมแห่งอกุศลธรรมทั้งปวง]

บท[ฝ่ายกุศล] ๙ คือ สมถะ วิปัสสนา กุศลมูล ๓ [อโลภะ อโทสะ อโมหะ] และสติปัฏฐาน ๔ [อสุภสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา และอนัตตสัญญา] เป็นอารมณ์ของอินทรีย์[มีศรัทธาเป็นต้น] [เพราะเป็นที่ประชุมแห่งอินทรีย์]

ธรรมฝ่ายกุศลประกอบร่วมกับมูลบท ๙ และฝ่ายอกุศลก็ประกอบร่วมกับมูลบท ๙ นี้แลชื่อว่า มูลบท ๑๘"

[ธรรมฝ่ายกุศล ๙ ประการมีสมถะเป็นต้นเป็นอารมณ์ของอินทรีย์ กล่าวคือ ผู้ที่จะอบรมอินทรีย์ ๕ ให้แก่กล้าต้องอาศัยธรรมฝ่ายกุศลเหล่านั้น นอกจากนี้ เมื่อต้องการจะอธิบายข้อความที่เกี่ยวกับอินทรีย์ก็ต้องอธิบายโดยมีธรรมเหล่านั้นเป็นหลัก ส่วนธรรมฝ่ายอกุศลพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม

คำว่า อุทฺทาน เป็นคำไวพจน์ของ สงฺคหวจน (คำสรุป) แปลตามศัพท์ว่า คำรักษาข้อความที่กล่าวมาแล้ว มาจาก อุ บทหน้า = เบื้องบน, คำที่กล่าวมาแล้ว + ทา ธาตุ = รักษา + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺธํ ทานํ รกฺขณํ อุทฺทานํ (อุททานะ คือ คำรักษาในเบื้องบน)]

อุทฺเทสวาโร

จบ อุทเทสวาระ

๓

นิทเทสวาระ

อตฺตฉินฺนมฺปิ วาเสติ สุคนฺเธนิว จนฺทนํ
สนฺโต เมตฺตาสุคนฺเธน อตฺตหึสมฺปิ วาสเย.

ตปเยกันธรรมเทศนา เล่ม ๑ หน้า ๒๗๙

“ไม้จันทน์ย่อมส่งกลิ่นหอมแก่คนที่เลื่อยตัดตน ฉันใด สัตบุรุษพึงส่งกลิ่นหอมแม้แก่ผู้เบียดเบียนตนด้วยกลิ่นอันหอมหวนคือเมตตา ฉันนั้น”

๓. นิทเทสวาระ

(ปริจเฉทแสดงนิเทศ)

[๔] ตตฺถ สงฺเขปโต เนตฺติ กิตฺติตา.[๑๓]

“ข้าพเจ้าแสดงเนตติปกรณ์ไว้โดยสังเขปในคำอุเทศนั้นแล้ว” [ต่อไปจะแสดงนิเทศ]

หารสังเขป

(หาระโดยย่อ)

เทสนาหาระ

[๑] อสฺสาทาทีนวตา นิสฺสรณมฺปิ จ ผลํ อุปาโย จ
อาณตฺตี จ ภควโต โยคีนํ เทสนาหาโร.[๑๔]

“อัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน[เพื่อประโยชน์]แก่โยคีบุคคลของพระผู้มีพระภาค ชื่อว่า เทสนาหาระ”

[เทสนาหาระ แปลว่า แนวทางในการแสดงอัสสาทะเป็นต้น จำแนกออกเป็น ๖ ประการ ดังนี้

๑. อัสสาทะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. สภาวะน่ายินดี หมายถึง สุข โสมนัส และอิฏฐารมณ์ที่เป็นสังขารในภูมิ ๓ (สุข คือ ความสุขกาย เป็นสุขเวทนาที่ประกอบในกายวิญญาณจิต โสมนัส คือ ความสุขใจ เป็นโสมนัสเวทนาที่ประกอบในโสมนัสสหคตจิต ๖๒ ดวง) = อสฺสาทียเตติ อสฺสาโท (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

---

[๑๓] *ตตฺถ อุทฺเทสปาเฐ* ในคำอันเป็นอุเทศนั้น *เนตฺติ* อ.เนตติปกรณ์ *มยา* อันข้าพเจ้า *กิตฺติตา* กล่าวแล้ว *สงฺเขปโต* โดยสังเขป ฯ

[๑๔] *อสฺสาโท* จ อ.อัสสาทะ ด้วย *อาทีนวตา* จ อ.โทษ ด้วย *นิสฺสรณมฺปิ* จ แม้อ.นิสสรณะ ด้วย *ผลํ* จ อ.จุดมุ่งหมาย ด้วย *อุปาโย* จ อ.อุบาย ด้วย *ภควโต โยคีนํ อตฺถาย อาณตฺตี* จ อ.การชักชวนเพื่อประโยชน์แก่โยคีบุคคล ท. ของพระผู้มีพระภาค ด้วย *เทสนาหาโร* ชื่อว่า เทสนาหาระ ฯ

ดังพระพุทธวจนะว่า

ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อสฺสาโท.[๖]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขและโสมนัสที่เกิดขึ้นอาศัยอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ เป็นสภาวะพอใจอุปาทานขันธ์ ๕"

โส ตทสฺสาเทติ ตํ นิกาเมติ.[๗]

"บุคคลนั้นย่อมเพลิดเพลินอิฏฐารมณ์นั้น ย่อมรักใคร่อิฏฐารมณ์นั้น"

รูปํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ.[๘]

"บุคคลย่อมเพลิดเพลินพอใจรูป ราคะย่อมเกิดขึ้นปรารภรูปนั้น"

สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ.[๙]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นความน่าเพลิดเพลินในธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญขึ้น"

ข. สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี หมายถึง ตัณหา และวิปัลลาสอันได้แก่สัญญาวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาส และจิตตวิปัลลาส = อสฺสาเทติ เอตายาติ อสฺสาโท (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

๒. โทษหมายถึง ทุกข์ โทมนัส (ทุกข์ คือ ความทุกข์กาย เป็นทุกขเวทนาที่ประกอบในกายวิญญาณจิต โทมนัส คือ ความทุกข์ใจ เป็นโทมนัสเวทนาที่ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวง) หรือทุกข์ ๓ อย่างอันได้แก่ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์ หรือสังขารที่มีในภูมิ ๓ ดังพระพุทธวจนะว่า

ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมา, อยํ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อาทีนโว. อยํ อุปาทานกฺขนฺธภูโต อาทีนโว.[๑๐]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปาทานขันธ์ ๕ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีสภาวะแปรปรวนนี้ เป็นโทษในอุปาทานขันธ์ ๕"

๓. นิสสรณะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. สภาวะทำให้สลัดออกจากทุกข์ หมายถึง อริยมรรค โพธิปักขิยธรรม และอนุปัสสนา ๔ อันได้แก่ กายานุปัสสนา (การตามรู้กองรูป) เวทนานุปัสสนา (การตามรู้เวทนา) จิตตานุปัสสนา (การตามรู้จิต) และธรรมานุปัสสนา (การตามรู้สภาวธรรม) = นิสฺสรติ เอเตนาติ นิสฺสรณํ

(ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ข. สภาวะสลัดออกจากทุกข์ หมายถึง พระนิพพาน = นิสฺสรตีติ นิสฺสรณํ (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๔. จุดมุ่งหมาย ผลจากการแสดงธรรมที่เกิดแก่ผู้ฟังธรรม คือ สุตมยปัญญา วิสุทธิ ๖ และสมบัติในภพทั้งปวง กล่าวคือ เขาย่อมได้รับปัญญาเป็นลำดับแรก แล้วเพียรปฏิบัติธรรมคือวิสุทธิ ๖ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติเบื้องแรกของอริยมรรค อีกทั้งบรรลุสมบัติในภพมีอายุและวัณณะเป็นต้นในภพนี้และภพต่อไปโดยมีการฟังธรรมเป็นมูลเหตุ

๕. อุบาย เหตุให้บรรลุอริยมรรค หมายถึง ปฏิปทาอันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ควรบำเพ็ญเพื่อการบรรลุอริยมรรค

๖. การชักชวน การเชื้อเชิญให้เวไนยชนละเว้นความชั่วและทำความดี โดยกล่าวว่าเธอจงปฏิบัติชอบอย่างนี้ อย่าปฏิบัติผิด เช่น พระดำรัสว่า สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ (เธอจงเห็นโลกว่าว่างเปล่า)

คำว่า โยคี หมายถึง ผู้พากเพียรเจริญกรรมฐานที่ประกอบด้วยอริยสัจ ๔ กล่าวคือ ในทุกขณะที่เจริญสติรับรู้สภาวธรรมปัจจุบัน ในขณะนั้นจัดเป็นการกำหนดรู้ทุกขสัจ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นการละสมุทยสัจ คือ ความพอใจในสิ่งที่กำลังรับรู้อยู่ เป็นการรู้ประจักษ์นิโรธสัจ คือ ความดับไปแห่งความพอใจ และเป็นการอบรมมรรคสัจ คือ สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น

ในบางสูตรกล่าวถึงอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะไว้ ๓ อย่าง บางสูตรกล่าวไว้ ๒ อย่างบ้าง ๑ อย่างบ้าง บางสูตรก็มิได้กล่าวไว้โดยตรง ทั้งนี้เพราะพระสูตรเป็นข้อความที่พระพุทธองค์ทรงแสดงตามโอกาสและบุคคล จึงเป็นบุคคลาธิษฐาน อย่างไรก็ตาม ผู้ที่เข้าใจแบบแผนของเนตติปกรณ์พึงประกอบอัสสาทะเป็นต้นให้ครบ ๖ อย่างตามสมควร ท่านจะแสดงตัวอย่างไว้ในเทสนาหารวิภังค์ต่อไป

ปัจจุบันมีบางคนเข้าใจว่า พระสูตรเป็นบุคคลาธิษฐาน คือ มีบุคคลเป็นที่ตั้ง หมายถึง ยกเรื่องราวที่ไม่มีจริงมาเปรียบเทียบ แต่ความจริงบุคคลาธิษฐานคือการแสดงเรื่องราวโดยมีบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นผู้กระทำ ซึ่งอาจจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ได้ การยกเรื่องที่ไม่มีจริงมาเปรียบเทียบซึ่งพบในพระสูตรบางที่นั้น จัดเป็นการอุปมา ส่วนพระอภิธรรมเป็นธรรมาธิษฐาน คือ มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง หมายถึง ยกสภาวธรรมล้วนๆ ขึ้นแสดงโดยไม่กล่าวถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่ง]

วิจยหาระ

[๒] ยํ ปุจฺฉิตญฺจ วิสฺสชฺชิตญฺจ สุตฺตสฺส ยา จ อนุคีติ
สุตฺตสฺส โย ปวิจโย หาโร วิจโยติ นิทฺทิฏฺโจ.[๑๕]

“การจำแนกคำถามและคำตอบของพระพุทธพจน์ การอ้างสาธก และการจำแนกพระพุทธพจน์[โดยอัสสาทะเป็นต้น] เรียกว่า วิจยหาระ”

[วิจยหาระแบ่งออกเป็น ๑๑ ประเภท คือ

๑.	ปทวิจัย	การจำแนกบทโดยอรรถและศัพท์
๒.	ปัญหวิจัย	การจำแนกคำถาม
๓.	วิสัชชนาวิจัย	การจำแนกคำตอบ
๔.	ปุพพาปรวิจัย	การจำแนกข้อความก่อนและหลัง
๕.	อัสสาทวิจัย	การจำแนกอัสสาทะ
๖.	อาทีนววิจัย	การจำแนกโทษ
๗.	นิสสรณวิจัย	การจำแนกนิสสรณะ
๘.	ผลวิจัย	การจำแนกจุดมุ่งหมาย
๙.	อุปายวิจัย	การจำแนกอุบาย
๑๐.	อาณัตติวิจัย	การจำแนกการชักชวน
๑๑.	อนุคีติวิจัย	การจำแนกโดยอ้างพระพุทธพจน์]

[๑๕] *ยํ ปุจฺฉิตญฺจ* อ.คำถามใด ด้วย *ยํ วิสฺสชฺชิตญฺจ* อ.คำตอบใด ด้วย *สุตฺตสฺส* ของพระพุทธพจน์ *ยา อนุคีติ* จ อ.คาถาที่ถูกกล่าวไว้ในภายหลัง ด้วย *สุตฺตสฺส โย ปวิจโย* จ อ.การจำแนกซึ่งพระพุทธพจน์ใด ด้วย *อตฺถิ* มีอยู่ ฯ เต ปุจฺฉาทโย อตฺถา อ.เนื้อความ ท. อันมีคำถามเป็นต้นเหล่านั้น วิจิยนฺติ อันท่าน ย่อมจำแนก เยน สํวณฺณนาวิเสเสน ด้วยสังวัณณนาพิเศษใด *โส สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *นิทฺทิฏฺโจ* อันท่าน แสดงแล้ว *วิจโย อิติ* ว่า วิจยหาระ ฯ

ยุตติหาระ

[๓] สพฺเพสํ หารานํ ยา ภูมี โย จ โคจโร เตสํ
ยุตฺตายุตฺตปริกฺขา หาโร ยุตฺตีติ นิทฺทิฏฺโจ.[๑๖]

การตรวจสอบความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถในหาระทั้งปวง เรียกว่า ยุตติหาระ”

[การตรวจสอบความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์ และอรรถตามหาระนี้กล่าวตามมหาปเทส คือ ที่อ้างอิงข้อใหญ่ ๔ ได้แก่

๑. พุทธาปเทส ยกเอาพระพุทธเจ้าขึ้นอ้าง
๒. สังฆาปเทส ยกเอาคณะสงฆ์ขึ้นอ้าง
๓. สัมพหุลเถราปเทส ยกเอาพระเถระจำนวนมากขึ้นอ้าง
๔. เอกเถราปเทส ยกเอาพระเถระรูปหนึ่งขึ้นอ้าง

ความเหมาะสมโดยศัพท์ คือ ความเป็นศัพท์ที่ถูกต้องตามหลักภาษา และเป็นศัพท์สื่อถึงเนื้อความที่ผู้กล่าวต้องการได้

ความเหมาะสมโดยอรรถ คือ ความไม่ขัดแย้งกันโดยสภาวะของพระสูตรและพระวินัย

คำว่า ภูมิ ในบางแห่งแปลว่า “ภพ, สถานที่” ในที่นี้แปลว่า “ศัพท์” มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวนฺติ เอตฺถาติ ภูมิ (ภูมิ คือ ศัพท์ที่เป็นไปแห่งหาระและนัย) <ภู ธาตุ = มี, เป็น + มิ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ>

คำว่า โคจร ในบางแห่งแปลว่า “อารมณ์, ที่หากิน, ที่ท่องเที่ยวไป, หมู่บ้านบิณฑบาต” ในที่นี้แปลว่า “อรรถ”

คำว่า ยุตฺตายุตฺต ตัดบทเป็น ยุตฺต + อยุตฺต คำว่า ยุตฺต เป็นคำไวพจน์ของ ยุตฺติ จึงใช้แทนกันได้]

---

[๑๖] *ยา ภูมิ* จ อ.ศัพท์ใด ด้วย *โย โคจโร* จ อ.อรรถใด ด้วย *หารานํ* ของหาระ ท. *สพฺเพสํ* ทั้งปวง *อตฺถิ* มีอยู่ ฯ *ยุตฺตายุตฺตปริกฺขา* อ.การสอบสวนซึ่งความเหมาะสมและความไม่เหมาะสม *เตสํ ภูมิโคจรานํ* แห่งศัพท์และอรรถ ท.เหล่านั้น *นิทฺทิฏฺโจ* อันท่าน แสดงแล้ว *ยุตฺติ อิติ* ว่า ยุตติหาระ ฯ

ปทัฏฐานหาระ

[๔] ธมฺมํ เทเสติ ชิโน ตสฺส จ ธมฺมสฺส ยํ ปทฏฺฐานํ
อิติ ยาว สพฺพธมฺมา เอโส หาโร ปทฏฺฐาโน.[๑๗]

"[การแสดง]เหตุใกล้ของธรรมที่พระชินเจ้าทรงแสดงไว้จนถึงธรรมทั้งปวงอย่างนี้ ชื่อว่า ปทัฏฐานหาระ"

[ปทัฏฐานหาระ คือ การแสดงเหตุใกล้ของธรรมมีกุศลธรรมเป็นต้น อันได้แก่ โยนิโสมนสิการเป็นต้นซึ่งตรัสไว้โดยตรงหรือมิได้ตรัสไว้ในพระสูตรนั้นๆ ตัวอย่างฝ่ายกุศล เช่นคำว่า นโม พุทฺธสฺส (ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้า) โดยองค์ธรรมได้แก่ มหากุศลจิตตุปบาทที่มีศรัทธาเป็นประธาน จำแนกตามปทัฏฐานหาระดังนี้ คือ

- โยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐานแก่มหากุศลจิตตุปบาท
- การฟังธรรมเป็นปทัฏฐานแก่โยนิโสมนสิการ
- การคบหาสัตบุรุษเป็นปทัฏฐานแก่การฟังธรรม

ในฝ่ายอกุศล เช่นคำว่า ปาณํ หนติ (ย่อมฆ่าสัตว์) โดยองค์ธรรมได้แก่ อกุศลจิตตุปบาทที่มีโทสะเป็นประธาน จำแนกตามปทัฏฐานหาระดังนี้ คือ

- อโยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐานแก่อกุศลจิตตุปบาท
- การไม่ได้ฟังธรรมเป็นปทัฏฐานแก่อโยนิโสมนสิการ
- การไม่คบหาสัตบุรุษเป็นปทัฏฐานแก่การไม่ได้ฟังธรรม

เนตติฎีกาอธิบายว่า ปทัฏฐานหาระและปริกขารหาระเป็นแนวอธิบายเหตุเหมือนกัน แต่มีลักษณะต่างกัน คือ ปทัฏฐานหาระแสดงเหตุต่อๆ กันไป ส่วนปริกขารหาระแสดงเหตุและปัจจัยโดยเฉพาะของธรรมที่เป็นปัจจยุปบัน (ผล) นั้นๆ

คัมภีร์อรรถกถาเพิ่มคำว่า กเถตพฺพํ เป็นกิริยาคุมพากย์ของบทกรรมที่เป็นประธานว่า ปทฏฺฐานํ]

---

[๑๗] *ชิโน* อ.พระชินเจ้า *เทเสติ* ย่อมทรงแสดง *ธมฺมํ* ซึ่งธรรม ฯ จ อนึ่ง *ยํ ปทฏฺฐานํ* อ.ปทัฏฐานใด *ตสฺส ธมฺมสฺส* แห่งธรรมนั้น *อตฺถิ* มีอยู่ ฯ *ตํ ปทฏฺฐานํ* อ.ปทัฏฐานนั้น *กเถตพฺพํ* อันท่าน พึงกล่าว *ยาว สพฺพธมฺมา* ถึงธรรมทั้งปวง *อิติ* อย่างนี้ ฯ *เอโส หาโร* อ.หาระนี้ *ปทฏฺฐาโน* ชื่อว่า ปทัฏฐานหาระ ฯ

ลักขณหาระ

[๕] วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เกจิ
วุตฺตา ภวนฺติ สพฺเพ โส หาโร ลกฺขโณ นาม.[๑๘]

"เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสธรรมอย่างหนึ่งไว้ ก็เป็นอันตรัสถึงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเสมอกันไว้ครบถ้วน แนวทางนั้นชื่อว่าลักขณหาระ"

[คำว่า เอก ใน เอกลกฺขณ มีความหมายว่า "เสมอกัน" ดังคำว่า เอกุปฺปาทา (มีความเกิดขึ้นขณะเดียวกับจิต)

ธรรมที่มีลักษณะเสมอกันในหาระนี้ หมายถึง ความเสมอเหมือนกันโดยสภาวะเหล่านี้ คือ

๑. สหจาริตา (การดำเนินไปร่วมกัน) เช่น เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ (ฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ]และมีสัญญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้ง) ในที่นี้แม้จะกล่าวถึงสัญญาอย่างเดียวก็รวมเอาเจตสิกอื่นๆ มีผัสสะ เวทนา เป็นต้นที่ดำเนินไปร่วมกับสัญญา

๒. สหกิจจตา (การมีหน้าที่เสมอกัน) เช่น ททํ มิตฺตานิ คนฺถติ (ผู้ให้ย่อมผูกมิตร) ประโยคนี้แม้จะกล่าวถึงทานก็รวมเอาสังคหวัตถุอื่น คือ ปิยวาจา (การพูดไพเราะ) อัตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์) และสมานัตตตา (การวางตัวเสมอกัน) เพราะเป็นสังคหวัตถุเหมือนกัน

๓. สมานเหตุตา (การมีเหตุเสมอกัน) เช่น ผสฺสปจฺจยา เวทนา (เวทนาย่อมเกิดขึ้นเพราะผัสสะเป็นปัจจัย) แม้ประโยคนี้จะกล่าวถึงเวทนาก็รวมเอาสัญญาเป็นต้นที่เกิดจากผัสสะอีกด้วยเพราะมีเหตุเสมอกัน

๔. สมานผลตา (การมีผลเสมอกัน) เช่น อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) แม้ประโยคนี้จะกล่าวถึงสังขารก็รวมเอาตัณหาและอุปาทานเป็นต้นที่เป็นผลของอวิชชาเหมือนกัน

---

[๑๘] *เอกธมฺเม* ครั้นเมื่อธรรมอย่างหนึ่ง *ภควตา* อันพระผู้มีพระภาค *วุตฺตมฺหิ* ตรัสแล้ว *ธมฺมา* อ.ธรรม ท. *เย เกจิ* อย่างใดอย่างหนึ่ง *เอกลกฺขณา* มีลักษณะเสมอกัน ฯ *เต ธมฺมา* อ.ธรรม ท. เหล่านั้น *สพฺเพ* ทั้งปวง *วุตฺตา* เป็นธรรมที่ถูกกล่าวแล้ว *ภวนฺติ* ย่อมเป็น ฯ *โส หาโร* อ.หาระนั้น *ลกฺขโณ นาม* ชื่อว่า ลักขณหาระ ฯ

๕. สมานารัมมณตา (การมีอารมณ์เสมอกัน) เช่น รูปํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ. ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ (บุคคลย่อมเพลิดเพลินยินดีรูป ราคะย่อมอาศัยรูปนั้นเกิดขึ้น) แม้ประโยคนี้จะกล่าวถึงราคะก็รวมเอาเวทนาเป็นต้นอีกด้วย เพราะมีอารมณ์เสมอกับราคะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูป]

จตุพยูหหาระ

[๖] เนรุตฺตมธิปฺปาโย พฺยญฺชนมถ เทสนานิทานญฺจ
ปุพฺพาปรานุสนฺธี เอโส หาโร จตุพฺยูโห.[๑๙]

"รูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมาย[ของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก] เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงสูตรหน้ากับสูตรหลัง ย่อมมีด้วยศัพท์ แนวทางนั้นชื่อว่า จตุพยูหหาระ"

[จตุพยูหหาระเป็นแนวทางในการอธิบายวิธี ๔ กลุ่ม คือ

๑. เนรุตตะ รูปวิเคราะห์ เช่น ผุสนฏฺเฐน ผสฺโส (ชื่อว่า ผัสสะ เพราะเป็นสภาวะสัมผัส) คำว่า ผุสนฏฺเฐน (เพราะเป็นสภาวะสัมผัส) แสดงรูปวิเคราะห์ ผสฺส เป็นภาวสาธนะว่า ผุสนํ ผสฺโส (การสัมผัส ชื่อว่า ผัสสะ)

๒. อธิปปายะ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกในพระสูตรนั้นๆ เช่น ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ (ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม) ข้อความนี้แสดงไว้ด้วยความมุ่งหมายว่า ผู้ที่ต้องการจะพ้นจากอบายจักประพฤติธรรม

๓. นิทานะ เหตุของการแสดงธรรม คือ การที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งทูลถามปัญหาพระพุทธเจ้า หรือพระองค์ทรงแสดงธรรมโดยปรารภบุคคลหรือเรื่องราวอย่างใดอย่างหนึ่ง

๔. ปุพพาปรสนธิ การเชื่อมโยงพระสูตรหน้าที่กำลังกล่าวถึงกับพระสูตรหลังที่นำมาอ้างเป็นสาธก แบ่งออกเป็น

---

[๑๙] *เนรุตฺตํ* จ อ.รูปวิเคราะห์ ด้วย *อธิปฺปาโย* จ อ.ความมุ่งหมาย ด้วย *เทสนานิทานํ* จ อ.เหตุของการแสดงธรรม ด้วย *ปุพฺพาปรานุสนฺธิ* จ อ.การเชื่อมซึ่งสูตรหน้ากับสูตรหลัง ด้วย *โหนฺติ* ย่อมมี *พฺยญฺชนํ = พฺยญฺชเนน* ด้วยศัพท์ ฯ *เอโส หาโร* อ.หาระนี้ *จตุพฺยูโห* ชื่อว่า จตุพยูหหาระ ฯ

- อรรถสนธิ　　การเชื่อมโยงอรรถ
- พยัญชนสนธิ　　การเชื่อมโยงศัพท์
- เทสนาสนธิ　　การเชื่อมโยงเทศนา
- นิทเทสสนธิ　　การเชื่อมโยงนิเทศ

นอกจากนั้น ปุพพาปรสนธิยังเป็นการเชื่อมโยงสูตรที่กำลังกล่าวถึงกับพระสูตรอื่นหลายสูตรที่อยู่หน้าหรือหลังตามลำดับแห่งการสังคายนา หรือเป็นการเชื่อมโยงบทหน้ากับบทหลังที่อยู่ในพากย์ของพระสูตรนั้นๆ อีกด้วย

คำว่า เนรุตฺต เป็นคำไวพจน์ของ นิรุตฺต, นิพฺพจน, วจนตฺถ, วิคฺคห หมายถึง รูปวิเคราะห์]

อาวัฏฏหาระ

[๗]　เอกมฺหิ ปทฏฺฐาเน　　ปริเยสติ เสสกํ ปทฏฺฐานํ
อาวฏฺฏติ ปฏิปกฺเข　　อาวฏฺโฏ นาม โส หาโร.[๒๐]

"เมื่อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุใกล้ถูกยกขึ้นไว้ในเทศนา บัณฑิตย่อมแสวงหาเหตุใกล้อื่นแล้วเวียนไปสู่ธรรมที่ตรงกันข้าม แนวทางนั้นชื่อว่า อาวัฏฏหาระ"

[อาวัฏฏหาระ คือ แนวทางอธิบายที่แสวงหาเหตุใกล้แล้ว เวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน อย่างไรก็ตาม การเวียนไปสู่ธรรมทั้งสองอย่างนั้นเป็นหลักสำคัญของหาระนี้ ในบางที่จึงอาจไม่มีการแสวงหาเหตุใกล้ของธรรมที่กล่าวถึงก็ได้ ตัวอย่างเช่น กุศลธรรมที่เรียกว่า ปรักกมธาตุ คือ ความเพียรบากบั่น มีเหตุใกล้เป็นอารัมภธาตุ คือ การเริ่มปรารภความเพียร ปรักกมธาตุนั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลมีความเกียจคร้านเป็นต้นที่เป็นเหตุแห่งความประมาท

---

[๒๐] *ธมฺเม* ครั้นเมื่อธรรม *เอกมฺหิ* อย่างหนึ่ง *ปทฏฺฐาเน* ที่เป็นเหตุใกล้ *เทสนารูฬฺเห* ถูกยกขึ้นแล้วในเทศนา *สติ* มีอยู่ *ปณฺฑิโต* อ.บัณฑิต *ปริเยสติ* ย่อมแสวงหา *ปทฏฺฐานํ* ซึ่งเหตุใกล้ *เสสกํ* ที่เหลือ ฯ *อาวฏฺฏติ* ย่อมเวียนไป *ธมฺเม* สู่ธรรม ท. *ปฏิปกฺเข* อันตรงกันข้าม *เยน สํวณฺณนาวิเสเสน* ด้วยสังวัณณนาพิเศษใด ฯ *โส สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *หาโร* เป็นหาระ *อาวฏฺโฏ นาม* ชื่อว่า อาวัฏฏะ ฯ

การอธิบายความตามหาระนี้ เป็นการเชื่อมโยงไปสู่ธรรมที่ตรงกันข้าม เมื่อมีการกล่าวถึงกุศล ก็สามารถโยงไปหาอกุศล หรือเมื่อกล่าวถึงอกุศล ก็สามารถโยงกลับไปหากุศลได้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้ทราบความเป็นปฏิปักษ์ของกุศลและอกุศลซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธพจน์อย่างชัดเจนและเป็นแนวทางในการปฏิบัติธรรมได้อย่างถูกต้อง

คำว่า ปฏิปกฺเข (ธรรมที่ตรงกันข้าม) เป็นเพียงตัวอย่างที่กล่าวไว้โดยสังเขป ความจริงหาระนี้ยังเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันอีกด้วย ดังคัมภีร์เนตติฎีกาอธิบายว่า

ปฏิปกฺเขติ อิทํ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺจพฺพํ สภาคธมฺมวเสนปิ อาวฏฺฏนสฺส อิจฺฉิตตฺตา.[๑๑]

"คำว่า ปฏิปกฺเข นี้ พึงทราบว่าเป็นเพียงตัวอย่าง เพราะประสงค์เอาการเวียนมาแม้โดยความเป็นธรรมที่เสมอกัน"]

วิภัตติหาระ

[๘] ธมฺมญฺจ ปทฏฺฐานํ ภูมิญฺจ วิภชฺชเต อยํ หาโร
สาธารเณ อสาธา- รเณ จ เนยฺโย วิภตฺตีติ.[๒๑]

"บัณฑิตย่อมจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้ และภูมิ โดยทั่วไปและ
ไม่ทั่วไปด้วยแนวทางใด แนวทางนั้นพึงทราบว่า วิภัตติหาระ"

[คำว่า วิภชฺชเต มีศัพท์เดิมมาจาก วิภชเต (วิ บทหน้า + ภช ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภัตติซ้อน ช เป็น ชฺช เพื่อรักษาคณะฉันท์

คำว่า ภูมิ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ปุถุชชนภูมิ ทัสสนภูมิ คำนี้จึงหมายถึงความเป็นปุถุชน หรือความเป็นพระโสดาบัน เป็นต้น

วิภัตติหาระเป็นการจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้ และภูมิ โดยทั่วไปและไม่ทั่วไป เช่น ในพระสูตรที่กล่าวถึงกุศลธรรมฝ่ายบำเพ็ญบุญ หรือฝ่ายทำลายกิเลส จำแนกตามหาระว่า

---

[๒๑] *ปณฺฑิโต* อ.บัณฑิต *วิภชฺชเต* ย่อมจำแนก *ธมฺมญฺจ* ซึ่งธรรม ด้วย *ปทฏฺฐานญฺจ* ซึ่งเหตุใกล้ ด้วย *ภูมิญฺจ* ซึ่งภูมิ ด้วย *สาธารเณ* จ ซึ่งธรรมทั่วไป ด้วย *อสาธารเณ* จ ซึ่งธรรมไม่ทั่วไป ด้วย *เยน สํวณฺณนาวิเสเสน* ด้วยสังวัณณนาพิเศษใด ฯ *โส สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *เนยฺโย* อันท่าน พึงทราบ *วิภตฺติ อิติ* ว่า วิภัตติหาระ ฯ

๑. สภาวธรรมที่ตรงกันข้าม คือ อกุศลธรรมฝ่ายเศร้าหมอง เป็นต้น

๒. เหตุใกล้ของกุศล คือ ศีลเป็นเหตุใกล้ของมหัคคตธรรม ศีลและฌานเป็นเหตุใกล้ของโลกุตตรธรรม เป็นต้น

๓. ภูมิของกุศล คือ ความเป็นปุถุชนเป็นภูมิของธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ความเป็นพระโสดาบันเป็นต้นเป็นภูมิของธรรมที่พึงละด้วยมรรคเบื้องบน ๓

๔. ความเป็นธรรมทั่วไป คือ ลักษณะทั่วไปของผู้คนโดยมาก เช่น กามราคะและพยาบาทเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นกับปุถุชนและพระโสดาบันทั่วไป

๕. ความเป็นธรรมไม่ทั่วไป คือ ลักษณะพิเศษเฉพาะในบางคน เช่น กามราคะและพยาบาทเป็นสภาวะไม่เกิดกับพระอนาคามีและพระอรหันต์]

ปริวัตตนหาระ

[๙] กุสลากุสเล ธมฺเม นิทฺทิฏฺเฐ ภาวิเต ปหีเน จ
ปริวตฺตติ ปฏิปกฺเข หาโร ปริวตฺตโน นาม.[๒๒]

“เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงกุศลธรรมที่ควรเจริญ และแสดงอกุศลธรรมที่ควรละ แนวทางใดย่อมเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม แนวทางนั้นชื่อว่า ปริวัตตนหาระ”

[ปริวัตตนหาระ คือ แนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม ตัวอย่างเช่น นโม พุทฺธสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า) โดยองค์ธรรมคือ มหากุศลจิตตุปบาท มีเหตุใกล้คือโยนิโสมนสิการเป็นต้น เมื่อมหากุศลจิตตุปบาทและเหตุใกล้เหล่านั้นบังเกิดขึ้นในกระแสจิตของผู้นอบน้อมพระพุทธเจ้า อกุศลธรรมที่ตรงกันข้ามกันคือความไม่ศรัทธา ความประมาท ความเกียจคร้าน ความริษยา และความตระหนี่เป็นต้น พร้อมทั้งเหตุของอกุศลดังกล่าวคืออโยนิโสมนสิการเป็นต้น และผลของอกุศลเหล่านั้นคือภัย

---

[๒๒] *ธมฺเม* ครั้นเมื่อธรรม *กุสลากุสเล* ที่เป็นกุศลและอกุศล *ภาวิเต* จ ที่อันบุคคลพึงเจริญด้วย *ปหีเน* จ ที่อันบุคคลพึงละ ด้วย *ภควตา* อันพระผู้มีพระภาค *นิทฺทิฏฺเฐ* ทรงแสดงแล้ว *โย หาโร* อ.หาระใด *ปริวตฺตติ* ย่อมเปลี่ยนไป *ปฏิปกฺเข* ในฝ่ายตรงกันข้าม ฯ *โส หาโร* อ.หาระนั้น *ปริวตฺตโน นาม* ชื่อว่า ปริวัตตนหาระ ฯ (คำว่า ภาวิเต, ปหีเน ลง ต ปัจจัยในอรรถอรหะคือสมควร)

ในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมอันตรธานไป ส่วนผลของกุศลที่นำสุขมาให้ในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์ตามลำดับ]

เววจนหาระ

[๑๐] เววจนานิ พหูนิ ตุ สุตฺเต วุตฺตานิ เอกธมฺมสฺส
โย ชานาติ สุตฺตวิทู เววจโน นาม โส หาโร.[๒๓]

"ผู้รู้พระพุทธพจน์ย่อมประกอบคำไวพจน์จำนวนมากของธรรมอย่างหนึ่งที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์ด้วยแนวทางใด แนวทางนั้นชื่อว่าเววจนหาระ"

[คำว่า เววจน, ปริยาย เป็นคำไวพจน์กัน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๒๐) กล่าวว่า ปริยาโย เววจนํ (ปริยาย, เววจน = คำไวพจน์, คำพ้อง)

ในพระพุทธพจน์นิยมใช้คำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน เพื่อให้ผู้ฟังธรรมแต่ละท้องถิ่นสามารถเข้าใจได้อย่างชัดเจน เช่น ในบางแห่งใช้คำว่า ตณฺหา (ความอยาก) บ้าง อาสา (ความต้องการ) บ้าง ปิหา (ความยินดี) บ้าง อภินนฺทนา (ความเพลิดเพลิน) บ้าง คำเหล่านี้แม้เหมือนกันโดยองค์ธรรมคือตัณหา แต่มีความหมายตามรากศัพท์ต่างกัน จึงมีคำแปลที่ต่างกันออกไป อย่างไรก็ตาม คำเหล่านี้มุ่งให้หมายถึงสภาวธรรมอย่างเดียวกัน ผู้ที่เข้าใจการใช้คำไวพจน์ตามหลักของเววจนหาระย่อมถือเอาองค์ธรรมอย่างเดียวกัน ไม่แยกองค์ธรรมต่างกันในแต่ละศัพท์

ตุ ศัพท์ในคาถาข้างต้นทำหน้าที่อวธารณะ คือ ห้ามเนื้อความอื่น ประกอบร่วมกับ พหูนิ และ สุตฺเต จึงแปลไว้ท้ายบททั้งสอง]

---

[๒๓] *โย สุตฺตวิทู* อ.ผู้รู้ซึ่งพระพุทธพจน์ใด *ชานาติ* ย่อมรู้ *เววจนานิ* ซึ่งคำไวพจน์ท. *พหูนิ ตุ* อันมาก นั่นเทียว *เอกธมฺมสฺส* ของสภาวธรรมอย่างหนึ่ง *ภควตา วุตฺตานิ* ที่อันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว *สุตฺเต ตุ* ในพระพุทธพจน์ นั่นเทียว *เยน สํวณฺณนาวิเสเสน* ด้วยสังวัณณนาพิเศษใด ฯ *โส สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *หาโร* เป็นหาระ *เววจโน นาม* ชื่อว่า เววจนะ ฯ

ปัญญัตติหาระ

[๑๑] เอกํ ภควา ธมฺมํ ปญฺญตฺตีหิ วิวิธาหิ เทเสติ
โส อากาโร เญยฺโย ปญฺญตฺตี นาม โส หาโร.[๒๔]

"พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่งด้วยบัญญัตินานัป-
การ การแสดงเช่นนั้นพึงทราบว่าชื่อปัญญัตติหาระ"

[ปัญญัตติหาระ คือ แนวทางในการแสดงบัญญัติต่างๆ ตามสมควรแก่ข้อความนั้นๆ เช่น คำว่า นโม พุทฺธสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า) เป็นการแสดงการตั้งความนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า (นิกเขปบัญญัติ) และแสดงการทำลายอกุศลธรรมอันต่ำทราม (อภินิฆาตบัญญัติ) ดังนี้เป็นต้น

บัญญัติมี ๒ ประการ คือ

๑. สัททบัญญัติ บัญญัติแสดงอรรถบัญญัติและสภาวธรรม หมายถึง ชื่อต่างๆ ที่ชาวโลกหมายรู้กันตามภาษาท้องถิ่นนั้นๆ และสภาวธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงด้วยชื่อนั้นๆ

๒. อรรถบัญญัติ บัญญัติที่ถูกแสดงด้วยสัททบัญญัติ หมายถึง บุคคลหรือสิ่งของที่ชื่อสื่อถึง

บัญญัติในที่นี้หมายถึงสัททบัญญัติเท่านั้น และสัททบัญญัตินี้ก็เป็นวิชชมานบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ เช่น รูป เวทนา เป็นต้น

ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ปญฺญตฺตีติ นาม หาโรติ รูปนี้ไม่ต้องคณะฉันท์ ในที่นี้จึงใช้ตามคัมภีร์เนตติวิภาวินี (หน้า ๔๓)]

---

[๒๔] *ภควา* อ.พระผู้มีพระภาค *เทเสติ* ย่อมทรงแสดง *ธมฺมํ* ซึ่งธรรม *เอกํ* อย่างหนึ่ง *ปญฺญตฺตีหิ* ด้วยบัญญัติ ท. *วิวิธาหิ* อันมีประการต่างๆ *เยน อากาเรน* ด้วยอาการใด ฯ *โส อากาโร* อ.อาการนั้น *ปณฺฑิเตหิ* อันบัณฑิต ท. *วิภาวิโต* แสดงแล้ว *เยน สํวณฺณนาวิเสเสน* ด้วยสังวัณณนา-พิเศษใด ฯ *โส สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *เญยฺโย* อันท่าน พึงทราบ *หาโร* เป็นหาระ *ปญฺญตฺตี นาม* ชื่อว่า ปัญญัตติ ฯ

โอตรณหาระ

[๑๒] โย จ ปฏิจฺจุปฺปาโท อินฺทฺริยขนฺธา จ ธาตุอายตนา
เอเตหิ โอตรติ โย โอตรโณ นาม โส หาโร.[๒๕]

"แนวทางใดย่อมหยั่งลงในปฏิจจสมุปบาท อินทรีย์ ขันธ์ ธาตุ และอายตนะ แนวทางนั้นชื่อว่า โอตรณหาระ"

[โอตรณหาระ คือ แนวทางในการหยั่งลงสู่ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท เช่นคำว่า นโม พุทฺธสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า) โดยองค์ธรรมคือมหากุศลจิตตุปบาท จำแนกได้ดังนี้ คือ

๑. ขันธ์ ๕
- เวทนาเจตสิกในจิตตุปบาทข้างต้น ชื่อว่า เวทนาขันธ์
- สัญญาเจตสิก ชื่อว่า สัญญาขันธ์
- เจตสิกอื่นเว้นเวทนาและสัญญา ชื่อว่า สังขารขันธ์
- มหากุศลจิต ชื่อว่า วิญญาณขันธ์

๒. อายตนะ ๑๒
- มหากุศลจิต ๘ ดวงชื่อว่า มนายตนะ
- เจตสิก ๓๘ ดวงที่ประกอบตามสมควร ชื่อว่า ธรรมายตนะ

๓. ธาตุ ๑๘
- มหากุศลจิต ๘ ดวงชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ
- เจตสิก ๓๘ ดวงชื่อว่า ธรรมธาตุ

---

[๒๕] *โย ปฏิจฺจุปฺปาโท* จ อ.ปฏิจจสมุปบาทใด ด้วย *เย อินฺทฺริยขนฺธา* จ อ.อินทรีย์และขันธ์ท. เหล่าใด ด้วย *ยานิ ธาตุอายตนา* จ อ.ธาตุและอายตนะท. เหล่าใด ด้วย *สนฺติ* มีอยู่ ฯ *โย สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษใด *โอตรติ* ย่อมหยั่งลง *เอเตหิ ปฏิจฺจุปฺปาทอินฺทฺริยขนฺธธาตุอายตเนหิ* ด้วยปฏิจจสมุปบาท อินทรีย์ ขันธ์ ธาตุ และอายตนะท. เหล่านั้น ฯ *โส สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *หาโร* เป็นหาระ *โอตรโณ นาม* ชื่อว่า โอตรณะ ฯ

๔. อินทรีย์ ๒๒

- เวทนาเจตสิกในมหากุศลโสมนัส ๔ ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์
- เวทนาเจตสิกในมหากุศลอุเบกขา ๔ ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์
- ชีวิตินทรีย์เจตสิก ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์
- มหากุศลจิต ๘ ดวงชื่อว่า มนินทรีย์
- ศรัทธาเจตสิก ชื่อว่า สัทธินทรีย์
- วิริยเจตสิก ชื่อว่า วิริยินทรีย์
- สติเจตสิก ชื่อว่า สตินทรีย์
- เอกัคคตาเจตสิก ชื่อว่า สมาธินทรีย์
- ปัญญาเจตสิก ชื่อว่า ปัญญินทรีย์

๕. ปฏิจจสมุปบาท (อนุโลมนัย)

- เจตนาเจตสิกในมหากุศลจิตตุปบาท ชื่อว่า สังขาร
- เหตุของสังขาร คือ อวิชชา สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
- วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย
- นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
- สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
- ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย
- เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
- ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
- อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
- ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
- ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย
- ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย

๖. ปฏิจจสมุปบาท (ปฏิโลมนัย)

- ปัญญาเจตสิกในมหากุศลจิตตุปบาท ชื่อว่า วิชชา
- เมื่อวิชชาเกิด อวิชชาย่อมดับไป
- สังขารย่อมดับเพราะอวิชชาดับ
- วิญญาณย่อมดับเพราะสังขารดับ

- นามรูปย่อมดับเพราะวิญญาณดับ
- สฬายตนะย่อมดับเพราะนามรูปดับ
- ผัสสะย่อมดับเพราะสฬายตนะดับ
- เวทนาย่อมดับเพราะผัสสะดับ
- ตัณหาย่อมดับเพราะเวทนาดับ
- อุปาทานย่อมดับเพราะตัณหาดับ
- ภพย่อมดับเพราะอุปาทานดับ
- ชาติย่อมดับเพราะภพดับ
- ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ย่อมดับเพราะชาติดับ

ความจริงแล้วพระสูตรเป็นบุคคลาธิษฐานเทศนา คือ เทศนาที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง จึงอาจทำให้ไม่พบองค์ธรรมโดยตรง แต่เมื่อจำแนกองค์ธรรมตามสมควรแล้วแจกแจงเป็นขันธ์และอายตนะเป็นต้นตามโอตรณหาระนี้ ก็จะทำให้เข้าใจหลักธรรมที่พระบรมศาสดาทรงแสดงเป็นบุคคลาธิษฐานนั้นได้อย่างชัดเจน ในสมัยก่อนบุคคลที่ฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมได้ ก็เพราะว่าสามารถเข้าใจองค์ธรรมแล้วจำแนกเป็นขันธ์เป็นต้นได้ จึงทราบว่าธรรมอย่างไหนควรกำหนดรู้ ธรรมอย่างไหนควรละ ธรรมอย่างไหนควรกระทำให้แจ้ง และธรรมอย่างไหนควรอบรมให้เกิดขึ้น แล้วกำหนดรู้ขันธ์ ๕ จึงบรรลุคุณธรรมพิเศษในพระศาสนาได้ เช่น คาถาที่พระอัสสชิแสดงแก่อุปติสสะมาณพว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห
เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํวาที มหาสมโณ.[๑๒]

“ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น
และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาทะเช่นนี้”

คำว่า “ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด” คือ ขันธ์ ๕ ซึ่งเกิดจากตัณหา แม้ว่าพระอัสสชิจะมิได้ระบุว่าธรรมดังกล่าวคืออะไร และเหตุเกิดคืออะไร แต่อุปติสสะมาณพก็เข้าใจว่าธรรมดังกล่าวคือขันธ์ ๕ และเหตุเกิดคือตัณหา เพราะสมมุติบัญญัติตามหลักสันสกฤตถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีเบื้องต้นเนื่องจากเป็นบัญญัติของคนสมัยก่อนสืบทอดกันต่อมา จึงถือว่าไม่มีเหตุเกิดแต่อย่างใด ดังนั้น สิ่งที่มีเหตุเกิดก็คือปรมัตถธรรมหรือสภาวธรรมที่เป็นขันธ์ ๕ นั่นเอง อันมีเหตุเกิดคือตัณหาที่เป็นความทะยานอยากในอารมณ์ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

คำว่า “ความดับของธรรมเหล่านั้น” คือ ความดับของขันธ์ ๕ นั่นเอง

อนึ่ง ขันธ์ ๕ เป็นทุกขสัจที่ควรกำหนดรู้ (ปริญเญยยะ) ตัณหาเป็นสมุทยสัจที่ควรละ (ปหาตัพพะ) ความดับของขันธ์เป็นทุกขนิโรธที่ควรกระทำให้แจ้ง (สัจฉิกาตัพพะ) อุปติสสะมาณพเข้าใจข้อความเหล่านี้ได้ด้วยปัญญาของตนที่สั่งสมมาตั้งแต่อดีตชาติ อีกทั้งยังเข้าใจแนวทางในการเจริญวิปัสสนาที่เป็นอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นธรรมที่ควรอบรม (ภาเวตัพพะ)

เมื่อท่านเข้าใจอริยสัจ ๓ ข้อแรกที่กล่าวไว้ในคาถาโดยตรง และเข้าใจอริยสัจที่ ๔ ที่กล่าวไว้โดยอ้อมแล้ว ได้เจริญสติกำหนดรู้ขันธ์ ๕ ที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง จึงบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันเมื่อฟังธรรมจบ

ในคาถานี้มี ย สรรพนามเพียงบทเดียวว่า โย หมายถึง ปฏิจฺจุปฺปาโท แต่ในเวลาแปลยกศัพท์ต้องนำ ย ศัพท์ไปประกอบร่วมกับประธานอื่นๆ ที่ จ ศัพท์รวบรวมไว้ คือ อินฺทฺริยขนฺธา และธาตุอายตนา ดังนั้น จึงต้องเปลี่ยนลิงค์ของ โย เป็น เย และ ยานิ เพื่อให้สอดคล้องกับวิเสสยะเหล่านั้น และแม้ว่าบทที่ถูก ย ศัพท์รวบรวมไว้มีหลายบท แต่ในประโยคหลังที่มี ต ศัพท์ ท่านมักประกอบ ต ศัพท์ไว้เพียงบทเดียว ไม่นิยมประกอบไว้หลายบท

คำว่า ปฏิจฺจุปฺปาโท เป็นคำไวพจน์ของ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ท่านใช้คำนี้เพื่อย่อคำให้ต้องฉันทลักษณ์]

โสธนหาระ

[๑๓] วิสฺสชฺชิตมฺหิ ปญฺเห คาถายํ ปุจฺฉิตา ยมารพฺภ
สุทฺธาสุทฺธปริกฺขา หาโร โส โสธโน นาม.[๒๖]

“การตรวจสอบความถูกต้องหรือความไม่ถูกต้องในข้อความที่บุคคลปรารภถามปัญหา อันพระศาสดาเป็นต้นวิสัชนาไว้ในคาถา ชื่อว่า โสธนหาระ”

---

[๒๖] *ปญฺเห* ครั้นเมื่อปัญหา *ปุคฺคเลหิ* อันบุคคล ท. *พุทฺธาทีหิ* ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น *วิสฺสชฺชิตมฺหิ* ตอบแล้ว *คาถายํ* ในคาถา *สา คาถา* อ.คาถานั้น *ปุจฺฉิตา* อันเขา ถามแล้ว *อารพฺภ* ปรารภ *ยํ อตฺถํ* ซึ่งข้อความใด ฯ *สุทฺธาสุทฺธปริกฺขา* อ.การตรวจสอบซึ่งความถูกต้องและความไม่ถูกต้อง *ตสฺส อตฺถสฺส* ของข้อความนั้น *โหติ* ย่อมมี *สํวณฺณนาวิเสเสน* ด้วยสังวัณณนาพิเศษใด ฯ *โส สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *หาโร* เป็นหาระ *โสธโน นาม* ชื่อว่า โสธนะ ฯ

[โสธนหาระ คือ แนวทางในการตรวจสอบบท อรรถของบท คำถาม คำตอบ และใจความตามสมควร

คำว่า คาถายํ (ในคาถา) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด เช่น อุทาหรณ์ว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่ ดังคัมภีร์เนตติฎีกาอธิบายว่า

คาถายนฺติ อุปลกฺขณํ. เตน คาถายํ สุตฺตเคยฺยาทีสุ จาติ วุตฺตํ โหติ.[๑๓]

"คำว่า คาถายํ เป็นอุปลักขณนัย ดังนั้น จึงกล่าวข้อความว่า ในคาถาและสุตตะ เคยยะเป็นต้น"]

อธิฏฐานหาระ

[๑๔] เอกตฺตตาย ธมฺมา เยปิ จ เวมตฺตตาย นิทฺทิฏฺฐา
เต น วิกปฺปยิตพฺพา เอโส หาโร อธิฏฺฐาโน.[๒๗]

"พระศาสดาทรงแสดงธรรมเหล่าใดไว้โดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษ
บุคคลไม่พึงคาดคิดธรรมเหล่านั้น[เอง] แนวทางนั้นชื่อว่า อธิฏฐานหาระ"

[คำว่า อธิฏฐาน แปลตามศัพท์ว่า "เครื่องตั้งไว้" หมายถึง ตั้งธรรมทั่วไปหรือธรรมพิเศษไว้ในพระสูตรนั้นๆ ตามสมควร มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิฏฺฐียนฺติ สามญฺญวิเสสภูตา ธมฺมา เอเตนาติ อธิฏฺฐาโน (อธิฏฐานะ คือ เครื่องตั้งธรรมทั่วไปหรือธรรมพิเศษไว้) สำเร็จรูปมาจาก อธิ บทหน้า + ฐา ธาตุ = หยุดยั้งการไป + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ

---

[๒๗] *เย ธมฺมา* อ.ธรรม ท. เหล่าใด *ภควตา* อันพระผู้มีพระภาค *นิทฺทิฏฺฐา* ทรงแสดงแล้ว *เอกตฺตตายปิ* จ ทั้งโดยความสามัญ ด้วย *เวมตฺตตายปิ* จ ทั้งโดยความพิเศษ ด้วย ฯ *เต ธมฺมา* อ.ธรรม ท. เหล่านั้น *ปุคฺคเลน* อันบุคคล *น วิกปฺปยิตพฺพา* ไม่พึงคาดคิด *เยน สํวณฺณนาวิเสเสน* ด้วยสังวัณณนาพิเศษใด ฯ *เอโส สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *หาโร* เป็นหาระ *อธิฏฺฐาโน นาม* ชื่อว่า อธิฏฐานะ ฯ

อธิฏฐานหาระ คือ แนวทางในการแสดงโดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษ หมายความว่า ธรรมทั้งหลายมีอริยสัจ ๔ เป็นต้นที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นั้น บางสูตรแสดงไว้โดยย่อ บางสูตรแสดงไว้โดยพิสดาร บุคคลพึงจำแนกธรรมเหล่านั้นตามพระพุทธดำรัส ไม่พึงคิดจำแนกตามความเข้าใจของตน เช่น ชาติทุกข์ ชราทุกข์ และมรณทุกข์เป็นต้นเป็นทุกข์พิเศษที่มีสภาพต่างกัน แต่จัดเป็นทุกข์อริยสัจเหมือนกัน

ปริกขารหาระ

[๑๕] เย ธมฺมา ยํ ธมฺมํ ชนยนฺติปฺปจฺจยา ปรมฺปรโต
เหตุมวกฑฺฒยิตฺวา เอโส หาโร ปริกฺขาโร.[๒๘]

“ธรรม[ที่เป็นเหตุ]ย่อมก่อให้เกิดธรรม[ที่เป็นผล]โดยความเป็นเหตุเกิดร่วมและเหตุต่อเนื่อง แนวทางที่แสดงเหตุปัจจัยนั้นชื่อว่า ปริกขาร-หาระ”

[คำว่า อวกฑฺฒยิตฺวา ใช้เป็นกิริยาคุมพากย์ไม่ได้ ในคัมภีร์เนตติวิภาวินีจึงเพิ่มคำว่า ปวตฺโต เข้ามาเพื่อใช้คุมพากย์ในประโยค

ปริกขารหาระ คือ แนวทางในการแสดงเหตุปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริกโรติ อภิสงฺขโรติ ผลนฺติ ปริกฺขาโร, ปริกฺขารํ อาจิกฺขโก ปริกฺขาโร (ปริกขาระ คือ เครื่องแสดงเหตุปัจจัย) จัดเป็นอุตตร-โลปสมาสที่ลบ อาจิกฺขก ศัพท์หลัง

หาระประเภทนี้เป็นแนวทางในการจำแนกเหตุและปัจจัย ตามสมควรแก่ธรรมนั้นๆ เพื่อให้ทราบว่าอะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจเหตุที่เกิดร่วมกันและเหตุที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องของธรรมนั้นๆ เช่น ธรรมที่เป็นเหตุมีอวิชชาเป็นต้นย่อมก่อให้เกิดสังขารเป็นต้น โดยอวิชชาเป็นเหตุเกิดที่ไม่ทั่วไป ส่วนอโยนิโสมนสิการเป็นต้นเป็นเหตุทั่วไป ดังนี้เป็นต้น]

---

[๒๘] *เย ธมฺมา* อ.ธรรม ท. เหล่าใด *ยํ ธมฺมํ* ยังธรรมใด *ชนยนฺติ* ย่อมให้เกิดขึ้น *ปจฺจยา* จ โดยความเป็นปัจจัย[เกิดร่วม] ด้วย *ปรมฺปรโต* โดยความเป็นเหตุต่อเนื่อง ด้วย ฯ *โย สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษใด *อวกฑฺฒยิตฺวา* นำออกแล้ว *เหตุํ* ซึ่งเหตุ *ปวตฺโต* เป็นไปแล้ว ฯ *เอโส สํวณฺณนา-วิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *หาโร* เป็นหาระ *ปริกฺขาโร* ชื่อว่า ปริกขาระ ฯ

สมาโรปนหาระ

[๑๖] เย ธมฺมา ยํมูลา เย เจกตฺถา ปกาสิตา มุนินา
เต สมโรปยิตพฺพา เอส สมาโรปโน หาโร.[๒๙]

"ธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุของธรรม[ที่เป็นผล] และธรรมอันพระมุนีทรงประกาศแล้วว่ามีอรรถเสมอกัน ธรรมเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงยกขึ้นแสดง[โดยความเป็นปทัฏฐานและคำไวพจน์] แนวทางนั้นชื่อว่า สมาโรปนหาระ"

[คาถานี้กล่าวถึงการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้ และคำไวพจน์โดยตรง และยังกล่าวถึงการยกขึ้นแสดงด้วยการภาวนาและการละกิเลสโดยอ้อม เพราะการยกขึ้นแสดงสองอย่างแรกย่อมบริบูรณ์ด้วยการยกขึ้นแสดงด้วยการภาวนาและการละกิเลส สรุปความว่า สมาโรปนหาระ คือ แนวทางในการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้ เป็นต้น มี ๔ ประเภท คือ

๑. ปทัฏฐานสมาโรปนะ การยกขึ้นแสดงด้วยปทัฏฐาน เช่น สีลขันธ์เป็นปทัฏฐานแก่สมาธิขันธ์ สมาธิขันธ์เป็นปทัฏฐานแก่ปัญญาขันธ์ ทั้งสีลขันธ์และสมาธิขันธ์เป็นปทัฏฐานแก่สมถะ ปัญญาขันธ์เป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา เป็นต้น

๒. เววจนสมาโรปนะ การยกขึ้นแสดงด้วยคำไวพจน์ คือ การแสดงให้บุคคลอื่นทราบคำไวพจน์อื่นของธรรมดังกล่าว เพราะคำบัญญัติของแต่ละท้องถิ่นอาจแตกต่างกันบ้าง เช่น ในประเทศอินเดียบางแห่งเรียกถ้วยว่า ปตฺต บางแห่งเรียกว่า ปาติ เป็นต้น

๓. ภาวนาสมาโรปนะ การยกขึ้นแสดงด้วยการเจริญ คือ แสดงผลของการเจริญธรรมนั้นๆ ว่าเมื่อเจริญธรรมนี้ ธรรมอื่นก็เจริญไปด้วย เช่น เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปธาน ๔ ก็

---

[๒๙] *เย ธมฺมา* อ.ธรรม ท. เหล่าใด *ยํมูลา* เป็นเหตุของธรรมเหล่าใด *โหนฺติ* ย่อมเป็น ฯ *เต ธมฺมา* อ.ธรรม ท. เหล่านั้น *ปณฺฑิเตน* อันบัณฑิต *สมโรปยิตพฺพา* พึงยกขึ้นแสดง *ปทฏฺฐานภาเวน* โดยความเป็นเหตุใกล้ *เตสํ ธมฺมานํ* ของธรรม ท. เหล่านั้น ฯ จ อนึ่ง *เย ธมฺมา* อ.ธรรม ท. เหล่าใด *มุนินา* อันพระมุนี *ปกาสิตา* ทรงประกาศแล้ว *เอกตฺถา* ว่ามีอรรถเสมอกัน ฯ *เต ธมฺมา* อ.ธรรม ท. เหล่านั้น *ปณฺฑิเตน* อันบัณฑิต *สมโรปยิตพฺพา* พึงยกขึ้นแสดง *เววจนภาเวน* โดยความเป็นคำไวพจน์ ฯ *เอโส สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนั้น *หาโร* เป็นหาระ *สมาโรปโน* ชื่อว่า สมาโรปนะ ฯ

เป็นอันเจริญไปด้วย เมื่อเจริญสัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ ก็เป็นอันเจริญไปด้วย เป็นต้น

๔. ปหานสมาโรปนะ การยกขึ้นแสดงด้วยการละ เช่น เมื่อตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ ย่อมละวิปัลลาสว่าสวยงาม เป็นต้น

คำว่า สมาโรปน สำเร็จรูปมาจาก สํ อา บทหน้า + รุห ธาตุ = เกิด + ยุ ปัจจัยในกรณ-สาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาโรปียนฺติ เอเตนาติ สมาโรปโน (สมาโรปนะ คือ เครื่องยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้เป็นต้น)]

นยสังเขป

(นัยโดยย่อ)

นันทิยาวัฏฏนัย

[๑๗] ตณฺหญฺจ อวิชฺชมฺปิ จ สมเถน วิปสฺสนาย โย เนติ
สจฺเจหิ โยชยิตฺวา อยํ นโย นนฺทิยาวฏฺโฏ.[๓๐]

"นัยใดย่อมนำตัณหาและอวิชชา[ไปสู่ฝ่ายสังกิเลส] และนำไป[สู่ฝ่ายโวทาน]ด้วยสมถะและวิปัสสนา เมื่อประกอบ[ธรรมเหล่านั้น]เข้ากับอริยสัจแล้ว นัยนี้ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏนัย"

[คำว่า นนฺทิยาวฏฺฏ เป็นชื่อของดอกกฤษณาที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก แม้นัยนี้ก็เวียนจากธรรมฝ่ายหลักไปสู่ธรรมที่คล้อยตาม จึงได้ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏนัย มีรูปวิเคราะห์อุปมาบุรพบท พหุพพีหิสมาสว่า นนฺทิยาวฏฺฏสฺส วิย อาวฏฺโฏ เอตสฺสาติ นนฺทิยาวฏฺโฏ (นันทิยาวัฏฏะ คือนัยที่มีการเวียนเหมือนการเวียนของดอกกฤษณา)

นันทิยาวัฏฏนัยเป็นวิธีแสดงฝ่ายสังกิเลส โดยเวียนจากธรรมฝ่ายหลักคือตัณหาและอวิชชาไปสู่ธรรมคล้อยตามมีอัตตกิลมถานุโยคเป็นต้น และแสดงฝ่ายโวทานว่าธรรมเหล่านั้นย่อมหมดจดด้วยสมถะและวิปัสสนาโดยตัณหาย่อมหมดจดด้วยสมถะ และอวิชชาย่อมหมดจดด้วยวิปัสสนา นอกจากนี้ยังต้องประกอบธรรมเหล่านั้นให้หยั่งลงสู่อริยสัจ ๔ อีกด้วย กล่าวคือ ตัณหาและอวิชชา เป็นสมุทย-

---

[๓๐] *โย สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษใด *เนติ* ย่อมนำไป *ตณฺหญฺจ* ซึ่งตัณหา ด้วย *อวิชฺชมฺปิ* จ ทั้งซึ่งอวิชชา ด้วย *สุตฺตตฺถํ* สู่เนื้อความของพระพุทธพจน์ *สํกิเลสปกฺขํ* ที่มีฝ่ายสังกิเลส ฯ *โย สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษใด *เนติ* ย่อมนำไป *ตณฺหญฺจ* ซึ่งตัณหา ด้วย *อวิชฺชมฺปิ* จ ทั้งซึ่งอวิชชา ด้วย *สุตฺตตฺถํ* สู่เนื้อความของพระพุทธพจน์ *โวทานปกฺขํ* ที่มีฝ่ายโวทาน *สมเถน* จ ด้วยสมถะ ด้วย *วิปสฺสนาย* จ ด้วยวิปัสสนา ด้วย ฯ *โยชยิตฺวา* ประกอบแล้ว *สจฺเจหิ* ด้วยสัจจะ ท. *เนติ* ย่อมนำไป ฯ *อยํ สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษนี้ *นโย* เป็นนัย *นนฺทิยาวฏฺโฏ* ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏะ ฯ

สัจ เพราะเป็นรากเหง้าของภพ ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ที่เหลือ เป็นทุกขสัจ สมถะและวิปัสสนา เป็นมรรค-สัจ อสังขตธาตุที่พึงบรรลุด้วยมรรคสัจ เป็นนิโรธสัจ ดังนี้เป็นต้น

ความจริงแล้วพระพุทธพจน์ทั้งหมดหยั่งลงสู่อริยสัจ ๔ แม้จะมีเพียงคาถาหนึ่งก็นับเข้าในอริยสัจประการหนึ่งหรือหลายประการ ตามสมควรแก่เนื้อความนั้นๆ และแม้จะกล่าวถึงอริยสัจ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งโดยตรง ก็จัดว่าได้กล่าวถึงอริยสัจอื่นโดยอ้อมตามหลักของนันทิยาวัฏฏนัย ในสมัยก่อนที่มีบุคคลบางท่านฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ ก็เพราะว่าเข้าใจหลักธรรมตามแนวทางของอริยสัจ ๔ จึงกำหนดรู้ทุกขสัจแล้วบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมจบ ทุกขสัจดังกล่าวอาจเป็นความปีติยินดีที่เกิดขึ้นในขณะนั้น หรือสภาวธรรมอื่นๆ เช่น การเห็น การได้ยิน การสัมผัส เป็นต้น ดังคัมภีร์เนตติอรรถกถากล่าวว่า

ยสฺมา ภควโต วจนํ เอกคาถามตฺตมฺปิ สจฺจวินิมุตฺตํ นตฺถิ, ตสฺมา สุตฺเตติ ปทสฺส อตฺถํ ทสฺเสตุํ “จตูสุ อริยสจฺเจสู”ติ วุตฺตํ.[๑๙]

“พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคแม้มีเพียงคาถาเดียวก็ไม่พ้นไปจากสัจจะ ดังนั้น จึงกล่าวไว้[ในเนตติปกรณ์]ว่า จตูสุ อริยสจฺเจสุ (ในอริยสัจ ๔) เพื่อแสดงเนื้อความของบทว่า สุตฺเต (ในพระสูตร)”]

ติปุกขลนัย

[๑๘] โย อกุสเล สมูเลหิ เนติ กุสเล จ กุสลมูเลหิ
ภูตํ ตถํ อวิตถํ ติปุกฺขลํ ตํ นยํ อาหุ.[๓๑]

“นัยใดย่อมนำอกุศลธรรมไป[สู่ฝ่ายสังกิเลส]ด้วย[อกุศล]มูลของตน
และนำกุศลธรรมไป[สู่ฝ่ายโวทาน]ด้วยกุศลมูล และย่อมนำไปสู่ความ
แท้จริงไม่แปรผัน บัณฑิตทั้งหลายเรียกนัยนั้นว่า ติปุกขลนัย”

---

[๓๑] *โย สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษใด *เนติ* ย่อมนำไป *อกุสเล* ซึ่งอกุศลธรรม ท. *สมูเลหิ* ด้วยมูลของตน ฯ *เนติ* ย่อมนำไป *กุสเล* ซึ่งกุศลธรรม ท. *กุสลมูเลหิ* ด้วยมูลแห่งกุศล ท. ฯ *จ* อนึ่ง *เนติ* ย่อมนำไป *ภูตํ* สู่ความจริง *ตถํ* สู่ความจริงแท้ *อวิตถํ สู่ความไม่แปรผัน* ฯ *ปณฺฑิตา* อ.บัณฑิต ท. *อาหุ* ย่อมกล่าว *ตํ สํวณฺณนาวิเสสํ* ซึ่งสังวัณณนาพิเศษนั้น *นยํ* ว่าเป็นนัย *ติปุกฺขลํ* ชื่อว่า ติปุกขละ ฯ

[ติปุกขลนัย คือ นัยที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะในฝ่ายสังกิเลส (ฝ่ายเศร้าหมอง) และงามด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะในฝ่ายโวทาน (ฝ่ายหมดจด) หมายความว่า นัยนี้ได้จำแนกมูลเหตุของกุศลธรรมและอกุศลธรรมออกเป็นอย่างละสาม เพื่อให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจมูลเหตุของธรรมทั้งสองอย่างถูกต้อง

คำว่า "ย่อมนำไปสู่ความแท้จริงไม่แปรผัน" หมายความว่า เมื่อจำแนกกุศลมูล ๓ และอกุศลมูล ๓ แล้ว ได้แจกแจงเป็นอริยสัจ ๔ ตามสมควร

ความเป็นกุศลและอกุศลเป็นสภาวะมีจริง เพราะมิใช่เป็นสภาวะไม่มีจริงเหมือนการเล่นกลและพยับแดดเป็นต้น, เป็นสภาวะจริงแท้ เพราะไม่ใช่สมมุติบัญญัติมีผ้าและหม้อเป็นต้น และเป็นสภาวะไม่แปรผัน เพราะมีวิบากแน่นอนตามเหตุปัจจัย กล่าวคือ กุศลมีวิบากที่น่าปรารถนา และอกุศลมีวิบากที่ไม่น่าปรารถนา

คำว่า ติปุกฺขล มาจาก ติ ศัพท์ + ปุกฺขล ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตีหิ ปุกฺขโล ติปุกฺขโล (ติปุกขละ คือ นัยที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓) คำว่า ปุกฺขล แปลว่า "ประเสริฐ" หรือ "งาม" ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปุส ธาตุ = เลี้ยง + ขล ปัจจัย ความหมายแรกพบในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๒๗๗) และคัมภีร์อมรโกศ (ปริจเฉทที่ ๒๑ คาถา ๕๘) โดยสันสกฤตใช้เป็น ปุษฺกล ส่วนความหมายหลังพบในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตีหิ อวยเวหิ โลภาทีหิ สํกิเลสปกฺเข อโลภาทีหิ จ โวทานปกฺเข ปุกฺขโล โสภโนติ ติปุกฺขโล. [๒๐]

"นัยที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓ มีโลภะเป็นต้นในฝ่ายสังกิเลส และงามด้วยอโลภะเป็นต้นในฝ่ายโวทาน ชื่อว่า ติปุกขลนัย" (คำว่า โสภโน ที่อยู่หลัง ปุกฺขโล เป็นคำแปลของศัพท์นี้โดยตรง ส่วนคำว่า ตีหิ แสดงรูปวิเคราะห์ตติยาตัปปุริสสมาสว่า ตีหิ ปุกฺขโลติ ติปุกฺขโล คำอื่นจากนี้เป็นคำอธิบาย)

โดยทั่วไปคำว่า อาหุ สำเร็จรูปมาจาก พฺรู ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = กล่าวให้ชัดเจน) + อุ ปโรกขาวิภัตติ แต่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายคำนี้ว่า วทนฺติ (ย่อมกล่าว) จึงสำเร็จรูปมาจาก พฺรู ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ แปลง อนฺติ เป็น อุ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ (การทีฆะ, การทำวิปรีตะ, การอาเทศ, การลบ และการลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง) ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

ตถา พฺรูโต ติอนฺตีนํ ออุ วาห จ ธาตุยา. [๒๑]

"นอกจากนั้น แปลง ติ วิภัตติและ อนฺติ วิภัตติท้าย พฺรู ธาตุเป็น อ หรือ อุ, แปลง [พฺรู] ธาตุเป็น อาห ได้บ้าง"]

สีหวิกกีฬิตนัย

[๑๙] โย เนติ วิปลฺลาเสหิ กิเลเส อินฺทฺริเยหิ สทฺธมฺเม
เอตํ นยํ นยวิทู สีหวิกฺกีฬิตํ อาหุ.[๓๒]

"นัยใดย่อมนำกิเลสไปด้วยวิปัลลาส และนำพระสัทธรรม[คือปฏิบัติและปฏิเวธ]ไปด้วยอินทรีย์ [โดยประกอบกับสัจจะ ๔] บัณฑิตผู้เข้าใจนัยเรียกนัยนั้นว่า สีหวิกกีฬิตนัย"

[สีหวิกกีฬิตนัย คือ นัยที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระภาค เพราะแสดงวิปัลลาสและอินทรีย์ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัลลาสเหล่านั้น หมายความว่า นัยนี้เป็นการแจกแจงกิเลสเป็นวิปัลลาส ๔ และแจกแจงพระสัทธรรมคือปฏิบัติและปฏิเวธเป็นอินทรีย์ ๕ เพื่อให้เข้าใจสภาวะของกิเลสอย่างถี่ถ้วนว่า กิเลสที่ทำให้จิตมัวหมองนั้นเป็นสภาวะวิปัลลาสจากความจริง กล่าวคือ เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข สิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน และสิ่งที่ไม่สวยงามว่าสวยงาม ส่วนปฏิบัติและปฏิเวธจัดเป็นอินทรีย์ ๕ ที่แก่กล้าตามลำดับจนกระทั่งบรรลุมรรคผลนิพพาน

คำว่า เนติ (ย่อมนำไป) หมายถึง นำไปประกอบกับสัจจะ ๔

คำว่า สีห (ราชสีห์) เป็นคำอุปมาที่กล่าวเปรียบพระผู้มีพระภาคผู้เหมือนราชสีห์ด้วยคุณพิเศษคือความไม่สะดุ้ง ความเร็ว และความบากบั่น เป็นต้น

คำว่า วิกฺกีฬิต (การย่างกราย) หมายถึง การเปล่งเสียงแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคโดยองค์ธรรมคือ วจีเภทสัททบัญญัติ (เสียงที่เปล่งออกมา)

คำว่า สีหวิกฺกีฬิต มีรูปวิเคราะห์อุปมาบุรพบท พหุพพีหิสมาสว่า สีหสฺส วิย วิกฺกีฬิตํ อสฺสาติ สีหวิกฺกีฬิโต (สีหวิกกีฬิตะ คือ นัยที่เหมือนการย่างกรายของพระผู้มีพระภาคผู้เปรียบดั่งราชสีห์)]

---

[๓๒] *โย สํวณฺณนาวิเสโส* อ.สังวัณณนาพิเศษใด *เนติ* ย่อมนำไป *กิเลเส* ซึ่งกิเลส ท. *วิปลฺลาเสหิ* ด้วยวิปัลลาส ท. ฯ *เนติ* ย่อมนำไป *สทฺธมฺเม* ซึ่งธรรมของสัตบุรุษ ท. *อินฺทฺริเยหิ* ด้วยอินทรีย์ ท. ฯ *นยวิทู* อ.ผู้รู้ซึ่งนัย ท. *อาหุ* ย่อมกล่าว *เอตํ สํวณฺณนาวิเสสํ* ซึ่งสังวัณณนาพิเศษนั้น *นยํ* ว่าเป็นนัย *สีหวิกฺกีฬิตํ* ชื่อว่า สีหวิกกีฬิตะ ฯ

ทิสาโลจนนัย

[๒๐] เวยฺยากรเณสุ หิ เย กุสลากุสลา ตหึ ตหึ วุตฺตา
มนสา โวโลกยเต ตํ ขุ ทิสาโลจนํ อาหุ.[๓๓]

"ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลอันพระศาสดาตรัสไว้ในคำตอบของพระพุทธพจน์นั้นๆ บุคคลย่อมสอดส่องด้วยใจ บัณฑิตทั้งหลายเรียกนัยนั้นว่า ทิสาโลจนนัย"

[ทิสาโลจนนัย คือ นัยที่สอดส่องกุศลธรรมเป็นต้นโดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก มีรูปวิเคราะห์มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า ทิสาภาเวน อาโลจนํ ทิสาโลจนํ (ทิสาโลจนะ คือ การสอดส่องโดยความเป็นหัวข้อหลัก)

นัย ๓ ประการแรก คือ นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย เป็นหลักการในการอธิบายความหมายของพระพุทธพจน์โดยตรง ส่วนนัย ๒ ประการหลัง คือ ทิสาโลจนนัย และอังกุสนัย ไม่ใช่นัยโดยเฉพาะ ที่จริงแล้วทิสาโลจนนัยเป็นวิธีสอดส่องด้วยนัย ๓ ประการแรก และอังกุสนัยก็เป็นการนำนัย ๓ ประการแรกมาเชื่อมกันไว้ด้วยดี

ตามข้อความในคาถา ในพระสูตรบางแห่งมีการแสดงธรรมในลักษณะของคำถามและคำตอบที่ถามขึ้นเพื่อเฉลยด้วยตนเอง เรียกว่า กเถตุกัมยตาปุจฉา คือ คำถามที่ผู้ถามต้องการจะตอบเอง และในคำตอบของพระพุทธพจน์นั้นๆ ก็มีการตัดสินความเป็นกุศลของธรรมที่หมดจดและความเป็นอกุศลของธรรมที่เศร้าหมอง บุคคลพึงสอดส่องความเป็นกุศลและอกุศลในคำตอบนั้นโดยใช้หลักการที่กล่าวไว้ในนัยทั้ง ๓ เป็นเครื่องตัดสิน

หิ ศัพท์ในคาถานี้ ท่านมิได้แสดงความหมายไว้ในอรรถกถาและฎีกา จึงถือว่าเป็นปาทปูรณนิบาต คือ นิบาตทำบาทให้เต็ม ประกอบไว้เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถาเท่านั้น

ขุ ศัพท์เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า อวธารณะ คือ ห้าม แปลตามศัพท์ว่า "นั่นเทียว" เป็นคำไวพจน์ของ โข นิบาต แต่ ขุ นิบาตมีใช้น้อย]

---

[๓๓] *เย กุสลากุสลา* อ.กุศลและอกุศล ท. เหล่าใด *ภควตา* อันพระผู้มีพระภาค *วุตฺตา* ตรัสแล้ว *ตหึ ตหึ เวยฺยากรเณสุ* ในคำตอบ ท. เหล่านั้นๆ ฯ *ปุคฺคโล* อ.บุคคล *โวโลกยเต* ย่อมสอดส่อง *เต กุสลากุสเล* ซึ่งกุศลและอกุศล ท. เหล่านั้น *มนสา* ด้วยใจ ฯ *ปณฺฑิตา* อ.บัณฑิต ท. *อาหุ* ย่อมกล่าว *ตํ นยํ ขุ* ซึ่งนัยนั้น นั่นเทียว *ทิสาโลจนํ* ว่าเป็นทิสาโลจนนัย ฯ

อังกุสนัย

[๒๑] โอโลเกตฺวา ทิสโลจเนน อุกฺขิปิย ยํ สมาเนติ
สพฺเพ กุสลากุสเล อยํ นโย องฺกุโส นาม.[๓๔]

"บัณฑิตสอดส่องกุศลและอกุศลทั้งปวงด้วยทิสาโลจนนัยแล้ว ย่อมยก[จากพระพุทธพจน์]มาแล้วนำมาเชื่อมกันดี นัยนี้ชื่อว่า อังกุสนัย"

[อังกุสนัย คือ นัยที่เหมือนตาขอซึ่งเกี่ยวธรรมมารวมกันไว้ในนัย ๓ อย่างแรก พึงทราบรูปวิเคราะห์อุปมาตัทธิตว่า องฺกุโส วิยาติ องฺกุโส (อังกุสะ คือ นัยที่เหมือนตาขอ)

ตามคาถาข้างต้น อังกุสนัยเป็นการนำข้อความจากพระพุทธพจน์อื่นมาอ้างอิงแล้วเชื่อมความเป็นกุศลและอกุศลตามนัย ๓ ประการแรก

คำว่า ทิสโลจเนน มีศัพท์เดิมมาจาก ทิสาโลจเนน รัสสะ อา ใน สา เพื่อให้ต้องคณะฉันท์]

พึงประกอบหาระ ๑๖ ก่อนแล้วแสดงนัย ๕

[๒๒] โสฬส หารา ปฐมํ ทิสโลจยโต ทิสา วิโลเกตฺวา
สงฺขิปิย องฺกุเสน หิ นเยหิ ติหิ นิทฺทิเส สุตฺตํ.[๓๕]

"หาระ ๑๖ ประการ พึงประกอบไว้ก่อน [เพราะเป็นการอธิบายรูปศัพท์] จึงสอดส่องหัวข้อหลักด้วยทิสาโลจนนัย เมื่อนำไปประกอบด้วยอังกุสนัยแล้วพึงแสดงพระพุทธพจน์ด้วยนัยทั้ง ๓ [ข้างต้น]"

---

[๓๔] *ปุคฺคโล* อ.บุคคล *โอโลเกตฺวา* สอดส่องแล้ว *กุสลากุสเล* ซึ่งกุศลและอกุศล ท. *สพฺเพ* ทั้งปวง *ทิสโลจเนน* ด้วยทิสาโลจนนัย *อุกฺขิปิย* ยกขึ้นแล้ว *สุตฺตโต* จากพระพุทธพจน์ *ยํ สมาเนติ* ย่อมนำมาด้วยดีใด ฯ *อยํ นโย* อ.นัยนี้ *สมานยนสงฺขาโต* กล่าวคือการนำมาด้วยดี *องฺกุโส นาม* ชื่อว่าอังกุสนัย ฯ

[๓๕] *หารา* อ.หาระ ท. *โสฬส* ๑๖ *ปุคฺคเลน* อันบุคคล *โยเชตพฺพา* พึงประกอบ *ปฐมํ* ก่อน ฯ *ปุคฺคโล* อ.บุคคล *วิโลเกตฺวา* ตรวจดูแล้ว *ทิสา* ซึ่งหัวข้อ ท. *ทิสโลจนโต* ด้วยทิสาโลจนนัย *สงฺขิปิย* นำไปแล้ว *องฺกุเสน* ด้วยอังกุสนัย *นิทฺทิเส* พึงแสดง *สุตฺตํ* ซึ่งพระพุทธพจน์ *นเยหิ* ด้วยนัย ท. *ติหิ* ๓ ฯ

[พระมหากัจจายนะแสดงหาระและนัยแล้ว บัดนี้กล่าวคาถานี้เพื่อแสดงลำดับการประกอบหาระและนัยเหล่านั้น

คัมภีร์อรรถกถาแสดงเหตุของการประกอบหาระ ๑๖ ไว้ก่อนว่า หาระเป็นการอธิบายรูปศัพท์โดยตรง ส่วนนัยเป็นการอธิบายเนื้อความที่เป็นองค์ธรรม จึงควรประกอบหาระไว้ก่อน

นัย ๒ ประการหลังไม่มีความหมายเฉพาะเหมือนนัย ๓ ประการแรก เพราะเป็นวิธีประกอบนัย ๓ ประการแรกด้วยการสอดส่องหรือนำมาเชื่อมกัน คัมภีร์อรรถกถาจึงเรียกนัย ๒ ประการหลังว่า โวหารนัย คือ นัยที่เป็นเพียงชื่อเรียก แต่ไม่มีความหมายเฉพาะ หรือเรียกว่า กรรมนัย คือ นัยกระทำการสอดส่องหรือนำมาเชื่อมกัน ส่วนนัย ๓ ประการแรกเรียกว่า อรรถนัย คือ นัยแสดงเนื้อความ

คำว่า ทิสโลจนโต มีการรัสสะ อา ใน สา เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ แม้คำว่า ติหิ ก็มาจากตีหิ รัสสะ อี ใน ตี เป็น อิ เพื่อรักษาคณะฉันท์เช่นเดียวกัน

หิ ศัพท์ในบาทที่ ๓ คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าเป็นเพียงนิบาต คือ ปาทปูรณนิบาตนั่นเอง ไม่มีความหมายเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง

ในบาทแรกไม่มีกิริยาคุมพากย์ คัมภีร์อรรถกถาเพิ่มกิริยาคุมพากย์ว่า โยเชตพฺพา (พึงประกอบ) การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปาฐเสสนัย คือ นัยที่เพิ่มคำอื่นเข้ามา ในพระบาลีและอรรถกถาบางแห่งมีการใช้ปาฐเสสนัยบ้าง ในกรณีที่ผู้อ่านสามารถเข้าใจความได้ จึงละไว้ในฐานะที่ทราบกันแล้ว ดังข้อความว่า

คมฺยมานาธิการโต โลปโต เสสโต จาติ
การเณหิ จตูหิปิ น กตฺถจิ รโว ยุตฺโต.[๒๒]

“ศัพท์ย่อมไม่ถูกประกอบไว้ในบางที่ ด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ การอนุมานรู้, การติดตามมา[จากประโยคหน้าหรือประโยคหลัง] การลบ และการเพิ่มคำอื่น”]

กลุ่ม ๑๒

(กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถ ๑๒)

กลุ่มศัพท์ ๖

[๒๓] อกฺขรํ ปทํ พฺยญฺชนํ นิรุตฺติ ตเถว นิทฺเทโส
อาการฉฏฺฐวจนํ เอตฺตาวํ พฺยญฺชนํ สพฺพํ.[๓๖]

“พยางค์ บท พากย์ รูปวิเคราะห์ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ และการจำแนกพากย์ อันเป็นที่ ๖ ทั้งหมดนี้ชื่อว่า กลุ่มศัพท์ (พยัญชนบท)”

[กลุ่มศัพท์ มี ๖ ประการ คือ

๑. พยางค์ เช่น ทุ, ส, น, โส ในคาถาเป็นต้นว่า ทุชฺชีวิตมชีวมฺห[๒๓] (พวกเราไม่ให้ของที่มีอยู่ จึงเป็นอยู่ลำบาก เมื่อไทยธรรมมีอยู่ พวกเรามิได้ทำที่พึ่งแก่ตน)

๒. บท ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย เช่น บทว่า สีเล ในคาถาว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ[๒๔] (ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาหยั่งเห็น ตั้งอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น พึงถางชัฏนี้ได้)

๓. พากย์ เช่น จตฺตาโรเม ภิกฺขเว สติปฏฺฐานา ภาวิตา พหุลีกตา เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตนฺติ [๒๕] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐานสี่นี้เมื่อเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ดับกิเลส สงบระงับ รู้ยิ่ง รู้แจ้ง และพ้นไปจากตัณหา)

๔. การจำแนกพากย์ เช่น กตเม จตฺตาโร. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ [๒๖] (สติปัฏฐานสี่คืออะไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย

---

[๓๖] *อกฺขรํ* จ อ.พยางค์ ด้วย *ปทํ* จ อ.บทด้วย *พฺยญฺชนํ* จ อ.พากย์ ด้วย *นิรุตฺติ* จ อ.รูปวิเคราะห์ ด้วย *ตเถว* นอกจากนั้น นั่นเทียว *นิทฺเทโส* จ อ.นิเทศ ด้วย *อาการฉฏฺฐวจนํ พฺยญฺชนปทํ* จ อ.กลุ่มแห่งศัพท์ อันมีบทที่ ๖ คือ อาการ ด้วย *โหนฺติ* ย่อมมี ฯ *พฺยญฺชนํ* อ.ศัพท์ *สพฺพํ* ทั้งปวง *เอตฺตาวํ* อันมีประมาณเพียงนี้ *โหติ* ย่อมมี ฯ

ภิกษุในศาสนานี้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่)

๕. รูปวิเคราะห์ เช่น สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺติ[๒๗] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะปรุงแต่งผลจึงเรียกว่า สังขาร)

๖. นิเทศ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ เช่น สุขยตีติ สุขา. ทุกฺขยตีติ ทุกฺขา. น ทุกฺขา จ น สุขา จาติ อทุกฺขมสุขา[๒๘] (เวทนาอันเป็นสุข ชื่อว่า สุขเวทนา เวทนาอันเป็นทุกข์ ชื่อว่า ทุกขเวทนา เวทนาที่มิใช่สุขและทุกข์ ชื่อว่า อทุกขมสุขเวทนา), นิพฺพานํ มคฺเคติ, นิพฺพตฺถิเกหิ วา มคฺคียติ, กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ วา มคฺโค[๒๙] (มรรค คือ สภาวะแสวงหาพระนิพพาน หรือสภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา หรือสภาวะกำจัดกิเลสไป)

ตามลำดับของกลุ่มศัพท์เหล่านี้ การจำแนกพากย์ (อาการ) อยู่ท้ายพากย์ (พยัญชนะ) แต่ในคาถานี้พบอยู่ท้ายสุด โดยกล่าวไว้เพื่อให้ต้องคณะฉันท์

อนึ่ง ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า เอตฺตาวตา (ด้วยถ้อยคำดังนี้) แต่รูปนี้ไม่ต้องคณะฉันท์ คัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณ์มีรูปว่า เอตฺตาว พฺยญฺชนํ รูปนี้ก็ไม่ต้องคณะฉันท์ จึงควรมีรูปว่า เอตฺตาวํ จึงจะต้องคณะฉันท์ที่มี ๔ มาตราในแต่ละคณะ คณะที่ ๖ เป็นลหุ และมีครุอยู่ท้าย (คำว่า เอตฺตาวํ ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๘๔) สำเร็จรูปมาจาก เอต ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย ทีฆะ อ ใน เอต เป็น อา และซ้อน ต เป็น ตฺต ส่วนตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๓) มาจาก เอต ศัพท์ + อาวนฺตุ ปัจจัย ลง อาวนฺตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สพฺพา จาวนฺตุ (ลง อาวนฺตุ ปัจจัยท้าย สพฺพ ศัพท์และสรรพนามมี ย ศัพท์เป็นต้น) เช่น ยาวา (มีประมาณเพียงใด), ตาวา (มีประมาณเพียงนั้น), เอตฺตาวา (มีประมาณเพียงนี้) เป็นต้น]

กลุ่มอรรถ ๖

[๒๔] สงฺกาสนา ปกาสนา วิวรณา วิภชนุตฺตานิกมฺมปญฺญตฺติ
เอเตหิ ฉหิ ปเทหิ อตฺโถ กมฺมญฺจ นิทฺทิฏฺฐํ.[๓๗]

---

[๓๗] *อตฺโถ* จ อ.อรรถ ด้วย *กมฺมญฺจ* อ.กิริยา ด้วย *นิทฺทิฏฺฐํ* อันท่าน แสดงแล้ว *เอเตหิ ปเทหิ* ด้วยกลุ่ม[อรรถ]ท. เหล่านี้ *ฉหิ* ๖ *อิติ* คือ *สงฺกาสนา* จ อ.สังกาสนา ด้วย *ปกาสนา* จ อ.ปกาสนา ด้วย *วิวรณา* จ อ.วิวรณา ด้วย *วิภชนุตฺตานิกมฺมปญฺญตฺติ* จ อ.วิภชนา อุตตานีกัมมะ และปัญญัตติ ด้วย ฯ

"อรรถ[ของพระพุทธพจน์]และกิริยา[แสดงธรรม] กล่าวไว้ด้วยกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้ คือ สังกาสนา ปกาสนา วิวรณา วิภชนา อุตตานีกัมมะ และปัญญัตติ"

[กลุ่มอรรถ มี ๖ ประการ คือ

๑. สังกาสนา อรรถแสดงโดยสังเขป เช่น อุปาทิยมาโน โข ภิกฺขุ พทฺโธ มารสฺส. อนุปาทิยมาโน มุตฺโต ปาปิมโต[๓๐] (ดูกรภิกษุ ผู้ยึดมั่นย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้)

๒. ปกาสนา อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ เช่น สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ[๓๑] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่)

๓. วิวรณา อรรถอธิบาย เช่น รูปํ โข ภิกฺขุ อุปาทิยมาโน พทฺโธ มารสฺส อนุปาทิยมาโน มุตฺโต ปาปิมโต. เวทนํ...สญฺญํ...สงฺขาเร...วิญฺญาณํ อุปาทิยมาโน พทฺโธ มารสฺส อนุปาทิยมาโน มุตฺโต ปาปิมโต[๓๒] (ดูกรภิกษุ ผู้ยึดมั่นรูปย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้ ผู้ยึดมั่นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้), กิญฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ อาทิตฺตํ. จกฺขุ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ. รูปา อาทิตฺตา[๓๓] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่คืออะไร จักษุถูกเผาอยู่ รูปถูกเผาอยู่)

๔. วิภชนา อรรถจำแนก เช่น กตมญฺจ ภิกฺขเว รูปํ. จตฺตาโร จ มหาภูตา จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปํ. อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว รูปํ[๓๔] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปมีอะไรบ้าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้น ทั้งหมดนี้เรียกว่า รูป), เกน อาทิตฺตํ. ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา ชาติยา ชราย มรเณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺเขหิ โทสนสฺเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตฺตํ[๓๕] (ธรรมทั้งปวงถูกอะไรเผาอยู่ ถูกไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟโมหะ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเผาอยู่)

๕. อุตตานีกัมมะ อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียดหรือแสดงอุปมา เช่น กตมํ ตํ รูปํ อุปาทา. จกฺขายตนํ โสตายตนํ...กพฬีกาโร อาหาโร[๓๖] (อุปาทายรูปนั้นคืออะไร คือ จักขายตนะ โสตายตนะ...กพฬีการาหาร)

๖. ปัญญัตติ อรรถแสดงโดยประการต่างๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยธรรมเทศนา หมายถึง สูตรหนึ่งๆ ในพระสูตรแต่ละสูตร หรือเนื้อหาตอนหนึ่งๆ ในพระวินัยและพระอภิธรรม

ในกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้ อรรถ ๒ ประการแรกแสดงแก่อุคฆฏิตัญญูบุคคล อรรถ ๒

ประการต่อมาแสดงแก่วิปจิตัญญูบุคคล ส่วนอรรถ ๒ ประการสุดท้ายแสดงแก่เนยยบุคคล ดังนั้น กิริยาแสดงธรรมแก่บุคคลเหล่านั้นจึงเป็นไปโดยสังเขป ปานกลาง และพิสดาร ตามสมควรแก่บุคคลเหล่านั้น

ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า วิภชนุตฺตานีกมฺมปญฺญตฺติ แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า วิภชนุตฺตานิกมฺมปญฺญตฺติ โดยคำว่า นิกมฺม (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะที่ ๖ คำว่า ปญฺญตฺ (๒ ๒) เป็นคณะที่ ๗ และคำว่า ติ เป็นครุท้าย ส่วนคำอื่นจากนี้มีลักษณะพิเศษซึ่งรวมพยางค์เข้าด้วยกัน กล่าวคือ สงฺกา = คณะที่ ๑ สนา ป = คณะที่ ๒ กาสนา = คณะที่ ๓ วิวรณา = คณะที่ ๔ วิภชนุตฺตา = คณะที่ ๕]

ฝ่ายอรรถ ๙

[๒๕] ตีณิ จ นยา อนูนา อตฺถสฺส จ ฉปฺปทานิ คณิตานิ
นวหิ ปเทหิ ภควโต วจนสฺสตฺโถ สมายุตฺโต.[๓๘]

"ข้อความแห่งพระพุทธพจน์ประกอบด้วยฝ่ายอรรถ ๙ ประการ คือ นัยที่นับได้ ๓ อย่างถ้วน [นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย] และกลุ่มอรรถ ๖ ประการ"

[พระพุทธพจน์ทั้งหมดแสดงข้อความเกี่ยวกับอริยสัจ ๔ และนัย ๓ ประการมีสีหวิกกีฬิตนัยเป็นต้นพร้อมทั้งกลุ่มอรรถ ๖ ประการก็เป็นการประกอบอริยสัจ ๔ ดังนั้น ข้อความแห่งพระพุทธดำรัสทั้งหมดจึงประกอบด้วยอรรถ ๙ ประการดังกล่าว

คำว่า นยา (นัย) คือ นัย ๓ ประการอันได้แก่ นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย

คำว่า อตฺถสฺส ปทานิ (กลุ่มอรรถ) คือ อรรถ ๖ ประการอันได้แก่ สังกาสนา เป็นต้น

---

[๓๘] *อตฺโถ* อ.เนื้อความ *วจนสฺส* แห่งพระพุทธพจน์ *ภควโต* ของพระผู้มีพระภาค *สมายุตฺโต* ประกอบแล้วด้วยดี *ปเทหิ* ด้วยส่วน ท. *นวหิ* ๙ *อิติ* คือ *คณิตา อนูนา ตีณิ นยา* จ อ.นัย ท. ๓ ทั้งปวง ที่อันท่านนับแล้ว ด้วย *คณิตานิ อตฺถสฺส ฉปฺปทานิ* จ อ.กลุ่ม ๖ ท. แห่งอรรถ ที่อันท่านนับแล้ว ด้วย ฯ

คำว่า ตีณิ เป็นวิเสสนะของ นยา แต่ใช้เป็นลิงควิปัลลาส คือ เปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า ตโย ได้ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ว่า ตีณิ ความจริงแล้วลิงควิปัลลาสนั้นไม่ใช่การเปลี่ยนลิงค์จริงๆ แต่เป็นการประกอบลิงค์อื่นจากลิงค์ที่นิยมใช้เป็นปกติ

การใช้เป็นลิงควิปัลลาสในที่นี้ มีประโยชน์เพื่อหลีกเลี่ยง ช คณะว่า ตโย จ (๑ ๒ ๑) เพราะวิสมคณะคือคณะเลขคี่อันได้แก่ คณะที่ ๑, ๓, ๕, ๗ ต้องไม่เป็น ช คณะดังกฎในคัมภีร์วุตโตทัย (คาถา ๒๖) ว่า น โช วิสเม (ไม่มี ช คณะในวิสมคณะ) ความจริงแล้ววุตโตทัยแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แต่กฎข้างต้นพบในฉันท์สันสกฤตที่แต่งก่อนสมัยพุทธกาล คือ ปิงคลฉันท์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๕) ว่า อตฺรายุงฺ น ชฺ (วิสมคณะในอริยาคาถานี้ไม่เป็น ช คณะ)

คำว่า คณิตานิ แม้ประกอบไว้ในบาทที่ ๒ โดยเป็นวิเสสนะของ ปทานิ ก็ควรติดตามมาเป็นวิเสสนะของ นยา ในบาทหน้า โดยเปลี่ยนจากนปุงสกลิงค์เป็นปุงลิงค์ว่า คณิตา ดังนั้น ในคำแปลยกศัพท์จึงมีรูปว่า คณิตา ตามข้อความในคัมภีร์เนตติวิภาวินี การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อธิการนัย คือ การติดตามมาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลัง]

แบบแผน ๓๓ ประการ

[๒๖] อตฺถสฺส นวปฺปทานิ พฺยญฺชนปริเยฏฺฐิยา จตุพฺพีส
อุภยํ สงฺกลยิตฺวา เตตฺตึสา เอตฺติกา เนตฺตีติ.[๓๙]

"เมื่อรวมศัพท์และอรรถทั้งสองอย่าง แบบแผนมี ๓๓ ดังนี้ คือ กลุ่มอรรถ ๙ ประการ และกลุ่มศัพท์ ๒๔ ประการ ซึ่งเกี่ยวกับการอธิบายรูปศัพท์ ดังนี้แล"

[คาถานี้กล่าวสรุปใจความของเนตติปกรณ์ว่า ท่านจะแสดงกลุ่มอรรถ ๙ ประการ และกลุ่มศัพท์ ๒๔ ประการ โดยรวมหาระและนัยไว้ทั้งหมด แต่ท่านมิได้กล่าวถึงมูลบทไว้ เพราะมูลบทเป็นเหตุเกิดของนัยทั้ง ๕

---

[๓๙] *เนตฺตี* อ.แบบแผนท. *เตตฺตึสา* ๓๓ *เอตฺติกา* อันมีประการเพียงนี้ *โหนฺติ* ย่อมมี *สงฺกลยิตฺวา* โดยรวม *อุภยํ* ซึ่งหมวดสอง *อิติ* คือ *นว อตฺถสฺส ปทานิ* จ อ.กลุ่มท. แห่งอรรถ ๙ ด้วย *พฺยญฺชนปริเยฏฺฐิยา จตุพฺพีส พฺยญฺชนปทานิ* จ อ.กลุ่มแห่งศัพท์ท. ๒๔ โดยการแสวงหาซึ่งศัพท์ด้วย *อิติ* ดังนี้แล ฯ

กลุ่มอรรถ ๙ ประการ คือ กลุ่มอรรถ ๖ และนัย ๓ อย่างแรก

กลุ่มศัพท์ ๒๔ ประการ คือ หาระ ๑๖ กลุ่มศัพท์ ๖ และนัย ๒ อย่างหลัง

คำว่า อุภย มักใช้เป็นสรรพนามที่เป็นวิเสสนะของนามนาม แต่ในบางแห่งก็ใช้เป็นนามนามได้เหมือนคำว่า ทฺวย (หมวดสอง) โดยมาจาก อุภ ศัพท์ + ย ปัจจัยในสมูหตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อุภินฺนํ สมูโห อุภยํ (อุภยะ คือ หมวดสอง) ดังคัมภีร์เนตติวิภาวินีอธิบายว่า อตฺถปทพฺยญฺชนปทภูตํ อุภยํ (หมวดสองที่เป็นกลุ่มอรรถและกลุ่มศัพท์) ถ้าท่านต้องการอธิบายคำนี้ในลักษณะของสรรพนามก็ควรกล่าวว่า อุภยํ อตฺถปทพฺยญฺชนปทํ (กลุ่มอรรถและกลุ่มศัพท์ทั้งสอง)

คำว่า เตตฺตึสา มีการทีฆะ อ ใน ส เป็น อา เพื่อรักษาคณะฉันท์

คำว่า เอตฺติกา สำเร็จรูปมาจาก เอต ศัพท์ + ก ปัจจัยในปริมาณตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เอตํ ปริมาณํ เอตายาติ เอตฺติกา ให้แปลง อ ใน ต เป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายน-ไวยากรณ์ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง) ความจริงแล้ว การแปลง อ เป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัยนี้ มีใช้แน่นอนในบทกิตก์ที่ลง ณฺวุ ปัจจัยแล้วแปลง ณฺวุ เป็น อก (หรือตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ ลง อก ปัจจัย) เช่น สาวิกา, อุปาสิกา แต่ในบทตัทธิตที่ลง ก ปัจจัยหรือบทสมาสที่ลง ก ปัจจัย มีวิธีใช้ไม่แน่นอน เช่น ปาปิกา ทิฏฺฐิ หรือ ปาปกา ทิฏฺฐิ (ความเห็นชั่ว)]

นิทฺเทสวาโร

จบ นิทเทสวาระ

๔

ปฏินิทเทสวาระ

ชีวํ ปญฺญาย รกฺเขยฺย　　ธนํ กมฺเมน ปาลเย
เอวํ หฺยโรโค สุขิโต　　โปราณกวโจ อิทํ.

วิสุทธารามวินิจฉัย หน้า ๓๓๘

“บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็นดังนี้เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี้เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา”

๔. ปฏินิทเทสวาระ

(ปริจเฉทแสดงปฏินิเทศ)

๑. เทสนาหารวิภังค์

(รายละเอียดเทสนาหาระ)

คำเริ่มต้น

[๕] ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร. “อสฺสาทาทีนวตา”ติ คาถา อยํ เทสนาหาโร. กึ เทสยติ. อสฺสาทํ อาทีนวํ นิสฺสรณํ ผลํ อุปายํ อาณตฺตึ. ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อาทิกลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสสฺสามีติ.[๓๗]

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น เทสนาหาระคืออะไร

ตอบว่า : เทสนาหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า อสฺสาทาทีนวตา (อัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวนโยคีบุคคลของพระผู้มีพระภาค ชื่อว่า เทสนาหาระ)

ถามว่า : เทสนาหาระแสดงอะไร

ตอบว่า : แสดงอัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน ดังพระพุทธวจนะว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถและศัพท์ จักประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์โดยสิ้นเชิงแก่เธอทั้งหลาย’”

[คำว่า ปฏินิเทศ คือ การอธิบายซ้ำอีกครั้งหนึ่งเพื่อขยายความโดยละเอียด

จะเห็นได้ว่าลำดับการแต่งเนตติปกรณ์นี้มีความพิถีพิถันมาก ท่านผู้แต่งได้อธิบายหาระ ๑๖ และนัย ๕ ไว้โดยจำแนกเป็น

๑. สังคหวาระ ปริจเฉทย่อความ

๒. อุทเทสวาระ ปริจเฉทแสดงอุเทศ (หัวข้อ)

๓. นิทเทสวาระ ปริจเฉทแสดงนิเทศ (คำอธิบาย)

๔. ปฏินิทเทสวาระ ปริจเฉทแสดงปฏินิเทศ (คำอธิบายโดยละเอียด) จำแนกออกเป็น

ก. วิภังควาระ ปริจเฉทแสดงรายละเอียด

ข. สัมปาตวาระ ปริจเฉทประมวลหาระ คือ การรวบรวมหาระต่างๆ มาแสดงไว้ในสูตรเดียว กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การอธิบายสูตรเดียวด้วยหาระทั้ง ๑๖ ประการ

ค. นยสมุฏฐาน เหตุเกิดของนัย

ฆ. สาสนปัฏฐาน สูตรแสดงคำสอน

บัดนี้มาถึงวาระที่ ๔ คือ ปฏินิทเทสวาระ ท่านจึงกล่าวถึงวิภังควาระเป็นเบื้องแรก และแสดงเทสนาหารวิภังค์เป็นลำดับแรก

คำว่า กตโม เทสนาหาโร (เทสนาหาระคืออะไร) เรียกว่า กเถตุกัมยตาปุจฉา คือ คำถามที่ผู้กล่าวต้องการจะตอบด้วยตนเอง

คำว่า “อสฺสาทาทีนวตา”ติ คาถา อยํ เทสนาหาโร (เทสนาหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ] เป็นต้นว่า อสฺสาทาทีนวตา) เป็นคำตอบโดยย่อ

คำเป็นต้นว่า ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรม...แก่เธอทั้งหลาย) แสดงตัวอย่างของธรรมที่พึงจำแนกตามเทสนาหาระ เพราะเนตติปกรณ์เป็นตำราอธิบายพระพุทธพจน์ จึงต้องนำพระพุทธพจน์ที่จัดเป็นปริยัติธรรมมาเป็นคำตั้งเพื่อการอธิบายต่อไป แม้หาระอื่นก็เป็นการนำเอาพระพุทธพจน์ที่งามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด มาจำแนกเช่นเดียวกัน]

ตัวอย่างอัสสาทะ

ตตฺถ กตโม อสฺสาโท.

“กามํ กามยมานสฺส ตสฺส เจ ตํ สมิชฺฌติ
อทฺธา ปีติมโน โหติ ลทฺธา มจฺโจ ยทิจฺฉตี”ติ.[๓๘]

อยํ อสฺสาโท.

“ถามว่า : อัสสาทะในอุเทศนั้น คืออะไร

ตอบว่า : อัสสาทะ คือ ข้อความนี้ว่า

‘ถ้าวัตถุกามนั้นย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้ปรารถนาอยู่ บุคคลปรารถนาสิ่งใดก็ได้สิ่งนั้นแล้ว ย่อมเป็นผู้มีใจเอิบอิ่มแน่แท้’”

[คาถานี้เป็นตัวอย่างของอัสสาทะซึ่งเป็นสภาวะน่ายินดี คือ โสมนัสเวทนา ความจริงแล้วพระพุทธพจน์ทั้งหมดสามารถจำแนกเป็นอัสสาทะเป็นต้นทั้ง ๖ ประการได้ แต่คาถานี้มุ่งแสดงอัสสาทะเป็นหลัก ท่านจึงยกมาแสดงไว้เป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้

คำว่า กามํ (วัตถุกาม) คือ สิ่งที่น่ารักใคร่พอใจ โดยองค์ธรรมได้แก่ธรรมที่มีในภูมิ ๓ มีรูปที่น่าพึงใจ เป็นต้น ตามหลักภาษามีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า กามียเตติ กาโม (กาม คือ สิ่งที่บุคคลปรารถนา)

คาถาข้างต้นกล่าวว่า ถ้าบุคคลต้องการวัตถุกามอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วได้รับสิ่งนั้นตามต้องการความสำเร็จสมปรารถนา และความมีใจเอิบอิ่มที่เกิดขึ้นแก่เขา โดยองค์ธรรมคือโสมนัส จัดเป็นอัสสาทะในเรื่องนี้]

ตัวอย่างโทษ

ตตฺถ กตโม อาทีนโว.

“ตสฺส เจ กามยมานสฺส ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตุโน
เต กามา ปริหายนฺติ สลฺลวิทฺโธว รุปฺปตี”ติ.[๓๙]

อยํ อาทีนโว.

“ถามว่า : โทษในอุเทศนั้น คืออะไร

ตอบว่า : โทษ คือ ข้อความนี้ว่า

‘ถ้าว่าเมื่อบุคคลนั้นปรารถนาอยู่ มีความพอใจเกิดขึ้นแล้ว กามเหล่านั้นย่อมเสื่อมไป บุคคลนั้นย่อมเร่าร้อนเหมือนลูกศรเสียบแทงฉะนั้น’”

[ถ้าบุคคลไม่สมปรารถนาตามที่ตั้งใจไว้ หรือพลัดพรากจากสิ่งที่ได้รับมาแล้ว ความทุกข์ใจนี้จัดเป็นโทษที่มีลักษณะแปรปรวนของสิ่งที่ปรารถนา โดยองค์ธรรมคือทุกขเวทนาทางใจที่เรียกว่าโทมนัสเวทนา ประกอบในโทสมูลจิต ๒]

ตัวอย่างนิสสรณะ

ตตฺถ กตมํ นิสฺสรณํ.

“โย กาเม ปริวชฺเชติ สปฺปสฺเสว ปทา สิโร
โสมํ วิสตฺติกํ โลเก สโต สมติวตฺตตี”ติ.[๔๐]

อิทํ นิสฺสรณํ.

“ถามว่า : นิสสรณะในอุเทศนั้น คืออะไร

ตอบว่า : นิสสรณะ คือ ข้อความนี้ว่า

‘ผู้ใดงดเว้นกามเหมือนบุคคลเว้นห่างจากหัวงูด้วยเท้าของตน เขาเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหาในโลกนี้ได้’”

[คำว่า โย กาเม ปริวชฺเชติ (ผู้ใดงดเว้นกาม) คือ ผู้ข่มความพอใจในวัตถุกามด้วยสมถะหรือวิปัสสนา และในที่สุดได้ละความพอใจอย่างเด็ดขาดด้วยสมุจเฉทปหาน

คำว่า วิสตฺติกา เป็นคำไวพจน์ของตัณหา มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า “สภาวะซ่านไป” หมายถึง กระจายไปในสิ่งต่างๆ ที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และนึกคิดเรื่องราวต่างๆ ซึ่งปรากฏทางทวารทั้ง ๖

คำว่า สโต (มีสติ) หมายถึง บุคคลนั้นต้องเจริญสติปัฏฐาน โดยรับรู้สภาวธรรมปัจจุบันอันได้แก่ กองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรมเป็นอารมณ์

คำว่า สมติวตฺตติ (ย่อมล่วงพ้น) หมายถึง การล่วงพ้นจากตัณหาด้วยอริยมรรคที่มีนิพพานเป็นอารมณ์

คาถานี้กล่าวถึงการล่วงพ้นจากตัณหาด้วยอริยมรรค โดยหลีกเว้นจากวัตถุกามและเจริญสติตามหลักของมหาสติปัฏฐานสูตร จัดเป็นการกล่าวถึงนิสสรณะที่เป็นอริยมรรค]

ตัวอย่างอัสสาทะ

ตตฺถ กตโม อสฺสาโท.

“เขตฺตํ วตฺถุํ หิรญฺญํ วา ควาสฺสํ ทาสโปริสํ
ถิโย พนฺธู ปุถุ กาเม โย นโร อนุคิชฺฌตี”ติ.[๔๑]

อยํ อสฺสาโท.

“ถามว่า : อัสสาทะในอุเทศนั้น คืออะไร

ตอบว่า : อัสสาทะ คือ ข้อความนี้ว่า

‘นรชนใดย่อมยินดีไร่นา ที่ดิน เงิน โค ม้า ทาสกรรมกร เหล่าสตรี พวกพ้อง และกามคุณเป็นอันมาก’”

[ตัวอย่างของอัสสาทะที่กล่าวไว้ก่อนคาถานี้ หมายถึง โสมนัสเวทนา แต่คาถานี้แสดงอัสสาทะที่เป็นสภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี หมายถึง ตัณหา โดยองค์ธรรมคือโลภะที่ประกอบในโลภมูลจิต ๘

คำว่า ถี ใน ถิโย (ถี ศัพท์ + โย วิภัตติ) เป็นคำไวพจน์ของ อิตฺถี บาลีมีคำบางคำซึ่งตัดพยางค์หน้าและหลังออกไป ก็มีความหมายเหมือนเดิม เช่น ถี, อิตฺถี (สตรี); อคฺคินิ, อคฺคิ, คินิ (ไฟ); อุทก, อุท, ทก, ก (น้ำ) ดังนี้เป็นต้น

คัมภีร์เนตติวิภาวินีได้แสดงองค์ธรรมของธาตุและปัจจัยในบางศัพท์ไว้ ในที่นี้ขอยกตัวอย่างคำว่า พุทฺโธ มาแสดงไว้ก่อน แล้วจะนำอุทาหรณ์จากเนตติวิภาวินีมากล่าวถึงต่อไป

คำว่า พุทฺโธ สำเร็จรูปมาจาก พุธ ธาตุ + ต ปัจจัย เป็นศัพท์กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพธมฺเม พุชฺฌตีติ พุทฺโธ (พุทธะ คือ ผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง) มีองค์ธรรมของธาตุและปัจจัย ดังนี้

พุธ ธาตุ หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณโดยตรง และหมายถึงจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นก่อนพระสัพพัญญุตญาณ ซึ่งประกอบด้วยโยนิโสมนสิการเป็นต้น โดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลแต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ (ผล = พระสัพพัญญุตญาณ เหตุ = จิตตุปบาทที่เกิดขึ้นก่อนพระสัพพัญญุตญาณ) และหมายถึงจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นในภายหลังจากพระสัพพัญญุตญาณโดยการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล (เหตุ = พระสัพพัญญุตญาณ ผล = จิตตุปบาทที่เกิดขึ้นในภายหลังจากพระสัพพัญญุตญาณ)

ต ปัจจัย หมายถึง รูปนามที่ชาวโลกบัญญัติว่าเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเนื่องด้วยข้อความโดยตรง โดยผลูปจาระ และโดยการณูปจาระเหล่านั้น

รูปวิเคราะห์ข้างต้นเกี่ยวกับศัพท์กัตตุสาธนะ ส่วนรูปวิเคราะห์ของศัพท์กรรมสาธนะเป็นต้น โบราณาจารย์จำแนกถึงข้อความโดยตรงของธาตุ และจำแนกข้อความเป็นผลูปจาระไว้ตามสมควร โดยไม่มีการณูปจาระ แต่ยังได้จำแนกความเป็นกรรมและกรณะเป็นต้น ดังอุทาหรณ์ที่เนตติวิภาวินี (หน้า ๖๙-๗๐) ได้ยกมาไว้เป็นตัวอย่าง ดังต่อไปนี้

คำว่า เขตฺตํ สำเร็จรูปมาจาก ขิป ธาตุ และ ต ปัจจัย เป็นศัพท์อธิกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ขิปียนฺติ พีชานิ เอตฺถาติ เขตฺตํ (เขตตะ คือ สถานที่หว่านเมล็ดพืช) มีองค์ธรรมของธาตุและปัจจัย ดังนี้

ขิป ธาตุ หมายถึง กิริยา 'หว่าน' ของชาวนาโดยตรง และหมายถึงจิตตุปบาทที่ยังกิริยา 'หว่าน' ให้เกิดขึ้นโดยผลูปจาระ (ผล = กิริยา 'หว่าน' ของชาวนา เหตุ = จิตตุปบาทที่ยังกิริยา 'หว่าน' ให้เกิดขึ้น)

ความเป็นสถานที่งอกขึ้นแห่งเมล็ดพืชของนา (อธิกรณสาธนะ) เป็นข้อความที่ปรากฏโดยผลูปจาระ (ผล = กิริยา 'หว่าน' เหตุ = สถานที่งอกขึ้นแห่งเมล็ดพืช)

ต ปัจจัย หมายถึง สถานที่คือ นา]

ตัวอย่างโทษ

ตตฺถ กตโม อาทีนโว.

"อพลา นํ พลียนฺติ มทฺทนฺเตนํ ปริสฺสยา
ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ นาวํ ภินฺนมิโวทกนฺ"ติ.[๔๒]

อยํ อาทีนโว.

"ถามว่า : โทษในอุเทศนั้น คืออะไร

ตอบว่า : โทษ คือ ข้อความนี้ว่า

'กิเลสอันมีกำลังน้อยย่อมครอบงำนรชนนั้น อันตรายย่อมย่ำยีเขา ทุกข์ย่อมติดตามเขาเพราะถูกอันตรายย่ำยี เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือแตก ฉะนั้น'"

[อุทาหรณ์ของโทษที่กล่าวไว้ในคาถาก่อน เป็นทุกขเวทนาทางใจ แต่โทษที่กล่าวถึงในคาถานี้ คือ ทุกข์ในวัฏฏะมีชาติทุกข์เป็นต้นที่เป็นทุกขเวทนาทางกายและใจ

คนทั่วไปมักถูกกิเลสครอบงำจิต จึงกระทำกายทุจริตเป็นต้น เพราะมิได้อบรมจิตเพื่อพัฒนาสมาธิและปัญญา ความจริงแล้วกิเลสที่เป็นอกุศลนั้นมีกำลังน้อยกว่ากุศล เพราะถูกละได้ด้วยกุศล กุศลเหมือนเรือสำเภาที่บรรทุกของหนักอันเหมือนกับอกุศลได้ ดังนั้น เหล่าสัตว์จึงสามารถละกิเลสแล้วบรรลุที่สุดแห่งทุกข์ได้ ถ้าอกุศลมีกำลังมากกว่ากุศลแล้ว เหล่าสัตว์ก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร โดยไม่อาจจะพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะโดยแท้

คำว่า พลียนฺติ (ย่อมครอบงำ) สำเร็จรูปมาจาก พล ศัพท์ + ณย ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ (ลง อี อักษรเป็นอาคม) มีความหมายตามศัพท์ว่า “ทำซึ่งกำลัง” โดยลง ณย ปัจจัยในความหมายว่า “ทำ” ดังคำว่า ทฬฺหยติ วีริยํ (ย่อมทำความเพียรให้มั่น)]

ตัวอย่างนิสสรณะ

ตตฺถ กตมํ นิสฺสรณํ.

“ตสฺมา ชนฺตุ สทา สโต กามานิ ปริวชฺชเย
เต ปหาย ตเร โอฆํ นาวํ สิตฺวาว ปารคู”ติ.[๔๓]

อิทํ นิสฺสรณํ.

“ถามว่า : นิสสรณะในอุเทศนั้น คืออะไร

ตอบว่า : นิสสรณะ คือ ข้อความนี้ว่า

‘เพราะเหตุนั้น บุคคลพึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ งดเว้นกามทั้งหลายเสีย
เขาละกามนั้นได้แล้วพึงข้ามห้วงน้ำได้เหมือนบุรุษวิดเรือแล้วพึงไปถึงฝั่ง
ฉะนั้น’”

[คาถาก่อนแสดงตัวอย่างของนิสสรณะ คือ อริยมรรค ส่วนคาถานี้แสดงนิสสรณะ คือ พระนิพพานด้วยคำว่า ตเร โอฆํ (พึงข้ามห้วงน้ำได้) กล่าวคือ ผู้ที่ข่มความรักใคร่ในวัตถุกามด้วยอำนาจของสมถะและวิปัสสนา พร้อมทั้งละได้ด้วยอริยมรรคแล้ว ย่อมข้ามห้วงน้ำทั้ง ๔ คือ กาโมฆะ (ห้วงน้ำคือกาม) ภโวฆะ (ห้วงน้ำคือภพ) ทิฏโฐฆะ (ห้วงน้ำคือทิฏฐิ) และอวิชโชฆะ (ห้วงน้ำคืออวิชชา) ย่อมบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานซึ่งดับรูปนามทั้งหมดได้เมื่อสิ้นชีวิตแล้ว

คำว่า สทา สโต (มีสติทุกเมื่อ) หมายความว่า เจริญสติอย่างต่อเนื่องทั้งกลางวันและกลางคืน

คำว่า กามานิ ปริวชฺชเย (งดเว้นกามทั้งหลายเสีย) หมายความว่า ไม่ก่อให้เกิดกิเลสที่พอใจวัตถุกามโดยข่มไว้ด้วยสมถะและละอย่างเด็ดขาดด้วยวิปัสสนา

คำว่า เต ปหาย (ละกามนั้นได้แล้ว) ระบุถึงอริยมรรค ซึ่งละกิเลสโดยเด็ดขาดตามสมควรแก่มรรคนั้นๆ]

ตัวอย่างจุดมุ่งหมาย

ตตฺถ กตมํ ผลํ.

"ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี"ติ.[๔๔]

อิทํ ผลํ.

"ถามว่า : จุดมุ่งหมายในอุเทศนั้น คืออะไร

ตอบว่า : จุดมุ่งหมาย คือ ข้อความนี้ว่า

'ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ'"

[คำว่า ธมฺโม (ธรรม) คือ กุศลที่บุคคลบำเพ็ญด้วยการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา

คำว่า รกฺขติ (ย่อมรักษา) หมายความว่า คุ้มครองผู้ให้ทานให้มีความสุขในภพปัจจุบันและภพต่อไป กล่าวคือ ผู้ให้ทานย่อมได้รับอานิสงส์ คือ มีอายุยืน มีผิวพรรณดี มีความสุข มีพละกำลัง เป็นต้น ผู้รักษาศีลย่อมได้รับอานิสงส์ คือ มีอายุยืน มีสุขภาพดี เป็นต้น ผู้เจริญภาวนาย่อมได้รับอานิสงส์ คือ ความสงบแห่งจิต การไปเกิดในพรหมโลกด้วยอานุภาพของฌาน และการบรรลุพระนิพพานเป็นต้น

คาถานี้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการแสดงธรรม ซึ่งเกิดแก่ผู้ฟังธรรมที่ประพฤติธรรมตามที่ได้สดับ กล่าวคือ เมื่อเขารักษาธรรมแล้ว ธรรมย่อมจะรักษาเขาให้มีความสุขในภพปัจจุบันและภพต่อไป

ผลที่เกิดแก่บุคคลผู้ประพฤติธรรมในเรื่องนี้ ไม่รวมถึงมรรค ผล และนิพพาน เพราะธรรม

เหล่านั้นนับว่าเป็นนิสสรณะอีกข้อหนึ่ง เนื่องจากเป็นสภาพคุ้มครองผู้ประพฤติธรรมอย่างยิ่ง ความจริงแล้วแม้สุคติภพก็จัดว่าเป็นทุคติภพโดยอ้อมด้วยความเป็นวิปริณามทุกข์ คือ ทุกข์แปรปรวน และสังขาร-ทุกข์ คือ ทุกข์ประจำสังขาร ดังข้อความในเนตติปกรณ์ว่า

ทุคฺคติ นาม ทุวิธา เทวมนุสฺเส วา อุปนิธาย อปายา ทุคฺคติ, นิพฺพานํ วา อุปนิธาย สพฺพา อุปปตฺติโย ทุคฺคติ.[๔๕]

“ทุคติมี ๒ ประการ คือ อบายภูมิ โดยเปรียบเทียบกับเทวดาและมนุษย์ หรือเป็นภพทั้งหมดโดยเปรียบเทียบกับพระนิพพาน”]

ตัวอย่างอุบาย

ตตฺถ กตโม อุปาโย.

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ...[๔๖]

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ...[๔๗]

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.[๔๘]

อยํ อุปาโย.

“ถามว่า : อุบายในอุเทศนั้น คืออะไร

ตอบว่า : อุบาย คือ ข้อความนี้ว่า

เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ [เบญจขันธ์] ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด

เมื่อใด เขาหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด”

เมื่อใด เขาหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด’”

[ท่านกล่าวถึงอุบาย คือ เหตุให้บรรลุอริยมรรค หมายถึง ปฏิปทา อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ควรบำเพ็ญเพื่อการบรรลุอริยมรรคนั้น ในที่นี้เป็นการระบุถึงนิพพิทาญาณอันจัดเป็นปัญญา

คำว่า สพฺเพ สงฺขารา (สังขารทั้งปวง) คือ สังขตธรรมที่มีในภูมิ ๓ ซึ่งถูกปรุงแต่งโดยกรรม จิต อุตุ และอาหาร

คำว่า อนิจฺจา (ไม่เที่ยง) หมายความว่า มีสภาวะเกิดขึ้นแล้วดับไป

คำว่า ทุกฺขา (เป็นทุกข์) หมายความว่า มีสภาวะทนได้ยากโดยความเป็นทุกข์ทุกข์ คือ ทุกข์แท้ วิปริณามทุกข์ คือ ทุกข์แปรปรวน และสังขารทุกข์ คือ ทุกข์ประจำสังขาร

คำว่า อนตฺตา มีความหมาย ๒ ประการ พบในอรรถกถาของเนตติปกรณ์ คือ

๑. ไม่มีอัตตา นตฺถิ เอเตสํ อตฺตาติ อนตฺตา (นนิปาตบุรพบท พหุพพีหิสมาส)

๒. ไม่ใช่อัตตา น อตฺตา อนตฺตา (นนิปาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)

คำว่า เอส หมายถึง นิพพิทาญาณที่ท่านกล่าวไว้ด้วยกริยาว่า นิพฺพินฺทติ (ย่อมเบื่อหน่าย) แต่คำนี้ใช้เป็นปุงลิงค์ตามศัพท์หลังว่า มคฺโค ในคัมภีร์เนตติวิภาวินีจึงอธิบายว่า เอส นิพฺพิทาญาณ-สงฺขาโต ธมฺโม (ธรรมคือนิพพิทาญาณนี้)

ความเบื่อหน่ายที่กล่าวถึงในคำว่า นิพฺพินฺทติ (ย่อมเบื่อหน่าย) ไม่ใช่การพิจารณาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือพิจารณาว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา แล้วเกิดความเบื่อหน่าย เพราะการพิจารณาดังกล่าวเป็นความดำริในบัญญัติเท่านั้น ไม่ใช่การหยั่งเห็นสภาวะของสังขารอย่างแท้จริง

ความเบื่อหน่ายในเรื่องนี้จัดเป็นวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๙ ชื่อว่า นิพพิทาญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ความเบื่อหน่ายในสังขาร ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

โส ปนายํ วิสุทฺธิมคฺโค กตฺถจิ วิปสฺสนามตฺตวเสเนว เทสิโต. ยถาห-

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาติ.[๔๙]

“อนึ่ง ทางแห่งความหมดจดนั้น แสดงไว้ด้วยความเป็นวิปัสสนาเท่านั้นในบางแห่ง สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด’”

คำว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ (เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) หมายถึง อุทยัพพยญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ความเกิดขึ้นและดับไปโดยตรงและหมายถึงวิปัสสนาญาณอื่นที่เกิดต่อจากอุทยัพพยญาณก่อนจะบรรลุนิพพิทาญาณโดยอ้อม

คำว่า เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา (ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด) หมายความว่า นิพพิทาญาณนั้นเป็นทางแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณต่อไปจนกระทั่งบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์”

แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็กล่าวว่า

อถ ปจฺฉา อุทยพฺพยญาณาทีนํ อุปฺปตฺติยา อุตฺตรกาลํ. นิพฺพินฺทติ ทุกฺเขติ ตสฺมึเยว อนิจฺจาการโต ทิฏฺเฐ สพฺเพ สงฺขาราติ วุตฺเต เตภูมเก ขนฺธปญฺจกสงฺขาเต ทุกฺเข นิพฺพินฺทติ นิพฺพิทาญาณํ ปฏิลภติ. เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาติ เอส นิพฺพิทานุปสฺสนาสงฺขาโต วิราคาทีนํ การณภูโต นิพฺพานสฺส อธิคมูปาโย.[๕๐]

“คำว่า อถ (เมื่อนั้น) คือ ในภายหลังต่อจากที่อุทยัพพยญาณเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว

คำว่า นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข (เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์) หมายความว่า เขาย่อมเบื่อหน่าย คือ บรรลุนิพพิทาญาณในทุกข์ที่เรียกว่า เบญจขันธ์ อันมีในภูมิ ๓ ซึ่งกล่าวว่า “สังขารทั้งปวง” อันตนพบโดยอาการไม่เที่ยงนั้น

คำว่า เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา (ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด) คือ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้ที่เรียกว่า นิพพิทานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความเบื่อหน่าย) อันเป็นเหตุแห่งความคลายกำหนัดเป็นต้น เป็นทางบรรลุพระนิพพาน”]

ตัวอย่างการชักชวน

ตตฺถ กตมา อาณตฺติ.

จกฺขุมา วิสมานีว วิชฺชมาเน ปรกฺกเม
ปณฺฑิโต ชีวโลกสฺมึ ปาปานิ ปริวชฺชเย.[๕๑]

อยํ อาณตฺติ.

“ถามว่า : การชักชวนในอุเทศนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การชักชวน คือ ข้อความนี้ว่า

‘บัณฑิตพึงละเว้นบาปทั้งหลายในสัตว์โลก เหมือนบุรุษผู้มีจักษุ
หลีกเลี่ยงจากทางลุ่มดอนด้วยความบากบั่น ฉะนั้น’”

[คาถานี้แสดงการชักชวนของพระพุทธเจ้าในการละเว้นบาป คำว่า ปาปานิ ปริวชฺชเย (พึงละเว้นบาปทั้งหลาย) เป็นใจความในเรื่องนี้ ส่วนคำว่า จกฺขุมา วิสมานีว วิชฺชมาเน ปรกฺกเม (เหมือน

บุรุษผู้มีจักษุหลีกเลี่ยงจากทางลุ่มดอนด้วยความบากบั่น ฉะนั้น) เป็นพลความที่ใช้ขยายความให้ชัดเจนขึ้นด้วยการกล่าวเปรียบว่า คนละเว้นบาปเหมือนบุรุษผู้มีจักษุ บาปเหมือนทางลุ่มดอนที่คนเดินทางควรหลีกเลี่ยง

ถ้อยคำที่แสดงการชักชวนตามเทสนาหาระ นิยมใช้บทอาขยาตที่ลงสัตตมีวิภัตติในความหมายว่า อาณัตติ (สั่ง, ชักชวน, ชี้แนะ) หรือเป็นบทกิตก์ที่ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยตามสมควร เช่น กุสลํ กาตพฺพํ (พึงกระทำกุศล) กุสลํ กรณียํ (พึงกระทำกุศล) ปาปํ ปริวชฺเชตพฺพํ (พึงละเว้นบาป) ปาปํ ปริวชฺชนียํ (พึงละเว้นบาป) เป็นต้น

คัมภีร์เนตติวิภาวินีนำอุทาหรณ์จากเถรคาถามากล่าวไว้ว่า

อุเปถ สรณํ พุทฺธํ ธมฺมํ สงฺฆญฺจ ตาทินํ
สมาทิยถ สีลานิ ตํ โว อตฺถาย เหหิติ.[๕๒]

“พวกท่านจงถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง และถึงพระธรรมและพระสงฆ์ ผู้คงที่
จงสมาทานศีล ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ท่านทั้งหลาย”

คาถานี้กล่าวชักชวนให้ถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่งและสมาทานศีล โดยแสดงประโยชน์ว่าการกระทำทั้งสองอย่างนั้นมีผลดีในอนาคตกาล]

ตัวอย่างอุบาย จุดมุ่งหมาย และการชักชวน

“สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราชา”ติ [๕๓] อาณตฺติ
“สทา สโต”ติ [๕๔] อุปาโย.
“อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ เอวํ มจฺจุตฺโร สิยา”ติ [๕๕] อิทํ ผลํ.

“พระพุทธพจน์ว่า
‘ดูกรโมฆราช เธอจงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า’ เป็นการชักชวน
พระพุทธพจน์ว่า
‘เธอจงมีสติเสมอ’ เป็นอุบาย
พระพุทธพจน์นี้ว่า
‘เมื่อถอนอัตตานุทิฏฐิแล้วจะข้ามพ้นความตายได้’ เป็นจุดมุ่งหมาย”

[ข้อความเต็มของคาถาข้างต้น คือ

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ เอวํ มจฺจุตโร สิยา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ.[๖]

“ดูกรโมฆราช เธอจงมีสติเสมอ จงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า เมื่อถอนอัตตานุทิฏฐิแล้วจะข้ามพ้นความตายได้ พญามัจจุราชย่อมไม่พบผู้ที่หยั่งเห็นโลกอยู่อย่างนี้”

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอุบาย จุดมุ่งหมาย และการชักชวนทั้ง ๓ ประการ แม้พระมหา-กัจจายนะจะกล่าวถึงอุทาหรณ์ของอุบายเป็นต้นทีละอย่างแล้ว ก็นำมาแสดงรวมไว้ในที่นี้อีก เพื่อแสดงข้อความพิเศษว่า อัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ ๓ ประการแรก พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง หรือตรัสไว้แยกกันหรือรวมกันบ้าง แต่อุบายเป็นต้น ๓ ประการนี้เป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมควรนำมาแสดงไว้ในทุกสูตรหรือทุกคาถา เพื่อให้รู้ถึงเหตุและจุดมุ่งหมายในการบรรลุธรรมพร้อมทั้งการชักชวนที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยปริยาย ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติธรรมและได้รับผลจากการปฏิบัติธรรมอย่างแท้จริง

คำว่า อตฺตานุทิฏฺฐึ (อัตตานุทิฏฐิ) หมายถึง อัตตทิฏฐิ หรือสักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่ามีตัวตน แบ่งออกเป็น ๒๐ อย่างโดยจำแนกขันธ์ ๕ ออกอย่างละ ๔ คือ

- รูปํ อตฺตา (รูปเป็นอัตตา)
- รูปวา อตฺตา (อัตตามีรูป)
- อตฺตนิ รูปํ (รูปมีอยู่ในอัตตา)
- รูปสฺมึ อตฺตา (อัตตามีอยู่ในรูป)

คำว่า มจฺจุตโร สิยา (ข้ามพ้นความตายได้) เป็นจุดมุ่งหมายในเรื่องนี้ ความจริงแล้วผู้ที่ข้ามพ้นความตายได้ ก็คือผู้ที่บรรลุอรหัตตมรรคเท่านั้น จึงไม่ต้องเวียนตายเวียนเกิดอีก แต่อรหัตตมรรคเป็นผลที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาที่เป็นปฏิปทาเบื้องต้น (ปุพพภาคปฏิปทา) และอรหัตตมรรคก็จัดเข้าในนิสสรณะ ดังนั้น คำนี้จึงหมายถึงวิปัสสนาที่เป็นเหตุเกิดของอรหัตตมรรค จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงผล โดยกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคืออรหัตตผล แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือการเจริญวิปัสสนา]

จำแนกเทสนาหาระตามบุคคล ๓

[๖] ตตฺถ ภควา อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส ปุคฺคลสฺส นิสฺสรณํ เทสยติ. วิปญฺจิตญฺญุสฺส ปุคฺคลสฺส อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ เทสยติ. เนยฺยสฺส ปุคฺคลสฺส อสฺสาทญฺจ อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ เทสยติ.

"ในเทสนาหาระนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิสสรณะแก่อุคฆฏิตัญญูชน ทรงแสดงโทษและนิสสรณะแก่วิปจิตัญญูชน ทรงแสดงอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะแก่เนยยชน"

[บุคคลที่พอจะสอนให้บรรลุธรรมได้เรียกว่า เวไนยชน แบ่งออกเป็น ๓ จำพวก คือ

๑. อุคฆฏิตัญญู ผู้บรรลุธรรมเร็วด้วยการฟังอุเทศคือหัวข้อ เขาสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังนิสสรณะ

๒. วิปจิตัญญู ผู้บรรลุธรรมช้าด้วยการฟังนิเทศ คือ คำอธิบายโดยสังเขป เขาสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังโทษและนิสสรณะ

๓. เนยยะ ผู้อาจบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังปฏินิเทศ คือ คำอธิบายโดยพิสดาร และมีโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นการเจริญภาวนา พร้อมด้วยการคบหากัลยาณมิตรที่แนะนำการปฏิบัติธรรม เขาสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ

เหตุที่มิได้กล่าวถึงบุคคลจำพวกที่ ๔ คือ ปทปรมะ เพราะบุคคลดังกล่าวไม่อาจบรรลุธรรมได้

ขอยกตัวอย่างคาถาที่อุปติสสมาณพฟังจากพระอัสสชิว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห
เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํวาที มหาสมโณ.[๕๗]

"ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น
และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาทะเช่นนี้"

คำว่า เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา (ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด) แสดงโทษคือสังขารที่มีในภูมิ ๓ พร้อมด้วยอัสสาทะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี อันได้แก่ตัณหา

คำว่า เตสญฺจ โย นิโรโธ (ความดับไปของธรรมเหล่านั้น) แสดงนิสสรณะคือสภาวะสลัดออกจากทุกข์อันได้แก่พระนิพพาน

ในอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะเหล่านั้น จำแนกเป็นอริยสัจ ๔ คือ

๑. ทุกขสัจ คือ สังขารที่มีในภูมิ ๓

๒. สมุทยสัจ คือ ตัณหา

๓. นิโรธสัจ คือ พระนิพพาน

ในคาถานี้มิได้กล่าวถึงอุบาย คือ ปฏิปทาอันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ควรบำเพ็ญเพื่อการบรรลุอริยมรรค แต่อุปติสสมาณพเข้าใจวิธีเจริญสติปัฏฐานและอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้ด้วยบารมีของอัครมหาสาวกที่ตนสั่งสมไว้หลายแสนกัป จึงเจริญสติระลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบันแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน

จะเห็นได้ว่าคาถานี้กล่าวถึงนิสสรณะพร้อมด้วยอัสสาทะและโทษ ส่วนจุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน กล่าวไว้โดยอ้อม]

จำแนกบุคคล ๓ โดยปฏิปทา ๔

ตตฺถ จตสฺโส ปฏิปทา. จตฺตาโร ปุคฺคลา. ตณฺหาจริโต มนฺโท สตินฺทฺริเยน ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย นิยฺยาติ สติปฏฺฐาเนหิ นิสฺสเยหิ. ตณฺหาจริโต อุทตฺโต สมาธินฺทฺริเยน ทุกฺขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย นิยฺยาติ ฌาเนหิ นิสฺสเยหิ. ทิฏฺฐิจริโต มนฺโท วีริยินฺทฺริเยน สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย นิยฺยาติ สมฺมปฺปธาเนหิ นิสฺสเยหิ. ทิฏฺฐิจริโต อุทตฺโต ปญฺญินฺทฺริเยน สุขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย นิยฺยาติ สจฺเจหิ นิสฺสเยหิ.

"ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสปฏิปทาไว้ ๔ ตรัสบุคคลไว้ ๔ คือ

ผู้มีตัณหาจริตมีปัญญาไม่แก่กล้า [เนยยะ] ย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาอันลำบาก (ปฏิบัติลำบาก) และบรรลุช้า ด้วยสตินทรีย์อันอาศัยสติปัฏฐาน

ผู้มีตัณหาจริตมีปัญญาแก่กล้า [วิปจิตัญญู] ย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาอันลำบาก แต่บรรลุเร็ว ด้วยสมาธินทรีย์อันอาศัยฌาน

ผู้มีทิฏฐิจริตมีปัญญาไม่แก่กล้า [วิปจิตัญญู] ย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาอันสะดวก (ปฏิบัติสะดวก) แต่บรรลุช้า ด้วยวิริยินทรีย์อันอาศัยสัมมัปปธาน

ผู้มีทิฏฐิจริตมีปัญญาแก่กล้า [อุคฆฏิตัญญู] ย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาอันสะดวกและบรรลุเร็ว ด้วยปัญญินทรีย์อันอาศัยสัจจะ"

[ปฏิปทามี ๔ อย่าง กล่าวไว้ในคัมภีร์เนตติอรรถกถา คือ

๑. ทุกขปฏิปทาทันธาภิญญา ปฏิปทาที่ปฏิบัติยากบรรลุช้า หมายถึง ปฏิปทาของผู้ที่ข่มนิวรณ์ได้โดยลำบาก และบรรลุฌานช้า (ฝ่ายสมถะ) หรือหมายถึง ปฏิปทาของผู้ที่กำหนดรู้รูปนามได้โดยลำบาก และบรรลุมรรคช้า (ฝ่ายวิปัสสนา)

๒. ทุกขปฏิปทาขิปปาภิญญา ปฏิปทาที่ปฏิบัติยากบรรลุเร็ว หมายถึง ปฏิปทาของผู้ที่ข่มนิวรณ์ได้โดยลำบาก แต่บรรลุฌานเร็ว (ฝ่ายสมถะ) หรือหมายถึง ปฏิปทาของผู้ที่กำหนดรู้รูปนามได้โดยลำบาก แต่บรรลุมรรคเร็ว (ฝ่ายวิปัสสนา)

๓. สุขปฏิปทาทันธาภิญญา ปฏิปทาที่ปฏิบัติง่ายบรรลุช้า หมายถึง ปฏิปทาของผู้ที่ข่มนิวรณ์ได้โดยสะดวก แต่บรรลุฌานช้า (ฝ่ายสมถะ) หรือหมายถึง ปฏิปทาของผู้ที่กำหนดรู้รูปนามได้โดยสะดวก แต่บรรลุมรรคช้า (ฝ่ายวิปัสสนา)

๔. สุขปฏิปทาขิปปาภิญญา ปฏิปทาที่ปฏิบัติง่ายบรรลุเร็ว หมายถึง ปฏิปทาของผู้ที่ข่มนิวรณ์ได้โดยสะดวก และบรรลุฌานเร็ว (ฝ่ายสมถะ) หรือหมายถึง ปฏิปทาของผู้ที่กำหนดรู้รูปนามได้โดยสะดวก และบรรลุมรรคเร็ว (ฝ่ายวิปัสสนา)

บุคคล ๔ จำพวกที่เหมาะแก่ปฏิปทา ๔ เหล่านั้น คือ

๑. ผู้มีตัณหาจริตมีปัญญาไม่แก่กล้า หมายถึง เนยยะ เขาย่อมข่มกิเลสได้ยาก เพราะเป็นตัณหาจริตที่พอใจกามคุณทั้ง ๕ และบรรลุธรรมช้า เพราะปัญญาของเขาไม่กระจ่างชัดเจน เนื่องจากมีอินทรีย์ ๕ ไม่แก่กล้า เขาย่อมหลุดพ้นด้วยสตินทรีย์อันอาศัยสติปัฏฐาน โดยเจริญสติอย่างต่อเนื่องในรูปนามขันธ์ ๕ เมื่อเป็นดังนี้ สติจะปรับวิริยะกับสมาธิให้มีกำลังและสมดุลกัน ส่งผลให้เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับจนกระทั่งบรรลุมรรคในที่สุด

๒. ผู้มีตัณหาจริตมีปัญญาแก่กล้า หมายถึง วิปจิตัญญูผู้บรรลุฌาน เขาได้สั่งสมบารมีที่สามารถบรรลุธรรมได้เร็ว จึงมีปัญญาแก่กล้ามาแต่ปฏิสนธิ และมีสมาธิที่มีกำลังซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยปัญญา จึงหลุดพ้นด้วยสมาธินทรีย์อันอาศัยฌาน เพราะเป็นผู้บรรลุฌานเป็นปกติ

๓. ผู้มีทิฏฐิจริตมีปัญญาไม่แก่กล้า หมายถึง วิปจิตัญญูผู้ยังมิได้บรรลุฌาน จึงหลุดพ้นด้วยวิริยินทรีย์อันอาศัยสัมมัปปธาน คือ ความเพียรชอบเพื่อละอกุศลเก่า ไม่ก่อให้เกิดอกุศลใหม่ บำเพ็ญกุศลใหม่ และเพิ่มพูนกุศลเก่า ปฏิปทาของเขาสะดวก เพราะข่มกิเลสได้ง่ายเนื่องจากมีความเพียรมาก แต่บรรลุช้าเพราะมีปัญญาไม่กระจ่างชัดเจน

๔. ผู้มีทิฏฐิจริตมีปัญญาแก่กล้า หมายถึง อุคฆฏิตัญญู เขาย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาอันสะดวกและบรรลุเร็ว เพราะได้สั่งสมบารมีเพื่อการบรรลุธรรมอย่างเต็มเปี่ยมแล้ว เปรียบเหมือนบัวที่

พ้นผิวน้ำแล้วใกล้จะบานเมื่อได้รับแสงอาทิตย์ในยามเช้า การหลุดพ้นของเขาเนื่องด้วยปัญญินทรีย์อันอาศัยสัจจะ คือ มีปัญญารู้เห็นอริยสัจ ๔ อย่างชัดเจน จึงเจริญสติระลึกรู้สภาวธรรมในปัจจุบันแล้วบรรลุธรรมเมื่อฟังธรรมจบได้

คำว่า ตณฺหาจริต (ผู้มีตัณหาจริต) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้มีจริตอันตัณหาให้เป็นไปแล้ว = ตณฺหาย นิพฺพตฺติตํ จริตํ เอตสฺสาติ ตณฺหาจริโต (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส ลบ นิพฺพตฺติต ศัพท์กลางสมาส)

๒. ผู้อันตัณหาให้เป็นไปแล้ว = ตณฺหาย จริโต ตณฺหาจริโต (ตติยาตัปปุริสสมาส จริต ศัพท์มาจาก จร ธาตุ = ประพฤติ + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย)

คำว่า อุทตฺต ตัดบทเป็น อุท + อตฺต แปลว่า "ผู้มีปัญญาแก่กล้า" คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ผู้มีปัญญาเครื่องพิจารณาอันเกิดในตน" มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุฬารํ ผลํ เทตีติ อุโท (อุทะ คือ สภาวะให้ผลอันใหญ่หลวง, ปัญญาเครื่องพิจารณา)

- อตฺตนิ นิพฺพตฺโตติ อตฺโต (อัตตะ คือ สภาวะเกิดในตน)

- อุโท อตฺโต ยสฺส ปุคฺคลสฺสาติ อุทตฺโต (ผู้มีปัญญาเครื่องพิจารณาอันเกิดในตน)

ข้อความข้างต้นปรากฏในคัมภีร์เนตติวิภาวินีว่า

อุทตฺโตติ อุทอตฺโต. อุฬารปญฺโญติ อตฺโถ. อุฬารํ ผลํ เทตีติ อุโท. โก โส. ปวิจโย. อตฺตนิ นิพฺพตฺโตติ อตฺโต. อุโท อตฺโต ยสฺส ปุคฺคลสฺสาติ อุทตฺโตติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๕๘]

"คำว่า อุทตฺต ตัดบทเป็น อุท และ อตฺต หมายความว่า ผู้มีปัญญาอันใหญ่หลวง

พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า อุทะ คือ สภาวะให้ผลอันใหญ่หลวง ถามว่า สภาวะนั้นคืออะไร ตอบว่า คือปัญญาเครื่องพิจารณา อัตตะ คือ สภาวะเกิดในตน อุทัตตะ คือ บุคคลผู้มีปัญญาเครื่องพิจารณาอันเกิดในตน"

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเห็นว่า อุท ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของปัญญา ไม่พบในภาษาบาลี อีกทั้งสันสกฤตก็มีรูปว่า อุทาตฺต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ต ปัจจัย คำนี้เมื่อเป็นปุงลิงค์มีความหมายว่า "เสียงสูง" เมื่อเป็นลิงค์ทั้ง ๓ มีความหมายว่า "หัวใจ, ผู้ประเสริฐ, ผู้ให้" เมื่อเป็นนปุงสกลิงค์มีความหมายว่า "เครื่องประดับศีรษะ" ดังคัมภีร์ศัพทสโตมมหานิธิกล่าวว่า

อุทาตฺต ปุ. อุทฺ + อา + ทา + กฺต วรฺโณตฺปตฺติสฺถาเนษุ อุจฺไจะสฺวเรณ อุจฺจาริเต. หฤทฺเย มหติ ทาตริ จ ตฺริ. อลงฺการเภเท น.[๕๙]

"อุทาตฺต ปุงลิงค์. มาจาก อุทฺ + อา + ทา + กฺต ย่อมเป็นไปในการออกเสียงด้วยสระเสียงสูงในฐานที่เกิดอักษร. เป็นไตรลิงค์ในความหมายว่า หัวใจ ผู้ประเสริฐ และผู้ให้. เป็นนปุงสกลิงค์ใน

เครื่องประดับเฉพาะ [เครื่องประดับศีรษะ]”

แม้สันสกฤตจะมิได้กล่าวว่า อุทาตฺต ใช้ในความหมายว่า “ผู้มีปัญญาแก่กล้า” แต่ความหมายว่า ผู้ประเสริฐ ก็หมายถึงผู้มีปัญญาแก่กล้านั่นเอง และเมื่อรัสสะ อา ใน ทา เป็น อ ก็มีรูปว่า อุทตฺต ความจริงแล้วในบาลี ทีฆสระที่อยู่หน้าสังโยคมักกระทำรัสสะเป็นส่วนใหญ่ เช่น อกฺกโม = อากฺกโม, ปรกฺกโม = ปรากฺกโม ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๕) กล่าวไว้]

ประโยชน์ของสมถะและวิปัสสนา

อุโภ ตณฺหาจริตา สมถปุพฺพงฺคมาย วิปสฺสนาย นิยฺยนฺติ ราควิราคาย เจโต-วิมุตฺติยา. อุโภ ทิฏฺฐิจริตา วิปสฺสนาปุพฺพงฺคเมน สมเถน นิยฺยนฺติ อวิชฺชาวิราคาย ปญฺญา-วิมุตฺติยา.

“ผู้มีตัณหาจริตทั้งสองประเภท[คือ วิปจิตัญญู และเนยยะ] [ได้รับการอุปถัมภ์]ด้วยวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้า ย่อมหลุดพ้นด้วยมรรคปัญญาที่คลายกำหนัด เพื่อเจโตวิมุตติ [สมาธิในอนาคามิผล]

ส่วนผู้มีทิฏฐิจริตทั้งสองประเภท[คืออุคฆฏิตัญญูและวิปจิตัญญู] [ได้รับการอุปถัมภ์] ด้วยสมถะที่มีวิปัสสนานำหน้า ย่อมหลุดพ้นด้วยมรรคปัญญาที่คลายอวิชชา เพื่อปัญญาวิมุตติ [ปัญญาในอรหัตตผล]”

[บุคคลผู้มีตัณหาจริตทั้งสองประเภท คือ วิปจิตัญญู และเนยยะ เป็นผู้เจริญสมาธิจนกระทั่งบรรลุฌานก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาในภายหลัง เพราะตัณหาเป็นปฏิปักษ์แก่สมาธิ จึงจำเป็นต้องเจริญสมาธิให้มีกำลังก่อน ส่วนผู้มีทิฏฐิจริตทั้งสองประเภท คือ อุคฆฏิตัญญู และวิปจิตัญญู เป็นผู้เจริญวิปัสสนาก่อนสมถะ เพราะชอบวิเคราะห์หาเหตุผล จึงมีลักษณะคล้ายกับปัญญาในวิสัยของตน

สรุปความว่า บุคคล ๔ จำพวกเหล่านั้นมีวิธีปฏิบัติธรรม ๒ ประการ คือ

๑. อุคฆฏิตัญญู	ควรเจริญวิปัสสนาก่อนสมถะ
๒. วิปจิตัญญูผู้มีปัญญาแก่กล้า	ควรเจริญวิปัสสนาก่อนสมถะ
๓. วิปจิตัญญูผู้มีปัญญาไม่แก่กล้า	ควรเจริญสมถะก่อนวิปัสสนา
๔. เนยยะ	ควรเจริญสมถะก่อนวิปัสสนา

คำว่า เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ มีความหมายหลายอย่างตามฐานะ ในที่นี้ เจโตวิมุตติ หมายถึง สมาธิในอนาคามิผล เพราะพระอนาคามีเป็นผู้มีสมาธิแก่กล้า ดังพระพุทธพจน์ว่า สมาธิมฺหิ ปริปูรการี (ผู้สั่งสมสมาธิอย่างบริบูรณ์) จะเห็นได้ว่าพระอนาคามีที่เป็นฆราวาสมีปกติถือศีล ๘ นุ่งขาวห่มขาว และไม่ทำกิจการงานของฆราวาสทั้งหมด แต่จะมุ่งปฏิบัติธรรมเพียงอย่างเดียว

คำว่า เจโตวิมุตฺติ แปลตามศัพท์ว่า “จิตที่หลุดพ้น” แม้ท่านจะกล่าวถึงจิตไว้ในที่นี้ ก็มุ่งให้หมายถึงสมาธิที่เกิดร่วมกับจิต ดังนั้น จึงมีความหมายว่า สมาธิที่หลุดพ้นจากราคะ เพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๕๗) แสดงความหมายของคำนี้ไว้ ๔ ประการ คือ

- จิตที่หลุดพ้น = เจโต จ โส วิมุตฺติ จาติ เจโตวิมุตฺติ หรือ เจโต เอว วิมุตฺติ เจโตวิมุตฺติ (กรรมธารยสมาส)

- ความหลุดพ้นแห่งจิต = เจตโส วิมุตฺติ เจโตวิมุตฺติ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- ความหลุดพ้นใน[ผล]จิต = เจตสิ วิมุตฺติ เจโตวิมุตฺติ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

- สภาวะที่มีความหลุดพ้นแห่ง[ผล]จิต = เจตโส วิมุตฺติ เอตสฺมินฺติ เจโตวิมุตฺติ (สัตตมี-พหุพพีหิสมาส)

ส่วนคัมภีร์เนตติวิภาวินี (หน้า ๘๕) ได้แสดงรูปวิเคราะห์อีกนัยหนึ่งว่า เจตสา วิมุตฺติ เจโต-วิมุตฺติ (เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นทางจิต)]

ตตฺถ เย สมถปุพฺพงฺคมาหิ ปฏิปทาหิ นิยฺยนฺติ, เต นนฺทิยาวฏฺเฏน นเยน หาตพฺพา. เย วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมาหิ ปฏิปทาหิ นิยฺยนฺติ, เต สีหวิกฺกีฬิเตน นเยน หาตพฺพา.

“ในบุคคลเหล่านั้น บุคคลเหล่าใดย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาที่มีสมถะนำหน้า พวกเขาพึงแนะนำด้วยนันทิยาวัฏฏนัย บุคคลเหล่าใดย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาที่มีวิปัสสนานำหน้า พวกเขาพึงแนะนำด้วยสีหวิกกีฬิตนัย”

[ผู้ที่หลุดพ้นด้วยปฏิปทาที่มีสมถะนำหน้า คือ วิปจิตัญญูที่มีปฏิปทาอันลำบากและบรรลุช้า พึงแนะนำด้วยนันทิยาวัฏฏนัย โดยสอนให้ละตัณหาด้วยสมถะ เพราะสมาธิเป็นเครื่องข่มตัณหา และละอวิชชาด้วยวิปัสสนา เพราะวิปัสสนาเป็นเครื่องกำจัดอวิชชา

ผู้ที่หลุดพ้นด้วยปฏิปทาที่มีวิปัสสนานำหน้า คือ อุคฆฏิตัญญูที่มีปฏิปทาอันสะดวกและบรรลุเร็ว พึงแนะนำด้วยสีหวิกกีฬิตนัย ด้วยการเจริญโพชฌงค์ หรือเข้าผลสมาบัติเป็นต้น

คำว่า หาตพฺพา สำเร็จรูปมาจาก หา ธาตุ + เณ ปัจจัย + ตพฺพ ปัจจัย โดยทั่วไป หา ธาตุ ใช้ในความหมายว่า จาเค (สละ) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า "เป็นไป" คำว่า หาตพฺพา (พึงให้เป็นไป) ก็คือ พึงแนะนำให้เข้าใจ]

ปัญญา ๓ ประเภท

[๗] สฺวายํ หาโร กตฺถ สมฺภวติ. ยสฺส สตฺถา วา ธมฺมํ เทสยติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานีโย สพฺรหฺมจารี, โส ตํ ธมฺมํ สุตฺวา สทฺธํ ปฏิลภติ. ตตฺถ ยา วีมํสา อุสฺสาหนา ตุลนา อุปปริกฺขา, อยํ สุตมยี ปญฺญา. ตถา สุเตน นิสฺสเยน ยา วีมํสา ตุลนา อุปปริกฺขา มนสานุเปกฺขณา, อยํ จินฺตามยี ปญฺญา. อิมาหิ ทฺวีหิ ปญฺญาหิ มนสิการสมฺปยุตฺตสฺส ยํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ ทสฺสนภูมิยํ วา ภาวนาภูมิยํ วา, อยํ ภาวนามยี ปญฺญา.

"ถามว่า: หาระนั้นย่อมเกิดขึ้นอย่างไร

ตอบว่า : พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้น่าเคารพรูปใดรูปหนึ่งย่อมแสดงธรรมแก่บุคคลใด บุคคลนั้นฟังธรรมนั้นแล้วย่อมได้ศรัทธา

ปัญญาที่ใช้พิจารณา ฝึกฝน เทียบเคียง และใคร่ครวญในธรรมนั้น ชื่อว่า สุตมยปัญญา

ปัญญาที่ใช้พิจารณา เทียบเคียง ใคร่ครวญ และทบทวนด้วยใจ โดยอาศัยการฟัง [ธรรม]อย่างนั้น ชื่อว่า จินตามยปัญญา

[มรรค]ปัญญาที่เกิดแก่ผู้กอปรด้วยมนสิการด้วยปัญญาทั้งสองอย่างนี้ในทัสสนภูมิ [โสดาปัตติมรรค] หรือในภาวนาภูมิ [มรรคเบื้องบน ๓] ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา"

[คำว่า วีมํสา (ปัญญาพิจารณา) คือ ปัญญาที่ใช้พิจารณาคำบาลีและความหมายของคำบาลี หรือปัญญาที่ใช้พิจารณาบทและความหมายของบท

คำว่า อุสฺสาหนา (ปัญญาฝึกฝน) คือ ปัญญาที่ใช้ทรงจำและทบทวนข้อความที่ได้ทรงจำไว้แล้ว โดยมีวิริยะเป็นเครื่องค้ำจุน

คำว่า ตุลนา (ปัญญาเทียบเคียง) คือ ปัญญาที่ใช้เทียบเคียงบทหนึ่งกับบทอื่น หรือใช้เทียบเคียงเทศนาหนึ่งกับเทศนาอื่น

คำว่า อุปปริกฺขา (ปัญญาใคร่ครวญ) คือ ปัญญาใคร่ครวญคำบาลีและความหมายโดยหยั่งลงสู่มหาปเทส ๔ อันได้แก่ พุทธาปเทส (ยกเอาพระพุทธเจ้าขึ้นอ้าง) สังฆาปเทส (ยกเอาคณะสงฆ์ขึ้นอ้าง) สัมพหุลเถราปเทส (ยกเอาพระเถระจำนวนมากขึ้นอ้าง) และเอกเถราปเทส (ยกเอาพระเถระรูปหนึ่งขึ้นอ้าง)

บุคคลผู้กอปรด้วยมนสิการ คือ การกำหนดรู้รูปนามเป็นต้น ด้วยสุตมยปัญญาที่สดับตรับฟังและจินตามยปัญญาที่พิจารณาไตร่ตรองจนเข้าใจอย่างชัดเจน ย่อมบรรลุมรรคปัญญาที่เป็นภาวนามย-ปัญญา อันได้แก่โสดาปัตติมรรค และมรรคเบื้องบน ๓

คำว่า ทสฺสน หมายถึง โสดาปัตติมรรค มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฐมํ นิพฺพานํ ปสฺสตีติ ทสฺสนํ (ทัสสนะ คือ มรรคที่รู้เห็นพระนิพพานก่อน) ส่วนคำว่า ภาวนา หมายถึง มรรคเบื้องบน ๓ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาเวตพฺพาติ ภาวนา (ภาวนา คือ มรรคที่บุคคลพึงอบรมต่อไป)

จะเห็นได้ว่าเนตติปกรณ์ปกรณ์ระบุว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะบรรลุมรรคทั้ง ๔ แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิภังค์ก็กล่าวไว้ตามลำดับว่า

ยถา ตถา วา ภาวนาวเสน นิปฺผนฺนา อปฺปนาปฺปตฺตา ปญฺญา ภาวนามยา.[๖๐]

“ปัญญาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งบรรลุอัปปนา ชื่อว่า ภาวนามย-ปัญญา”

สพฺพาปิ สมาปนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา ปญฺญาติ.[๖๑]

“ปัญญาของผู้เข้าผลสมาบัติทั้งหมด ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา”

อย่างไรก็ตาม ข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุกกัฏฐนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งสูงสุด โดยคำว่า “บรรลุอัปปนา” หมายถึง ปัญญาอย่างสูงสุดที่เกิดขึ้นในขณะบรรลุมรรค แต่วิปัสสนาปัญญาที่ยังไม่บรรลุอัปปนาก็จัดเป็นภาวนามยปัญญาเช่นกัน ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า

อปฺปนาปฺปตฺตาติ อิทํ สิขาปฺปตฺตภาวนามยํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ, น ปน “อปฺปนาปฺปตฺตาว ภาวนา-มยา”ติ.[๖๒]

“คำว่า อปฺปนาปตฺตา (บรรลุอัปปนา) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดงภาวนามยปัญญาที่ถึงความยิ่งยวด หาใช่แสดงว่าปัญญาที่บรรลุอัปปนาอย่างเดียวจึงเป็นภาวนามยปัญญา”

นิทสฺสนมตฺตญฺเจตํ. วิปสฺสนามคฺคปญฺญา อิธ “ภาวนามยา ปญฺญา”ติ อธิปฺเปตา.[๖๓]

“อนึ่ง คำนี้เป็นเพียง[การแสดง]ตัวอย่าง วิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญา พระพุทธเจ้าทรงประสงค์เอาว่าเป็นภาวนามยปัญญาในเรื่องนี้”

การใช้สำนวนในลักษณะนี้เหมือนคำว่า สัมมาสมาธิ ที่กล่าวไว้ในนิเทศของมหาสติปัฏฐานสูตร[๖๔] ว่าเป็นสมาธิในฌาน ๔ เพราะสมาธิในฌาน ๔ มีกำลังมากที่สุด คำดังกล่าวเป็นเพียงสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่สูงสุด แต่ยังหมายเอาอุปจารสมาธิที่ข่มนิวรณ์ได้ โดยนับอุปจารสมาธิเข้าในปฐมฌาน เพราะมีองค์ฌานเสมอกับปฐมฌาน และหมายเอาวิปัสสนาขณิกสมาธิที่มีกำลังเสมอกับอุปจารสมาธิอีกด้วย

อนึ่ง คำว่า สมาปนฺนสฺส ในประโยคของคัมภีร์วิภังค์ว่า สพฺพาปิ สมาปนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา ปญฺญา ในบางแห่งแปลว่า "ผู้เข้าสมาบัติ" แล้วสรุปความว่าภาวนามยปัญญาต้องเป็นปัญญาของผู้บรรลุฌานเท่านั้น ในที่นี้ขอชี้แจงว่า คำว่า สมาปนฺน แปลตามศัพท์ว่า "ผู้เข้า" หรือ "ผู้บรรลุ" คำนี้อาจหมายถึง "ผู้เข้าฌานสมาบัติ" โดยรับเอาบัญญัติเป็นอารมณ์ หรือ "ผู้เข้าผลสมาบัติ" โดยรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ความหมายหลังจึงถูกต้อง เพราะสอดคล้องกับคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า ภาวนามยปัญญา คือ วิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญา แม้อรรถกถาของเนตติปกรณ์ก็ระบุข้อความนี้ว่า

วิปสฺสนาญาณาทิสหคโต ภาวนามยญาณโคจโร จ โย "ปฏิเวธสทฺธมฺโม"ติ วุจฺจติ.[๖๕]

"พระสัทธรรมที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาญาณเป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของภาวนามยปัญญา ชื่อว่าปฏิเวธสัทธรรม"

ในเนตติปกรณ์ประกอบรูปอิตถีลิงค์ด้วยการลง อี อิตถีปัจจัยว่า สุตมยี ปญฺญา, จินฺตามยี ปญฺญา และ ภาวนามยี ปญฺญา แต่ในบางแห่งใช้เป็นรูปที่ลง อา อิตถีปัจจัยว่า สุตมยา ปญฺญา, จินฺตามยา ปญฺญา และ ภาวนามยา ปญฺญา ความจริงศัพท์อิตถีลิงค์เหล่านี้ลง อา หรือ อี อิตถีปัจจัยก็ได้ ดังคำว่า อชี, อชา (แม่แพะ)]

ปัญญา ๓ ประเภท (อีกนัยหนึ่ง)

[๘] ปรโตโฆสา สุตมยี ปญฺญา. ปจฺจตฺตสมุฏฺฐิตา โยนิโสมนสิการา จินฺตามยี ปญฺญา. ยํ ปรโต จ โฆเสน ปจฺจตฺตสมุฏฺฐิเตน จ โยนิโสมนสิกาเรน ญาณํ อุปฺปชฺชติ. อยํ ภาวนามยี ปญฺญา.

"สุตมยปัญญา เกิดจากเสียงแนะนำของผู้อื่น

จินตามยปัญญา เกิดจากการใส่ใจโดยแยบคายซึ่งเกิดภายในตน

ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากเสียงแนะนำของผู้อื่น และการใส่ใจโดยแยบคายซึ่งเกิดภายในตน"

[ข้อความข้างต้นเป็นการจำแนกปัญญา ๓ ประเภทอีกนัยหนึ่ง กล่าวคือ ปุถุชนต้องฟังคำแนะนำจากพระศาสดาหรือสาวก จะเข้าใจด้วยตนเองไม่ได้ ปัญญาอย่างนี้เรียกว่า สุตมยปัญญา นอกจากนี้ เขาต้องมีการใส่ใจโดยแยบคายซึ่งเกิดขึ้นภายในตน เช่น การกำหนดลักษณะพิเศษของรูปและนามว่า รูปมีลักษณะแปรปรวน นามมีลักษณะน้อมไปสู่อารมณ์ เป็นต้น ปัญญาอย่างนี้เรียกว่า จินตามยปัญญา ส่วนปัญญาที่เกิดจากคำแนะนำของผู้อื่นและการใส่ใจโดยแยบคาย ชื่อว่า ภาวนามย-ปัญญา

ในคำว่า โยนิโสมนสิการ (การใส่ใจโดยแยบคาย) คำว่า โยนิโส (โดยแยบคาย) คัมภีร์อรรถ-กถาอธิบายว่า อุปาเยน (โดยวิธี, นัย) หมายถึง การใส่ใจด้วยวิธีที่ถูกต้อง ซึ่งเข้าใจความต่างกันของรูปธรรมและนามธรรม อนึ่ง คำนี้เมื่อเกี่ยวกับจินตามยปัญญา หมายถึง การพิจารณาให้เข้าใจถึงลักษณะพิเศษของรูปนาม การรับรู้ในลักษณะนี้มีอารมณ์เป็นสมมุติบัญญัติ แต่ปัญญาระดับภาวนามย-ปัญญาไม่ใช่การพิจารณาอย่างนั้น แต่เป็นการหยั่งเห็นลักษณะพิเศษของรูปนามอย่างชัดเจน โดยไม่มีสมมุติบัญญัติใดๆ เพราะวิปัสสนาญาณต้องมีอารมณ์เป็นสภาวธรรมเท่านั้น]

เวไนยชนผู้มีปัญญาแต่ละอย่าง

ยสฺส อิมา เทฺว ปญฺญา อตฺถิ สุตมยี จินฺตามยี จ, อยํ อุคฺฆฏิตญฺญู. ยสฺส สุตมยี ปญฺญา อตฺถิ, จินฺตามยี นตฺถิ, อยํ วิปญฺจิตญฺญู. ยสฺส เนว สุตมยี ปญฺญา อตฺถิ น จินฺตามยี, อยํ เนยฺโย.

“ปัญญาทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ สุตมยปัญญา และจินตามยปัญญา มีอยู่แก่บุคคลใด บุคคลนี้ชื่อว่า อุคฆฏิตัญญู [เพราะรู้แจ้งด้วยอุเทศ]

สุตมยปัญญามีอยู่ แต่จินตามยปัญญาไม่มีแก่บุคคลใด บุคคลนี้ชื่อว่า วิปจิตัญญู [เพราะรู้แจ้งด้วยอุเทศและนิเทศ]

ทั้งสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญาไม่มีแก่บุคคลใด บุคคลนี้ชื่อว่า เนยยะ [เพราะเป็นผู้ควรแนะนำด้วยเทศนาอันพิสดาร]”

[อุคฆฏิตัญญูเป็นผู้ที่มีปัญญาแก่กล้า เพราะได้ศึกษาเล่าเรียนและใคร่ครวญธรรมมาแล้วในชาติก่อน จึงบรรลุธรรมได้เร็วด้วยการฟังอุเทศ ส่วนวิปจิตัญญูเป็นผู้มีปัญญาไม่แก่กล้ามากนัก เพราะได้สั่งสมสุตมยปัญญาเท่านั้น จึงบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังอุเทศและนิเทส ส่วนเนยยะเป็นผู้ที่มิได้สั่งสมปัญญาทั้งสองประการนั้น จึงมีปัญญาน้อย บรรลุได้ด้วยเทสนาอันพิศดาร]

จำแนกอริยสัจ ๔ ตามหลักเทสนาหาระ

[๙] สายํ ธมฺมเทสนา กึ เทสยติ. จตฺตาริ สจฺจานิ ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ. อาทีนโว จ ผลญฺจ ทุกฺขํ. อสฺสาโท สมุทโย. นิสฺสรณํ นิโรโธ. อุปาโย อาณตฺติ จ มคฺโค. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. อิทํ ธมฺมจกฺกํ.

“ถามว่า : พระธรรมเทศนานั้นแสดงอะไร

ตอบว่า : แสดงอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค

โทษและจุดมุ่งหมาย เป็นทุกขสัจ

อัสสาทะ เป็นสมุทยสัจ

นิสสรณะ เป็นนิโรธสัจ

อุบายและการชักชวน เป็นมรรคสัจ

ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔ เหล่านี้เป็นธรรมจักร”

[พระธรรมเทศนาทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคมีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นความจริงของสรรพชีวิต ในพระสูตรบางสูตรกล่าวถึงอริยสัจทั้ง ๔ โดยตรง บางสูตรกล่าวไว้ ๑ อย่างบ้าง ๒ อย่างบ้าง ๓ อย่างบ้าง ในบางสูตรก็มิได้กล่าวไว้โดยตรง อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ศึกษาหลักธรรมควรนำข้อความที่กล่าวไว้มาจำแนกเป็นอริยสัจ ๔ ตามสมควร

อริยสัจ ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐ หมายถึง ไม่แปรปรวนโดยสภาวะเฉพาะของตนๆ กล่าวคือ ทุกขสัจมีสภาพบีบคั้น สมุทยสัจเป็นมูลเหตุของทุกขสัจ นิโรธสัจเป็นความดับของทุกขสัจ และมรรคสัจเป็นทางบรรลุนิโรธสัจ สภาพที่บุคคลพึงหยั่งเห็นซึ่งพ้นไปจากความเป็นไปของรูปนาม เหตุเกิดของรูปนาม ความดับรูปนาม และเหตุแห่งความดับรูปนามย่อมไม่มี

คำว่า ทุกข์ ใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ทุกขเวทนา

๒. ทุกข์ในไตรลักษณ์

๓. ทุกข์ในอริยสัจ

คำว่า ทุกฺข ในความหมายแรก แปลตามศัพท์ว่า “สภาพทนได้ยาก” หมายถึง ทุกขเวทนาทางกายและใจที่ทนด้วยความรู้สึกไม่ดี มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺเขน ขมิตพฺพนฺติ ทุกฺขํ (ทุกข์ คือ สภาพทน

ได้ยาก) ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก ทุ บทหน้า + ขมุ ธาตุ (ขนฺติยํ = ทน) + กฺวิ ปัจจัยในกรรมสาธนะ รูปวิเคราะห์ข้างต้นปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา[๖๖]

คำว่า ทุกฺข ในไตรลักษณ์ คือ สังขารรูปนามทั้งหมดซึ่งมีสภาพน่ากลัว หรือถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและดับไป ผู้ปฏิบัติธรรมที่หยั่งเห็นทุกข์ในไตรลักษณ์ย่อมรู้สึกว่ารูปนามเป็นของน่ากลัว ไม่น่ายินดี หรือรู้สึกถึงสภาพบีบคั้นของรูปนาม ตามนัยนี้มีความหมายว่า "สภาพน่ากลัว" หรือ "สภาพถูกบีบคั้น" ดังอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

ทุกฺขฏฺเฐนาติ ภยฏฺเฐน, ปฏิปีฬนฏฺเฐน วา.[๖๗]

"คำว่า ทุกฺขฏฺเฐน แปลว่า โดยสภาพน่ากลัว หรือโดยสภาพถูกบีบคั้น"

คำว่า ทุกฺข ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก ทุกฺข ธาตุ (ภยปฏิปีฬเน = กลัว, บีบคั้น) + อ ปัจจัยในอปาทานสาธนะหรือกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺขติ ภายติ เอตสฺมาติ ทุกฺขํ (ทุกข์ คือ สภาพน่ากลัว) ทุกฺขียติ ปฏิปีฬียตีติ ทุกฺขํ (ทุกข์ คือ สภาพถูกบีบคั้น) แม้ไวยากรณ์บาลีจะมิได้แสดงความหมายตามนัยนี้ไว้ ก็ถูกต้องตามหลักภาษาโดยคล้อยตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น เพราะไวยากรณ์แสดงความหมายของธาตุที่พบเป็นส่วนใหญ่เท่านั้น

คำว่า ทุกฺข ในอริยสัจ แปลว่า "สภาพว่างเปล่าอันน่ารังเกียจ" กล่าวคือ อุปาทานขันธ์เป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสารและน่ารังเกียจ มีรูปวิเคราะห์ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๑๒) ซึ่งกล่าวตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๐) ว่า กุจฺฉิตํ ขํ ทุกฺขํ (ทุกข์ คือ สภาพว่างเปล่าอันน่ารังเกียจ) ตามนัยนี้เป็นปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส โดย ทุ ศัพท์มีความหมายว่า กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ) และ ข ศัพท์มีความหมายว่า ตุจฺฉ (ว่างเปล่า, ไร้แก่นสาร)

คำว่า มคฺค มีความหมาย ๒ ประการ พบในอรรถกถาของเนตติปกรณ์ คือ

- สภาพกำจัดกิเลสไป = กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มคฺโค (มร ธาตุ + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาพที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา = นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคียตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ตามความหมายแรก มคฺค ศัพท์ประกอบรูปศัพท์ด้วยธาตุ ๒ ศัพท์ คือ มร และ คมุ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นศัพท์เฉพาะที่เรียกว่า ธาตุทฺทานนัย คือ นัยประชุมธาตุ ดังคำว่า มจฺฉุทฺทาน คือ ปลาที่ร้อยเป็นพวง ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๑๓๒๕)

พระมหากัจจายนะได้จำแนกอริยสัจ ๔ ตามหลักเทสนาหาระ ดังนี้

- ทุกขสัจ คือ เตภูมกธรรมเว้นตัณหา จัดเป็นโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน
- ทุกขสัจ คือ เตภูมกธรรมเว้นตัณหา อันเป็นผลฝ่ายโลกิยะของการแสดงธรรม จัดเป็นจุดมุ่งหมายที่เกิดจากการแสดงธรรม
- สมุทยสัจ คือ ตัณหา จัดเป็นอัสสาทะ
- นิโรธสัจ คือ พระนิพพาน จัดเป็นนิสสรณะ เพราะเป็นความพ้นทุกข์
- มรรคสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นอุบาย เพราะเป็นเหตุพ้นทุกข์
- มรรคสัจ คือ การชักชวนโดยตรงหรือโดยอ้อมของพระผู้มีพระภาค จัดเป็นการชักชวนเพื่อความพ้นทุกข์]

ยถาห ภควา “อิทํ ทุกฺขนฺติ เม ภิกฺขเว พาราณสิยํ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิวตฺติยํ สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมึ.” สพฺพํ ธมฺมจกฺกํ.[๖๘]

“สมจริงดังพระพุทธดำรัสที่เป็นธรรมจักรทั้งปวงว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราได้แสดงธรรมจักรว่า อุปาทานขันธ์ห้านี้ คืออริยสัจที่เป็นทุกข์ อันยอดเยี่ยม ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี เป็นธรรมที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก จะคัดค้านไม่ได้’ ดังนี้เป็นต้น’”

[ธรรมจักร แปลตามศัพท์ว่า กงล้อธรรม หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการอันมีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ธรรมเหล่านี้จำแนกออกเป็นอริยสัจ ๔ ตามสมควร ไม่ถูกคัดค้านโดยสมณะ คือ นักบวชนอกศาสนาพุทธ พราหมณ์ คือ คนเชื้อชาติพราหมณ์ เทวดา คือ กามาวจรเทพในสวรรค์ ๕ ชั้นแรก มาร คือ เทวดาผู้ปกครองสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสดี พรหม คือ พรหม ๑๐ ภูมิตั้งแต่ปฐมฌานภูมิจนถึงจตุตถฌานภูมิ ยกเว้นอสัญญสัตว์ภูมิ สุทธาวาส และอรูปภูมิ และใครๆ คือ ผู้ที่นับเข้าในขัตติยบริษัท (กลุ่มกษัตริย์) และคหปติบริษัท (กลุ่มคหบดี)

คำว่า อิทํ ทุกฺขํ (อุปาทานขันธ์ห้านี้ คืออริยสัจที่เป็นทุกข์) หมายความว่า ธรรมที่มีในภูมิ ๓ เว้นตัณหา ซึ่งจัดเข้าในอุปาทานขันธ์ ๕ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่จำแนกเป็นชาติ ชรา และมรณะเป็นต้น คืออริยสัจที่เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และมีสภาพเป็นทุกขทุกข์ คือ ทุกข์แท้ เป็นต้น]

ตตฺถ อปริมาณา ปทา. อปริมาณา อกฺขรา. อปริมาณา พฺยญฺชนา. อปริมาณา อาการา เนรุตฺตา นิทฺเทสา. เอตสฺเสว อตฺถสฺส สงฺกาสนา ปกาสนา วิวรณา วิภชนา อุตฺตานี-กมฺมํ ปญฺญตฺติ. อิติปิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ.

“ในพระธรรมเทศนานั้น บทไม่มีประมาณ พยางค์ไม่มีประมาณ พากย์ไม่มีประมาณ การจำแนกพากย์ รูปวิเคราะห์ และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ ไม่มีประมาณ การแสดงโดยสังเขป การแสดงไว้ก่อน การอธิบาย การจำแนก การขยายให้ชัดเจน และการแสดงโดยประการต่างๆ แห่งข้อความนั้น ก็ไม่มีประมาณ

โดยประการดังนี้ พึงทราบอริยสัจที่เป็นทุกข์อย่างนี้”

[ในที่นี้ท่านแสดงกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถ ๖ ประการ ที่ปรากฏในพระธรรมเทศนานี้

กลุ่มศัพท์ ๖ ประการที่กล่าวไว้ในนิทเทสวาระ คาถา ๒๓ ท่านกล่าวถึงพยางค์ไว้ก่อน เพราะพยางค์เป็นหน่วยเล็กกว่าบท แต่ในที่นี้กล่าวถึงบทก่อนเพื่อแสดงว่าพยางค์มักนับเข้าในบท หมายความว่า โดยทั่วไปท่านมักกล่าวถึงบทที่แสดงเนื้อความโดยตรง แต่ก็หมายรวมถึงพยางค์อีกด้วย]

อยํ ทุกฺขสมุทโยติ เม ภิกฺขเว พาราณสิยํ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ...อยํ ทุกฺขนิโรโธติ เม ภิกฺขเว...อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ เม ภิกฺขเว พาราณสิยํ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิวตฺติยํ สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมึ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราได้แสดงธรรมจักรว่า ตัณหานี้คืออริยสัจที่เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ อันยอดเยี่ยม ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี...เราได้แสดงธรรมจักรว่า นิพพานนี้คืออริยสัจที่เป็นความดับทุกข์...เราได้แสดงธรรมจักรว่า อริยมรรคนี้คืออริยสัจที่เป็นทางแห่งความดับทุกข์ อันยอดเยี่ยม ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี เป็นธรรมที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก จะคัดค้านไม่ได้”

[คำว่า อยํ ทุกฺขสมุทโย (ตัณหานี้คืออริยสัจที่เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์) หมายความว่า ตัณหาที่จำแนกเป็นกามตัณหา คือ ความเพลิดเพลินในกามคุณ ภวตัณหา คือ ความเพลิดเพลินที่ประกอบ

ด้วยสัสสตทิฏฐิ และวิภวตัณหา คือ ความเพลิดเพลินที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ เพราะเป็นมูลเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์ ๑๑ อย่างมีชาติทุกข์เป็นต้น

คำว่า อยํ ทุกฺขนิโรโธ (นิพพานนี้คืออริยสัจที่เป็นความดับทุกข์) หมายความว่า พระนิพพานที่หลุดพ้นจากสังขตธรรมทั้งปวง เป็นอริยสัจที่เป็นความดับทุกข์ เพราะเป็นปัจจัยให้ดับทุกข์ ๑๑ อย่างโดยสิ้นเชิง

คำว่า อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา (อริยมรรคนี้คืออริยสัจที่เป็นทางแห่งความดับทุกข์) หมายความว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) สัมมาวาจา (การกล่าวชอบ) สัมมากัมมันตะ (การกระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) สัมมา-วายามะ (ความเพียรชอบ) สัมมาสติ (การระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ (ความตั้งมั่นชอบ) เป็นหนทางแห่งการถึงความดับทุกข์ที่นำไปสู่พระนิพพาน เพราะเป็นหนทางที่มุ่งไปสู่พระนิพพาน โดยการรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ในขณะบรรลุมรรคผล]

ตตฺถ อปริมาณา ปทา. อปริมาณา อกฺขรา. อปริมาณา พฺยญฺชนา. อปริมาณา อาการา เนรุตฺตา นิทฺเทสา. เอตสฺเสว อตฺถสฺส สงฺกาสนา ปกาสนา วิวรณา วิภชนา อุตฺตานี-กมฺมํ ปญฺญตฺติ. อิติปิทํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ.

“ในพระธรรมเทศนานั้น บทไม่มีประมาณ พยางค์ไม่มีประมาณ พากย์ไม่มีประมาณ การจำแนกพากย์ รูปวิเคราะห์ และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ ไม่มีประมาณ การแสดงโดยสังเขป การแสดงไว้ก่อน การอธิบาย การจำแนก การขยายให้ชัดเจน และการแสดงโดยประการต่างๆ แห่งข้อความนั้น ก็ไม่มีประมาณ

โดยประการดังนี้ พึงทราบอริยสัจที่เป็นทางแห่งความดับทุกข์”

กลุ่มศัพท์ ๖ ใช้อธิบายกลุ่มอรรถ ๖

ตตฺถ ภควา อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ. ปเทหิ ปกาเสติ. พฺยญฺชเนหิ วิวรติ. อากาเรหิ วิภชติ. นิรุตฺตีหิ อุตฺตานีกโรติ. นิทฺเทเสหิ ปญฺญเปติ. ตตฺถ ภควา อกฺขเรหิ จ ปเทหิ จ อุคฺฆเฏติ. พฺยญฺชเนหิ จ อากาเรหิ จ วิปญฺจยติ. นิรุตฺตีหิ จ นิทฺเทเสหิ จ วิตฺถาเรติ. ตตฺถ อุคฺฆฏนา อาทิ. วิปญฺจนา มชฺเฌ. วิตฺถารณา ปริโยสานํ.

“ในธรรมจักรนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์ ทรงแสดงไว้ก่อนด้วยบท ทรงอธิบายด้วยพากย์ ทรงจำแนกด้วยการจำแนกพากย์ ทรงขยายให้ชัดเจนด้วยรูปวิเคราะห์ ทรงแสดงโดยประการต่างๆ ด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ

ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยย่อด้วยพยางค์และบท ทรงขยายความด้วยพากย์และการจำแนกพากย์ ทรงอธิบายโดยพิสดารด้วยรูปวิเคราะห์และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ

การแสดงโดยย่อเป็นเบื้องต้น การขยายความเป็นท่ามกลาง การอธิบายโดยพิสดารเป็นที่สุดของพระธรรมเทศนา”

[ท่านแสดงว่ากลุ่มศัพท์ ๖ เหล่านั้นใช้อธิบายกลุ่มอรรถ ๖ เป็นคู่ๆ คือ

๑. สังกาสนา (อรรถแสดงโดยสังเขป) คู่กับพยางค์

๒. ปกาสนา (อรรถแสดงไว้ก่อน) คู่กับบท (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย)

๓. วิวรณา (อรรถอธิบาย) คู่กับพากย์

๔. วิภชนา (อรรถจำแนก) คู่กับการจำแนกพากย์

๕. อุตตานีกัมมะ (อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียด) คู่กับรูปวิเคราะห์

๖. ปัญญัตติ (อรรถแสดงโดยประการต่างๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยพระธรรมเทศนา) คู่กับการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ

อนึ่ง การแสดงพยางค์และบท จัดเป็นการแสดงโดยย่อ เหมาะสมกับอุคฆฏิตัญญู การแสดงพากย์และการจำแนกพากย์ จัดเป็นการขยายความ เหมาะสมกับวิปจิตัญญู ส่วนการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยเดียวและนัยต่างๆ จัดเป็นการอธิบายโดยพิสดาร เหมาะสมกับเนยยะ

คำว่า วิตฺถาเรติ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายไว้ ๒ นัยว่า วิตฺถารํ กโรติ, วิตฺถารํ กตฺวา อาจิกฺขติ วา (ย่อมกระทำพิสดาร หรือบอกกระทำให้พิสดาร) ตามนัยแรกมาจาก วิตฺถาร ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ ลง อิ ปัจจัยที่ลงในอรรถของธาตุด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถของธาตุ) เช่น ทฬฺหยติ (ย่อมกระทำให้มั่นคง), สุขยติ (ย่อมกระทำความสุข), ทุกฺขยติ (ย่อมกระทำความทุกข์) ตามนัยหลังมาจาก วิ บทหน้า + ถร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า “ย่อมให้พิสดาร”]

ความงาม ๓ ประการแห่งพระธรรมเทศนา

โสยํ ธมฺมวินโย อุคฺฆฏียนฺโต อุคฺฆฏิตญฺญุปุคฺคลํ วิเนติ. เตน นํ อาหุ “อาทิ-กลฺยาโณ”ติ. วิปญฺจียนฺโต วิปญฺจิตญฺญุปุคฺคลํ วิเนติ. เตน นํ อาหุ “มชฺเฌกลฺยาโณ”ติ. วิตฺถารียนฺโต เนยฺยํ ปุคฺคลํ วิเนติ. เตน นํ อาหุ “ปริโยสาณกลฺยาโณ”ติ.

“พระธรรมวินัยนั้นอันพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยย่อ ย่อมแนะนำชนผู้บรรลุธรรมเร็ว ดังคำกล่าวว่า ‘งามในเบื้องต้น’ เมื่อขยายความย่อมแนะนำชนผู้บรรลุธรรมช้า ดังคำกล่าวว่า ‘งามในท่ามกลาง’ เมื่ออธิบายโดยพิสดารย่อมแนะนำชนผู้อาจบรรลุธรรมได้ ดังคำกล่าวว่า ‘งามในที่สุด’”

ความเพียบพร้อมด้วยอรรถและศัพท์แห่งพระธรรมเทศนา

[๑๐] ตตฺถ ฉปฺปทานิ อตฺโถ สงฺกาสนา ปกาสนา วิวรณา วิภชนา อุตฺตานีกมฺมํ ปญฺญตฺติ. อิมานิ ฉปฺปทานิ อตฺโถ. ฉปฺปทานิ พฺยญฺชนํ อกฺขรํ ปทํ พฺยญฺชนํ อากาโร นิรุตฺติ นิทฺเทโส. อิมานิ ฉปฺปทานิ พฺยญฺชนํ. เตนาห ภควา “ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อาทิ-กลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนนฺ”ติ.

“กลุ่มอรรถ ๖ ประการ คือ การแสดงโดยสังเขป การแสดงไว้ก่อน การอธิบาย การจำแนก การขยายให้ชัดเจน และการแสดงโดยประการต่างๆ เป็นข้อความในพระธรรม-เทศนานั้น กลุ่มอรรถเหล่านี้เป็นข้อความ

กลุ่มศัพท์ ๖ ประการ คือ พยางค์ บท พากย์ การจำแนกพากย์ รูปวิเคราะห์ และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยประการต่างๆ กลุ่มศัพท์เหล่านี้เป็นศัพท์

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะแก่เธอทั้งหลาย’”

ความหมายของ เกวลปริปุณฺณํ เป็นต้น

เกวลนฺติ โลกุตฺตรํ น มิสฺสํ โลกิเยหิ ธมฺเมหิ. ปริปุณฺณนฺติ ปริปูรํ อนูนํ อนติเรกํ. ปริ-สุทฺธนฺติ นิมฺมลํ สพฺพมลาปคตํ ปริโยทาตํ อุปฏฺฐิตํ สพฺพวิเสสานํ. อิทํ วุจฺจติ ตถาคตปทํอิติปิ

ตถาคตนิเสวิตํอิติปิ ตถาคตารญฺชิตํอิติปิ. อโต เจตํ พฺรหฺมจริยํ ปญฺญายติ. เตนาห ภควา "เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสสฺสามีติ.

"บทว่า เกวลํ (โดยสิ้นเชิง) หมายความว่า เป็นโลกุตรธรรม ไม่เจือปนด้วยโลกิยธรรม

บทว่า ปริปุณฺณํ (บริบูรณ์) หมายความว่า ครบถ้วน ไม่ยิ่งหย่อน

บทว่า ปริสุทฺธํ (บริสุทธิ์) หมายความว่า ไม่มีมลทิน คือ ปราศจากมลทินทั้งปวง กล่าวคือ เป็นธรรมผ่องใสเป็นที่ปรากฏแห่งคุณพิเศษทั้งปวง

พรหมจรรย์[คือคำสอน]นี้เรียกว่า 'ทางเสด็จไปของพระตถาคต' 'สิ่งที่พระตถาคตทรงซ่องเสพ' และ 'สิ่งที่พระตถาคตทรงบดเคี้ยว [ด้วยพระทนต์คือมหาวชิรญาณและพระสัพพัญญุตญาณ]' ดังนั้น จึงปรากฏชื่อว่าพรหมจรรย์ (ข้อประพฤติอันดีเลิศ) สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'เราจักประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์โดยสิ้นเชิง'"

คำลงท้าย

เกสํ อยํ ธมฺมเทสนา. โยคีนํ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน-

อสฺสาทาทีนวตา　　　　　นิสฺสรณมฺปิ จ ผลํ อุปาโย จ
อาณตฺตี จ ภควโต　　　　โยคีนํ เทสนาหาโรติ.

"ถามว่า : พระธรรมเทศนานี้แสดงไว้แก่ใคร

ตอบว่า : แสดงไว้แก่โยคีบุคคล [ผู้ขวนขวายในการเจริญกรรมฐานที่เนื่องด้วยอริยสัจ ๔]

เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

'อัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวนโยคีบุคคลของพระผู้มีพระภาค ชื่อว่า เทสนาหาระ'"

[คำว่า โยคี สำเร็จรูปมาจาก โยค ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า โยโค อสฺส อตฺถีติ โยคี (โยคี คือ ผู้มีการประกอบ, ผู้มีความเพียร) ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

จตุสจฺจกมฺมฏฺฐานภาวนาย ยุตฺตปฺปยุตฺตาติ โยคิโน.[๖๙]

“ผู้ที่ประกอบขวนขวายในการเจริญกรรมฐานที่เนื่องด้วยสัจจะ ๔ ชื่อว่า โยคี”

อนึ่ง อี ปัจจัยในบทนี้ยังแสดงความหมายพิเศษไปจากความหมายปกติว่า “ประกอบเสมอ, ประกอบอย่างต่อเนื่อง” เพราะบทที่ลงอัสสัตถิปัจจัยมักแสดงข้อความที่ยิ่งไปกว่าความหมายตามศัพท์ เช่น ธนวา, ธนี (ผู้มีทรัพย์) หมายถึง ผู้มีทรัพย์มาก ไม่ใช่ผู้มีทรัพย์เพียงเล็กน้อย ความหมายของอัสสัตถิตัทธิตปัจจัยพบในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

ปหูเต จ ปสํสายํ นินฺทายญฺจาติสายเน
นิจฺจโยเค จ สํสคฺเค โหนฺติเม มนฺตุอาทโย.[๗๐]

“มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นนี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มาก, การชมเชย, การตำหนิ, ความยิ่ง, การประกอบเป็นนิตย์ และการระคนกัน”

ตัวอย่างของอรรถเหล่านี้ คือ

๑. ปหูต (มาก) เช่น โคมา (ผู้มีวัว), ธนวา (ผู้มีทรัพย์)

๒. ปสํสา (การชมเชย) เช่น ชาติมา (ผู้มีตระกูล), คุณวา (ผู้มีคุณธรรม)

๓. นินฺทา (การตำหนิ) เช่น วลิมา (ผู้มีรอยย่น)

๔. อติสายน (ความยิ่ง) เช่น พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้), วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ)

๕. นิจฺจโยค (การประกอบเป็นนิตย์) เช่น สติมา (ผู้มีสติ), สีลวา (ผู้มีศีล), ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า)

๖. สํสคฺค (การระคนกัน) เช่น หลิทฺทิมา (ยาที่มีขมิ้น, ยาผสมขมิ้น)]

นิยุตฺโต เทสนาหาโร.

จบ เทสนาหาระ

๒. วิจยหารวิภังค์

(รายละเอียดวิจยหาระ)

คำเริ่มต้น

[๑๑] ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร. “ยํ ปุจฺฉิตญฺจ วิสฺสชฺชิตญฺจา”ติ คาถา. อยํ วิจโย หาโร.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น วิจยหาระคืออะไร

ตอบว่า : วิจยหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า ยํ ปุจฺฉิตญฺจ วิสฺสชฺชิตญฺจ (การจำแนกคำถามและคำตอบ การอ้างพระพุทธพจน์ และการจำแนกสูตร[โดยอัสสาทะเป็นต้น] เรียกว่า วิจยหาระ)”

กึ วิจินติ. ปทํ วิจินติ, ปญฺหํ วิจินติ, วิสฺสชฺชนํ วิจินติ, ปุพฺพาปรํ วิจินติ, อสฺสาทํ วิจินติ, อาทีนวํ วิจินติ, นิสฺสรณํ วิจินติ, ผลํ วิจินติ, อุปายํ วิจินติ, อาณตฺตึ วิจินติ, อนุคีตึ วิจินติ. สพฺเพ นว สุตฺตนฺเต วิจินติ.

“ถามว่า : วิจยหาระย่อมจำแนกอะไร

ตอบว่า : ย่อมจำแนกบท[โดยอรรถและศัพท์] คำถาม คำตอบ ข้อความก่อนและหลัง อัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย การชักชวน และอนุคีติ (การอ้างพระพุทธ-พจน์) กล่าวคือ ย่อมจำแนกนวังคสัตถุศาสน์ทั้งปวง”

[วิจยหาระแบ่งออกเป็น ๑๑ ประเภท คือ

๑. ปทวิจัย การจำแนกบทโดยศัพท์และอรรถ การจำแนกโดยศัพท์ เป็นการแจกแจงศัพท์นั้นๆ ตามหลักภาษา โดยแบ่งเป็นประเภท ได้แก่ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค และบทนิบาต, ลิงค์ ได้แก่ ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ นปุงสกลิงค์, กาล ได้แก่ อดีตกาล ปัจจุบันกาล อนาคตกาล, สาธนะ ได้แก่ กัตตุสาธนะ กรณสาธนะ กรรมสาธนะ เป็นต้น, วิภัตติ ได้แก่ ปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ เป็นต้น และพจน์ ได้แก่ เอกพจน์ พหูพจน์ ส่วนการจำแนกโดยอรรถก็คือความหมายที่กล่าวไว้ตามประเภทและ

ลิงค์เป็นต้นนั้น

๒. ปัญหวิจัย การจำแนกคำถาม เช่น อทิฏฐโชตนา (แสดงสิ่งที่ไม่รู้เห็น) เป็นต้น, สัตตาธิษฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง), สัมมุติวิสัย (มีบัญญัติเป็นวิสัย) และอตีตวิสัย (มีอดีตกาลเป็นวิสัย)

๓. วิสัชชนาวิจัย การจำแนกคำตอบ เช่น เอกังสพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงความแน่นอน), สาวเสสพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงโดยมีข้อความเหลืออยู่), สอุตตรพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงธรรมมีธรรมอื่นเหนือกว่า) และโลกิยพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงโลกิยธรรม)

๔. ปุพพาปรวิจัย การจำแนกข้อความก่อนและหลัง หมายถึง การจับคู่คำถามและคำตอบที่สอดคล้องกัน เพื่อศึกษาความเป็นเอกภาพของคำหน้าและคำหลัง ซึ่งเป็นคำถามและคำตอบที่ไม่ขัดแย้งกัน

๕. อัสสาทวิจัย การจำแนกอัสสาทะ เช่น ตัณหาเป็นสภาวะยินดี ส่วนสุขเวทนาเป็นสภาวะที่น่ายินดี

๖. อาทีนววิจัย การจำแนกโทษ เช่น ธรรมนี้เป็นทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ หรือสังขารทุกข์

๗. นิสสรณวิจัย การจำแนกนิสสรณะ เช่น พระนิพพานเป็นสภาวะพ้นจากทุกข์ ส่วนมรรคเป็นเหตุให้พ้นทุกข์

๘. ผลวิจัย การจำแนกจุดมุ่งหมาย เช่น การปฏิบัติธรรมส่งผลให้พ้นจากทุคติหรือข้ามพ้นความตายได้

๙. อุปายวิจัย การจำแนกอุบาย เช่น การหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น วิปัสสนา-ญาณตั้งแต่นิพพิทาญาณเป็นต้นไป หรือศรัทธาและสติที่บุคคลอบรมไว้ในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นเหตุแห่งความหมดจด

๑๐. อาณัตติวิจัย การจำแนกการชักชวน เช่น การชักชวนให้เว้นจากบาป หรือชักชวนให้เห็นโลกว่าว่างเปล่า

๑๑. อนุคีติวิจัย การจำแนกโดยอ้างพระพุทธพจน์ซึ่งกล่าวไว้ในพระสูตรที่กำลังอธิบายอยู่ หรือเป็นพระพุทธพจน์ในพระสูตรอื่นที่นำมาอ้างไว้

คำว่า อนุคีติ ในบางแห่งแปลว่า “คาถาสรุป” โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อนุ ปจฺฉา คีติ อนุคีติ (อนุคีติ คือ คาถาที่กล่าวไว้ในภายหลัง, คาถาสรุป) ในที่นี้แปลว่า “การอ้างพระพุทธพจน์” โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อนุรูปา คีติ อนุคีติ (อนุคีติ คือ การกล่าวตามสมควร) โดย อนุ อุปสรรคมีความหมายว่า อนุรูป (สมควร)

คำว่า วิจินติ สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + จิ ธาตุ + นา ปัจจัย + ติ วิภัตติ รัสสะ อา ที่ นา เป็น อ ดังคำว่า สุณสิ นาค (แน่ะนาค ท่านฟังอยู่ไหม)]

ตัวอย่าง ๑

ยถา กึ ภเว. ยถา อายสฺมา อชิโต ปารายเน ภควนฺตํ ปญฺหํ ปุจฺฉติ

"เกนสฺสุ นิวุโต โลโก เกนสฺสุ นปฺปกาสติ
กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสิ กึสุ ตสฺส มหพฺภยนฺ"ติ.[๗๑]

"เหมือนอย่างท่านอชิตะ [ศิษย์พราหมณ์พาวรี] ได้ทูลถามปัญหากะพระผู้มีพระภาคไว้ในปารายนวรรคว่า

'โลก[คือหมู่สัตว์]ถูกอะไรหุ้มห่อไว้ โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะอะไร
พระองค์ตรัสว่าอะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น'"

[อรรถกถาของเนตติปกรณ์อธิบายว่า พระมหากัจจายนะมิได้แสดงตัวอย่างของปทวิจัย เพราะการจำแนกบทเป็นของพิสดารและทำได้ยาก เพราะฉะนั้น ท่านจึงละไว้ในฐานที่เข้าใจได้สำหรับผู้ที่ศึกษาหลักภาษามาเป็นอย่างดี ดังนั้น ท่านจึงแสดงตัวอย่างของปัญหวิจัยเป็นต้นตามลำดับ

คัมภีร์อรรถกถาแสดงถึงคำถามหลายประเภท คือ

๑.	อทิฏฐโชตนา	คำถามแสดงความไม่รู้เห็น
๒.	ทิฏฐสังสันทนา	คำถามเทียบเคียงกับสิ่งที่ตนรู้เห็นแล้ว
๓.	วิมติจเฉทนา	คำถามขจัดความสงสัย
๔.	อนุมติ	คำถามอนุญาตให้ผู้ฟังตอบ
๕.	กเถตุกัมยตา	คำถามที่ผู้ถามต้องการจะตอบเอง
๖.	เอกังสพยากรณียา	คำถามที่ตอบอย่างแน่นอน
๗.	วิภัชชพยากรณียา	คำถามที่ตอบโดยแจกแจงรายละเอียด
๘.	ปฏิปุจฉาพยากรณียา	คำถามที่ตอบด้วยการย้อนถาม
๙.	ฐปนียา	คำถามที่หยุดไว้โดยไม่ตอบ
๑๐.	ธรรมาธิฏฐาน	คำถามที่มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง

๑๑. สัตตาธิฏฐาน คำถามที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง

ในบรรดาคำถามเหล่านี้ คาถาข้างต้นจัดเป็นวิมติจเฉทนา เพราะถามเพื่อขจัดความสงสัยของผู้ถาม และเป็นสัตตาธิฏฐาน เพราะมีบุคคลเป็นที่ตั้ง

อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาแสดงการจำแนกบทของคาถานี้โดยศัพท์และอรรถว่า

- คำว่า เกน เป็นบทที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา
- คำว่า สุ เป็นนิบาตที่ยังบาทคาถาให้เต็ม เรียกว่า ปาทปูรณนิบาต หรือเป็นนิบาตในความหมายว่า สงสัย
- คำว่า นิวุโต แปลว่า ห่อหุ้ม (ปฏิจฺฉาทิโต)
- คำว่า โลโก คือ สัตว์โลก
- คำว่า อิจฺจายสฺมา อชิโต เป็นคำกล่าวของสังคีติกาจารย์ (อาจารย์ผู้กระทำสังคายนา)
- คำว่า นปฺปกาสติ แปลว่า ไม่แจ่มแจ้ง (น ปญฺญายติ)
- คำว่า กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสิ แปลว่า พระองค์ตรัสว่าอะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้]

อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ ปุจฺฉิตานิ. โส เอโก ปญฺโห. กสฺมา เอกวตฺถุปริคฺคหา. เอวญฺหิ อาห “เกนสฺสุ นิวุโต โลโก”ติ โลกาธิฏฺฐานํ ปุจฺฉติ. “เกนสฺสุ นปฺปกาสตี”ติ โลกสฺส อปฺปกาสนํ ปุจฺฉติ. “กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสี”ติ โลกสฺส อภิเลปนํ ปุจฺฉติ. “กึสุ ตสฺส มหพฺภยนฺ”ติ ตสฺเสว โลกสฺส มหาภยํ ปุจฺฉติ. โลโก ติวิโธ กิเลสโลโก ภวโลโก อินฺทฺริยโลโก.

“พากย์ ๔ เหล่านี้เป็นคำถาม มีปัญหาเดียว เพราะถามสิ่งเดียว[คือโลก]

คำว่า เกนสฺสุ นิวุโต โลโก (โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้) ถามถึงการตั้งอยู่ของโลก

คำว่า เกนสฺสุ นปฺปกาสติ (โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะอะไร) ถามถึงการไม่แจ่มแจ้งของโลก

คำว่า กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสิ (พระองค์ตรัสว่าอะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้) ถามถึงเครื่องฉาบทาของโลก

คำว่า กึสุ ตสฺส มหพฺภยํ (อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น) ถามถึงภัยใหญ่ของโลกนั้นนั่นแหละ

โลกมี ๓ ประเภท คือ กิเลสโลก (โลกที่เศร้าหมอง = กามาวจรบุคคล) ภวโลก

(โลกที่ดำเนินไปด้วยความรู้คือฌานและอภิญญา = รูปาวจรพรหม) และอินทริยโลก (โลกที่ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์อันหมดจด = อรูปาวจรพรหม)”

[ความจริงพากย์ทั้ง ๔ เหล่านี้มีคำถาม ๔ อย่าง แต่ท่านจัดเป็นปัญหาเดียว เพราะใจความของคำถามทั้ง ๔ มุ่งถามสิ่งเดียวคือโลก อันได้แก่เหล่าสัตว์

โลกที่กล่าวถึงในเนตติปกรณ์ มี ๓ ประเภท คือ

๑. กิเลสโลก โลกที่เศร้าหมอง หมายถึง กามาวจรบุคคล เพราะเป็นผู้มีกิเลสอันมีราคะเป็นต้นมาก (กิลิสฺสติ ราคาทิวเสนาติ กิเลโส, กิเลโส จ โส โลโก จาติ กิเลสโลโก)

๒. ภวโลก โลกที่ดำเนินไปด้วยความรู้คือฌานและอภิญญา หมายถึง รูปาวจรพรหม เพราะมีปัญญาในฌานและอภิญญา (ภวติ ฌานาภิญฺญาหิ พุทฺธีหีติ ภโว, ภโว จ โส โลโก จาติ ภวโลโก)

๓. อินทริยโลก โลกที่ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์อันหมดจด หมายถึง อรูปาวจรพรหม เพราะมีสมาธิอันไม่หวั่นไหวมาก (อินฺทฺริเยน สมนฺนาคโต อินฺทฺริโย, อินฺทฺริโย จ โส โลโก จาติ อินฺทฺริยโลโก)

อีกนัยหนึ่ง โลกมี ๓ ประเภท คือ

๑. กิเลสโลก โลกที่มีความเศร้าหมอง หมายถึง เหล่าสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิ เพราะเป็นผู้มีทุกข์มาก (กิลิสฺสนํ กิเลโส, กิเลเสน สมนฺนาคโต กิเลโส, กิเลโส จ โส โลโก จาติ กิเลสโลโก)

๒. ภวโลก โลกที่มีภพสมบัติ หมายถึง บุคคลผู้เกิดในกามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิและอรูปภูมิ (ภเวน สมนฺนาคโต ภโว, ภโว จ โส โลโก จาติ ภวโลโก)

๓. อินทริยโลก โลกที่ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ หมายถึง บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้าสามารถบรรลุธรรมได้ (อินฺทฺริเยน สมนฺนาคโต อินฺทฺริโย, อินฺทฺริโย จ โส โลโก จาติ อินฺทฺริยโลโก)]

ตตฺถ วิสฺสชฺชนา-

“อวิชฺชาย นิวุโต โลโก วิวิจฺฉา ปมาทา นปฺปกาสติ (อชิตาติ ภควา)
ชปฺปาภิเลปนํ พฺรูมิ ทุกฺขมสฺส มหพฺภยนฺ”ติ.[๗๒]

“ในคาถานั้น มีวิสัชนาว่า

[พระผู้มีพระภาคตรัสว่า] ‘ดูกรอชิตะ โลกถูกอวิชชหุ้มห่อไว้ โลก
ไม่แจ่มแจ้งเพราะความสงสัยและความประมาท ตถาคตกล่าวว่าตัณหา
เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น’”

[คำตอบของพระผู้มีพระภาคมีหลายประเภท ข้อที่ใช้มากมี ๔ ประเภท คือ

๑. เอกังสพยากรณ์ คำตอบอย่างแน่นอน

๒. วิภัชชพยากรณ์ คำตอบแจกแจงรายละเอียด

๓. ปฏิปุจฉาพยากรณ์ คำตอบด้วยการย้อนถาม

๔. ฐปนียา คำตอบที่หยุดไว้โดยไม่ตอบ

ในบรรดาคำตอบเหล่านี้ คาถาข้างต้นเป็นคำตอบประเภทเอกังสพยากรณ์]

อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ อิเมหิ จตูหิ ปเทหิ วิสฺสชฺชิตานิ ปฐมํ ปฐเมน, ทุติยํ ทุติเยน, ตติยํ ตติเยน, จตุตฺถํ จตุตฺเถน.

“พระผู้มีพระภาคตรัสเฉลยพากย์ปุจฉา ๔ ด้วยพากย์วิสัชนา ๔ เหล่านี้ คือ วิสัชนา-พากย์ที่ ๑ ด้วยพากย์ที่ ๑ พากย์ที่ ๒ ด้วยพากย์ที่ ๒ พากย์ที่ ๓ ด้วยพากย์ที่ ๓ พากย์ที่ ๔ ด้วยพากย์ที่ ๔”

“เกนสฺสุ นิวุโต โลโก”ติ ปญฺเห “อวิชฺชาย นิวุโต โลโก”ติ วิสฺสชฺชนา. นีวรเณหิ นิวุโต โลโก. อวิชฺชานีวรณา หิ สพฺเพ สตฺตา. ยถาห ภควา “สพฺพสตฺตานํ ภิกฺขเว สพฺพปาณานํ สพฺพภูตานํ ปริยายโต เอกเมว นีวรณํ วทามิ ยทิทํ อวิชฺชา. อวิชฺชานีวรณา หิ สพฺเพ สตฺตา สพฺพโสว ภิกฺขเว อวิชฺชาย นิโรธา จาคา ปฏินิสฺสคฺคา นตฺถิ สตฺตานํ นีวรณนฺติ วทามี”ติ. เตน จ ปฐมสฺส ปทสฺส วิสฺสชฺชนา ยุตฺตา.

“ในปัญหาแรกว่า เกนสฺสุ นิวุโต โลโก (โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้) มีวิสัชนาว่า อวิชฺชาย นิวุโต โลโก (โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้) คือ โลกถูกนิวรณ์หุ้มห่อไว้ โดยแท้จริงแล้ว เหล่าสัตว์ทั้งปวงมีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ตถาคตกล่าวนิวรณ์อย่างหนึ่งคืออวิชชา โดยความเป็นเหตุเกิดของสัตว์ทั้งปวง ปราณชาติทั้งปวง สัตว์ที่เกิดแล้วทั้งปวง ที่จริงแล้วมวลสัตว์มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น ตถาคตกล่าวว่าเครื่องปิดกั้นของเหล่าสัตว์ย่อมไม่มี เพราะการดับ สละ และปล่อยวางอวิชชาโดยสิ้นเชิง’

อนึ่ง วิสัชนาพากย์ที่ ๑ ด้วยพากย์ที่ ๑ นั้น สมควรแล้ว”

[ข้อความนี้แสดงปุพพาปรวิจัย คือ การจำแนกข้อความก่อนและหลัง โดยกล่าวว่า คำตอบว่า อวิชฺชาย นิวุโต โลโก (โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้) เป็นคำตอบของคำถามว่า เกนสฺสุ นิวุโต โลโก (โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้) กล่าวคือ อวิชชาหุ้มห่อโลก เหมือนกระจกใสที่นกเห็นแต่บินผ่านไปไม่ได้ หรือเหมือนเปลือกไข่ที่หุ้มห่อลูกไก่คือชาวโลกไว้ ยางเหนียวในเปลือกไข่เหมือนตัณหาที่เพลิดเพลินในกามคุณ

พระมหากัจจายนะได้นำพระพุทธพจน์อื่นมายืนยันข้อความนี้ว่า สพฺพสตฺตานํ ภิกฺขเว เป็นต้น เพื่อย้ำความให้ชัดเจน การย้ำความด้วยการอ้างพระพุทธพจน์ดังกล่าวนี้จัดเป็นอนุคีติ คือ การอ้างพระพุทธพจน์

ในคำว่า เอกเมว นีวรณํ วทามิ ยทิทํ อวิชฺชา (ตถาคตกล่าวนิวรณ์อย่างหนึ่งคืออวิชชา) พระพุทธองค์ตรัสอวิชชาไว้ในนิวรณ์ ๖ อย่างมีกามฉันทะเป็นต้น เพราะอวิชชาเป็นเหตุเกิดของกามฉันทะเป็นต้น และปกปิดกามฉันทะเป็นต้นไว้ หมายความว่า บุคคลผู้ถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้ย่อมเกิดกามฉันทะที่พอใจกามคุณอารมณ์ และไม่เห็นโทษของกามฉันทะที่เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน

คำว่า สพฺพโสว ภิกฺขเว อวิชฺชาย นิโรธา จาคา ปฏินิสฺสคฺคา นตฺถิ สตฺตานํ นีวรณนฺติ วทามิ (ตถาคตกล่าวว่าเครื่องปิดกั้นของเหล่าสัตว์ย่อมไม่มี เพราะการดับ สละ และปล่อยวางอวิชชาโดยสิ้นเชิง) หมายความว่า เมื่อมีอวิชชา นิวรณ์จึงเกิดขึ้นได้ เมื่อไม่มีอวิชชา นิวรณ์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะอวิชชาเป็นมูลเหตุของนิวรณ์อื่น]

“เกนสฺสุ นปฺปกาสตี”ติ ปญฺเห “วิวิจฺฉา ปมาทา นปฺปกาสตี”ติ วิสฺสชฺชนา. โย ปุคฺคโล นีวรเณหิ นิวุโต, โส วิวิจฺฉติ. วิวิจฺฉา นาม วุจฺจติ วิจิกิจฺฉา. โส วิจิกิจฺฉนฺโต นาภิสทฺทหติ. น อภิสทฺทหนฺโต วีริยํ นารภติ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย กุสลานํ ธมฺมานํ สจฺฉิกิริยาย. โส อิธปฺปมาทมนุยุตฺโต วิหรติ ปมตฺโต. สุกฺเก ธมฺเม น อุปฺปาทิยติ. ตสฺส เต อนุปฺปาทิยมานา นปฺปกาสนฺติ.

“ในปัญหาที่ ๒ ว่า เกนสฺสุ นปฺปกาสติ (โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะอะไร) มีวิสัชนาว่า วิวิจฺฉา ปมาทา นปฺปกาสติ (โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะความสงสัยและความประมาท) บุคคลใดถูกนิวรณ์หุ้มห่อไว้ บุคคลนั้นย่อมสงสัย

คำว่า วิวิจฺฉา [ในคาถา] คือ ความสงสัย บุคคลนั้นสงสัยอยู่ย่อมไม่เชื่อ เมื่อไม่เชื่อย่อมไม่ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลและทำกุศลธรรมให้แจ้ง เขาหมั่นประกอบความประมาทอยู่ในโลกนี้ ย่อมมัวเมาประมาทอยู่ ย่อมไม่สมาทานธรรมฝ่ายดี ธรรมฝ่ายดีที่เขามิได้

สมาทานไว้นั้นย่อมไม่แจ่มแจ้ง”

[บุคคลผู้เป็นสัมมาทิฏฐิเชื่อว่าสังขารไม่เที่ยง ส่วนผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิเชื่อว่าสังขารเที่ยง แต่บุคคลผู้สงสัยย่อมสับสนว่าสังขารเที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อเขาสงสัยอย่างนี้ย่อมไม่เกิดศรัทธาที่เชื่อมั่นในการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม เขาไม่เชื่ออยู่ย่อมไม่ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า ไม่ทำอกุศลใหม่ บำเพ็ญกุศลใหม่ และเพิ่มพูนกุศลเก่า เขามัวเมาประมาทอยู่ย่อมไม่ประพฤติธรรมฝ่ายดีเพื่อความหลุดพ้น ดังนั้น กุศลธรรมจึงไม่แจ่มแจ้งแก่เขา

คำว่า วิวิจฺฉา (ความสงสัย) เป็นคำไวพจน์ของ วิจิกิจฺฉา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อิสุ ธาตุ (อิจฺฉายํ = ปรารถนา) + ฉ ปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะปรารถนาหลายอย่าง = วิวิธํ อิจฺฉตีติ วิวิจฺฉา (วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิวิธ)

- สภาวะปรารถนาความผิดพลาด = วิรุทฺธํ อิจฺฉตีติ วิวิจฺฉา (วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิรุทฺธ]

ยถาห ภควา-

“ทูเร สนฺโต ปกาสนฺติ หิมวนฺโตว ปพฺพโต
อสนฺเตตฺถ น ทิสฺสนฺติ รตฺตึ ขิตฺตา ยถา สรา.
เต คุเณหิ ปกาสนฺติ กิตฺติยา จ ยเสน จา”ติ.[๗๓]

เตน จ ทุติยสฺส ปทสฺส วิสฺสชฺชนา ยุตฺตา.

“สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘คนดีย่อมปรากฏเหมือนภูเขาหิมพานต์ คนไม่ดี ถึงอยู่ใกล้ก็ไม่ปรากฏ เหมือนลูกศรที่ถูกยิงไปในราตรี’

‘บุคคลเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยคุณธรรม คือ ชื่อเสียง และบริวาร’

อนึ่ง วิสัชนาพากย์ที่ ๒ ด้วยพากย์ที่ ๒ นั้น สมควรแล้ว”

[ข้อความที่นำมาอ้างไว้เป็นสาธกนี้ จัดเป็นอนุคีติวิจัยของวิสัชนาพากย์ที่ ๒]

“กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสี”ติ ปญฺเห “ชปฺปาภิเลปนํ พฺรูมี”ติ วิสฺสชฺชนา. ชปฺปา นาม วุจฺจติ ตณฺหา, สา กถํ อภิลิมฺปติ.

ยถาห ภควา-

> “รตฺโต อตฺถํ น ชานาติ รตฺโต ธมฺมํ น ปสฺสติ
> อนฺธนฺตมํ ตทา โหติ ยํ ราโค สหเต นรนฺ”ติ.[๗๔]

“ในปัญหาที่ ๓ ว่า กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสิ (พระองค์ตรัสว่าอะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้) มีวิสัชนาว่า ชปฺปาภิเลปนํ พฺรูมิ (ตถาคตกล่าวว่าตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้) ตัณหากล่าวว่าเป็นเครื่องฉาบทา

ถามว่า : ตัณหานั้นย่อมฉาบทาอย่างไร

ตอบว่า : ย่อมฉาบทาดังพระพุทธดำรัสว่า

> ‘คนกำหนัดย่อมไม่รู้ผล คนกำหนัดย่อมไม่รู้เหตุ ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความกำหนัดครอบงำชน’”

[ข้อความนี้เป็นอนุคีติวิจัยของวิสัชนาพากย์ที่ ๓]

สายํ ตณฺหา อาสตฺติพหุลสฺส ปุคฺคลสฺส “เอวํ อภิชปฺปา”ติ กริตฺวา ตตฺถ โลโก อภิลิตฺโต นาม ภวติ. เตน จ ตติยสฺส ปทสฺส วิสฺสชฺชนา ยุตฺตา.

“โลกย่อมถูกฉาบทาไว้ในตัณหานั้น เพราะตัณหากระทำการฉาบทาบุคคลผู้มากไปด้วยความยึดติดผูกพันว่า เจ้าจงยึดติดอย่างนี้

อนึ่ง วิสัชนาพากย์ที่ ๓ ด้วยพากย์ที่ ๓ นั้น สมควรแล้ว”

[ตัณหาที่ฉาบทาชาวโลกนี้เป็นเหตุให้ผูกพันในรูปารมณ์เป็นต้น คัมภีร์เนตติอรรถกถาเปรียบว่าเหมือนดังที่ใช้ดักลิง กล่าวคือ นายพรานที่ต้องการดักลิงที่มากินธัญพืชจะทาตังดักลิงไว้ในขอนไม้หรือแผ่นหิน เป็นต้น ลิงมาพบเข้าก็เอามือข้างหนึ่งไปจับ มือข้างนั้นถูกตังดูดติดไว้ มันก็เอามืออีกข้างหนึ่งดัน มือข้างนั้นก็ติดตัง ต่อมามันเอาขาทั้งสองและหน้าอกดัน ขาและหน้าอกก็ติดตัง รุ่งเช้านายพรานมาพบก็ฆ่ามันแล้วนำกลับบ้านไป]

“กึสุ ตสฺส มหพฺภยนฺ”ติ ปญฺเห “ทุกฺขมสฺส มหพฺภยนฺ”ติ วิสฺสชฺชนา. ทุวิธํ ทุกฺขํ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจ. ยํ กายิกํ อิทํ ทุกฺขํ. ยํ เจตสิกํ อิทํ โทมนสฺสํ. สพฺเพ สตฺตา หิ ทุกฺขสฺส

อุพฺพิชฺชนฺติ. นตฺถิ ภยํ ทุกฺเขน สมสมํ. กุโต วา ปน ตสฺส อุตฺตริตรํ. ติสฺโส ทุกฺขตา ทุกฺขทุกฺขตา สงฺขารทุกฺขตา วิปริณามทุกฺขตา. ตตฺถ โลโก โอธโส กทาจิ กรหจิ ทุกฺขทุกฺขตาย มุจฺจติ. ตถา วิปริณามทุกฺขตาย. ตํ กิสฺส เหตุ. โหนฺติ โลเก อปฺปาพาธาปิ ทีฆายุกาปิ. สงฺขารทุกฺขตาย ปน โลโก อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา มุจฺจติ. ตสฺมา สงฺขารทุกฺขตา ทุกฺขํ โลกสฺสาติ กตฺวา ทุกฺขมสฺส มหพฺภยนฺติ. เตน จ จตุตฺถสฺส ปทสฺส วิสฺสชฺชนา ยุตฺตา. เตนาห ภควา “อวิชฺชาย นิวุโต โลโก”ติ.

“ในปัญหาที่ ๔ ว่า กึสุ ตสฺส มหพฺภยํ (อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น) มีวิสัชนาว่า ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํ (ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น) ทุกข์มี ๒ ประการ คือ ทุกข์ทางกาย และทุกข์ทางใจ ทุกข์ทางกายนี้ชื่อว่า ทุกข์ ส่วนทุกข์ทางใจชื่อว่า โทมนัส ความจริงเหล่าสัตว์ย่อมสะดุ้งกลัวทุกข์ ภัยที่เสมอเหมือนด้วยทุกข์หามีไม่ ภัยที่ยิ่งกว่าทุกข์ย่อมไม่มีโดยแท้

ทุกข์ ๓ ประเภท คือ ทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) สังขารทุกข์ (ทุกข์ประจำสังขาร) และวิปริณามทุกข์ (ทุกข์แปรปรวน, สุขเวทนา)

ในทุกข์ ๓ ประเภทเหล่านั้น สัตว์โลก[คือรูปาวจรพรหม]ย่อมพ้นจากทุกขทุกข์ในที่บางแห่งเฉพาะในกาลบางคราว เช่นเดียวกันนี้ สัตว์โลก[คืออรูปาวจรพรหม]ย่อมพ้นจากวิปริณามทุกข์ในบางคราว

ถามว่า : ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะสัตว์โลกที่มีอาพาธน้อยบ้าง มีอายุยืนบ้าง มีอยู่ในโลก

อย่างไรก็ตาม สัตว์โลก[คือพระอรหันต์]ย่อมพ้นจากความเป็นสังขารทุกข์ได้ด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ เพราะสังขารทุกข์เป็นทุกข์ประจำของชาวโลก ดังนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ‘ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น’

อนึ่ง วิสัชนาพากย์ที่ ๔ ด้วยพากย์ที่ ๔ นั้น สมควรแล้ว สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า ‘โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้’ เป็นต้น”

[ในที่นี้ท่านนำทุกข์มาแจกแจงออกเป็นทุกข์ทางกาย และทุกข์ทางใจ ทุกข์ทางกาย คือ ทุกขเวทนาที่ประกอบในทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ทุกข์ทางใจ คือ โทมนัสเวทนาที่ประกอบในโทสมูลจิต ๒

เหล่าสัตว์เป็นผู้รักสุขเกลียดทุกข์ ต้องการจะให้ตนเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ และสวยงามตลอดไป ทุกข์จึงเป็นภัยอันใหญ่หลวงของชาวโลก

พระมหากัจจายนะยังจำแนกทุกข์ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ทุกขทุกข์ ทุกข์แท้ คือ ทุกขเวทนา อันเกิดจากความพยายามของตนบ้าง เช่น การอดน้ำ อดอาหาร นั่งนานเกินพอดี หรือเกิดจากความพยายามของผู้อื่นบ้าง เช่น การถูกผู้อื่นทำร้ายทางกายหรือวาจา เป็นต้น ทุกขทุกข์นี้ไม่มีแก่รูปาวจรพรหม เพราะรูปพรหมไม่มีโรคภัยไข้เจ็บที่เบียดเบียนร่างกายให้เป็นทุกข์

๒. วิปริณามทุกข์ ทุกข์แปรปรวน คือ สุขเวทนาอันไม่ตั้งอยู่ตลอดกาล แต่เกิดขึ้นแล้วดับไปตามเหตุปัจจัย วิปริณามทุกข์นี้ไม่มีแก่อรูปาวจรพรหม เพราะอรูปพรหมมีอายุยืน เนื่องจากเจริญอุเบกขาสมาบัติเป็นปกติ

๓. สังขารทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร คือ ทุกข์ที่เป็นสังขารธรรมทั้งหมดซึ่งจัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ ๔ หมายถึง พระไตรลักษณ์อันได้แก่ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน สังขารทุกข์นี้ไม่มีแก่พระอรหันต์ผู้ดับขันธ์ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า นิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ คือ ความดับกิเลสโดยไม่มีขันธ์ ๕ เหลืออยู่ หมายถึง ปราศจากวิบากนามขันธ์ ๔ และกฏัตตารูป (กรรมชรูป)

คำว่า อนุปาทิเสส มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

- อุปาทิยตีติ อุปาทิ (อุปาทิ คือ สิ่งที่ถูกยึดมั่น) หมายถึง วิบากนามขันธ์ ๔ และกฏัตตารูป <อุป บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + อิ ปัจจัยในกรรมสาธนะ>

- อุปาทิสฺส เสสํ อุปาทิเสสํ (อุปาทิเสสะ คือ สภาพเหลืออยู่แห่งวิบากนามขันธ์ ๔ และกฏัตตารูป) <ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส>

- นตฺถิ อุปาทิเสสํ เอติสฺสาติ อนุปาทิเสสา (อนุปาทิเสสา คือ ไม่มีสภาพเหลืออยู่แห่งวิบากนามขันธ์ ๔ และกฏัตตารูป) หมายถึง นิพพานธาตุ <นนิบาตบุรพบท พหุพพีหิสมาส>

คำว่า โอธโส แปลตามศัพท์ว่า “โดยบางส่วน” หมายถึง ในที่บางแห่ง มาจาก โอธิ ศัพท์ + โส ปัจจัย แปลง อิ ใน ธิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น

คำว่า กทาจิ กรหจิ (ในกาลบางคราว) เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน แปลตามศัพท์ว่า “ในบางครั้งบางคราว” คำนี้นิยมใช้ในพระสูตรที่แสดงถึงกาลบางคราว]

ตัวอย่าง ๒

สวนฺติ สพฺพธิ โสตา โสตานํ กึ นิวารณํ (อิจฺจายสฺมา อชิโต)
โสตานํ สํวรํ พฺรูหิ เกน โสตา ปิธียเร.[๗๕]

"[ท่านอชิตะทูลถามว่า] กระแสย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง อะไร
เป็นเครื่องกั้นกระแส พระองค์จงตรัสบอกเครื่องกั้นกระแส กระแสย่อม
ถูกตัดขาดด้วยอะไร"

[คำว่า โสตา (กระแส) คือ กระแสกิเลสอันได้แก่ ตัณหา ความเพลิดเพลินในกามคุณ พยาบาท ความประทุษร้ายอารมณ์ และอภิชฌา ความละโมบสมบัติของคนอื่น]

อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ ปุจฺฉิตานิ. เต เทฺว ปญฺหา. กสฺมา. อิเม หิ พหฺวาธิวจเนน ปุจฺฉิตา. เอวํ สมาปนฺนสฺส โลกสฺส เอวํ สํกิลิฏฺฐสฺส กึ โลกสฺส โวทานํ วุฏฺฐานมิติ. เอวญฺหิ อาห.

"พากย์ ๔ เหล่านี้เป็นคำถาม มี ๒ ปัญหา

ถามว่า : เหตุใดจึงมี ๒ ปัญหา

ตอบว่า : เพราะพากย์ ๔ เหล่านี้ ท่านอชิตะถามด้วยคำแสดงข้อความเป็นอันมาก คือถามว่า อะไรเป็นความหมดจดและความหลุดพ้นของชาวโลกผู้ถูกครอบงำโดยสิ้นเชิงและเศร้าหมองอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้อย่างนั้น"

[คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้นแสดงปัญหา ๒ ข้อ คือ อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแส และกระแสย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร

ปัญหาว่า "อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแส" ถามถึงความหมดจดของโลก คือ สมถะและวิปัสสนา

ปัญหาว่า "กระแสย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร" ถามถึงความหลุดพ้นของโลก คือ อริยมรรค

คำว่า โวทาน ประกอบรูปศัพท์จาก วิ บทหน้า + อว บทหน้า + ทา ธาตุ (สุทฺเธ = หมดจด) + ยุ ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า "สภาวะทำให้หมดจดจากกิเลส" หมายถึง สมถะและวิปัสสนา มีรูปวิเคราะห์ว่า โวทายติ เอเตนาติ โวทานํ (โวทาน คือ สภาวะทำให้หมดจด)

คำว่า วุฏฺฐาน ประกอบรูปศัพท์จาก วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + ฐา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป) + ยุ ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า "สภาวะทำให้หลุดพ้นจากนิมิตอารมณ์และรูปนามที่ดำเนิน

ไป” หมายถึง อริยมรรค มีรูปวิเคราะห์ว่า วุฏฺฐาติ เอเตนาติ วุฏฺฐานํ (วุฏฐานะ คือ สภาวะทำให้หลุดพ้น)]

สวนฺติ สพฺพธิ โสตาติ อสมาหิตสฺส สวนฺติ อภิชฺฌาพฺยาปาทปฺปมาทพหุลสฺส. ตตฺถ ยา อภิชฺฌา อยํ โลโภ อกุสลมูลํ. โย พฺยาปาโท อยํ โทโส อกุสลมูลํ. โย ปมาโท อยํ โมโห อกุสลมูลํ. ตสฺเสวํ อสมาหิตสฺส ฉสุ อายตเนสุ ตณฺหา สวนฺติ รูปตณฺหา สทฺทตณฺหา คนฺธตณฺหา รสตณฺหา โผฏฺฐพฺพตณฺหา ธมฺมตณฺหา. ยถาห ภควา-

“สวตี”ติ จ โข ภิกฺขเว ฉนฺเนตํ อชฺฌตฺติกานํ อายตนานํ อธิวจนํ. จกฺขุ สวติ มนาปิเกสุ รูเปสุ, อมนาปิเกสุ ปฏิหญฺญตีติ. โสตํ...ฆานํ...ชิวฺหา...กาโย...มโน สวติ มนาปิเกสุ ธมฺเมสุ อมนาปิเกสุ ปฏิหญฺญตี”ติ.

อิติ สพฺพา จ สวติ สพฺพถา จ สวติ. เตนาห “สวนฺติ สพฺพธิ โสตา”ติ.

“คำว่า สวนฺติ สพฺพธิ โสตา (กระแสย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง) หมายความว่า กระแสย่อมไหลไปแก่ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ผู้มากด้วยความละโมบ ความพยาบาท และความประมาท

ในเรื่องนั้น ความละโมบ คือ ความโลภ เป็นอกุศลมูล (โลภเจตสิก)

ความพยาบาท คือ ความโกรธ เป็นอกุศลมูล (โทสเจตสิก)

ความประมาท คือ ความหลง เป็นอกุศลมูล (โมหเจตสิก)

ตัณหาที่เป็นความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่กระทบสัมผัส และธรรมารมณ์ ย่อมไหลไปในอายตนะ ๖ ของบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่นนั้นอย่างนี้ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า ‘ย่อมไหลไป’ นี้เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ คือ จักษุย่อมไหลไปในรูปอันชอบใจ ย่อมขัดเคืองในรูปอันไม่ชอบใจ หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจย่อมไหลไปในธรรมารมณ์อันชอบใจ ย่อมขัดเคืองในธรรมารมณ์อันไม่ชอบใจ’

โดยประการดังนี้ ตัณหาย่อมไหลไปจากทวารทั้งปวง และย่อมไหลไปโดยประการทั้งปวง สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘กระแสย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง’”

[คำว่า อสมาหิตสฺส (ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น) คือ ผู้ซัดส่ายฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

พระพุทธดำรัสว่า จกฺขุ สวติ มนาปิเกสุ รูเปสุ (จักษุย่อมไหลไปในรูปอันชอบใจ) เป็นสำนวนทางภาษา เพราะสิ่งที่ไหลไปคือกระแสกิเลส ไม่ใช่จักษุ คำนี้จึงเรียกว่า การณูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุคือจักษุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลคือกระแสกิเลสที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ

ข้อความสาธกที่นำมาอ้างไว้ในที่นี้ จัดเป็นอนุคีติวิจัยเหมือนในคาถาก่อน]

“โสตานํ กึ นิวารณนฺ”ติ ปริยุฏฺฐานวิฆาตํ ปุจฺฉติ. อิทํ โวทานํ. “โสตานํ สํวรํ พฺรูหิ, เกน โสตา ปิธียเร”ติ อนุสยสมุคฺฆาตํ ปุจฺฉติ. อิทํ วุฏฺฐานํ.

“คำว่า โสตานํ กึ นิวารณํ (อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแส) ถามการกำจัดปริยุฏฐานกิเลส (กิเลสที่ฟูขึ้นในจิต) ข้อนี้เป็น[การถาม]ความหมดจด

คำว่า โสตานํ สํวรํ พฺรูหิ, เกน โสตา ปิธียเร (พระองค์จงตรัสบอกเครื่องกั้นกระแส กระแสย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร) ถามการกำจัดอนุสัยกิเลส (กิเลสนอนเนื่อง) ข้อนี้เป็น[การถาม]ความหลุดพ้น”

[พระพุทธองค์ตรัสกิเลสตามระยะกาลที่เกิดขึ้น คือ

๑. อนุสัยกิเลส กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิต คือ กิเลสที่ยังละไม่ได้ด้วยอริยมรรค เหมือนเด็กแรกเกิดที่ยังไม่มีความต้องการทางเพศ กิเลสคือราคะในระยะเป็นเด็กนั้นจัดเป็นอนุสัยกิเลส

๒. ปริยุฏฐานกิเลส กิเลสที่ฟูขึ้นในใจเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล เช่น กิเลสที่เกิดขึ้นแก่คนที่เจริญวัยแล้วได้รับรูปารมณ์เป็นต้นที่ตนชอบใจ จึงเกิดราคะขึ้น

๓. วีติกกมกิเลส กิเลสที่ล่วงละเมิดทางกายและวาจา

กิเลสในขั้นวีติกกมะพึงละได้ด้วยศีลที่สำรวมกายและวาจา กิเลสในขั้นปริยุฏฐานพึงละด้วยสมาธิที่ข่มนิวรณ์ไว้ ส่วนกิเลสในขั้นอนุสัยพึงละด้วยอริยมรรค อย่างไรก็ตาม คำว่า โวทานํ (ความหมดจด) ที่กล่าวถึงในข้อความว่า โสตานํ กึ นิวารณํ (อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแส) หมายถึง การละกิเลสขั้นปริยุฏฐาน เพราะสติเป็นเครื่องกั้นกระแส แต่ยังไม่อาจตัดกระแสกิเลสโดยสิ้นเชิง ส่วนคำว่า วุฏฺฐานํ (ความหลุดพ้น) ที่กล่าวถึงในข้อความว่า โสตานํ สํวรํ พฺรูหิ, เกน โสตา ปิธียเร (พระองค์จงตรัสบอก

เครื่องกั้นกระแส กระแสย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร) หมายถึง การกำจัดอนุสัยกิเลส]

ตตฺถ วิสฺสชฺชนา-

“ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ สติ เตสํ นิวารณํ (อชิตาติ ภควา)
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ ปญฺญาเยเต ปิธียเร”ติ.[๗๖]

“ในคาถานั้น มีวิสัชนาว่า

[พระผู้มีพระภาคตรัสว่า] ‘ดูกรอชิตะ กระแสเหล่าใดมีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น ตถาคตกล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแส กระแสเหล่านั้นย่อมถูกตัดขาดด้วยปัญญา’”

[คำว่า สติ คือ สติที่ประกอบด้วยวิปัสสนา สติดังกล่าวนี้รับเอาสภาวธรรมปัจจุบันเป็นอารมณ์ จึงรับรู้เพียงรูปนามในปัจจุบันขณะ ไม่มีตัวเรา ของเรา บุรุษ สตรี ปรากฏอยู่ในสภาวธรรมที่รับรู้อยู่ กระแสกิเลสที่รับเอาสมมุติบัญญัติเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้นไม่ได้

แม้ในคัมภีร์เนตติอรรถกถาจะกล่าวถึงสติที่ประกอบด้วยวิปัสสนาในที่นี้ ก็หมายถึงสติที่ประกอบด้วยสมถภาวนาอีกด้วย เพราะสมถภาวนาอาจเป็นบาทของวิปัสสนาได้เช่นเดียวกัน ดังนั้นคำว่า โวทาน (ความหมดจด) จึงหมายถึงสมถะและวิปัสสนา ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในประโยคก่อน ตามหลักภาษาจัดเป็นสำนวนอย่างหนึ่งเรียกว่า อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสติ แต่มุ่งให้หมายถึงสติ สมาธิ และปัญญา

ในขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา เขาย่อมสามารถกั้นกระแสกิเลสได้ด้วยวิกขัมภนปหาน หลังจากนั้นเมื่ออินทรีย์ ๕ แก่กล้าสมดุลกัน มรรคปัญญาย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสกิเลสด้วยปัญญา เมื่อนั้นเขาย่อมละกิเลสได้โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน

คำว่า ปัญญา คือ มรรคปัญญาที่แทงตลอดพระไตรลักษณ์ในรูปารมณ์เป็นต้น หมายความว่าในขณะบรรลุมรรค มรรคปัญญาเป็นธรรมหลัก สติและสมาธิที่ประกอบร่วมกับมรรคปัญญาเป็นสภาวะคล้อยตาม โดยสติและสมาธิเหมือนรถนำขบวนที่แล่นนำทางรถพระที่นั่ง ส่วนมรรคปัญญาเหมือนรถพระที่นั่งซึ่งจอดเทียบจุดหมายปลายทาง]

กายคตาย สติยา ภาวิตาย พหุลีกตาย จกฺขุ นาวิญฺฉติ มนาปิเกสุ รูเปสุ, อมนาปิเกสุ น ปฏิหญฺญติ. โสตํ...ฆานํ...ชิวฺหา...กาโย...มโน นาวิญฺฉติ มนาปิเกสุ, อมนาปิเกสุ น ปฏิหญฺญติ. เกน การเณน. สํวุตนิวาริตตฺตา อินฺทฺริยานํ. เกน เต สํวุตนิวาริตา. สติ-อารกฺเขน. เตนาห ภควา "สติ เตสํ นิวารณนฺ"ติ.

"เมื่อสติที่เป็นไปในกองรูปอันบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว จักษุย่อมไม่ชักมาในรูปอันชอบ ใจไม่ขัดเคืองในรูปอันไม่ชอบใจ หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจย่อมไม่ชักมาในธรรมา-รมณ์อันชอบใจ ไม่ขัดเคืองในธรรมารมณ์อันไม่ชอบใจ

ถามว่า : เหตุใดอินทรีย์มีจักษุเป็นต้นจึงไม่ชักมาในรูปอันชอบใจ ไม่ขัดเคืองในรูปอันไม่ชอบใจ

ตอบว่า : เพราะได้สำรวมคุ้มครองอินทรีย์ได้แล้ว

ถามว่า : อินทรีย์เหล่านั้นได้รับการสำรวมคุ้มครองด้วยธรรมอะไร

ตอบว่า : ด้วยสติเป็นเครื่องคุ้มครอง สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น'"

[เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติในกองรูปมีลมหายใจเข้าออกหรืออิริยาบถเป็นต้น ตามนัยที่ตรัสไว้ในสติปัฏฐานสูตร เขาย่อมปราศจากความชอบใจเมื่อพบกับอิฏฐารมณ์ และไม่ขัดเคืองเมื่อพบกับอนิฏฐารมณ์ เพราะจิตของเขารับรู้ว่ามีเพียงกองรูป ไม่ใช่บุคคล ตัวเรา ของเรา จึงปราศจากตัณหาในอิฏฐารมณ์ และโทมนัสในอนิฏฐารมณ์ ความจริงแล้วสติทำหน้าที่ขัดขวางไม่ให้กิเลสเข้าสู่จิตเหมือนนายทวารที่ป้องกันไม่ให้ศัตรูบุกเข้าเมือง สตินี้เป็นความไม่ประมาทอันเป็นมงคลสำคัญที่สุดในมงคล ๓๘ ประการ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ยาวตา ภิกฺขเว สตฺตา อปทา วา ทฺวิปทา วา จตุปฺปทา วา พหุปฺปทา วา รูปิโน วา อรูปิโน วา สญฺญิโน วา อสญฺญิโน วา เนวสญฺญีนาสญฺญิโน วา ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตสํ อคฺค-มกฺขายติ.[๗๗]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่ไม่มีเท้าก็ดี มี ๒ เท้าก็ดี มี ๔ เท้าก็ดี มีเท้ามากก็ดี มีรูปก็ดี ไม่มีรูปก็ดี มีสัญญาก็ดี ไม่มีสัญญาก็ดี มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ก็ดี มีอยู่เพียงใด พระตถาคตย่อม

ปรากฏว่าเป็นผู้เลิศกว่าสัตว์เหล่านั้น ฉันใด กุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งทั้งหมด มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทย่อมปรากฏว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น ฉันนั้น”]

ปญฺญาย อนุสยา ปหียนฺติ. อนุสเยสุ ปหีเนสุ ปริยุฏฺฐานา ปหียนฺติ. กิสฺส. อนุสยสฺส ปหีนตฺตา. ตํ ยถา ขนฺธวนฺตสฺส รุกฺขสฺส อนวเสสมูลุทฺธรเณ กเต ปุปฺผผลปลฺลวงฺกุรสนฺตติ สมุจฺฉินฺนา ภวติ. เอวํ อนุสเยสุ ปหีเนสุ ปริยุฏฺฐานสนฺตติ สมุจฺฉินฺนา ภวติ ปิทหิตา ปฏิจฺฉนฺนา. เกน. ปญฺญาย. เตนาห ภควา “ปญฺญาเยเต ปิธียเร”ติ.

“อนุสัยย่อมถูกกำจัดด้วยปัญญา เมื่ออนุสัยถูกกำจัดแล้ว ปริยุฏฐานก็เป็นอันถูกกำจัดไป เพราะกำจัดอนุสัยได้แล้ว เหมือนอย่างบุคคลถอนรากขึ้นทำลายโดยไม่เหลือ ความสืบต่อของดอก ผล ใบอ่อน และหน่อของต้นไม้นั้นย่อมเป็นอันถูกทำลายแล้ว ฉันใด เมื่ออนุสัยกิเลสถูกกำจัดแล้ว ความสืบต่อของปริยุฏฐานกิเลสย่อมเป็นอันถูกปิดกั้นทำลายแล้ว ฉันนั้น

ถามว่า : ความสืบต่อของปริยุฏฐานกิเลสย่อมเป็นอันถูกปิดกั้นทำลายด้วยอะไร

ตอบว่า : ความสืบต่อของปริยุฏฐานกิเลสย่อมเป็นอันถูกปิดกั้นทำลายด้วยปัญญา สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘กระแสเหล่านั้นย่อมถูกตัดขาดด้วยปัญญา’”

[อนุสัยเหมือนรากไม้ เป็นมูลเหตุของปริยุฏฐานที่เปรียบเสมือนดอก ผล ใบอ่อน และหน่อ เมื่อรากไม้ถูกตัดทิ้งไป ดอกและผลเป็นต้นก็ไม่เกิดขึ้นอีก ฉันใด เมื่ออนุสัยถูกกำจัดด้วยมรรคปัญญา ปริยุฏฐานก็เกิดขึ้นไม่ได้ ฉันนั้น

สรุปความว่า ผู้อบรมเจริญปัญญาพึงละกิเลสขั้นปริยุฏฐานด้วยสติ สมาธิ และปัญญา และละกิเลสขั้นอนุสัยด้วยมรรคปัญญา จึงจะตัดกระแสกิเลสได้โดยเด็ดขาด

คาถาแสดงปัญหาว่า ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ เป็นต้น ตามหลักปัญหวิจัยจัดเป็นธรรมาธิฏฐานปุจฉา คือ คำถามที่มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง เพราะถามถึงการกั้นและตัดขาดกระแสกิเลส และจัดเป็นธรรมาธิฏฐานวิสัชนา คือ คำตอบที่มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง เพราะตอบโดยกล่าวถึงสภาวธรรมคือสติและปัญญา]

ตัวอย่าง ๓

“ปญฺญา เจว สติ จ นามรูปญฺจ มาริส (อิจฺจายสฺมา อชิโต)
เอตํ เม ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ กตฺเถตํ อุปรุชฺฌตี”ติ.[๗๘]

“[ท่านอชิตะทูลถามว่า] ท่านผู้นิรทุกข์ ปัญญา สติ และรูปนาม ทั้งหมดนี้ย่อมดับ ณ ที่ใด พระองค์ที่ข้าพระองค์ทูลถามแล้วจงตรัสบอก ความดับของรูปนามเหล่านั้น”

[คาถานี้ถามถึงความดับของรูปนาม พร้อมทั้งสติและปัญญาที่หยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริงว่า สภาวธรรมทั้งหมดนั้นดับไปในสภาวะใด สรุปความว่าคาถานี้ถามถึงพระนิพพานที่เป็นสภาวะดับรูปนามทั้งหมด จัดเป็นปัญหาเดียว เพราะถามถึงสิ่งเดียวคือพระนิพพาน]

“ยเมตํ ปญฺหํ อปุจฺฉิ อชิต ตํ วทามิ เต
ยตฺถ นามญฺจ รูปญฺจ อเสสํ อุปรุชฺฌติ
วิญฺญาณสฺส นิโรเธน เอตฺเถตํ อุปรุชฺฌตี”ติ.[๗๙]

“[พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า] ดูกรอชิตะ เธอถามปัญหาว่า รูปนาม ย่อมดับไปโดยสิ้นเชิง ณ ที่ใด เราจะบอกสภาวะที่ดับของรูปนามนั้นแก่เธอ รูปนามนั้นย่อมดับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ”

[คำว่า เอตฺถ (ณ ที่นั้น) มิใช่แสดงว่าพระนิพพานเป็นภูมิอย่างหนึ่งในภูมิ ๓๑ แต่มุ่งแสดงว่ารูปนามทั้งหมดย่อมดับไปในขณะที่วิญญาณดับ กล่าวคือ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดรูปนาม เมื่อวิญญาณดับ รูปนามก็ดับ เมื่อไม่มีปฏิสนธิวิญญาณ รูปนามในภพอื่นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ (นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย)

ความจริงแล้วปฏิสนธิวิญญาณเหมือนเมล็ดพืช กรรมเหมือนนา ส่วนตัณหาที่พอใจในภพเหมือนความชุ่มชื้น ทั้งสามอย่างนี้เป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ถือปฏิสนธิในภพต่างๆ ดังพระพุทธพจน์ในอังคุตตรนิกายว่า

อิติ โข อานนฺท กมฺมํ เขตฺตํ. วิญฺญาณํ พีชํ. ตณฺหา เสฺนโห.[๘๐]

“ดูกรอานนท์ เหตุนี้แล ดูกรอานนท์ เหตุนี้แล กรรมจึงชื่อว่าเป็นไร่นา วิญญาณชื่อว่าเป็นเมล็ดพืช ตัณหาชื่อว่าเป็นความชุ่มชื้น”]

ปฏิปทาแห่งการบรรลุความดับของรูปนาม

อยํ ปญฺเห อนุสนฺธึ ปุจฺฉติ. อนุสนฺธึ ปุจฺฉนฺโต กึ ปุจฺฉติ. อนุปาทิเสสํ นิพฺพานธาตุํ. ตีณิ จ สจฺจานิ สงฺขตานิ นิโรธธมฺมานิ ทุกฺขํ สมุทโย มคฺโค. นิโรโธ อสงฺขโต. ตตฺถ สมุทโย ทฺวีสุ ภูมีสุ ปหียติ ทสฺสนภูมิยา จ ภาวนาภูมิยา จ. ทสฺสเนน ตีณิ สํโยชนานิ ปหียนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส. ภาวนาย สตฺต สํโยชนานิ ปหียนฺติ กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท รูปราโค อรูปราโค มาโน อุทฺธจฺจํ อวิชฺชาวเสสา. เตธาตุเก อิมานิ ทส สํโยชนานิ ปญฺโจรมฺภาคิยานิ ปญฺจุทฺธมฺภาคิยานิ.

“อชิตมาณพนี้ย่อมถามอนุสนธิ (ข้อความที่กำลังถามอยู่) [อันสืบเนื่องมาจาก]ปัญหาก่อน

ถามว่า : เมื่อถามอนุสนธิ ชื่อว่าย่อมถามอะไร

ตอบว่า : ถามความดับกิเลสที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่

อนึ่ง สัจจะ ๓ คือ ทุกข์ สมุทัย และมรรค เป็นสังขตธรรม (ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง) และมีสภาพดับไป ส่วนนิโรธเป็นอสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

ในสัจจะเหล่านั้น สมุทัยย่อมถูกละในภูมิธรรม ๒ ประการ คือ ทัสสนภูมิ [โสดาปัตติมรรค] และภาวนาภูมิ [มรรคเบื้องบน ๓]

สังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ย่อมถูกละด้วยโสดาปัตติมรรค

สังโยชน์ ๗ คือ กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาที่เหลือ ย่อมถูกละด้วยมรรคเบื้องบน ๓

สังโยชน์ ๑๐ เหล่านี้อันเป็นส่วนเบื้องต่ำ ๕ [ปรากฏในกามภูมิ]เป็นส่วนเบื้องบน ๕ [ปรากฏในรูปภูมิและอรูปภูมิ] มีอยู่ในโลกธาตุ ๓ [กามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ]”

[ข้อความนี้แสดงถึงปฏิปทาแห่งการบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ซึ่งเป็นสภาพดับรูปนามทั้งหมดว่าคืออริยสัจ ๔ จำแนกเป็น

๑. สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่งโดยปัจจัยในอดีตคืออวิชชา สังขาร เป็นต้น และปัจจัยในปัจจุบันคือกรรม จิต อุตุ และอาหาร ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย และมรรค

๒. อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยในอดีตและปัจจุบันปรุงแต่ง คือ นิโรธ

ในบรรดาอริยสัจ ๔ เหล่านี้ สมุทยสัจเป็นธรรมที่ควรละ (ปหาตัพพธรรม) จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สมุทยสัจที่ควรละด้วยโสดาปัตติมรรค คือ ตัณหาที่ให้ไปเกิดในอบายภูมิ ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค พระโสดาบันผู้ละตัณหานี้ได้จึงไม่ไปเกิดในอบายภูมิ

๒. สมุทยสัจที่ควรละด้วยมรรคเบื้องบน ๓ คือ

ก. ตัณหาหยาบที่เป็นการเสพเมถุน ละได้ด้วยสกทาคามิมรรค พระสกทาคามีผู้ละตัณหานี้แล้วจึงไม่เสพเมถุน

ข. ตัณหาละเอียดที่เป็นความพอใจในกามราคะ ละได้ด้วยอนาคามิมรรค พระอนาคามีผู้ละตัณหานี้แล้วจึงไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสเป็นส่วนใหญ่ ไม่ไปเกิดในกามาวจรภูมิ

ค. ตัณหาละเอียดที่เป็นความพอใจในรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ละได้ด้วยอรหัตตมรรค พระอรหันต์จึงไม่เกิดอีก เพราะละความพอใจในภพทั้งปวง

คำว่า สังโยชน์ แปลตามศัพท์ว่า "เครื่องผูกไว้เสมอ" หมายถึง ผูกเหล่าสัตว์ไว้ในภพเสมอ มิให้พ้นไปจากภพได้ โดย สํ อุปสรรคใน สํโยชน มีความหมายว่า สพฺพทา (ในกาลทั้งปวง, เสมอ) ดังคัมภีร์เนตติฏีกาอธิบายว่า

สํโยชนวเสนาติ สพฺพทา โยชนวเสน พนฺธนวเสน.[๘๑]

"คำว่า สํโยชนวเสน แปลว่า โดยการผูกไว้ในเสมอ"

สังโยชน์ ๑๐ ซึ่งผูกเหล่าสัตว์ไว้ในภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ ละได้ด้วยมรรค ๒ ประเภท คือ

๑. โสดาปัตติมรรค ละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

๒. มรรคเบื้องบน ๓ ละกามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

สังโยชน์เหล่านี้จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. โอรัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต่ำ คือ ทำให้เกิดในภูมิเบื้องต่ำคือกามภูมิ หรือพึงละด้วยมรรคเบื้องต่ำ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และปฏิฆะ

๒. อุทธัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องสูง คือ ทำให้เกิดในภูมิเบื้องสูงคือรูปภูมิและอรูปภูมิ หรือพึงละด้วยอรหัตตมรรค ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา]

การละสังโยชน์ตามกำลังอินทรีย์

[๑๒] ตตฺถ ตีณิ สํโยชนานิ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อธิฏฺฐาย นิรุชฺฌนฺติ. สตฺต สํโยชนานิ กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท รูปราโค อรูปราโค มาโน อุทฺธจฺจํ อวิชฺชาวเสสา อญฺญินฺทฺริยํ อธิฏฺฐาย นิรุชฺฌนฺติ. ยํ ปน เอวํ ชานาติ "ขีณา เม ชาตี"ติ, อิทํ ขเย ญาณํ. "นาปรํ อิตฺถตฺตายา"ติ ปชานาติ, อิทํ อนุปฺปาเท ญาณํ. อิมานิ เทฺว ญาณานิ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ. ตตฺถ ยญฺจ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ยญฺจ อญฺญินฺทฺริยํ, อิมานิ อคฺคผลํ อรหตฺตํ ปาปุณนฺตสฺส นิรุชฺฌนฺติ. ตตฺถ ยญฺจ ขเย ญาณํ ยญฺจ อนุปฺปาเท ญาณํ, อิมานิ เทฺว ญาณานิ เอกปญฺญา. อปิจ อารมฺมณสงฺเกเตน เทฺว นามานิ ลพฺภนฺติ. "ขีณา เม ชาตี"ติ ปชานนฺตสฺส ขเย ญาณนฺติ นามํ ลภติ. "นาปรํ อิตฺถตฺตายา"ติ ปชานนฺตสฺส อนุปฺปาเท ญาณนฺติ นามํ ลภติ. สา ปชานนฏฺเฐน ปญฺญา, ยถาทิฏฺฐํ อปิลาปนฏฺเฐน สติ.

"ในบรรดาสังโยชน์ ๑๐ เหล่านั้น สังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ย่อมดับไปเมื่อบรรลุอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ (ปัญญาในโสดาปัตติมรรค)

สังโยชน์ ๗ คือ กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาที่เหลือ ย่อมดับไปเมื่อบรรลุอัญญินทรีย์ (ปัญญาในมรรคเบื้องบน ๓)

ญาณที่รู้เห็นอย่างนี้ว่า 'ชาติของเราสิ้นแล้ว' เป็นญาณรู้ความสิ้นไป[ของชาติ] (ขยญาณ) และญาณที่รู้เห็นว่า 'กิจอื่นที่ควรทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี' เป็นญาณรู้การไม่เกิดขึ้น[ของปฏิสนธิจิต] (อนุปปาทญาณ) ญาณทั้งสองอย่างนี้เป็นอัญญาตาวินทรีย์ (ปัญญาในอรหัตตผล)

ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น อินทรีย์เหล่านี้ คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ และอัญญินทรีย์ ย่อมดับไปเมื่อบุคคลบรรลุอรหัตตผลอันสูงสุด

ในบรรดาญาณเหล่านั้น ญาณทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ญาณรู้ความสิ้นไป[ของชาติ] (ขยญาณ) และญาณรู้การไม่เกิดขึ้น[ของปฏิสนธิจิต] (อนุปปาทญาณ) เป็นปัญญาอย่างเดียวกัน [อรหัตตผลญาณ] แต่ชื่อทั้ง ๒ ย่อมปรากฏโดยประเภทแห่งอารมณ์ เพราะเมื่อพระอรหันต์รู้ว่า 'ชาติของเราสิ้นแล้ว' ญาณดังกล่าวย่อมได้ชื่อว่า ขยญาณ เมื่อท่านรู้ว่า 'กิจอื่นที่ควรทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี' ย่อมได้ชื่อว่า อนุปปาทญาณ

ปัญญา[ที่เป็นเครื่องตัดกระแส]นั้นชื่อว่า ปัญญา เพราะมีสภาวะหยั่งเห็น

สติ[ที่เป็นเครื่องกั้นกระแส]นั้นชื่อว่า สติ เพราะมีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย [เหมือนสมอปักลงดิน] ตามอารมณ์ที่ตนได้พบเห็น”

[อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ คือ ปัญญาในโสดาปัตติมรรค ทำหน้าที่ละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส เมื่อบุคคลบรรลุโสดาปัตติมรรคแล้ว สังโยชน์ ๓ ข้างต้นย่อมหมดสิ้นไป

อัญญินทรีย์ คือ ปัญญาในมรรคเบื้องบน ๓ ทำหน้าที่ละสังโยชน์ ๗ คือ กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา เมื่อบุคคลบรรลุมรรคเบื้องบน ๓ แล้ว สังโยชน์เหล่านั้นย่อมหมดสิ้นไปตามสมควรแก่มรรคนั้นๆ

อัญญาตาวินทรีย์ คือ ปัญญาในอรหัตตผล ทำหน้าที่รู้เห็นว่า ชาติของเราสิ้นแล้ว และรู้เห็นว่ากิจอื่นที่ควรทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี กิจดังกล่าวหมายถึง ปริญญากิจ คือ กิจในการรู้ชัดทุกขสัจ ปหานกิจ คือ กิจในการละสมุทัยสัจ สัจฉิกิริยากิจ คือ กิจในการกระทำให้แจ้งนิโรธสัจ และภาวนากิจ คือ กิจในการเจริญมรรคสัจ

เมื่อบุคคลบรรลุมรรคเบื้องบน ๓ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ย่อมดับไป และเมื่อเขาบรรลุอรหัตตผล อัญญินทรีย์ย่อมดับไป ดังนั้น ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ที่เกิดขึ้นเสมอแก่บุคคลผู้บรรลุพระนิพพานก็ย่อมดับไปเช่นเดียวกัน เพราะแม้กระทั่งธรรมที่เป็นเหตุให้บรรลุพระนิพพานยังแปรปรวนดับไปสังขตธรรมในภูมิ ๓ ก็ต้องดับไปโดยแท้

ขยญาณ คือ ญาณรู้ความสิ้นไปของชาติ และอนุปปาทญาณ คือ ญาณรู้การไม่เกิดขึ้นของปฏิสนธิจิต ญาณทั้งสองนี้เป็นชื่อของอรหัตตผลญาณเหมือนกัน แต่เรียกเป็นสองชื่อตามปัจจเวกขณญาณที่รับเอาอารมณ์ต่างกันซึ่งเป็นความสิ้นไปของชาติและการไม่เกิดขึ้นของปฏิสนธิจิต

คำว่า อปิลาปน (ไม่เลื่อนลอย) ประกอบรูปศัพท์จาก น ศัพท์ + ปฺลุ ธาตุ (คติยํ = ไป) + ณาเป การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย

สติมีลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ คือ

๑. มีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย (อปิลาปนลกฺขณา) คือ ทำให้จิตหยั่งลงในอารมณ์ที่พบเห็นเหมือนสมอปักลงดิน

๒. มีหน้าที่ไม่หลงลืม (อสมฺโมสรสา) คือ ทำให้ระลึกได้อยู่เสมอ

๓. มีการรักษาจิตเป็นเครื่องปรากฏ (อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา) คือ รักษาจิตไว้ให้อยู่กับปัจจุบันอารมณ์

๔. มีสัญญาเป็นเหตุใกล้ (สญฺญาปทฏฺฐานา) คือ สติในขณะระลึกถึงความดีมีเหตุใกล้คือสัญญา ซึ่งเป็นการจำได้หมายรู้ ดังคัมภีร์อรรถกถา[๘๒] กล่าวว่า ถิรสญฺญาปทฏฺฐานา (มีเหตุใกล้คือสัญญาที่มั่นคง) แต่สติในขณะปฏิบัติธรรมมีเหตุใกล้คือกองรูปเป็นต้น ดังคัมภีร์อรรถกถา[๘๓] กล่าวว่า กายาทิสติปฏฺฐานปทฏฺฐานา (มีเหตุใกล้คือที่ตั้งของสติมีกองรูปเป็นต้น) ดังนั้น วิปัสสนาภาวนาจึงมีไม่ได้โดยปราศจากการเจริญสติรับรู้สภาวธรรมเป็นอารมณ์ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตฺตธมฺเมสุ กญฺจิ ธมฺมํ อนามสิตฺวา ภาวนา นาม นตฺถิ, ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสกปริเทเว สมติกฺกนฺตาติ เวทิตพฺพา.[๘๔]

"อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภาวนาที่ไม่เนื่องด้วยกาย เวทนา จิต หรือสภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่มี ดังนั้น พึงทราบว่าแม้ท่านเหล่านั้นล่วงพ้นความโศกและความรำพันคร่ำครวญได้ด้วยทางสายนี้"

ด้วยเหตุนี้ การใคร่ครวญพิจารณาด้วยจินตามยปัญญาจึงไม่ใช่การปฏิบัติธรรม ความจริงแล้วโยนิโสมนสิการที่กล่าวไว้ในพระสูตรต่างๆ มีความหมายตามศัพท์ว่า "การใส่ใจด้วยปัญญา" บางแห่งหมายถึงการพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผล บางแห่งหมายถึงการเจริญสติระลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบันโดยมีปัญญาหยั่งเห็นสภาวลักษณะหรือสามัญญลักษณะประกอบร่วมกับสติ (ดู ข้อ [๗] เรื่องภาวนามยปัญญา)]

จำแนกรูปนามโดยอินทรีย์

[๑๓] ตตฺถ เย ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา, อิทํ นามรูปํ. ตตฺถ เย ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมา, อิทํ นามํ. ยานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ รูปานิ, อิทํ รูปํ. ตทุภยํ นามรูปํ วิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ. ตสฺส นิโรธํ ภควนฺตํ ปุจฺฉนฺโต อายสฺมา อชิโต ปารายเน เอวมาห-

"ปญฺญา เจว สติ จ นามรูปญฺจ มาริส
เอตํ เม ปุฏฺโฐ ปพฺรูหิ กตฺเถตํ อุปรุชฺฌตี"ติ.[๘๕]

"ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อุปาทานขันธ์ ๕ นี้ คือ รูปนาม

รูปที่เป็นอินทรีย์ ๕ [จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์] ชื่อว่า รูป

ธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ [ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต] ชื่อว่า นาม

รูปนามทั้งสองนั้นประกอบกับจิต ท่านอชิตะทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงการดับของรูปนามนั้น จึงกล่าวอย่างนี้ในปารายนวรรคว่า

'ท่านผู้นิรทุกข์ ปัญญา สติ และรูปนาม ทั้งหมดนี้ย่อมดับ ณ ที่ใด พระองค์ที่ข้าพระองค์ทูลถามแล้วจงตรัสบอกความดับของรูปนามเหล่านั้น'"

[พระมหากัจจายนะได้อธิบายความหมายของปัญญาและสติในบาทคาถาว่า ปญฺญา เจว สติ จ แล้ว บัดนี้ กล่าวข้อความนี้เพื่ออธิบายรูปนามในบาทคาถาว่า นามรูปญฺจ มาริส

ท่านกล่าวถึงรูปในที่นี้ว่าคืออินทริยรูป ๕ อันได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ เพราะเป็นรูปที่ประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป และได้กล่าวถึงนามว่า คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต เพราะเป็นนามที่ประจักษ์แก่บุคคลทั่วไปเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม จิต เจตสิก และรูปที่เหลือพึงถือเอาได้โดยความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น อนันตรปัจจัยเป็นต้น และนิสสยปัจจัยพร้อมทั้งอารัมมณปัจจัยเป็นต้น การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สหจรณนัย คือ นัยที่ดำเนินไปร่วมกัน ดังคำว่า สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) คำนี้หมายถึงพระสารีบุตรผู้เป็นอัครสาวกคู่กับพระโมคคัลลานะ ไม่ใช่พระสารีบุตรอีกรูปหนึ่งซึ่งปรากฏสมญานามว่า หัตถกสารีบุตร (พระสารีบุตรผู้เป็นบุตรของช่างไม้)

คำว่า ตทุภยํ นามรูปํ วิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ (รูปนามทั้งสองนั้นประกอบกับจิต) เป็นคำกล่าวโดยอ้อมตามที่ชาวโลกเข้าใจกันโดยทั่วไป ความจริงแล้วนามคือจิตและเจตสิกย่อมประกอบกันได้โดยเกิดขึ้นพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน และมีที่ตั้งอย่างเดียวกัน ตามปกติแล้วนามจะเกิดร่วมกับรูปดังที่กล่าวมานี้ แต่ประกอบกับรูปไม่ได้ ดังนั้น คำนี้จึงมิได้หมายถึงความเป็นสัมปยุตตปัจจัยของรูปนาม เพราะรูปเป็นวิปปยุตตปัจจัยที่ไม่ประกอบกับนาม

ในประโยคว่า เย ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา, อิทํ นามรูปํ (อุปาทานขันธ์ ๕ นี้ คือ รูปนาม) คำว่า อิทํ ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ ตามบทหลังว่า นามรูปํ จึงเป็นวิเสสนะของคำว่า อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํ โดยคำว่า ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ติดตามมาจากประโยคหน้า แม้คำนี้จะเปลี่ยนรูปไปตาม นามรูปํ ก็ไม่ถือว่าเป็นรูปอื่น เพราะมีความหมายเหมือนกัน ดังกฎทั่วไปกล่าวไว้ในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว.[๕๖]

"ศัพท์ที่ต่างกันบางศัพท์ เป็นเหมือนมิใช่ศัพท์อื่น"]

การจำแนกสติและปัญญาโดยอินทรีย์

ตตฺถ สติ จ ปญฺญา จ จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ. สติ เทฺว อินฺทฺริยานิ สตินฺทฺริยญฺจ สมาธินฺทฺริยญฺจ. ปญฺญา เทฺว อินฺทฺริยานิ ปญฺญินฺทฺริยญฺจ วีริยินฺทฺริยญฺจ.

“ในคาถานั้น สติและปัญญาเป็นอินทรีย์ ๔ คือ สติเป็นอินทรีย์ ๒ อันได้แก่ สตินทรีย์และสมาธินทรีย์

ปัญญาเป็นอินทรีย์ ๒ อันได้แก่ ปัญญินทรีย์ และวิริยินทรีย์”

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงว่า อนุปาทิเสสนิพพานที่อชิตมาณพถามถึงนั้น บุคคลพึงบรรลุด้วยอิทธิบาท ๔ และอิทธิบาท ๔ ก็มีอินทรีย์ ๔ อันได้แก่ วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาเป็นมูลเหตุ

สติที่มีกำลังย่อมก่อให้เกิดสมาธิ เหมือนการสีไม้อย่างต่อเนื่องย่อมก่อให้เกิดความร้อนและเปลวไฟ สติเหมือนการสีไม้ สมาธิเหมือนความร้อน ปัญญาเหมือนเปลวไฟ ดังนั้น แม้พระพุทธองค์จะตรัสถึงสติไว้โดยตรง ก็หมายรวมถึงสมาธิอีกด้วย สติจึงสามารถละกิเลสในระยะปริยุฏฐานได้ จัดเป็นอินทรีย์ ๒ อันได้แก่ สตินทรีย์ และสมาธินทรีย์

แม้พระพุทธองค์จะตรัสถึงปัญญาไว้โดยตรง ก็หมายรวมถึงวิริยะอีกด้วย เพราะปัญญาที่ละอนุสัยย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากความเพียรที่เป็นสัมมัปปธาน ๔]

การเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยสมาธิและสัมมัปปธาน

ยา อิเมสุ จตูสุ อินฺทฺริเยสุ สทฺทหนา โอกปฺปนา, อิทํ สทฺธินฺทฺริยํ. ตตฺถ ยา สทฺธาธิปเตยฺยา จิตฺเตกคฺคตา, อยํ ฉนฺทสมาธิ. สมาหิเต จิตฺเต กิเลสานํ วิกฺขมฺภนตาย ปฏิสงฺขานพเลน วา ภาวนาพเลน วา, อิทํ ปหานํ. ตตฺถ เย อสฺสาสปสฺสาสา วิตกฺกวิจารา สญฺญาเวทยิตา สรสงฺกปฺปา, อิเม สงฺขารา. อิติ ปุริมโก จ ฉนฺทสมาธิ, กิเลสวิกฺขมฺภนตาย จ ปหานํ, อิเม จ สงฺขารา. ตทุภยํ ฉนฺทสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ โวสฺสคฺคปริณามึ. ตตฺถ ยา วีริยาธิปเตยฺยา จิตฺเตกคฺคตา, อยํ วีริยสมาธิ...ตตฺถ ยา จิตฺตาธิปเตยฺยา จิตฺเตกคฺคตา, อยํ จิตฺตสมาธิ...ตตฺถ ยา วีมํสาธิปเตยฺยา จิตฺเตกคฺคตา, อยํ วีมํสาสมาธิ. สมาหิเต จิตฺเต กิเลสานํ วิกฺขมฺภนตาย ปฏิสงฺขานพเลน วา ภาวนาพเลน วา, อิทํ ปหานํ. ตตฺถ เย อสฺสาสปสฺสาสา วิตกฺกวิจารา สญฺญาเวทยิตา

สรสงฺกปฺปา, อิเม สงฺขารา. อิติ ปุริมโก จ วีมํสาสมาธิ, กิเลสวิกฺขมฺภนตาย จ ปหานํ อิเม จ สงฺขารา, ตทุภยํ วีมํสาสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ โวสฺสคฺคปริณามึ.

“ความเชื่อมั่นเลื่อมใส[ในพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม] ที่ประกอบกับอินทรีย์ ๔ นี้ เป็นศรัทธินทรีย์

ในอินทรีย์ ๕ เหล่านั้น ความตั้งมั่นแห่งจิตที่มีศรัทธาเป็นใหญ่นี้ชื่อว่า ฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่)

เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว[ด้วยวิปัสสนาสมาธิ] การละกิเลสด้วยกำลังแห่งการพิจารณาหรือกำลังแห่งภาวนาเพื่อข่มกิเลสไว้ ชื่อว่า ปหานะ (การละ)

ลมหายใจเข้าออก วิตก วิจาร สัญญา เวทนา อันเป็นธรรมที่ควรระลึกใคร่ครวญ [โดยมีกิจอย่างเดียวกัน] ทั้งหมดนี้ชื่อว่า สังขาร

โดยประการดังนี้ ฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) ข้างต้น การละด้วยการข่มกิเลส และสังขารเหล่านี้ [ย่อมปรากฏในวิปัสสนาขณะและมรรคขณะ] ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐทั้งสองอย่างนั้น อันอาศัยความสงัดจากกิเลส อาศัยการสำรอกกิเลส อาศัยความดับกิเลส น้อมไปเพื่อความสละกิเลส

ในข้อนั้น ความตั้งมั่นแห่งจิตที่มีวิริยะเป็นใหญ่นี้ชื่อว่า วิริยสมาธิ (สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่)...ความตั้งมั่นแห่งจิตที่มีความตั้งใจเป็นใหญ่นี้ชื่อว่า จิตตสมาธิ (สมาธิที่มีความตั้งใจเป็นใหญ่)...ความตั้งมั่นแห่งจิตที่มีความใคร่ครวญเป็นใหญ่นี้ชื่อว่า วิมังสาสมาธิ (สมาธิที่มีความใคร่ครวญเป็นใหญ่)

เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว[ด้วยวิปัสสนาสมาธิ] การละกิเลสด้วยกำลังแห่งการพิจารณาหรือกำลังแห่งภาวนาเพื่อข่มกิเลสไว้ ชื่อว่า ปหานะ (การละ)

ลมหายใจเข้าออก วิตก วิจาร สัญญา เวทนา อันเป็นธรรมที่ควรระลึกใคร่ครวญ [โดยมีกิจอย่างเดียวกัน] ทั้งหมดนี้ชื่อว่า สังขาร

โดยประการดังนี้ วีมังสาสมาธิ (สมาธิที่มีความใคร่ครวญเป็นใหญ่) การละด้วยการข่มกิเลส และสังขารเหล่านี้ [ย่อมปรากฏในวิปัสสนาขณะและมรรคขณะ] ผู้ปฏิบัติธรรมย่อม

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐทั้งสองอย่างนั้น อันอาศัยความสงัด[จากกิเลส] อันอาศัยความดับ[กิเลส] อันน้อมไปเพื่อการสละ[กิเลส]

[อิทธิบาท ๔ ที่มีมูลเหตุคืออินทรีย์ ๔ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังมีมูลเหตุสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ศรัทธา เมื่อบุคคลมีศรัทธาแล้วจึงตั้งใจปฏิบัติธรรมโดยประกอบด้วยอิทธิบาท ๔ ได้ ดังพระพุทธพจน์[๘๗] ว่า สทฺธาย ตรติ โอฆํ (บุคคลย่อมข้ามห้วงน้ำด้วยศรัทธา)

คำว่า ฉนฺทสมาธิ แปลว่า "สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่" มาจาก ฉนฺท ศัพท์ + อธิปติ ศัพท์ + สมาธิ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉนฺทาธิปติ สมาธิ ฉนฺทสมาธิ ลบ อธิปติ ศัพท์ในท่ามกลางสมาส ตามหลักภาษาเรียกว่า มัชเฌโลปสมาส คือ สมาสที่ลบศัพท์กลาง

ในเรื่องนี้ท่านกล่าวถึงสมาธิ ๔ ประเภท คือ

๑. ฉันทสมาธิ สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่

๒. วิริยสมาธิ สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่

๓. จิตตสมาธิ สมาธิที่มีความตั้งใจเป็นใหญ่

๔. วิมังสาสมาธิ สมาธิที่มีความใคร่ครวญเป็นใหญ่

ฉันทะ คือ ความต้องการจะทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งทางกาย วาจา หรือใจ ความต้องการดังกล่าวอาจประกอบร่วมกับโลภะก็ได้ จัดเป็นอกุศลฉันทะ คือ ฉันทะที่เป็นอกุศล หรือประกอบร่วมกับอโลภะก็ได้ จัดเป็นกุศลฉันทะ คือ ฉันทะที่เป็นกุศล (ฉันทะในการอธิษฐานปรารถนาพระนิพพานก็จัดเป็นกุศลฉันทะเช่นเดียวกัน) เพราะฉันทะเป็นปกิณณกเจตสิกที่ประกอบกับกุศลจิตหรืออกุศลจิตก็ได้ ในที่นี้หมายถึงฉันทะที่ประกอบกับศรัทธา จึงมีความเชื่อมั่นต้องการจะละกิเลสในวิปัสสนาขณะและมรรคขณะ

คำว่า สังขาร แบ่งออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. กายสังขาร สภาพที่ร่างกายทำให้เกิดขึ้น หมายถึง ลมหายใจเข้าออกที่เนื่องด้วยร่างกาย เมื่อมีร่างกาย ลมหายใจเข้าออกจึงเกิดขึ้น

๒. วจีสังขาร สภาพปรุงแต่งถ้อยคำ หมายถึง วิตกและวิจาร ซึ่งทำหน้าที่ปรุงแต่งถ้อยคำให้มีประการต่างๆ

๓. จิตตสังขาร สภาพที่ถูกจิตทำให้เกิดขึ้น หมายถึง เวทนาและสัญญา กล่าวคือ เวทนาและสัญญาเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยจิต เมื่อมีจิต เวทนาและสัญญาจึงเกิดขึ้น เพราะมีจิตเป็นประธาน

แม้ในที่นี้จะกล่าวถึงสังขาร ๓ ประการ ก็หมายถึงวิริยะที่ยังสังขารเหล่านั้นให้เกิดขึ้นจวบจนบรรลุความสำเร็จแห่งภาวนา การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้

จากคำแสดงผล โดยกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคือสังขาร ๓ ประการ แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุคือวิริยะ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปธานสงฺขาร (สังขารอันประเสริฐ) เพื่อห้ามสังขารที่เป็นสังขตธรรม ในที่นี้แปล ปธานสงฺขาร ว่า ความเพียรอันประเสริฐ (คือ สัมมัปปธาน ๔) เพื่อสื่อถึงสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายไว้ในเรื่องนี้

ด้วยเหตุดังกล่าว บุคคลที่เจริญอิทธิบาททั้ง ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา อย่างแรงกล้า ต้องมีสมาธิที่ประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นและสัมมัปปธานทั้ง ๔ ถ้าไม่ประกอบด้วยธรรมทั้งสองอย่างนี้ อิทธิบาท ๔ ของเขาย่อมไม่อาจถึงความไพบูลย์ได้ ข้อความนี้พบในสังยุตตนิกาย อสังขต-สูตร[๘๘]

ผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยอิทธิบาททั้ง ๔ เหล่านี้ ชื่อว่าเจริญอิทธิบาทอันอาศัยความสงัดจากกิเลสโดยหน้าที่ และน้อมไปเพื่อการสละกิเลสโดยอัธยาศัยในวิปัสสนาขณะ แต่ในมรรค-ขณะ เขาชื่อว่าเจริญอิทธิบาทอันอาศัยการกำจัดกิเลสโดยหน้าที่ และน้อมไปเพื่อการสละกิเลสโดยรับเอาเป็นอารมณ์ หมายความว่า วิปัสสนาปัญญาละกิเลสโดยความเป็นตทังคปหาน คือ ละได้ชั่วขณะ ส่วนมรรคปัญญาละกิเลสโดยความเป็นสมุจเฉทปหาน คือ ละได้โดยเด็ดขาด]

สมาธิทั้งปวงมีญาณเป็นเหตุ

[๑๔] สพฺโพ สมาธิ ญาณมูลโก ญาณปุพฺพงฺคโม ญาณานุปริวตฺติ.

ยถา ปุเร ตถา ปจฺฉา ยถา ปจฺฉา ตถา ปุเร
ยถา ทิวา ตถา รตฺตึ ยถา รตฺตึ ตถา ทิวา.

“สมาธิทั้งปวงมี[วิปัสสนา]ญาณเป็นเหตุ มี[มรรค]ญาณเป็นประธาน คล้อยตาม[ปัจจเวกขณ]ญาณ ดังมีสาธกว่า

‘ขันธ์ในภพต่อไปย่อมปรากฏ[ด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ]เหมือนขันธ์ในภพก่อน จิตของผู้อื่นใน ๗ วันก่อนย่อมปรากฏ[ด้วยเจโตปริยญาณ] เหมือนจิตของผู้อื่นใน ๗ วันหลัง รูปในเวลากลางคืนย่อมปรากฏ[ด้วยทิพยจักษุญาณ] เหมือนรูปที่ปรากฏในเวลากลางวัน รูปในเวลากลางวันย่อมปรากฏ[ด้วยทิพยจักษุญาณ] เหมือนรูปที่ปรากฏในเวลากลางคืน’”

[สมาธิทั้งปวง คือ ฉันทสมาธิ วิริยสมาธิ จิตตสมาธิ และวิมังสาสมาธิ มีวิปัสสนาญาณเป็นเหตุ เพราะวิปัสสนาญาณเป็นปฏิปทาเบื้องแรกในการบรรลุมรรคผล มีมรรคญาณเป็นประธาน เพราะมรรคญาณเป็นจุดมุ่งหมายของการเจริญอิทธิบาท ๔ และคล้อยตามปัจจเวกขณญาณ เพราะปัจจเวกขณญาณเป็นญาณที่เกิดต่อจากผลญาณที่ถัดจากมรรคญาณ ทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมพิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว หรือกิเลสที่ยังเหลืออยู่ เมื่อใคร่ครวญดังนี้แล้วจึงทราบว่าตนบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลแล้ว

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ญาณมูลโก หมายถึง ปัญญาที่มีมาตั้งแต่ปฏิสนธิที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ คำว่า ญาณปุพฺพงฺคโม คือ ปัญญาในอุปจารสมาธิ ส่วนคำว่า ญาณานุปริวตฺติ คือ ปัญญาในอัปปนาสมาธิ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ญาณมูลโก หมายถึง ปัญญาในอุปจารสมาธิ คำว่า ญาณปุพฺพงฺคโม คือ ปัญญาในอัปปนาสมาธิ ส่วนคำว่า ญาณานุปริวตฺติ คือ ปัญญาในอภิญญา

อนึ่ง คาถาข้างต้นแปลตามคำอธิบายในอรรถกถาของเนตติปกรณ์[๘๙] ในคัมภีร์เถรคาถามีข้อความสลับบาทกัน และเป็นคำกล่าวของกุลลเถระ มีคำแปลตามอรรถกถาของเถรคาถา[๙๐] ว่า

ยถา ทิวา ตถา รตฺตึ ยถา รตฺตึ ตถา ทิวา
ยถา ปุเร ตถา ปจฺฉา ยถา ปจฺฉา ตถา ปุเร.[๙๑]

"ร่างกายนี้ย่อมหลั่งของไม่สะอาดในเวลากลางคืน เหมือนในเวลากลางวัน ย่อมหลั่งของไม่สะอาดในเวลากลางวัน เหมือนในเวลากลางคืน เป็นของไม่สะอาดในกาลภายหลัง[ที่แก่เฒ่า] เหมือนในกาลก่อน[ที่ยังเป็นหนุ่มสาว] เป็นของไม่สะอาดในกาลก่อน[ที่ยังเป็นหนุ่มสาว] เหมือนในกาลภายหลัง[ที่แก่เฒ่า]"

อนึ่ง สังยุตตนิกาย มหาวรรค มีข้อความที่คล้ายคลึงกับเนตติปกรณ์ และมีคำแปลตามอรรถกถาของสังยุตตนิกาย[๙๒] ว่า

ยถา ปุเร ตถา ปจฺฉา ยถา ปจฺฉา ตถา ปุเร
ยถา อโธ ตถา อุทฺธํ ยถา อุทฺธํ ตถา อโธ
ยถา ทิวา ตถา รตฺตึ ยถา รตฺตึ ตถา ทิวา.[๙๓]

"ภิกษุสำคัญอยู่ในกาลภายหลัง[ที่บรรลุอรหัตตผลแล้ว] เหมือนในกาลก่อน [ที่เริ่มเจริญกรรมฐาน] สำคัญอยู่ในกาลก่อน[ที่เริ่มเจริญกรรมฐาน] เหมือนในกาลภายหลัง[ที่บรรลุอรหัตตผลแล้ว] สำคัญอยู่ในร่างกายส่วนบน เหมือนในร่างกายส่วนล่าง สำคัญอยู่ในร่างกายส่วนล่าง เหมือนในร่างกายส่วนบน สำคัญอยู่ใน

เวลากลางคืน เหมือนในเวลากลางวัน สำคัญอยู่ในเวลากลางวัน เหมือนในเวลากลางคืน”

อย่างไรก็ตาม พระไตรปิฎกฉบับสังคายนาและฉบับไทยมิได้พิมพ์ข้อความในสังยุตตนิกายนี้เป็นรูปคาถา ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปเป็นคาถาเหมือนเนตติปกรณ์และเถรคาถา]

อิติ วิวเฏน เจตสา อปริโยนทฺเธน สปฺปภาสํ จิตฺตํ ภาเวติ. ปญฺจินฺทฺริยานิ กุสลานิ จิตฺตสหภูนิ จิตฺเต อุปฺปชฺชมาเน อุปฺปชฺชนฺติ. จิตฺเต นิรุชฺฌมาเน นิรุชฺฌนฺติ. นามรูปญฺจ วิญฺญาณเหตุกํ วิญฺญาณปจฺจยา นิพฺพตฺตํ. ตสฺส มคฺเคน เหตุ อุปจฺฉินฺโน. วิญฺญาณํ อนาหารํ อนภินนฺทิตํ อปฺปฏิสนฺธิกํ ตํ นิรุชฺฌติ. นามรูปมฺปิ อเหตุ อปฺปจฺจยํ ปุนพฺภวํ น นิพฺพตฺตยติ. เอวํ วิญฺญาณสฺส นิโรธา ปญฺญา จ สติ จ นามรูปญฺจ นิรุชฺฌติ. เตนาห ภควา-

“ยเมตํ ปญฺหํ อปุจฺฉิ อชิต ตํ วทามิ เต
ยตฺถ นามญฺจ รูปญฺจ อเสสํ อุปรุชฺฌติ
วิญฺญาณสฺส นิโรเธน เอตฺเถตํ อุปรุชฺฌตี”ติ.[๙๔]

“โดยประการดังนี้ บุคคลมีจิตอันเปิดเผย ไม่มีกิเลสปกปิดอย่างนี้ ย่อมยังจิตที่สว่างไสวให้เกิดขึ้น เมื่อจิตดังกล่าวเกิดขึ้น กุศลที่เป็นอินทรีย์ ๕ [ของพระเสกขะ]ซึ่งเกิดพร้อมกับจิต ย่อมเกิดขึ้น เมื่อจิตดับก็ย่อมดับ

อนึ่ง รูปนามมีวิญญาณเป็นเหตุ เกิดจากเหตุคือวิญญาณ เหตุ[มีอวิชชาและตัณหาเป็นต้น]แห่งวิญญาณนั้นถูกมรรคตัดขาดแล้ว วิญญาณนั้นไม่มีอาหาร ไม่มีความยินดี [เพราะละตัณหาได้แล้ว] ไม่มีปฏิสนธิ ย่อมดับไป แม้รูปนามไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ย่อมก่อให้เกิดภพใหม่ไม่ได้

โดยประการดังนี้ ปัญญา สติ และรูปนาม ย่อมดับเพราะความดับไปแห่งวิญญาณ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ดูกรอชิตะ เราจะบอกปัญหาที่ท่านถามแล้วแก่ท่าน รูปนามย่อมดับไปโดยสิ้นเชิง ณ ที่ใด สติและปัญญานี้ย่อมดับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ’”

[ในที่นี้ท่านกล่าวถึงการบรรลุธรรมของบุคคลผู้บรรลุอภิญญาแล้ว เมื่อเขาบรรลุอภิญญาแล้วระลึกถึงภพก่อนเป็นต้น จิตของเขาย่อมสว่างไสวไม่ถูกกิเลสปกปิดไว้ เหมือนจิตของพระโพธิสัตว์ผู้ใกล้จะบรรลุพระสัพพัญญุตญาณที่สว่างไสวด้วยการบรรลุอภิญญา อินทรีย์ ๕ ที่ประกอบกับอิทธิบาท ๔ จัดเป็นกุศลธรรม ซึ่งเกิดพร้อมกับจิต ย่อมเกิดขึ้น เมื่อจิตดับก็ย่อมดับ แม้รูปนามที่มีวิญญาณเป็นเหตุก็ดับสนิทในอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะวิญญาณดับไป]

ตัวอย่าง ๔

"เย จ สงฺขาตธมฺมาเส เย จ เสกฺขา ปุถู อิธ (อิจฺจายสฺมา อชิโต)
เตสํ เม นิปโก อิริยํ ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ มาริสา"ติ.[๙๕]

"[ท่านอชิตะทูลถามว่า] ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ บุคคลเหล่าใดหยั่งเห็นธรรม[โดยไตรลักษณ์]แล้ว [พระอเสกขะ] และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ผู้ยังศึกษาอยู่ [พระเสกขะ ๗] พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอกปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์"

[ในตัวอย่างที่ ๑-๓ ท่านแสดงปุจฉาที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง (สัตตาธิฏฐาน, ปุคคลาธิฏฐาน) และมีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง (ธรรมาธิฏฐาน) บัดนี้ กล่าวตัวอย่างนี้เพื่อแสดงปุจฉาที่ผสมทั้งสองอย่างนั้น

คำว่า เสกฺข แปลว่า ผู้ยังต้องศึกษาอยู่ หมายถึง ยังประพฤติศีล สมาธิ และปัญญาเพื่อบรรลุอรหัตตผล

คำว่า อเสกฺข แปลว่า ผู้มิได้ศึกษาอยู่ หมายถึง พระอรหันต์ผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่พึงกระทำเพื่อการบรรลุธรรมอีก

เส ศัพท์ใน สงฺขาตธมฺมาเส ตามหลักภาษาไม่มีความหมายใดๆ เป็นเพียงอาคมคือการแทรกเสียงเข้าไปในตำแหน่งที่ไม่เคยมีเสียงนั้นอยู่ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๑๐๒) กล่าวว่า เสการาคโม อาขฺยาตนาเมหิ (ลง เส อักษรเป็นอาคมท้ายอาขยาตและนาม) เช่น

อาขยาต = กถํ อมฺเห *กโรมเส* (พวกเราจะกระทำอย่างไร)

นาม = เย เกจิ พุทฺธํ สรณํ *คตาเส* (ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งแล้ว]

[๑๕] อิมานิ ตีณิ ปทานิ ปุจฺฉิตานิ. เต ตโย ปญฺหา. กิสฺส. เสขาเสขวิปสฺสนาปุพฺพงฺคมปฺปหานโยเคน. เอวญฺหิ อาห. "เย จ สงฺขาตธมฺมาเส"ติ อรหตฺตํ ปุจฺฉติ. "เย จ เสกฺขา ปุถู อิธา"ติ เสขํ ปุจฺฉติ. "เตสํ เม นิปโก อิริยํ, ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ มาริสา"ติ วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมํ ปหา นํ ปุจฺฉติ.

"พากย์ ๓ เหล่านี้เป็นคำถาม มี ๓ ปัญหา เพราะตั้งคำถามถึงพระเสกขะ พระอเสกขะ และการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า ดังที่ท่านอชิตะกล่าวไว้อย่างนั้น

คำว่า เย จ สงฺขาตธมฺมาเส (บุคคลเหล่าใดหยั่งเห็นธรรมแล้ว) ถามถึงความเป็นพระอรหันต์

คำว่า เย จ เสกฺขา ปุถู อิธ (และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ผู้ยังศึกษาอยู่) ถามถึงความเป็นพระเสกขะ

คำว่า เตสํ เม นิปโก อิริยํ, ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ มาริส (พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถามแล้วจงตรัสบอกปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์) ถามถึงการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า"

[คำว่า เสกฺข, อเสกฺข ในบางแห่งใช้เป็น เสข, อเสข โดยลบ กฺ อักษร ดังสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) กล่าวว่า

สิกฺข วิชฺโชปาทาเน. สิกฺขติ, สิกฺขา, สิกฺขนํ, สิกฺขิตํ สิปฺปํ, สิกฺขโก, สิกฺขิโต, เสกฺโข, อเสกฺโข. กการโลเป "เสโข อเสโข"ติ รูปานิ ภวนฺติ.[๙๖]

"สิกฺข ธาตุในการเรียนวิชา. สิกฺขติ (ย่อมศึกษา), สิกฺขา (การศึกษา), สิกฺขนํ (การศึกษา), สิกฺขิตํ สิปฺปํ (ศิลปะที่บุคคลศึกษาแล้ว), สิกฺขโก (ผู้ศึกษา), สิกฺขิโต (ศึกษาแล้ว), เสกฺโข (ผู้ศึกษาอยู่), อเสกฺโข (ผู้มิได้ศึกษาอยู่) เมื่อลบ ก อักษร ก็มีรูปว่า เสโข (ผู้ศึกษาอยู่), อเสโข (ผู้มิได้ศึกษาอยู่)"]

ตตฺถ วิสฺสชฺชนา-

"กาเมสุ นาภิคิชฺเฌยฺย มนสานาวิโล สิยา (อชิตาติ ภควา)
กุสโล สพฺพธมฺมานํ สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช"ติ.[๙๗]

"ในคาถานั้น มีวิสัชนาว่า

'[พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรอชิตะ] บุคคลไม่พึงกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย มีใจไม่ขุ่นมัว [ด้วยพยาบาทวิตกและกายทุจริตเป็นต้น] ฉลาดในธรรมทั้งปวง[โดยความเป็นไตรลักษณ์] มีสติ เป็นผู้เห็นภัยในวัฏฏะ ย่อมดำเนินไป'"

[คำว่า กาเมสุ (ในกามทั้งหลาย) หมายถึง วัตถุกาม เพราะวัตถุกามเป็นสิ่งที่บุคคลยินดีพอใจ แต่กิเลสกามเป็นสภาวะยินดีพอใจ ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า วตฺถุกาเมสุ กิเลสกาเมน น อภิคิชฺเฌยฺย (ไม่พึงกำหนัดยินดีในวัตถุกามด้วยกิเลสกาม)

คำว่า มนสานาวิโล ตัดบทเป็น มนโส + น + อาวิโล

คำว่า กุสโล สพฺพธมฺมานํ (ฉลาดในธรรมทั้งปวง) คือ หยั่งเห็นธรรมทั้งปวงว่าเป็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณตามความเป็นจริง

คำว่า สโต (มีสติ) คือ มีสติตามรู้สภาวธรรมปัจจุบันตามหลักของสติปัฏฐาน ๔ คือ

๑. กายานุปัสสนา การกำหนดรู้กองรูป มีลมหายใจเข้าออก เป็นต้น

๒. เวทนานุปัสสนา การกำหนดรู้เวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุข ทุกข์ และวางเฉย (ไม่ทุกข์ไม่สุข)

๓. จิตตานุปัสสนา การกำหนดรู้จิต มีจิตที่ประกอบด้วยโลภะ เป็นต้น

๔. ธรรมานุปัสสนา การกำหนดรู้สภาวธรรม มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น

คำว่า ภิกฺขุ ในฉบับแปลบางฉบับได้แปลเป็นประธานของคาถานี้ แต่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายไว้โดยเพิ่ม หุตฺวา เข้ามา จึงแสดงว่าคำนี้เป็นวิกติกัตตา (วิเสสกัตตา) ในที่นี้จึงแปลตามศัพท์ว่า "เป็นผู้เห็นภัยในวัฏฏะ" ตามรูปวิเคราะห์ว่า สํสาเร ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขุ (ภิกษุ คือ ผู้เห็นภัยในวัฏฏะ)

คำว่า ปริพฺพเช (ย่อมดำเนินไป) คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า สพฺพอิริยาปเถสุ ปวตฺตติ (ย่อมดำเนินไปในอิริยาบถทั้งปวง) หมายถึง กระทำอิริยาบถทั้งปวงโดยความเป็นผู้ไม่กำหนัดยินดีในกามเป็นต้น

อย่างไรก็ตาม คำว่า ปริพฺพเช สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + วช ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ คำนี้มักแปลว่า "ย่อมเว้นรอบ" คือ เว้นจากกิเลสกามและวัตถุกามทั้งหมด ดังนั้น คัมภีร์เนตติ-วิภาวินีจึงอธิบายว่า ปริ สมนฺตโต วชฺเชยฺย (พึงเว้นรอบ) แต่ผู้แปลคิดว่าคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาสมควรกว่า เพราะ วช ธาตุที่มีอุปสรรคอยู่หน้าอาจใช้ในความหมายอื่นจาก "เว้นรอบ" เหมือนคำว่า

ปพฺพชฺชา ที่มาจาก ป บทหน้า + วช ธาตุ + ณฺย ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ใช้ในความหมายว่า “การถึงก่อน” คือ การบรรพชาเป็นกิริยาที่บุคคลพึงบรรลุก่อนการอุปสมบท ดังมีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๖๐) ว่า ปฐมํ วชิตพฺพํ ปพฺพชฺชา (ปัพพัชชา คือ การถึงก่อน) ดังนั้น คำว่า ปริพฺพเช จึงควรมีความหมายว่า “ย่อมดำเนินไป” ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา]

คำอธิบาย นิปโก

ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺติ, สพฺพํ วจีกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺติ, สพฺพํ มโนกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺติ. อตีเต อํเส อปฺปฏิหตญาณทสฺสนํ, อนาคเต อํเส อปฺปฏิหตญาณทสฺสนํ, ปจฺจุปฺปนฺเน อํเส อปฺปฏิหตญาณทสฺสนํ.

“กายกรรมทั้งปวงของพระผู้มีพระภาค มีพระญาณนำหน้า คล้อยตามพระญาณ
วจีกรรมทั้งปวงของพระผู้มีพระภาค มีพระญาณนำหน้า คล้อยตามพระญาณ
มโนกรรมทั้งปวงของพระผู้มีพระภาค มีพระญาณนำหน้า คล้อยตามพระญาณ

การรู้เห็นด้วยพระญาณไม่ติดขัดในส่วนอดีต [ขันธ์เป็นต้นทั้งของตนและคนอื่นอันเป็นเรื่องอดีต]

การรู้เห็นด้วยพระญาณไม่ติดขัดในส่วนอนาคต [ขันธ์เป็นต้นทั้งของตนและคนอื่นอันเป็นเรื่องอนาคต]

การรู้เห็นด้วยพระญาณไม่ติดขัดในส่วนปัจจุบัน [ขันธ์เป็นต้นทั้งของตนและคนอื่นอันเป็นเรื่องปัจจุบัน]”

[ความเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงดังที่กล่าวไว้ในคำว่า นิปโก เป็นปฏิปทาเพื่อบรรลุความเป็นพระเสกขะและพระอเสกขะ ในที่นี้พระมหากัจจายนะได้กล่าวถึงความเป็นผู้ฉลาดในธรรมของพระผู้มีพระภาคก่อน โดยแสดงถึงอนาวรณญาณ คือ พระญาณที่ไม่มีสิ่งใดขัดขวางของพระองค์

คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๒) กล่าวถึงพุทธธรรม ๑๘ ประการ มีข้อความคล้ายคลึงกับข้อความข้างต้น แต่เปลี่ยนคำว่า ญาณานุปริวตฺติ เป็น ญาณานุปริวตฺตํ และคำว่า อตีเต อํเส ก็มีรูปที่เชื่อมสมาสว่า อตีตํเส เป็นต้น นอกจากนั้น คำว่า อปฺปฏิหตญาณทสฺสนํ ก็มีรูปที่แยกศัพท์เป็น อปฺปฏิหตํ ญาณํ

พุทธธรรม ๑๘ ประการเหล่านั้น คือ

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๔. กายกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓ อย่างนี้ มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ
๕. วจีกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ
๖. มโนกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ
๗. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๖ อย่างนี้ ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะ
๘. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งพระธรรมเทศนา
๙. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะ
๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสมาธิ
๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งปัญญา
๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งความหลุดพ้น
๑๓. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๑๒ อย่างนี้ ปราศจากการเล่นสนุก
๑๔. ปราศจากความผลุนผลัน
๑๕. ปราศจากการไม่รู้ด้วยพระญาณ
๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง
๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ขวนขวาย
๑๘. ปราศจากความวางเฉยโดยไม่รู้จริง]

โก จ ญาณทสฺสนสฺส ปฏิฆาโต. ยํ อนิจฺเจ ทุกฺเข อนตฺตนิ จ อญฺญาณํ อทสฺสนํ, อยํ ญาณทสฺสนสฺส ปฏิฆาโต. ยถา อิธ ปุริโส ตารกรูปานิ ปสฺเสยฺย, โน จ คณนสงฺเกเตน ชาเนยฺย, อยํ ญาณทสฺสนสฺส ปฏิฆาโต. ภควโต ปน อปฺปฏิหตญาณทสฺสนํ. อนาวรณญาณทสฺสนา หิ พุทฺธา ภควนฺโต.

"ถามว่า:การขัดขวางญาณทัสสนะ (การรู้เห็นด้วยญาณ) ย่อมมีได้ในที่ไหน

ตอบว่า :การไม่รู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตนนี้ ย่อมขัดขวางญาณ-ทัสสนะ เหมือนบุรุษในโลกนี้แม้เห็นดาวก็ไม่รู้จำนวน การไม่รู้เห็นนี้ย่อมขัดขวางญาณทัสสนะ

อนึ่ง ญาณทัสสนะของพระผู้มีพระภาคไม่ติดขัดแล้ว เพราะพระองค์ผู้ตรัสรู้แล้วได้ทรงรู้เห็นด้วยอนาวรณญาณ (ญาณไม่มีสิ่งใดขัดขวาง)"

[เมื่อญาณทัสสนะเกิดขึ้นอยู่ ย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริงว่า สังขตธรรมไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ส่วนอวิชชาที่ไม่รู้เห็นตามความเป็นจริงอย่างนั้นเป็นสภาวะขัดขวางญาณทัสสนะ แต่พระพุทธองค์ทรงละอวิชชาได้โดยเด็ดขาด จึงไม่มีสิ่งใดขัดขวางญาณทัสสนะของพระองค์]

ตตฺถ เสเขน ทฺวีสุ ธมฺเมสุ จิตฺตํ รกฺขิตพฺพํ เคธา จ รชนีเยสุ ธมฺเมสุ, โทสา จ ปริ-ยุฏฺฐานีเยสุ. ตตฺถ ยา อิจฺฉา มุจฺฉา ปตฺถนา ปิยายนา กีฬนา, ตํ ภควา นิวาเรนฺโต เอวมาห "กาเมสุ นาภิคิชฺเฌยฺยา"ติ.

"ในการวิสัชนาปัญหานั้น พระเสกขะพึงรักษาจิตในธรรม ๒ ประการ คือ พึงรักษาจิตจากโลภะในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด และพึงรักษาจิตจากโทสะในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง

ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคทรงห้ามความอยากด้วยราคะ ความหมกมุ่นด้วยโมหะที่เกิดพร้อมกับโลภะ ความปรารถนาในราคะ ความรักด้วยตัณหา และความร่าเริงด้วยโลภะ จึงตรัสว่า

'ภิกษุไม่พึงกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย'"

[ข้อความนี้แสดงปฏิปทาแห่งความเป็นพระเสกขะและพระอเสกขะว่า บุคคลพึงคุ้มครองจิตไม่ให้เกิดโลภะในอิฏฐารมณ์ และไม่ให้เกิดโทสะในอนิฏฐารมณ์ ส่วนโมหะก็เกิดร่วมกับโลภะและโทสะนั่นเอง โดยทำหน้าที่ปกปิดโทษของโลภะและโทสะ ตามหน้าที่ของโมหะว่า อารมฺมณสภาวจฺฉาทนรโส (โมหะมีหน้าที่ปกปิดสภาวะที่แท้จริงของอารมณ์)]

คำอธิบาย มนสานาวิโล

“มนสานาวิโล สิยา”ติ ปริยุฏฺฐานวิฆาตํ อาห. ตถา หิ เสโข อภิคิชฺฌนฺโต อสมุปฺปนฺนญฺจ กิเลสํ อุปฺปาเทติ, อุปฺปนฺนญฺจ กิเลสํ ผาตึ กโรติ. โย ปน อนาวิลสงฺกปฺโป อนภิคิชฺฌนฺโต วายมติ, โส อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อนุปฺปาทาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. โส อุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. โส อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อุปฺปาทาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. โส อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ฐิติยา อสมฺโมสาย ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ.

“คำว่า มนสานาวิโล สิยา (มีใจไม่ขุ่นมัว) กล่าวถึงการละกิเลสที่กลุ้มรุมจิต (ปริยุฏฐานกิเลส) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระเสกขะยินดีอยู่ ย่อมยังกิเลสที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพิ่มพูนกิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว

ส่วนพระเสกขะใดมีความดำริไม่ขุ่นมัว ไม่กำหนัดยินดี ย่อมพากเพียร เขาย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิตไว้ ย่อมตั้งความเพียร เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น เขาย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิตไว้ ย่อมตั้งความเพียร เพื่อความกำจัดอกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้ว เขาย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิตไว้ ย่อมตั้งความเพียร เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น เขาย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิตไว้ ย่อมตั้งความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ เพื่อความไม่เสื่อมสูญ เพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

[คำว่า มนสานาวิโล สิยา (มีใจไม่ขุ่นมัว) คือ มีใจไม่ขุ่นมัวด้วยปริยุฏฐานกิเลสอันได้แก่กามสังกัปปะ คือ ความดำริในกาม พยาบาทสังกัปปะ คือ ความดำริในการปองร้าย และวิหิงสาสังกัปปะ คือ ความดำริในการเบียดเบียน

พระเสกขะยังเป็นผู้มีกิเลสบางส่วนอยู่ ถ้าท่านยินดีพอใจอิฏฐารมณ์ที่น่าเพลิดเพลิน ก็จะบรรลุอรหัตตผลไม่ได้ พระมหากัจจายนะจึงแสดงปฏิปทาของพระเสกขะเพื่อการบรรลุอรหัตตผลโดยเน้นสัมมัปปธาน ๔ คือ การไม่ทำอกุศลใหม่ การละอกุศลเก่า การบำเพ็ญกุศลใหม่ และการเพิ่มพูนกุศลเก่า

คำว่า ฉนฺทํ ชเนติ (ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น) หมายความว่า ประกอบด้วยกุศลฉันทะซึ่งมีกุศลจิตและกุศลเจตสิก (โสภณเจตสิก) ประกอบร่วม

คำว่า วายมติ (ย่อมพยายาม) หมายความว่า ย่อมกระทำความบากบั่นไม่ย่อท้อ ความเพียรประเภทนี้เป็นการเริ่มเสพกุศลธรรม

คำว่า วีริยํ อารภติ (ย่อมปรารภความเพียร) หมายความว่า มีความเพียรทางกายและใจ ความจริงแล้วความเพียรทางกายที่เรียกว่า กายิกวีริยะ และความเพียรทางใจที่เรียกว่า เจตสิกวีริยะเป็นองค์ประกอบสำคัญในการปฏิบัติธรรม เหมือนล้อรถม้าสองล้อที่นำรถม้าให้แล่นไปได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า จกฺกวีริโย[๙๘] (มีความเพียรเหมือนล้อรถ) ความเพียรประเภทนี้เป็นการกระทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นในจิตของตน

คำว่า จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ (ย่อมประคองจิตไว้) หมายความว่า ย่อมยกจิตขึ้นไว้ในการปฏิบัติธรรมด้วยความเพียรที่เกิดร่วมกับจิตของตน ความเพียรประเภทนี้เป็นการกระทำกุศลธรรมที่เกิดมีแล้วให้มากยิ่งขึ้น

คำว่า ปทหติ (ย่อมตั้งความเพียร) หมายความว่า กระทำความเพียรที่เรียกว่า ปธานะ คือ ความเพียรที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๔ ดังข้อความในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ว่า

กามํ ตโจ จ นฺหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ. สรีเร อุปสุสฺสตุ มํสโลหิตํ. ยํ ตํ ปุริสถาเมน ปุริสวีริเยน ปุริสปรกฺกเมน ปตฺตพฺพํ, น ตํ อปาปุณิตฺวา วีริยสฺส สณฺฐานํ ภวิสฺสติ.[๙๙]

“ร่างกายนี้จงเหลือเพียงหนัง เอ็น และกระดูกโดยแท้ เลือดเนื้อในกายนี้จงเหือดแห้ง เมื่อเรายังมิได้บรรลุธรรมที่ควรบรรลุด้วยความบากบั่นพากเพียรของบุรุษ การหยุดยั้งความเพียรจักไม่มี”

โบราณาจารย์ได้ประพันธ์ข้อความนี้เป็นคาถาว่า

กามํ ตโจ จ นฺหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ
อุปสุสฺสตุ นิสฺเสสํ สรีเร มํสโลหิตํ.[๑๐๐]

“หนัง เอ็น และกระดูก จงเหลืออยู่โดยแท้ เนื้อและเลือดในสรีระจงเหือดแห้ง
ไป [ก็จะไม่ละความเพียรเมื่อยังมิได้บรรลุธรรม”]

ความเพียรประเภทนี้เป็นการทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งบรรลุอรหัตตผล]

[๑๖] กตเม อนุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา. กามวิตกฺโก พฺยาปาทวิตกฺโก วิหึสาวิตกฺโก, อิเม อนุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา. กตเม อุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา. อนุสยา อกุสลมูลานิ, อิเม อุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา. กตเม อนุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา. ยานิ โสตาปนฺนสฺส อินฺทฺริยานิ, อิเม อนุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา. กตเม อุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา. ยานิ อฏฺฐมกสฺส อินฺทฺริยานิ, อิเม อุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา.

“ถามว่า : อกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น คืออะไร

ตอบว่า : กามวิตก (ความดำริในกาม) พยาบาทวิตก (ความดำริในการปองร้าย) และวิหิงสาวิตก (ความดำริในเบียดเบียน) เหล่านี้ชื่อว่า อกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น

ถามว่า : อกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้ว คืออะไร

ตอบว่า : อนุสัยทั้งหลายเป็นมูลแห่งอกุศล ชื่อว่า อกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้ว

ถามว่า : กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น คืออะไร

ตอบว่า : อินทรีย์ทั้งหลาย[มีศรัทธินทรีย์เป็นต้น]ของพระโสดาบัน เหล่านี้ชื่อว่า กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น

ถามว่า : กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว คืออะไร

ตอบว่า : อินทรีย์ทั้งหลายของพระอริยบุคคลที่ ๘ (พระโสดาบัน) เหล่านี้ชื่อว่า กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว”

[ข้อความเหล่านี้กล่าวถึงอกุศลธรรมและกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นและเกิดขึ้นแล้ว จำแนกเป็น

๑. อกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น คือ มิจฉาวิตก ๓ อย่างมีกามวิตกเป็นต้น ที่ยังไม่เกิดขึ้นโดยการปรากฏในจิต หรือโดยความเป็นอารมณ์ที่ยังมิได้เสวยมาก่อน

๒. อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว คือ อกุศลมูลอันได้แก่อนุสัยกิเลส ซึ่งเกิดขึ้นแล้วนอนเนื่องในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ตลอดกาลอันยาวนานในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น

๓. กุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น คือ อินทรีย์ ๕ ของพระโสดาบันที่อบรมขึ้นเพื่อการบรรลุโสดา-ปัตติผล

๔. กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว คือ อินทรีย์ ๕ ในโสดาปัตติมรรคที่เกิดขึ้นแล้วแก่พระโสดาบัน เพื่อการบรรลุโสดาปัตติผล]

เยน กามวิตกฺกํ วาเรติ, อิทํ สตินฺทฺริยํ. เยน พฺยาปาทวิตกฺกํ วาเรติ, อิทํ สมาธินฺทฺริยํ. เยน วิหึสาวิตกฺกํ วาเรติ, อิทํ วีริยินฺทฺริยํ. เยน อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ปชหติ วิโนเทติ พฺยนฺตีกโรติ อนภาวํ คเมติ นาธิวาเสติ, อิทํ ปญฺญินฺทฺริยํ. ยา อิเมสุ จตูสุ อินฺทฺริเยสุ สทฺทหนา โอกปฺปนา, อิทํ สทฺธินฺทฺริยํ.

"บุคคลย่อมห้ามกามวิตกด้วยอินทรีย์ใด อินทรีย์นี้ชื่อว่า สตินทรีย์

บุคคลย่อมห้ามพยาบาทวิตกด้วยอินทรีย์ใด อินทรีย์นี้ชื่อว่า สมาธินทรีย์

บุคคลย่อมห้ามวิหิงสาวิตกด้วยอินทรีย์ใด อินทรีย์นี้ชื่อว่า วิริยินทรีย์

บุคคลย่อมละ ย่อมบรรเทา ย่อมทำให้สิ้นไป ย่อมทำให้ถึงความไม่มี ย่อมไม่อดกลั้นอกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้ว [คือ ไม่ยอมให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น] ด้วยอินทรีย์ใด อินทรีย์นี้ชื่อว่า ปัญญินทรีย์

ศรัทธาที่มั่นคงในอินทรีย์ ๔ เหล่านี้ ชื่อว่า ศรัทธินทรีย์"

[ท่านกล่าวอินทรีย์ ๕ ไว้ดังนี้ คือ

๑. ศรัทธินทรีย์ คือ ความเชื่อมั่นในอินทรีย์ ๔ กล่าวคือ ศรัทธาก่อให้เกิดวิริยะ วิริยะก่อให้เกิดสติ สติก่อให้เกิดสมาธิ สมาธิก่อให้เกิดปัญญา และปัญญาย่อมก่อให้เกิดศรัทธา อินทรีย์ ๕ เหล่านี้เป็นเหตุเป็นผลของกันและกันอย่างนี้

๒. วิริยินทรีย์ ห้ามวิหิงสาวิตก เพราะวิหิงสาวิตกย่อมถูกข่มไว้ด้วยวิริยะ เนื่องจากผู้ที่ปรารภความเพียรในกุศลธรรมย่อมอดกลั้นโทษของผู้อื่นได้ง่าย

๓. สตินทรีย์ ห้ามกามวิตก เพราะวิหิงสาวิตกย่อมถูกข่มไว้ด้วยสติปัฏฐานภาวนาที่เป็นการเพ่งอสุภกรรมฐาน

๔. สมาธินทรีย์ ห้ามพยาบาทวิตก เพราะพยาบาทวิตกที่เป็นปัจจัยแก่ความฟุ้งซ่านและมีความทุกข์ใจเป็นที่ตั้งย่อมถูกข่มไว้ด้วยสมาธิที่ไม่ฟุ้งซ่านและมีสุขเป็นเหตุใกล้

๕. ปัญญินทรีย์ ห้ามอกุศลธรรมทั้งหมด เพราะการละปฏิปักษ์ของสมาธิเป็นต้นย่อมสำเร็จแก่ผู้มีปัญญาเท่านั้น]

ตตฺถ สทฺธินฺทฺริยํ กตฺถ ทฏฺฐพฺพํ. จตูสุ โสตาปตฺติยงฺเคสุ. วีริยินฺทฺริยํ กตฺถ ทฏฺฐพฺพํ. จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุ. สตินฺทฺริยํ กตฺถ ทฏฺฐพฺพํ. จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ. สมาธินฺทฺริยํ กตฺถ ทฏฺฐพฺพํ. จตูสุ ฌาเนสุ. ปญฺญินฺทฺริยํ กตฺถ ทฏฺฐพฺพํ. จตูสุ อริยสจฺเจสุ. เอวํ เสโข สพฺเพหิ กุสเลหิ ธมฺเมหิ อปฺปมตฺโต วุตฺโต ภควตา อนาวิลตาย มนสา. เตนาห ภควา "มนสานาวิโลสิยา"ติ.

"ถามว่า : ในอินทรีย์เหล่านั้น สัทธินทรีย์พึงทราบ[ว่าเป็นใหญ่ในวิสัยของตน]ได้ในที่ไหน

ตอบว่า : ในขณะบรรลุกระแสอริยมรรคทั้ง ๔ [มรรค ๔]

ถามว่า : วิริยินทรีย์พึงทราบได้ในที่ไหน

ตอบว่า : ในสัมมัปปธาน ๔ [วิริยะเป็นสัมมัปปธานทั้ง ๔]

ถามว่า : สตินทรีย์พึงทราบได้ในที่ไหน

ตอบว่า : ในสติปัฏฐาน ๔ [สติเป็นสติปัฏฐาน ๔]

ถามว่า : สมาธินทรีย์พึงทราบได้ในที่ไหน

ตอบว่า : ใน[รูป]ฌาน ๔ [เอกัคคตาเป็นองค์ฌาน]

ถามว่า : ปัญญินทรีย์พึงทราบได้ในที่ไหน

ตอบว่า : ในอริยสัจ ๔ [สัมมาทิฏฐิเป็นอริยมรรค]

โดยประการดังนี้ พระเสกขะผู้ไม่ประมาทแล้วในกุศลธรรมทั้งปวง พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญว่าเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'มีใจไม่ขุ่นมัว'"

[พระอริยบุคคลผู้บรรลุมรรคนั้นต้องมีอินทรีย์ ๕ สมดุลกัน กล่าวคือ ศรัทธาเสมอกับปัญญาและวิริยะเสมอกับสมาธิ ส่วนสติเป็นธรรมที่ปรับวิริยะกับสมาธิให้สมดุลกัน เพื่อมิให้เกิดความฟุ้งซ่านเพราะวิริยะมากกว่าสมาธิ หรือเกิดความง่วงเหงาซึมเซาเพราะสมาธิมากกว่าวิริยะ อย่างไรก็ตามอินทรีย์ ๕ เหล่านี้มีกำลังมากในวิสัยของตนในแต่ละขณะ กล่าวคือ

๑. ศรัทธินทรีย์ มีกำลังมากในขณะบรรลุมรรคทั้ง ๔ กล่าวคือ ผู้ที่บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลในแต่ละมรรคนั้น เป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างแท้จริง เหมือนเสาเขื่อนที่ปักลงดินอย่างมั่นคง พระอริยบุคคลเหล่านั้นมีพระพุทธเจ้าผู้แนะนำตนเป็นศาสดา มีพระธรรมเป็นที่พึ่ง

และมีพระอริยสงฆ์เป็นเพื่อนผู้ประพฤติธรรม แม้ท่านจะไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา หรือพรหม ก็รู้ตัวว่าตนเป็นพระอริยบุคคล และไม่นับถือบุคคลอื่นเป็นศาสดา

๒. วิริยินทรีย์ มีกำลังมากในสัมมัปปธาน ๔ เพราะเป็นความเพียรที่มุ่งมั่นเพื่อละอกุศลและสั่งสมกุศลในกระแสจิตของตน

๓. สตินทรีย์ มีกำลังมากในสติปัฏฐาน ๔ เพราะทำให้จิตรับรู้สภาวธรรมปัจจุบัน โดยไม่มีสมมุติบัญญัติ ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี

๔. สมาธินทรีย์ มีกำลังมากในรูปฌาน ๔ เพราะบรรลุอัปปนาสมาธิ ความจริงแล้วรูปฌาน ๔ ที่เป็นบาทของวิปัสสนา จัดเป็นสมาธินทรีย์และสัมมาสมาธิ ส่วนรูปฌาน ๔ ที่ไม่เป็นบาทของวิปัสสนา ไม่นับเข้าในเรื่องนี้ นอกจากนั้น แม้มรรคจิตของบุคคลผู้ออกจากปาทกฌาน คือ ฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนา ก็มีองค์ฌานในรูปฌานนั้นๆ ประกอบร่วมกับมรรคจิต ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าสมาธินทรีย์มีกำลังมากในรูปฌาน ๔

อย่างไรก็ตาม ข้อความนี้กล่าวไว้โดยอุกกัฏฐนัย คือ นัยที่แสดงความสูงสุด แม้อุปจารสมาธิที่เป็นบาทของวิปัสสนา และวิปัสสนาขณิกสมาธิที่มีกำลังเสมอกับอุปจารสมาธิ ซึ่งเรียกโดยอ้อมว่าเป็นอุปจารสมาธิ โดยสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ก็นับว่าเป็นสมาธินทรีย์และสัมมาสมาธิ เพราะทำให้จิตหมดจดปราศจากนิวรณ์และอยู่ใกล้อัปปนาคือมรรคผล

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสรูปฌาน ๔ ไว้ในที่นี้ เพราะในพระสูตรต่างๆ มักแสดงรูปฌาน ๔ เพราะรูปฌานที่ ๔ เป็นบาทของอภิญญาที่มักกล่าวไว้ต่อจากรูปฌาน ๔ ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวถึงรูปฌาน ๔ ไว้ตามนิเทศของสัมมาสมาธิในมหาสติปัฏฐานสูตร อย่างไรก็ตาม อรูปฌานก็เป็นบาทของวิปัสสนาได้เช่นเดียวกัน

๕. ปัญญินทรีย์ มีกำลังมากในอริยสัจ ๔ เพราะอริยสัจ ๔ เป็นปรมัตถธรรมอย่างสูงสุด ผู้ที่บรรลุธรรมในพระศาสนานี้ก็คือผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ นั่นเอง ดังพระพุทธวจนะว่า

สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ. กิญฺจ ยถาภูตํ ปชานาติ. อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อยํ ทุกฺขสมุทโยติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อยํ ทุกฺขนิโรโธติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๑๐๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งตามความเป็นจริง เธอย่อมรู้แจ้งอะไรตามความเป็นจริง เธอย่อมรู้แจ้งตามความเป็นจริงว่า อุปาทานขันธ์ห้านี้คือทุกข์ ตัณหานี้คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ นิพพานนี้คือความดับทุกข์ อริยมรรคนี้คือทางแห่งความดับทุกข์"

เย อริยสจฺจานิ วิภาวยนฺติ
คมฺภีรปญฺเญน สุเทสิตานิ
กิญฺจาปิ เต โหนฺติ ภุสํ ปมตฺตา
น เต ภวํ อฏฺฐมมาทิยนฺติ
อิทมฺปิ สงฺเฆ รตนํ ปณีตํ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.[๑๐๒]

“บุคคลเหล่าใดเจริญอริยสัจสี่ที่พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระปัญญาอันลึกซึ้งตรัสไว้ดีแล้ว แม้ว่าท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้หลงเพลินอย่างมากอยู่ แต่ท่านก็จะไม่เกิด ในชาติที่แปดอีก ข้อนี้เป็นพระรัตนคุณอันประเสริฐของพระสงฆ์ ด้วยสัจวาจานี้ ขอจงมีความสวัสดี”]

คำอธิบาย กุสโล สพฺพธมฺมานํ

[๑๗] “กุสโล สพฺพธมฺมานนฺ”ติ โลโก นาม ติวิโธ กิเลสโลโก ภวโลโก อินฺทฺริยโลโก. ตตฺถ กิเลสโลเกน ภวโลโก สมุทาคจฺฉติ. โส อินฺทฺริยานิ นิพฺพตฺเตติ. อินฺทฺริเยสุ ภาวิยมาเนสุ เนยฺยสฺส ปริญฺญา ภวติ. สา ทุวิเธน อุปปริกฺขิตพฺพา ทสฺสนปริญฺญาย จ ภาวนาปริญฺญาย จ. ยทา หิ เสโข เญยฺยํ ปริชานาติ, ตทา นิพฺพิทาสหคเตหิ สญฺญามนสิกาเรหิ เนยฺยํ ปริญฺญาตํ ภวติ. ตสฺส เทฺว ธมฺมา โกสลฺลํ คจฺฉนฺติ ทสฺสนโกสลฺลญฺจ ภาวนาโกสลฺลญฺจ.

“คำว่า กุสโล สพฺพธมฺมานํ (ฉลาดในธรรมทั้งปวง) หมายความว่า ธรรมดาว่าโลกมี ๓ ประการ คือ กิเลสโลก (โลกที่เศร้าหมอง) ภวโลก (โลกที่ดำเนินไปด้วยความรู้คือฌานและอภิญญา) และอินทริยโลก (โลกที่ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์)

ในโลก ๓ ประการนั้น ภวโลก (มหัคคตธรรม) ย่อมเกิดด้วยกิเลสโลก (กามาวจรธรรม) บุคคลนั้น[ผู้ตั้งอยู่ในกามาวจรธรรมและมหัคคตธรรม]ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลาย[มีศรัทธินทรีย์เป็นต้น]ให้เกิดขึ้น เมื่อบุคคลอบรมอินทรีย์อยู่ การกำหนดรู้ธรรมที่ควรหยั่งรู้ย่อมมีได้ การกำหนดรู้ดังกล่าวพึงใคร่ครวญด้วยปริญญา ๒ ประการ คือ ทัสสนปริญญา (การรู้ชัดคือการหยั่งเห็น) และภาวนาปริญญา (การรู้ชัดคือการอบรม)

ความจริงแล้วเมื่อใดพระเสกขะย่อมกำหนดรู้รูปนามที่ควรรู้ เมื่อนั้นรูปนามที่ควร

รู้นั้นจัดเป็นสภาพที่กำหนดรู้ได้ด้วยสัญญาและมนสิการอันกอปรด้วยความเบื่อหน่าย ธรรม ๒ ประการของเขา คือ ทัสสนโกศล (ความชำนาญในการหยั่งเห็น) และภาวนาโกศล (ความชำนาญในการอบรม) ย่อมถึงความชำนาญ

[คำว่า กิเลสโลเกน ภวโลโก สมุทาคจฺฉติ (ภวโลกย่อมเกิดด้วยกิเลสโลก) หมายความว่า บุคคลย่อมประพฤติมหัคคตธรรมโดยอาศัยกามาวจรธรรม เช่น เขาสำคัญว่าการเกิดขึ้นในกามภูมิเป็นทุกข์ เพราะอายุของมนุษย์หรือเทวดาไม่ยาวนานเหมือนพรหม อีกทั้งการไปเกิดในกามสุคติภูมิสำหรับปุถุชนทั่วไปก็ไม่แน่นอน เพราะในเวลาใกล้เสียชีวิตอาจเกิดความผูกพันในบุคคลสิ่งของ แล้วไปเกิดในอบายภูมิได้ ดังพระติสสเถระที่มีความผูกพันในจีวรก่อนจะเสียชีวิต จึงไปเกิดเป็นเล็นในจีวร ดังนั้นเขาจึงเจริญรูปาวจรฌานหรืออรูปาวจรฌานเพื่อให้อำนาจของฌานส่งผลให้ไปเกิดในพรหมโลกอย่างแน่นอน

คำว่า โส อินฺทฺริยานิ นิพฺพตฺเตติ (บุคคลนั้นย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้เกิดขึ้น) หมายความว่า เขาผู้ตั้งอยู่ในกามาวจรธรรมและมหัคคตธรรมด้วยการอบรมศีลและสมาธิซึ่งมีในฝ่ายทำลายกิเลสแล้วย่อมอบรมอินทรีย์ ๕ ให้แก่กล้าน้อมไปสู่ความหลุดพ้นได้

คำว่า นิพฺพิทาสหคเตหิ สญฺญามนสิกาเรหิ (ด้วยสัญญาและมนสิการอันกอปรด้วยความเบื่อหน่าย) หมายถึง นิพพิทาญาณซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๕ อันจัดเป็นญาณขั้นสูงที่เรียกว่า พลววิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่มีกำลัง

คำว่า ตสฺส เทฺว ธมฺมา โกสลฺลํ คจฺฉนฺติ ทสฺสนโกสลฺลญฺจ ภาวนาโกสลฺลญฺจ (ธรรม ๒ ประการของเขา คือ ทัสสนโกศล และภาวนาโกศล ย่อมถึงความชำนาญ) มิใช่หมายถึงพระเสกขะอย่างเดียว แม้กัลยาณปุถุชนผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาก็นับเข้าในเรื่องนี้ กล่าวคือ กัลยาณปุถุชนผู้บรรลุนิพพิทาญาณแล้ว ย่อมจะบรรลุทัสสนโกศล คือ ความชำนาญในการหยั่งเห็น ได้แก่ โสดาปัตติมรรคญาณ ส่วนพระเสกขบุคคลย่อมบรรลุภาวนาโกศล คือ ความชำนาญในการอบรม ได้แก่ มรรคญาณและผลญาณเบื้องสูง

ทัสสนปริญญา คือ ญาตปริญญา ส่วนภาวนาปริญญา คือ ตีรณปริญญา และปหานปริญญา ในที่นี้กล่าวถึงปริญญาไว้ ๒ ประเภท ในบางแห่งกล่าวถึงปริญญา ๓ ประเภท คือ

๑. ญาตปริญญา การรู้ชัดด้วยการกำหนดรู้สภาวลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษของรูปนาม หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจยปริคคหญาณ

๒. ตีรณปริญญา การรู้ชัดด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปที่เป็น

ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หมายถึง สัมมสนญาณ และอุทยัพพยญาณ

๓. ปหานปริญญา การรู้ชัดด้วยการละนิจจสัญญาเป็นต้น หมายถึง วิปัสสนาญาณตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้นไป]

ตํ ญาณํ ปญฺจวิเธน เวทิตพฺพํ อภิญฺญา ปริญฺญา ปหานํ ภาวนา สจฺฉิกิริยา. ตตฺถ กตมา อภิญฺญา. ยํ ธมฺมานํ สลกฺขเณ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา จ อตฺถปฏิสมฺภิทา จ, อยํ อภิญฺญา.

“ญาณที่กำหนดรู้รูปนามที่ควรรู้นั้นมี ๕ ประการ คือ อภิญญา (การรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง) ปริญญา (การรู้ชัด) ปหานะ (การละ) ภาวนา (การเจริญ) และสัจฉิกิริยา (การกระทำให้แจ้ง)

ถามว่า : ในญาณ ๕ ประการเหล่านั้น อภิญญา (การรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง) คืออะไร

ตอบว่า : อภิญญา คือ ญาณที่หยั่งเห็นลักขณะของตนแห่งสภาวธรรม อันเป็นธรรมปฏิสัมภิทา (ความแตกฉานในเหตุ) และอรรถปฏิสัมภิทา (ความแตกฉานในผล)”

[คำว่า ธมฺมานํ สลกฺขเณ ญาณํ (ญาณที่หยั่งเห็นลักขณะของตนแห่งสภาวธรรม) คือ ญาณที่หยั่งเห็นสภาวลักษณะมีความแข็งของปฐวีธาตุ หรือการกระทบของผัสสะ แห่งรูปธรรมและนามธรรมตามสมควรแก่สภาวธรรมที่ประจักษ์ชัดในปัจจุบันขณะนั้นๆ]

ตตฺถ กตมา ปริญฺญา. เอวํ อภิชานิตฺวา ยา ปริชานนา “อิทํ กุสลํ, อิทํ อกุสลํ, อิทํ สาวชฺชํ, อิทํ อนวชฺชํ, อิทํ กณฺหํ, อิทํ สุกฺกํ, อิทํ เสวิตพฺพํ, อิทํ น เสวิตพฺพํ, อิเม ธมฺมา เอวํคหิตา อิทํ ผลํ นิพฺพตฺเตนฺติ, เตสํ เอวํคหิตานํ อยํ อตฺโถ”ติ, อยํ ปริญฺญา.

“ถามว่า : ปริญญาคืออะไร

ตอบว่า : ปริญญา (การรู้ชัด) คือ การรู้ชัดโดยเข้าใจอย่างนี้ว่า ธรรมนี้เป็นกุศล นี้เป็นอกุศล นี้เป็นธรรมมีโทษ นี้เป็นธรรมไม่มีโทษ นี้เป็นธรรมดำ นี้เป็นธรรมขาว นี้เป็นธรรมควรเสพ นี้เป็นธรรมไม่ควรเสพ ธรรมเหล่านี้อันบุคคลหยั่งเห็นแล้วอย่างนั้น[โดยความเป็นไตรลักษณ์]ย่อมยังผล[มีอุทยัพพยญาณเป็นต้น]นั้นให้เกิดขึ้น ประโยชน์[คือการแทงตลอดสัจจะ]นี้ย่อมมีแก่อุทยัพพยญาณเป็นต้นเหล่านั้นที่ดำเนินไปอย่างนี้”

[คำว่า ปริญญา ที่กล่าวถึงในที่นี้ หมายเฉพาะตีรณปริญญา คือ การรู้ชัดด้วยการหยั่งเห็นสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปที่เป็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หมายถึง สัมมสนญาณและอุทยัพพยญาณ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมที่หยั่งเห็นรูปนามโดยลักษณะเฉพาะของตนด้วยนามรูปปริจเฉทญาณ และหยั่งเห็นปัจจัยของรูปนามด้วยปัจจยปริคคหญาณ จึงเกิดปัญญาหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ได้]

เอวํ ปริชานิตฺวา ตโย ธมฺมา อวสิฏฺฐา ภวนฺติ ปหาตพฺพา ภาเวตพฺพา สจฺฉิกาตพฺพา จ. ตตฺถ กตเม ธมฺมา ปหาตพฺพา. เย อกุสลา. ตตฺถ กตเม ธมฺมา ภาเวตพฺพา. เย กุสลา. ตตฺถ กตเม ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพา. ยํ อสงฺขตํ. โย เอวํ ชานาติ, อยํ วุจฺจติ อตฺถกุสโล ธมฺมกุสโล กลฺยาณตากุสโล ผลตากุสโล อายกุสโล อปายกุสโล อุปายกุสโล มหตา โกสลฺเลน สมนฺนาคโตติ. เตนาห ภควา "กุสโล สพฺพธมฺมานนฺ"ติ.

"เมื่อบุคคลกำหนดรู้อย่างนี้แล้ว ธรรม ๓ ประการที่เหลือ ย่อมเป็นธรรมอันบุคคลพึงละ พึงเจริญ และพึงกระทำให้แจ้ง

ถามว่า : ธรรมที่บุคคลพึงละในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ อกุศล (สมุทยสัจ) [เพราะอกุศลทั้งหมดอยู่ในฝ่ายในสมุทัย]

ถามว่า : ธรรมที่บุคคลพึงเจริญ คืออะไร

ตอบว่า : คือ กุศล (อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิเป็นต้น)

ถามว่า : ธรรมที่บุคคลพึงกระทำให้แจ้ง คืออะไร

ตอบว่า : คือ อสังขตธาตุ (สภาวะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง คือ นิพพาน)

บุคคลผู้รู้เห็นอย่างนี้ย่อมเรียกว่า ผู้ฉลาดในเหตุ (ธรรมที่เป็นปัจจัย) ผู้ฉลาดในผล (ธรรมที่เป็นปัจจยุปบัน) ผู้ฉลาดในกัลยาณธรรม (ความเหมาะสม) ผู้ฉลาดในประโยชน์ ผู้ฉลาดในความเจริญ ผู้ฉลาดในความเสื่อม ผู้ฉลาดในอุบาย ผู้กอปรด้วยความฉลาดอันยิ่งใหญ่ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

"ฉลาดในธรรมทั้งปวง"

[ข้อความนี้กล่าวถึงพระขีณาสพผู้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงว่า ท่านเป็นผู้ฉลาดในเหตุ เป็นต้น และเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ เป็นต้น เพราะมีปัญญาไพบูลย์ เนื่องจากละอวิชชาได้โดยสิ้นเชิง]

คำอธิบาย สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช

“สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช”ติ เตน ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต อาโลกิเต วิโลกิเต สมิญฺชิเต ปสาริเต สงฺฆาฏิปตฺตจีวรธารเณ อสิเต ปีเต ขายิเต สายิเต อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม คเต ฐิเต นิสินฺเน สุตฺเต ชาคริเต ภาสิเต ตุณฺหิภาเว สเตน สมฺปชาเนน วิหาตพฺพํ. อิมา เทฺว จริยา อนุญฺญาตา ภควตา เอกา วิสุทฺธานํ, เอกา วิสุชฺฌนฺตานํ, เก วิสุทฺธา, อรหนฺโต. เก วิสุชฺฌนฺตา, เสกฺขา. กตกิจฺจานิ หิ อรหโต อินฺทฺริยานิ. ยํ โพชฺฌํ, ตํ จตุพฺพิธํ ทุกฺขสฺส ปริญฺญาภิสมเยน สมุทยสฺส ปหานาภิสมเยน มคฺคสฺส ภาวนาภิสมเยน นิโรธสฺส สจฺฉิกิริยาภิสมเยน, อิทํ จตุพฺพิธํ โพชฺฌํ. โย เอวํ ชานาติ, อยํ วุจฺจติ สโต อภิกฺกมติ สโต ปฏิกฺกมติ ขยา ราคสฺส ขยา โทสสฺส ขยา โมหสฺส. เตนาห ภควา “สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช”ติ. เตนาห-

“กาเมสุ นาภิคิชฺเฌยฺย	มนสานาวิโล สิยา (อชิตาติ ภควา)
กุสโล สพฺพธมฺมานํ	สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช”ติ.[๑๐๓]

“คำว่า สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช (มีสติ พึงละกามทั้งหลายได้) นั้น หมายความว่า พระอเสกขะนั้นพึงมีสติสัมปชัญญะอยู่ในการก้าว ถอย ในการแลดู เหลียวดู ในการคู้ เหยียด ทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร ในการกิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้มรส ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ในการ เดิน ยืน นั่ง นอน หลับ ตื่น พูด นิ่ง เพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิปทา ๒ อย่างเหล่านี้ คือ ปฏิปทาอย่างหนึ่งเป็นปฏิปทาของบุคคลผู้บริสุทธิ์แล้ว อีกอย่างหนึ่งเป็นปฏิปทาของผู้บริสุทธิ์อยู่

ถามว่า : ชนเหล่าไหนเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว

ตอบว่า : พระอรหันต์

ถามว่า : ชนเหล่าไหนเป็นผู้บริสุทธิ์อยู่

ตอบว่า : พระเสกขะ

โดยแท้จริงแล้ว พระอรหันต์ได้กระทำกิจอบรมอินทรีย์แล้ว และกิจที่บุคคลพึงรู้นั้นมี ๔ ประการ คือ การกำหนดรู้ทุกข์ การละสมุทัย การเจริญมรรค และการทำนิโรธให้แจ้ง พระอเสกขะใดย่อมรู้กิจ ๔ อย่างนี้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว พระอเสกขะนี้เรียกว่า ผู้มีสติก้าวไป

ผู้มีสติถอยกลับ เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ และโมหะ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘มีสติ พึงละกามทั้งหลายได้’

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

‘[ดูกรอชิตะ] ภิกษุไม่พึงกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย มีใจไม่ขุ่นมัว [ด้วยพยาบาทวิตกและกายทุจริตเป็นต้น] ฉลาดในธรรมทั้งปวง [โดยความเป็นไตรลักษณ์] มีสติ พึงละกามทั้งหลายได้’”

[คำว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ (เพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน) หมายความว่า พระอรหันต์ผู้ประพฤติสิกขา ๓ อย่างบริบูรณ์แล้ว ย่อมเจริญสติเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่เพื่อละกิเลสที่ยังไม่ได้ละแต่อย่างใด กล่าวคือ จิตของปุถุชนผู้ถูกกิเลสรบกวน หลงใหลเพลิดเพลินในสมมุติบัญญัติต่างๆ ย่อมขุ่นมัวเหมือนน้ำขุ่น หรือเหมือนเชือกที่ขมวดเป็นเกลียว ปราศจากอิสระจากสมมุติบัญญัติและกระแสกิเลส แต่จิตของพระอรหันต์ผู้รับรู้สภาวธรรมตลอดเวลาย่อมจะปราศจากความยึดติดในตัวตน ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิอิงอาศัยหรือฉุดรั้งไว้ จึงเป็นอิสระจากสมมุติบัญญัติและกระแสกิเลสโดยสิ้นเชิง

คำว่า สโต (มีสติ) พระพุทธองค์ตรัสหมายถึงพระอรหันต์โดยอุกกัฏฐนัย คือ การกำหนดข้อที่สูงสุดโดยไม่หมายเอาสิ่งทั่วไป อันที่จริงพระอรหันต์สามารถละอุทธัจจนิวรณ์ได้โดยเด็ดขาด ท่านจึงมีสติมากกว่าพระอนาคามีที่ยังละอุทธัจจนิวรณ์ไม่ได้ ในที่นี้จึงกล่าวถึงพระอรหันต์เป็นหลัก]

คำลงท้าย

เอวํ ปุจฺฉิตพฺพํ. เอวํ วิสฺสชฺชิตพฺพํ. สุตฺตสฺส จ อนุคีติ อตฺถโต จ พฺยญฺชนโต จ สมาเนตพฺพา. อตฺถาปคตํ หิ พฺยญฺชนํ สมฺผปฺปลาปํ ภวติ. ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ ทุนฺนโย ภวติ. ตสฺมา อตฺถพฺยญฺชนูเปตํ สงฺคายิตพฺพํ. สุตฺตญฺจ ปวิจินิตพฺพํ. กึ อิทํ สุตฺตํ อาหจฺจวจนํ อนุสนฺธิวจนํ นีตตฺถํ เนยฺยตฺถํ สํกิเลสภาคิยํ นิพฺเพธภาคิยํ อเสกฺขภาคิยํ. กุหึ อิมสฺส สุตฺตสฺส สพฺพานิ สจฺจานิ ปสฺสิตพฺพานิ, อาทิมชฺฌปริโยสาเนติ. เอวํ สุตฺตํ ปวิเจตพฺพํ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “ยํ ปุจฺฉิตญฺจ วิสฺสชฺชิตญฺจ สุตฺตสฺส ยา จ อนุคีตี”ติ.

“บุคคลพึงถามตามนัยนี้ พึงตอบตามนัยนี้ อนึ่ง การอ้างสาธกแห่งพระพุทธพจน์พึงนำมาเปรียบโดยอรรถและพยัญชนะ เพราะพยัญชนะที่ปราศจากอรรถย่อมเป็นคำเพ้อเจ้อ

แม้อรรถของบทพยัญชนะที่กล่าวไว้ไม่ดี ก็เข้าใจยาก ดังนั้นจึงควรร้อยกรองคำที่กอปรด้วยอรรถและพยัญชนะ

นอกจากนี้ พึงจำแนกพระสูตรว่า พระสูตรนี้เป็นอย่างไร เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้า หรือเป็นคำเชื่อมความ[ของพระสาวก] มีเนื้อความโดยตรง หรือมีเนื้อความโดยอ้อมเป็นฝ่ายเศร้าหมอง ฝ่ายทำลายกิเลส หรือฝ่ายพระอเสกขะ

ถามว่า : สัจจะทั้งปวงพึงเห็นได้ในที่ไหนของพระสูตรนี้

ตอบว่า : พึงเห็นได้ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

บุคคลพึงจำแนกพระสูตรอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า 'การจำแนกคำถามและคำตอบ การอ้างพระพุทธพจน์' เป็นต้น"

[คำว่า อตฺถาปคตํ หิ พฺยญฺชนํ สมฺผปฺปลาปํ ภวติ (เพราะพยัญชนะที่ปราศจากอรรถย่อมเป็นคำเพ้อเจ้อ) เช่นอุทาหรณ์ในคัมภีร์นยายภาสสะ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐) และโมคคัลลานปัญจิกา-ฎีกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑) ว่า ทส ทาฬิมานิ ฉฬปูปา กุณฺฑ'มชาชินํ ปลาลปิณฺโฑ (ลูกทับทิม ๑๐ ลูก ขนม ๖ ก้อน กาน้ำ หนังแพะ ก้อนฟาง) คำเหล่านี้ไม่มีเนื้อความเชื่อมโยงกัน จึงไม่สื่อความหมายใดๆ

พระมหากัจจายนะแสดงเนื้อความไว้ ๒ ประเภท คือ

๑. นีตัตถะ เนื้อความโดยตรง เช่น รูปํ อนิจฺจํ (รูปไม่เที่ยง) เวทนา อนิจฺจา (เวทนาไม่เที่ยง)

๒. เนยยัตถะ เนื้อความโดยอ้อม เช่น รูปํ ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ, ตํ ปชหถ. ตํ โว ปหีนํ ทีฆรตฺตํ หิตาย สุขาย ภวิสฺสติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของเธอ จงละรูปนั้น รูปที่เธอละได้แล้วนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขตลอดราตรีนาน) คำว่า ตํ (รูปนั้น) เป็นเนื้อความโดยอ้อม เพราะรูปเป็นทุกขสัจที่นับเข้าในปริญญেยยธรรม คือ ธรรมที่ควรกำหนดรู้ แต่ในที่นี้หมายถึงราคะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูป การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า "บ้านทั้งหมดมา" ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ "ชาวบ้านทั้งหมดมา" ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น "ศาลตัดสิน" คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริงคือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงรูปอันเป็นที่ตั้งของราคะ แต่เจตนาหมายถึงราคะอันอาศัยรูปเกิดขึ้น

คัมภีร์สัททสารัตชาลินีกล่าวถึงเนื้อความ ๒ ประเภทว่า

เนยฺยตฺโถ จ นีตตฺโถ จ สทฺโท ทฺวิธา ปกาสิโต
สทฺทนฺตเรน ญาเปโต เนยฺยตฺโถติ ปวุจฺจติ
สยเมว คมิตตฺโถ นีตตฺโถติ ตถา มโต.[๑๐๔]

"ท่านแสดงศัพท์ไว้ ๒ ประการ คือ เนยยัตถะ และนีตัตถะ เนยยัตถะ คือ ศัพท์ที่บุคคลรู้ได้ด้วยศัพท์อื่น นีตัตถะ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความซึ่งบุคคลรู้ได้เอง นั่นเทียว"

ในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต มีข้อความที่พยัญชนะผิดเป็นเหตุให้รู้ความหมายผิดว่า

เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ. กตเม เทฺว. นิกฺขิตฺตญฺจ ปทพฺยญฺชนํ อตฺโถ จ ทุนฺนีโต. ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ ทุนฺนโย โหติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตนฺติ.[๑๐๕]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่างคืออะไร คือ บทพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี และอรรถที่นำมาไม่ดี แม้เนื้อความแห่งบทพยัญชนะที่กล่าวไว้ไม่ดี ก็เข้าใจได้ยาก ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม"]

นิยุตฺโต วิจโย หาโร.
จบ วิจยหาระ

๓. ยุตติหารวิภังค์

(รายละเอียดยุตติหาระ)

คำเริ่มต้น

[๑๘] ตตฺถ กตโม ยุตฺติหาโร. “สพฺเพสํ หารานนฺ”ติ อยํ ยุตฺติหาโร. กึ โยชยติ. จตฺตาโร มหาปเทสา พุทฺธาปเทโส สํฆาปเทโส สมฺพหุลตฺเถราปเทโส เอกตฺเถราปเทโส. อิเม จตฺตาโร มหาปเทสา. ตานิ ปทพฺยญฺชนานิ สุตฺเต โอตารยิตพฺพานิ. วินเย สนฺทสฺสยิตพฺพานิ. ธมฺมตายํ อุปนิกฺขิปิตพฺพานิ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น ยุตติหาระคืออะไร

ตอบว่า : ยุตติหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า สพฺเพสํ หารานํ (การตรวจสอบความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถในหาระทั้งปวง เรียกว่า ยุตติหาระ)

ถามว่า : บัณฑิตย่อมประกอบอะไรไว้

ตอบว่า : มหาปเทส (ที่อ้างอิงข้อใหญ่) ๔ คือ พุทธาปเทส (ยกเอาพระพุทธเจ้าขึ้นอ้าง) สังฆาปเทส (ยกเอาหมู่สงฆ์ขึ้นอ้าง) สัมพหุลเถราปเทส (ยกเอาพระเถระจำนวนมากขึ้นอ้าง) และเอกเถราปเทส (ยกเอาพระเถระรูปหนึ่งขึ้นอ้าง) เหล่านี้ชื่อว่า มหาปเทส

กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถเหล่านั้นพึงเทียบเคียงในพระสูตร พึงตรวจสอบในพระวินัย และพึงตั้งไว้ในสภาวะทั่วไป

[มหาปเทสที่พบในพระวินัย[๑๐๖] มี ๔ ประการ คือ

๑. สิ่งไหนที่ไม่ควร เข้าได้กับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร

๒. สิ่งไหนที่ไม่ควร เข้าได้กับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร

๓. สิ่งไหนที่ควร เข้าได้กับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร

๔. สิ่งไหนที่ควร เข้าได้กับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร

มหาปเทสข้างต้นเกี่ยวกับพระวินัยเท่านั้น แต่มหาปเทสที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ เกี่ยวกับการตรวจสอบความถูกต้องของบทและความหมายในพระไตรปิฎก พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ตามข้อความในทีฆนิกาย มหาวรรค[๑๐๗] และอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต[๑๐๘] มี ๔ ประการ คือ

๑. พุทธาปเทส	ยกเอาพระพุทธเจ้าขึ้นอ้าง
๒. สังฆาปเทส	ยกเอาหมู่สงฆ์ขึ้นอ้าง
๓. สัมพหุลเถราปเทส	ยกเอาพระเถระจำนวนมากขึ้นอ้าง
๔. เอกเถราปเทส	ยกเอาพระเถระรูปหนึ่งขึ้นอ้าง

การตรวจสอบความถูกต้องดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อป้องกันความคลาดเคลื่อนของพระสัทธรรมที่เกิดจากการจำผิด หรือจารอักษรผิด และเพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่เกิดจากการอ้างพระพุทธพจน์ตามอย่างในพระสูตรของศาสนาพุทธนิกายมหายานที่แต่งขึ้นในภายหลัง และขึ้นต้นด้วยคำว่า เอวํ เม สุตํ (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้) เช่น อาการวัตตสูตร สัทธัมมปุณฑรีกสูตร เป็นต้น พระพุทธพจน์เหล่านั้นพึงสอบความถูกต้องด้วยมหาปเทสข้อแรก คือ พระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้โดยตรง หรือตรวจทานจากถ้อยคำของพระสาวกผู้สดับจากพระพุทธเจ้า ซึ่งจำแนกออกเป็นสงฆ์ คณะ และบุคคล เมื่อตรวจสอบแล้วพบว่าไม่ขัดกับมหาปเทส ๔ แต่อย่างใด จึงจะจัดว่าเหมาะสม และเป็นพระพุทธดำรัสอย่างแท้จริง

โดยเหตุที่พระสูตรเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ตามอัธยาศัยของบุคคลผู้ฟังธรรม จึงอาจมีข้อความแตกต่างกัน มีการกล่าวถึงเวทนาต่างกันเป็น ๒ ประการ ๓ ประการ และบ้างก็กล่าวถึงเวทนา ๕ ประการในพระสูตรที่ต่างกัน ถ้านำหลักยุตติหาระมาเทียบเคียงก็จะพบว่าไม่ขัดแย้งกัน โดยในการกล่าวเวทนา ๒ ประการได้รวมอุเบกขาเวทนาที่มีโทษเข้าไว้ในทุกข์เวทนาและรวมอุเบกขาเวทนาที่ไม่มีโทษเข้าไว้ในสุขเวทนา ในเวทนา ๓ ประการแสดงการจำแนกตามลักษณะแห่งการเสวยอารมณ์ที่ดี ไม่ดี หรือปานกลาง ส่วนเวทนา ๕ ประการกล่าวไว้ตามประเภทแห่งอินทรีย์

คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระไตรปิฎกนั้นก็เป็นคัมภีร์ที่นำมายืนยันได้ โดยจัดเข้าในมหาปเทส ๔ ประการ เพราะคัมภีร์อรรถกถาส่วนใหญ่เป็นคำอธิบายที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ด้วยพระองค์เองเมื่อมีบุคคลมาทูลถามปัญหา หรือเป็นคำอธิบายที่พระเถระในสมัยพุทธกาลได้อธิบายไว้แก่ศิษย์หรือผู้มาถามปัญหา ดังนั้น คัมภีร์อรรถกถาจึงได้รับสังคายนาในสังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง และได้รับการยกย่องว่ามีคุณค่าเทียบเท่าพระพุทธพจน์ จะเห็นได้ว่า ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวถึงการปรับอาบัติไว้ในเรื่องที่พระภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทที่บัญญัติไว้แก่นางภิกษุณี โดยกล่าวว่าภิกษุต้องอาบัติทุกกฏเมื่อภิกษุณีต้องอาบัติปาจิตตีย์ เช่น ดูการละเล่น เป็นต้น ดังข้อความว่า

สพฺพตฺถ ปาจิตฺติยนฺติ สพฺพอฏฺฐกถาสุ วุตฺตํ. ภิกฺขุโน ทุกฺกฏํ.[๑๐๙]

“ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดกล่าวว่า ภิกษุณีต้องอาบัติปาจิตตีย์ในเรื่องทั้งหมด ส่วนภิกษุต้องอาบัติทุกกฏ”

คำว่า มหาปเทส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุที่ควรอ้างถึงพระพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ยิ่งใหญ่ = อปทิสิตพฺพาติ อปเทสา, มหนฺตา อปเทสา เอเตสนฺติ มหาปเทสา (มหนฺต ศัพท์ + อปเทส ศัพท์ ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- ที่ตั้ง[แห่งธรรม]อันใหญ่หลวง = มหนฺตา ปเทสา มหาปเทสา (มหนฺต ศัพท์ + ปเทส ศัพท์ วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

ส่วนคำว่า พุทฺธาปเทส แปลตามศัพท์ว่า “มีพระพุทธเจ้าเป็นที่อ้างอิง” มีรูปวิเคราะห์ว่า อปทีสียเตติ อปเทโส, พุทฺโธ อปเทโส เอตสฺสาติ พุทฺธาปเทโส]

กตมสฺมึ สุตฺเต โอตารยิตพฺพานิ. จตูสุ อริยสจฺเจสุ. กตมสฺมึ วินเย สนฺทสฺสยิตพฺพานิ. ราควินเย โทสวินเย โมหวินเย. กตมิสฺสํ ธมฺมตายํ อุปนิกฺขิปิตพฺพานิ. ปฏิจฺจสมุปฺปาเท. ยทิ จตูสุ อริยสจฺเจสุ อวตรติ. กิเลสวินเย สนฺทิสฺสติ. ธมฺมตญฺจ น วิโลเมติ. เอวํ อาสเว น ชเนติ. จตูหิ มหาปเทเสหิ ยํ ยํ ยุชฺชติ, เยน เยน ยุชฺชติ, ยถา ยถา ยุชฺชติ, ตํ ตํ คเหตพฺพํ.

“ถามว่า : กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถเหล่านั้นพึงเทียบเคียงในสูตรไหน

ตอบว่า : ในสูตรที่แสดงอริยสัจ ๔

ถามว่า : พึงตรวจสอบในวินัยไหน

ตอบว่า : ในราควินัย (การกำจัดราคะ) โทสวินัย (การกำจัดโทสะ) และโมหวินัย (การกำจัดโมหะ)

ถามว่า : พึงตั้งไว้ในสภาวะทั่วไปไหน

ตอบว่า : ในปฏิจจสมุปบาท

ถ้าว่าพระพุทธพจน์ย่อมหยั่งลงในสัจจะ ๔ ปรากฏในการกำจัดกิเลส และคล้อยตามสภาวะทั่วไป (ปฏิจจสมุปบาท) เมื่อเป็นดังนี้ย่อมไม่ยังอาสวะให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงถือเอาพระพุทธพจน์นั้นๆ ที่ประกอบด้วยมหาปเทส ๔ ตามเหตุนั้นๆ อย่างเหมาะสม”

[คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สูตร ในที่นี้หมายถึงพระไตรปิฎกที่กล่าวถึงอริยสัจ ๔ ไม่ใช่พระสูตรแต่ละสูตรในพระสุตตันตปิฎกเท่านั้น เพราะพระพุทธพจน์ทั้งหมดแม้เพียงคาถาเดียวก็ไม่พ้นไปจากอริยสัจ ๔ แม้คำว่า วินัย ก็หมายถึงพระไตรปิฎกเช่นเดียวกัน เพราะพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้ากล่าวถึงการกำจัดราคะเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุพระนิพพาน อนึ่ง สภาวะทั่วไปที่พึงตรวจสอบความถูกต้อง คือ ปฏิจจสมุปบาทที่แสดงถึงความเป็นเหตุผลของสภาวธรรม ถ้าข้อความที่ตรวจสอบอยู่นั้นจัดเข้าอยู่ในอริยสัจ ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อการกำจัดกิเลส และสามารถหยั่งลงในปฏิจจสมุปบาทได้ ก็ถือว่าถูกต้อง]

[๑๙] ปญฺหํ ปุจฺฉิเตน กติ ปทานิ ปญฺเหติ ปทโส ปริโยคาหิตพฺพํ วิเจตพฺพํ. ยทิ สพฺพานิ ปทานิ เอกํ อตฺถํ อภิวทนฺติ, เอโก ปญฺโห. อถ จตฺตาริ ปทานิ เอกํ อตฺถํ อภิวทนฺติ, เอโก ปญฺโห. อถ ตีณิ ปทานิ เอกํ อตฺถํ อภิวทนฺติ, เอโก ปญฺโห. อถ เทฺว ปทานิ เอกํ อตฺถํ อภิวทนฺติ, เอโก ปญฺโห. อถ เอกํ ปทํ เอกํ อตฺถํ อภิวทติ, เอโก ปญฺโห. ตํ อุปปริกฺขมาเนน อญฺญาตพฺพํ กึ อิเม ธมฺมา นานตฺถา นานาพฺยญฺชนา, อุทาหุ อิเมสํ ธมฺมานํ เอโก อตฺโถ พฺยญฺชนเมว นานนฺติ.

"บุคคลผู้ตอบปัญหาพึงใคร่ครวญพิจารณาโดยบทว่า ในปัญหามีกี่บท ถ้าบททั้งปวงแสดงอรรถอย่างเดียวกัน ก็เป็นปัญหาหนึ่ง ถ้าบททั้ง ๔ แสดงอรรถอย่างเดียวกัน ก็เป็นปัญหาหนึ่ง ถ้าบททั้ง ๓ แสดงอรรถอย่างเดียวกัน ก็เป็นปัญหาหนึ่ง ถ้าบททั้ง ๒ แสดงอรรถอย่างเดียวกัน ก็เป็นปัญหาหนึ่ง ถ้าบทหนึ่งแสดงอรรถอย่างเดียวกัน ก็เป็นปัญหาหนึ่ง บุคคลผู้ใคร่ครวญพึงรู้ชัดปัญหานั้นว่า ธรรมเหล่านั้นมีอรรถและศัพท์ต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน แต่ศัพท์ต่างกัน"

[ก่อนที่นักศึกษาจะตรวจสอบความถูกต้องตามยุตติหาระ พึงจำแนกปัญหาตามหลักวิจยหาระก่อน เมื่อทราบว่ามีกี่ปัญหาแล้วจึงตรวจสอบความถูกต้องตามหลักยุตติหาระต่อไป นอกจากนี้ ถ้าธรรมที่จะพึงตรวจสอบมีอรรถและศัพท์ต่างกัน ก็พึงตรวจสอบโดยอรรถและศัพท์ ถ้ามีอรรถอย่างเดียวกันแต่ต่างกันโดยศัพท์ ก็พึงตรวจสอบโดยอรรถเท่านั้น]

ยุตติหาระในตัวอย่าง ๑

ยถา กึ ภเว. ยถา สา เทวตา ภควนฺตํ ปญฺหํ ปุจฺฉติ

"เกนสฺสุพฺภาหโต โลโก เกนสฺสุ ปริวาริโต
เกน สลฺเลน โอติณฺโณ กิสฺส ธูปายิโต สทา"ติ.[๑๑๐]

"เหมือนอย่างเทวดาได้ทูลถามปัญหาพระผู้มีพระภาคว่า

'อะไรย่ำยีชาวโลก อะไรแวดล้อมไว้ ลูกศรอะไรเสียบแทงแล้ว อะไรเผารนอยู่เสมอ'"

อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ ปุจฺฉิตานิ. เต ตโย ปญฺหา. กถํ ญายติ. ภควา หิ เทวตาย วิสฺสชฺเชติ-

"มจฺจุนาพฺภาหโต โลโก ชราย ปริวาริโต
ตณฺหาสลฺเลน โอติณฺโณ อิจฺฉาธูปายิโต สทา"ติ.[๑๑๑]

"พากย์ ๔ เหล่านี้เป็นคำถาม มี ๓ ปัญหา

ถามว่า : ย่อมทราบได้อย่างไร

ตอบว่า : ย่อมทราบดังผู้มีพระภาคตรัสตอบแก่เทวดาว่า

'มฤตยูย่ำยีชาวโลก ชราแวดล้อมไว้ ลูกศรคือตัณหาเสียบแทงแล้ว ความปรารถนาเผารนอยู่เสมอ'"

[ข้อความนี้กล่าวว่า มฤตยูย่ำยีชาวโลก เหมือนคนฆ่าโจรที่ย่ำยีโจรด้วยการฆ่าฟัน ชราแวดล้อมชาวโลกไว้ เหมือนเถาย่านไทรซึ่งรัดรึงต้นไม้ที่เกาะเกี่ยวไว้ ตัณหาเหมือนลูกศรอาบยาพิษที่เสียบแทงชาวโลก และชาวโลกก็ถูกความปรารถนาเผารนอยู่เสมอ

ปัญหาข้างต้นถามถึงข้อความ ๓ อย่าง โดยถามถึงสิ่งที่ย่ำยีชาวโลก สิ่งที่แวดล้อมชาวโลก และสิ่งที่เสียบแทงเผารนชาวโลก ถ้าอ่านโดยผิวเผินอาจเข้าใจว่าเป็นปัญหาที่ถามถึงข้อความ ๔ อย่าง แต่พระพุทธดำรัสที่ตอบคำถามนี้ได้รวมเอาปัญหาข้อหลัง ๒ ข้อไว้ด้วยกัน เพราะถามถึงตัณหาและความปรารถนา ซึ่งโดยองค์ธรรมคือโลภเจตสิกเหมือนกัน จึงรวมไว้เป็นคำถามเดียวกัน]

[๒๐] ตตฺถ ชรา จ มรณญฺจ อิมานิ เทฺว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. ชรายํ ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ. มรณํ วโย. ตตฺถ ชราย จ มรณสฺส จ อตฺถโต นานตฺตํ. เกน การเณน. คพฺภคตาปิ หิ มียนฺติ. น จ เต ชิณฺณา ภวนฺติ. อตฺถิ จ เทวานํ มรณํ. น จ เตสํ สรีรานิ ชีรนฺติ. สกฺกเตว ชราย ปฏิกมฺมํ กาตุํ. น ปน สกฺกเต มรณสฺส ปฏิกมฺมํ กาตุํ อญฺญตฺเรว อิทฺธิมนฺตานํ อิทฺธิ-วิสยา. ยํ ปนาห ตณฺหาสลฺเลน โอติณฺโณติ ทิสฺสนฺติ วีตราคา ชีรนฺตาปิ มียนฺตาปิ. ยทิ จ ยถา ชรามรณํ, เอวํ ตณฺหาปิ สิยา. เอวํ สนฺเต สพฺเพ โยพฺพนฏฺฐาปิ วิคตตณฺหา สิยุํ. ยถา จ ตณฺหา ทุกฺขสฺส สมุทโย, เอวํ ชรามรณมฺปิ สิยา ทุกฺขสฺส สมุทโย. น จ สิยา ตณฺหา ทุกฺขสฺส สมุทโย. น หิ ชรามรณํ ทุกฺขสฺส สมุทโย. ตณฺหา ทุกฺขสฺส สมุทโย. ยถา จ ตณฺหา มคฺควชฺฌา, เอวํ ชรามรณมฺปิ สิยา มคฺควชฺฌํ.

“ในคาถาวิสัชนานั้น ชราและมรณะทั้ง ๒ ประการนี้เป็นลักขณะแปรปรวนของสังขตธรรม (เบญจขันธ์) ชรา คือ ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่ดำรงอยู่แล้ว มรณะ คือ ความแตกดับ

ในข้อนั้น ชราและมรณะต่างกันโดยเนื้อความ

ถามว่า : เหตุใดจึงต่างกัน

ตอบว่า : เพราะสัตว์ที่อยู่ในครรภ์ยังไม่ชราก็ตาย และความตายของเทวดาก็มีอยู่ แต่สรีระของเทวดาไม่ชรา นอกจากนี้ บุคคลอาจรักษาชราได้ แต่ขัดขวางมรณะไม่ได้ ยกเว้นวิสัยแห่งฤทธิ์ของท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น [โดยผู้เจริญอิทธิบาท ๔ อย่างช่ำชองอาจมีอายุยืนกว่าปกติด้วยกำลังของอิทธิบาท]

ส่วนคำว่า ตณฺหาสลฺเลน โอติณฺโณ (ลูกศรคือตัณหาเสียบแทงแล้ว) หมายความว่า บุคคลผู้ปราศจากราคะแล้ว แก่อยู่บ้าง ตายอยู่บ้าง ย่อมปรากฏ อนึ่ง ถ้าตัณหาพึงเป็นเหมือนชราและมรณะ เมื่อเป็นดังนี้ คนที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวทั้งปวงก็พึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา”

นอกจากนี้ พึงแสวงหากลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถด้วยเหตุอื่นๆ ตามสมควรอย่างนี้ว่า ตัณหาเป็นเหตุเกิดของทุกข์ ฉันใด แม้ชราและมรณะก็พึงเป็นเหตุเกิดของทุกข์ ฉันนั้น ถ้าตัณหาไม่พึงเป็นเหตุเกิดของทุกข์ ถึงชราและมรณะก็ไม่เป็นเหตุแห่งทุกข์ และตัณหาพึงกำจัดด้วยมรรค ฉันใด แม้ชราและมรณะก็พึงกำจัดด้วยมรรค ฉันนั้น”

[ท่านต้องการจะแสดงว่าคาถาข้างต้นมีปัญหา ๓ ข้อ โดยชรา มรณะ และตัณหาเป็นสภาวะต่างกัน จึงกล่าวข้อความนี้ ตัณหาต่างกับชราและมรณะ ดังนี้ คือ

๑. มีสภาวะต่างกัน ชราเป็นความแปรปรวนของสังขตธรรม มรณะเป็นความแตกดับไป ตัณหาเป็นความเพลิดเพลินยินดีในอารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ถ้าตัณหาคือชราและมรณะ ผู้ที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวที่ไม่มีชราและมรณะก็ต้องไม่มีตัณหาเช่นเดียวกัน

๒. ความเป็นเหตุของทุกข์ ตัณหาเป็นเหตุเกิดของทุกข์ แต่ชราและมรณะไม่ใช่เหตุเกิดของทุกข์

๓. ความเป็นธรรมที่พึงละด้วยมรรค ตัณหาเป็นธรรมที่พึงละด้วยอริยมรรค เรียกว่าปหาตัพพธรรม คือ ธรรมที่บุคคลพึงละ แต่ชราและมรณะนับเข้าในทุกขสัจที่จัดเป็นปริญเญยยธรรม คือ ธรรมที่บุคคลพึงกำหนดรู้]

อิมาย ยุตฺติยา อญฺญมญฺเญหิ การเณหิ คเวสิตพฺพํ. ยทิ จ สนฺทิสฺสติ ยุตฺติสมารูฬฺหํ อตฺถโต จ อญฺญตฺตํ, พฺยญฺชนโตปิ คเวสิตพฺพํ.

“อนึ่ง ถ้าความขัดแย้งโดยอรรถที่มีความเหมาะสมปรากฏอยู่ บัณฑิตพึงแสวงหาด้วยเหตุซึ่งกันและกันตามความเหมาะสมอย่างนี้ และพึงแสวงหาโดยศัพท์อีกด้วย”

[ยุตติหาระจำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. สัททยุตติ ความเหมาะสมโดยศัพท์ คือ มีรูปคำถูกต้องตามหลักภาษาและเป็นศัพท์สื่อให้รู้เนื้อความได้

๒. อัตถยุตติ ความเหมาะสมโดยอรรถ คือ ความไม่ขัดแย้งกันโดยสภาวะของพระสูตรและพระวินัย

การตรวจสอบความเหมาะสมโดยอรรถเหล่านี้ พึงอ้างอิงมหาปเทส ๔ เป็นหลักฐานยืนยันดังที่พระมหากัจจายนะกล่าวมาแล้วข้างต้น ไม่ใช่ตรวจสอบตามอัตโนมัติของแต่ละคนที่อาจมีความเห็นต่างกัน]

สลฺโลติ วา ธูปายนฺติ วา อิเมสํ ธมฺมานํ อตฺถโต เอกตฺตํ. น หิ ยุชฺชติ อิจฺฉาย จ ตณฺหาย จ อตฺถโต อญฺญตฺตํ. ตณฺหาย อธิปฺปาเย อปริปูรมาเน นวสุ อาฆาตวตฺถูสุ โกโธ จ อุปนาโห จ อุปฺปชฺชติ. อิมาย ยุตฺติยา ชราย จ มรณสฺส จ ตณฺหาย จ อตฺถโต อญฺญตฺตํ.

"ธรรมเหล่านี้ คือ "ลูกศร" หรือ "การเผารน" มีความหมายอย่างเดียวกัน โดยแท้จริงแล้ว ความต่างกันแห่งตัณหาและความปรารถนาโดยเนื้อความย่อมไม่สมควร เมื่อความต้องการด้วยตัณหาไม่บริบูรณ์อยู่ ความโกรธและความผูกโกรธย่อมเกิดในอาฆาตวัตถุ (เหตุแห่งความผูกโกรธ) ๙

ด้วยความสมควรดังกล่าว ความต่างกันแห่งชรา มรณะ และตัณหาโดยเนื้อความย่อมควร"

[ข้อความนี้กล่าวถึงการตรวจสอบโดยศัพท์ว่า คำว่า ลูกศร (สลฺล) หรือ การเผารน (ธูปายน) ต่างกันโดยศัพท์ แต่มีความหมายเหมือนกัน ดังนั้นตัณหาและความปรารถนาจึงมีความหมายเหมือนกัน ส่งผลให้คาถาข้างต้นมีปัญหา ๓ ข้อเท่านั้น

อาฆาตวัตถุ ๙ คือ

๑. เขาได้ประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา

๒. เขากำลังประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา

๓. เขาจักประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา

๔. เขาได้ประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนที่เราพอใจ

๕. เขากำลังประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนที่เราพอใจ

๖. เขาจักประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนที่เราพอใจ

๗. เขาได้ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนที่เราไม่พอใจ

๘. เขากำลังประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนที่เราไม่พอใจ

๙. เขาจักประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนที่เราไม่พอใจ[๑๑๒]]

ยํ ปนิทํ ภควตา ทฺวีหิ ธมฺเมหิ อภิลปิตํ อิจฺฉาติปิ ตณฺหาติปิ, อิทํ ภควตา พาหิรานํ วตฺถูนํ อารมฺมณวเสน ทฺวีหิ ธมฺเมหิ อภิลปิตํ อิจฺฉาติปิ ตณฺหาติปิ. สพฺพา หิ ตณฺหา อชฺโฌสานลกฺขเณน เอกลกฺขณา. ยถา สพฺโพ อคฺคิ อุณฺหตฺตลกฺขเณน เอกลกฺขโณ. อปิจ อุปาทานวเสน อญฺญมญฺญานิ นามานิ ลภติ กฏฺฐคฺคีติปิ ติณคฺคีติปิ สกลิกคฺคีติปิ โค-มยคฺคีติปิ ถุสคฺคีติปิ สงฺการคฺคีติปิ. สพฺโพ หิ อคฺคิ อุณฺหตฺตลกฺขโณว, เอวํ สพฺพา ตณฺหา อชฺโฌสานลกฺขเณน เอกลกฺขณา. อปิ ตุ อารมฺมณอุปาทานวเสน อญฺญมญฺเญหิ นาเมหิ

อภิลปิตา อิจฺฉา อิติปิ ตณฺหา อิติปิ สลฺโล อิติปิ ธูปายนา อิติปิ สริตา อิติปิ วิสตฺติกา อิติปิ สิเนโห อิติปิ กิลมโถ อิติปิ ลตา อิติปิ มญฺญนา อิติปิ พนฺโธ อิติปิ อาสา อิติปิ ปิปาสา อิติปิ อภินนฺทนา อิติปิ, อิติ สพฺพา ตณฺหา อชฺโฌสานลกฺขเณน เอกลกฺขณา. ยถา จ เววจเน วุตฺตา-

"อาสา จ ปีหา อภินนฺทนา จ
อเนกธาตูสุ สรา ปติฏฺฐิตา
อญฺญาณมูลปฺปภวา ปชปฺปิตา
สพฺพา มยา พฺยนฺติกตา สมูลิกา"ติ.[๑๑๓]

"อนึ่ง การที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยสภาพทั้งสองนั้นว่า อิจฉา (ความปรารถนา) บ้าง ตัณหา (ความอยาก) บ้าง ได้ตรัสไว้ด้วยสภาพทั้งสองข้างต้น โดยความเป็นอารมณ์ของวัตถุภายนอก จริงอยู่ ตัณหาทั้งปวงมีลักษณะอย่างเดียว โดยสภาพคือความผูกพัน เหมือนไฟทั้งปวงที่มีลักษณะอย่างเดียว โดยสภาพคือความร้อน แต่ไฟได้ชื่อหลายอย่างตามเชื้อไฟว่า ไฟไม้บ้าง ไฟหญ้าบ้าง ไฟสะเก็ดไม้บ้าง ไฟมูลโคบ้าง ไฟแกลบบ้าง ไฟหยากเยื่อบ้าง เพราะไฟทั้งปวงมีลักษณะร้อนโดยแท้ ฉันใด ตัณหาทั้งปวงก็ฉันนั้น มีลักษณะอย่างเดียวโดยสภาพคือความผูกพัน แต่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้หลายชื่อโดยความยึดมั่นในอารมณ์ว่า

- อิจฉา (ความปรารถนา) - ตัณหา (ความอยาก)
- สัลละ (ลูกศร) - ธูปายนา (การเผารน)
- สริตา (แม่น้ำ) - วิสัตติกา (สภาพซ่านไปในอารมณ์)
- สิเนหะ (ความรัก) - กิลมถะ (สภาพทำให้เกิดความลำบาก)
- ลตา (เถาวัลย์) - มัญญนา (ความสำคัญว่าของเรา)
- พันธะ (เครื่องผูก) - อาสา (ความหวัง)
- ปิปาสา (ความกระหาย) - อภินันทนา (ความยินดียิ่ง)

โดยประการดังนี้ ตัณหาทั้งปวงมีลักษณะอย่างเดียวโดยสภาพคือความผูกพัน เหมือนตัณหาที่ตรัสไว้ในเววจนหารวิภังค์ว่า

'อาสา (ความหวัง) ปิหา (ความปรารถนา) อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) ซ่านไปดำรงอยู่ในธาตุอันมาก[มีจักขุธาตุเป็นต้น] ตัณหานั้น

มีอวิชชาเป็นมูลเหตุแดนเกิด ทำให้บ่นเพ้อ ตัณหาทั้งปวงนั้นพร้อมทั้งรากเหง้า ถูกเราตัดขาดแล้ว'"

[ข้อความนี้กล่าวเหตุที่พระผู้มีพระภาคตรัสตัณหาและความปรารถนาไว้สองประการว่า ตัณหามีลักษณะต้องการได้รับอารมณ์ที่มาถึงแล้วหรือยังมาไม่ถึง ส่วนความปรารถนามีลักษณะต้องการอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง อย่างไรก็ตาม ตัณหามีความยึดติดผูกพันในอารมณ์ปรากฏชัดเจน พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า "ตัณหาทั้งปวงก็ฉันนั้น มีลักษณะอย่างเดียวโดยสภาพคือความผูกพัน" ความจริงแล้ว ความปรารถนาก็เป็นคำไวพจน์ของตัณหานั้นแหละ]

ตณฺหาเยตํ เววจนํ. ยถาห ภควา "รูเป ติสฺส อวิคตราคสฺส อวิคตจฺฉนฺทสฺส อวิคตเปมสฺส อวิคตปิปาสสฺส อวิคตปริฬาหสฺส, เอวํ เวทนาย สญฺญาย สงฺขาเรสุ วิญฺญาเณ- อวิคตราคสฺส อวิคตจฺฉนฺทสฺส อวิคตเปมสฺส อวิคตปิปาสสฺส อวิคตปริฬาหสฺส."[๑๑๔] สพฺพํ สุตฺตํ วิตฺถาเรตพฺพํ. ตณฺหาเยตํ เววจนํ เอวํ ยุชฺชติ.

"ข้อความที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นคำไวพจน์ของตัณหา สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'ดูกรติสสะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ ย่อมบังเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ปราศจากความกำหนัด ความพอใจ ความรักใคร่ ความกระหาย ความเร่าร้อนในรูป ฉันใด ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ ย่อมบังเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ปราศจากความกำหนัด ความพอใจ ความรักใคร่ ความกระหาย ความเร่าร้อนในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ฉันนั้น'

บัณฑิตพึงกล่าวพระสูตรทั้งปวงโดยพิสดาร คำไวพจน์แห่งตัณหานี้[ว่า ราคะ (ความกำหนัด) ฉันทะ (ความพอใจ) เปมะ (ความรักใคร่) ปิปาสา (ความกระหาย) ปริฬาหะ (ความเร่าร้อน)] ย่อมสมควรอย่างนี้"

ยุตติหาระในการเกิดทุกข์และความเบื่อหน่าย

[๒๑] สพฺโพ ทุกฺขูปจาโร กามตณฺหาสงฺขารมูลโก, น ปน ยุชฺชติ สพฺโพ นิพฺพิทูปจาโร กามตณฺหาปริกฺขารมูลโก. อิมาย ยุตฺติยา อญฺญมญฺเญหิ การเณหิ คเวสิตพฺพํ.

“[อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่ง เช่น] การเกิดทุกข์ทั้งปวงมีการปรุงแต่งด้วยกามตัณหาเป็นมูลเหตุ [ข้อนี้ย่อมสมควร] แต่การเกิดความเบื่อหน่ายทั้งปวงที่มีวัตถุกามอันเกื้อกูลแก่กามตัณหาเป็นมูลเหตุ ย่อมไม่สมควร

บัณฑิตพึงแสวงหาความเหมาะสมด้วยเหตุที่อาศัยกันและกันตามยุตติที่กล่าวมานี้”

[กามตัณหาเป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ จึงไม่สมควรที่จะก่อให้เกิดความเบื่อหน่าย อนึ่ง ความเบื่อหน่ายมี ๒ ประการ คือ

๑. อนภิรตินิพพิทา ความเบื่อหน่ายโดยไม่รื่นรมย์ เพราะได้รับวัตถุกามที่ไม่ถูกใจ

๒. ญาณนิพพิทา ความเบื่อหน่ายด้วยปัญญา จัดเป็นนิพพิทาญาณที่เบื่อหน่ายสังขารธรรม]

ยุตติหาระในอสุภภาวนาเป็นต้น

ยถา หิ ภควา ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อสุภํ เทสยติ. โทสจริตสฺส ภควา ปุคฺคลสฺส เมตฺตํ เทสยติ. โมหจริตสฺส ภควา ปุคฺคลสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทสยติ. ยทิ หิ ภควา ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส เมตฺตํ เจโตวิมุตฺตึ เทเสยฺย. สุขํ วา ปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ สุขํ วา ปฏิปทํ ขิปฺปาภิญฺญํ วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมํ วา ปหานํ เทเสยฺย, น ยุชฺชติ เทสนา. เอวํ ยํ กิญฺจิ ราคสฺส อนุโลมปฺปหานํ โทสสฺส อนุโลมปฺปหานํ โมหสฺส อนุโลมปฺปหานํ. สพฺพํ ตํ วิจเยน หาเรน วิจินิตฺวา ยุตฺติ-หาเรน โยเชตพฺพํ ยาวติกา ญาณสฺส ภูมิ.

“เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอสุภะแก่คนราคจริต แสดงเมตตาแก่คนโทสจริต แสดงปฏิจจสมุปบาทแก่คนโมหจริต [พระเทศนานี้ย่อมสมควร] หากว่าพระองค์ทรงแสดงความหลุดพ้นทางใจด้วยเมตตา (เมตตาเจโตวิมุตติ) แก่คนราคจริต หรือพึงแสดงสุข-ปฏิปทาทันธาภิญญา (ปฏิปทาอันสะดวกแต่บรรลุช้า) หรือพึงแสดงการละกิเลสอันมีวิปัสสนานำหน้า เทศนานั้นย่อมไม่สมควร [แต่ควรแสดงอสุภภาวนาแก่คนราคจริต] โดยประการดังนี้ [พึงกล่าว]ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรละราคะ ควรละโทสะ ควรละโมหะ

บัณฑิตใคร่ครวญด้วยวิจยหาระทั้งหมดนั้นแล้ว พึงประกอบด้วยยุตติหาระ ตามกำลังสติปัญญา”

[การแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคคล้อยตามจริตของผู้ฟังธรรม เหมือนการจ่ายยาที่ตรงกับโรคให้คนป่วย ในที่นี้ท่านแสดงความเหมาะสมของพระเทศนา ดังนี้

๑. การแสดงอสุภกรรมฐานแก่คนราคจริต ย่อมสมควร เพราะอสุภกรรมฐานมีลักษณะน่ารังเกียจ จึงเหมาะสมกับคนราคจริต การแสดงเมตตาภาวนาแก่คนราคจริตย่อมไม่สมควร เพราะเมตตาเป็นศัตรูใกล้ของราคะ เนื่องจากมีลักษณะคล้ายคลึงกัน หรือการแสดงปฏิปทาอันสะดวกแต่บรรลุช้าแก่คนราคจริต ก็ไม่สมควร เพราะคนราคจริตที่มีกิเลสรุนแรงย่อมเหมาะสมกับปฏิปทาอันลำบาก หรือการแสดงการละกิเลสด้วยการเจริญวิปัสสนาโดยตรง ก็ไม่เหมาะสมกับคนราคจริต เพราะเขาไม่เห็นโทษของกามคุณ อย่างไรก็ตาม ถ้าเขาเห็นโทษของกามคุณแล้วก็สามารถเจริญวิปัสสนาโดยตรงได้เช่นเดียวกัน

๒. การแสดงเมตตาภาวนาแก่คนโทสจริต ย่อมสมควร เพราะเมตตาเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ

๓. การแสดงปฏิจจสมุปบาทแก่คนโมหจริต ย่อมสมควร เพราะปฏิจจสมุปบาทเป็นวิสัยแห่งปัญญา ทำให้คนโมหจริตเกิดปัญญาเข้าใจสภาวธรรมคือการเกิดขึ้นของรูปนามโดยอาศัยเหตุปัจจัย

คำว่า สพฺพํ ตํ วิจเยน หาเรน วิจินิตฺวา ยุตฺติหาเรน โยเชตพฺพํ ยาวติกา ญาณสฺส ภูมิ (บัณฑิตพึงใคร่ครวญด้วยวิจยหาระทั้งหมดนั้นแล้ว พึงประกอบด้วยยุตติหาระ ตามกำลังสติปัญญา) หมายความว่า ยุตติหาระเป็นการตรวจสอบความเหมาะสมโดยศัพท์หรืออรรถ จึงมีขอบเขตกว้างขวางตามศัพท์และอรรถทั้งหมด นอกจากนี้ สิ่งที่ตรวจสอบด้วยวิจยหาระทั้งหมดก็สามารถตรวจทานตามหลักของยุตติหาระนี้ได้อีกด้วย เพราะพระสัทธรรมมีนัยวิจิตรพิสดารหาขอบเขตมิได้]

ยุตติหาระในผลสมาบัติเป็นต้น

เมตฺตาวิหาริสฺส สโต พฺยาปาโท จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, พฺยาปาโท ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉตีติ ยุชฺชติ เทสนา. กรุณาวิหาริสฺส สโต วิเหสา จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิเหสา ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉตีติ ยุชฺชติ เทสนา. มุทิตาวิหาริสฺส สโต อรติ จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, อรติ ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉตีติ ยุชฺชติ เทสนา. อุเปกฺขาวิหาริสฺส สโต ราโค จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, ราโค ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉตีติ ยุชฺชติ เทสนา. อนิมิตฺตวิหาริสฺส สโต นิมิตฺตานุสาริ เตน เตเนว วิญฺญาณํ ปวตฺตตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, นิมิตฺตํ ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉตีติ ยุชฺชติ เทสนา. อสฺมีติ วิคตํ อยมหมสฺมีติ น สมนุปสฺสามิ. อถ จ ปน เม กิสฺมีติ กถสฺมีติ วิจิกิจฺฉา กถํกถาสลฺลํ

จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิจิกิจฺฉา กถํกถาสลฺลํ ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉตีติ ยุชฺชติ เทสนา.

“อนึ่ง เทศนาว่า พยาบาทครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่เมตตาวิหารีบุคคล (ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา, ผู้เจริญเมตตาฌาน) ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า พยาบาทของเมตตาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความเบียดเบียนครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่กรุณาวิหารีบุคคล ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า ความเบียดเบียนของกรุณาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความริษยาครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่มุทิตาวิหารีบุคคล ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า ความริษยาของมุทิตาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมสมควร

เทศนาว่า ราคะครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่อุเบกขาวิหารีบุคคล ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า ราคะของอุเบกขาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมสมควร

เทศนาว่า จิตที่ตามระลึกถึงนิมิต[คือสังขาร]ย่อมเป็นไปตามนิมิตที่ถูกละได้แล้วนั้นๆ แก่อนิมิตตวิหารีบุคคล (ผู้มีปกติอยู่โดยไม่มีนิมิต, ผู้บรรลุผลสมาบัติโดยอนิจจานุปัสสนา) ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า นิมิตย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้[ในอนิมิตตวิหารีบุคคล] ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความสำคัญว่าเป็นเราได้สูญสิ้นแล้ว และไม่เห็นว่าเบญจขันธ์นี้คือเรา แต่ลูกศรคือความสงสัยลังเลใจยังครอบงำจิตอยู่ว่าเราเป็นใคร เราเป็นอย่างไร ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า วิจิกิจฉาย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้[ในพระอริยบุคคล] ย่อมสมควร”

[เมตตาเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท กรุณาเป็นปฏิปักษ์ต่อความเบียดเบียน มุทิตาเป็นปฏิปักษ์ต่อความริษยา ส่วนอุเบกขาเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ บุคคลผู้บรรลุเมตตาฌานเป็นต้นจึงไม่ถูกพยาบาทเป็นต้นครอบงำ แต่พยาบาทเป็นต้นย่อมถูกข่มไว้ด้วยกำลังฌาน

พระอริยบุคคลผู้บรรลุผลสมาบัติโดยอนิจจานุปัสสนา ย่อมรับรู้พระนิพพานอันดับสังขารเป็นอารมณ์ ท่านจึงไม่รับรู้นิมิตคือสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งในขณะเข้าผลสมาบัติ

พระอริยบุคคลผู้ละวิจิกิจฉาได้ด้วยโสดาปัตติมรรคแล้ว ย่อมไม่สงสัยว่าเบญจขันธ์คือเรา และปราศจากความสงสัย ๑๖ ประการว่า เราเป็นใคร เราเป็นอย่างไร เป็นต้น]

ยถา วา ปน ปฐมํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส สโต กามราคพฺยาปาทา วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, หานาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. วิตกฺกสหคตา วา สญฺญามนสิการา หานาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. ทุติยํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส สโต วิตกฺกวิจารสหคตา สญฺญามนสิการา วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, หานาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. อุเปกฺขาสุขสหคตา วา สญฺญามนสิการา หานาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. ตติยํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส สโต ปีติสุขสหคตา สญฺญามนสิการา วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, หานาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา, อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิสหคตา วา สญฺญามนสิการา หานาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. จตุตฺถํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส สโต อุเปกฺขาสหคตา สญฺญามนสิการา วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, หานาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. อากาสานญฺจายตนสหคตา วา สญฺญามนสิการา หานาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา.

"เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าปฐมฌานอยู่ กามราคะและพยาบาทย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (ทุติยฌาน) ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า กามราคะและพยาบาทย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งปฐมฌานที่ไม่มีกามราคะและพยาบาท] ย่อมสมควร

อีกนัยหนึ่ง เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าปฐมฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับวิตกและวิจาร ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งปฐมฌาน] ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (ปฐมฌาน) ย่อมสมควร

เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าทุติยฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับวิตกและวิจาร[ที่ในปฐมฌานหรือธรรมที่เป็นกามาวจร] ย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (ตติยฌาน) ย่อมไม่สมควรเทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งทุติยฌานที่ไม่มีวิตกและวิจาร]ย่อมสมควร

อีกนัยหนึ่ง เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าทุติยฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับสุขและอุเบกขา[ที่ในทุติยฌานพร้อมด้วยอุปจารสมาธิ] ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งสุขและอุเบกขา] ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรม

วิเศษ (ตติยฌาน) ย่อมสมควร

เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าตติยฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับปีติและสุข [อันเกิดแล้วในตติยฌานพร้อมด้วยอุปจารสมาธิ] ย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (จตุตถฌาน) ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งตติยฌานที่ไม่มีปีติแต่มีสุข] ย่อมสมควร

อีกนัยหนึ่ง เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าตติยฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับสติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา[ที่ในจตุตถฌาน] ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งอุเบกขา]ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (จตุตถฌาน) ย่อมสมควร

เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าจตุตถฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอุเบกขา ย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (อากาสานัญจายตนฌาน) ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งสุข] ย่อมสมควร

อีกนัยหนึ่ง เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าจตุตถฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอากาสานัญจายตนฌาน[อันจะเกิดต่อไป] ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งอากาสานัญจายตนฌาน] ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (อากาสานัญจายตนฌาน) ย่อมสมควร”

อากาสานญฺจายตนํ สมาปนฺนสฺส สโต รูปสหคตา สญฺญามนสิการา วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, หานาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. วิญฺญาณญฺจายตนสหคตา วา สญฺญามนสิการา หานาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปนฺนสฺส สโต อากาสานญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, หานาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. อากิญฺจญฺญายตนสหคตา วา สญฺญามนสิการา หานาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส สโต วิญฺญาณญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, หานาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. เนวสญฺญานาสญฺญายตนสหคตา วา สญฺญามนสิการา หานาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิเสสาย

สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส สโต สญฺญูปจารา วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, หานาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. สญฺญาเวทยิตนิโรธสหคตา วา สญฺญามนสิการา หานาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ ยุชฺชติ เทสนา. กลฺลตาปริจิตํ จิตฺตํ น จ อภินีหารํ ขมตีติ น ยุชฺชติ เทสนา, กลฺลตาปริจิตํ จิตฺตํ อถ จ อภินีหารํ ขมตีติ ยุชฺชติ เทสนา.

"เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าอากาสานัญจายตนฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับรูป[อันเกิดแล้วในจตุตถฌาน] ย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (วิญญาณัญจายตนฌาน) ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งรูป] ย่อมสมควร [ความเสื่อมแห่งรูป]

อีกนัยหนึ่ง เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าอากาสานัญจายตนฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับวิญญาณัญจายตนฌาน[อันจะเกิดต่อไป] ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งวิญญาณัญจายตนฌาน] ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (วิญญาณัญจายตนฌาน) ย่อมสมควร [การบรรลุวิญญาณัญจายตนฌาน]

เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าวิญญาณัญจายตนฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอากาสานัญจายตนฌาน[อันเกิดแล้ว] ย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (อากิญจัญญายตนฌาน) ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งกสิณุคฆาฏิมากาสบัญญัติ] ย่อมสมควร [ความเสื่อมแห่งกสิณุคฆาฏิมากาส]

อีกนัยหนึ่ง เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าวิญญาณัญจายตนฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอากิญจัญญายตนฌาน[อันจะเกิดต่อไป] ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งวิญญาณัญจายตนฌาน] ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (อากิญจัญญายตนฌาน) ย่อมสมควร [การบรรลุอากิญจัญญายตนฌาน]

เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าอากิญจัญญายตนฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอากิญจัญญาจายตนฌาน ย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน) ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งอากาสานัญจายตนฌาน] ย่อมสมควร [ความเสื่อมแห่งอากาสานัญจายตนฌาน]

อีกนัยหนึ่ง เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าอากิญจัญญายตนฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน[อันจะเกิดต่อไป] ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งอากิญจัญญายตนฌาน] ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน) ย่อมสมควร [การบรรลุเนวสัญญานาสัญญา-ยตนฌาน]

เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่ จิตตุปบาทที่มีสัญญาอันปรากฏชัด [จิตตุปบาทดวงใดดวงหนึ่ง หรืออากิญจัญญายตนจิตตุปบาท ที่เกิดขึ้นก่อน] ย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (สัญญาเวทยิตนิโรธ, สมาบัติที่ดับสัญญาพร้อมด้วยจิตและเจตสิกทั้งหมด) ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า จิตตุปบาทนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งนัตถิภาว-บัญญัติ] ย่อมสมควร [ความเสื่อมแห่งนัตถิภาวบัญญัติ]

อีกนัยหนึ่ง เทศนาว่า เมื่อบุคคลเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่ สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับสัญญาเวทยิตนิโรธ[อันจะเกิดต่อไป] ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน] ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า สัญญาและมนสิการนั้นย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ (สัญญาเวทยิตนิโรธ) ย่อมสมควร [การบรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธ]

เทศนาว่า จิตที่อบรมแล้วอย่างช่ำชอง[ในสมาบัติ ๘] ย่อมไม่อาจแสดงอภินิหารได้ ย่อมไม่สมควร เทศนาว่า จิตที่อบรมแล้วอย่างช่ำชองย่อมอาจแสดงอภินิหารได้ ย่อมสมควร”

คำลงท้าย

เอวํ สพฺเพ นวสุตฺตนฺตา ยถาธมฺมํ ยถาวินยํ ยถาสตฺถุสาสนํ สพฺพโต วิจเยน หาเรน วิจินิตฺวา ยุตฺติหาเรน โยเชตพฺพาติ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “สพฺเพสํ หารานํ ยา ภูมิ โย จ โคจโร เตสนฺ”ติ.

“โดยประการดังนี้ พระพุทธพจน์ที่มีองค์ ๙ ทั้งปวง บัณฑิตพึงค้นคว้าตามธรรม ตามวินัย ตามสัตถุศาสน์ โดยประการทั้งปวงด้วยวิจยหาระแล้ว พึงประกอบด้วยยุตติหาระ เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘การตรวจสอบความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และ
อรรถในหาระทั้งปวง’ เป็นต้น”

[คำว่า ยถาธมฺมํ (ตามธรรม) คือ ตามหลักธรรมมีปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

คำว่า ยถาวินยํ (ตามวินัย) คือ ตามการละกิเลส คือ ราคะ โทสะ และโมหะ

คำว่า ยถาสตฺถุสาสนํ (ตามสัตถุศาสน์) คือ ตามคำสอนของพระศาสดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก]

นิยุตฺโต ยุตฺติหาโร.

จบ ยุตติหาระ

๔. ปทัฏฐานหารวิภังค์

(รายละเอียดปทัฏฐานหาระ)

คำเริ่มต้น

[๒๒] ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หาโร. “ธมฺมํ เทเสติ ชิโน”ติ อยํ ปทฏฺฐาโน หาโร.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น ปทัฏฐานหาระคืออะไร

ตอบว่า : ปทัฏฐานหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า ธมฺมํ เทเสติ ชิโน ([การแสดง]เหตุใกล้ของธรรมที่พระชินเจ้าทรงแสดงไว้จนถึงธรรมทั้งปวงอย่างนี้ชื่อว่า ปทัฏฐานหาระ)”

[คำว่า ปทฏฺฐาน เป็นศัพท์สมาสมาจาก ปท (เหตุ) + ฐาน (เหตุ) คำนี้เป็นคำไวพจน์ที่ใช้ซ้ำกัน มีประโยชน์เพื่อย้ำความ ดังนั้น จึงแปลว่า “เหตุใกล้” มีคำอื่นในลักษณะนี้ว่า ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา), รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน), ราชราช (พระจักรพรรดิราช), เทวเทว (อดิเทพ) ตามหลักภาษามีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานํ (ปทัฏฐานะคือเหตุใกล้) มีสาธกเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

การณํ ยํ สมาสนฺนํ ปทฏฺฐานนฺติ ตํ มตํ.[๑๑๕]

“เหตุใดอยู่ใกล้ เหตุนั้นพึงทราบว่า ปทัฏฐาน”

อาสนฺนการณํ ยํ ตุ ตํ ปทฏฺฐานสญฺญิตํ.[๑๑๖]

“ส่วนเหตุใกล้นั้นมีชื่อว่า ปทัฏฐาน”

ปทัฏฐานหาระจำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. โอรุยโหรุยหนัย นัยเหมือนการลงจากต้นไม้, อนุโลมนัย เช่น อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ (วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย) เป็นต้น

๒. อารุยหารุยหนัย นัยเหมือนการขึ้นต้นไม้, ปฏิโลมนัย เช่น อาสวะเป็นปทัฏฐานแก่อวิชชา อวิชชาเป็นปทัฏฐานแก่สังขาร สังขารเป็นปทัฏฐานแก่วิญญาณ เป็นต้น

ตัวอย่างที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นนัยอย่างใดอย่างหนึ่งในสองประเภทนี้ตามสมควร]

ตัวอย่าง ๑

กึ เทเสติ. สพฺพธมฺมยาถาวอสมฺปฏิเวธลกฺขณา อวิชฺชา, ตสฺสา วิปลฺลาสา ปทฏฺฐานํ. อชฺโฌสานลกฺขณา ตณฺหา, ตสฺสา ปิยรูปํ สาตรูปํ ปทฏฺฐานํ. ปตฺถนลกฺขโณ โลโภ, ตสฺส อทินฺนาทานํ ปทฏฺฐานํ. วณฺณสณฺฐานพฺยญฺชนคฺคหณลกฺขณา สุภสญฺญา, ตสฺสา อินฺทฺริยาสํวโร ปทฏฺฐานํ. สาสวผสฺสอุปคมนลกฺขณา สุขสญฺญา, ตสฺสา อสฺสาโท ปทฏฺฐานํ. สงฺขตลกฺขณานํ ธมฺมานํ อสมนุปสฺสนลกฺขณา นิจฺจสญฺญา, ตสฺสา วิญฺญาณํ ปทฏฺฐานํ, อนิจฺจสญฺญาทุกฺขสญฺญา-อสมนุปสฺสนลกฺขณา อตฺตสญฺญา, ตสฺสา นามกาโย ปทฏฺฐานํ.

“ถามว่า : พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมอะไร

ตอบว่า : ทรงแสดงว่า อวิชชามีลักษณะไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง วิปัลลาสเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) แก่อวิชชานั้น [เพราะอวิชชาย่อมเพิ่มพูนขึ้นเมื่อมีวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง เป็นต้น]

ตัณหามีลักษณะผูกพัน ปิยรูปและสาตรูป (สภาพที่น่ายินดีพอใจ) เป็นปทัฏฐานแก่ตัณหานั้น [เพราะตัณหาย่อมเพิ่มพูนขึ้นเมื่อมีสภาพที่น่ายินดีพอใจ]

ความโลภมีลักษณะต้องการ อทินนาทานเป็นปทัฏฐานแก่ความโลภนั้น [เพราะความโลภย่อมเป็นไปเมื่อมีอทินนาทาน]

สุภสัญญา (ความสำคัญว่างาม) มีลักษณะถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่ ความไม่สำรวมอินทรีย์เป็นปทัฏฐานแก่สุภสัญญานั้น

สุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) มีลักษณะรู้ชัดผัสสะที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ความชอบใจเป็นปทัฏฐานแก่สุขสัญญานั้น

นิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) มีลักษณะไม่รู้เห็นธรรมอันถูกปัจจัยปรุงแต่ง วิญญาณเป็นปทัฏฐานแก่นิจจสัญญานั้น

อัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นอัตตา) มีลักษณะไม่รู้เห็นอนิจจสัญญาและทุกขสัญญา หมู่นามเป็นปทัฏฐานแก่อัตตสัญญานั้น [เพราะความยึดมั่นอัตตามีอยู่ในนามธรรมเป็นส่วนใหญ่]

[อวิชชามีลักษณะไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง โดยไม่รู้เห็นสภาวธรรม ๘ อย่างนี้อันได้แก่ ขันธ์ อายตนะ ธาตุในอดีต, ขันธ์ อายตนะ ธาตุในอนาคต, ขันธ์ อายตนะ ธาตุในอดีตและอนาคต, อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท

วิปัลลาส คือ ความคลาดเคลื่อนผิดจากความจริง มี ๓ อย่าง คือ

๑. สัญญาวิปัลลาส วิปัลลาสแห่งสัญญา

๒. จิตตวิปัลลาส วิปัลลาสแห่งจิต

๓. ทิฏฐิวิปัลลาส วิปัลลาสแห่งความเห็น

ทั้งสามอย่างนี้แบ่งออกเป็นอย่างละ ๔ คือ

๑. อนิจเจ นิจจวิปัลลาส วิปัลลาสในสภาวะที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง

๒. ทุกเข สุขวิปัลลาส วิปัลลาสในทุกข์ว่าเป็นสุข

๓. อนัตตนิ อัตตวิปัลลาส วิปัลลาสในสภาวะที่ไม่ใช่อัตตาว่าเป็นอัตตา

๔. อสุเภ สุภวิปัลลาส วิปัลลาสในสภาวะที่ไม่งามว่างาม

ปิยรูป คือ สภาพที่น่ายินดี สาตรูป คือ สภาพที่น่าพอใจ ทั้งสองอย่างโดยองค์ธรรม คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ จึงหมายถึงรูปธรรมกับนามธรรมที่เป็นโลกิยะ ดังพระพุทธวจนะว่า

ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ, เอตฺเถสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ.[๑๑๗]

“สภาพใดน่ายินดีพอใจในโลก[แห่งรูปนาม] สภาพนั้นคือที่ซึ่งตัณหาเกิดขึ้นและตั้งอยู่”]

ตัวอย่าง ๒

สพฺพธมฺมสมฺปฏิเวธลกฺขณา วิชฺชา, ตสฺสา สพฺพํ เนยฺยํ ปทฏฺฐานํ. จิตฺตวิกฺเขปปฏิสํหรณลกฺขโณ สมโถ, ตสฺส อสุภา ปทฏฺฐานํ. อิจฺฉาวจรปฏิสํหรณลกฺขโณ อโลโภ, ตสฺส อทินฺนาทานาเวรมณิ ปทฏฺฐานํ อพฺยาปชฺชลกฺขโณ อโทโส, ตสฺส ปาณาติปาตาเวรมณิ ปทฏฺฐานํ. วตฺถุอวิปฺปฏิปตฺติลกฺขโณ อโมโห, ตสฺส สมฺมาปฏิปตฺติ ปทฏฺฐานํ. วินีลกวิปุพฺพกคหณลกฺขณา อสุภสญฺญา, ตสฺสา นิพฺพิทา ปทฏฺฐานํ. สาสวผสฺสปริชานนลกฺขณา ทุกฺขสญฺญา, ตสฺสา เวทนา ปทฏฺฐานํ. สงฺขตลกฺขณานํ ธมฺมานํ สมนุปสฺสนลกฺขณา อนิจฺจสญฺญา, ตสฺสา อุปฺปาทวยา ปทฏฺฐานํ. สพฺพธมฺมอนภินิเวสลกฺขณา อนตฺตสญฺญา, ตสฺสา ธมฺมสญฺญา ปทฏฺฐานํ.

“วิชชามีลักษณะแทงตลอดธรรมทั้งปวง เญยยธรรมทั้งปวง (อริยสัจ ๔) เป็นปทัฏฐานแก่วิชชานั้น [เพราะเป็นอารมณ์ของวิชชา]

สมถะมีลักษณะกำจัดความซัดส่ายแห่งจิต การเพ่งอสุภะเป็นปทัฏฐานแก่สมถะนั้น [เพราะสมถะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา]

อโลภะมีลักษณะกำจัดการท่องเที่ยวไปแห่งความอยาก เจตนางดเว้นจากการลักทรัพย์เป็นปทัฏฐานแก่อโลภะนั้น [เพราะกระทำความละโมบให้เบาบาง]

อโทสะมีลักษณะไม่ปองร้าย เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นปทัฏฐานแก่อโทสะนั้น[เพราะกระทำพยาบาทให้เบาบาง]

อโมหะมีลักษณะหยั่งเห็นอารมณ์ สัมมาปฏิบัติ (การปฏิบัติโดยชอบ) เป็นปทัฏฐานแก่อโมหะนั้น

อสุภสัญญา (ความสำคัญว่าไม่งาม) มีลักษณะถือเอาศพที่ขึ้นเขียว หรือศพที่มีน้ำหนองไหลเยิ้ม ความเบื่อหน่ายเป็นปทัฏฐานแก่อสุภสัญญานั้น

ทุกขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นทุกข์) มีลักษณะกระทบผัสสะที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เวทนาเป็นปทัฏฐานแก่ทุกขสัญญานั้น [เพราะเวทนาทั้งหมดจัดเป็นทุกข์โดยความเป็นทุกขทุกข์ เป็นต้น]

อนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าไม่เที่ยง) มีลักษณะเห็นธรรมอันถูกปัจจัยปรุงแต่ง ความเกิดและความดับเป็นปทัฏฐานแก่อนิจจสัญญานั้น

อนัตตสัญญา (ความสำคัญว่าไม่ใช่อัตตา) มีลักษณะไม่ยึดมั่นในธรรมทั้งปวง ธรรมสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสภาวธรรม) เป็นปทัฏฐานแก่อนัตตสัญญานั้น”

[โดยองค์ธรรม วิชชาและอโมหะก็คือ ปัญญินทรีย์เจตสิก แต่ในที่นี้กล่าวแยกไว้ตามสภาวะ คือ วิชชาเป็นสภาวะรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ส่วนอโมหะเป็นสภาวะไม่หลงไม่ปฏิบัติผิดในอารมณ์ปัจจุบันที่เจริญสติกำหนดรู้อยู่

คำว่า สัมมาปฏิบัติ (การปฏิบัติโดยชอบ) คือ การเจริญศีลและสมาธิ หรือปัญญาที่หยั่งเห็นความเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณ]

ตัวอย่าง ๓

ปญฺจ กามคุณา กามราคสฺส ปทฏฺฐานํ. ปญฺจินฺทฺริยานิ รูปีนิ รูปราคสฺส ปทฏฺฐานํ. ฉฏฺฐายตนํ ภวราคสฺส ปทฏฺฐานํ. นิพฺพตฺตภวานุปสฺสิตา ปญฺจนฺนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ ปทฏฺฐานํ. ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ ญาณทสฺสนสฺส ปทฏฺฐานํ. โอกปฺปนลกฺขณา สทฺธา อธิมุตฺติปจฺจุปฏฺฐานา จ. อนาวิลลกฺขโณ ปสาโท สมฺปสีทนปจฺจุปฏฺฐาโน จ. อภิปตฺถิยนลกฺขณา สทฺธา, ตสฺส อเวจฺจ-ปสาโท ปทฏฺฐานํ. อนาวิลลกฺขโณ ปสาโท, ตสฺส สทฺธา ปทฏฺฐานํ. อารมฺภลกฺขณํ วีริยํ, ตสฺส สมฺมปฺปธานํ ปทฏฺฐานํ. อปิลาปนลกฺขณา สติ, ตสฺสา สติปฏฺฐานํ ปทฏฺฐานํ. เอกคฺคลกฺขโณ สมาธิ, ตสฺส ฌานานิ ปทฏฺฐานํ. ปชานนลกฺขณา ปญฺญา, ตสฺสา สจฺจานิ ปทฏฺฐานํ.

“กามคุณ ๕ เป็นปทัฏฐานแก่กามราคะ (ความยินดีในกาม) อินทรีย์ ๕ ที่เป็นรูป เป็นปทัฏฐานแก่ความพอใจในรูป [เพราะความกำหนัดในร่างกายของเหล่าสัตว์มีอยู่โดยเนื่องด้วยอายตนะภายใน ๕ คือ ปสาทรูป ๕] อายตนะที่ ๖ (มนายตนะ) เป็นปทัฏฐานแก่ความพอใจในภพ [เพราะความพอใจในภพย่อมมีในมนายตนะอันที่เป็นอาศัยของฌานเป็นพิเศษ]

การตามเห็นรูปเป็นต้นที่เกิดขึ้น เป็นปทัฏฐานแก่อุปาทานขันธ์ ๕ ปุพเพนิวาสา-นุสสติ (การตามระลึกความเป็นอยู่ในชาติก่อน) เป็นปทัฏฐานแก่ญาณทัสสนะ (ญาณรู้เห็นกรรมและผลกรรม)

ศรัทธามีลักษณะเชื่อมั่น มีความน้อมใจเชื่อเป็นเครื่องปรากฏ

ปสาทะมีลักษณะไม่ขุ่นมัว มีความผ่องใสเป็นเครื่องปรากฏ

ศรัทธามีลักษณะเลื่อมใส ความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหว[อันประกอบด้วยปัญญา] เป็นปทัฏฐานแก่ศรัทธานั้น

ปสาทะมีลักษณะไม่ขุ่นมัว ศรัทธาเป็นปทัฏฐานแก่ปสาทะนั้น

วิริยะมีลักษณะพากเพียร สัมมัปปธาน ๔ เป็นปทัฏฐานแก่วิริยะนั้น

สติมีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย สติปัฏฐาน ๔ เป็นปทัฏฐานแก่สตินั้น

สมาธิมีลักษณะที่มีอารมณ์เป็นอย่างเดียว ฌานเป็นปทัฏฐานแก่สมาธินั้น

ปัญญามีลักษณะหยั่งรู้ สัจจะเป็นปทัฏฐานแก่ปัญญานั้น”

[คำว่า กามคุณ มีรูปวิเคราะห์ว่า กาโม เอว คุโณ กามคุโณ (กามคุณ หมายถึง เครื่องผูกคือกาม) โดย คุณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “เครื่องผูก” มี ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งที่กระทบสัมผัส กล่าวคือ เหล่าสัตว์เพลิดเพลินในรูปสวย เสียงเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสิ่งที่กระทบสัมผัสซึ่งถูกใจ จึงถูกกามคุณทั้ง ๕ ผูกไว้ในวัฏฏสงสาร

คำว่า รูปราคสฺส (ความพอใจในรูป) คือ ความพอใจในร่างกาย เพราะอินทรีย์ ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย เป็นเหตุใกล้ให้เกิดความพอใจในร่างกาย ถ้าไม่มีอินทรีย์เหล่านี้ ความพอใจในร่างกายย่อมไม่เกิดขึ้น เช่น คนตาบอดย่อมปราศจากความพอใจในความสวยงามของร่างกาย เพราะเขาเห็นไม่ได้ ดังนี้เป็นต้น คำนี้ไม่ใช่รูปราคะที่เป็นหนึ่งในสังโยชน์ ๑๐ ซึ่งพอใจในรูปฌานและรูปภพ

ศรัทธากับปสาทะ โดยองค์ธรรมคือ ศรัทธาเจตสิก แต่ในที่นี้กล่าวไว้แยกกันตามสภาวะที่ปรากฏชัดว่า ศรัทธาเป็นความเชื่อ ส่วนปสาทะเป็นความเลื่อมใส ศรัทธาเป็นคุณธรรมขั้นพื้นฐานที่ก่อให้เกิดปสาทะในภายหลัง เพราะเมื่อบุคคลเชื่อมั่นแล้วจึงปฏิบัติธรรมตามที่ได้สดับมา แล้วเกิดความเลื่อมใสยิ่งๆ ขึ้นไปเมื่อได้รับผลการปฏิบัติ โดยธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วย่อมคุ้มครองผู้ปฏิบัติให้ได้รับประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อันสูงสุดคือพระนิพพาน

สติที่ระลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบัน ย่อมทำให้จิตตามรู้ปัจจุบันเท่านั้น ไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์อดีตหรืออนาคต ในขณะนั้นความฟุ้งซ่านย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะจิตมีลักษณะรับอารมณ์เดียวในขณะเดียว เหมือนเมื่อมีความสว่างปรากฏ ความมืดย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ และเหตุใกล้ของสติก็คือ สติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่ กองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม ซึ่งเป็นอารมณ์ปัจจุบันของสติในการเจริญสติปัฏฐาน (ดู ข้อ [๑๒] เรื่องสติ)]

ตัวอย่าง ๔

อปโร นโย. อสฺสาทมนสิการลกฺขโณ อโยนิโสมนสิกาโร, ตสฺส อวิชฺชา ปทฏฺฐานํ. สจฺจสมฺโมหนลกฺขณา อวิชฺชา, สา สงฺขารานํ ปทฏฺฐานํ. ปุนพฺภววิโรหณลกฺขณา สงฺขารา, เต วิญฺญาณสฺส ปทฏฺฐานํ. โอปปจฺจยิกนิพฺพตฺติลกฺขณํ วิญฺญาณํ, ตํ นามรูปสฺส ปทฏฺฐานํ. นาม-กายรูปกายสงฺฆาตลกฺขณํ นามรูปํ, ตํ ฉฬายตนสฺส ปทฏฺฐานํ. อินฺทฺริยววตฺถานลกฺขณํ ฉฬายตนํ, ตํ ผสฺสสฺส ปทฏฺฐานํ. จกฺขุรูปวิญฺญาณสนฺนิปาตลกฺขโณ ผสฺโส, โส เวทนาย ปทฏฺฐานํ. อิฏฺฐานิฏฺฐอนุภวนลกฺขณา เวทนา, สา ตณฺหาย ปทฏฺฐานํ. อชฺโฌสานลกฺขณา ตณฺหา, สา อุปาทานสฺส ปทฏฺฐานํ. โอปปจฺจยิกํ อุปาทานํ, ตํ ภวสฺส ปทฏฺฐานํ. นามกายรูปกายสมฺ-

ภวนลกฺขโณ ภโว, โส ชาติยา ปทฏฺฐานํ. ขนฺธปาตุภวนลกฺขณา ชาติ, สา ชราย ปทฏฺฐานํ. อุปธิปริปากลกฺขณา ชรา, สา มรณสฺส ปทฏฺฐานํ. ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทลกฺขณํ มรณํ, ตํ โสกสฺส ปทฏฺฐานํ. อุสฺสุกฺกการโก โสโก, โส ปริเทวสฺส ปทฏฺฐานํ. ลาลปฺปการโก ปริเทโว, โส ทุกฺขสฺส ปทฏฺฐานํ. กายสํปีฬนํ ทุกฺขํ, ตํ โทมนสฺสสฺส ปทฏฺฐานํ. จิตฺตสํปีฬนํ โทมนสฺสํ, ตํ อุปายาสสฺส ปทฏฺฐานํ. โอทหนการโก อุปายาโส, โส ภวสฺส ปทฏฺฐานํ. อิมานิ ภวงฺคานิ ยทา สมคฺคานิ นิพฺพตฺตานิ ภวนฺติ, โส ภโว. ตํ สํสารสฺส ปทฏฺฐานํ. นิยฺยานิกลกฺขโณ มคฺโค, โส นิโรธสฺส ปทฏฺฐานํ.

"อีกนัยหนึ่ง อโยนิโสมนสิการ มีลักษณะใส่ใจเห็นความน่าพอใจ[ในธรรมที่เป็นเครื่องผูก] อวิชชาเป็นปทัฏฐานแก่อโยนิโสมนสิการนั้น [เพราะปกปิดโทษของอโยนิโสมนสิการ]

อวิชชามีลักษณะปิดบังสัจจะ อวิชชานั้นเป็นปทัฏฐานแก่สังขาร

สังขารมีลักษณะยังภพใหม่ให้เกิดขึ้น สังขารนั้นเป็นปทัฏฐานแก่วิญญาณ

วิญญาณมีลักษณะเกิดขึ้นโดยความเป็นอุปปัตติภพ (วิบากขันธ์ที่เป็นโลกิยะและกรรมชรูป) วิญญาณนั้นเป็นปทัฏฐานแก่นามรูป

นามรูปมีลักษณะประชุมกันแห่งหมู่รูปนาม นามรูปนั้นเป็นปทัฏฐานแก่อายตนะ ๖ [เพราะเป็นสหชาตปัจจัย เป็นต้น]

อายตนะ ๖ มีลักษณะกำหนดอินทรีย์ ๖ อายตนะ ๖ นั้นเป็นปทัฏฐานแก่ผัสสะ [เพราะเป็นนิสสยปัจจัย เป็นต้น]

ผัสสะมีลักษณะประชุมกันแห่งจักษุ รูป และวิญญาณจิต ผัสสะนั้นเป็นปทัฏฐานแก่เวทนา [เพราะเป็นสหชาตปัจจัย เป็นต้น]

เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนาหรือไม่น่าปรารถนา เวทนานั้นเป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา [เพราะเป็นอุปนิสสยปัจจัย เป็นต้น]

ตัณหามีลักษณะผูกพัน ตัณหานั้นเป็นปทัฏฐานแก่อุปาทาน [เพราะเป็นอุปนิสสยปัจจัย เป็นต้น]

อุปาทานมีลักษณะก่อให้เกิดอุปปัตติภพ อุปาทานนั้นเป็นปทัฏฐานแก่ภพ

ภพมีลักษณะเกิดขึ้นของหมู่นามและหมู่รูป ภพนั้นเป็นปทัฏฐานแก่ชาติ

ชาติมีลักษณะปรากฏแห่งขันธ์ ชาตินั้นเป็นปทัฏฐานแก่ชรา

ชรามีลักษณะแก่หง่อมแห่งขันธ์ ชรานั้นเป็นปทัฏฐานแก่มรณะ

มรณะมีลักษณะตัดรอนชีวิตินทรีย์ มรณะนั้นเป็นปทัฏฐานแก่โสกะ (ความเศร้าโศก)

โสกะเป็นสภาพกระทำความเร่าร้อนใจ โสกะนั้นเป็นปทัฏฐานแก่ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ)

ปริเทวะเป็นสภาพกระทำความคร่ำครวญ ปริเทวะนั้นเป็นปทัฏฐานแก่ทุกข์ (ความทุกข์กาย)

ทุกข์เป็นสภาพเบียดเบียนกาย ทุกข์นั้นเป็นปทัฏฐานแก่โทมนัส (ความทุกข์ใจ)

โทมนัสเป็นสภาพเบียดเบียนใจ โทมนัสนั้นเป็นปทัฏฐานแก่อุปายาส (ความคับแค้นใจ)

อุปายาสเป็นสภาพกระทำการแผดเผา อุปายาสนั้นเป็นปทัฏฐานแก่ภพ

เมื่อใด เหตุเกิดของภพทั้งหมดนี้ย่อมเกิดขึ้น เมื่อนั้นจึงเป็นภพ ภพนั้นเป็นปทัฏฐานแก่สังสารวัฏ

มรรคมีลักษณะนำออก[จากสังสารวัฏ] มรรคนั้นเป็นปทัฏฐานแก่พระนิพพาน”

[พระมหากัจจายนะแสดงปทัฏฐานของอวิชชาเป็นต้นตั้งแต่ตัวอย่างแรกเป็นต้นมา บัดนี้กล่าวนัยอีกอย่างหนึ่งว่า อปโร นโย (อีกนัยหนึ่ง) เพื่อแสดงว่าอวิชชาเป็นต้นนั้นเป็นปทัฏฐานแก่ธรรมบางอย่างได้เช่นเดียวกัน

ท่านกล่าวว่า อสฺสาทมนสิการลกฺขโณ อโยนิโสมนสิกาโร (อโยนิโสมนสิการมีลักษณะพิจารณาเห็นความน่าพอใจ) เพราะส่วนใหญ่อโยนิโสมนสิการมักดำเนินไปด้วยอำนาจของโลภะ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า นิทัสสนนัย คือ นัยที่แสดงไว้พอเป็นตัวอย่าง แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่นๆ ได้ ซึ่งในที่นี้คือการพิจารณาเห็นความไม่น่าพอใจด้วยอำนาจโทสะ หรือพิจารณาเห็นด้วยอำนาจของโมหะ

คำว่า สจฺจสมฺโมหนลกฺขณา อวิชฺชา (อวิชชามีลักษณะปิดบังสัจจะ) โดยไม่รู้เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง ส่วนการไม่รู้บัญญัติไม่จัดเป็นอวิชชา เพราะบัญญัติเป็นเพียงสมมุติของชาวโลกตามท้องถิ่นและกาลเวลา ไม่ใช่สภาวธรรมที่ปรากฏอย่างแท้จริง

คำว่า ปุนพฺภววิโรหนา สงฺขารา (สังขารมีลักษณะยังภพใหม่ให้เกิดขึ้น) คือ เจตนาที่มีในภูมิ ๓ ซึ่งจัดเป็นปุญญาภิสังขาร (เจตนาในมหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕) อปุญญาภิสังขาร (เจตนาในอกุศลจิต ๑๒) และอาเนญชาภิสังขาร (เจตนาในอรูปาวจรกุศลจิต ๔) ย่อมก่อให้เกิดภพใหม่ในภูมิ ๓ ตามสมควร

คำว่า ตํ สํสารสฺส ปทฏฺฐานํ (ภพนั้นเป็นปทัฏฐานแก่สังสารวัฏ) หมายถึง ภพที่เกิดขึ้นก่อนย่อมเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ เพราะเหล่าสัตว์สั่งสมบุญบาปไว้ในภพของตนตามสมควร และได้รับผลในภพต่อไป

คัมภีร์เนตติอรรถกถาอธิบายความหมายของสังสารวัฏว่า

ขนฺธายตนาทีนํ อปราปรุปฺปตฺติสํสรณํ สํสาโร.[๑๑๘]

“การท่องเที่ยวไปคือการเกิดขึ้นเสมอๆ ของขันธ์และอายตนะเป็นต้น ชื่อว่า สังสารวัฏ”

แม้คัมภีร์อัฏฐสาลินีก็กล่าวว่า

ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ		ธาตุอายตนาน จ
อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา		สํสาโรติ ปวุจฺจติ.[๑๑๙]

“ลำดับแห่งขันธ์ อายตนะ และธาตุ ที่ดำเนินไปต่อเนื่องไม่ขาดช่วง เรียกว่า สังสารวัฏ”

คำว่า โส นิโรธสฺส ปทฏฺฐานํ (มรรคนั้นเป็นปทัฏฐานแก่พระนิพพาน) ดังคำอธิบายในคัมภีร์เนตติอรรถกถาว่า

สมฺปาปกเหตุภาวํ สนฺธาย มคฺโค นิโรธสฺส ปทฏฺฐานนฺติ วุตฺตํ.[๑๒๐]

“พระมหากัจจายนะกล่าวว่า มรรคเป็นปทัฏฐานแก่พระนิพพาน โดยหมายถึงความเป็นเหตุให้บรรลุ”

ข้อความนี้หมายความว่า มรรคเป็นสาเหตุให้บรรลุพระนิพพาน ไม่ใช่เหตุที่ก่อให้บังเกิดพระนิพพาน เหมือนอวิชชาเป็นเหตุให้เกิดสังขาร ดังนั้น ปทัฏฐานที่กล่าวไว้ทั้งหมดในปทัฏฐานหาระจึงมี ๒ ประเภท คือ

๑. ชนกเหตุ เหตุก่อให้เกิดผล เช่น อวิชชาเป็นปทัฏฐานแก่สังขาร ดังคำว่า พีชโต องฺกุโร ชายติ (หน่อย่อมเกิดเพราะเมล็ด)

๒. สัมปาปกเหตุ เหตุให้บรรลุผล เช่น มรรคเป็นปทัฏฐานแก่พระนิพพาน ดังคำว่า นาวาย ตีรํ ปาปุณาติ (ย่อมถึงฝั่งเพราะเรือ)

อนึ่ง ไวยากรณ์บาลียังแสดงเหตุอีกประเภทหนึ่ง คือ ญาปกเหตุ (เหตุแสดงให้รู้โดยอ้อม) เช่น ธูมโต อคฺคิ อตฺถีติ ญายติ (ย่อมรู้ว่ามีไฟ เพราะควันไฟ) แต่เหตุประเภทนี้ไม่จัดเป็นปทัฏฐานในเรื่องนี้ เพราะเป็นเหตุที่บุคคลอนุมานรู้โดยปริยาย]

ตัวอย่าง ๕

ติตฺถญฺญุตา ปีตญฺญุตาย ปทฏฺฐานํ. ปีตญฺญุตา มตฺตญฺญุตาย ปทฏฺฐานํ. มตฺตญฺญุตา อตฺตญฺญุตาย ปทฏฺฐานํ. อตฺตญฺญุตา ปุพฺเพกตปุญฺญตาย ปทฏฺฐานํ. ปุพฺเพกตปุญฺญตา ปติรูปเทสวาสสฺส ปทฏฺฐานํ. ปติรูปเทสวาโส สปฺปุริสูปนิสฺสยสฺส ปทฏฺฐานํ. สปฺปุริสูปนิสฺสโย อตฺตสมฺมาปณิธานสฺส ปทฏฺฐานํ. อตฺตสมฺมาปณิธานํ สีลานํ ปทฏฺฐานํ. สีลานิ อวิปฺปฏิสารสฺส ปทฏฺฐานํ. อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺชสฺส ปทฏฺฐานํ. ปาโมชฺชํ ปีติยา ปทฏฺฐานํ. ปีติ ปสฺสทฺธิยา ปทฏฺฐานํ. ปสฺสทฺธิ สุขสฺส ปทฏฺฐานํ. สุขํ สมาธิสฺส ปทฏฺฐานํ. สมาธิ ยถาภูตญาณทสฺสนสฺส ปทฏฺฐานํ. ยถาภูตญาณทสฺสนํ นิพฺพิทาย ปทฏฺฐานํ. นิพฺพิทา วิราคสฺส ปทฏฺฐานํ. วิราโค วิมุตฺติยา ปทฏฺฐานํ. วิมุตฺติ วิมุตฺติญาณทสฺสนสฺส ปทฏฺฐานํ.

“ความเป็นผู้รู้จักพหูสูตร (การเข้าใกล้ครูผู้เป็นพหูสูตร) เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้รู้ปราโมทย์ (การเจริญภาวนา)

ความเป็นผู้รู้ปราโมทย์เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้รู้จักความเหมาะสม[แห่งภาวนา]

ความเป็นผู้รู้จักความเหมาะสม[แห่งภาวนา] เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้รู้จักตน (ความถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ ของผู้ปรารภความเพียร)

ความเป็นผู้รู้จักตน เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้กระทำบุญไว้แล้วในชาติก่อน

ความเป็นผู้กระทำบุญไว้แล้วในชาติก่อน เป็นปทัฏฐานแก่การอยู่ในสถานที่อันสมควร

การอยู่ในสถานที่อันสมควร เป็นปทัฏฐานแก่การคบหาสัตบุรุษ

การคบหาสัตบุรุษ เป็นปทัฏฐานแก่การตั้งตนไว้ชอบ

การตั้งตนไว้ชอบ เป็นปทัฏฐานแก่ศีล

ศีล เป็นปทัฏฐานแก่อวิปปฏิสาร (ความไม่เดือดร้อนใจ)

อวิปปฏิสาร เป็นปทัฏฐานแก่ปราโมทย์

ปราโมทย์ เป็นปทัฏฐานแก่ปีติ

ปีติ เป็นปทัฏฐานแก่ปัสสัทธิ (ความสงบ)

ปัสสัทธิ เป็นปทัฏฐานแก่สุข

สุข เป็นปทัฏฐานแก่สมาธิ

สมาธิ เป็นปทัฏฐานแก่ยถาภูตญาณทัสสนะ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง)

ยถาภูตญาณทัสสนะ เป็นปทัฏฐานแก่นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย, นิพพิทาญาณ)

นิพพิทา เป็นปทัฏฐานแก่วิราคะ (ความคลายกำหนัด, มรรค)

วิราคะ เป็นปทัฏฐานแก่วิมุตติ (ความหลุดพ้น, ผล)

วิมุตติ เป็นปทัฏฐานแก่วิมุตติญาณทัสสนะ (การรู้เห็นความหลุดพ้น, ปัจจเวกขณญาณ)”

[คำว่า ติตฺถญฺญุตา สำเร็จรูปมาจาก ติตฺถ (ท่าน้ำ) + ญา ธาตุ (ญาเณ = รู้) + ตา ปัจจัย ในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ติตฺถํ ชานาตีติ ติตฺถญฺญู, ติตฺถญฺญุโน ภาโว ติตฺถญฺญุตา (ติตถัญญุตา คือ ความเป็นผู้รู้จักท่าน้ำ) คำว่า ติตฺถ (ท่าน้ำ) หมายถึง ครูผู้เป็นพหูสูตรสามารถแนะนำการเจริญกรรมฐานได้อย่างถูกต้อง

ในคำว่า ปีตญฺญุตา คำว่า ปีต (ปี ธาตุ + ต ปัจจัย) เป็นคำไวพจน์ของ ปีติ (ปี ธาตุ + ติ ปัจจัย) แปลตามศัพท์ว่า “ความเป็นผู้รู้ปราโมทย์” หมายถึง การเจริญกรรมฐานที่มีความปราโมทย์ในธรรม

คำว่า มตฺตญฺญุตา (ความเป็นผู้รู้จักความเหมาะสมแห่งภาวนา) รูปนี้พบในนิสสัยพม่า แต่ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า ปตฺตญฺญุตา แปลว่า “ความเป็นผู้บรรลุภาวนา” แม้คัมภีร์เนตติวิภาวินี (หน้า ๑๖๒) ก็กล่าวถึงรูปนี้ไว้

องค์ ๕ ของผู้ปรารภความเพียร เรียกว่า ปธานิยังคะ[๒๑] มีดังนี้ คือ

๑. เป็นคนเชื่อมั่นการตรัสรู้ของพระตถาคต

๒. เป็นคนมีสุขภาพดี

๓. เป็นคนเที่ยงตรงต่อพระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูชน

๔. ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลและยังกุศลให้ถึงพร้อม

๕. มีปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับ (อุทยัพพยญาณ)]

คำลงท้าย

เอวํ โย โกจิ อุปนิสฺสโย โย โกจิ ปจฺจโย, สพฺโพ โส ปทฏฺฐานํ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “ธมฺมํ เทเสติ ชิโน”ติ.

“โดยประการดังนี้ ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นปัจจัยที่มีกำลังและปัจจัย[ที่ไม่มีกำลัง] ธรรมทั้งปวงนั้นเป็นปทัฏฐาน เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘[การแสดง]เหตุใกล้ของธรรมที่พระชินเจ้าทรงแสดงไว้จนถึงธรรม
ทั้งปวงอย่างนี้’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต ปทฏฺฐาโน หาโร.

จบ ปทัฏฐานหาระ

๕. ลักขณหารวิภังค์

(รายละเอียดลักขณหาระ)

คำเริ่มต้น

[๒๓] ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร. “วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม”ติ อยํ ลกฺขโณ หาโร กึ ลกฺขยติ. เย ธมฺมา เอกลกฺขณา, เตสํ ธมฺมานํ เอกสฺมึ ธมฺเม วุตฺเต อวสิฏฺฐา ธมฺมา วุตฺตา ภวนฺติ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น ลักขณหาระคืออะไร

ตอบว่า : ลักขณหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม (เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสธรรมอย่างหนึ่งไว้ก็เป็นอันตรัสถึงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเสมอกันไว้ครบถ้วน แนวทางนั้นชื่อว่า ลักขณหาระ)

ถามว่า : ลักขณหาระย่อมกำหนดอะไร

ตอบว่า : ธรรมเหล่าใดมีลักษณะอย่างเดียวกัน เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสธรรมอย่างหนึ่งในธรรมเหล่านั้นไว้ แม้ธรรมอื่นก็เป็นอันตรัสไว้[โดยปริยาย]”

ลักขณหาระของอายตนะภายใน ๖

ยถา กึ ภเว. ยถาห ภควา-

“จกฺขุํ ภิกฺขเว อนวฏฺฐิตํ อิตฺตรํ ปริตฺตํ ปภงฺคุ ปรโต ทุกฺขํ พฺยสนํ จลนํ กุกฺกุฬํ สงฺขารํ วธกํ อมิตฺตมชฺเฌ.” อิมสฺมึ จกฺขุสฺมึ วุตฺเต อวสิฏฺฐานิ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ วุตฺตานิ ภวนฺติ. เกน การเณน. สพฺพานิ หิ ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ วธกฏฺเฐน เอกลกฺขณานิ.

“สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักษุไม่ตั้งมั่น เป็นของเล็กน้อย ผุพัง ไม่ใช่ของตน เป็นทุกข์ พินาศไป หวั่นไหว เป็นของร้อน เป็นของปรุงแต่ง เป็นผู้ฆ่าในท่ามกลางอมิตร’

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสจักษุนี้ไว้ ก็เป็นอันตรัสอายตนะภายใน ๖ ที่เหลือ

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะอายตนะภายใน ๖ ทั้งหมดมีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยความเป็นผู้ฆ่า”

[ในพระสูตรข้างต้น พระพุทธเจ้าตรัสจักขายตนะไว้อย่างเดียว อายตนะภายในที่เหลือ คือ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ และมนายตนะ ก็มีสภาพไม่ตั้งมั่น เป็นของเล็กน้อย เป็นต้น เหมือนจักขายตนะ เพราะฆ่าเหล่าสัตว์ผู้หลงใหลในตน จะเห็นได้ว่าพระมหากัจจายนะเป็นผู้เลิศในการขยายความย่อให้พิสดารอย่างแท้จริง จึงสามารถบัญญัติกฎในการอธิบายพระพุทธพจน์ได้]

ลักขณหาระของขันธ์ ๕

ยถา จาห ภควา-

“อตีเต ราธ รูเป อนเปกฺโข โหหิ, อนาคตํ รูปํ มา อภินนฺทิ, ปจฺจุปฺปนฺนสฺส รูปสฺส นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย จาคาย ปฏินิสฺสคฺคาย ปฏิปชฺช.”[๑๒๒] อิมสฺมึ รูปกฺขนฺเธ วุตฺเต อวสิฏฺฐา ขนฺธา วุตฺตา ภวนฺติ, เกน การเณน, สพฺเพ หิ ปญฺจกฺขนฺธา ยมโกวาทสุตฺเต[๑๒๓] วธกฏฺเฐน เอกลกฺขณา วุตฺตา.

“และสมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ดูกรราธะ เธอจงเป็นผู้ไม่อาลัยในรูปที่ล่วงแล้ว เธออย่ายินดีรูปที่ยังมาไม่ถึง เธอจงปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ดับ สละไป และปล่อยวางในรูปอันเป็นปัจจุบัน’

เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถึงรูปขันธ์นี้ ก็เป็นอันตรัสขันธ์อื่น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะขันธ์ ๕ ทั้งปวงมีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยความเป็นผู้ฆ่าตรัสไว้ในยมโกวาทสูตร”

[ในยมโกวาทสูตร มีข้อความว่า

วธกํ รูปํ วธกํ รูปนฺติ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ.[๑๒๔]

“บุคคลย่อมไม่รู้ตามความเป็นจริงว่า รูปเป็นผู้ฆ่าๆ”]

ลักขณหาระของโพธิปักขิยธรรม

ยถา จาห ภควา-

“เยสญฺจ สุสมารทฺธา นิจฺจํ กายคตาสติ
อกิจฺจํ เต น เสวนฺติ กิจฺเจ สาตจฺจการิโน.”[๑๒๕]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

“ส่วนชนเหล่าใดเจริญสติในกองรูปเป็นนิตย์ ไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ทำเฉพาะสิ่งที่ควรทำเสมอ[สำหรับชนผู้มีสติสัมปชัญญะพร้อมมูลเหล่านี้ อาสวะย่อมหมดไป]”

อิติ กายคตาย สติยา วุตฺตาย วุตฺตา ภวนฺติ เวทนาคตา สติ จิตฺตคตา ธมฺมคตา จ. ตถา ยํ กิญฺจิ ทิฏฺฐํ วา สุตํ วา มุตํ วาติ วุตฺเต วุตฺตํ ภวติ วิญฺญาตํ. ยถา จาห ภควา-

“ตสฺมาติห ตฺวํ ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหราหิ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ.”[๑๒๖]

“อาตาปี”ติ วีริยินฺทฺริยํ. “สมฺปชาโน”ติ ปญฺญินฺทฺริยํ. “สติมา”ติ สตินฺทฺริยํ. “วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสนฺ”ติ สมาธินฺทฺริยํ. เอวํ กาเย กายานุปสฺสิโน วิหรโต จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. เกน การเณน. เอกลกฺขณตฺตา จตุนฺนํ อินฺทฺริยานํ.

“โดยประการดังนี้ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถึงสติที่เป็นไปในกองรูป ก็เป็นอันตรัสสติที่เป็นไปในเวทนา จิต และสภาวธรรม [เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นที่ตั้งของสติ]

นอกจากนี้ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอันบุคคลเห็นแล้ว ได้ยินแล้ว หรือรู้ทางวิญญาณ ๓ มีฆานวิญญาณเป็นต้นแล้ว ก็เป็นอันตรัสอารมณ์ที่รู้ทางมโนวิญญาณ [เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นสิ่งที่จิตรับเอาเป็นอารมณ์] สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ดูกรภิกษุ เพราะเหตุนั้นแหละ เธอจงตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่’

คำว่า อาตาปี (มีความเพียรเผากิเลส) คือ วิริยินทรีย์

คำว่า สมฺปชาโน (มีปัญญาหยั่งเห็น) คือ ปัญญินทรีย์

คำว่า สติมา (มีสติ) คือ สตินทรีย์

คำว่า วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ (ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลก) คือ สมาธิน-ทรีย์

โดยประการดังนี้ เมื่อภิกษุตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ สติปัฏฐาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา

ถามว่า : เหตุใดสติปัฏฐาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา

ตอบว่า : เพราะอินทรีย์ทั้ง ๔ [วิริยินทรีย์ ปัญญินทรีย์ สตินทรีย์ และสมาธินทรีย์] มีลักษณะอย่างเดียวกัน[ในการเจริญสติปัฏฐาน ๔]”

[คำว่า สมฺปชาโน (มีปัญญาหยั่งเห็น) คือ ประกอบด้วยปัญญาที่เรียกว่า สัมปชัญญะ คือ อสัมโมหสัมปชัญญะ (การหยั่งเห็นโดยไม่หลง)

อนึ่ง วิปัสสนาปัญญาเกิดจากสติที่ต่อเนื่องซึ่งทำให้สมาธิมีกำลัง เมื่อจิตของผู้ปฏิบัติธรรมได้รับรู้สภาวธรรมปัจจุบันด้วยสติแล้ว ปัญญาที่เกิดร่วมกับสติและสมาธิย่อมแก่กล้าตามลำดับ และสติจะเป็นเครื่องปรับวิริยะกับสมาธิให้สมดุลกัน โดยยกจิตที่หดหู่ให้ร่าเริง และข่มจิตที่ฟุ้งซ่านให้สงบลง ดังเนตติอรรถกถากล่าวว่า

อยํ ปน ยสฺมา สติยา อารมฺมณํ ปริคฺคเหตฺวา ปญฺญาย อนุปสฺสติ, น หิ สติวิรหิตา อนุ-ปสฺสนา อตฺถิ. เตเนวาห สตึ จ ขฺวาหํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ วทามีติ.[๑๒๗]

“อนึ่ง ภิกษุนี้กำหนดรู้อารมณ์ด้วยสติแล้ว ย่อมตามรู้ด้วยปัญญา เพราะไม่มีการตามรู้ที่ปราศจากสติ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติว่ามีประโยชน์ในที่ทั้งปวง’

คำว่า วิเนยฺย (ข่ม) หมายความว่า ในทุกขณะที่เจริญสติระลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบัน ผู้ปฏิบัติ-ธรรมย่อมกำจัดกิเลสโดยความเป็นตทังคปหาน คือ ละได้ชั่วขณะ หมายความว่า ไม่มีกิเลสเกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะกิเลสที่เป็นอกุศลเหมือนความมืด สติที่เป็นกุศลเหมือนความสว่าง เมื่อความสว่างปรากฏขึ้นความมืดก็เกิดขึ้นไม่ได้

นอกจากนี้ เขาย่อมกำจัดกิเลสโดยความเป็นวิกขัมภนปหาน คือ ละได้ด้วยการข่มเอาไว้ หมายความว่า สมาธิที่ได้รับการอุปถัมภ์จากวิริยะ สติ และปัญญา ย่อมทำให้จิตละเอียดอ่อน แม้ผู้ปฏิบัติธรรมจะมิได้เจริญสติในบางขณะ ก็ไม่เกิดความโลภหรือความโกรธเหมือนในเวลามิได้ปฏิบัติธรรม แม้ในบางขณะที่ขาดสติเผลอคิดถึงเรื่องบางอย่างที่เป็นอดีตหรืออนาคต ก็ไม่เกิดกิเลสดังกล่าวเพราะสมาธิเป็นเครื่องข่มกิเลสไว้

ข้อความข้างต้นปรากฏในคัมภีร์เนตติอรรถกถาว่า

วิเนยฺยาติ ตทงฺควินเยน วา วิกฺขมฺภนวินเยน วา วินยิตฺวา.[๑๒๘]

“คำว่า วิเนยฺย (ข่ม) คือ ข่มไว้ด้วยการข่มโดยตทังคปหาน หรือด้วยการข่มโดยวิกขัมภนปหาน”

คำว่า อภิชฺฌา (ความละโมบ) โดยองค์ธรรมคือ โลภเจตสิก ส่วน โทมนสฺส (โทมนัส) แม้โดยองค์ธรรมคือ เวทนาเจตสิกที่เกิดทางใจ แต่ในที่นี้หมายถึงโทสเจตสิก เพราะพระพุทธองค์ทรงแสดงกามฉันทนิวรณ์ด้วยคำว่า อภิชฺฌา และตรัสพยาปาทนิวรณ์ด้วยคำว่า โทมนสฺส นิวรณ์ทั้งสองอย่างนี้มีกำลังมากในนิวรณ์ ๕ จะเห็นได้ว่าคนทั่วไปมักคิดถึงสิ่งที่เป็นอกุศลมากกว่ากุศล และส่วนใหญ่มักเป็นเรื่องที่ตนชอบใจหรือไม่ชอบใจ ดังคัมภีร์เนตติอรรถกถากล่าวว่า

อภิชฺฌาคฺคหเณน เจตฺถ กามจฺฉนฺโท, โทมนสฺสคฺคหเณน พฺยาปาโท คหิโตติ นีวรเณสุ พลวธมฺมทฺวยปฺปหานทสฺสเนน นีวรณปฺปหานํ วุตฺตนฺติ กายานุปสฺสนาสติปฏฺานสฺส ปหานงฺคํ ทสฺสิตํ.[๑๒๙]

“อนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงหมายเอากามฉันทะด้วยคำว่า อภิชฺฌา และพยาบาทด้วยคำว่า โทมนสฺส ดังนั้น จึงตรัสการละนิวรณ์ทั้งหลายโดยแสดงการละนิวรณ์ธรรมที่มีกำลังสองอย่าง เพราะเหตุนั้น จึงทรงแสดงองค์ประกอบที่ควรละของกายานุปัสสนาสติปัฏฐานไว้”

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ (ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลก) คือ สมาธินทรีย์ เพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่ออภิชฌาและโทมนัส การกล่าวถึงการข่มอภิชฌาและโทมนัสจึงเป็นการแสดงสมาธินทรีย์โดยตรง]

[๒๔] จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ ภาวิยมาเนสุ จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุ ภาวิยมาเนสุ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. จตูสุ อิทฺธิปาเทสุ ภาวิยมาเนสุ ปญฺจินฺทฺริยานิ ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. ปญฺจสุ อินฺทฺริเยสุ ภาวิยมาเนสุ ปญฺจ พลานิ ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. ปญฺจสุ พเลสุ ภาวิยมาเนสุ สตฺต โพชฺฌงฺคา

ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. สตฺตสุ โพชฺฌงฺเคสุ ภาวิยมาเนสุ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ภาวนา-ปาริปูรึ คจฺฉติ. สพฺเพว โพธงฺคมา ธมฺมา โพธิปกฺขิยา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. เกน การเณน. สพฺเพ หิ โพธงฺคมา โพธิปกฺขิยา เนยฺยานิกลกฺขเณน เอกลกฺขณา. เต เอกลกฺขณตฺตา ภาวนา-ปาริปูรึ คจฺฉนฺติ.

“เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ สัมมัปปธาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเธอเจริญสัมมัปปธาน ๔ อยู่ อิทธิบาท ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญอิทธิ-บาท ๔ อยู่ อินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญอินทรีย์ ๕ อยู่ พละ ๕ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญพละ ๕ อยู่ โพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญโพชฌงค์ ๗ อยู่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา โพธิปักขิยธรรมทั้งปวงที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้งปวงที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้มีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยสภาพนำออกจากสังสารวัฏ ธรรมเหล่านั้นย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เพราะมีลักษณะเหมือนกัน”

ลักขณหาระของอกุศลธรรม

เอวํ อกุสลาปิ ธมฺมา เอกลกฺขณตฺตา ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉนฺติ. จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ ภาวิยมาเนสุ วิปลฺลาสา ปหียนฺติ. อาหารา จสฺส ปริญฺญํ คจฺฉนฺติ. อุปาทาเนหิ อนุปาทาโน ภวติ. โยเคหิ จ วิสํยุตฺโต ภวติ. คนฺเถหิ จ วิปฺปยุตฺโต ภวติ. อาสเวหิ จ อนาสโว ภวติ. โอเฆหิ จ นิตฺถิณฺโณ ภวติ. สลฺเลหิ จ วิสลฺโล ภวติ. วิญฺญาณฏฺฐิติโย จสฺส ปริญฺญํ คจฺฉนฺติ. อคติคมเนหิ จ น อคตึ คจฺฉติ. เอวํ อกุสลาปิ ธมฺมา เอกลกฺขณตฺตา ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉนฺติ.

“เช่นเดียวกันนี้ แม้อกุศลธรรมก็ถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะมีลักษณะเดียวกัน[โดยความเป็นสภาพที่ควรละ]

เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ วิปัลลาส [ความสำคัญผิดว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา และสวยงาม] ย่อมถูกละได้ [เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสติปัฏฐาน ๔ โดยตรง] และอาหาร

๔ [กพฬีการหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร และวิญญาณาหาร] ของเธอย่อมถึงความรู้ชัด เธอย่อมเป็นผู้ปราศจากอุปาทาน เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยโยคะ เป็นผู้ปราศจากคันถะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะ เป็นผู้ข้ามพ้นแล้วจากโอฆะ ไม่ถูกลูกศรทิ่มแทง อนึ่ง วิญญาณฐิติของเธอย่อมถึงความรู้ชัด เธอย่อมไม่เกิดความลำเอียงในการถึงอคติ

โดยประการดังนี้ แม้อกุศลธรรมย่อมถึงการละโดยสิ้นเชิง เพราะมีลักษณะเดียวกัน"

[วิญญาณฐิติ คือ ภูมิเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาณ มี ๗ คือ

๑. นานัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ มนุษย์ เทวดาชั้นกามาวจร วินิปาติกาสูรบางหมู่ เช่น นางยักษ์ชื่อว่าอุตตรมาตา ปุนัพพสุมาตา ปิยังกรมาตา และเวมานิกเปรตที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุกกุศลวิปากจิต โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗

๒. นานัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นปฐมฌาน และสัตว์ผู้ถือกำเนิดในอบายภูมิ โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ ปฐมฌานภูมิ ๓

๓. เอกัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นทุติยฌานที่ปฏิสนธิด้วยทุติยฌานวิบากและตติยฌานวิบาก โดยฐานะมี ๓ ภูมิ คือ ทุติยฌานภูมิ ๓

๔. เอกัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นตติยฌาน พรหมชั้นเวหัปผลา และพรหมชั้นสุทธาวาส โดยฐานะมี ๙ ภูมิ คือ ตติยฌานภูมิ ๓ เวหัปผลาภูมิ ๑ สุทธาวาสภูมิ ๕

๕. อากาสานัญจายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นอากาสานัญจายตนะ

๖. วิญญาณัญจายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นวิญญาณัญจายตนะ

๗. อากิญจัญญายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นอากิญจัญญายตนะ]

ลักขณหาระของอายตนะ ธาตุ และปฏิจจสมุปบาท

ยตฺถ วา ปน รูปินฺทฺริยํ เทสิตํ, เทสิตา ตตฺเถว รูปธาตุ รูปกฺขนฺโธ รูปญฺจายตนํ. ยตฺถ วา ปน สุขา เวทนา เทสิตา, เทสิตํ ตตฺถ สุขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ ทุกฺขสมุทโย จ อริยสจฺจํ. ยตฺถ วา ปน ทุกฺขา เวทนา เทสิตา, เทสิตํ ตตฺถ ทุกฺขินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ ทุกฺขญฺจ

อริยสจฺจํ. ยตฺถ วา ปน อทุกฺขมสุขา เวทนา เทสิตา, เทสิตํ ตตฺถ อุเปกฺขินฺทฺริยํ สพฺโพ จ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. เกน การเณน. อทุกฺขมสุขาย หิ เวทนาย อวิชฺชา อนุเสติ. อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ. นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ. สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส. ผสฺสปจฺจยา เวทนา. เวทนาปจฺจยา ตณฺหา. ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ. อุปาทานปจฺจยา ภโว. ภวปจฺจยา ชาติ. ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปา-ยาสา สมฺภวนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ. โส จ สราคสโทสสโมห-สํกิเลสปกฺเขน หาตพฺโพ. วีตราควีตโทสวีตโมหอริยธมฺเมหิ หาตพฺโพ.

"อีกอย่างหนึ่ง รูปอินทรีย์ [๘ อย่าง คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และรูปชีวิตินทรีย์] ทรงแสดงไว้ในเทศนาใด รูปธาตุ รูปขันธ์ และรูปอายตนะ [๑๐ คือ จักขุธาตุ รูปขันธ์ และจักขายตนะเป็นต้น] ก็เป็นอันแสดงไว้ในเทศนานั้น

อีกอย่างหนึ่ง สุขเวทนาทรงแสดงไว้ในเทศนาใด สุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และอริยสัจที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ ก็เป็นอันแสดงไว้ในเทศนานั้น

อีกอย่างหนึ่ง ทุกขเวทนาทรงแสดงไว้ในเทศนาใด ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์และอริยสัจที่เป็นทุกข์ ก็เป็นอันแสดงไว้ในเทศนานั้น

อีกอย่างหนึ่ง อุเบกขาเวทนาทรงแสดงไว้ในเทศนาใด อุเปกขินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาททั้งหมด ก็เป็นอันแสดงไว้ในเทศนานั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะอวิชชานอนเนื่องอยู่ในอุเบกขาเวทนา

สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย

เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

แต่ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้น พึงละได้เพราะเป็นฝ่ายเศร้าหมองซึ่งเกิดร่วมกับราคะ โทสะ และโมหะ [ฝ่ายอนุโลม] ด้วยอริยธรรมอันปราศจากราคะ ปราศจากโทสะ และปราศจากโมหะ [ฝ่ายปฏิโลม]”

[คำว่า อทุกฺขมสุขาย หิ เวทนาย อวิชฺชา อนุเสติ (เพราะอวิชชาย่อมนอนเนื่องในอุเบกขาเวทนา) สอดคล้องกับข้อความในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ว่า

สุขาย เวทนาย ราคานุสโย อนุเสติ. ทุกฺขาย เวทนาย ปฏิฆานุสโย อนุเสติ. อทุกฺขมสุขาย เวทนาย อวิชฺชานุสโย อนุเสติ.[๑๓๐]

“ราคานุสัยย่อมนอนเนื่องในสุขเวทนา ปฏิฆานุสัยย่อมนอนเนื่องในทุกขเวทนา อวิชชานุสัยย่อมนอนเนื่องในอุเบกขาเวทนา”]

คำลงท้าย

เอวํ เย ธมฺมา เอกลกฺขณา กิจฺจโต จ ลกฺขณโต จ สามญฺญโต จ จุตูปปาตโต จ, เตสํ ธมฺมานํ เอกสฺมึ ธมฺเม วุตฺเต อวสิฏฺฐา ธมฺมา วุตฺตา ภวนฺติ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม”ติ.

“โดยประการดังนี้ ธรรมเหล่าใดมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยหน้าที่ ลักษณะพิเศษ ลักษณะทั่วไป และการเกิดขึ้นแล้วดับไป เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสธรรมอย่างหนึ่งในธรรมเหล่านั้นไว้ แม้ธรรมอื่นก็เป็นอันตรัสไว้[โดยปริยาย] เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสธรรมอย่างหนึ่งไว้’ เป็นต้น”

[คำว่า กิจฺจโต (โดยหน้าที่) คือ หน้าที่ของรูปและนามซึ่งต่างกัน เช่น ปฐวีธาตุมีหน้าที่ทรงไว้ ผัสสะมีหน้าที่กระทบ เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง หน้าที่คือความเป็นปัจจัยแก่ปัจจยุปบันธรรมนั้นๆ ของธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นๆ

คำว่า ลกฺขณโต (โดยลักษณะพิเศษ) คือ ลักษณะแข็ง-อ่อนของปฐวีธาตุ ลักษณะกระทบของผัสสะ เป็นต้น

คำว่า สามญฺญโต (โดยลักษณะทั่วไป) คือ ลักษณะแปรปรวนของรูป ลักษณะน้อมไปสู่อารมณ์ของนาม ลักษณะไม่เที่ยงเป็นต้น และลักษณะของขันธ์และอายตนะเป็นต้น]

นิยุตฺโต ลกฺขโณ หาโร.

จบ ลักขณหาระ

๖. จตุพยูหหารวิภังค์

(รายละเอียดจตุพยูหหาระ)

คำเริ่มต้น

[๒๕] ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร. “เนรุตฺตมธิปฺปาโย”ติ อยํ. พฺยญฺชเนน สุตฺตสฺส เนรุตฺตญฺจ อธิปฺปาโย จ นิทานญฺจ ปุพฺพาปรสนฺธิ จ คเวสิตพฺโพ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น จตุพยูหหาระคืออะไร

ตอบว่า : จตุพยูหหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า เนรุตฺตมธิปฺปาโย (รูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมาย[ของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก] เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลัง ย่อมมีด้วยศัพท์ แนวทางอธิบายนั้นชื่อว่า จตุ-พยูหหาระ)

บัณฑิตพึงแสวงหารูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมาย เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลัง ด้วยคำศัพท์ในพระพุทธพจน์”

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑,๐๐๘) กล่าวว่า พฺยูห ศัพท์ปรากฏในความหมาย ๓ อย่าง คือ ซอยตัน การจัดไพร่พล และหมู่ ในที่นี้มีความหมายว่า หมู่ มีรูปวิเคราะห์ว่า จตุนฺนํ พฺยูโห จตุพฺยูโห (จตุพยูหะ คือ กลุ่มแห่งวิธี ๔ อย่าง)

จตุพยูหหาระแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. เนรุตตะ รูปวิเคราะห์ของบทในพระสูตร (คำว่า เนรุตฺต, นิรุตฺต, นิรุตฺติ มีความหมายว่า รูปวิเคราะห์ เหมือนคำว่า นิพฺพจน, วจนตฺถ และ วิคฺคห)

๒. อธิปปายะ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกในพระสูตรนั้นๆ

๓. นิทานะ เหตุของการแสดงธรรม คือ สิ่งที่พระพุทธเจ้าหรือพระสาวกระบุไว้ในพระสูตรนั้นๆ

๔. ปุพพาปรสนธิ การเชื่อมโยงพระสูตรหน้าที่กำลังกล่าวถึงกับพระสูตรหลังที่นำมา

อ้างอิงเป็นสาธก หรือการเชื่อมโยงข้อความหน้ากับข้อความหลังในพระสูตรเดียวกัน]

รูปวิเคราะห์

ตตฺถ กตมํ เนรุตฺตํ. ยา นิรุตฺติ ปทสํหิตา, ยํ ธมฺมานํ นามโส ญาณํ. ยทา หิ ภิกฺขุ อตฺถสฺส จ นามํ ชานาติ, ธมฺมสฺส จ นามํ ชานาติ, ตถา ตถา นํ อภินิโรเปติ. อยญฺจ วุจฺจติ อตฺถกุสโล ธมฺมกุสโล พฺยญฺชนกุสโล นิรุตฺติกุสโล ปุพฺพาปรกุสโล เทสนากุสโล อตีตาธิวจน-กุสโล อนาคตาธิวจนกุสโล ปจฺจุปฺปนฺนาธิวจนกุสโล อิตฺถาธิวจนกุสโล ปุริสาธิวจนกุสโล นปุํสกาธิวจนกุสโล เอกาธิวจนกุสโล อเนกาธิวจนกุสโล. เอวํ สพฺพานิ กาตพฺพานิ ชนปท-นิรุตฺตานิ สพฺพา จ ชนปทนิรุตฺติโย. อยํ นิรุตฺติ ปทสํหิตา. (๑)

"ถามว่า : รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : รูปวิเคราะห์ซึ่งประกอบไว้ในบท เป็นเหตุให้รู้จักธรรมทั้งหลายโดยชื่อ [ที่แตกต่างกัน] ชื่อว่า รูปวิเคราะห์ หมายความว่า เมื่อใด ภิกษุย่อมรู้ชื่อของอรรถ ย่อมรู้ชื่อของธรรม ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ตามอรรถและธรรมนั้นๆ ภิกษุนี้ย่อมเรียกว่า ผู้ฉลาดในอรรถ ผู้ฉลาดในธรรม ผู้ฉลาดในพยัญชนะ (พยางค์และพากย์) ผู้ฉลาดในรูปวิเคราะห์ ผู้ฉลาดในเบื้องต้นและเบื้องปลาย[แห่งเทศนา] ผู้ฉลาดในเทศนา ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอดีต ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอนาคต ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นปัจจุบัน ผู้ฉลาดในบัญญัติของหญิง[อิตถีลิงค์] ผู้ฉลาดในบัญญัติของชาย[ปุงลิงค์] ผู้ฉลาดในบัญญัติของผู้มิใช่เพศชายและหญิง[นปุงสกลิงค์] ผู้ฉลาดในบัญญัติที่มีความหมายอย่างเดียว ผู้ฉลาดในบัญญัติที่มีความหมายหลายอย่าง

โดยประการอย่างนี้ บัณฑิตพึงกล่าวถ้อยคำของชาวแว่นแคว้นทั้งปวง[โดยตั้งรูปวิเคราะห์] และกล่าวชื่อที่ปรากฏในแว่นแคว้นทั้งปวง[ตามสมควร]

ข้อนี้ชื่อว่า รูปวิเคราะห์ที่ประกอบไว้ในบท" (๑)

[รูปวิเคราะห์ในภาษาบาลีมี ๓ ประเภท คือ

๑. สมาส บทนามตั้งแต่สองบทขึ้นไปที่เชื่อมกันด้วยการลบวิภัตติในบทหน้า

๒. ตัทธิต บทนามที่ประกอบรูปศัพท์มาจากบทนามซึ่งระคนกับปัจจัยแสดงความหมายของบทนาม

๓. กิตก์ บทนามที่ประกอบรูปศัพท์มาจากธาตุที่แสดงกิริยาระคนกับปัจจัยที่แสดงสาธนะ (สิ่งที่ผู้พูดสื่อถึง)

การตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษานี้มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล เพราะภาษาบาลีเป็นภาษาที่มีแบบแผน จึงเรียกว่า ตันติภาษา ศัพท์บาลีส่วนใหญ่มีรากศัพท์และคำปัจจัยที่ประกอบร่วมกับรากศัพท์ จะเห็นได้ว่าในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค อัคคัญญสูตร[๑๓๑] พระพุทธองค์ตรัสความเป็นมาของคำบาลีบางศัพท์ไว้ว่า

๑. คำว่า มหาสมฺมต (ผู้ที่มหาชนสมมุติแล้ว) มาจาก มหาชนสมฺมต ลบ ชน ศัพท์ในกลางสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า มหาชเนน สมฺมโต มหาสมฺมโต (มหาสัมมตะ คือ ผู้ที่มหาชนสมมุติแล้ว) ดังพระพุทธดำรัสว่า

มหาชนสมฺมโตติ โข วาเสฏฺ€ฐา “มหาสมฺมโต, มหาสมฺมโต”เตฺวว ปฐมํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ.[๑๓๒]

“ดูกรวาเสฏฐะ คำว่า มหาสัมมตะ มหาสัมมตะ อุบัติขึ้นเป็นอันดับแรก เพราะเป็นผู้ที่มหาชนสมมุติแล้ว”

๒. คำว่า ขตฺติย (กษัตริย์) มาจาก เขตฺต ศัพท์ + อิย ปัจจัยในความหมายว่า ครอบครอง มีรูปวิเคราะห์ว่า เขตฺตานํ อธิปติ ขตฺติโย (ขัตติยะ คือ ผู้ครอบครองไร่นา) เมื่อสำเร็จรูปว่า เขตฺติย แล้ว ให้แปลง เอ ใน เข เป็น อ ดังพระพุทธดำรัสว่า

เขตฺตานํ อธิปตีติ โข วาเสฏฺฐ “ขตฺติโย, ขตฺติโย”เตฺวว ทุติยํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ.[๑๓๓]

“ดูกรวาเสฏฐะ คำว่า กษัตริย์ กษัตริย์ อุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สอง เพราะเป็นผู้ครอบครองไร่นา”

๓. คำว่า ราช (พระราชา) มาจาก รญฺช ธาตุ (ราเค = ยินดี) + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺเมน ปเร รญฺเชตีติ ราชา (ราชะ คือ ผู้ยังบุคคลอื่นให้ปลื้มใจโดยธรรม) ดังพระพุทธดำรัสว่า

ธมฺเมน ปเร รญฺเชตีติ โข วาเสฏฺฐ “ราชา, ราชา”เตฺวว ตติยํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ.[๑๓๔]

“ดูกรวาเสฏฐะ คำว่า ราชา ราชา อุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สาม เพราะเป็นผู้ยังบุคคลอื่นให้ปลื้มใจโดยธรรม”

๔. คำว่า ฌายก (ผู้เพ่งฌาน) มาจาก เฌ ธาตุ (จินฺตายํ = คิด) + ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฌายนฺตีติ ฌายกา (ฌายกะ คือ ผู้เพ่งฌาน) ดังพระพุทธดำรัสว่า

ฌายนฺตีติ โข วาเสฏฺฐ “ฌายกา, ฌายกา”เตฺวว ทุติยํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ.[๑๓๕]

“ดูกรวาเสฏฐะ คำว่า ฌายกะ ฌายกะ อุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สอง เพราะเป็นผู้เพ่งฌาน”

๕. คำว่า อชฺฌายก (ผู้ไม่เพ่งฌาน) มาจาก น ศัพท์ + ฌายก มีรูปวิเคราะห์ว่า น ฌายกา อชฺฌายกา (อัชฌายกะ คือ ผู้ไม่เพ่งฌาน) แต่ในภายหลังคำนี้กลายเป็นคำชมเชยพราหมณ์ผู้แตกฉานพระเวท โดยแยกรากศัพท์เป็น อา บทหน้า + เฌ ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ตามนัยนี้ว่า อชฺฌายนฺตีติ อชฺฌายกา (อัชฌายกะ คือ ผู้สาธยายพระเวท) ดังพระพุทธดำรัสว่า

น ทานิเม ฌายนฺตีติ โข วาเสฏฺฐ “อชฺฌายกา อชฺฌายกา”เตฺวว ตติยํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ.[๑๓๖]

“ดูกรวาเสฏฐะ คำว่า อัชฌายกะ อัชฌายกะ อุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สาม เพราะบุคคลเหล่านี้เป็นผู้ไม่เพ่งฌานในกาลนี้”

อนึ่ง บุคคลผู้ฉลาดในรูปวิเคราะห์จัดเป็นผู้ฉลาดในอรรถ ในธรรม และในพยัญชนะ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะคำบาลีส่วนใหญ่มีความหมายหลายอย่าง โดยขึ้นอยู่กับเนื้อหาและบริบท คำเหล่านั้นมีรูปวิเคราะห์หลายอย่างต่างกันออกไปตามสมควรแก่รากศัพท์และปัจจัย]

ความมุ่งหมาย

[๒๖] ตตฺถ กตโม อธิปฺปาโย.

ถามว่า : ความมุ่งหมายในเรื่องนั้น คืออะไร

“ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี”ติ.[๑๓๗]

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสว่า

‘ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ’”

อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย. เย อปาเยหิ ปริมุจฺจิตุกามา ภวิสฺสนฺติ, เต ธมฺมจาริโน ภวิสฺสนฺตีติ อยํ เอตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย.

“ถามว่า : อะไรเป็นความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้

ตอบว่า : ความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้ คือ บุคคลเหล่าใดต้องการจะพ้นจากอบาย บุคคลเหล่านั้นจักประพฤติธรรม”

“โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ
เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จา”ติ.[๑๓๘]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน ฉันใด เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในปรโลกด้วยกรรมของตน ฉันนั้น’”

อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย. สญฺเจตนิกานํ กตานํ กมฺมานํ อุปจิตานํ ทุกฺขเวทนียานํ อนิฏฺฐํ อสาตํ วิปากํ ปจฺจนุภวิสฺสตีติ อยํ เอตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย.

“ถามว่า : อะไรเป็นความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้

ตอบว่า : ความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้ คือ บุคคลจักเสวยวิบากอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่ายินดี ของกรรมที่ตนตั้งใจกระทำสั่งสมไว้ อันมีผลเป็นทุกข์”

“สุขกามานิ ภูตานิ โย ทณฺเฑน วิหึสติ
อตฺตโน สุขเมสาโน เปจฺจ โส น ลภเต สุขนฺ”ติ.[๑๓๙]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘สัตว์ทั้งหลายล้วนต้องการความสุข ผู้ที่ต้องการความสุขแก่ตน แต่เบียดเบียนสัตว์อื่น สิ้นชีพแล้วย่อมไม่ได้รับความสุข’”

อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย. เย สุเขน อตฺถิกา ภวิสฺสนฺติ, เต ปาปกมฺมํ น กริสฺสนฺตีติ อยํ เอตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย.

"ถามว่า : อะไรเป็นความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้

ตอบว่า : ความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้ คือ บุคคลเหล่าใดเป็นผู้ปรารถนาความสุข บุคคลเหล่านั้นจักไม่กระทำบาป"

"มิทฺธี ยทา โหติ มหคฺฆโส จ
นิทฺทายิตา สมฺปริวตฺตสายี
มหาวราโหว นิวาปปุฏฺโฐ
ปุนปฺปุนํ คพฺภมุเปติ มนฺโท"ติ.[๑๙๐]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'เมื่อใด บุคคลเป็นผู้บริโภคมาก มักง่วงซึม นอนหลับ พลิกกลับไปมา เหมือนสุกรใหญ่ที่ปรนปรือด้วยเหยื่อ เมื่อนั้น บุคคลนั้นผู้เป็นคนเขลา ย่อมเข้าห้องนอนบ่อย ๆ'"

อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย. เย ชรามรเณน อฏฺฏียิตุกามา ภวิสฺสนฺติ, เต ภวิสฺสนฺติ โภชเน มตฺตญฺญุโน อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารา ปุพฺพรตฺตาปรรตฺตํ ชาคริยานุโยคมนุยุตฺตา วิปสฺสกา กุสเลสุ ธมฺเมสุ สคารวา จ สพฺรหฺมจารีสุ เถเรสุ นเวสุ มชฺฌิเมสูติ อยํ เอตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย.

"ถามว่า : อะไรเป็นความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้

ตอบว่า : ความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้ คือ ชนเหล่าใดปรารถนาจะพ้นไปจากชราและมรณะ ชนเหล่านั้นจักเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค สำรวมทวารในอินทรีย์ หมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่นอยู่ตลอดราตรีเบื้องต้นและราตรีเบื้องปลาย เป็นผู้หยั่งเห็นกุศลธรรมทั้งหลาย และมีความเคารพในเพื่อนพรหมจรรย์ คือ ในพระเถระ[มีพรรษา ๑๐ ขึ้นไป] พระนวกะ [มีพรรษา ๑ - ๔] และพระมัชฌิมะ [มีพรรษา ๕ - ๙]"

“อปฺปมาโท อมตปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทํ
อปฺปมตฺตา น มียนฺติ เย ปมตฺตา ยถา มตา”ติ.[๑๔๑]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ความไม่ประมาทเป็นทางอมตะ ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย ผู้ไม่ประมาท ไม่มีวันตาย ผู้ประมาท ถึงมีชีวิตอยู่ก็เหมือนคนตายแล้ว’”

อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย. เย อมตปริเยสนํ ปริเยสิตุกามา ภวิสฺสนฺติ, เต อปฺปมตฺตา วิหริสฺสนฺตีติ อยํ เอตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย. อยํ อธิปฺปาโย. (๒)

“ถามว่า : อะไรเป็นความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้

ตอบว่า : ความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้ คือ ชนเหล่าใดเป็นผู้ปรารถนาจะแสวงหาอมตธรรม ชนเหล่านั้นจักเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่

ข้อนี้ชื่อว่า ความมุ่งหมาย” (๒)

เหตุของการแสดงธรรม

[๒๗] ตตฺถ กตมํ นิทานํ. ยถา โส ธนิโย โคปาลโก ภควนฺตํ อาห-

“นนฺทติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา
โคมา โคหิ ตเถว นนฺทติ
อุปธี หิ นรสฺส นนฺทนา
น หิ โส นนฺทติ โย นิรูปธี”ติ.[๑๔๒]

“ถามว่า : เหตุของการแสดงธรรมในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ ข้อความที่นายธนิยะคนเลี้ยงโคกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า

‘คนย่อมเพลิดเพลินเพราะอุปธิ [สมบัติภายนอก] เหมือนคนมีบุตรย่อมเพลิดเพลินเพราะบุตร คนมีโคย่อมเพลิดเพลินเพราะโค บุคคลใดไม่มีอุปธิ เขาย่อมไม่เพลิดเพลิน’”

ภควา อาห-

“โสจติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา
โคปิโก โคหิ ตเถว โสจติ
อุปธี หิ นรสฺส โสจนา
น หิ โส โสจติ โย นิรูปธี”ติ.[๑๔๓]

“พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

‘คนย่อมเศร้าโศกเพราะอุปธิ เหมือนคนมีบุตรย่อมเศร้าโศกเพราะบุตร คนมีโคย่อมเศร้าโศกเพราะโค บุคคลใดไม่มีอุปธิ เขาย่อมไม่เศร้าโศก’”

อิมินา วตฺถุนา อิมินา นิทาเนน เอวํ ญายติ “อิธ ภควา พาหิรํ ปริคฺคหํ อุปธึ อาหา”ติ.

“บัณฑิตย่อมทราบด้วยเหตุของการแสดงธรรมอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอุปธิคือสมบัติภายนอกไว้ในที่นี้”

ยถา จ มาโร ปาปิมา คิชฺฌกูฏา ปพฺพตา ปุถุสิลํ ปาเตสิ, ภควา อาห-

“สเจปิ เกวลํ สพฺพํ คิชฺฌกูฏํ จเลสฺสสิ
เนว สมฺมาวิมุตฺตานํ พุทฺธานํ อตฺถิ อิญฺชิตํ.[๑๔๔]

นภํ ผเลยฺยปฺปถวี จเลยฺย
สพฺเพว ปาณา อุท สนฺตเสยฺยุํ
สลฺลมฺปิ เจ อุรสิ ปกปฺปเยยฺยุํ
อุปธีสุ ตาณํ น กโรนฺติ พุทฺธา”ติ.[๑๔๕]

“อนึ่ง เหมือนอย่างมารผู้มีบาปยังศิลาใหญ่ให้กลิ้งตกจากภูเขาคิชฌกูฏ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า

‘แม้ว่าท่านจะพึงกลิ้งภูเขาคิชฌกูฏหมดทั้งสิ้น ความหวั่นไหวก็จะไม่พึงมีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้หลุดพ้นแล้วโดยชอบ’

'ถึงแม้ท้องฟ้าจะแตก แผ่นดินจะแยก เหล่าปาณชาติจะสะดุ้งกลัว
กันหมด ถึงแม้ว่าหอกจะจ่ออยู่ที่อกก็ตามเถิด พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อม
ไม่คุ้มครองตนเพราะอุปธิ [ร่างกาย]'"

อิมินา วตฺถุนา อิมินา นิทาเนน เอวํ ญายติ "อิธ ภควา กายํ อุปธึ อาหา"ติ.

"บัณฑิตย่อมทราบด้วยเหตุของการแสดงธรรมอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอุปธิคือร่างกายไว้ในที่นี้"

[อุปธิที่กล่าวไว้ข้างต้น คือ สมบัติภายนอก หรือร่างกาย คำว่า อุปธิ แปลตามศัพท์ว่า "ที่ตั้ง" หมายถึง ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรมคือกามคุณ ๕ ขันธ์ ๕ กิเลส ๑๐ โลกิยกุศลกรรมและอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท[๑๔๖] คือ

๑. กามูปธิ　กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุขและโสมนัส
๒. ขันธูปธิ　ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีขันธ์เป็นเหตุ
๓. กิเลสูปธิ　กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย
๔. อภิสังขารูปธิ　กรรมที่เป็นโลกิยกุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ]

ยถา จาห-

"น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา
ยทายสํ ทารุชปพฺพชญฺจ
สารตฺตรตฺตา มณิกุณฺฑเลสุ
ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา"ติ.[๑๔๗]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'เครื่องจองจำที่ทำด้วยเหล็ก ไม้ และปอป่าน ท่านผู้รู้กล่าวว่า ยัง
ไม่ใช่เครื่องจองจำที่มั่นคง แต่ความกำหนัดยินดีในเครื่องเพชร บุตร
ภริยา เป็นเครื่องจองจำที่มั่นคงยิ่งนัก'"

อิมินา วตฺถุนา อิมินา นิทาเนน เอวํ ญายติ "อิธ ภควา พาหิเรสุ วตฺถูสุ ตณฺหํ อาหา"ติ.

“บัณฑิตย่อมทราบด้วยเหตุของการแสดงธรรมอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความผูกพันในวัตถุภายนอกไว้ในที่นี้”

ยถา จาห-

“เอตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา
โอหารินํ สิถิลํ ทุปฺปมุญฺจํ
เอตมฺปิ เฉตฺวาน ปริพฺพชนฺติ
อนเปกฺขิโน กามสุขํ ปหายา”ติ.[๑๔๘]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ท่านผู้รู้กล่าวว่าเครื่องจองจำชนิดนี้มั่นคง มักฉุดลากลงที่ต่ำ คล้ายผูกไว้หลวมๆ แต่แก้ยากนัก ผู้รู้ทั้งหลายจึงทำลายเครื่องจองจำนี้เสีย ละกามสุขออกบวชโดยไม่ไยดี’”

อิมินา วตฺถุนา อิมินา นิทาเนน เอวํ ญายติ “อิธ ภควา พาหิรวตฺถุกาย ตณฺหาย ปหานํ อาหา”ติ.

“บัณฑิตย่อมทราบด้วยเหตุของการแสดงธรรมอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการละความผูกพันในวัตถุภายนอกไว้ในที่นี้”

ยถา จาห-

“อาตุรํ อสุจึ ปูตึ ทุคฺคนฺธํ เทหนิสฺสิตํ
ปคฺฆรนฺตํ ทิวา รตฺตึ พาลานํ อภินนฺทิตนฺ”ติ.[๑๔๙]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘จงพิจารณาดูอัตภาพอันกระสับกระส่าย ไม่สะอาด เป็นของเน่าเปื่อย มีกลิ่นเหม็นซึ่งอาศัยกาย หลั่งของปฏิกูลทั้งทิวาราตรี อันคนเขลาปรารถนายิ่งนัก’”

อิมินา วตฺถุนา อิมินา นิทาเนน เอวํ ญายติ “อิธ ภควา อชฺฌตฺติกวตฺถุกาย ตณฺหาย ปหานํ อาหา”ติ.

“บัณฑิตย่อมทราบด้วยเหตุของการแสดงธรรมอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการละความผูกพันในวัตถุภายในไว้ในที่นี้”

ยถา จาห-

“อุจฺฉินฺท สิเนหมตฺตโน กุมุทํ สารทิกํว ปาณินา
สนฺติมคฺคเมว พฺรูหย นิพฺพานํ สุคเตน เทสิตนฺ”ติ.[๑๕๐]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘จงถอนความรักของตน เหมือนคนใช้มือถอนบัวที่เกิดในฤดูสารท
จงเพิ่มพูนแนวทางแห่งสันติคือนิพพานอันพระสุคตทรงแสดงไว้แล้ว’”

อิมินา วตฺถุนา อิมินา นิทาเนน เอวํ ญายติ “อิธ ภควา อชฺฌตฺติกวตฺถุกาย ตณฺหาย ปหานํ อาหา”ติ. อิทํ นิทานํ. (๓)

“บัณฑิตย่อมทราบด้วยเหตุของการแสดงธรรมอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการละความผูกพันในวัตถุภายในไว้ในที่นี้

ข้อนี้ชื่อว่า เหตุของการแสดงธรรม” (๓)

การเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลัง

ตตฺถ กตโม ปุพฺพาปรสนฺธิ. ยถาห-

“กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา ตณฺหาฉทนฉาทิตา
ปมตฺตา พนฺธนาพทฺธา มจฺฉาว กุมินามุเข
ชรามรณมเนฺวนฺติ วจฺโฉ ขีรปโกว มาตรนฺ”ติ.[๑๕๑]

“ถามว่า : การเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลังในเรื่องนั้น คืออะไร
ตอบว่า : คือ ข้อความที่พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

‘เหล่าสัตว์ผู้มืดมนเพราะกาม ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องมุงคือตัณหาปกปิดไว้ เป็นผู้ประมาทแล้ว ถูกเครื่องผูก[คือกามคุณ]ผูกไว้แล้ว ย่อมไปสู่ชราและมรณะเหมือนปลาที่ปากไซ เหมือนลูกโคที่ยังกินนมเดินไปตามแม่โค ฉะนั้น’”

อยํ กามตณฺหา วุตฺตา. สา กตเมน ปุพฺพาปเรน ยุชฺชติ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสถึงกามตัณหาไว้[ในที่นี้]

ถามว่า : กามตัณหานั้นย่อมประกอบด้วยข้อความหน้ากับข้อความหลังอย่างไร”

ยถาห-

“รตฺโต อตฺถํ น ชานาติ รตฺโต ธมฺมํ น ปสฺสติ
อนฺธนฺตมํ ตทา โหติ ยํ ราโค สหเต นรนฺ”ติ.[๑๕๒]

“ตอบว่า : ประกอบได้ดังพระพุทธดำรัสว่า

‘คนกำหนัดย่อมไม่รู้ผล คนกำหนัดย่อมไม่รู้เหตุ ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความกำหนัดครอบงำชน’”

อิติ อนฺธตาย จ สญฺฉนฺนตาย จ สาเยว ตณฺหา อภิลปิตา. ยญฺจาห “กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา ตณฺหาฉทนฉาทิตา”ติ, ยญฺจาห “รตฺโต อตฺถํ น ชานาติ รตฺโต ธมฺมํ น ปสฺสตี”ติ, อิเมหิ ปเทหิ ปริยุฏฺฐาเนหิ สาเยว ตณฺหา อภิลปิตา. ยํ อนฺธการํ, อยํ ทุกฺขสมุทโย. ยา จ ตณฺหา โปโนภวิกา, ยญฺจาห กามาติ, อิเม กิเลสกามา. ยญฺจาห ชาลสญฺฉนฺนาติ เตสํเยว กามานํ ปโยเคน ปริยุฏฺฐานํ ทสฺเสติ, ตสฺมา กิเลสวเสน จ ปริยุฏฺฐานวเสน จ ตณฺหาพนฺธนํ วุตฺตํ. เย เอทิสิกา, เต ชรามรณํ อเนฺวนฺติ. อยํ ภควตา ยถานิกฺขิตฺตคาถาพเลน ทสฺสิตา ชรามรณมเนฺวนฺตีติ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสถึงตัณหานั้นนั่นแหละ เพราะปกคลุมเหล่าสัตว์ไว้และเป็นความมืด

แม้คำว่า กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา ตณฺหาฉทนฉาทิตา (เหล่าสัตว์ผู้มืดมนเพราะกิเลสกาม ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องมุงคือตัณหาปกปิดไว้) และคำที่แสดงปริยุฏฐานกิเลสเหล่านี้ว่า รตฺโต อตฺถํ น ชานาติ รตฺโต ธมฺมํ น ปสฺสติ (คนกำหนัดย่อมไม่รู้ผล คนกำหนัดย่อมไม่รู้เหตุ) ก็กล่าวถึงตัณหานั้นนั่นแหละ

ส่วนความมืดเป็นเหตุเกิดของทุกข์ ตัณหาที่ก่อให้เกิดภพใหม่ก็เป็นเหตุเกิดของทุกข์ คำว่า กาม [ในคำว่า เหล่าสัตว์ผู้มืดมนเพราะกาม] เป็นกิเลสกาม และคำว่า “ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้” ย่อมแสดงการกลุ้มรุมจิตด้วยการปรากฏแห่งกิเลสกามเหล่านั้น เหตุนั้น

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถึงเครื่องผูกคือตัณหา โดยความเป็นกิเลสและสภาพกลุ้มรุมจิต บุคคลเหล่าใดมีสภาพเป็นอย่างนี้ บุคคลเหล่านั้นย่อมไปตามชราและมรณะ

คำอธิบายนี้เป็นการเชื่อมโยงข้อความหน้ากับข้อความหลังในคำว่า ชรามรณ-มเนฺวนฺติ (ย่อมไปสู่ชราและมรณะ) อันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงตามคาถาที่ตั้งไว้”

“ยสฺส ปปญฺจา ฐิตี จ นตฺถิ
สนฺทานํ ปลิฆญฺจ วีติวตฺโต
ตํ นิตฺตณฺหํ มุนึ จรนฺตํ
น วิชานาติ สเทวโกปิ โลโก”ติ.[๑๕๓]

“พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

‘ผู้ใดปราศจากธรรมให้เนิ่นช้าและธรรมให้ดำรงอยู่ในสังสารวัฏ
ล่วงพ้นบ่วงตัณหาและลิ่มอวิชชาได้ ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกย่อมไม่
รู้เห็นมุนีผู้ปราศจากตัณหานั้นเที่ยวไปอยู่[ในโลก]’”

ปปญฺจา นาม ตณฺหาทิฏฺฐิมานา, ตทภิสงฺขตา จ สงฺขารา. ฐิติ นาม อนุสยา. สนฺทานํ นาม ตณฺหาย ปริยุฏฺฐานํ, ยานิ ฉตฺตึสตณฺหาย ชาลินิยา วิจริตานิ. ปลิโฆ นาม โมโห. เย จ ปปญฺจา สงฺขารา ยา จ ฐิติ ยํ สนฺทานญฺจ ยํ ปลิฆญฺจ โย เอตํ สพฺพํ สมติกฺกนฺโต, อยํ วุจฺจติ นิตฺตณฺโห อิติ.

“ธรรมให้เนิ่นช้า คือ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ และสังขารทั้งหลายที่ถูกตัณหาเป็นต้นนั้นปรุงแต่ง

ธรรมให้ดำรงอยู่ในสังสารวัฏ คือ อนุสัยกิเลส

บ่วงตัณหา คือ ความฟูขึ้นแห่งตัณหา ซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลท่องเที่ยวไปด้วยข่ายตัณหา ๓๖ [กามตัณหามี ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น x ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา = ตัณหาในรูปภายใน ๑๘ x ตัณหาในรูปภายนอก ๑๘ = ข่ายตัณหา ๓๖]

ลิ่มอวิชชา คือ โมหะ

บุคคลใดล่วงพ้นกิเลสให้เนิ่นช้า สังขาร ธรรมให้ดำรงอยู่ในสังสารวัฏ บ่วงตัณหาและลิ่มอวิชชาทั้งหมดนั้น บุคคลนี้เรียกว่า ‘ผู้ปราศจากตัณหา’”

[๒๘] ตตฺถ ปริยุฏฺฐานสงฺขารา ทิฏฺฐธมฺมเวทนียา วา อุปปชฺชเวทนียา วา อปราปริยเวทนียา วา. เอวํ ตณฺหา ติวิธ ผลํ เทติ ทิฏฺเฐ วา ธมฺเม อุปปชฺเช วา อปเร วา ปริยาเย. เอวํ ภควา อาห “ยํ โลภปกตํ กมฺมํ กโรติ กาเยน วา วาจาย วา มนสา วา, ตสฺส วิปากํ อนุโภติ ทิฏฺเฐ วา ธมฺเม อุปปชฺเช วา อปเร วา ปริยาเย”ติ. อิทํ ภควโต ปุพฺพาปเรน ยุชฺชติ. ตตฺถ ปริยุฏฺฐานํ ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ วา กมฺมํ อุปปชฺชเวทนียํ วา กมฺมํ อปราปริยายเวทนียํ วา กมฺมํ. เอวํ กมฺมํ ติธา วิปจฺจติ ทิฏฺเฐ วา ธมฺเม อุปปชฺเช วา อปเร วา ปริยาเย.

“ในเรื่องนั้น สังขารทั้งหลาย[อันมีตัณหา ทิฏฐิ และมานะเป็นเหตุ] ที่ฟูขึ้นในจิตพึงให้ผลในอัตภาพนี้ หรือในอัตภาพที่จะเกิดขึ้น หรือว่าในภพต่อๆ ไป ฉันใด ตัณหาย่อมให้ผล ๓ ประการ คือ ในอัตภาพนี้ หรือในอัตภาพที่จะเกิดขึ้น หรือว่าในภพต่อๆ ไป ฉันนั้น สมดังพระพุทธดำรัสว่า

‘บุคคลย่อมกระทำกรรมที่ทำด้วยความโลภใดทางกาย วาจา หรือใจ เขาย่อมเสวยวิบากของกรรมนั้นในอัตภาพนี้ หรือในอัตภาพที่จะเกิดขึ้น หรือว่าในภพต่อๆ ไป’

พระพุทธพจน์นี้ย่อมประกอบด้วยข้อความหน้ากับข้อความหลัง กล่าวคือ การฟูขึ้นแห่งสังขารเป็นสภาวะให้ผลในอัตภาพนี้ หรือในอัตภาพที่จะเกิดขึ้น หรือว่าในภพต่อๆ ไป ฉันใด กรรมย่อมให้ผล ๓ ประการ ฉันนั้น”

[โดยองค์ธรรม สังขารในเรื่องนี้ คือ เจตนาอันมีตัณหา ทิฏฐิ และมานะเป็นเหตุ โดยเจตนาดวงแรกในชวนจิต ชื่อว่า ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม ย่อมให้ผลในอัตภาพนี้ เจตนาดวงสุดท้ายชื่อว่า อุปปัชชเวทนียกรรม ย่อมให้ผลในอัตภาพที่จะเกิดขึ้น คือ ภพที่ ๒ ถัดจากภพนี้ไป ส่วนเจตนาตรงกลาง ๕ ดวงชื่อว่า อปราปริยเวทนียกรรม ย่อมให้ผลในภพต่อๆ ไป แม้ตัณหาที่ประกอบกับเจตนานั้นๆ ก็ให้ผลสามประการเหมือนสังขาร พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า เอวํ ตณฺหา ติวิธํ ผลํ เทติ (ตัณหาย่อมให้ผล ๓ ประการ ฉันนั้น)

คำว่า อิทํ ภควโต ปุพฺพาปเรน ยุชฺชติ (พระพุทธพจน์นี้ย่อมประกอบด้วยข้อความหน้ากับข้อความหลัง) คือ การกล่าวว่าสังขารในอดีตชาติให้ผล ๓ ประการ ฉันใด กรรมในปัจจุบันชาติย่อมให้ผล ๓ ประการ ฉันนั้น]

ยถาห-

“ยญฺเจ พาโล อิธ ปาณาติปาตี โหติ...มิจฺฉาทิฏฺฐิ โหติ, ตสฺส ทิฏฺเฐ วา ธมฺเม วิปากํ ปฏิสํเวเทติ อุปปชฺเช วา อปเร วา ปริยาเย”ติ.[๑๕๔]

อิทํ ภควโต ปุพฺพาปเรน ยุชฺชติ. ตตฺถ ปริยุฏฺฐานํ ปฏิสงฺขานพเลน ปหาตพฺพํ, สงฺขารา ทสฺสนพเลน, ฉตฺตึส ตณฺหาวิจริตานิ ภาวนาพเลน ปหาตพฺพานีติ เอวํ ตณฺหาปิ ติธา ปหียติ. ยา นิตฺตณฺหตา, อยํ สอุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ. เภทา กายสฺส, อยํ อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘หากว่าคนพาลมักปลงชีวิตสัตว์...เป็นมิจฉาทิฏฐิในโลกนี้ เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้นในอัตภาพปัจจุบัน หรือในอัตภาพที่จะเกิดขึ้น หรือว่าในภพต่อๆ ไป”

พระพุทธพจน์นี้ย่อมประกอบด้วยข้อความหน้ากับข้อความหลัง กล่าวคือ การฟูขึ้นของตัณหา พึงละได้ด้วยกำลังแห่งการพิจารณา[มีอสุภสัญญาและอนิจจสัญญาเป็นต้น] สังขารทั้งหลาย[ที่ปรุงแต่งด้วยปปัญจธรรมในจิตตุปบาท ๕ ดวง คือ ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑] พึงละได้ด้วยกำลังแห่งปฐมมรรค ข่ายตัณหา ๓๖ พึงละได้ด้วยกำลังแห่งการเจริญมรรคเบื้องบน ตัณหาทั้ง ๓ อันบุคคลย่อมละได้ด้วยประการฉะนี้

ความไม่มีแห่งตัณหา จัดเป็นสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ (สภาพดับกิเลสที่มีขันธ์เหลืออยู่)

ส่วนความดับสูญแห่งร่างกาย[ของผู้ปราศจากตัณหา] ชื่อว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ (สภาพดับกิเลสที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่)”

ปปญฺโจ นาม วุจฺจติ อนุพนฺโธ. ยญฺจาห ภควา “ปปญฺเจติ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ จกฺขุวิญฺเญยฺยํ รูปํ อารพฺภา”ติ.[๑๕๕] ยญฺจาห ภควา “อตีเต ราธ รูเป อนเปกฺโข โหหิ, อนาคตํ รูปํ มา อภินนฺทิ, ปจฺจุปฺปนฺนสฺส รูปสฺส นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย ปฏินิสฺสคฺคาย ปฏิปชฺชา”ติ.[๑๕๖] อิทํ ภควโต ปุพฺพาปเรน ยุชฺชติ. โย จาปิ ปปญฺโจ เย จ สงฺขารา ยา จ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนสฺส อภินนฺทนา, อิทํ เอกตฺถํ. อปิจ อญฺญมญฺเญหิ ปเทหิ อญฺญมญฺเญหิ อกฺขเรหิ อญฺญมญฺเญหิ พฺยญฺชเนหิ อปริมาณา ธมฺมเทสนา วุตฺตา ภควตา. เอวํ สุตฺเตน สุตฺตํ

สํสนฺทยิตฺวา ปุพฺพาปเรน สทฺธึ โยชยิตฺวา สุตฺตํ นิทฺทิฏฺฐํ ภวติ.

“การสืบต่อ[แห่งตัณหาเป็นต้น] ท่านเรียกว่า ธรรมให้เนิ่นช้า ดังพระพุทธดำรัสว่า

‘เพราะดำริถึงรูปที่พึงรู้ได้ด้วยจักษุ อันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน จึงทำให้เนิ่นช้า”

และเหมือนอย่างที่ตรัสว่า

‘ดูกรราธะ เธอจงเป็นผู้ไม่อาลัยในรูปที่ล่วงไปแล้ว อย่ายินดีรูปที่ยังมาไม่ถึง จงปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ดับ และปล่อยวาง ในรูปที่เป็นปัจจุบัน’

พระพุทธพจน์นี้ย่อมประกอบด้วยข้อความหน้ากับข้อความหลัง กล่าวคือ ธรรมให้เนิ่นช้า สังขารทั้งหลาย และความเพลิดเพลินรูปอันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งหมดนี้มีเนื้อความอย่างเดียวกัน แต่พระผู้มีพระภาคตรัสพระธรรมเทศนาอันหาประมาณมิได้ไว้ด้วยถ้อยคำที่แตกต่างกัน

โดยประการดังนี้ บัณฑิตเทียบเคียงพระสูตร[อื่น]กับพระสูตร[ที่อธิบายอยู่] ประกอบข้อความเข้ากับพระสูตรหน้าและพระสูตรหลังแล้วอธิบายพระสูตรเถิด”

การเชื่อมโยงข้อความเป็นต้น ๔ ประการ

โส จายํ ปุพฺพาปโร สนฺธิ จตุพฺพิโธ อตฺถสนฺธิ พฺยญฺชนสนฺธิ เทสนาสนฺธิ นิทฺเทสสนฺธีติ.

“อนึ่ง การเชื่อมโยงส่วนหน้ากับส่วนหลัง (ปุพพาปรสนธิ) นั้นมี ๔ ประการ คือ

๑. อรรถสนธิ การเชื่อมโยงอรรถ

๒. พยัญชนสนธิ การเชื่อมโยงศัพท์

๓. เทสนาสนธิ การเชื่อมโยงเทศนา

๔. นิทเทสสนธิ การเชื่อมโยงนิเทศ”

[ตามนัยแรกท่านแสดงว่า ปุพพาปรสนธิ คือ การเชื่อมโยงพระสูตรหน้าที่กำลังกล่าวถึงกับพระสูตรหลังที่นำมาอ้างอิงเป็นสาธก หรือการเชื่อมโยงข้อความหน้ากับข้อความหลังในพระสูตรเดียวกัน บัดนี้ กล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงอีกนัยหนึ่ง คือ การเชื่อมโยงอรรถ ศัพท์ เทศนา และนิเทศ]

ตตฺถ อตฺถสนฺธิ ฉปฺปทานิ สงฺกาสนา ปกาสนา วิวรณา วิภชนา อุตฺตานีกมฺมตา ปญฺญตฺตีติ.

“การเชื่อมโยงเนื้อความเป็นกลุ่มอรรถ ๖ คือ

๑. สังกาสนา อรรถแสดงโดยสังเขป

๒. ปกาสนา อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ

๓. วิวรณา อรรถอธิบาย

๔. วิภชนา อรรถจำแนก

๕. อุตตานีกัมมะ อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียดหรือแสดงอุปมา

๖. ปัญญัตติ อรรถแสดงโดยประการต่างๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยพระธรรมเทศนา]”

พฺยญฺชนสนฺธิ ฉปฺปทานิ อกฺขรํ ปทํ พฺยญฺชนํ อากาโร นิรุตฺติ นิทฺเทโสติ.

“การเชื่อมโยงศัพท์เป็นกลุ่มศัพท์ ๖ คือ

๑. พยางค์

๒. บท

๓. พากย์

๔. การจำแนกพากย์

๕. รูปวิเคราะห์

๖. การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ”

เทสนาสนฺธิ น จ ปถวึ นิสฺสาย ฌายติ ฌายี ฌายติ จ. น จ อาปํ นิสฺสาย ฌายติ ฌายี ฌายติ จ, น จ เตชํ นิสฺสาย ฌายติ ฌายี ฌายติ จ, น จ วายุํ นิสฺสาย ฌายติ ฌายี ฌายติ จ...น จ อากาสานญฺจายตนํ นิสฺสาย...น จ วิญฺญาณญฺจายตนํ นิสฺสาย...น จ อากิญฺจญฺญายตนํ นิสฺสาย...น จ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นิสฺสาย...น จ อิมํ โลกํ นิสฺสาย...น จ ปรโลกํ นิสฺสาย ฌายติ ฌายี ฌายติ จ. ยมิทํ อุภยมนฺตเรน. ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ วิญฺญาตํ ปตฺตํ ปริเยสิตํ วิตกฺกิตํ วิจาริตํ มนสานุจินฺติตํ, ตมฺปิ นิสฺสาย น ฌายติ ฌายี ฌายติ จ. อยํ สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนิสฺสิเตน

จิตฺเตน น ฌายติ ฌายนฺโต.

“การเชื่อมโยงเทศนาดังนี้ว่า บุคคลผู้เข้า[ผลสมาบัติ]ย่อมเพ่งนิพพาน ไม่เพ่งปฐวีเป็นอารมณ์ ไม่เพ่งอาโป ไม่เพ่งเตโช ไม่เพ่งวาโย ไม่เพ่งอากาสานัญจายตนะ ไม่เพ่งวิญญาณัญจายตนะ ไม่เพ่งอากิญจัญญายตนะ ไม่เพ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่เพ่งโลกนี้ [รูปของตนในอัตภาพนี้] ไม่เพ่งโลกหน้า [รูปของตนในอัตภาพอื่น] ไม่เพ่งรูปภายนอกที่ไม่มีชีวิตอันเว้นจากโลกทั้งสอง และไม่เพ่งรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส สิ่งที่กระทบสัมผัส ซึ่งใจรับรู้ และสุขุมรูปอันเป็นธรรมารมณ์ที่รู้ทางใจ อันมาถึงแล้ว แสวงหาแล้ว ตรึกตรองแล้ว ดำริอยู่เนือง ๆ ด้วยจิตแล้ว พระขีณาสพนี้มีจิตที่ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ เพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่ ใคร ๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ย่อมไม่รู้[ว่าท่านเพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่]”

[บุคคลผู้เข้าผลสมาบัติย่อมรับเอาพระนิพพานที่ดับรูปนามทั้งหมดเป็นอารมณ์ เขาจึงไม่เพ่งรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งในขณะนั้น สมณะ พราหมณ์ เทวดา หรือมนุษย์ผู้มีฤทธิ์ไม่อาจหยั่งเห็นจิตของเขาได้ เพราะพระนิพพานเป็นสภาวะดับรูปนามทั้งหมดนั่นเอง จึงไม่มีรูปนามที่จะเป็นอารมณ์ของจิตซึ่งตามรู้ด้วยเจโตปริยญาณ ดังข้อความที่มารทูลพระพุทธเจ้าว่า

นโม เต ปุริสาชญฺญ นโม เต ปุริสุตฺตม
ยสฺส เต นาภิชานาม กึ ตฺวํ นิสฺสาย ฌายสิ.[๑๕๗]

“ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ดีเลิศ
ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าพระองค์ไม่อาจรู้ว่าพระองค์เพ่งอะไรเป็นอารมณ์”]

ยถา มาโร ปาปิมา โคธิกสฺส กุลปุตฺตสฺส วิญฺญาณํ สมเนฺวสนฺโต น ชานาติ น ปสฺสติ.[๑๕๘] โส หิ ปปญฺจาตีโต. ตณฺหาปหาเนน ทิฏฺฐินิสฺสโยปิสฺส นตฺถิ. ยถา จ โคธิกสฺส, เอวํ วกฺกลิสฺส. สเทวเกน โลเกน สมารเกน สพฺรหฺมเกน สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนิสฺสิตจิตฺตา น ฌายนฺติ ฌายมานา. อยํ เทสนาสนฺธิ.

“เหมือนมารผู้มีบาป แสวงหาวิญญาณจิตของกุลบุตรชื่อโคธิกะ ย่อมไม่รู้เห็นเพราะท่านล่วงพ้นธรรมให้เนิ่นช้า และไม่มีที่อาศัยคือทิฏฐิ เพราะละตัณหาได้แล้ว

อนึ่ง วิญญาณจิตของพระโคธิกะ ใคร ๆ ย่อมรู้ไม่ได้ ฉันใด วิญญาณจิตของพระวักกลิ ใคร ๆ ย่อมรู้ไม่ได้ ฉันนั้น

พระขีณาสพทั้งหลายมีจิตที่ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ เพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่ใครๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ย่อมไม่รู้[ว่าท่านเพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่]”

ข้อนี้ชื่อว่า การเชื่อมโยงเทศนา”

[การเชื่อมโยงเทศนาในอุทาหรณ์นี้ กล่าวถึงโคธิกสูตรและวักกลิสูตรว่าสอดคล้องกัน จึงเป็นการเชื่อมโยงพระสูตรทั้งสองนั้น]

ตตฺถ กตมา นิทฺเทสสนฺธิ. นิสฺสิตจิตฺตา อกุสลปกฺเขน นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา กุสลปกฺเขน นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา กิเลเสน นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา โวทาเนน นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา สํสารปฺปวตฺติยา นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา สํสารนิวตฺติยา นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา ตณฺหาย จ อวิชฺชาย จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา สมเถน จ วิปสฺสนาย จ นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา อหิริเกน จ อโนตฺตปฺเปน จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิต-จิตฺตา หิริยา จ โอตฺตปฺเปน จ นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา อสติยา จ อสมฺปชญฺเญน จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา สติยา จ สมฺปชญฺเญน จ นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา อโยนิยา จ อโยนิโสมนสิกาเรน จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา โยนิยา จ โยนิโสมนสิกาเรน จ นิทฺทิสิ-ตพฺพา.นิสฺสิตจิตฺตา โกสชฺเชน จ โทวจสฺเสน จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา วีริยารมฺเภน จ โสวจสฺเสน จ นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา อสฺสทฺธิเยน จ ปมาเทน จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิต-จิตฺตา สทฺธาย จ อปฺปมาเทน จ นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา อสทฺธมฺมสฺสวเนน จ อสํวรเณน จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา สทฺธมฺมสฺสวเนน จ สํวเรน จ นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา อภิชฺฌาย จ พฺยาปาเทน จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา อนภิชฺฌาย จ อพฺยาปาเทน จ นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา นีวรเณหิ จ สญฺโญชนิเยหิ จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา ราค-วิราคายจ เจโตวิมุตฺติยา อวิชฺชาวิราคาย จ ปญฺญาวิมุตฺติยา นิทฺทิสิตพฺพา. นิสฺสิตจิตฺตา อุจฺเฉททิฏฺฐิยา จ สสฺสตทิฏฺฐิยา จ นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา สอุปาทิเสสาย จ อนุปาทิ-เสสาย จ นิพฺพานธาตุยา นิทฺทิสิตพฺพา. อยํ นิทฺเทสสนฺธิ. (๔)

“ถามว่า : การเชื่อมโยงนิเทศ คืออะไร

ตอบว่า : บุคคลผู้มีจิตอาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ] พึงแสดงโดยฝ่ายอกุศล บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ] พึงแสดงโดยฝ่ายกุศล

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยฝ่ายเศร้าหมอง บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยฝ่ายหมดจด

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยความเป็นไปแห่งสงสาร บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยการหยุดยั้งแห่งสงสาร

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยตัณหาและอวิชชา บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยสมถะและวิปัสสนา

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยอหิริกะและอโนตตัปปะ บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยหิริและโอตตัปปะ

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยความไม่มีสติและสัมปชัญญะ บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยสติและสัมปชัญญะ

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยความเขลาและการไม่ใส่ใจด้วยปัญญา บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยปัญญาและการใส่ใจด้วยปัญญา

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยความเกียจคร้านและการว่ายาก บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยการปรารภความเพียรและการว่าง่าย

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยความไม่มีศรัทธาและความประมาท บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยศรัทธาและความไม่ประมาท

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยการไม่ฟังพระสัทธรรมและไม่สังวร บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยการฟังพระสัทธรรมและสังวร

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยอภิชฌาและพยาบาท บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยความไม่มีอภิชฌาและความไม่พยาบาท

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยนิวรณ์และสังโยชน์ บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยเจโตวิมุตติ (สมาธิในอรหัตตผล) อันคลายกำหนัด และปัญญาวิมุตติ (ปัญญาในอรหัตต-ผล) อันคลายอวิชชา

บุคคลผู้มีจิตอาศัย พึงแสดงโดยอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าขาดสูญ) และสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าเที่ยง) บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย พึงแสดงโดยนิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลืออยู่และไม่มีขันธ์เหลืออยู่

ข้อนี้ชื่อว่า การเชื่อมโยงนิเทศ” (๔)

[การเชื่อมโยงนิเทศ คือ การเชื่อมโยงการแสดงฝ่ายอกุศลเป็นต้นที่กล่าวไว้ก่อนเข้ากับการแสดงฝ่ายกุศลที่กล่าวไว้ในภายหลัง โดยความเป็นจิตที่อาศัยหรือไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ]

คำลงท้าย

เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “เนรุตฺตมธิปฺปาโย”ติ.
“เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า
‘รูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมาย’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต จตุพฺยูโห หาโร.
จบ จตุพยูหหาระ

อุปการีสุ โย สาธุ สาธุตฺเต ตสฺส โก คุโณ
อปการีสุ โย สาธุ โส สาธุ สพฺภิ อุจฺจเต.

ปัญจตันตระ

"บุคคลใดทำดีตอบแก่ผู้มีอุปการะ ความดีของเขามิใช่สิ่งประเสริฐสุด แต่ความดีที่กระทำในผู้ที่ไม่เคยมีอุปการะ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมสรรเสริญ"

๗. อาวัฏฏหารวิภังค์

(รายละเอียดอาวัฏฏหาระ)

คำเริ่มต้น

[๒๙] ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หาโร. “เอกมฺหิ ปทฏฺฐาเน”ติ อยํ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น อาวัฏฏหาระคืออะไร

ตอบว่า : อาวัฏฏหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า เอกมฺหิ ปทฏฺฐาเน (เมื่อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุใกล้ถูกยกขึ้นไว้ในเทศนา บัณฑิตย่อมแสวงหาเหตุใกล้อื่นแล้วเวียนไปสู่ธรรมที่ตรงกันข้าม แนวทางนั้นชื่อว่า อาวัฏฏหาระ)”

ตัวอย่างฝ่ายโวทาน

“อารมฺภถ นิกฺกมถ ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน
ธุนาถ มจฺจุโน เสนํ นฬาคารํว กุญฺชโรติ.[๑๕๙]

“เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า จงประกอบความเพียรในพระพุทธศาสนา จงกำจัดกองทัพแห่งมัจจุ เหมือนช้างพลายทำลายเรือนไม้อ้อฉะนั้น”

การแสดงปทัฏฐาน

“อารมฺภถ นิกฺกมถา”ติ วีริยสฺส ปทฏฺฐานํ. “ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน”ติ สมาธิสฺส ปทฏฺฐานํ. “ธุนาถ มจฺจุโน เสนํ, นฬาคารํว กุญฺชโร”ติ ปญฺญาย ปทฏฺฐานํ. “อารมฺภถ นิกฺกมถา”ติ วีริยินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. “ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน”ติ สมาธินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. “ธุนาถ มจฺจุโน เสนํ, นฬาคารํว กุญฺชโร”ติ ปญฺญินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. อิมานิ ปทฏฺฐานานิ เทสนา.

“บาทคาถาว่า ‘เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า’ เป็นปทัฏฐานแก่วิริยะ

บาทคาถาว่า 'จงประกอบความเพียรในพระพุทธศาสนา' เป็นปทัฏฐานแก่สมาธิ [เพราะประสงค์เอาสมาธิภาวนาในที่นี้ เนื่องจากจักกล่าวถึงวิปัสสนาภาวนาต่อไป]

กึ่งคาถาว่า 'จงกำจัดกองทัพแห่งมัจจุ เหมือนช้างพลายกำจัดเรือนไม้อ้อ ฉะนั้น' เป็นปทัฏฐานแก่ปัญญา [เพราะการกำจัดกองทัพกิเลสย่อมมีได้ด้วยปัญญาเท่านั้น]

บาทคาถาว่า 'เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า' เป็นปทัฏฐานแก่วิริยินทรีย์

บาทคาถาว่า 'จงประกอบความเพียรในพระพุทธศาสนา' เป็นปทัฏฐานแก่สมาธินทรีย์

กึ่งคาถาว่า 'จงกำจัดกองทัพแห่งมัจจุ เหมือนช้างพลายกำจัดเรือนไม้อ้อ ฉะนั้น' เป็นปทัฏฐานแก่ปัญญินทรีย์

เทศนาดังกล่าวเป็นปทัฏฐาน[แก่วิริยะเป็นต้น]"

[ความเพียรมี ๓ ระดับ คือ

๑. อารัมภธาตุ ความเพียรเริ่มต้นเพื่อปฏิบัติธรรม

๒. นิกกมธาตุ ความเพียรกำจัดความเกียจคร้านในระหว่างปฏิบัติธรรม

๓. ปรักกมธาตุ ความเพียรที่ก้าวไปข้างหน้าเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานอันจัดเป็นจุดมุ่งหมายของการปฏิบัติธรรม

พระดำรัสว่า 'เธอทั้งหลายจงริเริ่ม' แสดงอารัมภธาตุ พระดำรัสว่า 'จงก้าวหน้า' แสดงนิกกมธาตุ พระดำรัสว่า 'จงประกอบความเพียรในพระพุทธศาสนา' แสดงปรักกมธาตุ ความเพียรนี้ตรัสไว้ในอังคุตตรนิกายว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว อารมฺภธาตุ นิกฺกมธาตุ ปรกฺกมธาตุ.[๖๐]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ และปรักกมธาตุ มีอยู่"]

การเวียนไปสู่ธรรมเสมอกันฝ่ายสังกิเลส

อยุญฺชนฺตานํ วา สตฺตานํ โยเค, ยุญฺชนฺตานํ วา อารมฺโภ.

ตตฺถ เย น ยุญฺชนฺติ, เต ปมาทมูลกา น ยุญฺชนฺติ. โส ปมาโท ทุวิโธ ตณฺหามูลโก อวิชฺชามูลโก จ. ตตฺถ อวิชฺชามูลโก เยน อญฺญาเณน นิวุโต เญยฺยฏฺฐานํ นปฺปชานาติ ปญฺจกฺขนฺธา อุปฺปาทวยธมฺมาติ, อยํ อวิชฺชามูลโก. โย ตณฺหามูลโก, โส ติวิโธ อนุปฺปนฺนานํ โภคานํ

อุปฺปาทาย ปริเยสนฺโต ปมาทํ อาปชฺชติ, อุปฺปนฺนานํ โภคานํ อารกฺขนิมิตฺตํ ปริโภคนิมิตฺตญฺจ ปมาทํ อาปชฺชติ. อยํ โลเก จตุพฺพิโธ ปมาโท เอกวิโธ อวิชฺชาย ติวิโธ ตณฺหาย. ตตฺถ อวิชฺชาย นามกาโย ปทฏฺฐานํ. ตณฺหาย รูปกาโย ปทฏฺฐานํ. ตํ กิสฺส เหตุ, รูปีสุ ภเวสุ อชฺโฌสานํ, อรูปีสุ สมฺโมโห. ตตฺถ รูปกาโย รูปกฺขนฺโธ นามกาโย จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา. อิเม ปญฺจกฺขนฺธา กตเมน อุปาทาเนน สอุปาทานา, ตณฺหาย จ อวิชฺชาย จ. ตตฺถ ตณฺหา เทฺว อุปาทานานิ กามุปาทานญฺจ สีลพฺพตุปาทานญฺจ. อวิชฺชา เทฺว อุปาทานานิ ทิฏฺฐุปาทานญฺจ อตฺตวาทุ-ปาทานญฺจ. อิเมหิ จตูหิ อุปาทาเนหิ เย สอุปาทานา ขนฺธา, อิทํ ทุกฺขํ. จตฺตาริ อุปาทานานิ, อยํ สมุทโย. ปญฺจกฺขนฺธา ทุกฺขํ. เตสํ ภควา ปริญฺญาย ปหานาย จ ธมฺมํ เทเสติ ทุกฺขสฺส ปริญฺญาย สมุทยสฺส ปหานาย.

“การปรารภ[พระธรรมเทศนา]ย่อมมีแก่บุคคลผู้ไม่เพียรเจริญภาวนา หรือแก่ผู้เพียรเจริญภาวนาอยู่

ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น บุคคลเหล่าใดย่อมไม่พากเพียร พวกเขามีความประมาทเป็นมูลเหตุ ย่อมไม่พากเพียรด้วยความประมาท ๒ อย่าง คือ มีตัณหาเป็นมูล และมีอวิชชาเป็นมูล

ความประมาทที่มีอวิชชาเป็นมูล คือ ความประมาทที่มีความไม่รู้ซึ่งหุ้มห่อเหล่าสัตว์แล้วทำให้ไม่รู้สภาวะที่ควรรู้ว่า ขันธ์ ๕ มีความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา

ความประมาทที่มีตัณหาเป็นมูล มี ๓ อย่าง คือ ความประมาทที่เกิดแก่บุคคลผู้แสวงหาเพื่อยังสมบัติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ความประมาทที่มีการรักษาสมบัติที่เกิดขึ้นแล้วเป็นเหตุ และความประมาทที่มีการใช้สอยสมบัติที่เกิดขึ้นแล้วเป็นเหตุ

ความประมาททั้ง ๔ อย่างนี้ คือ ความประมาทด้วยอวิชชา ๑ ความประมาทด้วยตัณหา ๓ มีอยู่ในโลก

ในบรรดาความประมาทเหล่านั้น หมู่นามเป็นปทัฏฐานแก่อวิชชา หมู่รูปเป็นปทัฏ-ฐานแก่ตัณหา

ถามว่า : ข้อนั้น เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : เพราะความผูกพัน[ด้วยตัณหา]มีอยู่ในรูปธรรม ส่วนความหลงไม่รู้จริง

ในนามธรรม[ดำรงอยู่ในเหล่าสัตว์ เพราะผัสสะเป็นต้นมีสภาพละเอียดยิ่ง และรู้ได้ยาก]

ในเรื่องนั้น หมู่รูป คือ รูปขันธ์ หมู่นาม คือ นามขันธ์ ๔ เหล่านี้รวมเป็นขันธ์ ๕

ถามว่า : ขันธ์ ๕ ชื่อว่า มีอุปาทาน ด้วยอุปาทานอะไร

ตอบว่า : ขันธ์ ๕ ชื่อว่า มีอุปาทาน ด้วยตัณหาและอวิชชา

ตัณหาจัดเป็นอุปาทาน ๒ คือ กามุปาทาน และสีลัพพตุปาทาน ส่วนอวิชชาจัดเป็นอุปาทาน ๒ คือ ทิฏฐุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน

ขันธ์ที่มีอุปาทาน ๔ เหล่านี้ เป็นทุกขสัจ อุปาทาน ๔ เป็นสมุทยสัจ ขันธ์ ๕ เป็นทุกขสัจ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่เวไนยชนเหล่านั้น เพื่อการกำหนดรู้และการละ คือ เพื่อการกำหนดรู้ทุกขสัจและการละสมุทยสัจ”

[ในพากย์ก่อนท่านแสดงปทัฏฐานของวิริยะ สมาธิ และปัญญา บัดนี้ กล่าวพากย์นี้เพื่อแสดงการเวียนไปสู่ธรรมเสมอกันฝ่ายสังกิเลส โดยตัณหาและอวิชชาเสมอกับความประมาท ซึ่งจำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. ความประมาทที่มีตัณหาเป็นมูล

๒. ความประมาทที่มีอวิชชาเป็นมูล

หลังจากนั้น ได้จำแนกตัณหาและอวิชชาเป็นอุปาทาน ๔ แล้วกล่าวว่าขันธ์ ๕ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ (ปริญเญยยธรรม) ส่วนอุปาทาน ๔ เป็นธรรมที่ควรละ (ปหาตัพพธรรม)

คำว่า อญฺญาเณน (ความไม่รู้) คือ ความหลงที่ปกปิดสภาวลักษณะ (ลักษณะพิเศษ) และสามัญญลักษณะ (ลักษณะทั่วไป) ของรูปนาม

คำว่า ตณฺหาย รูปกาโย ปทฏฺฐานํ (หมู่รูปเป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา) เพราะบุรุษและสตรีย่อมยินดีพอใจในรูปร่างของชนต่างเพศ ดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ในจิตตปริยาทานสูตร[๑๖๑] ว่า รูปสตรีครอบงำจิตของบุรุษ และรูปบุรุษครอบงำจิตของสตรี]

การเวียนไปสู่ธรรมไม่เสมอกันฝ่ายโวทาน

[๓๐] ตตฺถ โย ติวิโธ ตณฺหามูลโก ปมาโท อนุปฺปนฺนานํ โภคานํ อุปฺปาทาย ปริเยสติ, อุปฺปนฺนานํ โภคานํ อารกฺขณญฺจ กโรติ ปริโภคนิมิตฺตญฺจ, ตสฺส สมฺปฏิเวเธน รกฺขณา ปฏิสํหรณา. อยํ สมโถ.

“ในเรื่องนั้น ความประมาทที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุย่อมแสวงหาเพื่อทำสมบัติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ย่อมรักษาสมบัติที่เกิดขึ้นแล้ว และย่อมกระทำการบริโภค การละความประมาทคือการคุ้มครองจิตด้วยการกำหนดรู้[ความยินดีเป็นต้น]นี้ ชื่อว่า สมถะ”

โส กถํ ภวติ. ยทา ชานาติ กามานํ อสฺสาทญฺจ อสฺสาทโต อาทีนวญฺจ อาทีนวโต นิสฺสรณญฺจ นิสฺสรณโต โอการญฺจ สํกิเลสญฺจ โวทานญฺจ เนกฺขมฺเม จ อานิสํสํ, ตตฺถ ยา วีมํสา อุปปริกฺขา. อยํ วิปสฺสนา. อิเม เทฺว ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ สมโถ จ วิปสฺสนา จ. อิเมสุ ทฺวีสุ ธมฺเมสุ ภาวิยมาเนสุ เทฺว ธมฺมา ปหียนฺติ ตณฺหา จ อวิชฺชา จ. อิเมสุ ทฺวีสุ ธมฺเมสุ ปหีเนสุ จตฺตาริ อุปาทานานิ นิรุชฺฌนฺติ. อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ. ภวนิโรธา ชาติ-นิโรโธ. ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ. อิติ ปุริมกานิ จ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขํ สมุทโย จ. สมโถ จ วิปสฺสนา จ มคฺโค. ภวนิโรโธ นิพฺพานํ. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. เตนาห ภควา “อารมฺภถ นิกฺกมถา”ติ.

“ถามว่า : สมถะนั้นมีได้ด้วยอุบายอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อใด บุคคลรู้เห็นความน่ายินดีแห่งกามทั้งหลายโดยเป็นสักว่าความน่ายินดี [ไม่ใช่บุคคล เรา ของเรา] รู้เห็นโทษ ความต่ำทราม และความเศร้าหมองแห่งกามโดยสักว่าเป็นโทษ รู้เห็นความหลุดพ้นโดยสักว่าความหลุดพ้น รู้เห็นความหมดจด และรู้เห็นอานิสงส์ในการสงัดจากกาม เมื่อนั้น สมถะมีได้โดยอุบายนั้น

ครั้นสมถะนั้นมีอยู่ ปัญญา[ซึ่งเกิดร่วมกับสมถะ]นี้ ชื่อว่า วิปัสสนา

ธรรมทั้งสองเหล่านี้ คือ สมถะและวิปัสสนา ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ เจริญอยู่ ธรรมทั้งสองคือตัณหาและอวิชชา ย่อมถูกทำลาย เมื่อธรรมทั้งสองถูกทำลายอยู่ อุปาทาน ๔ ย่อมดับ ความดับแห่งภพย่อมมีเพราะความดับแห่งอุปาทาน ความดับแห่งชาติย่อมมีเพราะความดับแห่งภพ ชรา มรณะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจย่อมดับเพราะความดับแห่งชาติ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

โดยประการดังนี้ สัจจะ ๒ อย่างแรก เป็นทุกข์และสมุทัย สมถะและวิปัสสนาเป็นมรรค การดับภพเป็นพระนิพพาน เหล่านี้เป็นสัจจะ ๔ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า' เป็นต้น"

[ธรรมไม่เสมอกันฝ่ายโวทาน คือ สมถะและวิปัสสนาที่ตรงกันข้ามกับความประมาท คือ การคุ้มครองจิตที่จัดเป็นสมถะ และปัญญาที่เกิดร่วมกับสมถะที่จัดเป็นวิปัสสนา

เมื่อท่านแสดงการเวียนไปสู่ธรรมไม่เสมอกันฝ่ายโวทานแล้ว ได้กล่าวถึงเหตุแห่งการบรรลุสมถะด้วยคำว่า ยทา ชานาติ กามานํ อสฺสาทญฺจ อสฺสาทโต (บุคคลรู้เห็นความน่ายินดีแห่งกามโดยสักว่าเป็นความน่ายินดี) เป็นต้น ในที่สุดได้จำแนกสัจจะ ๔ ว่า ขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ตัณหา อวิชชา เป็นสมุทัย ความดับแห่งภพเป็นนิโรธ ส่วนสมถะและวิปัสสนา เป็นมรรค

คำว่า กามานํ (กาม) คือ กิเลสกาม และวัตถุกาม

คำว่า กามานํ อสฺสาทํ (ความน่ายินดีแห่งกาม) คือ สุขเวทนาและโสมนัสเวทนา

คำว่า อาทีนวํ (โทษ) คือ โทษของกามที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า กามมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นใจมาก มีโทษมาก[๑๖๒]

คำว่า วีมํสา (ปัญญาใคร่ครวญ) หมายถึง วิปัสสนาปัญญาที่หยั่งเห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ ดังพระพุทธดำรัสว่า

สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๑๖๓]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งตามความเป็นจริง"]

ตัวอย่างฝ่ายสังกิเลส ๑

ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทฬฺเห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รูหติ
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุนํ.[๑๖๔]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'เมื่อรากปราศจากอันตรายมั่นคงอยู่ ต้นไม้ที่ถูกตัดแล้วย่อมกลับงอกขึ้นได้ ฉันใด เมื่อบุคคลยังถอนเชื้อตัณหาไม่ได้ ทุกข์นี้ย่อมเกิดขึ้น

บ่อยๆ ฉันนั้น'"

อยํ ตณฺหานุสโย กตมสฺสา ตณฺหาย, ภวตณฺหาย. โย เอตสฺส ธมฺมสฺส ปจฺจโย, อยํ อวิชฺชา. อวิชฺชาปจฺจยา หิ ภวตณฺหา. อิเม เทฺว กิเลสา ตณฺหา จ อวิชฺชา จ. ตานิ จตฺตาริ อุปาทานานิ. เตหิ จตูหิ อุปาทาเนหิ เย สอุปาทานา ขนฺธา, อิทํ ทุกฺขํ. จตฺตาริ อุปาทานานิ, อยํ สมุทโย. ปญฺจกฺขนฺธา ทุกฺขํ. เตสํ ภควา ปริญฺญาย จ ปหานาย จ ธมฺมํ เทเสติ ทุกฺขสฺส ปริญฺญาย สมุทยสฺส ปหานาย.

"ถามว่า : ตัณหานุสัยนี้ คือ ตัณหาประเภทไหน

ตอบว่า : คือ ภวตัณหา (ความพอใจในภพ)

ปัจจัยของธรรม [ภวตัณหา] นั้น คือ อวิชชา เพราะภวตัณหามีอวิชชาเป็นปัจจัย กิเลสทั้ง ๒ คือ ตัณหาและอวิชชานี้ เป็นอุปาทาน ๔ ขันธ์ที่มีอุปาทาน ๔ เหล่านี้ เป็นทุกขสัจ อุปาทาน ๔ เป็นสมุทยสัจ ขันธ์ ๕ เป็นทุกขสัจ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่เวไนยชนเหล่านั้น เพื่อการกำหนดรู้และการละ คือ เพื่อการกำหนดรู้ทุกขสัจและการละสมุทยสัจ

เยน ตณฺหานุสยํ สมูหนติ, อยํ สมโถ. เยน ตณฺหานุสยสฺส ปจฺจยํ อวิชฺชํ วารยติ, อยํ วิปสฺสนา. อิเม เทฺว ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ สมโถ จ วิปสฺสนา จ. ตตฺถ สมถสฺส ผลํ ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ, วิปสฺสนาย ผลํ อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ. อิติ ปุริมกานิ จ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขํ สมุทโย จ, สมโถ วิปสฺสนา จ มคฺโค, เทฺว จ วิมุตฺติโย นิโรโธ. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. เตนาห ภควา "ยถาปิ มูเล"ติ.

"บุคคลย่อมถอนตัณหานุสัยด้วยธรรมใด ธรรมนั้นชื่อว่า สมถะ บุคคลย่อมกั้นอวิชชาอันเป็นปัจจัยแก่ตัณหานุสัยด้วยธรรมใด ธรรมนั้นชื่อว่า วิปัสสนา

ธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ สมถะและวิปัสสนา ย่อมถึงการบริบูรณ์ด้วยภาวนา ผลของสมถะ คือ เจโตวิมุตติ [สมาธิในมรรค] เพราะคลายกำหนัด ผลของวิปัสสนา คือ ปัญญาวิมุตติ [ปัญญาในมรรค] เพราะคลายอวิชชา

โดยประการดังนี้ สัจจะ ๒ อย่างแรก เป็นทุกข์และสมุทัย สมถะและวิปัสสนาเป็นมรรค วิมุตติทั้งสองเป็นนิโรธ เหล่านี้เป็นสัจจะ ๔ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'เมื่อรากปราศจากอันตรายมั่นคงอยู่ ต้นไม้ที่ถูกตัดแล้วย่อมกลับงอกขึ้นได้ ฉันใด' เป็นต้น"

[ในที่นี้ท่านตั้งตัณหาเป็นหลัก แล้วแสดงว่าปทัฏฐานของตัณหา คือ ภวตัณหา หมายถึงความพอใจในภพ ซึ่งมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภวนิกันติ หลังจากนั้นได้แสดงการเวียนไปสู่ธรรมเสมอกันและธรรมไม่เสมอกันตามลักษณะของสัจจะ ๔ คือ ขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย วิมุตติทั้งสองคือ สอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน เป็นนิโรธ ส่วนสมถะและวิปัสสนา เป็นมรรค ในบรรดาสัจจะ ๔ เหล่านี้ นิโรธและมรรคเป็นธรรมไม่เสมอกับตัณหา ส่วนทุกข์และสมุทัยเป็นธรรมเสมอกับตัณหา

ภวตัณหาในที่นี้หมายถึง ความพอใจในภพ คำว่า ภว มาจาก ภู ธาตุ + อ ปัจจัยในอธิกรณ-สาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวติ เอตฺถาติ ภโว (ภพ คือ ที่เกิดของเหล่าสัตว์)

ในบางแห่ง คำว่า ภว หมายถึง สัสสตทิฏฐิ ดังคำว่า ภวตัณหา คือ ตัณหาที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ ตามนัยนี้คำว่า ภว มาจาก ภู ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวตีติ ภโว (ภพ คือ สภาวะเป็นไป[ด้วยความเห็นว่าเที่ยง])]

ตัวอย่างฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโวทาน

"สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทาปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนนฺ"ติ.[๑๖๕]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด ทำแต่ความดี ทำใจของตนให้ผ่องใส
นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย'"

[ความชั่ว คือ ความชั่วทุกอย่างที่กระทำทางทวารทั้ง ๓ คือ กาย วาจา และใจ การไม่ทำความชั่ว คือ การสำรวมรักษาศีล

ความดี คือ กุศลที่เกิดในภูมิ ๔ อันได้แก่กามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล และโลกุตตรกุศล การทำความดี คือ การเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา

การทำใจของตนให้ผ่องใส คือ อรหัตตผล]

การเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน

สพฺพปาปํ นาม ตีณิ ทุจฺจริตานิ กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ. เต ทส อกุสลกมฺมปถา- ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ กาเมสุมิจฺฉาจาโร มุสาวาโท ปิสุณา วาจา ผรุสา วาจา สมฺผปฺปลาโป อภิชฺฌา พฺยาปาโท มิจฺฉาทิฏฺฐิ, ตานิ เทฺว กมฺมานิ เจตนา เจตสิกญฺจ. ตตฺถ โย จ ปาณาติปาโต ยา จ ปิสุณา วาจา ยา จ ผรุสา วาจา, อิทํ โทสสมุฏฺฐานํ. ยญฺจ อทินฺนาทานํ โย จ กาเมสุมิจฺฉาจาโร โย จ มุสาวาโท, อิทํ โลภสมุฏฺฐานํ, โย สมฺผปฺปลาโป, อิทํ โมหสมุฏฺฐานํ. อิมานิ สตฺต การณานิ เจตนากมฺมํ. ยา อภิชฺฌา, อยํ โลโภ อกุสลมูลํ. โย พฺยาปาโท, อยํ โทโส อกุสลมูลํ. ยา มิจฺฉาทิฏฺฐิ, อยํ มิจฺฉามคฺโค. อิมานิ ตีณิ การณานิ เจตสิกกมฺมํ. เตนาห "เจตนากมฺมํ เจตสิกกมฺมนฺ"ติ.

"คำว่า ความชั่วทุกชนิด คือ ทุจริต ๓ อันได้แก่ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต

ทุจริตดังกล่าว คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ อันได้แก่ การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ละโมบ พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ

อกุศลกรรมบถนั้นจัดเป็นกรรม ๒ คือ เจตนากรรม (กรรมคือเจตนา) และเจตสิกกรรม (กรรมคือเจตสิก)

การฆ่าสัตว์ พูดส่อเสียด และพูดคำหยาบ ทั้ง ๓ อย่างนี้มีโทสะเป็นสมุฏฐาน

การลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม และพูดเท็จ ทั้ง ๓ อย่างนี้มีโลภะเป็นสมุฏฐาน

การพูดเพ้อเจ้อ มีโมหะเป็นสมุฏฐาน

เหตุ ๗ ประการเหล่านี้เป็นเจตนากรรม

เหตุ ๓ เหล่านี้อันได้แก่ อกุศลมูลคือโลภะที่เป็นความละโมบ โทสะที่เป็นความพยาบาท และมิจฉามรรคที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ จัดเป็นเจตสิกกรรม ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า 'เจตนากรรม และเจตสิกกรรม'"

[กรรมแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. เจตนากรรม คือ เจตนาเจตสิก

๒. เจตสิกกรรม คือ อภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ

ความจริงกรรมก็คือเจตนาที่เป็นหนึ่งในเจตสิก ๕๒ ดวง ดังนั้น แม้เจตสิกกรรมควรจะหมายถึงเจตนา แต่ในที่นี้หมายถึงธรรม ๓ อย่างข้างต้นนอกจากเจตนา การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่หมายเอาสิ่งอื่นจากสิ่งที่กล่าวมาแล้วหรือจะกล่าวต่อไป ตามหลักภาษาเรียกว่า โคพลีพัททนัย คือ นัยที่เหมือนวัวและวัวหนุ่ม หมายความว่า ตามปกติคำว่า โค เป็นคำกลางๆ ที่หมายถึง ลูกวัว (วจฺฉ) วัวรุ่น (ทมฺม) วัวหนุ่ม (พลีพทฺท) และวัวแก่ (ชรคฺคว) แต่เมื่อมีคำว่า พลีพทฺท (วัวหนุ่ม) ประกอบร่วมกับ โค คำว่า โค จึงหมายถึงวัว ๓ ประเภทยกเว้นวัวหนุ่ม

การพูดเพ้อเจ้อ หรือสัมผัปปลาปะ เกิดจากโมหะเป็นสมุฏฐาน เช่น การเล่าเรื่องการลักพานางสีดาในเรื่องรามเกียรติ์ เป็นต้น โดยทำให้ผู้ฟังหลงเชื่อว่าเรื่องนั้นเป็นความจริง จัดเป็นศีลขาดล่วงกรรมบถ แต่ถ้าเล่านิทานที่ผู้ฟังไม่เชื่อว่ามีจริง หรือพูดคุยหยอกล้อ หรือเล่าเรื่องโจรและพระราชาเป็นต้น ถ้าผู้ฟังไม่หลงเชื่อก็ไม่จัดว่าศีลขาดล่วงกรรมบถ แต่เป็นศีลด่างพร้อย]

อกุสลมูลํ ปโยคํ คจฺฉนฺตํ จตุพฺพิธํ อคตึ คจฺฉติ ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา. ตตฺถ ยํ ฉนฺทา อคตึ คจฺฉติ, อิทํ โลภสมุฏฺฐานํ. ยํ โทสา อคตึ คจฺฉติ, อิทํ โทสสมุฏฺฐานํ. ยํ ภยา จ โมหา จ อคตึ คจฺฉติ, อิทํ โมหสมุฏฺฐานํ. ตตฺถ โลโภ อสุภาย ปหียติ. โทโส เมตฺตาย. โมโห ปญฺญาย. ตถา โลโภ อุเปกฺขาย ปหียติ. โทโส เมตฺตาย จ กรุณาย จ. โมโห มุทิตาย ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉติ. เตนาห ภควา “สพฺพปาปสฺส อกรณนฺ”ติ.

“อกุศลมูล [โลภะ โทสะ และโมหะ] เมื่อก่อให้เกิดการกระทำ[ทางกายและวาจา] ย่อมถึงอคติ ๔ อย่าง คือ ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ และภยาคติ

อคติที่บุคคลถึงด้วยฉันทะ มีโลภะเป็นสมุฏฐาน

อคติที่บุคคลถึงด้วยโทสะ มีโทสะเป็นสมุฏฐาน

อคติที่บุคคลถึงด้วยโมหะและความกลัว มีโมหะเป็นสมุฏฐาน

โลภะย่อมถูกละด้วยอสุภภาวนา โทสะย่อมถูกละด้วยเมตตา โมหะย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยปัญญา

อนึ่ง โลภะย่อมถูกละด้วยอุเบกขา โทสะย่อมถูกละด้วยเมตตาและกรุณา โมหะย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยมุทิตา [เพราะมุทิตายังความริษยาให้สงบย่อมละโมหะซึ่งเป็นมูลเหตุของความริษยา] สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด’”

[พระมหากัจจายนะแสดงการเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกัน โดยกล่าวว่าความชั่วทุกชนิด คือ ทุจริต ๓ แล้วจำแนกทุจริต ๓ เป็นกรรมบถ ๑๐ และอคติ ๔ หลังจากนั้น ได้แสดงการเวียนไปสู่ธรรมที่ไม่เสมอกัน คือ โลภะย่อมถูกละด้วยอสุภภาวนา เป็นต้น]

[๓๑] สพฺพปาปํ นาม อฏฺฐ มิจฺฉตฺตานิ- มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโว มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธิ, อิทํ วุจฺจติ สพฺพปาปํ. อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ มิจฺฉตฺตานํ ยา อกิริยา อกรณํ อนชฺฌาจาโร, อิทํ วุจฺจติ สพฺพปาปสฺส อกรณํ.

“ความชั่วทุกชนิด คือ มิจฉัตตะ (ความชั่ว) ๘ คือ มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) มิจฉาสังกัปปะ (ความดำริผิด) มิจฉาวาจา (การกล่าวผิด) มิจฉากัมมันตะ (การกระทำผิด) มิจฉาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพผิด) มิจฉาวายามะ (ความเพียรผิด) มิจฉาสติ (การระลึกผิด) และมิจฉาสมาธิ (ความตั้งมั่นผิด) ทั้งหมดนี้เรียกว่า ความชั่วทุกชนิด

กิริยาที่ไม่กระทำ การไม่กระทำ การไม่ล่วงละเมิดมิจฉัตตะ ๘ เหล่านี้ เรียกว่า การไม่ทำความชั่วทุกชนิด”

[ข้อความนี้แสดงองค์ธรรมของความชั่วอีกนัยหนึ่งว่าคือความผิดพลาด ๘ อย่าง มีมิจฉาทิฏฐิ เป็นต้น ส่วนการไม่กระทำความชั่วดังกล่าวจัดเป็นการไม่ทำความชั่วทุกชนิด]

อฏฺฐสุ มิจฺฉตฺเตสุ ปหีเนสุ อฏฺฐ สมฺมตฺตานิ สมฺปชฺชนฺติ. อฏฺฐนฺนํ สมฺมตฺตานํ ยา กิริยา กรณํ สมฺปาทนํ, อยํ วุจฺจติ กุสลสฺส อุปสมฺปทา.

“เมื่อมิจฉัตตะ ๘ ถูกละได้แล้ว สัมมัตตะ (ความดี) ๘ ย่อมปรากฏ กิริยาที่กระทำ การกระทำ การประพฤติสัมมัตตะ ๘ เหล่านี้ เรียกว่า การทำความดี”

[ข้อความนี้แสดงองค์ธรรมของความดีอีกนัยหนึ่งว่าคือความดี ๘ อย่าง มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ส่วนการทำความดี ๘ อย่างนั้นจัดเป็นการทำความดี]

สจิตฺตปริโยทาปนนฺติ อตีตสฺส มคฺคสฺส ภาวนากิริยํ ทสฺสยติ. จิตฺเต ปริโยทาปิเต ปญฺจกฺขนฺธา ปริโยทาปิตา ภวนฺติ, เอวญฺหิ ภควา อาห "เจโตวิสุทฺธตฺถํ ภิกฺขเว ตถาคเต พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตี"ติ. ทุวิธา หิ ปริโยทาปนา นีวรณปฺปหานญฺจ อนุสยสมุคฺฆาโต จ. เทฺว ปริโยทาปนภูมิโย ทสฺสนภูมิ จ, ภาวนาภูมิ จ. ตตฺถ ยํ ปฏิเวเธน ปริโยทาเปติ, อิทํ ทุกฺขํ. ยโต ปริโยทาเปติ, อยํ สมุทโย. เยน ปริโยทาเปติ, อยํ มคฺโค. ยํ ปริโยทาปิตํ, อยํ นิโรโธ. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. เตนาห ภควา "สพฺพปาปสฺส อกรณนฺ"ติ.

"คำว่า สจิตฺตปริโยทาปนํ (การทำใจของตนให้ผ่องใส) แสดงถึงการกระทำสั่งสม [อริย]มรรคซึ่งเป็นหนทางเดิม เมื่อจิตผ่องใสแล้ว ขันธ์ ๕ ย่อมผ่องใสเช่นเดียวกัน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชนจักประพฤติพรหมจรรย์ในตถาคต เพื่อยังจิตให้หมดจด'

โดยแท้จริงแล้ว การทำใจให้ผ่องใส มี ๒ ประการ คือ การละนิวรณ์ และการเพิกถอนอนุสัย

ธรรมที่ทำใจให้ผ่องใส มี ๒ ประการ คือ ทัสสนภูมิ [โสดาปัตติมรรค] และภาวนาภูมิ [มรรคเบื้องบน ๓]

ในเรื่องนั้น บุคคลย่อมทำใจให้ผ่องใสด้วยการกำหนดรู้ขันธ์ใด ขันธ์นั้นเป็นทุกข์ ย่อมทำใจให้ผ่องใสจากตัณหาใด ตัณหานี้เป็นสมุทัย ย่อมทำใจให้ผ่องใสด้วยอริยมรรคใด อริยมรรคนี้เป็นมรรค อสังขตธาตุใดย่อมถูกทำให้ผ่องใส อสังขตธาตุนั้นเป็นนิโรธ เหล่านี้เป็นสัจจะ ๔ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด' เป็นต้น"

[เมื่อพระมหากัจจายนะได้แสดงองค์ธรรมของการไม่ทำความชั่ว การทำความดี และการทำใจให้ผ่องใส โดยเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกันแล้ว ได้เชื่อมโยงคาถานี้ด้วยสัจจะ ๔ โดยจำแนกเป็น

๑. ทุกขสัจ ขันธ์ ๕ ที่บุคคลผู้ต้องการทำใจให้ผ่องใสพึงกำหนดรู้

๒. สมุทยสัจ ตัณหาที่เป็นเหตุแห่งขันธ์ ๕

๓. นิโรธสัจ พระนิพพานที่ถูกทำให้ผ่องใส

๔. มรรคสัจ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางแห่งการทำใจให้ผ่องใส

คำว่า มคฺคสฺส ในประโยคว่า อตีตสฺส มคฺคสฺส ภาวนากิริยํ ทสฺสยติ (แสดงถึงการกระทำสั่งสม[อริย]มรรคซึ่งเป็นหนทางเดิม) หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ในบางแห่ง มคฺค ศัพท์ หมายถึง มรรคจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่ละกิเลสโดยสมุจเฉทปหาน บางแห่งหมายถึง มรรคญาณ คือ ปัญญาที่ประกอบร่วมกับมรรคจิต แต่ในที่นี้หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางแห่งความดับทุกข์ ดังเนตติ-อรรถกถาอธิบายว่า

มคฺคสฺสาติ อริยมคฺคสฺส.[๑๖๖]

"คำว่า มคฺคสฺส คือ อริยมรรค"

คำว่า ยํ ปริโยทาปิตํ, อยํ นิโรโธ (อสังขตธาตุใดย่อมถูกทำให้ผ่องใส อสังขตธาตุนั้นเป็นนิโรธ) เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวถึงบุคคลเป็นเหตุว่า เมื่อบุคคลยังไม่หมดจด ก็จัดว่าพระนิพพานของเขายังไม่หมดจด มิใช่มุ่งแสดงว่าพระนิพพานเป็นธรรมชาติขุ่นมัวควรทำให้ผ่องใส การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย

คำว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา พบในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหล ส่วนฉบับมหามงกุฏฯ มีรูปสนธิว่า กุสลสฺสูปสมฺปทา ความจริงรูปนี้ไม่จำเป็นต้องเชื่อมสนธิก็ถือว่ามี ๘ พยางค์ได้ โดยรวมคำว่า อุป เป็นครุพยางค์เดียวก็จะมีพยางค์ครบจำนวน ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ปฏิเสธการเชื่อมสนธิในรูปนี้ไว้ในคัมภีร์นั้นว่า

ลุตฺเตติ กึ. ฉ อิเม ธมฺมา, ยถา อิทํ, กุสลสฺส อุปสมฺปทา.[๑๖๗]

"ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า ลุตฺเต

บทว่า ลุตฺเต มีประโยชน์เพื่อห้ามการเชื่อมสนธิในคำว่า ฉ อิเม ธมฺมา, ยถา อิทํ, กุสลสฺส อุปสมฺปทา"

คำว่า สจิตฺตปริโยทาปนํ พบในเนตติปกรณ์ ฉบับฉัฏฐสังคายนา แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า สจิตฺตปริโยทปนํ คาถานี้พบในคัมภีร์ธรรมบทอีกด้วย คำว่า ปริโยทปน สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + อว บทหน้า + ทา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ยุ ปัจจัย เมื่อรัสสะ อา ใน ณาเป เป็น อ ก็มีรูปว่า ปริโยทปน, ปริโยทเปติ ดังคำว่า สมาทเปติ (สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ)]

ตัวอย่างฝ่ายโวทาน

"ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี"ติ.[๑๖๘]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

"ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ'"

[ธรรมในที่นี้ คือ กุศลธรรมซึ่งเรียกว่า บุญ นั่นเอง]

การเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน

ธมฺโม นาม ทุวิโธ อินฺทฺริยสํวโร มคฺโค จ. ทุคฺคติ นาม ทุวิธา เทวมนุสฺเส วา อุปนิธาย อปายา ทุคฺคติ, นิพฺพานํ วา อุปนิธาย สพฺพา อุปปตฺติโย ทุคฺคติ. ตตฺถ ยา สํวรสีเล อขณฺฑการิตา, อยํ ธมฺโม สุจิณฺโณ อปาเยหิ รกฺขติ. เอวํ ภควา อาห- "เทฺวมา ภิกฺขเว สีลวโต คติโย เทวา จ มนุสฺสา จ."

"ธรรมมี ๒ ประการ คือ อินทรีย์สังวร และมรรค

ทุคติมี ๒ ประการ คือ อบายภูมิ โดยเปรียบเทียบกับเทวดาและมนุษย์ หรือเป็นภพทั้งหมดโดยเปรียบเทียบกับพระนิพพาน

ในเรื่องนั้น การที่บุคคลประพฤติศีลสังวรโดยไม่บกพร่องนี้ เป็นธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมรักษาให้พ้นจากอบาย สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย คติของบุคคลผู้ทรงศีล มี ๒ อย่าง คือ เทวดา และมนุษย์'"

[พระมหากัจจายนะแสดงว่า ธรรมที่รักษาผู้ประพฤติธรรม คือ อินทรีย์สังวรที่เป็นการรักษาศีลของคฤหัสถ์และบรรพชิตตามสมควร และมรรคที่ละกิเลสโดยเด็ดขาด ดังนั้น บุคคลผู้รักษาศีลหมดจดย่อมไม่ไปสู่ทุคติในภพถัดไป ส่วนผู้ที่บรรลุโสดาปัตติมรรคเป็นต้นย่อมไม่ไปสู่ทุคติโดยสิ้นเชิง

โดยทั่วไป สุคติ คือ ภพที่ดี หมายถึง มนุษยโลก เทวโลก และพรหมโลก ส่วนทุคติ คือ ภพที่ไม่ดี, ภพที่เกิดจากกรรมชั่ว มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุฏฺเฐน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คติ ทุคฺคติ (ทุคติ คือภพที่เกิดจากกรรมชั่ว) หมายถึง อบายภูมิ ๔

อย่างไรก็ตาม ทุคติในที่นี้หมายถึงภพทั้งหมดที่มีการปรากฏของขันธ์ ๕ เพราะประกอบด้วยทุกขทุกข์เป็นต้น ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺขา คติโย ทุคฺคติโย (ทุคติ คือ ภพที่เป็นทุกข์) ดังนั้น คำว่า ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ จึงหมายถึงการที่พระอรหันต์ผู้บรรลุอรหัตตมรรคอันเป็นมรรคสูงสุดไม่ไปสู่ภพทั้งปวง]

เอวญฺจ นาฬนฺทายํ นิคเม อสิพนฺธกปุตฺโต คามณิ ภควนฺตํ เอตทโวจ-

“พฺราหฺมณา ภนฺเต ปจฺฉาภูมกา กามณฺฑลุกา เสวาลมาลิกา อุทโกโรหกา อคฺคิปริจารกา. เต มตํ กาลงฺกตํ อุยฺยาเปนฺติ นาม, สญฺญาเปนฺติ นาม, สคฺคํ นาม โอกฺกาเมนฺติ. ภควา ปน ภนฺเต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ปโหติ ตถา กาตุํ, ยถา สพฺโพ โลโก กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺเชยฺยา”ติ. เตน หิ คามณิ ตญฺเญเวตฺถ ปฏิปุจฺฉิสฺสามิ, ยถา เต ขเมยฺย, ตถา นํ พฺยากเรยฺยาสีติ.[๑๖๙]

“นายคามณี (ผู้ใหญ่บ้าน) ชื่อว่า อสิพันธกบุตร ในนิคมนาฬันทา ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า

‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิ มีคณโฑน้ำติดตัว ประดับพวงมาลัยสาหร่าย อาบน้ำทุกเช้าเย็น บำเรอไฟ พราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่ายังบุคคลที่ตายแล้วให้ขึ้นสวรรค์ชั้นบนโดยชอบ แต่พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ย่อมสามารถทำให้ชาวโลกทั้งหมดเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายเพราะกายพินาศได้หรือ’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรนายคามณี ถ้าอย่างนั้น เราจักย้อนถามท่านในข้อนี้ ท่านจงตอบปัญหานั้นตามความพอใจของท่าน’”

[พระมหากัจจายนะนำข้อความจากอสิพันธกปุตตสูตรในคามณิสังยุตต์มาแสดงไว้ในเรื่องนี้เพื่อแสดงว่าธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรมโดยแท้ โดยส่งผลให้ผู้ประพฤติไม่ต้องเวียนตายเวียนเกิดได้รับทุกข์ในสังสารวัฏ

คำว่า อุยฺยาเปนฺติ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ยา ธาตุ (คติปาปุณเน = ไป, ถึง) + ณาเป ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า อุปริ ยาเปนฺติ (ย่อมให้ไปสู่ภพชั้นสูง) ตามนัยนี้ อุ อุปสรรคมีความหมายว่า อุปริ (ภพชั้นสูง)

คำว่า สญฺญาเปนฺติ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ยา ธาตุ (คติปาปุณเน = ไป, ถึง) + ณาเป ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ แปลงนิคคหิตกับ ย เป็น ญ แล้วซ้อน ญ เป็น ญฺญ ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า สมฺมา ยาเปนฺติ (ย่อมให้ไปสู่ภพที่ชอบ) ตามนัยนี้ สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมฺมา (ภพที่ชอบ)

คำว่า โอกฺกาเมนฺติ สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + กมุ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + เณ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า สคฺคํ ปเวเสนฺติ (ย่อมให้เข้าถึงสวรรค์)]

ตํ กึ มญฺญสิ คามณิ. อิธสฺส ปุริโส ปาณาติปาตี อทินฺนาทายี กาเมสุมิจฺฉาจารี มุสาวาที ปิสุณวาโจ ผรุสวาโจ สมฺผปฺปลาปี อภิชฺฌาลุ พฺยาปนฺนจิตฺโต มิจฺฉาทิฏฺฐิโก. ตเมนํ มหา ชนกาโย สงฺคมฺม สมาคมฺม อายาเจยฺย โถเมยฺย ปญฺชลิโก อนุปริสกฺเกยฺย “อยํ ปุริโส กายสฺสเภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชตู”ติ. ตํ กึ มญฺญสิ คามณิ. อปิ นุ โส ปุริโส มหโต ชนกายสฺส อายาจนเหตุ วา โถมนเหตุ วา ปญฺชลิกํ อนุปริสกฺกนเหตุ วา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺเชยฺยาติ. โน เหตํ ภนฺเต.

“ดูกรนายคามณี ท่านจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร บุรุษในโลกนี้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ มากไปด้วยความละโมบ มีจิตพยาบาท มีความเห็นผิด หมู่มหาชนมาประชุมกันแล้วพึงสวดวิงวอน สรรเสริญ ประนมมือเดินเวียนรอบผู้นั้นว่า ขอให้บุรุษนี้จงเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายเพราะกายพินาศ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร บุรุษนั้นจะเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะเหตุคือการสวดวิงวอน การสรรเสริญ หรือการประนมมือเดินเวียนรอบของหมู่มหาชนหรือ”

นายคามณีทูลว่า

‘ไม่ใช่อย่างนั้น พระเจ้าข้า’”

เสยฺยถาปิ คามณิ ปุริโส มหตึ ปุถุสิลํ คมฺภีเร อุทกรหเท ปกฺขิเปยฺย, ตเมนํ มหาชนกาโย สงฺคมฺม สมาคมฺม อายาเจยฺย โถเมยฺย ปญฺชลิโก อนุปริสกฺเกยฺย “อุมฺมุชฺช โภ ปุถุ-

สิเล, อุปฺลว โภ ปุถุสิเล, ถลมุปฺลว โภ ปุถุสิเล”ติ. ตํ กึ มญฺญสิ คามณิ, อปิ นุ สา มหตี ปุถุ-สิลา มหโต ชนกายสฺส อายาจนเหตุ วา โถมนเหตุ วา ปญฺชลิกํ อนุปริสกฺกนเหตุ วา อุมฺ-มุชฺเชยฺย วา อุปฺลเวยฺย วา ถลํ วา อุปฺลเวยฺยาติ. โน เหตํ ภนฺเต. เอวเมว โข คามณิ โย โส ปุริโส ปาณาติปาตี...มิจฺฉาทิฏฺฐิโก. กิญฺจาปิ นํ มหา ชนกาโย สงฺคมฺม สมาคมฺม อายาเจยฺย โถเมยฺย ปญฺชลิโก อนุปริสกฺเกยฺย “อยํ ปุริโส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุป-ปชฺชตู”ติ. อถ โข โส ปุริโส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺเชยฺย.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรนายคามณี เปรียบเหมือนบุรุษโยนก้อนหินหนาก้อนใหญ่ลงในห้วงน้ำลึก หมู่มหาชนมาประชุมกันแล้วพึงสวดวิงวอน สรรเสริญ ประนมมือเดินเวียนรอบหินนั้นว่า ขอจงโผล่ขึ้นเถิดท่านก้อนหิน ขอจงลอยขึ้นเถิดท่านก้อนหิน ขอจงขึ้นบกเถิดท่านก้อนหิน ท่านจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ก้อนหินนั้นจะโผล่ขึ้น ลอยขึ้น หรือขึ้นบก เพราะเหตุคือการสวดวิงวอน การสรรเสริญ หรือการประนมมือเดินเวียนรอบของหมู่มหาชนหรือ’

นายคามณีทูลว่า

‘ไม่ใช่อย่างนั้น พระเจ้าข้า’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรนายคามณี ฉันนั้นเหมือนกัน บุรุษคนใดฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ มากไปด้วยความละโมบ มีจิตพยาบาท มีความเห็นผิด ถึงแม้ว่าหมู่มหาชนมาประชุมกันแล้วพึงสวดวิงวอน สรรเสริญ ประนมมือเดินเวียนรอบผู้นั้นว่า ขอให้บุรุษนี้จงเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายเพราะกายพินาศ แต่เขาพึงเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป’”

ตํ กึ มญฺญสิ คามณิ. อิธสฺส ปุริโส ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต อทินฺนาทานา ปฏิวิรโต กาเมสุมิจฺฉาจารา ปฏิวิรโต มุสาวาทา ปฏิวิรโต ปิสุณาย วาจาย ปฏิวิรโต ผรุสาย วาจาย ปฏิวิรโต สมฺผปฺปลาปา ปฏิวิรโต อนภิชฺฌาลุ อพฺยาปนฺนจิตฺโต สมฺมาทิฏฺฐิโก. ตเมนํ มหาชนกาโย สงฺคมฺม สมาคมฺม อายาเจยฺย โถเมยฺย ปญฺชลิโก อนุปริสกฺเกยฺย “อยํ ปุริโส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชตู”ติ. ตํ กึ มญฺญสิ คามณิ. อปิ นุ โส

ปุริโส มหโต ชนกายสฺส อายาจนเหตุ วา โถมนเหตุ วา ปญฺชลิกํ อนุปริสกฺกนเหตุ วา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺเชยฺยาติ. โน เหตํ ภนฺเต.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรนายคามณี ท่านจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร บุรุษในโลกนี้เว้นจากฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ไม่มากไปด้วยความละโมบ มีจิตไม่พยาบาท มีความเห็นชอบ หมู่มหาชนมาประชุมกันแล้วพึงสวดวิงวอน สรรเสริญ ประนมมือเดินเวียนรอบผู้นั้นว่า ขอให้บุรุษนี้หลังจากตายเพราะกายพินาศจงเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป ท่านจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร บุรุษนั้นจะเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป เพราะเหตุคือการสวดวิงวอน การสรรเสริญ หรือการประนมมือเดินเวียนรอบของหมู่มหาชนหรือ’

นายคามณีทูลว่า

‘ไม่ใช่อย่างนั้น พระเจ้าข้า’”

เสยฺยถาปิ คามณิ ปุริโส สปฺปิกุมฺภํ วา เตลกุมฺภํ วา คมฺภีเร อุทกรหเท โอคาเหตฺวา ภินฺเทยฺย. ตตฺร ยาสฺส กฺขรกฐลํ วา, สา อโธคามี อสฺส. ยญฺจ ขฺวสฺส ตตฺร สปฺปิ วา เตลํ วา, ตํ อุทฺธํคามิ อสฺส. ตเมนํ มหา ชนกาโย สงฺคมฺม สมาคมฺม อายาเจยฺย โถเมยฺย ปญฺชลิโก อนุปริสกฺเกยฺย “โอสีท โภ สปฺปิเตล, สํสีท โภ สปฺปิเตล, อโธ คจฺฉ โภ สปฺปิเตลา”ติ. ตํ กึ มญฺญสิ คามณิ. อปิ นุ ตํ สปฺปิเตลํ มหโต ชนกายสฺส อายาจนเหตุ วา โถมนเหตุ วา ปญฺชลิกํ อนุปริสกฺกนเหตุ วา “โอสีเทยฺย วา สํสีเทยฺย วา อโธ วา คจฺเฉยฺยา”ติ. โน เหตํ ภนฺเต.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรนายคามณี เปรียบเหมือนบุรุษลงยังห้วงน้ำลึกแล้ว พึงทุบหม้อเนยใส หรือหม้อน้ำมัน ก้อนกรวดหรือก้อนหินที่มีอยู่ในหม้อนั้นพึงจมลง เนยใสหรือน้ำมันที่มีอยู่ในหม้อนั้นพึงลอยขึ้น หมู่มหาชนมาประชุมกันแล้วพึงสวดวิงวอน สรรเสริญ ประนมมือเดินเวียนรอบเนยใสหรือน้ำมันนั้นว่า ขอจงจมลงเถิดท่านเนยใสและท่านน้ำมัน ขอจงดำลงเถิดท่านเนยใสและท่านน้ำมัน ขอจงจมลงภายใต้เถิดท่านเนยใสและท่านน้ำมัน ท่านจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร เนยใสและน้ำมันนั้นจะจมลง ดำลง หรือจมลงภายใต้ เพราะเหตุคือการสวดวิงวอน

การสรรเสริญ หรือการประนมมือเดินเวียนรอบของหมู่มหาชนหรือ'

นายคามณีทูลว่า

'ไม่ใช่อย่างนั้น พระเจ้าข้า'"

เอวเมว โข คามณิ โย โส ปุริโส ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต...สมฺมาทิฏฺฐิโก. กิญฺจาปิ นํ มหา ชนกาโย สงฺคมฺม สมาคมฺม อายาเจยฺย โถเมยฺย ปญฺชลิโก อนุปริสกฺเกยฺย "อยํ ปุริโส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชตู"ติ. อถ โข โส ปุริโส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺเชยฺย. อิติ ธมฺโม สุจิณฺโณ อปาเยหิ รกฺขติ. ตตฺถ ยา มคฺคสฺส ติกฺขตา อธิมตฺตตา, อยํ ธมฺโม สุจิณฺโณ สพฺพาหิ อุปปตฺตีหิ รกฺขติ. เอวํ ภควา อาห-

"ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร
สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร ญตฺวาน อุทยพฺพยํ
ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขุ สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห"ติ.[๑๗๐]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรนายคามณี ฉันนั้นเหมือนกัน บุรุษในโลกนี้เว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ไม่มากไปด้วยความละโมบ มีจิตไม่พยาบาท มีความเห็นชอบ ถึงแม้ว่าหมู่มหาชนมาประชุมกันแล้วพึงสวดวิงวอน สรรเสริญ ประนมมือเดินเวียนรอบผู้นั้นว่า ขอให้บุรุษนี้หลังจากตายเพราะกายพินาศจงเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป แต่เขาพึงเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายเพราะกายพินาศ

โดยประการดังนี้ ธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้วย่อมรักษาให้พ้นจากอบาย

ในเรื่องนั้น ความแก่กล้ามีกำลังมากของมรรคนี้ เป็นธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมรักษาให้พ้นจากภพทั้งปวง สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร
มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว ครอบงำ
ถีนมิทธะ พึงละทุคติทั้งปวงได้'"

[คำว่า มคฺคสฺส ติกฺขตา อธิมตฺตตา (ความแก่กล้ามีกำลังมากของมรรค) หมายความว่า มรรคญาณทั้ง ๔ มีกำลังต่างกันตามความปรากฏชัดของอินทรีย์ ๕ โดยโสดาปัตติมรรคมีอินทรีย์ ๕ ไม่ปรากฏชัดมากนัก จึงละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสโดยเด็ดขาด, สกทาคามิมรรคมีอินทรีย์ปรากฏชัดกว่า จึงทำกามฉันทะและพยาบาทให้เบาบาง, อนาคามิมรรคมีอินทรีย์ปรากฏชัดยิ่งกว่า จึงละกามฉันทะและพยาบาทโดยเด็ดขาด ส่วนอรหัตตมรรคมีอินทรีย์ปรากฏชัดที่สุด จึงละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาโดยเด็ดขาด ดังนั้น ธรรมในที่นี้จึงหมายถึงอรหัตตมรรคที่ยังบุคคลให้ละภพทั้งหมด พระมหากัจจายนะได้นำข้อความจากคัมภีร์อุทานมาแสดงไว้เป็นสาธกในเรื่องนี้]

การเวียนไปสู่ธรรมที่ตรงกันข้ามและธรรมที่เสมอกัน

[๓๒] ตตฺถ ทุคฺคตีนํ เหตุ ตณฺหา จ อวิชฺชา จ. ตานิ จตฺตาริ อุปาทานานิ, เตหิ จตูหิ อุปาทาเนหิ เย สอุปาทานา ขนฺธา, อิทํ ทุกฺขํ. จตฺตาริ อุปาทานานิ, อยํ สมุทโย. ปญฺจกฺขนฺธา ทุกฺขํ. เตสํ ภควา ปริญฺญาย จ ปหานาย จ ธมฺมํ เทเสติ ทุกฺขสฺส ปริญฺญาย สมุทยสฺส ปหานาย. ตตฺถ ตณฺหาย ปญฺจินฺทฺริยานิ รูปีนิ ปทฏฺฐานํ อวิชฺชาย มนินฺทฺริยํ ปทฏฺฐานํ. ปญฺจินฺทฺริยานิ รูปีนิ รกฺขนฺโต สมาธึ ภาวยติ, ตณฺหญฺจ นิคฺคณฺหาติ. มนินฺทฺริยํ รกฺขนฺโต วิปสฺสนํ ภาวยติ, อวิชฺชญฺจ นิคฺคณฺหาติ. ตณฺหานิคฺคเหน เทฺว อุปาทานานิ ปหียนฺติ กามุปาทานญฺจ สีลพฺพตุปาทานญฺจ. อวิชฺชานิคฺคเหน เทฺว อุปาทานานิ ปหียนฺติ ทิฏฺฐุปาทานญฺจ อตฺตวาทุปาทานญฺจ. จตูสุ อุปาทาเนสุ ปหีเนสุ เทฺว ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ สมโถ จ วิปสฺสนา จ. อิทํ วุจฺจติ พฺรหฺมจริยนฺติ.

“ในคาถานั้น ตัณหาและอวิชชาเป็นเหตุให้เกิดในทุคติ ธรรมทั้งสองนั้นเป็นอุปาทาน ๔ ขันธ์ที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ๔ เหล่านี้ เป็นทุกขสัจ อุปาทาน ๔ เป็นสมุทยสัจ ขันธ์ ๕ เป็นทุกขสัจ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่เวไนยชนเหล่านั้น เพื่อการกำหนดรู้และการละ คือ เพื่อการกำหนดรู้ทุกขสัจและการละสมุทยสัจ

ในเรื่องนั้น อินทรีย์ ๕ ที่เป็นรูปเป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา

มนินทรีย์เป็นปทัฏฐานแก่อวิชชา

บุคคลเมื่อรักษาอินทรีย์ ๕ ที่เป็นรูป ย่อมเจริญสมาธิ และข่มตัณหา เมื่อรักษามนินทรีย์ ย่อมเจริญวิปัสสนา และข่มอวิชชา

อุปาทาน ๒ คือ กามุปาทาน และสีลัพพตุปาทาน ย่อมถูกละได้ด้วยการข่มตัณหา อุปาทาน ๒ คือ ทิฏฐุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน ย่อมถูกละได้ด้วยการข่มอวิชชา เมื่ออุปาทาน ๔ ถูกละได้ ธรรม ๒ ประการ คือ สมถะและวิปัสสนา ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา ความประพฤติอันประเสริฐคือสมถะและวิปัสสนานี้ได้ชื่อว่า พรหมจรรย์”

[ท่านแสดงการเวียนไปสู่ธรรมที่ตรงกันข้ามกับศีลและมรรค คือ ตัณหาและอวิชชา แสดงการเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกับมรรค คือ สมถะและวิปัสสนา]

ตตฺถ พฺรหฺมจริยสฺส ผลํ จตฺตาริ สามญฺญผลานิ โสตาปตฺติผลํ สกทาคามิผลํ อนาคามิผลํ อรหตฺตํ อคฺคผลํ. อิมานิ จตฺตาริ พฺรหฺมจริยสฺส ผลานิ. อิติ ปุริมกานิ จ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขํ สมุทโย จ. สมโถ จ วิปสฺสนา จ พฺรหฺมจริยญฺจ มคฺโค, พฺรหฺมจริยสฺส ผลานิ จ ตทารมฺมณา จ อสงฺขตา ธาตุ นิโรโธ. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. เตนาห ภควา “ธมฺโม หเว รกฺขตี”ติ.

“ในเรื่องนั้น สามัญญผล ๔ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผลอันเลิศ ทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้เป็นผลของการประพฤติพรหมจรรย์

โดยประการดังนี้ สัจจะ ๒ อย่างแรก เป็นทุกขสัจและสมุทยสัจ สมถะและวิปัสสนาเป็นการประพฤติพรหมจรรย์และเป็นมรรคสัจ ผลแห่งการประพฤติพรหมจรรย์และอสังขตธาตุที่เป็นอารมณ์ของพรหมจรรย์นั้น เป็นนิโรธสัจ ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม’ เป็นต้น”

คำลงท้าย

ตตฺถ ยํ ปฏิเวเธน รกฺขติ, อิทํ ทุกฺขํ. ยโต รกฺขติ, อยํ สมุทโย. เยน รกฺขติ, อยํ มคฺโค. ยํ รกฺขติ, อยํ นิโรโธ. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “เอกมฺหิ ปทฏฺฐาเน”ติ.

“ในเรื่องนั้น บุคคลย่อมรักษาด้วยการกำหนดรู้ขันธ์ใด ขันธ์นั้นเป็นทุกข์ ย่อมรักษาจากตัณหาใด ตัณหานี้เป็นสมุทัย ย่อมรักษาด้วยอริยมรรคใด อริยมรรคนี้เป็นมรรค อสังขตธาตุใดย่อมรักษา อสังขตธาตุนั้นเป็นนิโรธ เหล่านี้เป็นสัจจะ ๔ เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘เมื่อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุใกล้ถูกยกขึ้นไว้ในเทศนา’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต อาวฏฺโฏ หาโร.

จบ อาวัฏฏหาระ

๘. วิภัตติหารวิภังค์

(รายละเอียดวิภัตติหาระ)

คำเริ่มต้น

[๓๓] ตตฺถ กตโม วิภตฺติหาโร. “ธมฺมญฺจ ปทฏฺฐานํ ภูมิญฺจา”ติ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น วิภัตติหาระคืออะไร

ตอบว่า : วิภัตติหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า ธมฺมญฺจ ปทฏฺฐานํ ภูมิญฺจ (แนวทางใดย่อมจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้ และภูมิ โดยทั่วไปและไม่ทั่วไป แนวทางนั้นพึงทราบว่า วิภัตติหาระ)”

การจำแนกสภาวธรรมเป็นวาสนาภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตร

เทฺว สุตฺตานิ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ. เทฺว ปฏิปทา ปุญฺญภาคิยา จ ผล-ภาคิยา จ. เทฺว สีลานิ สํวรสีลญฺจ ปหานสีลญฺจ.

“สูตรมี ๒ ประเภท คือ วาสนาภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ) และนิพเพธภาคิย-สูตร (สูตรฝ่ายทำลายกิเลส)

ปฏิปทามี ๒ ประเภท คือ ปุญญภาคิยปฏิปทา (ปฏิปทาในฝ่ายบุญ) และผลภาคิย-ปฏิปทา (ปฏิปทาในฝ่ายผล)

ศีลมี ๒ ประเภท คือ สังวรศีล (ศีลคือการสำรวม) และปหานศีล (ศีลคือการละ)”

[ในวิภัตติหาระนี้ท่านจำแนกสูตร ๔ ประเภท คือ

๑. วาสนาภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ) คือ สูตรแสดงถึงบุญกิริยาวัตถุ ๓ อันได้แก่ ทาน ศีล และภาวนา เช่น สูตรที่ว่าด้วยเรื่องทาน ศีล สวรรค์ โทษของกาม และอานิสงส์ในการออกจากกาม

๒. นิพเพธภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายทำลายกิเลส) คือ สูตรแสดงถึงพระเสกขะและพระอเสกขะ โดยเนื่องด้วยการหยั่งเห็นอริยสัจ

๓. สังกิเลสภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายเศร้าหมอง) คือ สูตรแสดงถึงกิเลส

๔. อเสกขภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายพระเสกขะ) คือ สูตรแสดงถึงพระอรหันต์

ปฏิปทามี ๒ ประเภท คือ

๑. ปุญญภาคิยปฏิปทา (ปฏิปทาในฝ่ายบุญ) คือ การให้ทาน และรักษาศีล ใช้คู่กับวาสนาภาคิยสูตร และสังวรศีล

๒. ผลภาคิยปฏิปทา (ปฏิปทาในฝ่ายผล) คือ การบรรลุผล ๔ ด้วยการเจริญภาวนา ใช้คู่กับนิพเพธภาคิยสูตร และปหานศีล

สังวรศีลแบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. ปาติโมกขสังวร สำรวมในปาติโมกข์

๒. สติสังวร สำรวมด้วยสติ

๓. ญาณสังวร สำรวมด้วยปัญญา

๔. ขันติสังวร สำรวมด้วยขันติ

๕. วิริยสังวร สำรวมด้วยวิริยะ

ปหานศีลแบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. ตทังคปหาน ละกิเลสด้วยเหตุนั้นๆ ที่เป็นคู่ปรับกัน คือ ทาน ศีล และวิปัสสนาอันจัดเป็นกามกุศล

๒. วิกขัมภนปหาน ละนิวรณ์โดยข่มไว้ด้วยกำลังของอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ

๓. สมุจเฉทปหาน ละกิเลสโดยเด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรค

๔. ปฏิปัสสัทธิปหาน ละกิเลสโดยสงบระงับด้วยโลกุตตรผล

๕. นิสสรณปหาน ละกิเลสโดยสลัดออกจากสังขาร หมายถึง พระนิพพาน

ในที่นี้หมายถึง สังวรศีล ๕ และ ปหานศีล ๔ ยกเว้นนิสสรณปหาน]

ตตฺถ ภควา วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ ปุญฺญภาคิยาย ปฏิปทาย เทสยติ, โส สํวรสีเล ฐิโต เตน พฺรหฺมจริเยน พฺรหฺมจารี ภวติ. ตตฺถ ภควา นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ ผลภาคิยาย ปฏิปทาย เทสยติ. โส ปหานสีเล ฐิโต เตน พฺรหฺมจริเยน พฺรหฺมจารี ภวติ.

“ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงสูตรที่เกื้อกูลแก่ฝ่ายบำเพ็ญบุญด้วยปฏิปทาที่มีในฝ่ายบุญแก่บุคคลใด เขาตั้งอยู่ในสังวรศีลแล้ว ย่อมประพฤติพรหมจรรย์ด้วย

พรหมจรรย์ (สังวรศีล) นั้น

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงสูตรที่เกื้อกูลแก่ฝ่ายทำลายกิเลสด้วยปฏิปทาที่มีในฝ่ายผลแก่บุคคลใด เขาตั้งอยู่ในปหานศีลแล้ว[ด้วยสมุจเฉทปหานและปฏิปัสสัทธิปหาน] ย่อมประพฤติพรหมจรรย์ด้วยพรหมจรรย์ (มรรค) นั้น”

ตตฺถ กตมํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ. วาสนาภาคิยํ นาม สุตฺตํ ทานกถา สีลกถา สคฺคกถา กามานํ อาทีนโว เนกฺขมฺเม อานิสํโสติ.

“ถามว่า : วาสนาภาคิยสูตร (สูตรที่เกื้อกูลแก่การบำเพ็ญบุญ) ในข้อนั้น คืออะไร

ตอบว่า : วาสนาภาคิยสูตร คือ เทศนาว่าด้วยเรื่องทาน ศีล สวรรค์ โทษของกามคุณ และอานิสงส์ในการสงัดจากกามคุณ”

ตตฺถ กตมํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ. นิพฺเพธภาคิยํ นาม สุตฺตํ ยา จตุสจฺจปฺปกาสนา, วาสนาภาคิเย สุตฺเต นตฺถิ ปชานนา, นตฺถิ มคฺโค, นตฺถิ ผลํ. นิพฺเพธภาคิเย สุตฺเต อตฺถิ ปชานนา, อตฺถิ มคฺโค, อตฺถิ ผลํ. อิมานิ จตฺตาริ สุตฺตานิ. อิเมสํ จตุนฺนํ สุตฺตานํ เทสนาย ผเลน สีเลน พฺรหฺมจริเยน สพฺพโต วิจเยน หาเรน วิจินิตฺวา ยุตฺติหาเรน โยชยิตพฺพา ยาวติกา ญาณสฺส ภูมิ.

“ถามว่า : นิพเพธภาคิยสูตร (สูตรที่เกื้อกูลแก่ฝ่ายทำลายกิเลส) ในข้อนั้น คืออะไร

ตอบว่า : นิพเพธภาคิยสูตร คือ เทศนาที่ประกาศสัจจะ ๔

ในวาสนาภาคิยสูตร ไม่มีวิปัสสนาปัญญา [วุฏฐานคามินีวิปัสสนา] ไม่มีอริยมรรค ไม่มีอริยผล แต่ในนิพเพธภาคิยสูตร มีวิปัสสนาปัญญา มีอริยมรรค มีอริยผล

บัณฑิตพึงใคร่ครวญเทศนาแห่งสูตรทั้ง ๔ เหล่านี้ [คือ วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร สังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร] โดยผล ศีล และพรหมจรรย์ ด้วยวิจยหาระทั้งหมดแล้ว พึงประกอบด้วยยุตติหาระ ตามกำลังสติปัญญา”

[วาสนาภาคิยสูตรเป็นสูตรแสดงพื้นฐานแห่งการปฏิบัติธรรมขั้นสูงต่อไป จึงว่าด้วยทาน ศีล สวรรค์ โทษของกามคุณ และอานิสงส์ในการสงัดจากกามคุณ มิได้แสดงอริยสัจ ๔ ที่เป็นแนวทางในการปฏิบัติธรรมไว้โดยตรง ในวาสนาภาคิยสูตรไม่มีวุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่เป็นเหตุใกล้ของมรรคผล

ไม่มีมรรค ไม่มีผล แต่ในนิพเพธภาคิยสูตรมีการกล่าวถึงข้อความทั้งสามอย่างนั้น

วิภัตติหาระนี้มีขอบเขตกว้างขวางมาก สามารถนำมาวิจัยตามหลักวิจยหาระ และนำมาเทียบเคียงความถูกต้องด้วยยุตติหาระได้ตามกำลังสติปัญญาของผู้เข้าใจเนตติปกรณ์]

การจำแนกสภาวธรรมโดยทั่วไปและไม่ทั่วไป

[๓๔] ตตฺถ กตเม ธมฺมา สาธารณา. เทฺว ธมฺมา สาธารณา นามสาธารณา วตฺถุสาธารณา จ. ยํ วา ปน กิญฺจิ อญฺญมฺปิ เอวํชาติยํ. มิจฺฉตฺตนิยตานํ สตฺตานํ อนิยตานญฺจ สตฺตานํ ทสฺสนปฺปหาตพฺพา กิเลสา สาธารณา. ปุถุชฺชนสฺส โสตาปนฺนสฺส จ กามราคพฺยาปาทา สาธารณา. ปุถุชฺชนสฺส อนาคามิสฺส จ อุทฺธํภาคิยา สํโยชนา สาธารณา. ยํ กิญฺจิ อริยสาวโก โลกิยํ สมาปตฺตึ สมาปชฺชติ, สพฺพา สา อวีตราเคหิ สาธารณา. สาธารณา หิ ธมฺมา เอวํ อญฺญมญฺญํ ปรํ ปรํ สกํ สกํ วิสยํ นาติวตฺตนฺติ. โยปิ อิเมหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต, น โส ตํ ธมฺมํ อุปาติวตฺตติ. อิเม ธมฺมา สาธารณา.

"ถามว่า : สภาวธรรมทั่วไปในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : สภาวธรรมทั่วไปมี ๒ ประการ คือ สภาวธรรมทั่วไปโดยชื่อ [เช่น กุศล อกุศล] (นามสาธารณะ) และสภาวธรรมทั่วไปโดยที่อาศัย (วัตถุสาธารณะ) หรือว่าแม้ธรรมชาติอื่นที่มีลักษณะอย่างนี้[โดยกิจ ปัจจัย และปฏิปักษ์เป็นต้น] ทั้งหมดนี้เป็นสภาวธรรมทั่วไป [เช่น]

กิเลสอันบุคคลพึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ทั่วไปแก่มิจฉัตตนิยตบุคคล (บุคคลผู้ประพฤติชั่วที่ให้ผลแน่นอนต่อจากจุติ ๖ จำพวก) และอนิยตบุคคล (ผู้ไปเกิดในภูมิที่ไม่แน่นอน ๔ จำพวก)

กามราคะและพยาบาท ทั่วไปแก่ปุถุชนและพระโสดาบัน

อุทธัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์ที่ทำให้ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสูง) ทั่วไปแก่ปุถุชนและพระอนาคามี

โลกิยสมาบัติทั้งปวง [รูปาวจรสมาบัติ อรูปาวจรสมาบัติ ทิพพวิหาร พรหมวิหาร และปฐมฌานสมาบัติ เป็นต้น] ที่พระอริยสาวกเข้าถึงได้นั้น ทั่วไปแก่ผู้ที่ยังไม่ปราศจากราคะ

โดยแท้จริงแล้ว สภาวธรรมทั่วไปย่อมไม่ล่วงพ้นวิสัยของตนและวิสัยของสภาวธรรมอื่นซึ่งกันและกันอย่างนี้ บุคคลใดถึงพร้อมด้วยสภาวธรรมเหล่านี้ บุคคลนั้นย่อมไม่ล่วงพ้นสภาวธรรมนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า สภาวธรรมทั่วไป”

[ในที่นี้แม้จะกล่าวถึงมิจฉัตตนิยตบุคคล คือ บุคคลผู้ประพฤติชั่วที่ให้ผลแน่นอนต่อจากจุติ ๖ จำพวก คือ ผู้ฆ่ามารดา ผู้ฆ่าบิดา ผู้ฆ่าพระอรหันต์ ผู้ทำพระพุทธเจ้าให้ห้อพระโลหิต ผู้ทำสงฆ์ให้แตกแยก (รวมเป็นผู้ทำอนันตริยกรรม ๕) และผู้มีความเห็นผิดว่ากรรมไม่มี ผลกรรมไม่มี หรือกรรมและผลกรรมไม่มี (ผู้มีนิยตมิจฉาทิฏฐิกรรม ๓) พร้อมด้วยอนิยตบุคคล คือ ผู้ไปเกิดในภูมิที่ไม่แน่นอน ๔ จำพวก คือ ทุคติอเหตุกบุคคล สุคติอเหตุกบุคคล ทวิเหตุกบุคคล และติเหตุกบุคคล ก็มุ่งให้หมายถึงปุถุชนทั้งหมดโดยอุปลักขณนัย คือ สำนวนที่กล่าวไว้พอเป็นตัวอย่าง แต่หมายถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด

สรุปความในเรื่องนี้ว่า

๑. ปุถุชนทั้งหมดเสมอกัน โดยมีกิเลสที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคเหมือนกัน กิเลสอันบุคคลพึงละด้วยโสดาปัตติมรรค จึงทั่วไปแก่มิจฉัตตนิยตบุคคล

๒. ปุถุชนและพระโสดาบันเสมอกัน โดยมีกามราคะและพยาบาทเหมือนกัน กามราคะและพยาบาท จึงทั่วไปแก่ปุถุชนและพระโสดาบัน

๓. ปุถุชนและพระอนาคามีเสมอกัน โดยมีอุทธัมภาคิยสังโยชน์เหมือนกัน อุทธัมภาคิยสังโยชน์ จึงทั่วไปแก่ปุถุชนและพระอนาคามี

๔. ผู้ที่ยังไม่ปราศจากราคะเสมอกัน โดยมีโลกิยสมาบัติทั้งปวงเหมือนกัน โลกิยสมาบัติทั้งปวง จึงทั่วไปแก่ผู้ที่ยังไม่ปราศจากราคะ

คำว่า สาธารณา หิ ธมฺมา เอวํ อญฺญมญฺญํ ปรํ ปรํ สกํ สกํ วิสยํ นาติวตฺตนฺติ (โดยแท้จริงแล้ว สภาวธรรมทั่วไปทั้งหลายย่อมไม่ล่วงพ้นวิสัยของตนและวิสัยของสภาวธรรมอื่นซึ่งกันและกันอย่างนี้) หมายความว่า สภาวธรรมทั่วไปย่อมเสมอกันในบุคคลบางคน หรือต่างกันในบางคน เพราะอยู่ในวิสัยหรือนอกเหนือวิสัยที่บุคคลนั้นๆ สามารถกระทำได้ ไม่ใช่สิ่งที่เสมอกันหรือต่างกันกับบุคคลทั้งหมด จะเห็นได้ว่าไม่มีคนสองคนที่เหมือนกันทุกอย่าง แม้ฝาแฝดที่รูปร่างหน้าตาคล้ายกันก็มีนิสัยต่างกัน]

ตตฺถ กตเม ธมฺมา อสาธารณา. ยาว เทสนํ อุปาทาย คเวสิตพฺพา เสกฺขาเสกฺขาภพฺพาภพฺพาติ. อฏฺฐมกสฺส โสตาปนฺนสฺส จ กามราคพฺยาปาทา สาธารณา ธมฺมตา อสาธารณา, อฏฺฐมกสฺส อนาคามิสฺส จ อุทฺธมฺภาคิยา สํโยชนา สาธารณา ธมฺมตา อสาธารณา.

สพฺเพสํ เสกฺขานํ นามํ สาธารณํ ธมฺมตา อสาธารณา. สพฺเพสํ ปฏิปนฺนกานํ นามํ สาธารณํ ธมฺมตา อสาธารณา. สพฺเพสํ เสกฺขานํ เสกฺขสีลํ สาธารณํ ธมฺมตา อสาธารณา. เอวํ วิเสสานุปสฺสินา หีนุกฺกฏฺฐมชฺฌิมํ อุปาทาย คเวสิตพฺพํ.

“ถามว่า : สภาวธรรมไม่ทั่วไปในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : บัณฑิตพึงแสวงหาโดยความเป็นเสกขธรรมและอเสกขธรรม[ในพระอริยบุคคล] และโดยความเป็นภัพพบุคคลและอภัพพบุคคล[ในปุถุชน] โดยคล้อยตามเทศนา [เช่น]

กามราคะและพยาบาทเป็นสาธารณะแก่ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรคที่ ๘ และพระโสดาบัน (ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล) แต่สภาวธรรม[โสดาปัตติมรรคญาณและโสดาปัตติผลญาณ] เป็นอสาธารณะ

อุทธัมภาคิยสังโยชน์เป็นสาธารณะแก่ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรคที่ ๘ และพระอนาคามี (ผู้ดำรงอยู่ในอนาคามิผล) แต่สภาวธรรม [อนาคามิมรรคญาณและอนาคามิผลญาณ] เป็นอสาธารณะ

ชื่อ[ว่าเสกขะ]ของพระเสกขะทั้งหมดเป็นสาธารณะ แต่สภาวธรรม [มรรคญาณนั้นๆ และผลญาณเบื้องต่ำ ๓] เป็นอสาธารณะ

ชื่อ[ว่าผู้ปฏิบัติอยู่]ของผู้ปฏิบัติอยู่[เพื่อการบรรลุผล]ทั้งหมด [มัคคสมังคีบุคคล ๔] เป็นสาธารณะ แต่สภาวธรรม [มรรคญาณนั้นๆ] เป็นอสาธารณะ

เสกขศีลของพระเสกขะทั้งหมดเป็นสาธารณะ แต่สภาวธรรมเป็นอสาธารณะ

บัณฑิตผู้เข้าใจความต่างกัน พึงแสวงหาความทั่วไปและไม่ทั่วไป โดยเทียบเคียงความเป็นสภาวะที่ทราม ปานกลาง และอุกฤษฏ์”

[สภาวธรรมไม่ทั่วไป คือ สภาวธรรมที่บุคคลนั้นๆ มีอยู่เฉพาะตนไม่เกี่ยวกับบุคคลอื่น เช่น พระอริยบุคคลมีเสกขธรรมและอเสกขธรรมต่างกัน ตามสมควรแก่พระอริยบุคคลนั้นๆ ส่วนปุถุชนมีความเป็นภัพพบุคคลและอภัพพบุคคลต่างกัน (ภัพพบุคคล คือ ผู้บรรลุธรรมในชาตินี้ได้ อภัพพบุคคล คือ ผู้บรรลุธรรมในชาตินี้ไม่ได้) นอกจากนี้ ความเป็นผู้ละกิเลสอยู่ในขณะบรรลุมรรคและความเป็นผู้ละกิเลสแล้วในขณะบรรลุผล ก็เป็นสภาวธรรมไม่ทั่วไป

สรุปความในเรื่องนี้ว่า

๑. ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคและพระโสดาบัน มีกามราคะและพยาบาทเสมอกัน แต่ก็มีสภาวธรรมคือโสดาปัตติมรรคญาณและโสดาปัตติผลญาณไม่เสมอกัน เพราะบุคคลแรกเป็นผู้บรรลุโสดา-ปัตติมรรค ส่วนบุคคลหลังบรรลุโสดาปัตติมรรคแล้วได้บรรลุโสดาปัตติผลต่อจากนั้น จำแนกตามวิภัตติหาระว่า

ก. โสดาปัตติมรรคญาณของผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคไม่ทั่วไปแก่พระโสดาบัน

ข. โสดาปัตติผลญาณของพระโสดาบันไม่ทั่วไปแก่ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค

ค. ความเป็นผู้ละกิเลสอยู่ของผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคไม่ทั่วไปแก่พระโสดาบัน

ฆ. ความเป็นผู้ละกิเลสแล้วของพระโสดาบันไม่ทั่วไปแก่ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค

๒. ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรคและพระอนาคามี มีอุทธัมภาคิยสังโยชน์เสมอกัน แต่มีสภาว-ธรรมคืออนาคามิมรรคญาณและอนาคามิผลญาณไม่เสมอกัน จำแนกตามวิภัตติหาระว่า

ก. อนาคามิมรรคญาณของผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรคไม่ทั่วไปแก่พระอนาคามี

ข. อนาคามิผลญาณของพระอนาคามีไม่ทั่วไปแก่ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค

ค. ความเป็นผู้ละกิเลสอยู่ของผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรคไม่ทั่วไปแก่พระอนาคามี

ฆ. ความเป็นผู้ละกิเลสแล้วของพระอนาคามีไม่ทั่วไปแก่ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค

๓. พระเสกขะทั้งหมดมีชื่อว่า เสกขะ เสมอกัน แต่มีสภาวธรรมคือมรรคญาณนั้นๆ และผลญาณเบื้องต่ำ ๓ ไม่เสมอกัน จำแนกตามวิภัตติหาระว่า

ก. มรรคญาณไม่ทั่วไปแก่ผลญาณ

ข. ผลญาณไม่ทั่วไปแก่มรรคญาณ

๔. ผู้ปฏิบัติอยู่เพื่อการบรรลุผลคือมัคคสมังคีบุคคล ๔ มีชื่อว่า ผู้ปฏิบัติอยู่ เสมอกัน แต่มีสภาวธรรมคือมรรคญาณนั้นๆ ไม่เสมอกัน จำแนกตามวิภัตติหาระว่า

ก. มรรคญาณนั้นๆ ของมัคคสมังคีบุคคล ๔ ไม่ทั่วไปแก่มัคคสมังคีบุคคลซึ่งกันและกัน และไม่ทั่วไปแก่ผู้ตั้งอยู่ในผลเบื้องต่ำ ๓

ข. ผลญาณนั้นๆ ของผู้ตั้งอยู่ในผลเบื้องต่ำ ๓ ไม่ทั่วไปแก่ผู้ตั้งอยู่ในผลซึ่งกันและกัน และไม่ทั่วไปแก่ผู้ตั้งอยู่ในมัคคสมังคีบุคคล ๔

อีกนัยหนึ่ง จำแนกเป็น

ก. มรรคญาณนั้นๆ ของพระเสกขบุคคล ไม่ทั่วไปแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลนั้นๆ

ข. ผลญาณนั้นๆ ของพระเสกขบุคคล ไม่ทั่วไปแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคนั้นๆ

๕. พระเสกขะทั้งหมดมีเสกขศีลเสมอกัน แต่มีสภาวธรรมกล่าวคือเสกขศีลไม่เสมอกัน จำแนกเป็น

ก. ศีลของพระเสกขบุคคล ๗ ทั่วไปแก่พระเสกขบุคคล

ข. มรรคญาณและผลญาณนั้นๆ ไม่ทั่วไปแก่พระเสกขบุคคล

คำว่า ปฏิปนฺนก มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์เนตติวิภาวินี (หน้า ๒๑๒) ว่า ผลตฺถาย ปฏิปชฺชนฺตีติ ปฏิปนฺนกา (ปฏิปันนกะ คือ ผู้ปฏิบัติอยู่เพื่อประโยชน์แก่ผล) หมายถึง มัคคสมังคีบุคคล ๔ ตามนัยนี้ ลง ต ปัจจัยในปัจจุบันกาล

คำว่า อฏฺฐมก ศัพท์แรก หมายถึง ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค โดยนับตามปฏิโลมนัยที่มีพระอรหันต์เป็นบุคคลแรก แต่ อฏฺฐมก ศัพท์หลัง หมายถึง ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค ตามนัยที่กล่าวว่า ผู้ตั้งอยู่ในมรรคทั้งหมดชื่อว่า อัฏฐมกะ เพราะเหมือนกับโสดาปัตติมรรค เนื่องจากเป็นผู้ตั้งอยู่ในมรรคและกำลังละกิเลสอยู่เหมือนกัน ตามนัยนี้ คำว่า อฏฺฐมก เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๘๗)

อนึ่ง คัมภีร์เนตติฎีกานั้นได้นำมติของอาจารย์ท่านอื่นมาอธิบายอีกนัยหนึ่งโดยมีรากศัพท์มาจาก น ศัพท์ + ฐา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป) + ณฺวุ ปัจจัย ลง มฺ อักษรเป็นอาคมโดยวัณณาคมนัย คือ นัยที่ลงอักษรเป็นอาคม มีรูปวิเคราะห์ว่า เอกจิตฺตกฺขณโต อุทฺธํ น ติฏฺฐตีติ อฏฺฐมโก (อัฏฐมกะ คือ ผู้ไม่ตั้งอยู่ต่อไปแม้ถัดจากขณะจิตเดียว)]

การจำแนกภูมิและปทัฏฐานโดยทั่วไปและไม่ทั่วไป

ทสฺสนภูมิ นิยามาวกฺกนฺติยา ปทฏฺฐานํ. ภาวนาภูมิ อุตฺตริกานํ ผลานํ ปตฺติยา ปทฏฺฐานํ. ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา สมถสฺส ปทฏฺฐานํ. สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานํ. ทานมยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ ปรโตโฆสสฺส สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. สีลมยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ จินฺตามยิยา ปญฺญาย สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. ภาวนามยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ ภาวนามยิยา ปญฺญาย สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. ทานมยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ ปรโต จ โฆสสฺส สุตมยิยา จ ปญฺญาย สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. สีลมยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ จินฺตามยิยา จ ปญฺญาย โยนิโส จ มนสิการสฺส สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. ภาวนามยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ ภาวนามยิยา จ ปญฺญาย สมฺมาทิฏฺฐิยา จ สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. ปติรูปเทสวาโส วิเวกสฺส จ สมาธิสฺส จ สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. สปฺปุริสูปนิสฺสโย ติณฺณญฺจ อเวจฺจปฺปสาทานํ สมถสฺส จ สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. อตฺตสมฺมาปณิธานํ

หิริยา จ วิปสฺสนาย จ สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. อกุสลปริจฺจาโค กุสลวีมํสาย จ สมาธินฺทฺริยสฺส จ สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. ธมฺมสฺวากฺขาตตา กุสลมูลโร ปนาย จ ผลสมาปตฺติยา จ สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. สํฆสุปฺปฏิปนฺนตา สํฆสุฏฺฐุตาย สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. สตฺถุสมฺปทา อปฺปสนฺนานญฺจ ปสาทาย ปสนฺนานญฺจ ภิยฺโยภาวาย สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. อปฺปฏิหตปาติโมกฺขตา ทุมฺมงฺกูนญฺจ ปุคฺคลานํ นิคฺคหาย เปสลานญฺจ ปุคฺคลานํ ผาสุวิหาราย สาธารณํ ปทฏฺฐานํ.

“ทัสสนภูมิ [โสดาปัตติมรรค] เป็นปทัฏฐานแก่การหยั่งลงสู่ความแน่นอน[ในการบรรลุมรรคเบื้องบน] (โสดาปัตติผล)

ภาวนาภูมิ [มรรคเบื้องบน] เป็นปทัฏฐานแก่การบรรลุผลเบื้องบน [เพราะอริยมรรคเป็นเหตุพิเศษและเหตุใกล้แก่ผลของตน]

ทุกขปฏิปทาทันธาภิญญา (ปฏิปทาที่ปฏิบัติยากบรรลุช้า) เป็นปทัฏฐานแก่สมถะ [เพราะปฏิปทาสามอย่างอื่นย่อมนำสมถะมาให้ และเมื่อแสดงปฏิปทาที่อ่อนกว่าปฏิปทาทั้งหมดก็เป็นอันแสดงปฏิปทาที่เหลือโดยอ้อม]

สุขปฏิปทาขิปปาภิญญา (ปฏิปทาที่ปฏิบัติง่ายบรรลุเร็ว) เป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา [เพราะสุขปฏิปทาขิปปาภิญญาเป็นเหตุใกล้แก่วิปัสสนาเมื่อมีการประกอบด้วยปัจจัย คือปฏิปทาที่ปฏิบัติง่ายบรรลุเร็วเช่นนั้น]

บุญกิริยาวัตถุคือทาน เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่การฟังธรรม

บุญกิริยาวัตถุคือศีล เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่จินตามยปัญญา [เพราะผู้มีสมาธิตั้งมั่นย่อมปราศจากความเดือดร้อนใจ จึงเกิดปัญญาพิเคราะห์หลักธรรมได้]

บุญกิริยาวัตถุคือภาวนา [สมถะ] เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่ภาวนามยปัญญา [ฌานเบื้องบนและวิปัสสนา]

บุญกิริยาวัตถุคือทาน เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่การฟังธรรมและสุตมยปัญญา [ทานเป็นปทัฏฐานแก่การฟังธรรม เพราะทายกผู้ปรารถนาความหมดจดแห่งทักษิณานั้นย่อมขวนขวายในการฟังคุณธรรมพิเศษมีทานและศีลเป็นต้น]

บุญกิริยาวัตถุคือศีล เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่จินตามยปัญญาและโยนิโสมนสิการ [เพราะบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นผู้ตั้งมั่นโดยปราศจากความเดือดร้อนใจ จึงสามารถใคร่ครวญธรรมด้วยจินตามยปัญญาได้]

บุญกิริยาวัตถุคือภาวนา เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่ภาวนามยปัญญาและสัมมาทิฏฐิ

การอยู่ในปติรูปเทส (สถานที่เหมาะสม) เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่วิเวกและสมาธิ

การอาศัยสัตบุรุษ เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่ความเลื่อมใสอันมั่นคงในพระไตรรัตน์และสมถะ

การตั้งตนไว้ชอบ เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่หิริและวิปัสสนา

การสละอกุศล[ด้วยตทังคปหานเป็นต้น] เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่การพิจารณากุศลและสมาธินทรีย์[ที่เป็นอริยมรรค]

ความเป็นธรรมที่กล่าวไว้โดยชอบ เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่การก่อให้เกิดกุศลมูลและแก่ผลสมาบัติ

ความเป็นสงฆ์ผู้ปฏิบัติดี เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่ความเป็นหมู่คณะดี

ความถึงพร้อมแห่งพระศาสดา เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่ความเลื่อมใสของบุคคลผู้ยังไม่เลื่อมใส และความเจริญยิ่งของบุคคลผู้เลื่อมใสแล้ว

ความเป็นผู้มีปาติโมกขสังวรอันหมดจด เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่การข่มบุคคลผู้เก้อยาก และการอยู่ผาสุกแห่งบุคคลผู้มีศีลเป็นที่รัก”

คำลงท้าย

เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “ธมฺมญฺจ ปทฏฺฐานนฺ”ติ.

“เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘แนวทางใดย่อมจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต วิภตฺติหาโร.

จบ วิภัตติหาระ

๙. ปริวัตตนหารวิภังค์

(รายละเอียดปริวัตตนหาระ)

คำเริ่มต้น

[๓๕] ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร. “กุสลากุสเล ธมฺเม”ติ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น ปริวัตตนหาระคืออะไร

ตอบว่า : ปริวัตตนหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า กุสลากุสเล ธมฺเม (แนวทางใดย่อมเปลี่ยนกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ควรละอันพระศาสดาทรงแสดงไว้ในทางตรงกันข้าม แนวทางนั้นชื่อว่า ปริวัตตนหาระ)”

การเปลี่ยนไปหามิจฉาทิฏฐิซึ่งตรงกันข้ามกับสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น

สมฺมาทิฏฺฐิสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิชฺชิณฺณา ภวติ. เย จสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยา อุปฺปชฺเชยฺยุํ อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ. สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยา จสฺส อเนเก กุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. สมฺมาสงฺกปฺปสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส มิจฺฉาสงฺกปฺโป นิชฺชิณฺโณ ภวติ. เย จสฺส มิจฺฉาสงฺกปฺปปจฺจยา อุปฺปชฺเชยฺยุํ อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ. สมฺมาสงฺกปฺปปจฺจยา เย จสฺส อเนเก กุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ. เต จสฺส ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. เอวํ สมฺมาวาจสฺส สมฺมากมฺมนฺตสฺส สมฺมาอาชีวสฺส สมฺมาวายามสฺส สมฺมาสติสฺส สมฺมาสมาธิสฺส สมฺมาวิมุตฺตสฺส สมฺมาวิมุตฺติญาณทสฺสนสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส มิจฺฉาวิมุตฺติญาณทสฺสนํ นิชฺชิณฺณํ ภวติ. เย จสฺส มิจฺฉาวิมุตฺติญาณทสฺสนปจฺจยา อุปฺปชฺเชยฺยุํ อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ. สมฺมาวิมุตฺติญาณทสฺสนปจฺจยา จสฺส อเนเก กุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ.

“บุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐิย่อมละมิจฉาทิฏฐิได้ [โดยข่มไว้ด้วยวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ หรือกำจัดอย่างเด็ดขาดด้วยปฐมมรรคสัมมาทิฏฐิ อนึ่ง อกุศลธรรมอันต่ำทรามมิใช่น้อย [เช่น

ความไม่ต้องการเห็นพระอริยะ โลภะ และปาณาติบาต เป็นต้น] ที่พึงเกิดเพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย บุคคลนั้นย่อมละได้ ส่วนกุศลธรรมมิใช่น้อย [สมถะ วิปัสสนา หรือโพธิปักขิยธรรม ๓๗] ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น [ผู้ปรารภวิปัสสนาและพระอริยบุคคล] เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย กุศลธรรมดังกล่าวย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา

บุคคลผู้มีสัมมาสังกัปปะย่อมละมิจฉาสังกัปปะได้ อนึ่ง อกุศลธรรมอันต่ำทรามมิใช่น้อยที่พึงเกิดเพราะมิจฉาสังกัปปะเป็นปัจจัย บุคคลนั้นย่อมละได้ ส่วนกุศลธรรมมิใช่น้อยย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น เพราะสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย กุศลธรรมดังกล่าวย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา

โดยนัยดังกล่าวมานี้ บุคคลผู้มีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาวิมุตติ [ผลธรรม] และสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ [ปัจจเวกขณญาณของพระเสกขะ] ย่อมละ...มิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะ [อกุศลจิตตุปบาทที่สำคัญผิดว่าเป็นความหลุดพ้น] อนึ่ง อกุศลธรรมอันต่ำทรามมิใช่น้อยที่พึงเกิดเพราะมิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจัย บุคคลนั้นย่อมละได้ ส่วนกุศลธรรมมิใช่น้อยย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น เพราะสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ [ปัจจเวกขณญาณของพระเสกขะ] เป็นปัจจัย กุศลธรรมดังกล่าวย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา”

[สัมมาทิฏฐิ มี ๓ ระดับ คือ

๑. ปุพพภาคสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิขั้นพื้นฐาน คือ ความเชื่อกรรมและผลกรรมว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

๒. วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์ในขณะเกิดวิปัสสนาญาณ

๓. โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกุตตระในขณะเกิดมรรคญาณ

ข้อความข้างต้นนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์เนตติวิภาวินี (หน้า ๒๑๙) แต่ในคัมภีร์อรรถกถา[๑๗๑] จำแนกสัมมาทิฏฐิไว้ ๖ ประเภท คือ

๑. กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิที่เชื่อกรรมและผลกรรม

๒. ฌานสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิในขณะเกิดฌาน

๓. วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิในขณะเกิดวิปัสสนาญาณ

๔. มัคคสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิในขณะเกิดมรรคญาณ

๕. ผลสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิในขณะเกิดผลญาณ

๖. ปัจจเวกขณสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิในขณะเกิดปัจจเวกขณญาณ]

การเปลี่ยนไปหาการฆ่าสัตว์ซึ่งตรงกันข้ามกับการไม่ฆ่าสัตว์ เป็นต้น

[๓๖] ยสฺส วา ปาณาติปาตา ปฏิวิรตสฺส ปาณาติปาโต ปหีโน โหติ. อทินฺนาทานา ปฏิวิรตสฺส อทินฺนาทานํ ปหีนํ โหติ. พฺรหฺมจาริสฺส อพฺรหฺมจริยํ ปหีนํ โหติ. สจฺจวาทิสฺส มุสาวาโท ปหีโน โหติ. อปิสุณวาจสฺส ปิสุณา วาจา ปหีนา โหติ. สณฺหวาจสฺส ผรุสา วาจา ปหีนา โหติ. กาลวาทิสฺส สมฺผปฺปลาโป ปหีโน โหติ. อนภิชฺฌาลุสฺส อภิชฺฌา ปหีนา โหติ. อพฺยาปนฺนจิตฺตสฺส พฺยาปาโท ปหีโน โหติ. สมฺมาทิฏฺฐิสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิ ปหีนา โหติ.

“อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ละการฆ่าสัตว์ได้แล้ว[ด้วยตทังคปหานเป็นต้น] ผู้งดเว้นจากการลักทรัพย์ ละการลักทรัพย์ได้แล้ว ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ละการไม่ประพฤติพรหมจรรย์ได้แล้ว ผู้มักพูดคำจริง ละการพูดเท็จได้แล้ว ผู้ไม่พูดส่อเสียด ละการพูดส่อเสียดได้แล้ว ผู้พูดคำไพเราะ ละการพูดคำหยาบได้แล้ว ผู้พูดตามกาล ละการพูดเพ้อเจ้อได้แล้ว ผู้ไม่ละโมบ ละความละโมบได้แล้ว ผู้มีจิตไม่พยาบาท ละความพยาบาทได้แล้ว ผู้มีความเห็นชอบ ละความเห็นผิดได้แล้ว”

[คำว่า กาลวาทิสฺส สมฺผปฺปลาโป ปหีโน โหติ (ผู้พูดตามกาล ละการพูดเพ้อเจ้อได้แล้ว) เป็นสำนวนที่เรียกว่า อุปลักขณนัย คือ สำนวนที่กล่าวไว้เป็นตัวอย่าง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ผู้พูดตามกาลนั้นต้องเป็นผู้พูดมีเหตุผล (สาปเทส) พูดมีขอบเขต (ปริยนฺตวตี) และพูดกอปรด้วยประโยชน์ (อตฺถสญฺหิต) จึงจัดเป็นผู้ละการพูดเพ้อเจ้อโดยเด็ดขาด

คำว่า ยสฺส เป็นอนิยมสรรพนามที่แสดงความไม่แน่นอน มักใช้คู่กับนิยมสรรพนามที่แสดงถึงความแน่นอน คือ ต แต่ในประโยคนี้ถือว่าเป็นสรรพนามพิเศษที่ไม่มองหา ต สรรพนาม เหมือนในประโยคว่า ยํ สนฺธาย วุตฺตํ เป็นต้น]

การเปลี่ยนไปหามิจฉาทิฏฐิซึ่งตรงกันข้ามกับสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น

เย จ โข เกจิ อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ครหนฺติ, เนสํ สนฺทิฏฺฐิกา สหธมฺมิกา คารยฺหา วาทานุวาทา อาคจฺฉนฺติ. สมฺมาทิฏฺฐิญฺจ เต ภวนฺโต ธมฺมํ ครหนฺติ. เตน หิ เย มิจฺฉาทิฏฺฐิกา, เตสํ ภวนฺตานํ ปุชฺชา จ ปาสํสา จ. เอวํ สมฺมาสงฺกปฺปํ สมฺมาวาจํ สมฺมากมฺมนฺตํ สมฺมา-อาชีวํ สมฺมาวายามํ สมฺมาสตึ สมฺมาสมาธึ สมฺมาวิมุตฺตึ สมฺมาวิมุตฺติญาณทสฺสนญฺจ เต ภวนฺโต ธมฺมํ ครหนฺติ. เตน หิ เย มิจฺฉาวิมุตฺติญาณทสฺสนา, เตสํ ภวนฺตานํ ปุชฺชา จ ปาสํสา จ.

"บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมตำหนิอริยมรรคมีองค์ ๘ การพูดและการพูดตามที่ปรากฏในปัจจุบัน ซึ่งน่าติเตียน ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ตำหนิอริยมรรคนั้น อนึ่ง พวกเขาย่อมตำหนิธรรมที่เป็นสัมมาทิฏฐิ บุคคลเหล่าใดมีความเห็นผิดด้วยการตำหนิสัมมาทิฏฐินั้น พวกเขาพึงบูชาสรรเสริญมิจฉาทิฏฐิ โดยประการดังนี้ พวกเขาย่อมตำหนิธรรมที่เป็นสัมมา-สังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาวิมุตติ และสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ บุคคลเหล่าใดมีมิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะด้วยการตำหนิสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะนั้น พวกเขาพึงบูชาสรรเสริญมิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะ"

การเปลี่ยนไปหาที่สุดสองอย่างซึ่งตรงกันข้ามกับทางสายกลาง

เย จ โข เกจิ เอวมาหํสุ "ภุญฺชิตพฺพา กามา, ปริภุญฺชิตพฺพา กามา, อาเสวิตพฺพา กามา, นิเสวิตพฺพา กามา, ภาวยิตพฺพา กามา, พหุลีกาตพฺพา กามา"ติ. กาเมหิ เวรมณี เตสํ อธมฺโม. เย วา ปน เกจิ เอวมาหํสุ "อตฺตกิลมถานุโยโค ธมฺโม"ติ. นิยฺยานิโก เตสํ ธมฺโม อธมฺโม. เย จ โข เกจิ เอวมาหํสุ "ทุกฺโข ธมฺโม"ติ. สุโข เตสํ ธมฺโม อธมฺโม.

"ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งกล่าวอย่างนี้ว่า 'บุคคลควรบริโภคกาม ควรเสวยกาม ควรเสพกามเนืองๆ ควรซ่องเสพกาม ควรสั่งสมกาม ควรกระทำกามให้มาก' การงดเว้นจากกามเป็นอธรรมของผู้มีความเห็นผิดเหล่านั้น

หรือว่าชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งกล่าวอย่างนี้ว่า 'การเบียดเบียนตนให้ลำบากเป็นธรรม' ธรรมที่นำออกจากทุกข์ [วิปัสสนาและอริยมรรค] เป็นอธรรมของพวกเขา

อนึ่ง ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งกล่าวอย่างนี้ว่า 'ทุกข์[ในการเบียดเบียนตนให้ลำบาก]เป็นธรรม' ธรรมคือสุข[ในการใช้สอยปัจจัยที่ไม่มีโทษ] เป็นอธรรมของพวกเขา"

[คำว่า กามา ในสี่พากย์แรกว่า ภุญฺชิตพฺพา กามา, ปริภุญฺชิตพฺพา กามา, อาเสวิตพฺพา กามา, นิเสวิตพฺพา กามา (บุคคลควรบริโภคกาม ควรเสวยกาม ควรเสพกามเนืองๆ ควรซ่องเสพกาม) หมายถึง วัตถุกาม เพราะเป็นการบริโภคใช้สอยทางทวาร ๖ ส่วนคำว่า กามา ในสองพากย์หลังว่า ภาวยิตพฺพา กามา, พหุลีกาตพฺพา กามา (ควรสั่งสมกาม ควรกระทำกามให้มาก) หมายถึง กิเลสกาม เพราะเป็นการสั่งสมเพิ่มพูนทางใจ]

การเปลี่ยนไปหาสุภสัญญาซึ่งตรงกันข้ามกับอสุภสัญญา เป็นต้น

ยถา วา ปน ภิกฺขุโน สพฺพสงฺขาเรสุ อสุภานุปสฺสิโน วิหรโต สุภสญฺญา ปหียนฺติ. ทุกฺขานุปสฺสิโน วิหรโต สุขสญฺญา ปหียนฺติ. อนิจฺจานุปสฺสิโน วิหรโต นิจฺจสญฺญา ปหียนฺติ. อนตฺตานุปสฺสิโน วิหรโต อตฺตสญฺญา ปหียนฺติ.

"อีกนัยหนึ่ง เมื่อภิกษุตามเห็นความไม่งามในสังขารทั้งปวงอยู่ เธอย่อมละความสำคัญว่างาม (สุภสัญญา) ได้ เมื่อภิกษุตามเห็นความทุกข์อยู่ เธอย่อมละความสำคัญว่าสุข (สุขสัญญา) ได้ เมื่อภิกษุตามเห็นความไม่เที่ยงอยู่ เธอย่อมละความสำคัญว่าเที่ยง (นิจจสัญญา) ได้ เมื่อภิกษุตามเห็นความไม่มีตัวตนอยู่ เธอย่อมละความสำคัญว่าตัวตน (อัตตสัญญา) ได้"

[คำว่า ภิกฺขุโน สพฺพสงฺขาเรสุ อสุภานุปสฺสิโน วิหรโต (เมื่อภิกษุตามเห็นความไม่งามในสังขารทั้งปวงอยู่) หมายความว่า สังขารที่มีในภูมิ ๓ ย่อมปรากฏแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียรซึ่งบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไปว่าไม่งาม]

คำลงท้าย

ยํ ยํ วา ปน ธมฺมํ โรจยติ วา อุปคจฺฉติ วา, ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส โย ปฏิปกฺโข, สฺวสฺส อนิฏฺฐโต อชฺฌาปนฺโน ภวติ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “กุสลากุสเล ธมฺเม”ติ.

“อนึ่ง บุคคลย่อมชอบใจหรือเข้าถึงความเห็นชอบในธรรมใดๆ สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์แก่ธรรมนั้นๆ เธอกำหนดหมายโดยความเป็นปฏิปักษ์ เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘แนวทางใดย่อมเปลี่ยนกุศลธรรมและอกุศลธรรม’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต ปริวตฺตโน หาโร.

จบ ปริวัตตนหาระ

๑๐. เววจนหารวิภังค์

(รายละเอียดเววจนหาระ)

คำเริ่มต้น

[๓๗] ตตฺถ กตโม เววจโน หาโร. "เววจนานิ พหูนี"ติ.

"ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น เววจนหาระคืออะไร

ตอบว่า : เววจนหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า เววจนานิ พหูนิ (ผู้รู้พระพุทธพจน์ย่อมประกอบคำไวพจน์จำนวนมากของธรรมอย่างหนึ่งที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์ แนวทางนั้นชื่อว่า เววจนหาระ)"

[เววจนหาระเป็นแนวทางในการแสดงคำไวพจน์ หรือคำพ้องความ คือ คำที่มีความหมายอย่างเดียวกัน การแสดงคำไวพจน์หลากหลายเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อาวุตติ คือ การกล่าวซ้ำประเภทปทาวุตติ คือ การกล่าวซ้ำบท ความจริงแล้วในภาษาบาลีมีคำไวพจน์จำนวนมากที่เหมาะสมแก่ฐานะนั้นๆ การใช้คำไวพจน์อย่างเหมาะสมก็จัดเป็นอลังการประเภทหนึ่งที่เรียกว่า โอจิตยสัมโปสกะ คือ อลังการที่ยังความสมควรให้ดำเนินไป ในคัมภีร์เถรคาถากล่าวถึงเรื่องที่ผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาสามารถรู้เห็นศัพท์จำนวนมากว่า

สตลิงฺคสฺส อตฺถสฺส สตลกฺขณธาริโน
เอกงฺคทสฺสี ทุมฺเมโธ สตทสฺสีว ปณฺฑิโต.[๑๗๒]

"ผู้มีปัญญาน้อยรู้เห็นศัพท์เดียวของความหมายที่มีศัพท์เป็นร้อย ซึ่งทรงลักษณะ[ที่เป็นเหตุเกิดของศัพท์]เป็นร้อย แต่ผู้มีปัญญารู้เห็นศัพท์เป็นร้อย"

คำว่า สตลิงฺคสฺส อตฺถสฺส (ความหมายที่มีศัพท์เป็นร้อย) คือ ความหมายหนึ่งๆ สามารถใช้ศัพท์ได้หลายอย่างตามท้องถิ่น ในมัชฌิมนิกายระบุถึงการใช้ศัพท์ที่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่นว่า ถ้วย บางแห่งใช้ ปตฺต บางแห่งใช้ ปาติ หรือ พระพุทธเจ้า มีศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ว่า พุทฺธ, ทสพล, สตฺถุ, สพฺพญฺญู, ทฺวิปทุตฺตม เป็นต้น

คำว่า สตลกฺขณธาริโน (ซึ่งทรงลักษณะ[ที่เป็นเหตุเกิดของศัพท์]เป็นร้อย) หมายความว่า ศัพท์แต่ละศัพท์มีเหตุเกิดของศัพท์ต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับรากศัพท์ตามหลักภาษา เช่นคำว่า พุทฺธ (ผู้รู้) เกิดจากกิริยารู้ธรรมทั้งปวง (สพฺพธมฺเม พุชฺฌตีติ พุทฺโธ = พุธ ธาตุ + ต ปัจจัย) หรือคำว่า สตฺถุ (พระศาสดา) เกิดจากกิริยาสั่งสอนเหล่าสัตว์ (สาสตีติ สตฺถา = สาส ธาตุ + รตฺถุ ปัจจัย) ดังนี้เป็นต้น

การใช้คำไวพจน์ของพระพุทธเจ้า มีประโยชน์เพื่อ

๑. ทำให้บุคคลบางคนเข้าใจข้อความนั้นในเวลาแสดงธรรมและในเวลาอื่นที่ผู้ฟังธรรมนึกทบทวน

๒. ทำให้คนที่มีจิตฟุ้งซ่านคิดเรื่องอื่นในขณะฟังธรรมได้เข้าใจเนื้อความด้วยปริยายอื่น

๓. ทำให้ผู้ที่มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการกำหนดรู้เนื้อความของพระเทศนา

๔. หลีกเลี่ยงการดำริเนื้อความอื่น เพราะเนื้อความจำนวนมากมีศัพท์เหมือนกัน

๕. แสดงเนื้อความนั้นๆ ด้วยความหมายรู้นั้นๆ จำนวนมาก เหมือนข้อความที่พบในคัมภีร์นิฆัณฑุ (อภิธานัปปทีปิกา)

๖. ทำให้ผู้แสดงธรรมสามารถแสดงให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย

๗. แสดงความเป็นผู้บรรลุธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา

๘. บ่มเมล็ดพันธุ์แห่งปฏิสัมภิทาญาณทั้งสองนั้นแก่เวไนยชน]

คำไวพจน์ของตัณหา

ยถา เอกํ ภควา ธมฺมํ อญฺญมญฺเญหิ เวฺวจเนหิ นิทฺทิสติ. ยถาห ภควา-

“อาสา จ ปีหา อภินนฺทนา จ
อเนกธาตูสุ สรา ปติฏฺฐิตา
อญฺญาณมูลปฺปภวา ปชปฺปิตา
สพฺพา มยา พฺยนฺติกตา สมูลิกา”ติ.[๑๗๓]

“เช่น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่งด้วยคำไวพจน์ของกันและกัน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘อาสา (ความหวัง) ปิหา (ความปรารถนา) อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) ซ่านไปดำรงอยู่ในธาตุอันมาก[มีจักขุธาตุเป็นต้น] ตัณหานั้นมีอวิชชาเป็นมูลเหตุแดนเกิด ทำให้บ่นเพ้อ ตัณหาทั้งปวงนั้นพร้อมทั้งรากเหง้า

ถูกเราตัดขาดแล้ว'"

อาสา นาม วุจฺจติ ยา ภวิสฺสสฺส อตฺถสฺส อาสีสนา อวสฺสํ อาคมิสฺสตีติ อาสาสฺส อุปฺปชฺชติ. ปิหา นาม ยา วตฺตมานสฺส อตฺถสฺส ปตฺถนา, เสยฺยตรํ วา ทิสฺวา "เอทิโส ภเวยฺยนฺ"ติ ปิหาสฺส อุปฺปชฺชติ. อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนา อภินนฺทนา นาม, ปิยํ วา ญาตึ อภินนฺทติ, ปิยํ วา ธมฺมํ อภินนฺทติ, อปฺปฏิกูลโต วา อภินนฺทติ.

"อาสา (ความหวัง) คือ ความหวังประโยชน์ที่จักเกิดขึ้น กล่าวคือ ความหวังที่จักเกิดแก่บุคคลนั้นว่า ประโยชน์จักปรากฏโดยแท้

ปิหา (ความปรารถนา) คือ ความปรารถนาประโยชน์ที่กำลังปรากฏ หรือเมื่อพบสิ่งที่ดีกว่าก็ปรารถนาว่า ขอเราพึงเป็นเช่นนี้

อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) คือ การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว หรือยินดีญาติที่รัก ยินดีอารมณ์ [มีรูปารมณ์เป็นต้น] หรือยินดี[สัตว์และสังขาร]ว่าน่าชอบใจ"

[อาสา คือ ตัณหาที่มีประโยชน์ในอนาคตเป็นวิสัย ส่วน ปิหา คือ ตัณหาที่มีประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตเป็นวิสัย

คำว่า ปิยํ วา ญาตึ อภินนฺทติ, ปิยํ วา ธมฺมํ อภินนฺทติ (หรือยินดีญาติที่รัก ยินดีอารมณ์ [มีรูปารมณ์เป็นต้น]) แสดงความยินดีอารมณ์ที่เป็นอติอิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่ดียิ่ง)

คำว่า อปฺปฏิกูลโต วา อภินนฺทติ (หรือยินดี[สัตว์และสังขาร]ว่าน่าชอบใจ) แสดงความยินดีอนิฏฐารมณ์ด้วยอำนาจของวิปัลลาส เหมือนคนที่เคารพบูชาเดียรถีย์ว่าเป็นศาสดาของตน]

อเนกธาตูติ จกฺขุธาตุ รูปธาตุ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ, โสตธาตุ สทฺทธาตุ โสตวิญฺญาณธาตุ, ฆานธาตุ คนฺธธาตุ ฆานวิญฺญาณธาตุ, ชิวฺหาธาตุ รสธาตุ ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุ, กายธาตุ โผฏฺฐพฺพธาตุ กายวิญฺญาณธาตุ, มโนธาตุ ธมฺมธาตุ มโนวิญฺญาณธาตุ.

"คำว่า อเนกธาตุ (ธาตุอันมาก) คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ, โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ, ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ, ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ, กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ และ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ"

[คำว่า อเนกธาตูสุ (ในธาตุอันมาก) หมายถึง ธาตุ ๑๘ มี จักขุธาตุ เป็นต้น]

สราติ เกจิ รูปาธิมุตฺตา เกจิ สทฺทาธิมุตฺตา เกจิ คนฺธาธิมุตฺตา เกจิ รสาธิมุตฺตา เกจิ โผฏฺฐพฺพาธิมุตฺตา เกจิ ธมฺมาธิมุตฺตา. ตตฺถ ยานิ ฉ เคหสิตานิ โทมนสฺสานิ ยานิ จ ฉ เคหสิตานิ โสมนสฺสานิ ยานิ จ ฉ เนกฺขมฺมสิตานิ โทมนสฺสานิ ยานิ จ ฉ เนกฺขมฺมสิตานิ โสมนสฺสานิ, อิมานิ จตุวีสปทานิ ตณฺหาปกฺโข, ตณฺหาย เอตํ เววจนํ. ยา ฉ อุเปกฺขา เคหสิตา, อยํ ทิฏฺฐิปกฺโข.

"คำว่า สรา (ซ่านไป) หมายความว่า บางคนผูกพันในรูป บางคนผูกพันในเสียง บางคนผูกพันในกลิ่น บางคนผูกพันในรส บางคนผูกพันในสิ่งที่กระทบสัมผัส บางคนผูกพันในธรรมารมณ์

ในเรื่องนั้น โทมนัส ๖ อันอาศัยเรือน โสมนัส ๖ อันอาศัยเรือน และโทมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม พร้อมด้วยโสมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม รวม ๒๔ บทเหล่านี้เป็นฝ่ายแห่งตัณหา เป็นคำไวพจน์ของตัณหา ส่วนอุเบกขา ๖ ที่อาศัยเรือน เป็นฝ่ายแห่งทิฏฐิ"

[คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ความเป็นไปร่วมกับโทมนัสที่อาศัยการออกจากกาม ก็จัดอยู่ในฝ่ายตัณหา ย่อมปรากฏแก่ผู้ตั้งความปรารถนาไว้ในโลกุตตรธรรม แต่มิได้บรรลุธรรม เหมือนโทมนัสของพระมหาสิวเถระที่ปฏิบัติธรรมตลอด ๒๐ ปีแล้วมิได้บรรลุธรรม ดังนั้น บท ๒๔ บท คือ โทมนัส ๖ อันอาศัยเรือน โทมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม โสมนัส ๖ อันอาศัยเรือน และโสมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม จึงอยู่ในฝ่ายตัณหา เพราะมีตัณหาเป็นมูลเหตุแล้วเกิดโสมนัสหรือโทมนัสอันอาศัยเรือนหรืออาศัยการออกจากกาม ส่วนอุเบกขาที่อาศัยเรือนเป็นฝ่ายทิฏฐิ เพราะเป็นปัจจัยแก่ความยึดมั่นเนื่องจากเป็นอัญญาณุเปกขา คือ การวางเฉยด้วยโมหะ

โทมนัส ๖ อันอาศัยเรือน คือ โทมนัสในอารมณ์ ๖ ที่อิงกามคุณ

โสมนัส ๖ อันอาศัยเรือน คือ โสมนัสในอารมณ์ ๖ ที่อิงกามคุณ

โทมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม คือ โทมนัสในอารมณ์ ๖ ที่ไม่อิงกามคุณ

โสมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม คือ โสมนัสในอารมณ์ ๖ ที่ไม่อิงกามคุณ]

[๓๘] สาเยว ปตฺถนากาเรน ธมฺมนนฺที ธมฺมเปมํ ธมฺมชฺโฌสานนฺติ ตณฺหาย เอตํ เววจนํ.

“ตัณหาดังกล่าวชื่อว่า ธัมมนันที (ความเพลิดเพลินในอารมณ์) ธัมมเปมะ (ความรักในอารมณ์) ธัมมัชโฌสานะ (ความผูกพันในอารมณ์) ด้วยอาการแห่งความปรารถนาทั้งหมดนี้จึงเป็นคำไวพจน์ของตัณหา”

[ในคำว่า ธมฺมนนฺที ธมฺม ศัพท์แปลว่า “ธรรม” ไม่ได้เพราะประโยคนี้แสดงคำไวพจน์ของตัณหาที่เกี่ยวกับการเกิดขึ้นแห่งโสมนัสหรือโทมนัส ในที่นี้จึงควรแปลว่า “อารมณ์” โดยคล้อยตามบริบทว่า นนฺที (ความเพลิดเพลิน)]

คำไวพจน์ของจิตเป็นต้น

จิตฺตํ มโน วิญฺญาณนฺติ จิตฺตสฺส เอตํ เววจนํ. มนินฺทฺริยํ มโนธาตุ มนายตนํ วิชานนาติ มนสฺเสตํ เววจนํ. ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํ อธิปญฺญา สิกฺขา ปญฺญา ปญฺญากฺขนฺโธ ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค ญาณํ สมฺมาทิฏฺฐิ ตีรณา วิปสฺสนา ธมฺเม ญาณํ อตฺเถ ญาณํ อนฺวเย ญาณํ ขเย ญาณํ อนุปฺปาเท ญาณํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ จกฺขุ วิชฺชา พุทฺธิ ภูริ เมธา อาโลโก, ยํ วา ปน ยํ กิญฺจิ อญฺญํปิ เอวํชาติยํ, ปญฺญาย เอตํ เววจนํ. ปญฺจินฺทฺริยานิ โลกุตฺตรานิ, สพฺพา ปญฺญา.

“คำว่า จิต มนะ วิญญาณ เป็นคำไวพจน์ของจิต

คำว่า มนินทรีย์ มโนธาตุ มนายตนะ วิชานนา เป็นคำไวพจน์ของใจ

คำว่า ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ อธิปัญญาสิกขา ปัญญา ปัญญาขันธ์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ญาณ สัมมาทิฏฐิ การใคร่ครวญ วิปัสสนา ญาณในธรรม ญาณในอรรถ อนุโลมญาณ ญาณในความสิ้นไป ญาณในความไม่เกิดขึ้น อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ จักขุ วิชชา พุทธิ ภูริ เมธา แสงสว่าง หรือแม้คำอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่มีประเภทอย่างนี้ ทั้งหมดเป็นคำไวพจน์ของปัญญา

อินทรีย์ ๕ [คือ ญาณในความสิ้นไป ญาณในความไม่เกิดขึ้น อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์] เป็นโลกุตตระ ปัญญาทั้งหมด[อื่นเป็นปัญญา

ปะปนโลกิยะกับโลกุตตระ]”

คำไวพจน์โดยอรรถ

อปิจ อาธิปเตยฺยฏฺเฐน สทฺธา, อารมฺภฏฺเฐน วีริยํ, อปิลาปนฏฺเฐน สติ, อวิกฺเขปฏฺเฐน สมาธิ, ปชานนฏฺเฐน ปญฺญา.

“อนึ่ง ชื่อว่า ศรัทธา เพราะมีสภาพเป็นใหญ่[ในความเชื่อมั่นเลื่อมใส] ชื่อว่า วิริยะ เพราะเป็นสภาพปรารภความเพียร ชื่อว่า สติ เพราะเป็นสภาพทำให้จิตไม่เลื่อนลอย ชื่อว่า สมาธิ เพราะเป็นสภาพไม่ซัดส่าย ชื่อว่า ปัญญา เพราะเป็นสภาพรู้ทั่ว”

[คำไวพจน์ของ ปญฺญา ที่กล่าวว่า คือ ปญฺญา ปชานนา เป็นต้น เป็นคำไวพจน์โดยเฉพาะ บัดนี้ ท่านกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อแสดงคำไวพจน์ทั่วไปมีสภาพเป็นใหญ่ เป็นต้น ซึ่งเป็นคำไวพจน์โดยอรรถ หมายความว่า อินทรีย์ ๕ ได้ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะมีสภาพเป็นใหญ่ ไม่ใช่ศรัทธาอย่างเดียว การกล่าวว่า ชื่อว่า ศรัทธา เพราะมีสภาพเป็นใหญ่ จึงเป็นการแสดงคำไวพจน์ที่เสมอกับอินทรีย์อื่นๆ

โดยทั่วไปคำว่า อาธิปเตยฺยฏฺเฐน มักเป็นคำแสดงเหตุของการได้รับชื่อตามรากศัพท์ เรียกว่า นามลาภเหตุ ในบางแห่งก็แสดงสภาวะของศัพท์นั้นๆ โดย อตฺถ ศัพท์ที่แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ (ด้วยสัททนีติสูตร ๑๐๗ ว่า ตถานํ ฏฐยุคํ = แปลง ตถ เป็น ฏฐ คู่หนึ่ง ดังคำว่า อฏฺฐกถา = อตฺถกถา) ใช้ในความหมายว่า “สภาวะ, สภาพ” แต่ในที่นี้ท่านจัดเป็นการแสดงคำไวพจน์โดยอรรถอีกด้วย]

คำไวพจน์ของพุทธานุสสติ

ยถา จ พุทฺธานุสฺสติยํ วุตฺตํ อิติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควา.[๑๗๔] พลนิปฺผตฺติคโต เวสารชฺชปฺปตฺโต อธิคตปฺปฏิสมฺภิโท จตุโยควิปฺปหีโน อคติคมนวีติวตฺโต อุทฺธฏสลฺโล นิรูฬฺหวโณ มทฺทิตกณฺฑโก นิพฺพาปิตปริยุฏฺฐาโน พนฺธนาตีโต คนฺถวินิเวฐโน อชฺฌาสยวีติวตฺโต ภินฺนนฺธกาโร จกฺขุมา โลกธมฺมสมติกฺกนฺโต อนุโรธวิโรธวิปฺปยุตฺโต อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ ธมฺเมสุ อสงฺเขปคโต พนฺธนาติวตฺโต ฐปิตสงฺคาโม อภิกฺกนฺตตโร อุกฺกาธโร อาโลกกโร

ปชฺโชตกโร ตโมนุโท รณญฺชโห อปริมาณวณฺโณ อปฺปเมยฺยวณฺโณ อสงฺเขยฺยวณฺโณ อาภํกโร ปภํกโร ธมฺโมภาสปชฺโชตกโรติ จ พุทฺธา ภควนฺโตติ จ พุทฺธานุสฺสติยา เอตํ เววจนํ.

"คำไวพจน์ที่กล่าวในการระลึกถึงพระพุทธคุณว่า 'แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม' คำนั้นเป็นคำไวพจน์ของพระพุทธเจ้าว่า พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ทรงเป็น-

ผู้ถึงความสมบูรณ์แห่งกำลัง[สรีระและปัญญา]

ผู้บรรลุเวสารัชชญาณ [ปัญญาอาจหาญในธรรมที่ทำอันตราย ธรรมที่นำออกจากทุกข์ ความเป็นพระพุทธเจ้า และความสิ้นอาสวะ]

ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา [ปัญญาแตกฉานในเหตุ ผล นิรุตติ และปฏิภาณ]

ผู้ละโยคะ ๔ [เครื่องประกอบเหล่าสัตว์เข้าในวัฏฏะ คือ กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ และอวิชชาโยคะ]

ผู้ล่วงพ้นการถึงอคติ ผู้ถอนลูกศร[ตัณหา]
ผู้หายจากแผล[กิเลส] ผู้ย่ำยีหนาม[กิเลส]
ผู้ดับปริยุฏฐานกิเลส ผู้พ้นจากเครื่องจองจำ
ผู้เปลื้องเครื่องร้อยรัด ผู้ข้ามพ้นฉันทะ
ผู้ขจัดความมืด[โมหะ] ผู้ทรงจักษุ
ผู้ก้าวล่วงโลกธรรม ผู้ปราศจากความยินดียินร้าย
ผู้ไม่หวั่นไหวในธรรมที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจ ผู้ล่วงพ้นเครื่องผูก
ผู้หยุดสงคราม ผู้ดีเลิศ
ผู้ทรงคบเพลิง[ปัญญา] ผู้กระทำแสงสว่าง[ปัญญา]
ผู้จุดประทีป ผู้ละความมืด
ผู้กำจัดธุลี ผู้มีเกียรติคุณไม่มีประมาณ
ผู้มีเกียรติคุณไม่มีใครเปรียบ ผู้มีเกียรติคุณนับไม่ถ้วน

ผู้กระทำความสว่างไสว ผู้กระทำรัศมี
ผู้จุดประทีปอันสว่างไสวคือธรรม
ทั้งหมดนี้เป็นคำไวพจน์ของพุทธานุสสติ”

[พระพุทธคุณเป็นชื่อที่ปรากฏโดยมีคุณธรรมเป็นเหตุ และคุณธรรมของพระพุทธเจ้าตั้งแต่เริ่มสร้างบารมี ๔ อสงไขยแสนมหากัปก็นับไม่ถ้วน ดังนั้น ชื่อของพระพุทธเจ้าจึงมีไม่ถ้วนนับไม่ได้ ดังพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า

อสงฺเขยฺยยานิ นามานิ สคุเณน มเหสิโน
คุเณน นาม'มุทฺเธยฺยํ อปิ นาม สหสฺสโต.[๑๗๕]

“พระนามของพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยคุณธรรม ไม่มีใครนับจำนวนได้
บุคคลพึงยกพระนามขึ้นกล่าวด้วยคุณธรรมแม้ด้วยพระนามพันชื่อ”]

คำไวพจน์ของธรรมานุสสติ

ยถา จ ธมฺมานุสฺสติยํ วุตฺตํ สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม สนฺทิฏฺฐิโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปเนยฺยิโก ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ.[๑๗๖] ยทิทํ มทนิมฺมทโน ปิปาสวินโย อาลยสมุคฺฆาโฏ วฏฺฏูปจฺเฉโท สุญฺญโต อติทุลฺลโภ ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ.

“คำไวพจน์ที่กล่าวไว้ในการระลึกถึงพระธรรมคุณว่า ‘พระธรรม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง ไม่ขึ้นกับกาล เป็นธรรมที่ควรมาดู ควรน้อมมาปฏิบัติ เป็นธรรมที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน’ พระธรรมดังกล่าวคือ

สภาพขจัดความมัวเมา สภาพข่มความกระหาย
สภาพเพิกถอนอาลัย สภาพตัดวัฏฏะ
สภาพว่างเปล่า[จากสังขตธรรม] สภาพหาได้ยากยิ่ง
สภาพสิ้นไปแห่งตัณหา สภาพสำรอกกิเลส
สภาพดับกิเลส สภาพพ้นไปจากตัณหา”

“อสงฺขตํนนฺตมนาสวญฺจ
สจฺจญฺจ ปารํ นิปุณํ สุทุทฺทสํ
อชชฺชรํ ธุวํ อปโลกิตํ
อนิทสฺสนํ นิปฺปปญฺจ สนฺตํ.[๑๗๗]

อมตํ ปณีตญฺจ สิวญฺจ เขมํ
ตณฺหกฺขโย อจฺฉริยญฺจ อพฺภุตํ.
อนีติกํ อนีติกธมฺมํ
นิพฺพานเมตํ สุคเตน เทสิตํ.[๑๗๘]

อชาตํ อภูตํ อนุปทฺทวญฺจ
อกตํ อโสกญฺจ อโถ วิโสกํ
อนูปสคฺคํนุปสคฺคธมฺมํ
นิพฺพานเมตํ สุคเตน เทสิตํ.

คมฺภีรญฺเจว ทุปฺปสฺสํ อุตฺตรญฺจ อนุตฺตรํ
อสมํ อปฺปฏิสมํ เชฏฺฐํ เสฏฺฐนฺติ วุจฺจติ.

เลณญฺจ ตาณํ อรณํ อนงฺคณํ
อกาจ เมตํ วิมลนฺติ วุจฺจติ
ทีโป สุขํ อปฺปมาณํ ปติฏฺฐา
อกิญฺจนํ อปฺปปญฺจนฺติ วุตฺตนฺ”ติ

ธมฺมานุสฺสติยา เอตํ เววจนํ.

“พระสุคตเจ้าทรงแสดงพระนิพพานนี้ว่า

สภาพไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สภาพไม่มีที่สุด
สภาพไม่มีอาสวะ สภาพมีจริง
สภาพที่เป็นดุจฝั่ง[แห่งสังสารวัฏ] สภาพละเอียด
สภาพเห็นได้ยาก สภาพไม่คร่ำคร่า

สภาพมั่นคง
สภาพไม่พินาศ[ด้วยชราและมรณะ]
สภาพไม่พบเห็น[ด้วยมังสจักษุและทิพยจักษุ]
สภาพไม่มีธรรมเนิ่นช้า [ตัณหา ทิฏฐิ และมานะ]
สภาพระงับ[กิเลสและสังขาร]
สภาพไม่ตาย
สภาพประณีต
สภาพสงบเย็น
สภาพเกษม
สภาพสิ้นตัณหา
สภาพอัศจรรย์
สภาพไม่เคยมีมาก่อน
สภาพปราศจากอันตราย
สภาพที่เป็นเหตุให้ปราศจากอันตราย
สภาพไม่เกิด
สภาพไม่อุบัติ
สภาพไม่ถูกรบกวน
สภาพไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง
สภาพไม่มีความโศก
สภาพปราศจากความโศกแล้ว
สภาพไม่มีอุปสรรค
สภาพไม่มีเหตุให้เกิดอุปสรรค
สภาพลุ่มลึก
สภาพเห็นได้ยาก
สภาพสูงสุด
สภาพไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า
สภาพไม่มีธรรมอื่นเสมอ
สภาพไม่มีธรรมอื่นเปรียบ
สภาพเจริญที่สุด
สภาพประเสริฐที่สุด
ที่พัก
ที่ต้านทาน
สภาพไม่มีกิเลสเหมือนธุลี
สภาพไม่มีกิเลสเหมือนเนิน
สภาพปราศจากโทษ
สภาพไร้มลทิน
สภาพเหมือนเกาะ
สภาพที่เป็นสุข
สภาพไม่มีประมาณ
ที่พึ่ง
สภาพไม่มีกังวล
ทั้งหมดนี้เป็นคำไวพจน์ของธรรมานุสสติ”

คำไวพจน์ของสังฆานุสสติ

ยถา จ สํฆานุสฺสติยํ วุตฺตํ สุปฺปฏิปนฺโน อุชุปฺปฏิปนฺโน ญายปฺปฏิปนฺโน สามีจิปฺปฏิปนฺโน ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา เอส ภควโต สาวกสํโฆ อาหุเนยฺโย ปาหุเนยฺโย ทกฺขิเณยฺโย อญฺชลิกรณีโย อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส.[๑๗๙] สีลสมฺปนฺโน สมาธิสมฺปนฺโน ปญฺญาสมฺปนฺโน วิมุตฺติสมฺปนฺโน วิมุตฺติญาณทสฺสนสมฺปนฺโน สตฺตานํ สาโร สตฺตานํ มณฺโฑ สตฺตานํ อุทฺธาโร สตฺตานํ เอสิกา สตฺตานํ สุรภิ ปสูนํ ปุชฺโช เทวานญฺจ มนุสฺสานญฺจาติ สํฆานุสฺสติยา เอตํ เววจนํ.

“คำไวพจน์ที่กล่าวไว้ในการระลึกถึงพระสังฆคุณว่า ‘พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี เป็นผู้ปฏิบัติตรง[ตามมัชฌิมาปฏิปทา] เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน เป็นผู้ปฏิบัติที่ควรนับถือ ท่านเหล่านั้นคือบุรุษ ๔ คู่ กล่าวคือพระอริยบุคคล ๘ จำพวก นี้แหละพระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้ควรรับสักการะ ผู้ควรแก่ของต้อนรับ ผู้ควรรับทักษิณาทาน ผู้ควรอัญชลีกรรม เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก’ คำนั้นเป็นคำไวพจน์ของพระสงฆ์ว่า

ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิ
ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ
ผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ ผู้เป็นแก่นของเหล่าสัตว์
ผู้ผ่องใสในเหล่าสัตว์ ผู้ควรยกขึ้นไว้เหนือเหล่าสัตว์
ผู้เป็นเสาหลักอันมั่นคงในเหล่าสัตว์ ผู้เปรียบดั่งดอกไม้มีกลิ่นหอมของเหล่าสัตว์
ผู้ควรบูชาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
ทั้งหมดนี้เป็นคำไวพจน์ของสังฆานุสสติ”

คำไวพจน์ของสีลานุสสติ

ยถา จ สีลานุสฺสติยํ วุตฺตํ ยานิ ตานิ สีลานิ อขณฺฑานิ อจฺฉิทฺทานิ อสพลานิ อกมฺมาสานิ อริยานิ อริยกนฺตานิ ภุชิสฺสานิ วิญฺญุปฺปสตฺถานิ อปรามฏฺฐานิ สมาธิ-

สํวตฺตนิกานิ.[๑๘๐] อลงฺกาโร จ สีลํ อุตฺตมงฺโคปโสภณตาย, นิธานญฺจ สีลํ สพฺพโทภคฺคสมติกฺกมนฏฺเฐน, สิปฺปญฺจ สีลํ อกฺขณเวธิตาย, เวลา จ สีลํ อนติกฺกมนฏฺเฐน, ธญฺญญฺจ สีลํ ทลิทฺโทปจฺเฉทนฏฺเฐน, อาทาโส จ สีลํ ธมฺมโวโลกนตาย, ปาสาโท จ สีลํ โวโลกนฏฺเฐน, สพฺพภูมานุปริวตฺติ จ สีลํ อมตปริโยสานนฺติ สีลานุสฺสติยา เอตํ เววจนํ.

"คำไวพจน์ที่กล่าวไว้ในการระลึกถึงสีลคุณว่า 'ศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นอริยศีล เป็นศีลอันพระอริยะปรารถนา เป็นไท อันผู้รู้สรรเสริญแล้ว ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดหน่วงไว้ และก่อให้เกิดสมาธิ' คำนั้นเป็นคำไวพจน์ของศีลว่า

ศีลเป็นเครื่องประดับ เพราะทำให้ปัญญางดงาม
ศีลเป็นขุมทรัพย์ เพราะเป็นสภาพล่วงความอับโชค
ศีลเป็นธนูศิลป์ เพราะเป็นเครื่องแทงได้ตลอดเวลา
ศีลเป็นฝั่ง เพราะเป็นสภาพไม่ล่วงล้ำ
ศีลเป็นธัญพืช เพราะเป็นสภาพตัดความขัดสน
ศีลเป็นกระจกเงา เพราะใช้ส่องดูธรรม[สมถะและวิปัสสนา]
ศีลเป็นปราสาท เพราะเป็นสภาพแลดูชาวโลก[ด้วยอภิญญาจักษุ]
ศีลดำเนินไปในภูมิทั้งปวง
ศีลมีอมฤตธรรมเป็นที่สุด
ทั้งหมดนี้เป็นคำไวพจน์ของสีลานุสสติ"

คำไวพจน์ของจาคานุสสติ

ยถา จ จาคานุสฺสติยํ วุตฺตํ ยสฺมึ สมเย อริยสาวโก อคารํ อชฺฌาวสติ มุตฺตจาโค ปยตปาณิ โวสฺสคฺครโต ยาจโยโค ทานสํวิภาครโตติ [๑๘๑] จาคานุสฺสติยา เอตํ เววจนํ.

"คำไวพจน์ที่กล่าวไว้ในการระลึกถึงจาคคุณว่า 'ในสมัยใด อริยสาวกอยู่ครองเรือน เป็นผู้สละบริจาคทาน มีฝ่ามืออันล้างแล้ว ยินดีในการสละ ควรแก่ผู้ขอ ยินดีในการแบ่งปันทาน' ทั้งหมดนี้เป็นคำไวพจน์ของจาคานุสสติ"

คำลงท้าย

เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “เววจนานิ พหูนิ ตู”ติ.

“เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘ผู้รู้พระพุทธพจน์ย่อมประกอบคำไวพจน์จำนวนมาก’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต เววจโน หาโร.

จบ เววจนหาระ

เมตฺตมฺพุนา สโทโส จ ปรโทโส จ สมฺมติ
เมตฺตาเสเกน สพฺเพสุ สพฺพโตคฺคึ นิวารเย.

จตุรารักขะ. คาถา ๖๒

"ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้ามไฟคือความโกรธในที่ทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์"

๑๑. ปัญญัตติหารวิภังค์

(รายละเอียดปัญญัตติหาระ)

คำเริ่มต้น

[๓๙] ตตฺถ กตโม ปญฺญตฺติหาโร. "เอกํ ภควา ธมฺมํ ปญฺญตฺตีหิ วิวิธาหิ เทเสตี"ติ.

"ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น ปัญญัตติหาระคืออะไร

ตอบว่า : ปัญญัตติหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า เอกํ ภควา ธมฺมํ ปญฺญตฺตีหิ วิวิธาหิ เทเสติ (พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่งด้วยบัญญัตินานัปการ การแสดงเช่นนั้นพึงทราบว่า ชื่อปัญญัตติหาระ)"

ยา ปกติกถาย เทสนา. อยํ นิกฺเขปปญฺญตฺติ.

"เทศนาโดยคำกล่าวทั่วไป ชื่อว่า นิกเขปบัญญัติ (บัญญัติตั้งไว้)"

[ปัญญัตติหาระมิใช่แนวทางในการจำแนกความหมายของบทเป็นพิเศษมีอัสสาทะ เป็นต้น เหมือนเทสนาหาระเป็นต้น แต่เพียงเป็นแนวทางในการจำแนกว่าข้อความไหนแสดงอะไร ปัญญัตติ-หาระนี้ไม่มีขอบเขตในการบัญญัติโดยเฉพาะ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับข้อความที่แสดงนั้นๆ อย่างไรก็ตาม บัญญัติที่ใช้โดยมาก คือ นิกเขปบัญญัติ หมายถึง บัญญัติที่ตั้งข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ เช่น แสดงการตั้งโสดาปัตติมรรคไว้ หรือแสดงการตั้งมรรคเบื้องบนไว้ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ปญฺญตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำแสดงโดยประการต่างๆ = ปกาเรหิ ญาเปตีติ ปญฺญตฺติ (ป บทหน้า + ญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ ปัจจัย)

- คำตั้งไว้โดยไม่ปะปนกัน = อสงฺกรโต ฐเปตีติ ปญฺญตฺติ (ป บทหน้า + ฐป ธาตุ + ติ ปัจจัย)]

บัญญัติในสัจจะ ๔ โดยมีวัฏฏะเป็นหลัก

กา จ ปกติกถาย เทสนา. จตฺตาริ สจฺจานิ. ยถา ภควา อาห “อิทํ ทุกฺขนฺ”ติ. อยํ ปญฺญตฺติ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ ฉนฺนํ ธาตูนํ อฏฺฐารสนฺนํ ธาตูนํ ทฺวาทสนฺนํ อายตนานํ ทสนฺนํ อินฺทฺริยานํ นิกฺเขปปญฺญตฺติ.

“ถามว่า : เทศนาโดยคำกล่าวทั่วไป คืออะไร

ตอบว่า : คือ อริยสัจ ๔ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘อุปาทานขันธ์นี้คือทุกข์’

บัญญัตินี้แสดงการตั้งขันธ์ ๕ ธาตุ ๖ ธาตุ ๑๘ อายตนะ ๑๒ และอินทรีย์ ๑๐ ไว้ [รูปอินทรีย์ ๘ และนามอินทรีย์ ๒ อันได้แก่ มนินทรีย์ และเวทนินทรีย์] (นิกเขปบัญญัติ)”

[ความจริงอินทรีย์มี ๒๒ แต่ในที่นี้รวมโสมนัสสินทรีย์เป็นต้นไว้เป็นเวทนินทรีย์ เพราะมีสภาพเสวยอารมณ์เหมือนกัน และไม่นับศรัทธินทรีย์เป็นต้น เพราะจัดเข้าในมรรค จึงมีอินทรีย์ ๑๐ คือ รูปอินทรีย์ ๘ อันได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ พร้อมทั้งนามอินทรีย์ ๒ อันได้แก่ มนินทรีย์ และเวทนินทรีย์]

กพฬีกาเร เจ ภิกฺขเว อาหาเร อตฺถิ ราโค, อตฺถิ นนฺที, อตฺถิ ตณฺหา, ปติฏฺฐิตํ ตตฺถ วิญฺญาณํ วิรูฬฺหํ. ยตฺถ ปติฏฺฐิตํ วิญฺญาณํ วิรูฬฺหํ, อตฺถิ ตตฺถ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ. ยตฺถ อตฺถิ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ, อตฺถิ ตตฺถ สงฺขารานํ วุทฺธิ. ยตฺถ อตฺถิ สงฺขารานํ วุทฺธิ, อตฺถิ ตตฺถ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ. ยตฺถ อตฺถิ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ, อตฺถิ ตตฺถ อายตึ ชาติ-ชรามรณํ. ยตฺถ อตฺถิ อายตึ ชาติชรามรณํ, สโสกํ ตํ ภิกฺขเว สทรํ สอุปายาสนฺติ วทามิ.[๑๘๒]”

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าความยินดี ความเพลิดเพลิน ความอยากมีอยู่ในกพฬีการา-หาร วิญญาณก็ตั้งอยู่งอกงามในที่นั้น วิญญาณตั้งอยู่งอกงามในที่ใด ความปรากฏแห่งรูปนามย่อมมีในที่นั้น ความปรากฏแห่งรูปนามย่อมมีในที่ใด ความเจริญแห่งสังขารย่อมมีในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารย่อมมีในที่ใด การเกิดขึ้นในภพใหม่ย่อมมีในที่นั้น การเกิดขึ้นในภพใหม่ย่อมมีในที่ใด ชาติ ชรา และมรณะย่อมมีต่อไปในที่นั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกที่นั้นว่า

มีความโศก มีความยุ่งยาก มีความคับแค้น'"

[คำว่า กพฬีการาหาร (อาหารคือคำข้าว) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ โดยกล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็น การกล่าวถึงคำข้าวอันเป็นที่ตั้งของโอชา แต่เจตนาหมายถึงโอชาอันเป็นสิ่งที่อาศัย

ความยินดีมีอยู่ในกพฬีการาหารด้วยอำนาจของอนุสัยกิเลส เพราะยังละความยินดีด้วยอริย-มรรคไม่ได้ ส่วนความความเพลิดเพลินและความอยาก มีอยู่ในกพฬีการาหารด้วยอำนาจความต้องการ ปรารถนาที่เป็นปริยุฏฐานกิเลส]

ผสฺเส เจ ภิกฺขเว อาหาเร...มโนสญฺเจตนาย เจ ภิกฺขเว อาหาเร...วิญฺญาเณ เจ ภิกฺขเว อาหาเร อตฺถิ ราโค, อตฺถิ นนฺที, อตฺถิ ตณฺหา, ปติฏฺฐิตํ ตตฺถ วิญฺญาณํ วิรูฬฺหํ. ยตฺถ ปติฏฺฐิตํ วิญฺญาณํ วิรูฬฺหํ, อตฺถิ ตตฺถ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ. ยตฺถ อตฺถิ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ, อตฺถิ ตตฺถ สงฺขารานํ วุฑฺฒิ. ยตฺถ อตฺถิ สงฺขารานํ วุฑฺฒิ, อตฺถิ ตตฺถ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ. ยตฺถ อตฺถิ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ, อตฺถิ ตตฺถ อายตึ ชาติชรามรณํ. ยตฺถ อตฺถิ อายตึ ชาติชรามรณํ, สโสกํ ตํ ภิกฺขเว สทรํ สอุปายาสนฺติ วทามิ. อยํ ปภวปญฺญตฺติ ทุกฺขสฺส จ สมุทยสฺส จ.[๑๘๓]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าความยินดี ความเพลิดเพลิน ความอยากมีอยู่ในผัสสาหาร ...มโนสัญเจตนาหาร...วิญญาณาหาร วิญญาณก็ตั้งอยู่งอกงามในที่นั้น วิญญาณตั้งอยู่งอกงาม ในที่ใด ความปรากฏแห่งรูปนามย่อมมีในที่นั้น ความปรากฏแห่งรูปนามย่อมมีในที่ใด ความ เจริญแห่งสังขารย่อมมีในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารย่อมมีในที่ใด การเกิดขึ้นในภพใหม่ ย่อมมีในที่นั้น การเกิดขึ้นในภพใหม่ย่อมมีในที่ใด ชาติ ชรา และมรณะย่อมมีต่อไปในที่นั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกที่นั้นว่า มีความโศก มีความยุ่งยาก มีความคับแค้น"

บัญญัตินี้แสดงเหตุแห่งทุกข์และสมุทัย (ปภวบัญญัติ) [เพราะแสดงว่าวิปากวัฏและ สังขารมีตัณหาเป็นปัจจัย]"

บัญญัติในสัจจะ ๔ โดยมีวิวัฏฏะเป็นหลัก

กพฬีกาเร เจ ภิกฺขเว อาหาเร นตฺถิ ราโค, นตฺถิ นนฺที, นตฺถิ ตณฺหา, อปฺปติฏฺฐิตํ ตตฺถ วิญฺญาณํ อวิรูฬฺหํ. ยตฺถ อปฺปติฏฺฐิตํ วิญฺญาณํ อวิรูฬฺหํ, นตฺถิ ตตฺถ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ. ยตฺถ นตฺถิ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ, นตฺถิ ตตฺถ สงฺขารานํ วุฑฺฒิ. ยตฺถ นตฺถิ สงฺขารานํ วุฑฺฒิ, นตฺถิ ตตฺถ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ. ยตฺถ นตฺถิ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ, นตฺถิ ตตฺถ อายตึ ชาติชรามรณํ. ยตฺถ นตฺถิ อายตึ ชาติชรามรณํ, อโสกํ ตํ ภิกฺขเว อทรํ อนุปายาสนฺติ วทามิ.[๑๘๔]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าความยินดี ความเพลิดเพลิน ความอยาก ไม่มีอยู่ในกพฬีการาหาร [เพราะละโดยเด็ดขาดด้วยอรหัตตมรรค] วิญญาณก็ไม่ตั้งอยู่ ไม่งอกงามในที่นั้น [เพราะวิญญาณไม่สามารถยังกรรมให้แล่นไปแล้วชักปฏิสนธิมาให้] วิญญาณไม่ตั้งอยู่ ไม่งอกงามในที่ใด ความปรากฏแห่งรูปนามย่อมไม่มีในที่นั้น ความปรากฏแห่งรูปนามย่อมไม่มีในที่ใด ความเจริญแห่งสังขารย่อมไม่มีในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารย่อมไม่มีในที่ใด การเกิดขึ้นในภพใหม่ย่อมไม่มีในที่นั้น การเกิดขึ้นในภพใหม่ย่อมไม่มีในที่ใด ชาติ ชรา และมรณะย่อมไม่มีต่อไปในที่นั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกที่นั้นว่า ไม่มีความโศก ไม่มีความยุ่งยาก ไม่มีความคับแค้น'"

ผสฺเส เจ ภิกฺขเว อาหาเร...มโนสญฺเจตนาย เจ ภิกฺขเว อาหาเร...วิญฺญาเณ เจ ภิกฺขเว อาหาเร นตฺถิ ราโค, นตฺถิ นนฺที, นตฺถิ ตณฺหา, อปฺปติฏฺฐิตํ ตตฺถ วิญฺญาณํ อวิรูฬฺหํ. ยตฺถ อปฺปติฏฺฐิตํ วิญฺญาณํ อวิรูฬฺหํ, นตฺถิ ตตฺถ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ. ยตฺถ นตฺถิ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ, นตฺถิ ตตฺถ สงฺขารานํ วุฑฺฒิ. ยตฺถ นตฺถิ สงฺขารานํ วุฑฺฒิ, นตฺถิ ตตฺถ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ. ยตฺถ นตฺถิ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ, นตฺถิ ตตฺถ อายตึ ชาติชรามรณํ. ยตฺถ นตฺถิ อายตึ ชาติชรามรณํ, อโสกํ ตํ ภิกฺขเว อทรํ อนุปายาสนฺติ วทามิ.[๑๘๕]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าความยินดี ความเพลิดเพลิน ความอยากไม่มีอยู่ในผัสสาหาร ...มโนสัญเจตนาหาร...วิญญาณาหาร วิญญาณก็ไม่ตั้งอยู่ ไม่งอกงามในที่นั้น วิญญาณไม่ตั้งอยู่ ไม่งอกงามในที่ใด ความปรากฏแห่งรูปนามย่อมไม่มีในที่นั้น ความปรากฏแห่งรูปนาม

ย่อมไม่มีในที่ใด ความเจริญแห่งสังขารย่อมไม่มีในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารย่อมไม่มีในที่ใด การเกิดขึ้นในภพใหม่ย่อมไม่มีในที่นั้น การเกิดขึ้นในภพใหม่ย่อมไม่มีในที่ใด ชาติ ชรา และมรณะย่อมไม่มีต่อไปในที่นั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกที่นั้นว่า ไม่มีความโศก ไม่มีความยุ่งยาก ไม่มีความคับแค้น”

อยํ ปริญฺญาปญฺญตฺติ ทุกฺขสฺส, ปหานปญฺญตฺติ สมุทยสฺส, ภาวนาปญฺญตฺติ มคฺคสฺส, สจฺฉิกิริยาปญฺญตฺติ นิโรธสฺส.

“บัญญัตินี้แสดงการกำหนดรู้ทุกข์ (ปริญญาบัญญัติ), แสดงการละสมุทัย (ปหาน-บัญญัติ), แสดงการอบรมมรรค (ภาวนาบัญญัติ) และแสดงการกระทำนิโรธให้แจ้ง (สัจฉิ-กิริยาบัญญัติ)”

บัญญัติในสัจจะ ๔ โดยมีการหยั่งรู้เป็นหลัก

[๔๐] สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ. อปฺปมตฺโต นิปโก สโต สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ. กิญฺจ ยถาภูตํ ปชานาติ. “จกฺขุ อนิจฺจนฺ”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “รูปา อนิจฺจา”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ “จกฺขุวิญฺญาณํ อนิจฺจนฺ”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “จกฺขุสมฺผสฺโส อนิจฺโจ”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมฺปิ อนิจฺจนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๑๘๖]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุผู้ไม่ประมาท มีปัญญา มีสติ มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ตามความเป็นจริง เธอย่อมรู้ตามความเป็นจริงอย่างไร เธอย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า จักษุไม่เที่ยง รูปไม่เที่ยง จักขุวิญญาณไม่เที่ยง จักขุสัมผัสไม่เที่ยง และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ หรือวางเฉยที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง’”

“โสตํ...ฆานํ...ชิวฺหา...กาโย...“มโน อนิจฺโจ”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “ธมฺมา อนิจฺจา”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “มโนวิญฺญาณํ อนิจฺจนฺ”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “มโนสมฺผสฺโส อนิจฺโจ”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. ยมฺปิทํ มโนสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมฺปิ อนิจฺจนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๑๘๗]

"เธอย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า โสตะ...ฆานะ...ชิวหา...กาย...ใจ ไม่เที่ยง ธรรมา-รมณ์ไม่เที่ยง มโนวิญญาณไม่เที่ยง มโนสัมผัสไม่เที่ยง และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ หรือวางเฉย ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง"

อยํ ภาวนาปญฺญตฺติ มคฺคสฺส, ปริญฺญาปญฺญตฺติ ทุกฺขสฺส, ปหานปญฺญตฺติ สมุทยสฺส, สจฺฉิกิริยาปญฺญตฺติ นิโรธสฺส.

"บัญญัตินี้แสดงการอบรมมรรค (ภาวนาบัญญัติ), แสดงการกำหนดรู้ทุกข์ (ปริญญา-บัญญัติ), แสดงการละสมุทัย (ปหานบัญญัติ) และแสดงการกระทำนิโรธให้แจ้ง (สัจฉิกิริยา-บัญญัติ)"

รูปํ ราธ วิกิรถ วิธมถ วิทฺธํเสถ วิกีฬนิยํ กโรถ, ปญฺญาย ตณฺหกฺขยาย ปฏิปชฺชถ. ตณฺหกฺขยา ทุกฺขกฺขโย, ทุกฺขกฺขยา นิพฺพานํ. เวทนํ...สญฺญํ...สงฺขาเร...วิญฺญาณํ วิกิรถ วิธมถ วิทฺธํเสถ วิกีฬนิยํ กโรถ, ปญฺญาย ตณฺหกฺขยาย ปฏิปชฺชถ. ตณฺหกฺขยา ทุกฺขกฺขโย, ทุกฺขกฺขยา นิพฺพานํ.[๑๘๘]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรราธะ เธอจงรื้อ จงกำจัด จงทำลาย จงทำรูปให้เป็นของน่าพอใจไม่ได้ จงปฏิบัติเพื่อความสิ้นตัณหาด้วยปัญญา เพราะตัณหาสิ้นทุกข์จึงสิ้นไป เพราะทุกข์สิ้นจึงเป็นนิพพาน...เวทนา...สัญญา...สังขาร...เธอจงรื้อ จงกำจัด จงทำลาย จงทำวิญญาณให้เป็นของน่าพอใจไม่ได้ จงปฏิบัติเพื่อความสิ้นตัณหาด้วยปัญญา เพราะตัณหาสิ้นทุกข์จึงสิ้นไป เพราะทุกข์สิ้นจึงเป็นนิพพาน"

อยํ นิโรธปญฺญตฺติ นิโรธสฺส, นิพฺพิทาปญฺญตฺติ อสฺสาทสฺส, ปริญฺญาปญฺญตฺติ ทุกฺขสฺส, ปหานปญฺญตฺติ สมุทยสฺส, ภาวนาปญฺญตฺติ มคฺคสฺส, สจฺฉิกิริยาปญฺญตฺติ นิโรธสฺส.

"บัญญัตินี้แสดงความดับแห่งนิโรธ (นิโรธบัญญัติ), แสดงความเบื่อหน่ายแห่งความพอใจ (นิพพิทาบัญญัติ), แสดงการกำหนดรู้ทุกข์ (ปริญญาบัญญัติ), แสดงการละสมุทัย (ปหานบัญญัติ), แสดงการอบรมมรรค (ภาวนาบัญญัติ) และแสดงการกระทำนิโรธให้แจ้ง (สัจฉิกิริยาบัญญัติ)"

บัญญัติในสัจจะ ๔ โดยมีอุปาทานขันธ์เป็นหลัก

โส “อิทํ ทุกฺขนฺ”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “อยํ ทุกฺขสมุทโย”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “อยํ ทุกฺขนิโรโธ”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ภิกษุนั้นย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า อุปาทานขันธ์นี้คือทุกข์ ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า ตัณหานี้คือเหตุเกิดของทุกข์ ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า นิพพานนี้คือความดับทุกข์ ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า อริยมรรคนี้คือทางแห่งความดับทุกข์’”

อยํ ปฏิเวธปญฺญตฺติ สจฺจานํ, นิกฺเขปปญฺญตฺติ ทสฺสนภูมิยา, ภาวนาปญฺญตฺติ มคฺคสฺส, สจฺฉิกิริยาปญฺญตฺติ โสตาปตฺติผลสฺส.

“บัญญัตินี้แสดงการแทงตลอดอริยสัจ ๔ (ปฏิเวธบัญญัติ), แสดงการตั้งโสดาปัตติมรรคไว้ (นิกเขปบัญญัติ), แสดงการอบรมมรรค (ภาวนาบัญญัติ) และแสดงการกระทำโสดาปัตติผลให้แจ้ง (สัจฉิกิริยาบัญญัติ)”

โส “อิเม อาสวา”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “อยํ อาสวสมุทโย”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “อยํ อาสวนิโรโธ”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “อยํ อาสวนิโรธคามินี ปฏิปทา”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. “อิเม อาสวา อเสสํ นิรุชฺฌนฺตี”ติ ยถาภูตํ ปชานาติ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ภิกษุนั้นย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า ธรรมเหล่านี้คืออาสวะ ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า ตัณหานี้คือเหตุเกิดของอาสวะ ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า นิพพานนี้คือความดับอาสวะ ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้คือทางแห่งความดับอาสวะ’”

อยํ อุปฺปาทปญฺญตฺติ ขเยญาณสฺส, โอกาสปญฺญตฺติ อนุปฺปาเทญาณสฺส, ภาวนาปญฺญตฺติ มคฺคสฺส, ปริญฺญาปญฺญตฺติ ทุกฺขสฺส, ปหานปญฺญตฺติ สมุทยสฺส, อารมฺภปญฺญตฺติ วีริยินฺทฺริยสฺส, อาหฏนาปญฺญตฺติ อาสาฏิกานํ, นิกฺเขปปญฺญตฺติ ภาวนาภูมิยา, อภินิฆาตปญฺญตฺติ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ.

“บัญญัตินี้แสดงความเกิดขึ้นแห่งญาณในความสิ้นกิเลส (อุปปาทบัญญัติ), แสดงที่ตั้งแห่งญาณในความไม่เกิดกิเลส (โอกาสบัญญัติ), แสดงการอบรมมรรค (ภาวนาบัญญัติ), แสดงการกำหนดรู้ทุกข์ (ปริญญาบัญญัติ), แสดงการละสมุทัย (ปหานบัญญัติ), แสดงความเพียรแห่งวิริยินทรีย์ (อารัมภบัญญัติ), แสดงการนำออกแห่งกิเลสดุจไข่ขาง (อาหฏนา-บัญญัติ) แสดงการตั้งมรรคเบื้องบนไว้ (นิกเขปบัญญัติ) และแสดงการทำลายอกุศลธรรมอันต่ำทราม (อภินิฆาตบัญญัติ)”

[ไข่ขาง คือ ไข่แมลงวันในแผลของวัวควาย กิเลสก็เหมือนไข่ขางที่ทำให้เหล่าสัตว์พินาศย่อยยับไป]

บัญญัติในสัจจะ ๔ โดยมีรอบ ๓ เป็นหลัก

[๔๑] “อิทํ ทุกฺขนฺ”ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ, ญาณํ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทิ, “อยํ ทุกฺขสมุทโย”ติ เม ภิกฺขเว...“อยํ ทุกฺขนิโรโธ”ติ เม ภิกฺขเว...“อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา”ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ, ญาณํ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทิ.[๑๘๙]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดแล้ว ญาณได้เกิดแล้ว ปัญญาได้เกิดแล้ว วิชชาได้เกิดแล้ว แสงสว่างได้เกิดแล้ว แก่ตถาคตในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อนว่า อุปาทาน-ขันธ์ห้านี้คือทุกข์...ตัณหานี้คือเหตุเกิดของทุกข์...พระนิพพานนี้คือความดับทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดแล้ว ญาณได้เกิดแล้ว ปัญญาได้เกิดแล้ว วิชชาได้เกิดแล้ว แสงสว่างได้เกิดแล้ว แก่ตถาคตในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อนว่า อริยมรรคนี้คือทางแห่งความดับทุกข์’”

อยํ เทสนาปญฺญตฺติ สจฺจานํ, นิกฺเขปปญฺญตฺติ สุตมยิยา ปญฺญาย, สจฺฉิกิริยา-ปญฺญตฺติ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยสฺส, ปวตฺตนาปญฺญตฺติ ธมฺมจกฺกสฺส.

“บัญญัตินี้แสดงเทศนาแห่งสัจจะทั้งหลาย (เทศนาบัญญัติ), แสดงการตั้งสุตมยปัญญาไว้ (นิกเขปบัญญัติ), แสดงการกระทำอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ให้แจ้ง (สัจฉิกิริยาบัญญัติ) และแสดงการดำเนินไปแห่งธรรมจักร (ปวัตตนาบัญญัติ)”

[รอบ ๓ ในเรื่องนี้ คือ การรู้ว่าอุปาทานขันธ์เป็นทุกข์ การรู้ว่าควรกำหนดรู้ทุกข์ และการรู้ว่าได้กำหนดรู้ทุกข์แล้ว เป็นต้น

คำว่า จกฺขุํ (ดวงตา) ญาณํ (ญาณ) ปญฺญา (ปัญญา) วิชฺชา (วิชชา) และ โอโลโก (แสงสว่าง) เป็นคำไวพจน์ที่ใช้ตามหลักของเววจนหาระ ความจริงแล้วปัญญาชื่อว่า ดวงตา เพราะเป็นสภาวะเห็น, ชื่อว่า ญาณ เพราะเป็นสภาวะรู้ตามความเป็นจริง, ชื่อว่า ปัญญา เพราะเป็นสภาวะแทงตลอด, ชื่อว่า วิชชา เพราะเป็นสภาวะกระทำให้แจ้ง และชื่อว่า แสงสว่าง เพราะเป็นสภาวะส่องสว่าง]

“ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขํ ปริญฺเญยฺยนฺ”ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ, ญาณํ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทิ. “โส โข ปนายํ ทุกฺขสมุทโย ปหาตพฺโพ”ติ เม ภิกฺขเว... “โส โข ปนายํ ทุกฺขนิโรโธ สจฺฉิกาตพฺโพ”ติ เม ภิกฺขเว...“สา โข ปนายํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา ภาเวตพฺพา”ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ, ญาณํ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทิ.[๑๙๐]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดแล้ว ญาณได้เกิดแล้ว ปัญญาได้เกิดแล้ว วิชชาได้เกิดแล้ว แสงสว่างได้เกิดแล้ว แก่ตถาคตในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทุกข์นั้นเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้...เหตุเกิดของทุกข์นั้นเป็นธรรมที่ควรละ...ความดับทุกข์นั้นเป็นธรรมที่ควรรู้แจ้ง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดแล้ว ญาณได้เกิดแล้ว ปัญญาได้เกิดแล้ว วิชชาได้เกิดแล้ว แสงสว่างได้เกิดแล้ว แก่ตถาคตในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อนว่า ทางแห่งความดับทุกข์นั้นเป็นธรรมที่ควรอบรม”

อยํ ภาวนาปญฺญตฺติ มคฺคสฺส, นิกฺเขปปญฺญตฺติ จินฺตามยิยา ปญฺญาย, สจฺฉิกิริยาปญฺญตฺติ อญฺญินฺทฺริยสฺส.

“บัญญัตินี้แสดงการอบรมมรรค (ภาวนาบัญญัติ), แสดงการตั้งจินตามยปัญญาไว้ (นิกเขปบัญญัติ) และแสดงการกระทำอัญญินทรีย์ให้แจ้ง (สัจฉิกิริยาบัญญัติ)”

“ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขํ ปริญฺญาตนฺ”ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ, ญาณํ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทิ. “โส โข ปนายํ ทุกฺขสมุทโย ปหีโน”ติ เม ภิกฺขเว...“โส โข ปนายํ ทุกฺขนิโรโธ สจฺฉิกโต”ติ เม ภิกฺขเว...“สา โข ปนายํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา ภาวิตา”ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ, ญาณํ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทิ.[๑๙๑]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดแล้ว ญาณได้เกิดแล้ว ปัญญาได้เกิดแล้ว วิชชาได้เกิดแล้ว แสงสว่างได้เกิดแล้ว แก่ตถาคตในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อนว่า เราได้กำหนดรู้ทุกข์นั้นแล้ว...เราได้ละเหตุเกิดของทุกข์นั้นแล้ว...เราได้รู้แจ้งความดับทุกข์นั้นแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดแล้ว ญาณได้เกิดแล้ว ปัญญาได้เกิดแล้ว วิชชาได้เกิดแล้วแสงสว่างได้เกิดแล้ว แก่ตถาคตในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อนว่า เราได้อบรมทางแห่งความดับทุกข์นั้นแล้ว’”

อยํ ภาวนาปญฺญตฺติ มคฺคสฺส, นิกฺเขปปญฺญตฺติ ภาวนามยิยา ปญฺญาย, สจฺฉิกิริยาปญฺญตฺติ อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยสฺส, ปวตฺตนาปญฺญตฺติ ธมฺมจกฺกสฺส.

“บัญญัตินี้แสดงการอบรมมรรค (ภาวนาบัญญัติ), แสดงการตั้งภาวนามยปัญญาไว้ (นิกเขปบัญญัติ), แสดงการกระทำอัญญาตาวินทรีย์[คือปัญญาในอรหัตตผล]ให้แจ้ง (สัจฉิกิริยาบัญญัติ) และแสดงการดำเนินไปแห่งธรรมจักร (ปวัตตนาบัญญัติ)”

อุทาหรณ์ของการแสดงบัญญัติในพระบาลี ๑

“ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ
อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต อภินฺทิ กวจมิวตฺตสมฺภวนฺ”ติ.[๑๙๒]

“พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

'พระมุนีหยั่งเห็นอยู่[รู้เห็น]พระนิพพานแล้ว ได้สละกรรมที่ปรุงแต่ง
ภพซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งขันธ์] เป็นผู้มีความยินดีในภายใน[ด้วยวิปัสสนา]
มีจิตมั่นคง[ด้วยสมถะ] กำจัดกิเลสดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น'"

[คาถานี้มีคำแปล ๒ นัย ตามหลักอลังการเรียกว่า สิเลสาลังการ คือ อลังการแนบชิด หมายถึง มีความหมายแนบชิดกันเป็นสองนัย คำแปลข้างต้นเป็นนัยหลัง คำแปลตามนัยแรกว่า "พระมุนีได้สละกามาวจรกรรมและมหัคคตกรรม ซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งภพ] อันเป็นเครื่องปรุงแต่งภพ เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง กำจัดกิเลสที่เกิดขึ้นในตนดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น"

ตามนัยนี้ คำว่า ตุล สำเร็จรูปมาจาก ตุล ธาตุ (ตุลเน = กำหนด) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตุลียเต ปริจฺฉิชฺชเตติ ตุลํ (ตุละ คือ กรรมที่กำหนดได้) ตุล ศัพท์หมายถึง กามาวจร-กรรมที่กำหนดได้ เพราะประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป อีกนัยหนึ่ง คำว่า ตุล แปลว่า กรรมเสมอกัน คือ กรรมที่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน หมายถึง กามาวจรกรรม ตามนัยนี้จัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย ตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้

คำว่า อตุล หมายถึง มหัคคตกรรม มีความหมาย ๒ ประการ ตามรูปวิเคราะห์ของ ตุล ศัพท์ คือ

๑. กรรมที่กำหนดไม่ได้ด้วยโลกิยกรรมอื่น = น ตุลนฺติ อตุลํ (นนิปาตบุรพบท กรรมธารย-สมาส)

๒. กรรมที่ไม่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน = นตฺถิ ตุลํ อสฺสาติ อตุลํ (นนิปาตบุรพบท พหุพพีหิสมาส)

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า ตุล หมายถึง กามาวจรกรรมและรูปาวจรกรรม ส่วน อตุล หมายถึง อรูปาวจรกรรม หรือ ตุล หมายถึง กรรมที่มีวิบากน้อย ส่วน อตุล หมายถึง กรรมที่มีวิบากมาก

คำว่า สมฺภว สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ภู ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภวติ เอเตนาติ สมฺภวํ (สัมภวะ คือ เหตุเกิด[แห่งภพ])

คำว่า ภวสงฺขาร มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺขโรตีติ สงฺขาโร, ภวํ สงฺขาโร ภวสงฺขาโร (ภวสังขาระ คือ เครื่องปรุงแต่งภพ)

รูปวิเคราะห์ตามนัยหลัง แยกรากศัพท์ต่างจากนัยแรก คือ

คำว่า ตุล สำเร็จรูปมาจาก ตุล ธาตุ + เณ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตุเลตีติ ตุลํ (ตุละ คือ ผู้หยั่งเห็นอยู่) บทนี้ลงปฐมาวิภัตติเป็นอัพภันตรกิริยาของ อวสฺสชิ ตามนัยแรกลงทุติยาวิภัตติ เป็นกรรมของ อวสฺสชิ

คำว่า อตุล คือ พระนิพพาน มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ตุลํ อสฺสาติ อตุลํ (อตุละ คือ ธรรมที่ไม่มีธรรมอื่นเสมอเหมือน) บทนี้เป็นกรรมของปาฐเสสะว่า ทิสฺวา

คำว่า สมฺภว และ ภวสงฺขาร ตามนัยหลังนี้ มีรูปวิเคราะห์เหมือนนัยแรก แต่ สมฺภว ตามนัยหลังหมายถึง เหตุเกิดแห่งขันธ์ ส่วนตามนัยแรกมายถึง เหตุเกิดแห่งภพ

คำว่า อตฺตสมฺภว ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตนิ สมฺภวํ อตฺตสมฺภวํ (อัตตสัมภวะ คือ สภาวะที่เกิดในตน) หมายถึง กิเลส คำนี้เป็นคำไวพจน์ของกิเลส เพราะกิเลสเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตน ตามนัยหลังนี้จัดเป็นทัพพศัพท์ คือ ศัพท์แสดงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งในที่นี้แสดงถึงกิเลส ส่วนตามนัยแรกมีรูปวิเคราะห์เหมือนกัน แต่จัดเป็นคุณศัพท์ คือ ศัพท์ขยายศัพท์อื่น แปลว่า “อันเกิดขึ้นภายในตน” หมายถึง กิเลส]

“ตุลนฺ”ติ สงฺขารธาตุ. “อตุลนฺ”ติ นิพฺพานธาตุ, “ตุลมตุลญฺจ สมฺภวนฺ”ติ อภิญฺญาปญฺญตฺติ สพฺพธมฺมานํ. นิกฺเขปปญฺญตฺติ ธมฺมปฏิสมฺภิทาย. “ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนี”ติ ปริจฺจาคปญฺญตฺติ สมุทยสฺส. ปริญฺญาปญฺญตฺติ ทุกฺขสฺส. “อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต”ติ ภาวนาปญฺญตฺติ กายคตาย สติยา. ฐิติปญฺญตฺติจิตฺเตกคฺคตาย. “อภินฺทิ กวจมิวตฺตสมฺภวนฺ”ติ อภินิพฺพิทาปญฺญตฺติ จิตฺตสฺส, อุปาทานปญฺญตฺติ สพฺพญฺญุตาย, ปทาลนาปญฺญตฺติ อวิชฺชณฺฑโกสานํ. เตนาห ภควา “ตุลมตุลญฺจ สมฺภวนฺ”ติ.

“คำว่า ตุลํ (หยั่งเห็นอยู่) คือ สังขารธาตุ

คำว่า อตุลํ (พระนิพพาน) คือ นิพพานธาตุ

คำว่า ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ (พระมุนีหยั่งเห็นอยู่ รู้เห็นโทษในภพและอานิสงส์ของพระนิพพานแล้ว) เป็นบัญญัติแสดงการรู้ยิ่งธรรมทั้งปวง (อภิญญาบัญญัติ) [เพราะไม่มีธรรมที่ควรรู้ยิ่งซึ่งพ้นไปจากสังขตธาตุและอสังขตธาตุ] และแสดงการตั้งธรรมปฏิสัมภิทาไว้ (นิกเขปบัญญัติ) [เพราะกล่าวถึงธรรมปฏิสัมภิทา]

คำว่า ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ (พระมุนีได้สละกรรมที่ปรุงแต่งภพ) เป็นบัญญัติแสดง

การละสมุทัย (ปริจจาคบัญญัติ) [โดยหมายถึงธรรมฝ่ายสมุทัยในกรรมที่ปรุงแต่งภพ] และแสดงการกำหนดรู้ทุกข์ (ปริญญาบัญญัติ) [โดยความเป็นธรรมฝ่ายทุกขสัจ]

คำว่า อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต (เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง) เป็นบัญญัติแสดงการเจริญสติที่เป็นไปในกองรูป (ภาวนาบัญญัติ) [โดยเนื่องด้วยความเป็นผู้ยินดีในภายในซึ่งกอปรด้วยความตั้งมั่น] และแสดงความตั้งมั่นแห่งจิต (ฐิติบัญญัติ) [โดยเนื่องด้วยความตั้งมั่นที่กอปรด้วยความเป็นผู้ยินดีในภายใน]

คำว่า อภินฺทิ กวจมิวตฺตสมฺภวํ (กำจัดกิเลสดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น) เป็นบัญญัติแสดงความเบื่อหน่ายแห่งจิต[ด้วยการปลงอายุสังขาร] (อภินิพพิทาบัญญัติ), แสดงการถือเอาความเป็นพระสัพพัญญู (อุปาทานบัญญัติ) และแสดงการทำลายกระเปาะไข่ (ปทาลนาบัญญัติ)

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘พระมุนีหยั่งเห็นอยู่ รู้เห็นโทษในภพและอานิสงส์ของพระนิพพานแล้ว’ เป็นต้น”

อุทาหรณ์ของการแสดงบัญญัติในพระบาลี ๒

“โย ทุกฺขมทฺทกฺขิ ยโตนิทานํ
กาเมสุ โส ชนฺตุ กถํ นเมยฺย
กามา หิ โลเก สงฺโคติ ญตฺวา
เตสํ สตีมา วินยาย สิกฺเข”ติ.[๑๙๓]

“พระผู้มีพระภาคตรัสกะมารว่า

‘บุคคลใด[ผู้ปรารภวิปัสสนา]เห็นทุกข์และตัณหาอันเป็นเหตุเกิดของทุกข์ เขาพึงน้อมไปในกามได้อย่างไร เพราะเขารู้ว่ากามเป็นเครื่องผูกในโลก เป็นผู้มีสติ พึงศึกษาเพื่อกำจัดกามเหล่านั้น’”

[หิ ศัพท์ในบาทที่ ๓ เป็นการณโชตกะ คือ ศัพท์แสดงเหตุ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า กสฺมา. กามา หิ โลเก สงฺโคติ ญตฺวา (ถามว่า เพราะอะไร ตอบว่า เพราะเขารู้ว่ากามเป็นเครื่องผูกในโลก) หิ ศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ ท่านมักขยายด้วยคำแสดงเหตุว่า กสฺมา หรือ ยสฺมา]

“โย ทุกฺขนฺ”ติ เววจนปญฺญตฺติ จ ทุกฺขสฺส ปริญฺญาปญฺญตฺติ จ. “ยโตนิทานนฺ”ติ ปภวปญฺญตฺติ จ สมุทยสฺส ปหานปญฺญตฺติ จ. “อทฺทกฺขี”ติ เววจนปญฺญตฺติ จ ญาณจกฺขุสฺส ปฏิเวธปญฺญตฺติ จ. “กาเมสุ โส ชนฺตุ กถํ นเมยฺยา”ติ เววจนปญฺญตฺติ จ กามตณฺหาย อนภินิเวสปญฺญตฺติ จ.“กามา หิ โลเก สงฺโคติ ญตฺวา”ติ ปจฺจตฺถิกโต ทสฺสนปญฺญตฺติ กามานํ. กามา หิ องฺคารกาสูปมา มํสเปสูปมา ปาวกกปฺปา ปปาตอุรโคปมา จ. “เตสํ สตีมา”ติ อปจยปญฺญตฺติ ปหานาย, นิกฺเขปปญฺญตฺติ กายคตาย สติยา, ภาวนาปญฺญตฺติ มคฺคสฺส. “วินยาย สิกฺเข”ติ ปฏิเวธปญฺญตฺติ ราควินยสฺส โทสวินยสฺส โมหวินยสฺส. “ชนฺตู”ติ เววจนปญฺญตฺติ โยคิสฺส. ยทา หิ โยคี “กามา สงฺโค”ติ ปชานาติ. โส กามานํ อนุปฺปาทาย กุสเล ธมฺเม อุปฺปาทยติ, โส อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อุปฺปาทาย วายมติ. อยํ วายามปญฺญตฺติ อปฺปตฺตสฺส ปตฺติยา, นิกฺเขปปญฺญตฺติ โอรมตฺติกาย อสนฺตุฏฺฐิยา. ตตฺถ โส อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ฐิติยา วายมตีติ อยํ อปฺปมาทปญฺญตฺติ ภาวนาย, นิกฺเขปปญฺญตฺติ วีริยินฺทฺริยสฺส อารกฺขปญฺญตฺติ กุสลานํ ธมฺมานํ, ฐิติปญฺญตฺติ อธิจิตฺตสิกฺขาย. เตนาห ภควา “โย ทุกฺขมทฺทกฺขิ ยโตนิทานนฺ”ติ.

“คำว่า โย ทุกฺขํ (บุคคลใดเห็นทุกข์) เป็นบัญญัติแสดงคำไวพจน์[ของขันธ์เป็นต้น] (เววจนบัญญัติ) และแสดงการกำหนดรู้ทุกข์ (ปริญญาบัญญัติ)

คำว่า ยโตนิทานํ (ตัณหาอันเป็นเหตุเกิดของทุกข์) เป็นบัญญัติแสดงเหตุเกิด (ปภวบัญญัติ) และแสดงการละสมุทัย (ปหานบัญญัติ)

คำว่า อทฺทกฺขิ (เห็น) เป็นเววจนบัญญัติ และแสดงการแทงตลอดแห่งญาณจักษุ (ปฏิเวธบัญญัติ)

คำว่า กาเมสุ โส ชนฺตุ กถํ นเมยฺย (เขาพึงน้อมไปในกามได้อย่างไร) เป็นเววจนบัญญัติ และแสดงความไม่ยึดมั่นกามตัณหา (อนภินิเวสบัญญัติ)

คำว่า กามา หิ โลเก สงฺโคติ ญตฺวา (เพราะเขารู้ว่ากามเป็นเครื่องผูกในโลก) เป็นบัญญัติแสดงการรู้เห็นโดยความเป็นข้าศึกของกาม เพราะกามเปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง ชิ้นเนื้อ กองไฟ เหว และงูพิษ (ทัสสนบัญญัติ)

คำว่า เตสํ สติมา (เป็นผู้มีสติ เพื่อกำจัดกามเหล่านั้น) เป็นบัญญัติแสดงการไม่

สั่งสมแห่งการละ (อปจยบัญญัติ), แสดงการตั้งสติที่เป็นไปในกองรูปไว้ (นิกเขปบัญญัติ) และแสดงการอบรมมรรค (ภาวนาบัญญัติ)

คำว่า วินยาย สิกฺเข (พึงศึกษาเพื่อกำจัด) เป็นบัญญัติแสดงการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะ (ปฏิเวธบัญญัติ)

คำว่า ชนฺตุ (บุคคล) เป็นเววจนบัญญัติของพระโยคี โดยแท้จริงแล้ว เมื่อใด พระโยคีรู้ว่า กามเป็นเครื่องผูก เมื่อนั้น เขาย่อมยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้น เพื่อไม่ให้กามเกิดขึ้น เขาย่อมพากเพียรเพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น บัญญัตินี้แสดงความเพียรเพื่อการบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่บรรลุ (วายามบัญญัติ) และแสดงการตั้งความไม่สันโดษที่มีประมาณน้อยไว้ (นิกเขปบัญญัติ) ในเรื่องนั้น เขาย่อมพากเพียรเพื่อความตั้งมั่นแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว บัญญัตินี้แสดงความไม่ประมาทแห่งภาวนา (อัปปมาทบัญญัติ), แสดงการตั้งวิริยินทรีย์ไว้ (นิกเขปบัญญัติ), แสดงการคุ้มครองกุศลธรรม (อารักขบัญญัติ) และแสดงความตั้งมั่นแห่งอธิจิตตสิกขา (ฐิติบัญญัติ)

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘บุคคลใดเห็นทุกข์และตัณหาอันเป็นเหตุเกิดของทุกข์’ เป็นต้น”

[กปฺป ศัพท์ใน ปาวกกปฺปา เป็นคำไวพจน์ของ สทิส ศัพท์ แปลว่า “เหมือน” ดังคำว่า สตฺถุกปฺป (ผู้เหมือนศาสดา) คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงความหมายของ กปฺป ศัพท์ว่า

กปฺโป กาเล ยุเค เลเส ปญฺญตฺติปรมายุสุ
สทิเส ตีสุ สมณ- โวหารกปฺปพินฺทุสุ
สมนฺตตฺเถนฺตรกปฺปา- ทิเก ตกฺเก วิธิมฺหิ จ.[๑๙๔]

“กปฺป ศัพท์ [ปุงลิงค์] ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ‘กาลเวลา ยุค ข้ออ้าง บัญญัติ อายุสูงสุด และเหมือน’ เมื่อเป็นไปในไตรลิงค์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ‘สมณโวหาร กัปปพินทุ รอบด้าน กัปมีอันตรกัปเป็นต้น ความดำริ และการกระทำ’’]

อุทาหรณ์ของการแสดงบัญญัติในพระบาลี ๓

“โมหสมฺพนฺธโน โลโก ภพฺพรูโปว ทิสฺสติ
อุปธิพนฺธโน พาโล ตมสา ปริวาริโต
อสฺสิรี วิย ขายติ ปสฺสโต นตฺถิ กิญฺจนนฺ”ติ.[๑๙๕]

“พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

‘ชาวโลกถูกโมหะผูกไว้ ย่อมปรากฏเหมือนมีรูปที่ดีงาม คนเขลาถูกกิเลสและกรรมผูกไว้ ถูกความมืดหุ้มห่อแล้ว ย่อมปรากฏ[แก่ผู้รู้] เหมือนคนไร้ศรี กิเลสย่อมไม่มีแก่ผู้รู้เห็นอยู่’”

[ตามปกติ บทที่ลง ยุ ปัจจัยที่ใช้เป็นรูปปุงลิงค์ มักลงในกัตตุสาธนะ เช่น โชตโน (ผู้ส่องสว่าง) แต่ในที่นี้ ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ คำว่า โมหสมฺพนฺธโน จึงแปลว่า “ถูกโมหะผูกไว้” ถ้าลง ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ ก็อาจมีรูปว่า โมหสมฺพนฺธิโต อีกนัยหนึ่ง คำว่า โมหสมฺพนฺธโน อาจวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า โมเหน สมฺพนฺธนํ อสฺสาติ โมหสมฺพนฺธโน (โมหสัมพันธนะ คือ ผู้มีการผูกไว้ด้วยโมหะ) หรือมีรูปวิเคราะห์เป็นสมาสและตัทธิตว่า โมเหน สมฺพนฺธนํ โมหสมฺพนฺธนํ, โมหสมฺพนฺธนํ อสฺส อตฺถีติ โมหสมฺพนฺธโน ตามนัยนี้ลง ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต

บทจำนวนมากในภาษาบาลีมีลักษณะเหมือนอย่างนี้ โดยแปลได้ ๒ นัย เช่น สุสีลํ (ศีลงาม), สุสีโล (ผู้มีศีลงาม) คำว่า สุสีลํ มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า โสภนํ สีลํ สุสีลํ ส่วน สุสีโล อาจวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า โสภนํ สีลํ อสฺสาติ สุสีโล หรือลง ณ ปัจจัยโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สุสีลํ อสฺส อตฺถีติ สุสีโล ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาว่า

กมฺมธารยมนฺตตฺถิเยหิ พหุพฺพีหิ ลฆุตโร.[๑๙๖]

“พหุพพีหิสมาสเป็นรูปวิเคราะห์สั้นกว่ากรรมธารยสมาสและอัสสัตถิตัทธิตรวมกัน”]

“โมหสมฺพนฺธโน โลโก”ติ เทสนาปญฺญตฺติ วิปลฺลาสานํ. “ภพฺพรูโปว ทิสฺสตี”ติ วิปรีต-ปญฺญตฺติ โลกสฺส. “อุปธิพนฺธโน พาโล”ติ ปภวปญฺญตฺติ ปาปกานํ อิจฺฉาวจรานํ, กิจฺจปญฺญตฺติ ปริยุฏฺฐานานํ. พลวปญฺญตฺติ กิเลสานํ. วิรูหนาปญฺญตฺติ สงฺขารานํ. “ตมสา ปริวาริโต”ติ เทสนาปญฺญตฺติ อวิชฺชนฺธการสฺส เววจนปญฺญตฺติ จ. “อสฺสิรี วิย ขายตี”ติ ทสฺสนปญฺญตฺติ ทิพฺพจกฺขุสฺส, นิกฺเขปปญฺญตฺติ ปญฺญาจกฺขุสฺส. “ปสฺสโต นตฺถิ กิญฺจนนฺ”ติ ปฏิเวธปญฺญตฺติ

สตฺตานํ, ราโค กิญฺจนํ โทโส กิญฺจนํ โมโห กิญฺจนํ. เตนาห ภควา “โมหสมฺพนฺธโน โลโก”ติ.

“คำว่า โมหสมฺพนฺธโน โลโก (ชาวโลกถูกโมหะผูกไว้) เป็นบัญญัติแสดงวิปัลลาส (เทศนาบัญญัติ) [เพราะถือเอาวิปัลลาสโดยมีโมหะเป็นประธาน]

คำว่า ภพฺพรูโปว ทิสฺสติ (ย่อมปรากฏเหมือนมีรูปที่ดีงาม) เป็นบัญญัติแสดงโดยอาการแปรปรวนของชาวโลก (วิปรีตบัญญัติ)

คำว่า อุปธิพนฺธโน พาโล (คนเขลาถูกกิเลสและกรรมผูกไว้) เป็นบัญญัติแสดงเหตุเกิดของการดำเนินไปแห่งตัณหาที่เลวทราม (ปภวบัญญัติ), แสดงหน้าที่แห่งปริยุฏฐานกิเลส (กิจจบัญญัติ), แสดงความมีกำลังแห่งกิเลส (พลวบัญญัติ) และแสดงการงอกงามแห่งสังขาร [ปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขาร] (วิรูหนาบัญญัติ)

คำว่า ตมสา ปริวาริโต (ถูกความมืดหุ้มห่อแล้ว) เป็นบัญญัติแสดงความมืดคืออวิชชา (เทศนาบัญญัติ) และเววจนบัญญัติ

คำว่า อสฺสิรี วิย ขายติ (ย่อมปรากฏเหมือนคนไร้ศรี) เป็นบัญญัติแสดงการเห็นของทิพยจักษุ (ทัสสนบัญญัติ) และแสดงการตั้งปัญญาจักษุไว้ (นิกเขปบัญญัติ)

คำว่า ปสฺสโต นตฺถิ กิญฺจนํ (กิเลสย่อมไม่มีแก่ผู้รู้เห็นอยู่) เป็นบัญญัติแสดงการแทงตลอดกิเลสเครื่องกังวลของสัตว์ทั้งหลาย (ปฏิเวธบัญญัติ) กิเลสเครื่องกังวล คือ ราคะ โทสะ และโมหะ

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ชาวโลกถูกโมหะผูกไว้’ เป็นต้น”

[คำว่า โมหสมฺพนฺธโน โลโก (ชาวโลกถูกโมหะผูกไว้) หมายถึง ถูกสังโยชน์ ๑๐ ผูกไว้ในวัฏฏสงสาร ในที่นี้ท่านระบุถึงโมหะ เพราะสังโยชน์ ๑๐ มีอวิชชาเป็นมูลเหตุ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ปธานนัย คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่มุ่งให้หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด

คำว่า ภพฺพรูโปว ทิสฺสติ (ย่อมปรากฏเหมือนมีรูปที่ดีงาม) คือ ประกอบด้วยมารยาและสาไถย แสดงตนว่าดีงามน่ายกย่อง

คำว่า อุปธิ ใน อุปธิพนฺธโน พาโล (คนเขลาถูกกิเลสและกรรมผูกไว้) หมายถึง อุปธิคือกิเลสและกรรม ไม่ใช่อุปธิคือขันธ์ (ร่างกาย) เป็นต้น]

อุทาหรณ์ของการแสดงบัญญัติในพระบาลี ๔

"อตฺถิ ภิกฺขเวอชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ. โน เจตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายตี"ติ.[๑๙๗]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้ว การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้ แต่ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ เพราะฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ"

[คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า พระพุทธองค์ตรัสพระดำรัสข้างต้น เพื่อปฏิเสธคำกล่าวผิดของชนผู้ปฏิบัติผิดว่า พระนิพพานไม่มีจริง เพราะไม่ปรากฏสภาวะโดยปรมัตถ์

ประโยคว่า โน เจตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ (ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้ว) แสดงเหตุในการที่พระนิพพานมีอยู่จริง หมายความว่า ถ้าพระนิพพานไม่มีจริง การสลัดสังขตธรรมทั้งหมดออกไปก็มีไม่ได้ แต่อริยมรรคมีองค์ ๘ ดำเนินไปโดยรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วละกิเลสโดยสิ้นเชิง จึงทำให้วัฏฏะ ๓ คือ กรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) วิปากวัฏ (วนเวียนวิบาก) และกิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) ดำเนินต่อไปเพื่อการเวียนตายเวียนเกิดไม่ได้

ความจริงแล้วรูปาวจรธรรมเป็นเครื่องสลัดกามาวจรธรรม และอรูปาวจรธรรมเป็นเครื่องสลัดรูปาวจรธรรม ดังนั้น จึงควรมีสภาวธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นเครื่องสลัดอรูปาวจรธรรมซึ่งจัดเป็นอสังขตธาตุที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง อธิบายว่า วิปัสสนาญาณที่ละกิเลสได้ชั่วขณะมีอารมณ์เป็นสังขตธรรม อนุโลมญาณก็ละกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานไม่ได้ ปัญญาในปฐมฌานเป็นต้นก็มีสมมุติสัจจะเป็นอารมณ์ จึงเพียงข่มกิเลสไว้เท่านั้น ไม่อาจละกิเลสโดยเด็ดขาดได้ แต่อริยมรรคญาณสามารถละกิเลสโดยเด็ดขาด จึงควรมีสภาวธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นอารมณ์ของอริยมรรคญาณซึ่งตรงกันข้ามกับสังขตธรรมและสมมุติ-

สัจจะ ดังนั้น พระนิพพานจึงมีอยู่จริง เพราะเป็นเครื่องสลัดสังขตธรรมออกไป และเป็นอารมณ์ของอริยมรรคที่ละกิเลสโดยเด็ดขาด]

“โน เจตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตนฺ”ติ เทสนาปญฺญตฺติ นิพฺพานสฺส เววจนปญฺญตฺติ จ. “นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถา”ติ เววจนปญฺญตฺติ สงฺขตสฺส อุปนยนปญฺญตฺติ จ. “ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตนฺ”ติ เววจนปญฺญตฺติ นิพฺพานสฺส โชตนาปญฺญตฺติ จ. “ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายตี”ติ อยํ เววจนปญฺญตฺติ นิพฺพานสฺส, นิยฺยานิกปญฺญตฺติ มคฺคสฺส, นิสฺสรณปญฺญตฺติ สํสารโต. เตนาห ภควา “โน เจตํ ภิกฺขเว อภวิสฺสา”ติ.

“คำว่า โน เจตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ (ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้ว) เป็นบัญญัติแสดงพระนิพพาน (เทศนาบัญญัติ) และเววจนบัญญัติ

คำว่า นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ (การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้) เป็นเววจนบัญญัติ และแสดงการน้อมเข้าไปโดยตรงกันข้ามแห่งสังขตธรรม (อุปนยนบัญญัติ)

คำว่า ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ (แต่ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่) เป็นเววจนบัญญัติและแสดงความสำเร็จแห่งนิพพาน (โชตนาบัญญัติ)

คำว่า ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายติ (เพราะฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ) เป็นเววจนบัญญัติของนิพพาน, แสดงการนำออกแห่งมรรค (นิยยานิกบัญญัติ) และแสดงความหลุดพ้นจากสังสารวัฏ (นิสสรณบัญญัติ)”

คำลงท้าย

เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “เอกํ ภควา ธมฺมํ ปญฺญตฺตีหิ วิวิธาหิ เทเสตี”ติ.

“เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดง ธรรมอย่างหนึ่งด้วยบัญญัตินานัปการ’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต ปญฺญตฺติหาโร.

จบ ปัญญัตติหาระ

๑๒. โอตรณหารวิภังค์

(รายละเอียดโอตรณหาระ)

คำเริ่มต้น

[๔๒] ตตฺถ กตโม โอตรโณ หาโร. “โย จ ปฏิจฺจุปฺปาโท”ติ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น โอตรณหาระคืออะไร

ตอบว่า : โอตรณหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า โย จ ปฏิจฺจุปฺปาโท (แนวทางใดย่อมหยั่งลงในปฏิจจสมุปบาท อินทรีย์ ขันธ์ ธาตุ และอายตนะ แนวทางนั้นชื่อว่า โอตรณหาระ)”

ตัวอย่าง ๑

“อุทฺธํ อโธ สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโต
อยํ อหสฺมีติ อนานุปสฺสี
เอวํ วิมุตฺโต อุทตาริ โอฆํ
อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวายา”ติ.[๑๙๘]

“พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

‘ผู้หลุดพ้นแล้วในธาตุชั้นสูง (รูปธาตุและอรูปธาตุ) ธาตุชั้นต่ำ (กามธาตุ) และธาตุทั้งปวง (กามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ) ไม่เห็นว่าอัตภาพนี้เป็นเรา เขาผู้หลุดพ้นแล้วอย่างนี้ได้ข้ามห้วงกิเลสอันตนไม่เคยข้ามเพื่อความไม่เกิดอีก’”

“อุทฺธนฺ”ติ รูปธาตุ จ อรูปธาตุ จ. “อโธ”ติ กามธาตุ. “สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโต”ติ เตธาตุเก อยํ อเสกฺขาวิมุตฺติ. ตานิเยว อเสกฺขานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ. อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา.

"คำว่า อุทฺธํ (ในธาตุชั้นสูง) คือ รูปธาตุ และอรูปธาตุ

คำว่า อโธ (ในธาตุชั้นต่ำ) คือ กามธาตุ

ความหลุดพ้นในคำว่า สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโต (ผู้หลุดพ้นแล้วในธาตุทั้งปวง) นี้ คือ ความหลุดพ้นของพระอเสกขะในธาตุทั้ง ๓ ศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้นเป็นอินทรีย์ ๕ ของพระอเสกขะ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์"

[คำว่า อเสกฺขาวิมุตฺติ (ความหลุดพ้นของอเสกขะ) คือ ความเป็นผู้ปราศจากราคะในธาตุทั้ง ๓ กล่าวคือ ปราศจากความยินดีในกามภพ รูปภพ และอรูปภพ ความยินดีในภพดังกล่าวนี้ปรากฏในขณะใกล้เสียชีวิต ในขณะนั้นจิตจะรับเอากรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตเป็นอารมณ์ แล้วจะเกิดความพอใจนิมิตที่เห็น แม้คนที่จะไปเกิดในนรกก็เห็นเปลวไฟเหมือนแสงสว่างที่น่าพอใจ จึงยินดีในนิมิตดังกล่าวแล้วไปเกิดในภพเหล่านั้นตามสมควรแก่กรรมของตน ด้วยเหตุนั้น วิถีจิตที่เกิดครั้งแรกสุดในภพทั้งหมด จึงเป็นภวนิกันติกวิถี คือ วิถีจิตที่พอใจภพ ประกอบด้วยมโนทวาราวัชชนจิต โลภชวนจิต ๕ ขณะ แล้วตกภวังค์]

ตานิเยว อเสกฺขานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ วิชฺชา. วิชฺชุปฺปาทา อวิชฺชานิโรโธ. อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ. สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ. วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ. นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ. สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรโธ. ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ. เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ. ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ. อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ. ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ. ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ. อยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทหิ โอตรณา.

"อินทรีย์ ๕ ของพระอเสกขะเหล่านั้นนั่นแหละเป็นวิชชา [เพราะอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้นเกื้อกูลแก่ปัญญา จึงนับเข้าในปัญญาขันธ์]

อวิชชาดับเพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา

สังขารดับเพราะความดับแห่งอวิชชา

วิญญาณดับเพราะความดับแห่งสังขาร

นามรูปดับเพราะความดับแห่งวิญญาณ

สฬายตนะดับเพราะความดับแห่งนามรูป

ผัสสะดับเพราะความดับแห่งสฬายตนะ

เวทนาดับเพราะความดับแห่งผัสสะ

ตัณหาดับเพราะความดับแห่งเวทนา

อุปาทานดับเพราะความดับแห่งตัณหา

ภพดับเพราะความดับแห่งอุปาทาน

ชาติดับเพราะความดับแห่งภพ

ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ดับ เพราะความดับแห่งชาติ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท”

ตานิเยว อเสกฺขานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ ตีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตานิ สีลกฺขนฺเธน สมาธิกฺขนฺเธน ปญฺญากฺขนฺเธน. อยํ ขนฺเธหิ โอตรณา.

“อินทรีย์ ๕ ของพระอเสกขะเหล่านั้นนั่นแหละ สงเคราะห์ไว้ด้วยขันธ์ ๓ คือ สีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์”

ตานิเยว อเสกฺขานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ สงฺขารปริยาปนฺนานิ เย สงฺขารา อนาสวา, โน จ ภวงฺคา, เต สงฺขารา ธมฺมธาตุสงฺคหิตา. อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

“อินทรีย์ ๕ ของพระอเสกขะเหล่านั้นนั่นแหละ นับเข้าในสังขารขันธ์ สังขารขันธ์เหล่าใดไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ สังขารขันธ์เหล่านั้น [อรหัตตผล] สงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ”

สา ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา, ยํ อายตนํ อนาสวํ, โน จ ภวงฺคํ. อยํ อายตเนหิ โอตรณา.

“ธรรมธาตุนั้นนับเข้าในธรรมายตนะ ซึ่งไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอายตนะ”

“อยํ อหสฺมีติ อนานุปสฺสี”ติ อยํ สกฺกายทิฏฺฐิยา สมุคฺฆาโต, สา เสกฺขาวิมุตฺติ, ตานิเยว เสกฺขานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ. อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา.

“การถอนสักกายทิฏฐินี้ที่กล่าวไว้ในคำว่า อยํ อหสฺมีติ อนานุปสฺสี (ไม่เห็นว่าอัตภาพนี้เป็นเรา) เป็นความหลุดพ้นของพระเสกขะ ศรัทธาเป็นต้นนั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ ๕ ของพระเสกขะ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์”

ตานิเยว เสกฺขานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ วิชฺชา, วิชฺชุปฺปาทา อวิชฺชานิโรโธ, อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ, เอวํ สพฺโพ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. อยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทหิ โอตรณา.

“อินทรีย์ ๕ ของพระอเสกขะเหล่านั้นนั่นแหละเป็นวิชชา อวิชชาดับเพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา สังขารดับเพราะความดับแห่งอวิชชา วิญญาณดับเพราะความดับแห่งสังขาร ปฏิจจสมุปบาททั้งปวงย่อมเป็นไปอย่างนี้ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท”

สาเยว วิชฺชา ปญฺญากฺขนฺโธ. อยํ ขนฺเธหิ โอตรณา.

“วิชชานั้นนั่นแหละเป็นปัญญาขันธ์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์”

สาเยว วิชฺชา สงฺขารปริยาปนฺนา, เย สงฺขารา อนาสวา, โน จ ภวงฺคา, เต สงฺขารา ธมฺมธาตุสงฺคหิตา, อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

“วิชชานั้นนั่นแหละนับเข้าในสังขารขันธ์ สังขารขันธ์เหล่าใดไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ สังขารขันธ์เหล่านั้น [อรหัตตผล] สงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ”

สา ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา, ยํ อายตนํ อนาสวํ, โน จ ภวงฺคํ, อยํ อายตเนหิ โอตรณา.

“ธรรมธาตุนั้นนับเข้าในธรรมายตนะ ซึ่งไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอายตนะ”

เสกฺขาย จ วิมุตฺติยา อเสกฺขาย จ วิมุตฺติยา วิมุตฺโต อุทตาริ โอฆํ อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวาย. เตนาห ภควา “อุทฺธํ อโธ”ติ.

“ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยความหลุดพ้นของพระเสกขะและพระอเสกขะ ได้ข้ามห้วงกิเลสอันตนไม่เคยข้าม เพื่อความไม่เกิดอีก สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ผู้หลุดพ้นแล้วในธาตุเบื้องบน ธาตุเบื้องล่าง’ เป็นต้น”

ตัวอย่าง ๒

[๔๓] “นิสฺสิตสฺส จลิตํ, อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถิ, จลิเต อสติ ปสฺสทฺธิ, ปสฺสทฺธิยา สติ นติ น โหติ, นติยา อสติ อาคติคติ น โหติ, อาคติคติยา อสติ จุตูปปาโต น โหติ, จุตูปปาเต อสติ เนวิธ น หุรํ น อุภยมนฺตเรน. เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺสา”ติ.[๑๙๙]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ความหวั่นไหวย่อมมีแก่ผู้อาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ] ความหวั่นไหวย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่อาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ] เมื่อไม่มีความหวั่นไหว ความสงบย่อมมี เมื่อมีความสงบ ความยินดีย่อมไม่มี เมื่อไม่มีความยินดี การมาและการไปย่อมไม่มี เมื่อไม่มีการมาและการไป จุติและการเกิดย่อมไม่มี เมื่อไม่มีจุติและการเกิด บุคคลนั้นจะไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในโลกทั้งสอง นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์’”

“นิสฺสิตสฺส จลิตนฺ”ติ นิสฺสโย นาม ทุวิโธ ตณฺหานิสฺสโย จ ทิฏฺฐินิสฺสโย จ, ตตฺถ ยา รตฺตสฺส เจตนา, อยํ ตณฺหานิสฺสโย. ยา มูฬฺหสฺส เจตนา, อยํ ทิฏฺฐินิสฺสโย. เจตนา ปน อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ. เอวํ สพฺโพ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. อยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทหิ โอตรณา.

“คำว่า นิสฺสิตสฺส จลิตํ (ความหวั่นไหวย่อมมีแก่ผู้อาศัย) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าที่อาศัย มี ๒ อย่าง ได้แก่ ที่อาศัยคือตัณหา และที่อาศัยคือทิฏฐิ

ที่อาศัยคือตัณหา เป็นเจตนาของบุคคลผู้กำหนัด [เพราะธรรมที่เป็นสังขารขันธ์มีเจตนาเป็นประธาน]

ที่อาศัยคือทิฏฐิ เป็นเจตนาของบุคคลผู้หลง [เพราะความยึดมั่นผิดย่อมมีได้เมื่อโมหะมีกำลังมาก]

อนึ่ง เจตนาเป็นสังขาร สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ปฏิจจสมุปบาททั้งปวงย่อมเป็นไปอย่างนี้ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท”

ตตฺถ ยา รตฺตสฺส เวทนา, อยํ สุขา เวทนา. ยา สมฺมูฬฺหสฺส เวทนา, อยํ อทุกฺขมสุขา เวทนา, อิมา เทฺว เวทนา เวทนากฺขนฺโธ. อยํ ขนฺเธหิ โอตรณา.

“ในเรื่องนั้น เวทนาของบุคคลผู้กำหนัด เป็นสุขเวทนา [เพราะกามราคานุสัยย่อมนอนเนื่องในสุขเวทนา] เวทนาของบุคคลผู้หลง เป็นอุเบกขาเวทนา [เพราะอวิชชานุสัยย่อมนอนเนื่องในอุเบกขาเวทนา] เวทนาทั้งสองนี้เป็นเวทนาขันธ์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์”

ตตฺถ สุขา เวทนา เทฺว อินฺทฺริยานิ สุขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ. อทุกฺขมสุขา เวทนา อุเปกฺขินฺทฺริยํ. อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา.

“ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนาเป็นอินทรีย์ ๒ คือ สุขินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ ส่วนอุเบกขาเวทนาเป็นอุเปกขินทรีย์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์”

ตานิเยว อินฺทฺริยานิ สงฺขารปริยาปนฺนานิ. เย สงฺขารา สาสวา ภวงฺคา, เต สงฺขารา ธมฺมธาตุสงฺคหิตา. อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

“อินทรีย์เหล่านั้นนั่นแหละนับเข้าในสังขารขันธ์สังขารขันธ์เหล่าใด เป็นอารมณ์ของอาสวะ และเป็นองค์แห่งภพ สังขารขันธ์เหล่านั้นสงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ”

สา ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา, ยํ อายตนํ สาสวํ ภวงฺคํ. อยํ อายตเนหิ โอตรณา.

“ธรรมธาตุนั้นนับเข้าในธรรมายตนะ ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ และเป็นองค์แห่งภพ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอายตนะ”

“อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถี”ติ สมถวเสน วา ตณฺหาย อนิสฺสิโต วิปสฺสนาวเสน วา ทิฏฺฐิยา อนิสฺสิโต. ยา วิปสฺสนา อยํ วิชฺชา, วิชฺชุปฺปาทา อวิชฺชานิโรโธ, อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ, สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ, เอวํ สพฺโพ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. อยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทหิ โอตรณา.

“คำว่า อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถิ (ความหวั่นไหวย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่อาศัย) หมายความว่า ผู้ไม่อาศัยตัณหาด้วยอำนาจของสมถะ และไม่อาศัยทิฏฐิด้วยอำนาจของวิปัสสนา วิปัสสนานี้เป็นวิชชา อวิชชาดับเพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา สังขารดับเพราะความดับแห่งอวิชชา ปฏิจจสมุปบาททั้งปวงย่อมเป็นไปอย่างนี้ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท”

สาเยว วิปสฺสนา ปญฺญากฺขนฺโธ. อยํ ขนฺเธหิ โอตรณา.

"วิปัสสนานั้นนั่นแหละเป็นปัญญาขันธ์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์"

สาเยว วิปสฺสนา เทฺว อินฺทฺริยานิ วีริยินฺทฺริยญฺจ ปญฺญินฺทฺริยญฺจ. อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา.

"วิปัสสนานั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ ๒ คือ วิริยินทรีย์ และปัญญิินทรีย์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์"

สาเยว วิปสฺสนา สงฺขารปริยาปนฺนา, เย สงฺขารา อนาสวา, โน จ ภวงฺคา, เต สงฺขารา ธมฺมธาตุสงฺคหิตา. อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

"วิปัสสนานั้นนั่นแหละนับเข้าในสังขารขันธ์ สังขารขันธ์เหล่าใดไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ สังขารขันธ์เหล่านั้นสงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ"

สา ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา, ยํ อายตนํ อนาสวํ, โน จ ภวงฺคํ. อยํ อายตเนหิ โอตรณา.

"ธรรมธาตุนั้นนับเข้าในธรรมายตนะ ซึ่งไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอายตนะ"

"ปสฺสทฺธิยา สตี"ติ ทุวิธา ปสฺสทฺธิ กายิกา จ เจตสิกา จ. ยํ กายิกํ สุขํ, อยํ กายปสฺสทฺธิ. ยํ เจตสิกํ สุขํ, อยํ เจตสิกา ปสฺสทฺธิ. ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวทิยติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ, สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, ยถาภูตํ ปชานนฺโต นิพฺพินฺทติ, นิพฺพินฺทนฺโต วิรชฺชติ, วิราคา วิมุจฺจติ, วิมุตฺตสฺมึ "วิมุตฺต"มิติ ญาณํ โหติ, "ขีณา ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียํ, นาปรํ อิตฺถตฺตายา"ติ ปชานาติ. โส น นมติ รูเปสุ, น สทฺเทสุ, น คนฺเธสุ, น รเสสุ, น โผฏฺฐพฺเพสุ, น ธมฺเมสุ ขยา ราคสฺส ขยา โทสสฺส ขยา โมหสฺส, เยน รูเปน ตถาคตํ ติฏฺฐนฺตํ จรนฺตํ ปญฺญาปยมาโน ปญฺญาเปยฺย, ตสฺส รูปสฺส ขยา วิราคา นิโรธา จาคา ปฏินิสฺสคฺคา รูปสงฺขเย วิมุตฺโต. ตถาคโต อตฺถีติปิ น อุเปติ, นตฺถีติปิ น อุเปติ, อตฺถิ นตฺถีติปิ น อุเปติ, เนวตฺถิ โน นตฺถีติปิ น อุเปติ. อถ โข คมฺภีโร อปฺปเมยฺโย อสงฺเขยฺโย นิพฺพุโตติเยว

สงฺขํ คจฺฉติ ขยา ราคสฺส, ขยา โทสสฺส, ขยา โมหสฺส.

“คำว่า ปสฺสทฺธิยา สติ (เมื่อมีความสงบ) หมายความว่า ความสงบมี ๒ ประการ คือ ความสงบกาย และความสงบใจ

ความสงบกาย คือ ความสุขทางกาย

ความสงบใจ คือ ความสุขทางใจ

บุคคลผู้มีกายอันสงบแล้วย่อมเสวยสุข จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ตามความเป็นจริง เมื่อรู้ตามความเป็นจริงย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้นเพราะการคลายกำหนัด เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมเกิด[ปัจจเวกขณ]ญาณที่รู้เห็นว่าจิตหลุดพ้นแล้ว พระขีณาสพผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วนั้นย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว เราอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรกระทำ เราทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี

เธอย่อมไม่น้อมไปในรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่กระทบสัมผัส และธรรมารมณ์ เพราะความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ เธอหลุดพ้นแล้วในนิพพานอันเป็นสภาพดับสูญแห่งรูป เพราะความสิ้นไป สำรอก ดับ สละ และสลัดทิ้ง ซึ่งรูปอันทำให้บุคคลสมมุติสัตว์[ว่ามี]ผู้ยืนอยู่ ไปอยู่

เธอย่อมไม่เชื่อว่า สัตว์มีอยู่ [สัสสตทิฏฐิ] สัตว์ไม่มี [อุจเฉททิฏฐิ] สัตว์ทั้งมีอยู่และไม่มี [สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ] สัตว์เที่ยงก็ไม่ใช่ สูญก็ไม่ใช่ [อมราวิกเขปวาท] โดยที่แท้เธอนับได้ว่าเป็นผู้ลุ่มลึก ไม่มีใครเปรียบ ไม่มีใครนับได้ เป็นผู้ดับสนิทแล้ว เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ และโมหะ”

[คำว่า ยํ กายิกํ สุขํ, อยํ กายปสฺสทฺธิ. ยํ เจตสิกํ สุขํ, อยํ เจตสิกา ปสฺสทฺธิ (ความสงบกาย คือ ความสุขทางกาย ความสงบใจ คือ ความสุขทางใจ) เป็นคำที่กล่าวไว้โดยอ้อม เพราะปัสสัทธิต่างจากสุข และปัสสัทธิก็เป็นเหตุของสุข แต่ในที่นี้กล่าวว่าปัสสัทธิคือสุข เพราะเป็นสภาวะปรากฏชัดแก่บุคคลผู้มีกายและจิตระงับความเร่าร้อนได้เมื่อมีสุขปรากฏชัด การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงผล โดยกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสุขที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงปัสสัทธิที่เป็นเหตุ]

ยาย เวทนาย...ยาย สญฺญาย...เยหิ สงฺขาเรหิ...เยน วิญฺญาเณน ตถาคตํ ติฏฺฐนฺตํ จรนฺตํ ปญฺญาปยมาโน ปญฺญาเปยฺย, ตสฺส วิญฺญาณสฺส ขยา วิราคา นิโรธา จาคา ปฏินิสฺสคฺคา วิญฺญาณสงฺขเย วิมุตฺโต, ตถาคโต อตฺถีติปิ น อุเปติ, นตฺถีติปิ น อุเปติ, อตฺถิ นตฺถีติปิ น อุเปติ, เนวตฺถิ โน นตฺถีติปิ น อุเปติ. อถ โข คมฺภีโร อปฺปเมยฺโย อสงฺเขยฺโย นิพฺพุโตติเยว สงฺขํ คจฺฉติ ขยา ราคสฺส, ขยา โทสสฺส, ขยา โมหสฺส.

“เธอหลุดพ้นแล้วในนิพพานอันเป็นสภาพดับสูญแห่งเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เพราะความสิ้นไป สำรอก ดับ สละ และสลัดทิ้ง ซึ่งเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันทำให้บุคคลสมมุติสัตว์[ว่ามี]ผู้ยืนอยู่ ไปอยู่

เธอย่อมไม่เข้าถึงว่า สัตว์มีอยู่ [สัสสตทิฏฐิ] สัตว์ไม่มี [อุจเฉททิฏฐิ] สัตว์ทั้งมีอยู่และไม่มี [สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ] สัตว์เที่ยงก็ไม่ใช่ สูญก็ไม่ใช่ [อมราวิกเขปวาท] โดยที่แท้ เธอย่อมถึงการนับว่าเป็นผู้ลุ่มลึก ไม่มีใครเปรียบ ไม่มีใครนับได้ เป็นผู้ดับสนิทแล้วเพราะความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ และโมหะ”

“อาคตี”ติ อิธาคติ. “คตี”ติ เปจฺจภโว. อาคติคตีปิ น ภวนฺติ. “เนวิธา”ติ ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ. “น หุรนฺ”ติ ฉสุ พาหิเรสุ อายตเนสุ. “น อุภยมนฺตเรนา”ติ ผสฺสสมุทิเตสุ ธมฺเมสุ อตฺตานํ น ปสฺสติ. “เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺสา”ติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, โส ทุวิโธ โลกิโย จ โลกุตฺตโร จ. ตตฺถ โลกิโย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, ยาว ชรามรณา. โลกุตฺตโร สีลวโต อวิปฺปฏิสาโร ชายติ, ยาว นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาติ. เตนาห ภควา “นิสฺสิตสฺส จลิตํ, อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถิ...เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺสา”ติ.

“คำว่า อาคติ (การมา) คือ การมาสู่ภพนี้

คำว่า คติ (การไป) คือ ภพหน้า

ทั้งการมาและการไปย่อมไม่มี[แก่บุคคลนั้น]

คำว่า เนวิธ (ไม่มีในโลกนี้) คือ ไม่มีในอายตนะภายใน ๖

คำว่า น หุรํ (ไม่มีในโลกอื่น) คือ ไม่มีในอายตนะภายนอก ๖

คำว่า น อุภยมนฺตเรน (ไม่มีในโลกทั้งสอง) หมายความว่า ย่อมไม่เห็นตนในธรรมที่เกิดจากผัสสะ [มีวิญญาณ เวทนา สัญญา เจตนา วิตก และวิจาร เป็นต้น]

คำว่า เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส (นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์) คือ ปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาทนั้นมี ๒ ประการ คือ ฝ่ายโลกิยะ และฝ่ายโลกุตตระ

ฝ่ายโลกิยะ คือ สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จนกระทั่งถึงชรา และมรณะ

ฝ่ายโลกุตตระ คือ ความไม่เดือดร้อนใจย่อมเกิดแก่ผู้มีศีล จนกระทั่งถึงญาณรู้ว่ากิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ความหวั่นไหวย่อมมีแก่ผู้อาศัย...นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์’”

ตัวอย่าง ๓

[๔๔] “เย เกจิ โสกา ปริเทวิตา วา
ทุกฺขา จ โลกสฺมิมเนกรูปา
ปิยํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ เอเต
ปิเย อสนฺเต น ภวนฺติ เอเต.
ตสฺมา หิ เต สุขิโน วีตโสกา
เยสํ ปิยํ นตฺถิ กุหิญฺจิ โลเก
ตสฺมา อโสกํ วิรชํ ปตฺถยาโน
ปิยํ น กยิราถ กุหิญฺจิ โลเก”ติ.[๒๐๐]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ความโศกก็ดี ความคร่ำครวญก็ดี ความทุกข์ก็ดี แต่ละอย่างมากมายในโลก ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยบุคคลสิ่งของอันเป็นที่รัก เมื่อไม่มีบุคคลสิ่งของอันเป็นที่รัก สภาพเหล่านี้ย่อมไม่มี

เพราะเหตุนั้น ผู้ใดไม่มีบุคคลสิ่งของอันเป็นที่รักในโลกไหนๆ ผู้นั้นเป็นผู้มีความสุข ปราศจากความโศก ฉะนั้น ผู้ปรารถนาความไม่โศกซึ่งปราศจากกิเลสธุลี ไม่พึงกระทำความรักในโลกไหนๆ’”

“เย เกจิ โสกา ปริเทวิตา วา ทุกฺขา จ โลกสฺมิมเนกรูปา ปิยํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ เอเต”ติ อยํ ทุกฺขา เวทนา. “ปิเย อสนฺเต น ภวนฺติ เอเต”ติ อยํ สุขา เวทนา. เวทนา เวทนากฺขนฺโธ. อยํ ขนฺเธหิ โอตรณา.

“คำว่า เย เกจิ โสกา ปริเทวิตา วา ทุกฺขา จ โลกสฺมิมเนกรูปา ปิยํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ เอเต (ความโศกก็ดี ความร่ำไรก็ดี ความทุกข์ก็ดี แต่ละอย่างมากมายในโลกทั้งหมดนี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยบุคคลสิ่งของอันเป็นที่รัก) นี้ เป็นทุกขเวทนา

คำว่า ปิเย อสนฺเต น ภวนฺติ เอเต (เมื่อไม่มีบุคคลสิ่งของอันเป็นที่รัก สภาพเหล่านี้ย่อมไม่มี) นี้ เป็นสุขเวทนา

เวทนาเป็นเวทนาขันธ์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยเวทนา”

เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, เอวํ สพฺพํ. อยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทหิ โอตรณา.

“ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย ชราและมรณะย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย พึงทราบทั้งหมดตามนัยนี้ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท”

ตตฺถ สุขา เวทนา เทฺว อินฺทฺริยานิ สุขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ. ทุกฺขา เวทนา เทฺว อินฺทฺริยานิ ทุกฺขินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยญฺจ. อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา.

“ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนาเป็นอินทรีย์ ๒ คือ สุขินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ ส่วนทุกขเวทนาเป็นอินทรีย์ ๒ คือ ทุกขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์”

ตานิเยว อินฺทฺริยานิ สงฺขารปริยาปนฺนานิ, เย สงฺขารา สาสวา ภวงฺคา, เต สงฺขารา ธมฺมธาตุสงฺคหิตา. อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

“อินทรีย์เหล่านั้นนั่นแหละนับเข้าในสังขารขันธ์ สังขารขันธ์เหล่าใดเป็นอารมณ์ของอาสวะ และเป็นองค์แห่งภพ สังขารขันธ์เหล่านั้นสงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ”

สา ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา, ยํ อายตนํ สาสวํ ภวงฺคํ. อยํ อายตเนหิ โอตรณา.

“ธรรมธาตุนั้นนับเข้าในธรรมายตนะ ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ และเป็นองค์แห่งภพ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอายตนะ”

“ตสฺมา หิ เต สุขิโน วีตโสกา
เยสํ ปิยํ นตฺถิ กุหิญฺจิ โลเก
ตสฺมา อโสกํ วิรชํ ปตฺถยาโน
ปิยํ น กยิราถ กุหิญฺจิ โลเก”ติ.

อิทํ ตณฺหาปหานํ. ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ, อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ, เอวํ สพฺพํ. อยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทหิ โอตรณา.

“ข้อความนี้ว่า

‘เพราะเหตุนั้น ผู้ใดไม่มีบุคคลสิ่งของอันเป็นที่รักในโลกไหนๆ ผู้นั้นเป็นผู้มีความสุข ปราศจากความโศก ฉะนั้น ผู้ปรารถนาความไม่โศกซึ่งปราศจากกิเลสธุลี ไม่พึงกระทำความรักในโลกไหนๆ’

เป็นการละตัณหา อุปาทานดับเพราะความดับแห่งตัณหา ภพดับเพราะความดับแห่งอุปาทาน พึงทราบทั้งหมดตามนัยนี้ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท”

ตํเยว ตณฺหาปหานํ สมโถ. โส สมโถ เทฺว อินฺทฺริยานิ สตินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยญฺจ. อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา.

“การละตัณหานั้นนั่นแหละเป็นสมถะ สมถะนั้นเป็นอินทรีย์ ๒ คือ สตินทรีย์ และสมาธินทรีย์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์”

โสเยว สมโถ สมาธิกฺขนฺโธ. อยํ ขนฺเธหิ โอตรณา.

“สมถะนั้นนั่นแหละเป็นสมาธิขันธ์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์”

โสเยว สมโถ สงฺขารปริยาปนฺโน, เย สงฺขารา อนาสวา, โน จ ภวงฺคา, เต สงฺขารา ธมฺมธาตุสงฺคหิตา. อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

“สมถะนั้นนั่นแหละนับเข้าในสังขารขันธ์ สังขารขันธ์เหล่าใดไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะและไม่ใช่องค์แห่งภพ สังขารขันธ์เหล่านั้นสงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ”

สา ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา, ยํ อายตนํ อนาสวํ, โน จ ภวงฺคํ. อยํ อายตเนหิ โอตรณา. เตนาห ภควา “เย เกจิ โสกา”ติ.

“ธรรมธาตุนั้นนับเข้าในธรรมายตนะ ซึ่งไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอายตนะ”

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ความโศกก็ดี’ เป็นต้น”

ตัวอย่าง ๔

“กามํ กามยมานสฺส ตสฺส เจ ตํ สมิชฺฌติ
อทฺธา ปีติมโน โหติ ลทฺธา มจฺโจ ยทิจฺฉติ.
ตสฺส เจ กามยานสฺส ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตุโน
เต กามา ปริหายนฺติ สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ.
โย กาเม ปริวชฺเชติ สปฺปสฺเสว ปทา สิโร
โสมํ วิสตฺติกํ โลเก สโต สมติวตฺตตี”ติ.[๒๐๑]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ถ้าว่าวัตถุกามย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้ปรารถนาอยู่ บุคคลปรารถนาสิ่งใดได้สิ่งนั้นแล้ว ก็ย่อมมีใจเอิบอิ่มแน่แท้ ถ้าเมื่อเขาปรารถนาอยู่เกิดความอยากแล้ว วัตถุกามเหล่านั้นย่อมเสื่อมไป เขาย่อมย่อยยับเหมือนถูกลูกศรแทง ผู้ใดงดเว้นกามเหมือนบุคคลเดินเลี่ยงศีรษะงู เขาเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหาในโลกนี้ได้’”

ตตฺถ ยา ปีติมนตา, อยํ อนุนโย. ยถาห สลฺลวิทฺโธว รุปฺปตีติ, อิทํ ปฏิฆํ. อนุนยํ ปฏิฆญฺจ ปน ตณฺหาปกฺโข, ตณฺหาย จ ปน ทสรูปีนิ อายตนานิ ปทฏฺฐานํ. อยํ อายตเนหิ

โอตรณา.

"ในคาถานั้น ความเป็นผู้มีใจเอิบอิ่มนี้ เป็นความยินดี ส่วนคำว่า สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ (เขาย่อมย่อยยับเหมือนถูกลูกศรแทง) นี้ เป็นความยินร้าย อนึ่ง ความยินดีและความยินร้ายเป็นฝ่ายแห่งตัณหา และโอฬาริกายตนะ ๑๐ เป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอายตนะ"

ตานิเยว ทส รูปีนิ รูปกาโย นามสมฺปยุตฺโต, ตทุภยํ นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ, สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, เอวํ สพฺพํ. อยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทหิ โอตรณา.

"โอฬาริกายตนะ ๑๐ เหล่านั้นนั่นแหละ เป็นหมู่รูปที่เกิดพร้อมกับนาม ทั้งสองนั้นเป็นนามรูป สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย พึงทราบทั้งหมดตามนัยนี้ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท"

ตเทว นามรูปํ ปญฺจกฺขนฺโธ. อยํ ขนฺเธหิ โอตรณา.

"นามรูปนั้นนั่นแหละเป็นขันธ์ ๕ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์"

ตเทว นามรูปํ อฏฺฐารส ธาตุโย. อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

"นามรูปนั้นนั่นแหละเป็นธาตุ ๑๘ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ"

ตตฺถ โย รูปกาโย อิมานิ ปญฺจ รูปีนิ อินฺทฺริยานิ, โย นามกาโย อิมานิ ปญฺจ อรูปีนิ อินฺทฺริยานิ, อิมานิ ทส อินฺทฺริยานิ. อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา.

"ในเรื่องนั้น หมู่รูปเป็นรูปอินทรีย์ ๕ ส่วนหมู่นามเป็นนามอินทรีย์ ๕ เหล่านี้เป็นอินทรีย์ ๑๐ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์"

ตตฺถ ยถาห-

"โย กาเม ปริวชฺเชติ สปฺปสฺเสว ปทา สิโร
โสมํ วิสตฺติกํ โลเก สโต สมติวตฺตตี"ติ.

อยํ สอุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ, อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

“ในเรื่องนั้น ข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ว่า

‘ผู้ใดงดเว้นกามเหมือนบุคคลเดินเลี่ยงศีรษะงู เขาเป็นผู้มีสติ ย่อม
ล่วงพ้นตัณหาในโลกนี้ได้’

เป็นนิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลือ [เป็นอารมณ์ของอรหัตตผล] ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ”

สาเยว สอุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ วิชฺชา, วิชฺชุปฺปาทา อวิชฺชานิโรโธ, อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ. เอวํ สพฺพํ. อยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทหิ โอตรณา.

“นิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลือนั้นนั่นแหละ เป็นวิชชา [เพราะมีปัญญาเป็นประธาน] อวิชชาดับเพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา สังขารดับเพราะความดับแห่งอวิชชา พึงทราบทั้งหมดตามนัยนี้ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท”

สาเยว วิชฺชา ปญฺญากฺขนฺโธ. อยํ ขนฺเธหิ โอตรณา.

“วิชชานั้นนั่นแหละเป็นปัญญาขันธ์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์”

สาเยว วิชฺชา เทฺว อินฺทฺริยานิ วีริยินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยญฺจ. อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา.

“วิชชานั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ ๒ คือ วิริยินทรีย์ และปัญญินทรีย์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์”

สาเยว วิชฺชา สงฺขารปริยาปนฺนา, เย สงฺขารา อนาสวา, โน จ ภวงฺคา, เต สงฺขารา ธมฺมธาตุสงฺคหิตา. อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

“วิชชานั้นนั่นแหละนับเข้าในสังขารขันธ์ สังขารขันธ์เหล่าใดไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะและไม่ใช่องค์แห่งภพ สังขารขันธ์เหล่านั้นสงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ”

สา ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา, ยํ อายตนํ อนาสวํ, โน จ ภวงฺคํ. อยํ อายตเนหิ โอตรณา. เตนาห ภควา “กามํ กามยมานสฺสา”ติ.

“ธรรมธาตุนั้นนับเข้าในธรรมายตนะ ซึ่งไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอายตนะ

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ถ้าว่าวัตถุกามย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้ปรารถนาอยู่’ เป็นต้น”

คำลงท้าย

เอตฺตาวตา ปฏิจฺจ อินฺทฺริยขนฺธธาตุอายตนานิ สโมสรโณตรณานิ ภวนฺติ. เอวํ ปฏิจฺจ อินฺทฺริยขนฺธธาตุอายตนานิ โอตาเรตพฺพานิ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “โย จ ปฏิจฺจุปฺปาโท”ติ.

“ด้วยคำเพียงเท่านี้ อินทรีย์ ขันธ์ อายตนะ และธาตุ อาศัยการประชุมหยั่งลง พึงให้อินทรีย์ ขันธ์ อายตนะ และธาตุ อาศัยหยั่งลงอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘แนวทางใดย่อมหยั่งลงในปฏิจจสมุปบาท’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต โอตรโณ หาโร.

จบ โอตรณหาระ

๑๓. โสธนหารวิภังค์

(รายละเอียดโสธนหาระ)

คำเริ่มต้น

[๔๕] ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร. "วิสฺสชฺชิตมฺหิ ปญฺเห"ติ คาถา.

"ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น โสธนหาระคืออะไร

ตอบว่า : โสธนหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า วิสฺสชฺชิตมฺหิ ปญฺเห (การตรวจสอบความถูกต้องหรือความไม่ถูกต้องของข้อความที่บุคคลปรารภถามปัญหา อันพระศาสดาเป็นต้นวิสัชนาไว้ในคาถา ชื่อว่า โสธนหาระ)"

ตัวอย่าง ๑

ยถา อายสฺมา อชิโต ปารายเน ภควนฺตํ ปญฺหํ ปุจฺฉติ-

"เกนสฺสุ นิวุโต โลโก เกนสฺสุ นปฺปกาสติ
กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสิ กึสุ ตสฺส มหพฺภยนฺ"ติ.[๒๐๒]

"เช่น ท่านอชิตะทูลถามปัญหาพระผู้มีพระภาคในปารายนวรรคว่า

'โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้ โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะอะไร พระองค์ตรัสว่า
อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น'"

"อวิชฺชาย นิวุโต โลโก วิวิจฺฉา ปมาทา นปฺปกาสติ (อชิตาติ ภควา)
ชปฺปาภิเลปนํ พฺรูมิ ทุกฺขมสฺส มหพฺภยนฺ"ติ.[๒๐๓]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรอชิตะ ชาวโลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้ ชาวโลกไม่แจ่มแจ้ง เพราะ
ความสงสัยและความประมาท ตถาคตกล่าวว่าตัณหาเป็นเครื่องฉาบทา

โลกไว้ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น'"

"เกนสฺสุ นิวุโต โลโก"ติ ปญฺเห "อวิชฺชาย นิวุโต โลโก"ติ ภควา ปทํ โสเธติ, โน จ อารมฺภํ. "เกนสฺสุ นปฺปกาสตี"ติ ปญฺเห "วิวิจฺฉา ปมาทา นปฺปกาสตี"ติ ภควา ปทํ โสเธติ, โน จ อารมฺภํ. "กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสี"ติ ปญฺเห "ชปฺปาภิเลปนํ พฺรูมี"ติ ภควา ปทํ โสเธติ, โน จ อารมฺภํ. "กีสุ ตสฺส มหพฺภยนฺ"ติ ปญฺเห "ทุกฺขมสฺส มหพฺภยนฺ"ติ สุทฺโธ อารมฺโภ. เตนาห ภควา "อวิชฺชาย นิวุโต โลโก"ติ.

"ในปัญหาว่า 'โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้' พระผู้มีพระภาคทรงชำระบทด้วยวิสัชนาว่า 'โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้' [เพราะเฉลยข้อความของบทนั้น] แต่มิได้ทรงชำระใจความ [เพราะใจความที่ผู้ถามต้องการจะรู้ยังไม่จบ]

ในปัญหาว่า 'โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะอะไร' พระผู้มีพระภาคทรงชำระบทด้วยวิสัชนาว่า 'โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะความสงสัยและความประมาท' แต่มิได้ทรงชำระใจความ

ในปัญหาว่า 'พระองค์ตรัสว่าอะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้' พระผู้มีพระภาคทรงชำระบทด้วยวิสัชนาว่า 'ตถาคตกล่าวว่าตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้' แต่มิได้ทรงชำระใจความ

ในปัญหาว่า 'อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น' พระผู้มีพระภาคทรงชำระใจความด้วยวิสัชนาว่า 'ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น' [เพราะแสดงเนื้อความที่ผู้ถามต้องการจะรู้]

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้' เป็นต้น"

[คำว่า อารมฺภ คือ ใจความของเทศนา หมายถึง ข้อความหลักที่พระพุทธองค์ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรนั้นๆ ดังคัมภีร์เนตติฎีกาอธิบายว่า อารมฺภโสธนํ เทสนาย อตฺถกถนํ (การแสดงเนื้อความของเทศนา ชื่อว่า อารัมภโสธนะ = การชำระใจความ) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อารภียตีติ อารมฺโภ (อารัมภะ คือ ใจความที่บุคคลปรารภไว้)

คำว่า ปทํ โสเธติ (ย่อมชำระบท) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน โดยกล่าวเนื้อความและบทไม่ต่างกัน ความจริงแล้วเป็นการชำระเนื้อความ แต่เมื่อชำระเนื้อความแล้วก็เป็นการชำระบทโดยปริยาย คำนี้จึงเป็นการกล่าวเนื้อความในลักษณะของบท]

ตัวอย่าง ๒

"สวนฺติ สพฺพธิ โสตา โสตานํ กึ นิวารณํ (อิจฺจายสฺมา อชิโต)
โสตานํ สํวรํ พฺรูหิ เกน โสตา ปิธียเร"ติ.[๒๐๔]

"ท่านอชิตะทูลถามว่า

'กระแสย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแส
พระองค์จงตรัสบอกเครื่องกั้นกระแส กระแสย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร'"

"ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ สติ เตสํ นิวารณํ (อชิตาติ ภควา)
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ ปญฺญาเยเต ปิธียเร"ติ.[๒๐๕]

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรอชิตะ กระแสเหล่าใดมีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแส
เหล่านั้น ตถาคตกล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแส กระแสเหล่านั้นย่อม
ถูกตัดขาดด้วยปัญญา'"

"สวนฺติ สพฺพธิ โสตา โสตานํ กึ นิวารณนฺ"ติ ปญฺเห "ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ สติ เตสํ นิวารณนฺ"ติ ภควา ปทํ โสเธติ, โน จ อารมฺภํ. "โสตานํ สํวรํ พฺรูหิ เกน โสตา ปิธียเร"ติ ปญฺเห "โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ ปญฺญาเยเต ปิธียเร"ติ สุทฺโธ อารมฺโภ. เตนาห ภควา "ยานิ โสตานิ โลกสฺมินฺ"ติ.

"ในปัญหาว่า 'กระแสย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแส' พระผู้มีพระภาคทรงชำระบทด้วยวิสัชนาว่า 'กระแสเหล่าใดมีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น' แต่มิได้ทรงชำระใจความ

ในปัญหาว่า 'พระองค์จงตรัสบอกเครื่องกั้นกระแส กระแสย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร' พระผู้มีพระภาคทรงชำระใจความด้วยวิสัชนาว่า 'ตถาคตกล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแส กระแสเหล่านั้นย่อมถูกตัดขาดด้วยปัญญา'

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'กระแสเหล่าใดมีอยู่ในโลก' เป็นต้น"

ตัวอย่าง ๓

“ปญฺญา เจว สติ จ นามรูปญฺจ มาริส
เอตํ เม ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ กตฺเถตํ อุปรุชฺฌตี”ติ

ปญฺเห

“ยเมตํ ปญฺหํ อปุจฺฉิ อชิต ตํ วทามิ เต
ยตฺถ นามญฺจ รูปญฺจ อเสสํ อุปรุชฺฌติ
วิญฺญาณสฺส นิโรเธน เอตฺเถตํ อุปรุชฺฌตี”ติ [๒๐๖]

สุทฺโธ อารมฺโภ. เตนาห ภควา “ยเมตํ ปญฺหํ อปุจฺฉี”ติ.

“ในปัญหาของท่านอชิตะว่า

‘ท่านผู้นิรทุกข์ ปัญญา สติ และรูปนาม ทั้งหมดนี้ย่อมดับ ณ ที่ใด พระองค์ที่ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอกความดับของรูปนามเหล่านั้น’

พระผู้มีพระภาคทรงชำระใจความว่า

‘ดูกรอชิตะ เราจะบอกปัญหาที่ท่านถามแล้วแก่ท่าน รูปนามย่อมดับไปโดยสิ้นเชิง ณ ที่ใด สติและปัญญานี้ย่อมดับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ’

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า
‘ดูกรอชิตะ เธอถามคำถามใด’ เป็นต้น”

คำลงท้าย

ยตฺถ เอวํ สุทฺโธ อารมฺโภ, โส ปญฺโห วิสฺสชฺชิโต ภวติ. ยตฺถ ปน อารมฺโภ อสุทฺโธ, น ตาว โส ปญฺโห วิสฺสชฺชิโต ภวติ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “วิสฺสชฺชิตมฺหิ ปญฺเห”ติ.

“ในปัญหาใด มีการชำระใจความอย่างนี้ ปัญหานั้นเป็นอันวิสัชนาแล้ว แต่ในปัญหาใดไม่มีการชำระใจความ ปัญหานั้นยังไม่เป็นอันวิสัชนา เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘การตรวจสอบความถูกต้องหรือความไม่ถูกต้องของข้อความที่
บุคคลปรารภถามปัญหา’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต โสธโน หาโร.
จบ โสธนหาระ

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ มโน นายาติ วิกฺริยํ
น หิ ตาปยิตุํ สกฺกา สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดั่งเช่นน้ำในสาคร จะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

๑๔. อธิฏฐานหารวิภังค์

(รายละเอียดอธิฏฐานหาระ)

คำเริ่มต้น

[๔๖] ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน หาโร. “เอกตฺตตาย ธมฺมา เยปิ จ เวมตฺตตาย นิทฺทิฏฺฐา”ติ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น อธิษฐานหาระคืออะไร

ตอบว่า : อธิษฐานหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า เอกตฺตตาย ธมฺมา เยปิ จ เวมตฺตตาย นิทฺทิฏฺฐา (พระศาสดาทรงแสดงธรรมเหล่าใดไว้โดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษ บุคคลไม่พึงคาดคิดธรรมเหล่านั้น[เอง] แนวทางนั้นชื่อว่า อธิฏฐานหาระ)”

เย ตตฺถ นิทฺทิฏฺฐา, ตถา เต ธารยิตพฺพา.

“ธรรมเหล่าใดทรงแสดงไว้ในที่นั้น บุคคลพึงทรงไว้เหมือนอย่างนั้น [โดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษ]”

ตัวอย่าง ๑

“ทุกฺขนฺ”ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตมํ ทุกฺขํ. ชาติ ทุกฺขา, ชรา ทุกฺขา, พฺยาธิ ทุกฺโข, มรณํ ทุกฺขํ, อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข, ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข, ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ, สํขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา, รูปา ทุกฺขา, เวทนา ทุกฺขา, สญฺญา ทุกฺขา, สงฺขารา ทุกฺขา, วิญฺญาณํ ทุกฺขํ. อยํ เวมตฺตตา.

“คำว่า ‘ทุกข์’ เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า

‘ทุกข์ในเรื่องนั้นคืออะไร

การเกิดเป็นทุกข์

ความแก่เป็นทุกข์

ความป่วยไข้เป็นทุกข์
ความตายเป็นทุกข์
การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์
การพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักเป็นทุกข์
ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นเป็นทุกข์
โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์
รูปเป็นทุกข์
เวทนาเป็นทุกข์
สัญญาเป็นทุกข์
สังขารเป็นทุกข์
วิญญาณเป็นทุกข์’
[เหล่านี้]เป็นรายละเอียด”

ตัวอย่าง ๒

“ทุกฺขสมุทโย”ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตโม ทุกฺขสมุทโย. ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี. เสยฺยถิทํ, กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา. อยํ เวมตฺตตา.

“คำว่า ‘เหตุเกิดของทุกข์’ เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า ‘เหตุเกิดของทุกข์ในเรื่องนั้นคืออะไร เหตุเกิดของทุกข์เป็นความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจอันเพลิดเพลินภพและอารมณ์นั้นๆ กล่าวคือ ความพอใจในกามคุณ (กามตัณหา) ความพอใจโดยเห็นผิดว่าภพเที่ยง (ภวตัณหา) และความพอใจโดยเห็นผิดว่าภพขาดสูญ (วิภวตัณหา)’] เป็นรายละเอียด”

ตัวอย่าง ๓

“ทุกฺขนิโรโธ”ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตโม ทุกฺขนิโรโธ. โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย. อยํ เวมตฺตตา.

"คำว่า 'ความดับทุกข์' เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า 'ความดับทุกข์ในเรื่องนั้น คืออะไร ความดับทุกข์เป็นความดับสนิทโดยสิ้นเชิง ความสละ ความปล่อย ความหลุดพ้น และความไม่พัวพันในตัณหานั้น' เป็นรายละเอียด"

ตัวอย่าง ๔

"ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา"ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตมา ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา. อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถิทํ, สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ. อยํ เวมตฺตตา.

"คำว่า 'ทางแห่งความดับทุกข์' เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า 'ทางแห่งความดับทุกข์ในเรื่องนั้น คืออะไร ทางแห่งความดับทุกข์ เป็นอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้นั่นเอง กล่าวคือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การกล่าวชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ และความตั้งมั่นชอบ' เป็นรายละเอียด"

ตัวอย่าง ๕

"มคฺโค"ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตโม มคฺโค. นิรยคามี มคฺโค ติรจฺฉานโยนิคามี มคฺโค เปตฺติวิสยคามี มคฺโค อสุรโยนิโย มคฺโค สคฺคคามิโย มคฺโค มนุสฺสคามี มคฺโค นิพฺพานคามี มคฺโค. อยํ เวมตฺตตา.

"คำว่า 'มรรค' เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า 'มรรคในเรื่องนั้น คืออะไร มรรคเป็นหนทางไปสู่นรก หนทางไปสู่กำเนิดของดิรัจฉาน หนทางไปสู่ที่อยู่ของเปรต หนทางไปสู่กำเนิดของอสูร หนทางไปสู่สวรรค์ หนทางไปสู่มนุษย์ และหนทางไปสู่นิพพาน' เป็นรายละเอียด"

ตัวอย่าง ๖

"นิโรโธ"ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตโม นิโรโธ. ปฏิสงฺขานิโรโธ อปฺปฏิสงฺขานิโรโธ อนุนยนิโรโธ ปฏิฆนิโรโธ มานนิโรโธ มกฺขนิโรโธ ปฬาสนิโรโธ อิสฺสานิโรโธ มจฺฉริยนิโรโธ สพฺพกิเลสนิโรโธ. อยํ เวมตฺตตา.

“คำว่า ‘ความดับ’ เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า ‘ความดับในเรื่องนั้น คืออะไร ความดับเป็นความดับโดยพิจารณา [คือเจริญธรรมที่ตรงกันข้าม] ความดับโดยไม่พิจารณา [ขณิก-นิโรธ = ดับในทุกๆ ขณะ] ความดับความยินดี ความดับความยินร้าย ความดับมานะ ความดับการลบหลู่ ความดับความแข่งดี ความดับความริษยา ความดับความตระหนี่ ความดับกิเลสทั้งมวล’ เป็นรายละเอียด”

ตัวอย่าง ๗

“รูปนฺ”ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตมํ รูปํ. จาตุมหาภูติกํ รูปํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย รูปสฺส ปญฺญตฺติ. ตตฺถ กตมานิ จตฺตาริ มหาภูตานิ. ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ.

“คำว่า ‘รูป’ เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า ‘รูปในเรื่องนั้น คืออะไร รูปเป็นมหาภูตรูป ๔ และบัญญัติของรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ [อุปาทายรูป ๒๔] ในบรรดารูปเหล่านั้น มหาภูต-รูป ๔ คืออะไร มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ’ เป็นรายละเอียด”

[๔๗] ทฺวีหิ อากาเรหิ ธาตุโย ปริคฺคณฺหาติ สงฺเขเปน จ วิตฺถาเรน จ. กถํ วิตฺถาเรน ธาตุโย ปริคฺคณฺหาติ. วีสติยา อากาเรหิ ปถวีธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ, ทฺวาทสหิ อากาเรหิ อาโปธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ, จตูหิ อากาเรหิ เตโชธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺ-คณฺหาติ, ฉหิ อากาเรหิ วาโยธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ.

“บัณฑิตย่อมกำหนดรู้ธาตุโดยอาการ ๒ คือ โดยสังเขป และโดยพิสดาร

ถามว่า : ย่อมกำหนดรู้ธาตุโดยพิสดารอย่างไร

ตอบว่า : ย่อมกำหนดรู้ปฐวีธาตุโดยพิสดาร ด้วยอาการ ๒๐ อาโปธาตุด้วยอาการ ๑๒ เตโชธาตุด้วยอาการ ๔ และวาโยธาตุด้วยอาการ ๖”

กตเมหิ วีสติยา อากาเรหิ ปถวีธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ. อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ, มํสํ นฺหารู อฏฺฐิ อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ, หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ, อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถเก มตฺถลุงฺคนฺติ อิเมหิ วีสติยา อากาเรหิ ปถวีธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ.

“ถามว่า : ย่อมกำหนดรู้ปฐวีธาตุโดยพิสดาร ด้วยอาการ ๒๐ อย่างไร

ตอบว่า : ย่อมกำหนดรู้ปฐวีธาตุโดยพิสดาร ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้ คือ ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมองในศีรษะ”

กตเมหิ ทฺวาทสหิ อากาเรหิ อาโปธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ. อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตนฺติ อิเมหิ ทฺวาทสหิ อากาเรหิ อาโปธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ.

“ถามว่า : ย่อมกำหนดรู้อาโปธาตุโดยพิสดาร ด้วยอาการ ๑๒ อย่างไร

ตอบว่า : ย่อมกำหนดรู้อาโปธาตุโดยพิสดาร ด้วยอาการ ๑๒ เหล่านี้ คือ ในกายนี้มี ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร”

กตเมหิ จตูหิ อากาเรหิ เตโชธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ. เยน จ สนฺตปฺปติ, เยน จ ชีรียติ, เยน จ ปริฑยฺหติ, เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉติ, อิเมหิ จตูหิ อากาเรหิ เตโชธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ.

“ถามว่า : ย่อมกำหนดรู้เตโชธาตุโดยพิสดาร ด้วยอาการ ๔ อย่างไร

ตอบว่า : ย่อมกำหนดรู้เตโชธาตุโดยพิสดาร ด้วยอาการ ๔ เหล่านี้ คือ ไออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟแผดเผา และไฟย่อยอาหารที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส”

กตเมหิ ฉหิ อากาเรหิ วาโยธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ. อุทฺธงฺคมา วาตา, อโธ-คมา วาตา, กุจฺฉิสยา วาตา, โกฏฺฐาสยา วาตา, องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา, อสฺสาโส ปสฺสาโส อิติ, อิเมหิ ฉหิ อากาเรหิ วาโยธาตุํ วิตฺถาเรน ปริคฺคณฺหาติ.

“ถามว่า : ย่อมกำหนดรู้วาโยธาตุโดยพิสดาร ด้วยอาการ ๖ อย่างไร

ตอบว่า : ย่อมกำหนดรู้วาโยธาตุโดยพิสดาร ด้วยอาการ ๖ เหล่านี้ คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจเข้าออก”

[ธาตุทั้ง ๔ จำแนกเป็นอาการ ๔๒ คือ

๑. ธาตุดิน มีอาการ ๒๐ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง

๒. ธาตุน้ำ มีอาการ ๑๒ คือ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร

๓. ธาตุไฟ มีอาการ ๔ คือ ไออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟแผดเผา และไฟย่อยอาหารที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส

๔. ธาตุลม มีอาการ ๖ คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจเข้าออก]

เอวํ อิเมหิ ทฺวาจตฺตาลีสาย อากาเรหิ วิตฺถาเรน ธาตุโย สภาวภาวโต อุปลกฺขยนฺโต ตุลยนฺโต ปริวีมํสนฺโต ปริโยคาหนฺโต ปจฺจเวกฺขนฺโต น กิญฺจิ คยฺหูปคํ ปสฺสติ กายํ วา กายปเทสํ วา. ยถา จนฺทนิกํ ปวิจินนฺโต น กิญฺจิ คยฺหูปคํ ปสฺเสยฺย, ยถา สงฺการฏฺฐานํ ปวิจินนฺโต น กิญฺจิ คยฺหูปคํ ปสฺเสยฺย, ยถา วจฺจกุฏึ ปวิจินนฺโต น กิญฺจิ คยฺหูปคํ ปสฺเสยฺย, ยถา สิวถิกํ ปวิจินนฺโต น กิญฺจิ คยฺหูปคํ ปสฺเสยฺย, เอวเมว อิเมหิ ทฺวาจตฺตาลีสาย อากาเรหิ เอวํ วิตฺถาเรน ธาตุโย สภาวภาวโต อุปลกฺขยนฺโต ตุลยนฺโต ปริวีมํสนฺโต ปริโยคาหนฺโต ปจฺจเวกฺขนฺโต น กิญฺจิ คยฺหูปคํ ปสฺสติ กายํ วา กายปเทสํ วา. เตนาห ภควา “ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา ปถวีธาตุ, ยา จ พาหิรา ปถวีธาตุ, ปถวีธาตุเรเวสา. ตํ ‘เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทิสฺวา ปถวีธาตุยา นิพฺพินฺทติ. ปถวีธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ, ยา จ พาหิรา อาโปธาตุ...ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ, ยา จ พาหิรา เตโชธาตุ...ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ, ยา จ พาหิรา วาโยธาตุ, วาโยธาตุเรเวสา. ตํ ‘เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทิสฺวา วาโยธาตุยา นิพฺพินฺทติ. วาโยธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.”[๒๐๗] อยํ เวมตฺตตา.

"พระโยคาวจรผู้พิจารณา ไตร่ตรอง ใคร่ครวญ พินิจ พิเคราะห์ธาตุตามสภาวะโดยพิสดารด้วยอาการ ๔๒ เหล่านั้นอย่างนี้ ย่อมไม่เห็นร่างกายหรืออวัยวะที่ควรยึดมั่น เมื่อบุคคลพิจารณาบ่อน้ำครำ ไม่พึงเห็นอะไรๆ ที่ควรยึดมั่น เมื่อบุคคลพิจารณากองหยากเยื่อ ไม่พึงเห็นอะไรๆ ที่ควรยึดมั่น เมื่อบุคคลพิจารณาห้องส้วม ไม่พึงเห็นอะไรๆ ที่ควรยึดมั่น เมื่อบุคคลพิจารณาป่าช้า ไม่พึงเห็นอะไรๆ ที่ควรยึดมั่น ฉันใด พระโยคาวจรผู้พิจารณา ไตร่ตรอง ใคร่ครวญ พินิจ พิเคราะห์ธาตุตามสภาวะโดยพิสดารด้วยอาการ ๔๒ เหล่านั้นอย่างนี้ ย่อมไม่เห็นร่างกายหรืออวัยวะที่ควรยึดมั่น ฉันนั้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'อนึ่ง ปฐวีธาตุอยู่ภายในก็ดี อยู่ภายนอกก็ดี ย่อมเป็นปฐวีธาตุเหมือนกัน เธอพึงรู้เห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุนั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ปฐวีธาตุนั่น ปฐวีธาตุนั่นไม่ใช่ตนของเรา เมื่อบุคคลรู้เห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ จิตย่อมคลายกำหนัดในปฐวีธาตุ อนึ่ง อาโปธาตุอยู่ภายในก็ดี...อนึ่ง เตโชธาตุอยู่ภายในก็ดี...อนึ่ง วาโยธาตุอยู่ภายในก็ดี อยู่ภายนอกก็ดี ย่อมเป็นวาโยธาตุเหมือนกัน เธอพึงรู้เห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า วาโยธาตุนั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่วาโยธาตุนั่น วาโยธาตุนั่นไม่ใช่ตนของเรา เมื่อบุคคลรู้เห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในวาโยธาตุ จิตย่อมคลายกำหนัดในวาโยธาตุ'

คำทั้งหมดนี้เป็นรายละเอียด"

ตัวอย่าง ๘

[๔๘] "อวิชฺชา"ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตมา อวิชฺชา. ทุกฺเข อญฺญาณํ, ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรเธ อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อญฺญาณํ, ปุพฺพนฺเต อญฺญาณํ, อปรนฺเต อญฺญาณํ, ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อญฺญาณํ, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ อญฺญาณํ, ยํ เอวรูปํ อญฺญาณํ อทสฺสนํ อนภิสมโย อนนุโพโธ อสมฺโพโธ อปฺปฏิเวโธ อสลฺลกฺขณา อนุปลกฺขณา อปจฺจุปลกฺขณา อสมเปกฺขณา อปฺปจฺจกฺขกมฺมํ ทุมฺเมชฺฌํ พาลฺยํ อสมฺปชญฺญํ โมโห ปโมโห สมฺโมโห อวิชฺชา อวิชฺโชโฆ อวิชฺชาโยโค อวิชฺชานุสโย อวิชฺชาปริยุฏฺฐานํ อวิชฺชาลงฺคี โมโห อกุสลมูลํ.[๒๐๘] อยํ เวมตฺตตา.

“คำว่า ‘อวิชชา’ เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า ‘อวิชชาในเรื่องนั้น คืออะไร อวิชชาเป็นความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุเกิดของทุกข์ ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในทางแห่งความดับทุกข์ ความไม่รู้ในขันธ์ อายตนะ ธาตุอันเป็นส่วนอดีต ความไม่รู้ในขันธ์ อายตนะธาตุอันเป็นส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในธรรมที่เป็นเหตุของสังขารเป็นต้นนั้นและผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้ตาม ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่พิจารณา การไม่เข้าไปกำหนด การไม่เข้าไปกำหนดเฉพาะสภาวะ การไม่เห็นโดยชอบอย่างสม่ำเสมอ การไม่ทำให้ประจักษ์ ความทรามปัญญา ความเขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความหลงยิ่ง ความหลงทั่ว อวิชชา โอฆะคืออวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา ปริยุฏฐานคืออวิชชา ลิ่มคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ’ เป็นรายละเอียด”

ตัวอย่าง ๙

“วิชฺชา”ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตมา วิชฺชา. ทุกฺเข ญาณํ, ทุกฺขสมุทเย ญาณํ, ทุกฺข-นิโรเธ ญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ, ปุพฺพนฺเต ญาณํ, อปรนฺเต ญาณํ, ปุพฺพนฺตาปรนฺเต ญาณํ, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ ญาณํ, ยา เอวรูปา ปญฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย สลฺลกฺขณา อุปลกฺขณา ปจฺจุปลกฺขณา ปณฺฑิจฺจํ โกสลฺลํ เนปุญฺญํ เวภพฺยา จินฺตา อุปปริกฺขา ภูรี เมธา ปริณายิกา วิปสฺสนา สมฺปชญฺญํ ปโตโท ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํ ปญฺญาสตฺถํ ปญฺญาปสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญา-ปชฺโชโต ปญฺญารตนํ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค มคฺคงฺคํ มคฺค-ปริยาปนฺนํ.[๒๐๙] อยํ เวมตฺตตา.

“คำว่า ‘วิชชา’ เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า ‘วิชชาในเรื่องนั้น คืออะไร วิชชาเป็นความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุเกิดของทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ ความรู้ในทางแห่งความดับทุกข์ ความรู้ในส่วนเบื้องต้น ความรู้ในส่วนเบื้องปลาย ความรู้ทั้งในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ความรู้ในเหตุของสังขารเป็นต้นนั้นและผลที่เกิดขึ้น โดยอาศัยเหตุ สภาวะรู้ชัด กิริยารู้ชัด การหยั่งเห็น การหยั่งเห็นโดยประการต่างๆ การหยั่งเห็น[สัจ]ธรรม การกำหนด [ไตรลักษณ์] การเข้าไปกำหนด การเข้าไปกำหนดเฉพาะสภาวะ ความฉลาด ความชำนาญ

ความรู้ละเอียด การรู้เห็น[ไตรลักษณ์] ความดำริ ความใคร่ครวญ ปัญญาดังแผ่นดิน ปัญญากำจัดกิเลส ปัญญานำไป ปัญญาหยั่งเห็น[ไตรลักษณ์] สภาวะรู้เห็นโดยชอบ ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท แสงสว่างคือปัญญา โอภาสคือปัญญา ดวงประทีปคือปัญญา ปัญญาดั่งดวงแก้ว ความไม่หลง การหยั่งเห็น[สัจ]ธรรม ความเห็นชอบ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ เหตุให้เกิดอริยมรรค ธรรมที่นับเข้าในอริยมรรค' เป็นรายละเอียด"

ตัวอย่าง ๑๐

"สมาปตฺตี"ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตมา สมาปตฺติ. สญฺญาสมาปตฺติ อสญฺญาสมาปตฺติ เนวสญฺญานาสญฺญาสมาปตฺติ วิภูตสญฺญาสมาปตฺติ นิโรธสมาปตฺตีติ. อยํ เวมตฺตตา.

"คำว่า 'สมาบัติ' เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า

'สมาบัติในเรื่องนั้น คืออะไร

สัญญาสมาบัติ (การเข้าฌานอันประกอบด้วยสัญญา)

อสัญญาสมาบัติ (การเข้าฌานอันไม่ประกอบด้วยสัญญา, การเข้าฌานของผู้ที่เบื่อหน่ายในสัญญา)

เนวสัญญานาสัญญาสมาบัติ (การเข้าฌานที่ไม่มีสัญญาหยาบแต่มีสัญญาละเอียด, การเข้าอรูปฌานที่ ๔)

วิภูตสัญญาสมาบัติ (การเข้าฌานที่มีสัญญาปรากฏชัด, การเข้าวิญญาณัญจายตนฌาน)

นิโรธสมาบัติ (การดับแห่งจิต เจตสิก และจิตตชรูป)'

[เหล่านี้]เป็นรายละเอียด"

ตัวอย่าง ๑๑

"ฌายี"ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตโม ฌายี. อตฺถิ เสกฺโข ฌายี, อตฺถิ อเสกฺโข ฌายี, เนวเสกฺขนาเสกฺโข ฌายี, อาชานิโย ฌายี, อสฺสขลุงฺโก ฌายี, ทิฏฺฐุตฺตโร ฌายี, ตณฺหุตฺตโร ฌายี, ปญฺญุตฺตโร ฌายี. อยํ เวมตฺตตา.

คำว่า 'ผู้เพ่งโดยปกติ' เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า

'ผู้เพ่งโดยปกติในเรื่องนั้น คืออะไร

ผู้เพ่งโดยปกติซึ่งเป็นพระเสกขะ [พระเสกขะผู้เจริญวิปัสสนา]

ผู้เพ่งโดยปกติซึ่งเป็นพระอเสกขะ [พระอเสกขะผู้เจริญวิปัสสนา]

ผู้เพ่งโดยปกติผู้มิใช่พระเสกขะและพระอเสกขะ [ปุถุชนผู้บรรลุฌาน]

ผู้เพ่งโดยปกติอันเปรียบด้วยม้าอาชาไนย [พระอรหันต์ หรือพระอริยบุคคลทั้งหมด]

ผู้เพ่งโดยปกติอันเปรียบด้วยม้าฝีเท้าเลว [ปุถุชนผู้ที่บรรลุอภิญญาแล้วไม่เจริญวิปัสสนา]

ผู้เพ่งโดยปกติอันยิ่งด้วยทิฏฐิ [มิจฉาทิฏฐิผู้บรรลุฌานด้วยการเพ่งอารมณ์บัญญัติ]

ผู้เพ่งโดยปกติอันยิ่งด้วยตัณหา

ผู้เพ่งโดยปกติอันยิ่งด้วยปัญญา [ผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการเพ่งไตรลักษณ์]'

[เหล่านี้]เป็นรายละเอียด"

ตัวอย่าง ๑๒

"สมาธี"ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตโม สมาธิ. สรโณ สมาธิ, อรโณ สมาธิ, สเวโร สมาธิ, อเวโร สมาธิ, สพฺยาปชฺโช สมาธิ, อพฺยาปชฺโช สมาธิ, สปฺปีติโก สมาธิ, นิปฺปีติโก สมาธิ, สามิโส สมาธิ, นิรามิโส สมาธิ, สสงฺขาโร สมาธิ, อสงฺขาโร สมาธิ, เอกํสภาวิโต สมาธิ, อุภยํสภาวิโต สมาธิ, อุภยโตภาวิตภาวโน สมาธิ, สวิตกฺกสวิจาโร สมาธิ, อวิตกฺกวิจารมตฺโต สมาธิ, อวิตกฺกอวิจาโร สมาธิ, หานภาคิโย สมาธิ, ฐิติภาคิโย สมาธิ, วิเสสภาคิโย สมาธิ, นิพฺเพธภาคิโย สมาธิ, โลกิโย สมาธิ, โลกุตฺตโร สมาธิ, มิจฺฉาสมาธิ, สมฺมาสมาธิ. อยํ เวมตฺตตา.

"คำว่า 'สมาธิ' เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า

'สมาธิในเรื่องนั้น คืออะไร

สมาธิที่มีกิเลส [เอกัคคตาในอกุศลจิต]

สมาธิที่ไม่มีกิเลส [สมาธิที่เป็นกุศลและอัพยากฤต หรือสมาธิที่เป็นโลกุตตระ]

สมาธิที่มีเวร [เอกัคคตาในโทสมูลจิต]

สมาธิที่ไม่มีเวร [เมตตาเจโตวิมุตติ]

สมาธิที่มีการเบียดเบียน [เอกัคคตาในโทสมูลจิต]

สมาธิที่ไม่มีการเบียดเบียน [เมตตาเจโตวิมุตติ]

สมาธิที่มีปีติ [เอกัคคตาในปีติสหคตจิต ๕๑ ดวง]

สมาธิที่ไม่มีปีติ [เอกัคคตาในจิต ๗๐ ดวงที่เหลือ]

สมาธิที่อิงกามคุณ [โลกิยสมาธิ]

สมาธิที่ไม่อิงกามคุณ [โลกุตตรสมาธิ]

สมาธิที่มีการกระตุ้นเตือน [สมาธิที่ปฏิบัติลำบากบรรลุช้า และสมาธิที่ปฏิบัติง่ายบรรลุช้า]

สมาธิที่ไม่มีการกระตุ้นเตือน [สมาธิที่ปฏิบัติลำบากบรรลุเร็ว และสมาธิที่ปฏิบัติง่ายบรรลุเร็ว]

สมาธิที่บุคคลเจริญฝ่ายเดียว [สมาธิของสุกขวิปัสสกะผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียว]

สมาธิที่บุคคลเจริญทั้งสองฝ่าย [สมาธิของสมถยานิกผู้เจริญสมถะจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อมา]

สมาธิที่เจริญอย่างมีกำลังทั้งสองฝ่าย [สมาธิของพระอรหันต์ประเภทกายสักขิและอุภโตภาควิมุตติ]

สมาธิที่มีวิตกและวิจาร [เอกัคคตาในสวิตักกสวิจารจิต ๕๕ ดวง]

สมาธิที่ไม่มีวิตกมีวิจาร [เอกัคคตาในทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง]

สมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจาร [เอกัคคตาในอวิตักกอวิจารจิต ๕๕ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจมฌานจิต ๒๓]

สมาธิที่มีในฝ่ายเสื่อม [เช่น สมาธิของผู้บรรลุปฐมฌานแล้วเกิดสัญญามนสิการในกามคุณ]

สมาธิที่มีในฝ่ายตั้งอยู่ [เช่น สมาธิของผู้บรรลุฌานนั้นๆ แล้วดำรงอยู่อย่างเดิม]

สมาธิที่มีในฝ่ายเจริญ [เช่น สมาธิของผู้บรรลุฌานนั้นๆ แล้วบรรลุฌานเบื้องสูงกว่าเดิม]

สมาธิที่บรรลุพระนิพพาน [เอกัคคตาในโลกุตตรจิต ๘ ดวง]
สมาธิที่ปรากฏในโลก [เอกัคคตาในโลกิยจิต ๘๑ ดวง]
สมาธิที่พ้นจากโลก [เอกัคคตาในโลกุตตรจิต ๘ ดวง]
สมาธิที่ตั้งมั่นผิด [เอกัคคตาในอกุศลจิต ๑๑ เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต]
สมาธิที่ตั้งมั่นชอบ [เอกัคคตาในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑]'
[เหล่านี้]เป็นรายละเอียด"

ตัวอย่าง ๑๓

"ปฏิปทา"ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตมา ปฏิปทา. อาคาฬฺหปฏิปทา, นิชฺฌามปฏิปทา, มชฺฌิมปฏิปทา, อกฺขมา ปฏิปทา, ขมา ปฏิปทา, สมา ปฏิปทา, ทมา ปฏิปทา, ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา, ทุกฺขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา, สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา, สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญาติ. อยํ เวมตฺตตา.

"คำว่า 'ปฏิปทา' เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า
'ปฏิปทาในเรื่องนั้น คืออะไร
ปฏิปทาที่หยั่งลงสู่กาม [กามสุขัลลิกานุโยค]
ปฏิปทาที่แผดเผากาม [อัตตกิลมถานุโยค]
ปฏิปทาสายกลาง [มัชฌิมาปฏิปทา]
ปฏิปทาที่ไม่อดทน[ต่อความเย็นเป็นต้นในขณะปฏิบัติธรรม]
ปฏิปทาที่อดทน[ต่อความเย็นเป็นต้นในขณะปฏิบัติธรรม]
ปฏิปทาที่ยังมิจฉาวิตกให้สงบ
ปฏิปทาที่ข่ม[อินทรีย์]
ปฏิปทาที่ลำบากบรรลุช้า
ปฏิปทาที่ลำบากบรรลุเร็ว
ปฏิปทาที่สะดวกบรรลุช้า
ปฏิปทาที่สะดวกบรรลุเร็ว'
[เหล่านี้]เป็นรายละเอียด"

ตัวอย่าง ๑๔

“กาโย”ติ เอกตฺตตา. ตตฺถ กตโม กาโย. นามกาโย รูปกาโย จ. ตตฺถ กตโม รูปกาโย. เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นฺหารู อฏฺฐิ อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตํ มตฺถลุงฺคนฺติ,[๒๑๐] อยํ รูปกาโย. นามกาโย นาม เวทนา สญฺญา เจตนา จิตฺตํ ผสฺโส มนสิกาโรติ, อยํ นามกาโยติ. อยํ เวมตฺตตา.

“คำว่า ‘หมู่’ เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า

‘หมู่ในเรื่องนั้น คืออะไร

คือ หมู่รูป อันได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร มันสมอง

คือ หมู่นามอันได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ผัสสะ และมนสิการ’

[เหล่านี้]เป็นรายละเอียด”

คำลงท้าย

เอวํ โย ธมฺโม ยสฺส ธมฺมสฺส สมานภาโว, โส ธมฺโม ตสฺส ธมฺมสฺส เอกตฺตตาย เอกีภวติ. เยน เยน วา ปน วิลกฺขโณ, เตน เตน เวมตฺตํ คจฺฉติ. เอวํ สุตฺเต วา เวยฺยากรเณ วา คาถายํ วา ปุจฺฉิเตน วีมํสยิตพฺพํ กึ เอกตฺตตาย ปุจฺฉติ, อุทาหุ เวมตฺตตายาติ. ยทิ เอกตฺตตาย ปุจฺฉิตํ, เอกตฺตตาย วิสฺสชฺชยิตพฺพํ. ยทิ เวมตฺตตาย ปุจฺฉิตํ, เวมตฺตตาย วิสฺสชฺชยิตพฺพํ. ยทิ สตฺตาธิฏฺฐาเนน ปุจฺฉิตํ, สตฺตาธิฏฺฐาเนน วิสฺสชฺชยิตพฺพํ. ยทิ ธมฺมาธิฏฺฐาเนน ปุจฺฉิตํ, ธมฺมาธิฏฺฐาเนน วิสฺสชฺชยิตพฺพํ. ยถา ยถา วา ปน ปุจฺฉิตํ, ตถา ตถา วิสฺสชฺชยิตพฺพํ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “เอกตฺตตาย ธมฺมา”ติ.

“โดยประการดังนี้ ธรรมที่มีความเสมอกันย่อมเป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นทั่วไปแก่ธรรมนั้นๆ [เช่น ชาติเสมอกับชราโดยความเป็นทุกข์เหมือนกัน] ส่วนธรรมที่มีลักษณะต่างกันย่อมถึงความต่างกันด้วยสภาวะนั้นๆ [เช่น ชาติต่างจากชราโดยชาติเป็นการเกิด ส่วนชราเป็นความเสื่อม] บัณฑิตพึงใคร่ครวญในสูตร เวยยากรณะ หรือคาถาว่า ผู้ถามได้ถามโดยสามัญทั่วไป หรือโดยพิเศษ ถ้าถามโดยสามัญทั่วไป ก็พึงตอบโดยสามัญทั่วไป ถ้าถามโดยพิเศษ พึงตอบโดยพิเศษ ถ้าถามโดยมีบุคคลเป็นที่ตั้ง พึงตอบโดยมีบุคคลเป็นที่ตั้ง ถ้าถามโดยมีธรรมเป็นที่ตั้ง พึงตอบโดยมีธรรมเป็นที่ตั้ง พึงตอบตามคำถามของผู้ถามนั้นๆ เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘พระศาสดาทรงแสดงธรรมเหล่าใดไว้โดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษ’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต อธิฏฺฐาโน หาโร.

จบ อธิฏฐานหาระ

๑๕. ปริกขารหารวิภังค์

(รายละเอียดปริกขารหาระ)

คำเริ่มต้น

[๔๙] ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร หาโร. “เย ธมฺมา ยํ ธมฺมํ ชนยนฺตี”ติ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น ปริกขารหาระคืออะไร

ตอบว่า : ปริกขารหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า เย ธมฺมา ยํ ธมฺมํ ชนยนฺติ (ธรรม[ที่เป็นเหตุ]ย่อมก่อให้เกิดธรรม[ที่เป็นผล]โดยความเป็นเหตุเกิดร่วมและเหตุต่อเนื่อง แนวทางที่แสดงเหตุปัจจัยนั้นชื่อว่า ปริกขารหาระ)”

ความหมายของเหตุและปัจจัย

โย ธมฺโม ยํ ธมฺมํ ชนยติ, ตสฺส โส ปริกฺขาโร. กึลกฺขโณ ปริกฺขาโร. ชนกลกฺขโณ ปริกฺขาโร. เทฺว ธมฺมา ชนยนฺติ เหตุ จ ปจฺจโย จ. ตตฺถ กึลกฺขโณ เหตุ, กึลกฺขโณ ปจฺจโย. อสาธารณลกฺขโณ เหตุ, สาธารณลกฺขโณ ปจฺจโย. ยถา กึ ภเว. ยถา องฺกุรสฺส นิพฺพตฺติยา พีชํ อสาธารณํ, ปถวี อาโป จ สาธารณา. องฺกุรสฺส หิ ปถวี อาโป จ ปจฺจโย สภาโว เหตุ. ยถา วา ปน ฆเฏ ทุทฺธํ ปกฺขิตฺตํ ทธิ ภวติ, น จตฺถิ เอกกาลสมวธานํ ทุทฺธสฺส จ ทธิสฺส จ. เอวเมวํ นตฺถิ เอกกาลสมวธานํ เหตุสฺส จ ปจฺจยสฺส จ.

“ธรรม[ที่เป็นเหตุ]ย่อมก่อให้เกิดธรรม[ที่เป็นผล] ธรรมที่เป็นเหตุจึงชื่อว่า ปริกขาระของธรรม[ที่เป็นผล]

ถามว่า : คำว่า ปริกขาระ (เหตุ) มีลักษณะอย่างไร

ตอบว่า : คำว่า ปริกขาระ (เหตุ) มีลักษณะก่อให้เกิดขึ้น ได้แก่ ธรรม ๒ ประการ คือ เหตุ และปัจจัย

เหตุ คือ เหตุที่มีลักษณะเฉพาะ

ปัจจัย คือ เหตุที่มีลักษณะทั่วไป

อุปมาว่า เมล็ดพืชเป็นเหตุเฉพาะของการเกิดหน่อ ส่วนดินและน้ำเป็นเหตุทั่วไป โดยแท้จริงแล้ว ดินและน้ำเป็นเหตุทั่วไปให้เกิดหน่อ ส่วนเหตุเสมอกับผล[คือเมล็ดพืช] ชื่อว่า เหตุ

อีกนัยหนึ่ง นมสดที่ใส่ไว้ในหม้อ ย่อมกลายเป็นนมเปรี้ยว ความปรากฏในเวลาเดียวกันระหว่างนมสดกับนมเปรี้ยวย่อมไม่มี [เพราะมีสภาพต่างกันด้วยความใสและข้น] ฉันใด ความปรากฏในเวลาเดียวกันระหว่างเหตุกับปัจจัย ย่อมไม่มี ฉันนั้น”

[ตามนัยแรก เหตุ คือ เหตุเฉพาะ ปัจจัย คือ เหตุทั่วไป นัยหลังแสดงว่า เหตุ คือ เหตุใกล้ ส่วนปัจจัย คือ เหตุไกล

คำว่า เหตุ สำเร็จรูปมาจาก หิ ธาตุ + ตุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า หิโนติ อตฺตโน ผลํ ปติ การณภาวํ คจฺฉตีติ เหตุ (เหตุ คือ สภาพถึงความเป็นเหตุแก่ผลของตน)

คำว่า ปจฺจย สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัยในอปาทานสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิจฺจ เอตสฺมา ผลํ เอตีติ ปจฺจโย (ปัจจัย คือ สภาพเป็นแดนอาศัยเกิดแห่งผล)

ความจริงคำว่า เหตุ และ ปจฺจย เป็นคำไวพจน์กัน แต่ในที่นี้ท่านแยกประเภทไว้ต่างกันตามหลักปริกขารหาระที่จำแนกเหตุไว้ตามสมควร]

อยญฺหิ สํสาโร สเหตุ สปฺปจฺจโย นิพฺพตฺโต. วุตฺตํ หิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ.[๒๑๑] เอวํ สพฺโพ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. อิติ อวิชฺชา อวิชฺชาย เหตุ อโยนิโสมนสิกาโร ปจฺจโย. ปุริมิกา อวิชฺชา ปจฺฉิมิกาย อวิชฺชาย เหตุ. ตตฺถ ปุริมิกา อวิชฺชา อวิชฺชานุสโย ปจฺฉิมิกา อวิชฺชา อวิชฺชาปริยุฏฺฐานํ, ปุริมิโก อวิชฺชานุสโย ปจฺฉิมิกสฺส อวิชฺชาปริยุฏฺฐานสฺส เหตุภูโต ปริพฺรูหนาย, พีชงฺกุโร วิย สมนนฺตรเหตุตาย. ยํ ปน ยตฺถ ผลํ นิพฺพตฺตติ, อิทมสฺส ปรมฺปรเหตุตาย เหตุภูตํ. ทุวิโธ หิ เหตุ สมนนฺตรเหตุ ปรมฺปรเหตุ จ, เอวํ อวิชฺชายปิ ทุวิโธ เหตุ สมนนฺตรเหตุ ปรมฺปรเหตุ จ.

“อนึ่ง สังสารวัฏนี้เกิดขึ้นโดยมีเหตุปัจจัย สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

‘สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย’

พึงทราบปฏิจจสมุปบาททั้งหมดตามนัยนี้

โดยประการดังนี้ อวิชชาเป็นเหตุ (เหตุใกล้) แก่อวิชชา ส่วนอโยนิโสมนสิการเป็นปัจจัย (เหตุไกล) ความจริงแล้วอวิชชาที่เกิดก่อนเป็นเหตุแก่อวิชชาที่เกิดภายหลัง ในเรื่องนั้น อวิชชาที่เกิดก่อนเป็นอวิชชานุสัย ส่วนอวิชชาที่เกิดภายหลังเป็นอวิชชาปริยุฏฐาน อวิชชาที่เกิดก่อนเป็นเหตุแก่อวิชชาปริยุฏฐานที่เกิดภายหลังเพื่อให้เพิ่มพูนมากขึ้น เหมือนหน่อของเมล็ดเป็นเหตุแก่เมล็ดโดยความเป็นเหตุถัดมา ส่วนเมล็ดของผลที่เกิดจากเมล็ดแรกนั้น เป็นเหตุต่อเนื่อง ที่จริงแล้วเหตุแบ่งเป็นเหตุถัดมา และเหตุต่อเนื่อง เหตุทั้งสองอย่างนี้ย่อมมีแก่อวิชชาอย่างนี้”

ยถา วา ปน ถาลกญฺจ วฏฺฏิ จ เตลญฺจ ปทีปสฺส ปจฺจยภูตํ น สภาวเหตุ, น หิ สกฺกา ถาลกญฺจ วฏฺฏิญฺจ เตลญฺจ อนคฺคิกํ ทีเปตุํ ปทีปสฺส ปจฺจยภูตํ. ปทีโป วิย สภาโว เหตุ โหติ.

“อีกนัยหนึ่ง ถ้วย ไส้ และน้ำมันเป็นเครื่องอุปถัมภ์แก่ประทีป ไม่ใช่เหตุภายใน เพราะถ้วย ไส้ และน้ำมันไม่อาจยังไฟที่ยังไม่มีให้ลุกโพลงได้ จึงเป็นเหตุไม่เสมอกับผล ส่วนเหตุเสมอกับผล เหมือนประทีป”

อิติ สภาโว เหตุ, ปรภาโว ปจฺจโย. อชฺฌตฺติโก เหตุ, พาหิโร ปจฺจโย. ชนโก เหตุ, ปริคฺคาหโก ปจฺจโย. อสาธารโณ เหตุ, สาธารโณ ปจฺจโย.

“โดยประการดังนี้

เหตุเสมอกับผล [เหมือนประทีป] ชื่อว่า เหตุ เหตุไม่เสมอกับผล [เหมือนถ้วย ไส้ และน้ำมัน] ชื่อว่า ปัจจัย

เหตุภายใน ชื่อว่า เหตุ เหตุภายนอก ชื่อว่า ปัจจัย

เหตุก่อให้เกิดผล ชื่อว่า เหตุ เหตุอุปถัมภ์ ชื่อว่า ปัจจัย

เหตุเฉพาะ [เหมือนเมล็ดพืช] ชื่อว่า เหตุ เหตุทั่วไป [เหมือนดินและน้ำ] ชื่อว่า ปัจจัย”

[ในคำสรุปนี้มิได้กล่าวถึงเหตุใกล้และเหตุไกลไว้ แต่ในประโยคข้างต้นกล่าวเปรียบว่า เหตุ คือ เหตุใกล้ เหมือนนมสด ส่วนปัจจัย คือ เหตุไกล เหมือนนมเปรี้ยว]

ความเป็นเหตุและผลของกันและกัน

อวุปจฺเฉทตฺโถ สนฺตติอตฺโถ. นิพฺพตฺติอตฺโถ ผลตฺโถ. ปฏิสนฺธิอตฺโถ ปุนพฺภวตฺโถ. ปลิโพธตฺโถ ปริยุฏฺฐานตฺโถ. อสมุคฺฆาตตฺโถ อนุสยตฺโถ. อสมฺปฏิเวธตฺโถ อวิชฺชตฺโถ. อปริญฺ-ญาตตฺโถ วิญฺญาณสฺส พีชตฺโถ. ยตฺถ อวุปจฺเฉโท ตตฺถ สนฺตติ. ยตฺถ สนฺตติ ตตฺถ นิพฺพตฺติ. ยตฺถ นิพฺพตฺติ ตตฺถ ผลํ. ยตฺถ ผลํ ตตฺถ ปฏิสนฺธิ. ยตฺถ ปฏิสนฺธิ ตตฺถ ปุนพฺภโว. ยตฺถ ปุนพฺ-ภโว ตตฺถ ปลิโพโธ. ยตฺถ ปลิโพโธ ตตฺถ ปริยุฏฺฐานํ. ยตฺถ ปริยุฏฺฐานํ ตตฺถ อสมุคฺฆาโต. ยตฺถ อสมุคฺฆาโต ตตฺถ อนุสโย. ยตฺถ อนุสโย ตตฺถ อสมฺปฏิเวโธ. ยตฺถ อสมฺปฏิเวโธ ตตฺถ อวิชฺชา. ยตฺถ อวิชฺชา ตตฺถ สาสวํ วิญฺญาณํ อปริญฺญาตํ. ยตฺถ สาสวํ วิญฺญาณํ อปริญฺญาตํ ตตฺถ พีชตฺโถ.

“สภาพที่ไม่ขาดช่วง ย่อมมีสภาพสืบต่อ[โดยความเป็นเหตุผล]

สภาพที่เกิดขึ้น ย่อมมีสภาพเป็นผล [เพราะผลย่อมเกิดมาจากเหตุ]

สภาพที่สืบต่อภพ ย่อมมีสภาพเป็นภพใหม่ [เพราะขันธ์ที่เกิดขึ้นใหม่ซึ่งเป็นไปด้วยการสืบต่อภพถัดมาชื่อว่าภพใหม่]

สภาพที่รบกวน ย่อมมีสภาพรุมเร้า [เพราะกิเลสที่เกิดขึ้นย่อมรบกวนบุคคลไม่ให้ปฏิบัติชอบ]

สภาพที่ไม่ถูกละโดยสิ้นเชิง ย่อมมีสภาพนอนเนื่อง (อนุสัย) [เพราะกิเลสย่อมนอนเนื่องในจิตตราบที่ยังไม่ถูกมรรคละได้โดยเด็ดขาด]

สภาพที่ไม่รู้ตลอด ย่อมมีสภาพไม่รู้จริง (อวิชชา)

สภาพที่กำหนดรู้ไม่ได้ ย่อมมีสภาพเหมือนเมล็ดให้เกิดวิญญาณ [เพราะวิญญาณไม่เป็นเหตุให้เกิดหน่อคือนามรูปในกาลไหนๆ เมื่อบุคคลกำหนดรู้ด้วยการรู้ชัดโดยปริญญา-กิจ]

ความไม่ขาดช่วงมีอยู่ในที่ใด ความสืบต่อย่อมมีในที่นั้น

ความเกิดขึ้นมีอยู่ในที่ใด ผลย่อมมีในที่นั้น

ความสืบต่อภพมีอยู่ในที่ใด ภพใหม่ย่อมมีในที่นั้น

ความรบกวนมีอยู่ในที่ใด ความรุมเร้าย่อมมีในที่นั้น

การไม่ถูกละโดยสิ้นเชิงมีอยู่ในที่ใด ความนอนเนื่องย่อมมีในที่นั้น

ความไม่รู้ตลอดมีอยู่ในที่ใด ความไม่รู้จริงย่อมมีในที่นั้น

ความไม่รู้จริงมีอยู่ในที่ใด วิญญาณอันเป็นอารมณ์ของอาสวะย่อมไม่ถูกกำหนดรู้ในที่นั้น

วิญญาณอันเป็นอารมณ์ของอาสวะยังไม่ถูกกำหนดรู้ในที่ใด สภาพที่เป็นเหมือนเมล็ดให้เกิดวิญญาณย่อมมีในที่นั้น”

ตัวอย่างเหตุไม่เสมอกับผล

สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺขนฺธสฺส ปจฺจโย. สมาธิกฺขนฺโธ ปญฺญากฺขนฺธสฺส ปจฺจโย. ปญฺญากฺขนฺโธ วิมุตฺติกฺขนฺธสฺส ปจฺจโย. วิมุตฺติกฺขนฺโธ วิมุตฺติญาณทสฺสนกฺขนฺธสฺส ปจฺจโย. ติตฺถญฺญุตา ปีตญฺญุตาย ปจฺจโย. ปีตญฺญุตา มตฺตญฺญุตาย ปจฺจโย. มตฺตญฺญุตา อตฺตญฺญุตาย ปจฺจโย.

“ศีลขันธ์เป็นปัจจัยแก่สมาธิขันธ์

สมาธิขันธ์เป็นปัจจัยแก่ปัญญาขันธ์

ปัญญาขันธ์เป็นปัจจัยแก่วิมุตติขันธ์ [ผล]

วิมุตติขันธ์เป็นปัจจัยแก่วิมุตติญาณทัสสนขันธ์ [ปัจจเวกขณญาณ]

ความเป็นผู้รู้จักพหูสูตร (การเข้าใกล้ครูผู้เป็นพหูสูตร) เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้รู้ปราโมทย์ (การเจริญภาวนา)

ความเป็นผู้รู้ปราโมทย์เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้รู้จักความเหมาะสม[แห่งภาวนา]

ความเป็นผู้รู้จักความเหมาะสม[แห่งภาวนา] เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้รู้จักตน (ความถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ ของผู้ปรารภความเพียร)”

ตัวอย่างเหตุเสมอกับผล

ยถา วา ปน จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ. ตตฺถ จกฺขุ อาธิปเตยฺยปจฺจยตาย ปจฺจโย. รูปา อารมฺมณปจฺจยตาย ปจฺจโย. อาโลโก สนฺนิสฺสยตาย ปจฺจโย. มนสิกาโร สภาโว เหตุ. สงฺขารา วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. วิญฺญาณํ นามรูปสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. นามรูปํ สฬายตนสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. สฬายตนํ ผสฺสสฺส ปจฺจโย

สภาโว เหตุ. ผสฺโส เวทนาย ปจฺจโย สภาโว เหตุ. เวทนา ตณฺหาย ปจฺจโย สภาโว เหตุ. ตณฺหา อุปาทานสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. อุปาทานํ ภวสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. ภโว ชาติยา ปจฺจโย สภาโว เหตุ. ชาติ ชรามรณสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. ชรามรณํ โสกสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. โสโก ปริเทวสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. ปริเทโว ทุกฺขสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. ทุกฺขํ โทมนสฺสสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ. โทมนสฺสํ อุปายาสสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ.

"อีกนัยหนึ่ง จักขุวิญญาณย่อมเกิดเพราะอาศัยจักษุและรูป

ในเรื่องนั้น จักษุชื่อว่า ปัจจัย (เหตุไม่เสมอกับผล) เพราะความเป็นปัจจัยที่เป็นใหญ่[ในการเห็น]

รูปชื่อว่า ปัจจัย (เหตุไม่เสมอกับผล) เพราะเป็นปัจจัยที่เป็นอารมณ์

แสงสว่างชื่อว่า ปัจจัย (เหตุไม่เสมอกับผล) เพราะเป็นที่อาศัย

มนสิการ [กิริยามโนธาตุ คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต] อันเป็นสภาพที่เสมอกับผลเป็นเหตุ

สังขาร [จิตตุปบาทที่เป็นกุศลและอกุศลฝ่ายโลกิยะ] เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ [ปฏิ-สนธิวิญญาณ] สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

สฬายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

ชาติเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะ สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

ชราและมรณะเป็นปัจจัยแก่ความโศก สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

ความโศกเป็นปัจจัยแก่ความคร่ำครวญ สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

ความคร่ำครวญเป็นปัจจัยแก่ทุกข์ สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ
ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ
โทมนัสเป็นปัจจัยแก่ความคับแค้นใจ สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ”

คำลงท้าย

เอวํ โย โกจิ อุปนิสฺสโย สพฺโพ โส ปริกฺขาโร. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน “เย ธมฺมา ยํ ธมฺมํ ชนยนฺตี”ติ.

“โดยประการดังนี้ เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหมดชื่อว่า ปริกขาระ เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘ธรรมที่เป็นเหตุย่อมก่อให้เกิดธรรมที่เป็นผล’ เป็นต้น”

นิยุตฺโต ปริกฺขาโร หาโร.
จบ ปริกขารหาระ

ชีวํ ปญฺญาย รกฺเขยฺย ธนํ กมฺเมน ปาลเย

เอวํ หฺยโรโค สุขิโต โปราณกวโจ อิทํ.

วิสุทธารามวินิจฉัย หน้า ๓๓๘

“บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็นดังนี้ เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี้เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา”

๑๖. สมาโรปนหารวิภังค์

(รายละเอียดสมาโรปนหาระ)

คำเริ่มต้น

[๕๐] ตตฺถ กตโม สมาโรปโน หาโร. “เย ธมฺมา ยํมูลา เย เจกตฺถา ปกาสิตา มุนินา”ติ.

“ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น สมาโรปนหาระคืออะไร

ตอบว่า : สมาโรปนหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า เย ธมฺมา ยํมูลา เย เจกตฺถา ปกาสิตา มุนินา (ธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุของธรรม[ที่เป็นผล] และธรรมที่มีอรรถเสมอกันอันพระมุนีทรงประกาศแล้ว ธรรมเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงยกขึ้นแสดง แนวทางนั้นชื่อว่า สมาโรปนหาระ)”

เอกสฺมึ ปทฏฺฐาเน ยตฺตกานิ ปทฏฺฐานานิ โอตรนฺติ, สพฺพานิ ตานิ สมาโรปยิตพฺพานิ. ยถา อาวฏฺเฏ หาเร พหุกานิ ปทฏฺฐานานิ โอตรนฺตีติ. ตตฺถ สมาโรปนา จตุพฺพิธา ปทฏฺฐานํ, เววจนํ, ภาวนา, ปหานมิติ.

“ปทัฏฐานมีประมาณเพียงใดย่อมหยั่งลงในปทัฏฐานหนึ่ง ปทัฏฐานทั้งหมดนั้นพึงยกขึ้นแสดง เหมือนปทัฏฐานจำนวนมากหยั่งลงในอาวัฏฏหาระ

ในเรื่องนั้น การยกขึ้นแสดงมี ๔ ประเภท คือ ปทัฏฐาน คำไวพจน์ ภาวนา (การเจริญ) และปหานะ (การละ)”

[สมาโรปนหาระแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. ปทัฏฐานสมาโรปนะ การยกขึ้นแสดงด้วยปทัฏฐาน
๒. เววจนสมาโรปนะ การยกขึ้นแสดงด้วยคำไวพจน์
๓. ภาวนาสมาโรปนะ การยกขึ้นแสดงด้วยการเจริญ
๔. ปหานสมาโรปนะ การยกขึ้นแสดงด้วยการละ

ความจริงเรื่องปทัฏฐานกล่าวไว้ในปทัฏฐานหาระ ส่วนคำไวพจน์กล่าวไว้ในเววจนหาระแล้ว แต่ท่านแสดงเรื่องปทัฏฐานในหาระนี้อีก เพื่อแสดงที่ตั้งของการเจริญและการละ นอกจากนั้น ท่านได้แสดงคำไวพจน์ไว้อีกเพื่อแสดงจำแนกคำไวพจน์ของการเจริญและการละ เมื่อแสดงอย่างนี้จึงจะเข้าใจภาวนาสมาโรปนะและปหานสมาโรปนะได้ง่าย ทั้งง่ายต่อการอธิบายให้เข้าใจ]

การยกขึ้นแสดงด้วยปทัฏฐาน

ตตฺถ กตมา ปทฏฺฐาเนน สมาโรปนา.

"สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทาปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนนฺ"ติ.[๒๑๒]

"ถามว่า : การยกขึ้นแสดงด้วยปทัฏฐานในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด ทำแต่ความดี ทำใจให้ผ่องใส นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย'"

ตสฺส กึ ปทฏฺฐานํ. ตีณิ สุจริตานิ กายสุจริตํ วจีสุจริตํ มโนสุจริตํ, อิทํ ปทฏฺฐานํ. ตตฺถ ยํ กายิกญฺจ วาจสิกญฺจ สุจริตํ, อยํ สีลกฺขนฺโธ. มโนสุจริเต ยา อนภิชฺฌา อพฺยาปาโท จ, อยํ สมาธิกฺขนฺโธ. ยา สมฺมาทิฏฺฐิ, อยํ ปญฺญากฺขนฺโธ. อิทํ ปทฏฺฐานํ. ตตฺถ สีลกฺขนฺโธ จ สมาธิกฺขนฺโธ จ สมโถ. ปญฺญากฺขนฺโธ วิปสฺสนา. อิทํ ปทฏฺฐานํ. ตตฺถ สมถสฺส ผลํ ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ. วิปสฺสนาย ผลํ อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ. อิทํ ปทฏฺฐานํ.

"ถามว่า : อะไรเป็นปทัฏฐานแก่คำสอนนั้น

ตอบว่า : สุจริต ๓ คือ กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต สุจริตทั้ง ๓ นี้เป็นปทัฏฐาน[แก่คำสอน]

ในเรื่องนั้น กายสุจริตและวจีสุจริต เป็นศีลขันธ์ ในมโนสุจริต ความไม่ละโมบและความไม่ปองร้าย เป็นสมาธิขันธ์ ความเห็นชอบเป็นปัญญาขันธ์ ขันธ์ทั้ง ๓ นี้เป็นปทัฏฐาน

ศีลขันธ์และสมาธิขันธ์ เป็นสมถะ ปัญญาขันธ์เป็นวิปัสสนา หมวด ๒ นี้เป็นปทัฏฐาน

ผลของสมถะ เป็นความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด [อนาคามิผล] ผลของ

วิปัสสนา เป็นความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา [อรหัตตผล] ผลทั้ง ๒ นี้เป็นปทัฏฐาน"

วนํ วนถสฺส ปทฏฺฐานํ. กิญฺจ วนํ, โก จ วนโถ. วนํ นาม ปญฺจ กามคุณา. ตณฺหา วนโถ. อิทํ ปทฏฺฐานํ. วนํ นาม นิมิตฺตคฺคาโห "อิตฺถี"ติ วา "ปุริโส"ติ วา. วนโถ นาม เตสํ เตสํ องฺคปจฺจงฺคานํ อนุพฺยญฺชนคฺคาโห "อโห จกฺขุ, อโห โสตํ, อโห ฆานํ, อโห ชิวฺหา, อโห กาโย" อิติ. อิทํ ปทฏฺฐานํ. วนํ นาม ฉ อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิ อปริญฺญาตานิ. ยํ ตทุภยํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สญฺโญชนํ, อยํ วนโถ. อิทํ ปทฏฺฐานํ. วนํ นาม อนุสโย. วนโถ นาม ปริยุฏฺฐานํ. อิทํ ปทฏฺฐานํ. เตนาห ภควา "เฉตฺวา วนญฺจ วนถญฺจา"ติ.[๒๑๓] อยํ ปทฏฺฐาเนน สมาโรปนา. (๑)

"ป่าเป็นปทัฏฐานแก่ต้นไม้ที่เกิดในป่า

ถามว่า : อะไรคือป่า อะไรคือต้นไม้ที่เกิดในป่า

ตอบว่า : ป่า คือ กามคุณ ๕ [รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งที่กระทบสัมผัส] ต้นไม้ที่เกิดในป่า คือ ตัณหา กามคุณ ๕ นี้เป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา [เพราะเป็นอารมณ์ของตัณหา]

อีกนัยหนึ่ง ป่า คือ การถือเอารูปร่างว่าเป็นบุรุษ หรือสตรี ต้นไม้ คือ การถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่เหล่านั้นๆ ว่า ตาสวย หูสวย จมูกสวย ลิ้นสวย กายสวย การถือเอารูปร่างเป็นปทัฏฐานแก่การถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่

อีกนัยหนึ่ง ป่า คือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอกอันบุคคลมิได้กำหนดรู้แล้ว ต้นไม้ คือ สัญโญชน์ที่เกิดอาศัยอายตนะทั้งสองประการนั้น อายตนะภายในและอายตนะภายนอกนี้เป็นปทัฏฐานแก่สัญโญชน์

อีกนัยหนึ่ง ป่า คือ อนุสัยกิเลส ต้นไม้ คือ ปริยุฏฐานกิเลส อนุสัยกิเลสนี้เป็นปทัฏฐานแก่ปริยุฏฐานกิเลส

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'พวกเธอทำลายป่าและต้นไม้ได้แล้ว [จงเป็นผู้ไม่มีป่ากิเลส]'

ข้อนี้เป็นการยกขึ้นแสดงด้วยปทัฏฐาน" (๑)

[สรุปความว่า กามคุณเป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา การถือเอารูปร่างเป็นปทัฏฐานแก่การถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่ อายตนะภายในและอายตนะภายนอกเป็นปทัฏฐานแก่สัญโญชน์มีกามราคะเป็นต้น

ที่เนื่องด้วยอายตนะ และอนุสัยกิเลสเป็นปทัฏฐานแก่ปริยุฏฐานกิเลส เพราะเมื่อมีอนุสัยปริยุฏฐานกิเลสย่อมเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยที่มาประชุมกัน เหมือนไฟที่เกิดขึ้นเมื่อมีกล่องไม้ขีด ไม้ขีดไฟ และความเพียรในการขีดไม้ขีด]

การยกขึ้นแสดงด้วยคำไวพจน์

[๕๑] ตตฺถ กตมา เววจเนน สมาโรปนา. ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ เสกฺขผลํ. อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ อเสกฺขผลํ. อิทํ เววจนํ. ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อนาคามิผลํ. อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ อคฺคผลํ อรหตฺตํ. อิทํ เววจนํ. ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ กามธาตุสมติกฺกมนํ. อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ เตธาตุสมติกฺกมนํ. อิทํ เววจนํ. ปญฺญินฺทฺริยํ, ปญฺญาพลํ, อธิปญฺญาสิกฺขา, ปญฺญากฺขนฺโธ, ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค, อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺโค, ญาณํ, สมฺมาทิฏฺฐิ, ตีรณา, สนฺตีรณา, หิรี, วิปสฺสนา, ธมฺเม ญาณํ. สพฺพํ อิทํ เววจนํ. อยํ เววจเนน สมาโรปนา. (๒)

“ถามว่า : การยกขึ้นแสดงด้วยคำไวพจน์ในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด เป็นเสกขผล ความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา เป็นอเสกขผล เหล่านี้เป็นคำไวพจน์

ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด เป็นอนาคามิผล ความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา เป็นอรหัตตผลอันเลิศ เหล่านี้เป็นคำไวพจน์

ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด เป็นการล่วงพ้นกามธาตุ ความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา เป็นการล่วงพ้นธาตุทั้ง ๓ [กามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ] เหล่านี้เป็นคำไวพจน์

ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ อธิปัญญาสิกขา ปัญญาขันธ์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ญาณ สัมมาทิฏฐิ การใคร่ครวญ การพิจารณา ความละอาย วิปัสสนาญาณในธรรม ทั้งหมดนี้เป็นคำไวพจน์

ข้อนี้เป็นการยกขึ้นแสดงด้วยคำไวพจน์” (๒)

การยกขึ้นแสดงด้วยภาวนา

ตตฺถ กตมา ภาวนาย สมาโรปนา. ยถาห ภควา “ตสฺมาติห ตฺวํ ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหราหิ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ.”[๒๑๔] อาตาปีติ วีริยินฺทฺริยํ. สมฺปชาโนติ ปญฺญินฺทฺริยํ. สติมาติ สตินฺทฺริยํ. วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสนฺติ สมาธินฺทฺริยํ. เอวํ กาเย กายานุปสฺสิโน วิหรโต จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. เกน การเณน. เอกลกฺขณตฺตา จตุนฺนํ อินฺทฺริยานํ. จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ ภาวิยมาเนสุ จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุ ภาวิยมาเนสุ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. จตูสุ อิทฺธิปาเทสุ ภาวิยมาเนสุ ปญฺจินฺทฺริยานิ ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. เอวํ สพฺเพ. เกน การเณน. สพฺเพ หิ โพธงฺคมา ธมฺมา โพธิปกฺขิยา นิยฺยานิกลกฺขเณน เอกลกฺขณา, เต เอกลกฺขณตฺตา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. อยํ ภาวนาย สมาโรปนา. (๓)

“ถามว่า : การยกขึ้นแสดงด้วยภาวนาในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุ เพราะเหตุนั้นแหละ เธอจงตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่’

คำว่า อาตาปี (มีความเพียรเผากิเลส) คือ วิริยินทรีย์

คำว่า สมฺปชาโน (มีปัญญาหยั่งเห็น) คือ ปัญญินทรีย์

คำว่า สติมา (มีสติ) คือ สตินทรีย์

คำว่า วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ (ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลก) คือ สมาธินทรีย์

โดยประการดังนี้ เมื่อภิกษุตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ สติปัฏฐาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เพราะอินทรีย์ทั้ง ๔ [วิริยินทรีย์ ปัญญินทรีย์ สตินทรีย์ และสมาธินทรีย์] มีลักษณะอย่างเดียวกัน[ในการเจริญสติปัฏฐาน ๔]

เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ สัมมัปปธาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเธอเจริญสัมมัปปธาน ๔ อยู่ อิทธิบาท ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญอิทธิบาท ๔ อยู่ อินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญอินทรีย์ ๕ อยู่ พละ

๕ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญพละ ๕ อยู่ โพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อเจริญโพชฌงค์ ๗ อยู่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้งปวงที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้มีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยลักษณะนำออกจากสังสารวัฏ ธรรมเหล่านั้นย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เพราะมีลักษณะเหมือนกัน

ข้อนี้เป็นการยกขึ้นแสดงด้วยภาวนา” (๓)

การยกขึ้นแสดงด้วยปหานะ

ตตฺถ กตมา ปหาเนน สมาโรปนา. กาเย กายานุปสฺสี วิหรนฺโต “อสุเภ สุภนฺ”ติ วิปลฺลาสํ ปชหติ. กพฬีกาโร จสฺส อาหาโร ปริญฺญํ คจฺฉติ. กามุปาทาเนน จ อนุปาทาโน ภวติ. กามโยเคน จ วิสํยุตฺโต ภวติ. อภิชฺฌากายคนฺเถน จ วิปฺปยุชฺชติ. กามาสเวน จ อนาสโว ภวติ. กาโมฆญฺจ อุตฺติณฺโณ ภวติ. ราคสลฺเลน จ วิสลฺโล ภวติ. รูปูปิกา จสฺส วิญฺญาณฏฺฐิติ ปริญฺญํ คจฺฉติ. รูปธาตุยํ จสฺส ราโค ปหีโน ภวติ. น จ ฉนฺทาคตึ คจฺฉติ.

“ถามว่า : การยกขึ้นแสดงด้วยปหานะในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : ภิกษุผู้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ ย่อมละวิปัลลาสว่างามในสิ่งที่ไม่งาม กพฬีการาหารของเธอย่อมถึงการกำหนดรู้ เธอย่อมเป็นผู้ปราศจากอุปาทานคือกาม เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยโยคะคือกาม เป็นผู้ปราศจากกายคันถะคืออภิชฌา เป็นผู้ไม่มีอาสวะคือกาม เป็นผู้ข้ามพ้นแล้วจากโอฆะคือกาม ไม่ถูกลูกศรคือราคะทิ่มแทง อนึ่ง วิญญาณฐิติที่เป็นไปในรูปของเธอย่อมถึงการกำหนดรู้ เธอย่อมละราคะในรูปธาตุได้ และไม่ถึงฉันทาคติ”

[กายานุปัสสนาจัดเป็นอสุภานุปัสสนา คือ การหยั่งเห็นความไม่สวยงาม เป็นปฏิปักษ์แก่กามราคะและกิเลสอันมีที่ตั้งเหมือนกับกามราคะ ดังนั้น จึงเป็นไปเพื่อละสุภสัญญา, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดกพฬีการาหาร, กามุปาทาน, กามโยคะ, อภิชฌากายคันถะ, กามาสวะ, กาโมฆะ, ลูกศรคือราคะ, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดรูปธรรม (วิญญาณฐิติที่ประกอบด้วยรูป), ราคะในรูปธรรม และการถึงฉันทาคติ]

เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี วิหรนฺโต “ทุกฺเข สุขนฺ”ติ วิปลฺลาสํ ปชหติ. ผสฺโส จสฺส อาหาโร ปริญฺญํ คจฺฉติ. ภวูปาทาเนน จ อนุปาทาโน ภวติ. ภวโยเคน จ วิสํยุตฺโต ภวติ. พฺยาปาทกายคนฺเถน จ วิปฺปยุชฺชติ. ภวาสเวน จ อนาสโว ภวติ. ภโวฆญฺจ อุตฺติณฺโณ ภวติ. โทสสลฺเลน จ วิสลฺโล ภวติ. เวทนูปิกา จสฺส วิญฺญาณฏฺฐิติ ปริญฺญํ คจฺฉติ. เวทนาธาตุยํ จสฺส ราโค ปหีโน ภวติ. น จ โทสาคตึ คจฺฉติ.

“ภิกษุผู้ตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนาอยู่ย่อมละวิปัลลาสว่าสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ ผัสสาหารของเธอย่อมถึงการกำหนดรู้ เธอย่อมเป็นผู้ปราศจากอุปาทานคือภพ เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยโยคะคือภพ เป็นผู้ปราศจากกายคันถะคือพยาบาท เป็นผู้ไม่มีอาสวะคือภพ เป็นผู้ข้ามพ้นแล้วจากโอฆะคือภพ ไม่ถูกลูกศรคือโทสะทิ่มแทง อนึ่ง วิญญาณฐิติที่เป็นไปในเวทนาของเธอย่อมถึงการกำหนดรู้ เธอย่อมละราคะในเวทนาธาตุได้ และไม่ถึงโทสาคติ”

[เวทนานุปัสสนาจัดเป็นทุกขานุปัสสนา คือ การหยั่งเห็นความเป็นทุกข์ ดังนั้น ทุกขสัญญาจึงเป็นไปเพื่อละสุขสัญญา, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดผัสสาหารอันเป็นเหตุของเวทนา, สีลัพพตุปาทานคือภวุปาทาน, พยาปาทกายคันถะ, ลูกศรคือโทสะ, ภวราคะที่เรียกว่า ภวโยคะ ภวาสวะ ภโวฆะ, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดภพ, ราคะที่มีเวทนาเป็นที่ตั้ง และการถึงโทสาคติ]

จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหรนฺโต “อนิจฺเจ นิจฺจนฺ”ติ วิปลฺลาสํ ปชหติ. วิญฺญาณํ จสฺส อาหาโร ปริญฺญํ คจฺฉติ. ทิฏฺฐุปาทาเนน จ อนุปาทาโน ภวติ. ทิฏฺฐิโยเคน จ วิสํยุตฺโต ภวติ. สีลพฺพตปรามาสกายคนฺเถน จ วิปฺปยุชฺชติ. ทิฏฺฐาสเวน จ อนาสโว ภวติ. ทิฏฺโฐฆญฺจ อุตฺติณฺโณ ภวติ. มานสลฺเลน จ วิสลฺโล ภวติ. สญฺญูปิกา จสฺส วิญฺญาณฏฺฐิติ ปริญฺญํ คจฺฉติ. สญฺญาธาตุยํ จสฺส ราโค ปหีโน ภวติ. น จ ภยาคตึ คจฺฉติ.

“ภิกษุผู้ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่ ย่อมละวิปัลลาสว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง วิญญาณาหารของเธอย่อมถึงการกำหนดรู้ เธอย่อมเป็นผู้ปราศจากอุปาทานคือทิฏฐิ เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยโยคะคือทิฏฐิ เป็นผู้ปราศจากกายคันถะคือสีลัพพตปรามาส เป็นผู้ไม่มีอาสวะคือทิฏฐิ เป็นผู้ข้ามพ้นแล้วจากโอฆะคือทิฏฐิ ไม่ถูกลูกศรคือมานะทิ่มแทง อนึ่ง วิญญาณฐิติที่เป็นไปในสัญญาของเธอย่อมถึงการกำหนดรู้ เธอย่อมละราคะในสัญญาธาตุได้ และไม่ถึงภยาคติ”

[จิตตานุปัสสนาจัดเป็นอนิจจานุปัสสนา คือ การหยั่งเห็นความไม่เที่ยง ดังนั้น อนิจจสัญญาจึงเป็นไปเพื่อละนิจจสัญญา, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดวิญญาณาหาร, ทิฏฐิที่เรียกว่า ทิฏฐุปาทาน ทิฏฐิโยคะ สีลัพพตปรามาสกายคันถะ ทิฏฐาสวะ ทิฏโฐฆะ, ลูกศรคือมานะ, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดสัญญา, ราคะในสัญญา และการถึงภยาคติ]

ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรนฺโต "อนตฺตนิ อตฺตา"ติ วิปลฺลาสํ ปชหติ. มโนสญฺเจตนา จสฺส อาหาโร ปริญฺญํ คจฺฉติ. อตฺตวาทุปาทาเนน จ อนุปาทาโน ภวติ. อวิชฺชาโยเคน จ วิสํยุตฺโต ภวติ. อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺเถน จ วิปฺปยุชฺชติ. อวิชฺชาสเวน จ อนาสโว ภวติ. อวิชฺโชฆญฺจ อุตฺติณฺโณ ภวติ. โมหสลฺเลน จ วิสลฺโล ภวติ. สงฺขารูปิกา จสฺส วิญฺญาณฏฺฐิติ ปริญฺญํ คจฺฉติ. สงฺขารธาตุยํ จสฺส ราโค ปหีโน ภวติ. น จ โมหาคตึ คจฺฉติ. อยํ ปหาเนน สมาโรปนา. (๔)

"ภิกษุผู้ตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่ ย่อมละวิปัลลาสว่ามีตัวตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน มโนสัญเจตนาหารของเธอย่อมถึงการกำหนดรู้ เธอย่อมเป็นผู้ปราศจากอุปาทานคืออัตตวาทุปาทาน เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยโยคะคืออวิชชา เป็นผู้ปราศจากกายคันถะคืออิทังสัจจาภินิเวส เป็นผู้ไม่มีอาสวะคืออวิชชา เป็นผู้ข้ามพ้นแล้วจากโอฆะคืออวิชชา ไม่ถูกลูกศรคือโมหะทิ่มแทง อนึ่ง วิญญาณฐิติที่เป็นไปในสังขารของเธอย่อมถึงการกำหนดรู้ เธอย่อมละราคะในสังขารธาตุได้ และไม่ถึงโมหาคติ"

ข้อนี้เป็นการยกขึ้นแสดงด้วยปหานะ" (๔)

[ธรรมานุปัสสนาจัดเป็นอนัตตานุปัสสนา คือ การตามรู้ว่าไม่ใช่ตัวตน ดังนั้น อนัตตสัญญาจึงเป็นไปเพื่อละอัตตสัญญาในสังขารทั้งหลาย, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดมโนสัญเจตนาหาร, สักกายทิฏฐิ, ความยึดมั่นผิด, อวิชชาที่เรียกว่า อวิชชาโยคะ อวิชชาสวะ อวิชโชฆะ ลูกศรคือโมหะ, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดสังขาร, ราคะในสังขาร และการถึงโมหาคติ

สติปัฏฐาน ๔ มีประโยชน์เพื่อละวิปัลลาส ๔ ดังนี้ คือ

๑. กายานุปัสสนา	ละสุภสัญญา คือ ความสำคัญว่างาม
๒. เวทนานุปัสสนา	ละสุขสัญญา คือ ความสำคัญว่าสุข
๓. จิตตานุปัสสนา	ละนิจจสัญญา คือ ความสำคัญว่าเที่ยง
๔. ธรรมานุปัสสนา	ละอัตตสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตน]

คำลงท้าย

เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน-

“เย ธมฺมา ยํมูลา เย เจกตฺถา ปกาสิตา มุนินา
เต สมาโรปยิตพฺพา เอส สมาโรปโน หาโร”ติ.

“เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘ธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุของธรรม[ที่เป็นผล] และธรรมที่มีอรรถเสมอกันอันพระมุนีทรงประกาศแล้ว ธรรมเหล่านั้นพึงยกขึ้นแสดง แนวทางนี้ชื่อว่า สมาโรปนหาระ’”

นิยุตฺโต สมาโรปโน หาโร.
จบ สมาโรปนหาระ

นิฏฺฐิโต จ หารวิภงฺโค.
จบ รายละเอียดหาระ

สัมปาตวาระ

(ปริจเฉทประมวลหาระ)

๑. เทสนาหารสัมปาตะ

(การประมวลเทสนาหาระ)

[๕๒] “โสฬส หารา ปฐมํ ทิสโลจนโต ทิสา วิโลเกตฺวา
สงฺขิปิย องฺกุเสน หิ นเยหิ ติหิ นิทฺทิเส สุตฺตนฺ”ติ.

วุตฺตา. ตสฺสา นิทฺเทโส กุหึ ทฏฺฐพฺโพ. หารสมฺปาเต.

“ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว[ในนิทเทสวาระ]ว่า

‘หาระ ๑๖ ประการ พึงประกอบไว้ก่อน [เพราะเป็นการแสวงหารูปศัพท์] จึงสอดส่องหัวข้อหลักด้วยทิสาโลจนนัย เมื่อนำไปประกอบด้วยอังกุสนัยแล้วพึงแสดงพระพุทธพจน์ด้วยนัยทั้ง ๓ [ข้างต้น]’

ถามว่า : นิเทศแห่งคาถานั้น พึงทราบ ณ ที่ไหน

ตอบว่า : พึงทราบในการประมวลหาระ”

[คำว่า หารสมฺปาต คือ การประมวลหาระ หมายถึง การรวบรวมหาระต่างๆ มาแสดงไว้ในสูตรเดียว กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การอธิบายสูตรเดียวด้วยหาระทั้ง ๑๖ ประการ]

ตตฺถ กตโม เทสนาหารสมฺปาโต.

“อรกฺขิเตน จิตฺเตน มิจฺฉาทิฏฺฐิหเตน จ
ถินมิทฺธาภิภูเตน วสํ มารสฺส คจฺฉตี”ติ.[๒๑๕]

“ถามว่า : การประมวลเทสนาหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว มีความเห็นผิด และถูกถีนมิทธะครอบงำ ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร’”

อรกฺขิเตน จิตฺเตนาติ กึ เทสยติ. ปมาทํ. ตํ มจฺจุโน ปทํ. มิจฺฉาทิฏฺฐิหเตน จาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิหตํ นาม วุจฺจติ ยทา “อนิจฺเจ นิจฺจนฺ”ติ ปสฺสติ, โส วิปลฺลาโส. โส ปน วิปลฺลาโส กึลกฺขโณ. วิปรีตคฺคาหลกฺขโณ วิปลฺลาโส. โส กึ วิปลฺลาสยติ. ตโย ธมฺเม สญฺญํ จิตฺตํ ทิฏฺฐิมิติ. โส กุหึ วิปลฺลาสยติ. จตูสุ อตฺตภาววตฺถูสุ. รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตานํ. เอวํ เวทนํ...สญฺญํ...สงฺขาเร...วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, วิญฺญาณวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณสฺมึ วา อตฺตานํ.[๒๑๖]

“ถามว่า : คำว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (ผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) แสดงอะไร

ตอบว่า : แสดงความประมาท [การไม่เจริญสติทางทวารทั้ง ๖] อันเป็นทางแห่งความตาย

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิหเตน จ (มีความเห็นผิด) หมายความว่า เมื่อใด บุคคลเห็นขันธ์ ๕ ที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง เมื่อนั้น ความเห็นของเขาเป็นวิปัลลาส เขาย่อมเรียกว่า ผู้มีความเห็นผิด

ถามว่า : ความวิปัลลาสนั้นมีลักษณะอย่างไร

ตอบว่า : ความวิปัลลาสมีลักษณะถือเอาผิด

ถามว่า : เขาย่อมเห็นอะไรแปรปรวน

ตอบว่า : ย่อมเห็นธรรม ๓ อย่างแปรปรวน คือ สัญญา จิต และทิฏฐิ

ถามว่า : เขาย่อมเห็นแปรปรวนในที่ไหน

ตอบว่า : ในอุปาทานขันธ์ ๕ อันเป็นที่ตั้งของอัตภาพ คือ ย่อมเห็นรูปว่าเป็นตน ย่อมเห็นตนว่ามีรูป ย่อมเห็นรูปในตน หรือย่อมเห็นตนในรูป โดยประการอย่างนี้ เขาเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณว่าเป็นตน ย่อมเห็นตนว่ามีวิญญาณ ย่อมเห็นวิญญาณในตน หรือย่อมเห็นตนในวิญญาณ

[ในบรรดาวิปัลลาส ๓ ประการ สัญญาวิปัลลาสมีกำลังน้อยที่สุด เป็นเพียงความสำคัญผิดว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นต้น เหมือนลูกเนื้อสำคัญหุ่นไล่กาว่าเป็นคน จิตตวิปัลลาสมีกำลังมากกว่าเป็นการตัดสินว่าเที่ยง เป็นต้น เหมือนเข้าใจสิ่งที่ไม่ใช่แก้วมณีว่าเป็นแก้วมณี ส่วนทิฏฐิวิปัลลาสมีกำลังมากที่สุด ย่อมยึดมั่นสัสสตทิฏฐิเป็นต้นว่าความเห็นนี้จริง ความเห็นอื่นผิด สัญญาวิปัลลาสเป็นเหตุให้เกิดจิตตวิปัลลาส จิตตวิปัลลาสเป็นเหตุให้เกิดทิฏฐิวิปัลลาส]

ตตฺถ รูปํ ปฐมํ วิปลฺลาสวตฺถุ “อสุเภ สุภนฺ”ติ. เวทนา ทุติยํ วิปลฺลาสวตฺถุ “ทุกฺเข สุขนฺ”ติ. สญฺญา สงฺขารา จ ตติยํ วิปลฺลาสวตฺถุ “อนตฺตนิ อตฺตา”ติ. วิญฺญาณํ จตุตฺถํ วิปลฺลาส-วตฺถุ “อนิจฺเจ นิจฺจนฺ”ติ. เทฺว ธมฺมา จิตฺตสฺส สํกิเลสา ตณฺหา จ อวิชฺชา จ. ตณฺหานิวุตํ จิตฺตํ ทฺวีหิ วิปลฺลาเสหิ วิปลฺลาสียติ “อสุเภ สุภนฺ”ติ “ทุกฺเข สุขนฺ”ติ. ทิฏฺฐินิวุตํ จิตฺตํ ทฺวีหิ วิปลฺลาเสหิ วิปลฺลาสียติ “อนิจฺเจ นิจฺจนฺ”ติ “อนตฺตนิ อตฺตา”ติ.

ในเรื่องนั้น รูปอันเป็นที่ตั้งแห่งวิปัลลาสอันดับแรก ย่อมเป็นไปโดยนัยว่างามในสิ่งที่ไม่งาม

เวทนาอันเป็นที่ตั้งแห่งวิปัลลาสที่ ๒ ย่อมเป็นไปโดยนัยว่าสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์

สัญญาและสังขารอันเป็นที่ตั้งแห่งวิปัลลาสที่ ๓ ย่อมเป็นไปโดยนัยว่ามีตัวตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน

วิญญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งวิปัลลาสที่ ๔ ย่อมเป็นไปโดยนัยว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง

ธรรมทั้ง ๒ คือ ตัณหา และอวิชชา ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง

จิตที่ถูกตัณหาหุ้มห่อแล้วย่อมแปรปรวนด้วยวิปัลลาส ๒ คือ ความเห็นว่างามในสิ่งที่ไม่งาม และความเห็นว่าสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์

จิตที่ถูกทิฏฐิหุ้มห่อแล้วย่อมแปรปรวนด้วยวิปัลลาส ๒ คือ ความเห็นว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง และความเห็นว่ามีตัวตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตน”

[คำว่า เทฺว ธมฺมา จิตฺตสฺส สํกิเลสา ตณฺหา จ อวิชฺชา จ (ธรรมทั้ง ๒ คือ ตัณหา และอวิชชา ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง) กล่าวไว้เพราะอกุศลธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้เป็นมูลเหตุแห่งวิปัลลาสที่มีโทษมาก ดังนั้น อวิชชาและตัณหาจึงจัดเป็นรากเหง้าของสังสารวัฏตามหลักปฏิจจสมุปบาท]

ตตฺถ โย ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส, โส อตีตํ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, อตีตํ เวทนํ...อตีตํ สญฺญํ... อตีเต สงฺขาเร...อตีตํ วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ. ตตฺถ โย ตณฺหาวิปลฺลาโส, โส อนาคตํ รูปํ อภินนฺทติ, อนาคตํ เวทนํ...อนาคตํ สญฺญํ...อนาคเต สงฺขาเร...อนาคตํ วิญฺญาณํ อภินนฺทติ. เทฺว ธมฺมา จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสา ตณฺหา จ อวิชฺชา จ. ตาหิ วิสุชฺฌนฺตํ จิตฺตํ วิสุชฺฌติ. เตสํ อวิชฺชานีวรณานํ ตณฺหาสํโยชนานํ ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ สนฺธาวนฺตานํ สํสรนฺตานํ สกึ

นิรยํ สกึ ติรจฺฉานโยนึ สกึ เปตฺติวิสยํ สกึ อสุรกายํ สกึ เทเว สกึ มนุสฺเส.

"ในเรื่องนั้น ทิฏฐิวิปัลลาส [วิปัลลาสว่าเที่ยงและวิปัลลาสเป็นตัวตน] ย่อมเห็นรูปที่เป็นอดีตว่าเป็นตัวตน เห็นเวทนาที่เป็นอดีต...เห็นสัญญาที่เป็นอดีต...เห็นสังขารที่เป็นอดีต...เห็นวิญญาณที่เป็นอดีตว่าเป็นตัวตน

ส่วนวิปัลลาสที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุ [วิปัลลาสว่างาม และวิปัลลาสว่าสุข] ย่อมยินดีรูปที่เป็นอนาคตว่าเป็นตัวตน ยินดีเวทนาที่เป็นอนาคต...ยินดีสัญญาที่เป็นอนาคต...ยินดีสังขารที่เป็นอนาคต...ยินดีวิญญาณที่เป็นอนาคตว่าเป็นตัวตน

ธรรม ๒ อย่าง คือ ตัณหา และอวิชชา ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง [เพราะเป็นมูลเหตุแห่งวิปัลลาสที่มีโทษอย่างยิ่ง] จิตที่หมดจดจากธรรมเหล่านั้นย่อมบริสุทธิ์

เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกางกั้น และมีตัณหาเป็นเครื่องผูก ผู้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่นรก กำเนิดของดิรัจฉาน ที่อยู่ของเปรต อสุรกาย เทวดา และมนุษย์สลับกันไปนั้น"

[คำว่า ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ ควรแปลว่า "เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ" บางแห่งแปลว่า "เบื้องต้นปลายสุดย่อมไม่ปรากฏ" โดยอธิบายว่าเบื้องต้นปลายสุดของสังสารวัฏไม่ปรากฏ ความเห็นนี้ไม่ถูกต้องเพราะพระอรหันต์เป็นผู้หยั่งเห็นที่สุดของสังสารวัฏได้เนื่องจากท่านไม่เกิดอีก และพระโพธิสัตว์ผู้ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าแล้วก็รู้ที่สุดของสังสารวัฏเมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต นอกจากนี้ คำแปลดังกล่าวยังไม่ตรงตามหลักภาษาเพราะ โกฏิ แปลว่า "ส่วน, ขอบเขต" ส่วน ปุริมา แปลว่า "หนต้น" (คำนี้เป็นคุณศัพท์ขยาย โกฏิ) ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายตีติ ปุริมมริยาทา น ทิสฺสติ. ยทคฺเคน จสฺส ปุริมา โกฏิ น ปญฺญายติ, ปจฺฉิมาปิ ตทคฺเคเนว น ปญฺญายติ, เวมชฺฌเยว ปน สตฺตา สํสรนฺติ.[๒๑๗]

"คำว่า ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ (เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ) มีความหมายว่า ขอบเขตเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏด้วยเหตุใด แม้ขอบเขตเบื้องปลายก็ไม่ปรากฏด้วยเหตุนั้น แต่เหล่าสัตว์ท่องเที่ยวไปในท่ามกลางเท่านั้น"

ปจฺฉิมาปิ น ปญฺญายติ อนฺธพาลานํ วเสนาติ อธิปฺปาโย. เตนาห ทีโฆ พาลาน สํสาโรติ. เวมชฺเฌเยว ปน สตฺตา สํสรนฺติ ปุพฺพาปรโกฏีนํ อลพฺภนียตฺตา.[๒๑๘]

"มีคำอธิบายว่า แม้ขอบเขตเบื้องปลายก็ไม่ปรากฏโดยประเภทแห่งคนพาล ด้วยเหตุนั้น

พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “สงสารของคนพาลยาวนาน” แต่เหล่าสัตว์ท่องเที่ยวไปในท่ามกลางเท่านั้น เพราะเบื้องต้นและเบื้องปลายไม่ปรากฏแก่เขา]”

ถินมิทฺธาภิภูเตนาติ ถินํ นาม ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมนิยตา. มิทฺธํ นาม ยํ กายสฺส ลีนตฺตํ. วสํ มารสฺส คจฺฉตีติ กิเลสมารสฺส จ สตฺตมารสฺส จ วสํ คจฺฉติ. โส หิ นิวุโต สํสาราภิมุโข โหติ. อิมานิ ภควตา เทฺว สจฺจานิ เทสิตานิ ทุกฺขํ สมุทโย จ. เตสํ ภควา ปริญฺญาย จ ปหานาย จ ธมฺมํ เทเสติ ทุกฺขสฺส ปริญฺญาย สมุทยสฺส ปหานาย. เยน จ ปริชานาติ เยน จ ปชหติ, อยํ มคฺโค. ยํ ตณฺหาย อวิชฺชาย จ ปหานํ, อยํ นิโรโธ. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. เตนาห ภควา “อรกฺขิเตน จิตฺเตนา”ติ. เตนาหายสฺมา มหากจฺจายโน “อสฺสาทาทีนวตา”ติ.

“คำว่า ถินมิทฺธาภิภูเตน (ถูกถีนมิทธะครอบงำ) หมายความว่า ถีนะ คือ ความไม่ควร ความไม่เหมาะสมในกิริยาของจิต มิทธะ คือ ความหดหู่ของกองนามขันธ์ ๓

คำว่า วสํ มารสฺส คจฺฉติ (ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร) หมายความว่า ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมารคือกิเลส (กิเลสมาร) และมารคือสัตว์ (อภิสังขารมาร ขันธมาร และมัจจุมาร) โดยแท้จริงแล้ว บุคคลนั้นถูกกิเลสกำบังแล้วย่อมมุ่งหน้าไปสู่สงสาร

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสัจจะ ๒ เหล่านี้ คือ ทุกขสัจ และสมุทยสัจ พระองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อกำหนดรู้และเพื่อละธรรมเหล่านั้น คือ เพื่อกำหนดรู้ทุกข์และละสมุทัย

บุคคลย่อมกำหนดรู้และละด้วยอริยมรรคใด อริยมรรคนี้ชื่อว่า มรรค
การละตัณหาและอวิชชา ชื่อว่า นิโรธ
ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔
สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า
‘ผู้ไม่รักษาจิตแล้ว’
เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า
‘อัสสาทะ โทษ’ เป็นต้น”

[คำว่า วสํ มารสฺส คจฺฉติ (ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร) มาร คือ กิเลสมาร หมายถึง มารคือกิเลส เมื่อบุคคลตกอยู่ในอำนาจของกิเลสแล้วย่อมทำกรรมเพื่อให้ได้สิ่งที่ตนชอบใจ และได้รับขันธ์ที่เป็นผลกรรม ในที่สุดย่อมประสบกับความตายในภพต่างๆ ในเนตติปกรณ์จึงกล่าวถึงมารคือสัตว์ อัน

ได้แก่ อภิสังขารมาร ขันธมาร และมัจจุมารนั่นเอง

คำว่า ถินมิทฺธาภิภูเตน (ผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) มิจฺฉาทิฏฺฐิหเตน จ (มีความเห็นผิด) และ ถิน-มิทฺธาภิภูเตน (ถูกถีนมิทธะครอบงำ) จำแนกตามอภิธรรมนัยและสุตตันตนัย ดังนี้

๑. อภิธรรมนัย

จิตที่ไม่รักษา แบ่งออกเป็นอกุศลจิต ๑๒ คือ

- จิตที่กำหนัด คือ โลภมูลจิต ๘
- จิตที่โกรธ คือ โทสมูลจิต ๒
- จิตที่หลง คือ โมหมูลจิต ๒

จิตที่มีความเห็นผิด คือ ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

จิตที่มีถีนมิทธะ คือ อกุศลสสังขาริกจิต ๕

๒. สุตตันตนัย

จิตที่ไม่รักษา คือ อกุศลชวนจิตในเวลาเห็นรูปแล้วรับรู้รูปร่างสัณฐานหรืออวัยวะน้อยใหญ่ทางทวาร ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่กระทบสัมผัส และธรรมารมณ์ จึงเกิดอภิชฌาและโทมนัสในอกุศลชวนจิต

จิตที่มีความเห็นผิด คือ จิตที่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ๖๒ มีสัสสตทิฏฐิเป็นต้นของบุคคลผู้ยึดมั่นโดยดำริขันธ์ที่เป็นอดีต ขันธ์ที่เป็นอนาคต หรือขันธ์ที่เป็นทั้งอดีตและอนาคต

จิตที่มีถีนะ คือ การที่จิตไม่ควรแก่กิริยา ส่วนจิตที่มีมิทธะ คือ การที่นามขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้นไม่ควรแก่กิริยา]

นิยุตฺโต เทสนาหารสมฺปาโต.

จบ การประมวลเทสนาหาระ

๒. วิจยหารสัมปาตะ

(การประมวลวิจยหาระ)

การจำแนกตัณหา

[๕๓] ตตฺถ กตโม วิจโย หารสมฺปาโต. ตตฺถ ตณฺหา ทุวิธา กุสลาปิ อกุสลาปิ. อกุสลา สํสารคามินี, กุสลา อปจยคามินี ปหานตณฺหา. มาโนปิ ทุวิโธ กุสโลปิ อกุสโลปิ. ยํ มานํ นิสฺสาย มานํ ปชหติ, อยํ มาโน กุสโล. โย ปน มาโน ทุกฺขํ นิพฺพตฺตยติ, อยํ มาโน อกุสโล. ตตฺถ ยํ เนกฺขมฺมสฺสิตํ โทมนสฺสํ กุทาสฺสุ นามาหํ ตํ อายตนํ สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสํ ยํ อริยา สนฺตํ อายตนํ สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรนฺตีติ ตสฺส อุปฺปชฺชติ ปิหา. ปิหา-ปจฺจยา โทมนสฺสํ. อยํ ตณฺหา กุสลา ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ, ตทารมฺมณา กุสลา อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ.

“ถามว่า : การประมวลวิจยหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : ในเรื่องนั้น ความปรารถนามี ๒ ประการ คือ ความปรารถนาที่เป็นกุศล [ไม่มีโทษ] และความปรารถนาที่เป็นอกุศล

ความปรารถนาที่เป็นอกุศล ย่อมยังเหล่าสัตว์ให้ไปสู่สงสาร

ความปรารถนาที่เป็นกุศล เป็นความปรารถนาซึ่งเป็นเหตุละ[อกุศลโดยละได้ชั่วขณะเป็นต้น] ทำให้บรรลุพระนิพพาน

แม้มานะก็มี ๒ ประการ คือ มานะที่เป็นกุศล [ไม่มีโทษ] และมานะที่เป็นอกุศล

มานะที่เป็นกุศล (มานะที่มีกุศลเป็นปัจจัย) คือ มานะอันบุคคลอาศัยแล้วย่อมละมานะได้

มานะที่เป็นอกุศล คือ มานะอันบุคคลอาศัยแล้วย่อมก่อให้เกิดทุกข์

ความปรารถนาที่เป็นกุศล คือ ความปรารถนาที่เกิดแก่กุลบุตรผู้ปรารถนาอริยผลว่า เมื่อใดหนอ เราจักกระทำให้แจ้งบรรลุธรรมอันสงบ (อริยผล) ซึ่งพระอริยเจ้าทั้งหลาย

กระทำให้แจ้งบรรลุอยู่ โทมนัสใดย่อมเกิดขึ้นเพราะความปรารถนาเป็นปัจจัย โทมนัสนั้นชื่อว่า เนกขัมมสิตะ (โทมนัสอาศัยการออกจากกาม) ความปรารถนา[ในอริยผล]นี้เป็นกุศล มีเจโตวิมุตติอันคลายกำหนัดเป็นอารมณ์ หรือมีปัญญาวิมุตติอันคลายอวิชชาเป็นอารมณ์

[ตามปกติตัณหา คือ ความปรารถนา จัดเป็นอกุศล เพราะเป็นโลภเจตสิกที่เพลิดเพลินกามคุณ แต่ในที่นี้ท่านกล่าวว่าตัณหาเป็นกุศลโดยอ้อม เพราะความปรารถนาบรรลุพระนิพพานแล้วเพียรปฏิบัติธรรม ในบางขณะก็จัดเป็นตัณหาเช่นเดียวกัน ตัณหาในลักษณะนี้ควรเสพ เหมือนมานะที่แบ่งออกเป็น ๒ ประการ โดยมานะที่ควรเสพจัดเป็นกุศลโดยอ้อม ด้วยความมุ่งมั่นไม่ยอมแพ้ในการบรรลุธรรม

ในมัชฌิมนิกาย สักกปัญหสูตร พระพุทธองค์ตรัสโทมนัสที่อาศัยการออกจากกามว่าควรเสพ เพราะเป็นปัจจัยเพื่อละอกุศลและก่อให้เกิดกุศล โทมนัสดังกล่าวเกิดจากตัณหาที่ต้องการจะบรรลุอรหัตตผลแล้วปฏิบัติธรรมเป็นเวลานาน แต่ไม่อาจบรรลุได้ จึงเกิดความโทมนัสเสียใจ ดังนั้น ตัณหาจึงเป็นธรรมที่ควรเสพโดยอ้อม ในเรื่องนี้ท่านจำแนกตัณหาออกเป็นกุศลเป็นต้น เพราะได้จำแนกตัณหาเป็นเหตุแห่งวิปัลลาสไว้ในเทสนาหารสัมปาตะแล้ว จึงจำแนกไว้อีกนัยหนึ่งในที่นี้]

การบรรลุปัญญาวิมุตติโดยมีสมาธิเป็นหลัก

ตสฺสา โก ปวิจโย. อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ. โส กตฺถ ทฏฺฐพฺโพ. จตุตฺเถ ฌาเน ปารมิตาย. จตุตฺเถ หิ ฌาเน อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ จิตฺตํ ภาวยติ ปริสุทฺธํ ปริโยทาตํ อนงฺคณํ วิคตูปกฺกิเลสํ มุทุ กมฺมนิยํ ฐิตํ อาเนญฺชปฺปตฺตํ. โส ตตฺถ อฏฺฐวิธํ อธิคจฺฉติ ฉ อภิญฺญา เทฺว จ วิเสเส. ตํ จิตฺตํ ยโต ปริสุทฺธํ, ตโต ปริโยทาตํ, ยโต ปริโยทาตํ, ตโต อนงฺคณํ, ยโต อนงฺคณํ, ตโต วิคตูปกฺกิเลสํ, ยโต วิคตูปกฺกิเลสํ, ตโต มุทุ, ยโต มุทุ, ตโต กมฺมนิยํ, ยโต กมฺมนิยํ, ตโต ฐิตํ, ยโต ฐิตํ, ตโต อาเนญฺชปฺปตฺตํ. ตตฺถ องฺคณา จ อุปกฺกิเลสา จ ตทุภยํ ตณฺหาปกฺโข. ยา จ อิญฺชนา ยา จ จิตฺตสฺส อฏฺฐิติ, อยํ ทิฏฺฐิปกฺโข.

“ถามว่า : การจำแนกปัญญาวิมุตตินั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การกล่าวชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ และความ

ตั้งมั่นชอบ

ถามว่า : การจำแนกปัญญาวิมุตตินั้น พึงทราบในที่ไหน

ตอบว่า : พึงทราบในฌานที่ ๔ เพราะเป็นฌานสูงสุด

โดยแท้จริงแล้ว บุคคลย่อมอบรมจิตให้ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ ในฌานที่ ๔ คือ จิตที่บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ไม่เศร้าหมอง อ่อนโยน เหมาะแก่กิริยา ตั้งมั่น และไม่หวั่นไหว เธอย่อมบรรลุคุณวิเศษ ๘ ประการในฌานที่ ๔ นั้น คือ ย่อมบรรลุอภิญญา ๖ และคุณธรรมพิเศษอีก ๒ [มโนมยิทธิ และวิปัสสนาญาณ]

จิตนั้นย่อมผ่องแผ้วเพราะเป็นจิตบริสุทธิ์ ย่อมไม่มีกิเลสเพราะเป็นจิตผ่องแผ้ว ย่อมไม่เศร้าหมองเพราะเป็นจิตไม่มีกิเลส ย่อมอ่อนโยนเพราะเป็นจิตไม่เศร้าหมอง ย่อมเหมาะแก่กิริยาเพราะเป็นจิตอ่อนโยน ย่อมตั้งมั่นเพราะเป็นจิตเหมาะแก่กิริยา ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะเป็นจิตตั้งมั่น

ในบรรดากิเลสเป็นต้นเหล่านั้น กิเลส[มีราคะเป็นต้น] และความเศร้าหมอง[มีความละโมบเป็นต้น] ทั้งสองอย่างนั้นเป็นฝ่ายตัณหา [เพราะมีสภาพเหมือนตัณหาและคล้อยตามตัณหา] ส่วนความหวั่นไหวและความไม่ตั้งมั่นแห่งจิต เป็นฝ่ายทิฏฐิ [เพราะเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นผิด]

[ในเรื่องนี้พระมหากัจจายนะแสดงการบรรลุปัญญาวิมุตติด้วยทุกขปฏิปทาทันธาภิญญาของบุคคลผู้ต้องการพระนิพพานแล้วปฏิบัติเป็นเวลานานไม่ได้บรรลุธรรม จึงเกิดความโทมนัสตามที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โส กตฺถ ทฏฺฐพฺโพ. จตุตฺเถ ฌาเน ปารมิตาย (ถามว่า : การจำแนกปัญญาวิมุตตินั้น พึงทราบในที่ไหน ตอบว่า : พึงทราบในฌานที่ ๔ เพราะเป็นฌานสูงสุด) เพื่อแสดงมรรคธรรมที่มีจตุตถฌานเป็นบาทแล้วแสดงปฏิปทาในการบรรลุปัญญาวิมุตติคืออรหัตตผล เพราะปัญญาวิมุตติมีอริยมรรคเป็นมูลเหตุ

ท่านกล่าวว่า ปริสุทฺธํ (บริสุทธิ์) เป็นต้น เพื่อแสดงองค์ประกอบของจตุตถฌาน]

จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ ทุกฺขินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ สุขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ จตุตฺถชฺฌาเน นิรุชฺฌนฺติ. ตสฺส อุเปกฺขินฺทฺริยํ อวสิฏฺฐํ ภวติ. โส อุปริมํ สมาปตฺตึ สนฺตโต มนสิกโรติ. ตสฺส อุปริมํ สมาปตฺตึ สนฺตโต มนสิกโรโต จตุตฺถชฺฌาเน โอฬาริกา สญฺญา

สณฺจหติ อุกฺกณฺจา จ ปฏิฆสญฺญา. โส สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา “อนนฺตํ อากาสนฺ”ติ อากาสานญฺจายตนสมาปตฺตึ สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ. อภิญฺญาภินีหาโร รูปสญฺญา โวกาโร นานตฺตสญฺญา สมติกฺกมติ. ปฏิฆสญฺญา จสฺส อพฺภตฺถํ คจฺฉติ. เอวํ สมาธิ ตสฺส สมาหิตสฺส โอภาโส อนฺตรธายติ ทสฺสนญฺจ รูปานํ. โส สมาธิ ฉฬงฺคสมนฺนาคโต ปจฺจเวกฺขิตพฺโพ. อนภิชฺฌาสหคตํ เม มานสํ สพฺพโลเก. อพฺยาปนฺนํ เม จิตฺตํ สพฺพสตฺเตสุ. อารทฺธํ เม วีริยํ ปคฺคหิตํ. ปสฺสทฺโธ เม กาโย อสารทฺโธ. สมาหิตํ เม จิตฺตํ อวิกฺขิตฺตํ. อุปฏฺฐิตา เม สติ อสมฺมุฏฺฐา. ตตฺถ ยญฺจ อนภิชฺฌาสหคตํ มานสํ สพฺพโลเก ยญฺจ อพฺยาปนฺนํ จิตฺตํ สพฺพสตฺเตสุ ยญฺจ อารทฺธํ วีริยํ ปคฺคหิตํ ยญฺจ สมาหิตํ จิตฺตํ อวิกฺขิตฺตํ, อยํ สมโถ. โย ปสฺสทฺโธ กาโย อสารทฺโธ, อยํ สมาธิปริกฺขาโร. ยา อุปฏฺฐิตา สติ อสมฺมุฏฺฐา, อยํ วิปสฺสนา.

“อินทรีย์ ๔ คือ ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ สุขินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ ย่อมดับไปในฌานที่ ๔ มีอุเปกขินทรีย์เหลืออยู่แก่เธอ

เธอย่อมใส่ใจสมาบัติขั้นสูง (อากาสานัญจายตนะ) โดยความสงบ[แห่งองค์ฌานและอารมณ์] เมื่อเธอใส่ใจสมาบัติขั้นสูงโดยความสงบ สัญญาหยาบในฌานที่ ๔ และความเบื่อหน่ายในปฏิฆสัญญา (สัญญาในปัญจวิญญาณจิต) ย่อมปรากฏ เธอย่อมกระทำให้แจ้งบรรลุอากาสานัญจายตนสมาบัติว่า อากาศไม่มีที่สุด เพราะล่วงพ้นรูปสัญญา (สัญญาในรูป) ดับสัญญาในปฏิฆสัญญา และไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา (สัญญาในอารมณ์ต่างๆ คือ กามาวจรสัญญาอื่นๆ ที่นอกจากปฏิฆสัญญา) โดยสิ้นเชิง รูปสัญญาเป็นการน้อมไปเพื่ออภิญญา นานัตตสัญญาเป็นความทราม[ในอารมณ์ต่างๆ] เธอ[เห็นโทษในสัญญาเหล่านั้น]ย่อมล่วงพ้นได้ ปฏิฆสัญญาของเธอย่อมถึงความดับไป [รูปาวจร]สมาธิคือโอภาสของเธอผู้มีจิตตั้งมั่นอย่างนี้ย่อมอันตรธานไป และการเห็น[กสิณ]รูปย่อมอันตรธานไป

สมาธิ[ที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร]นั้น อันประกอบด้วยองค์ ๖ เธอพึงพิจารณาว่า จิตของเราไม่ประกอบด้วยความละโมบในโลกทั้งปวง [สัตว์โลกและสังขารโลกคือสภาพที่น่ายินดีพอใจ] จิตของเราไม่มุ่งร้ายในสรรพสัตว์ เราปรารภความเพียรประคองไว้แล้ว กายของเราสงบไม่เร่าร้อน จิตของเราตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่าน สติของเราปรากฏไม่หลงลืม

ในองค์ ๖ เหล่านั้น การที่จิตไม่ประกอบด้วยความละโมบในโลกทั้งปวง การที่จิตไม่มุ่งร้ายในสรรพสัตว์ การปรารภความเพียรประคองไว้แล้ว และความตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่านทั้งหมดนี้เป็นสมถะ

ภาวะที่กายสงบไม่เร่าร้อน เป็นบริวารของสมาธิ

ภาวะที่สติปรากฏไม่หลงลืม เป็นวิปัสสนา”

[คำว่า จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ ๔) เป็นต้น จำแนกจตุตถฌานโดยเวทนา หลังจากนั้นพระมหากัจจายนะได้แสดงวิธีเจริญอรูปาวจรสมาบัติ ๔ ตามลำดับด้วยคำว่า โส อุปริมํ สมาปตฺตึ สนฺตโต มนสิกโรติ (เธอย่อมใส่ใจสมาบัติขั้นสูงโดยความสงบ) เป็นต้น

สัญญาที่ถูกล่วงพ้นด้วยอรูปาวจรจิต มี ๓ ประเภท คือ

๑. รูปสัญญา สัญญาในรูปฌาน หมายถึง รูปาวจรฌาน คำนี้กล่าวถึงฌานโดยมีสัญญาเป็นประธาน

๒. ปฏิฆสัญญา สัญญาในปัญจวิญญาณจิต หมายถึง สัญญาที่เกิดขึ้นในทวิปัญจ-วิญญาณจิต ๑๐ (คำว่า ปฏิฆ คือ จิตที่กระทบอารมณ์ หมายถึง ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ที่เกิดจากการกระทบกับรูปารมณ์เป็นต้น)

๓. นานัตตสัญญา สัญญาในอารมณ์ต่างๆ คือ กามาวจรสัญญาอื่นๆ ที่นอกจากปฏิฆ-สัญญา หมายถึง สัญญาที่เกิดขึ้นในกามาวจรจิต ๔๔ ดวงเว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐

คำว่า นานตฺตสญฺญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สัญญาที่มีสภาพต่างๆ = นานา ภาโว นานตฺตํ, นานตฺตํ ยาย อตฺถีติ นานตฺตา, นานตฺตา สญฺญา นานตฺตสญฺญา (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- สัญญาในอารมณ์ที่มีสภาพต่างๆ = นานา ภาโว นานตฺตํ, นานตฺตํ อสฺส อตฺถีติ นานตฺตํ, นานตฺเต สญฺญา นานตฺตสญฺญา (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

องค์ประก็อบ ๖ ของสมาธิที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร คือ

๑. การละความละโมบ (อภิชฺฌาปหาน)

๒. การละความพยาบาท (พฺยาปาทปหาน)

๓. การปรารภความเพียร (วีริยารมฺภ)

๔. ความสงบไม่เร่าร้อน (ปสฺสทฺธิ)

๕. ความไม่หลงลืม (สติ)

๖. ความตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่าน (เอกคฺคตา)

องค์ประกอบที่ ๑-๓ เป็นองค์ประกอบเกื้อกูลแก่ฌาน (อุปการกงฺค) องค์ประกอบที่ ๔-๕ เป็นองค์ประกอบที่เป็นบริวารของฌาน (ปริกฺขารงฺค) ส่วนองค์ประกอบสุดท้ายเป็นองค์ประกอบที่เป็นสภาวะของฌานหรือตัวฌาน (สภาวงฺค)]

อรหัตตผลสมาธิประกอบด้วยปัจจเวกขณญาณ ๕

[๕๔] โส สมาธิ ปญฺจวิเธน เวทิตพฺโพ อยํ สมาธิ “ปจฺจุปฺปนฺนสุโข”ติ อิติสฺส ปจฺจตฺตเมว ญาณทสฺสนํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ ภวติ, อยํ สมาธิ “อายตึ สุขวิปาโก”ติ อิติสฺส ปจฺจตฺตเมว ญาณทสฺสนํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ ภวติ, อยํ สมาธิ “อริโย นิรามิโส”ติ อิติสฺส ปจฺจตฺตเมว ญาณทสฺสนํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ ภวติ, อยํ สมาธิ “อกาปุริสเสวิโต”ติ อิติสฺส ปจฺจตฺตเมว ญาณทสฺสนํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ ภวติ, อยํ สมาธิ “สนฺโต เจว ปณีโต จ ปฏิปฺปสฺสทฺธิลทฺโธ จ เอโกทิภาวาธิคโต จ นสสงฺขาร-นิคฺคยฺหวาริตคโต จา”ติ อิติสฺส ปจฺจตฺตเมว ญาณทสฺสนํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ ภวติ. “ตํ โข ปนิมํ สมาธึ สโต สมาปชฺชามิ สโต วุฏฺฐหามี”ติ อิติสฺส ปจฺจตฺตเมว ญาณทสฺสนํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ ภวติ. ตตฺถ โย จ สมาธิ ปจฺจุปฺปนฺนสุโข โย จ สมาธิ อายตึ สุขวิปาโก, อยํ สมโถ. โย จ สมาธิ อริโย นิรามิโส, โย จ สมาธิ อกาปุริสเสวิโต, โย จ สมาธิ สนฺโต เจว ปณีโต จ ปฏิปฺปสฺสทฺธิลทฺโธ จ เอโกทิภาวาธิคโต จ นสสงฺขารนิคฺคยฺหวาริตคโต จ ยญฺจาหํ ตํ โข ปนิมํ สมาธึ สโต สมา-ปชฺชามิ สโต วุฏฺฐหามีติ.[๒๑๙] อยํ วิปสฺสนา.

“[อรหัตตผล]สมาธินั้นพึงทราบด้วยญาณทัสสนะ (ปัจจเวกขณญาณ) ๕ ประการ คือ

ญาณทัสสนะย่อมปรากฏเฉพาะแก่พระอรหันต์นั้นว่า สมาธินี้มีสุขในปัจจุบัน [เพราะเป็นสุขในขณะเข้าผลสมาบัติ]

ญาณทัสสนะย่อมปรากฏเฉพาะแก่พระอรหันต์นั้นว่า สมาธินี้มีสุขวิบากต่อไป [เพราะเป็นปัจจัยแก่สมาธิสุขที่เกิดขึ้นในภายหลัง]

ญาณทัสสนะย่อมปรากฏเฉพาะแก่พระอรหันต์นั้นว่า สมาธินี้ประเสริฐ [เพราะไกลจากกิเลส] ไม่มีอามิส[คือกาม วัฏฏะ และโลก]

ญาณทัสสนะย่อมปรากฏเฉพาะแก่พระอรหันต์นั้นว่า สมาธินี้อันบุรุษผู้ประเสริฐเสพแล้ว [เพราะเป็นสมาธิที่มหาบุรุษมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเสพแล้ว]

ญาณทัสสนะย่อมปรากฏเฉพาะแก่พระอรหันต์นั้นว่า สมาธินี้สงบ [เพราะความสงบโดยองค์ และเพราะระงับความเร่าร้อนคือกิเลสทั้งปวง] ประณีต [เพราะกระทำความไม่อิ่มใจ] ได้ความระงับ[กิเลส] บรรลุได้ด้วยสมาธิ และมิใช่ดำเนินไปด้วยการข่มนิวรณ์ห้ามกิเลสด้วยความเพียร [แต่ดำเนินไปโดยความเป็นผลของอรหัตตมรรคสมาธิ]

อนึ่ง ญาณทัสสนะย่อมปรากฏเฉพาะแก่พระอรหันต์นั้นว่า เรามีสติเข้าถึงสมาธินั้น มีสติออกจากสมาธินั้น

ในสมาธิเหล่านั้น สมาธิที่มีสุขในปัจจุบัน และสมาธิที่มีสุขวิบากต่อไป สมาธิทั้งสองนี้เป็นสมถะ [เพราะสมาธิสุขประสงค์ว่าเป็นสุขในเรื่องนั้น]

สมาธิที่ประเสริฐไม่มีอามิส สมาธิอันบุรุษผู้ประเสริฐเสพแล้ว สมาธิที่สงบ ประณีต ได้ความระงับกิเลส บรรลุได้ด้วยสมาธิ และมิใช่ดำเนินไปด้วยการข่มนิวรณ์ห้ามกิเลสด้วยความเพียร และสมาธิที่พระอรหันต์ดำริว่า เรามีสติเข้าถึงสมาธินั้น มีสติออกจากสมาธินั้น สมาธิเหล่านี้เป็นวิปัสสนา [เพราะความประเสริฐไม่มีอามิสเป็นต้นสำเร็จได้ด้วยอานุภาพของปัญญา]”

[คำว่า โส สมาธิ ปญฺจวิเธน เวทิตพฺโพ ([อรหัตตผล]สมาธินั้นพึงทราบด้วยญาณทัสสนะ ๕ ประการ) แสดงอรหัตตผลสมาธิที่พระอรหันต์พิจารณาด้วยปัจจเวกขณญาณ ๕ เหล่านั้น

คำว่า ตตฺถ โย จ สมาธิ ปจฺจุปฺปนฺนสุโข (ในสมาธิเหล่านั้น สมาธิที่มีสุขในปัจจุบัน) เป็นต้น แสดงการจำแนกสมถะและวิปัสสนาในอรหัตตผล]

ปฏิปทาในการบรรลุจตุตถฌานสมาธิ

โส สมาธิ ปญฺจวิเธน เวทิตพฺโพ ปีติผรณตา สุขผรณตา เจโตผรณตา อาโลกผรณตา ปจฺจเวกฺขณานิมิตฺตํ. ตตฺถ โย จ ปีติผรโณ โย จ สุขผรโณ โย จ เจโตผรโณ, อยํ สมโถ. โย จ อาโลกผรโณ ยญฺจ ปจฺจเวกฺขณานิมิตฺตํ. อยํ วิปสฺสนา.

“[จตุตถฌาน]สมาธินั้นพึงทราบโดยประเภท ๕ ประการ คือ ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ [ปัญญาในฌาน ๒] ความแผ่ซ่านไปแห่งสุข [ปัญญาในฌาน ๓] ความแผ่ซ่านไปแห่งจิต [เจโตปริยอภิญญา] ความแผ่ซ่านไปแห่งแสงสว่าง [ทิพยจักษุ] และญาณที่มีการพิจารณา

เป็นเหตุ [ปัจจเวกขณญาณของผู้ออกจากสมาธินั้นๆ]

ในเรื่องนั้น ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ ความแผ่ซ่านไปแห่งสุข และความแผ่ซ่านไปแห่งจิต เหล่านี้เป็นสมถะ ส่วนความแผ่ซ่านไปแห่งแสงสว่าง และญาณที่มีการพิจารณาเป็นเหตุ เหล่านี้เป็นวิปัสสนา”

[ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ คือ ปัญญาในฌาน ๒ เป็นต้น เป็นปฏิปทาในการบรรลุจตุตถฌานสมาธิ เพราะผู้ที่จะบรรลุฌานต้องบรรลุตามลำดับฌานเท่านั้น

คำว่า ตตฺถ โย จ ปีติผรโณ โย จ สุขผรโณ โย จ เจโตผรโณ, อยํ สมโถ (ในเรื่องนั้นความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ ความแผ่ซ่านไปแห่งสุข และความแผ่ซ่านไปแห่งจิต เหล่านี้เป็นสมถะ) หมายความว่า ความแผ่ซ่านแห่งปีติ สุข และจิต ย่อมสำเร็จด้วยการแผ่ซ่านไปแห่งสมาธิเป็นพิเศษ จึงกล่าวว่าเป็นสมถะ

คำว่า โย จ อาโลกผรโณ ยญฺจ ปจฺจเวกฺขณานิมิตฺตํ. อยํ วิปสฺสนา (ส่วนความแผ่ซ่านไปแห่งแสงสว่าง และญาณที่มีการพิจารณาเป็นเหตุ เหล่านี้เป็นวิปัสสนา) หมายความว่า ความแผ่ซ่านไปดังกล่าวย่อมสำเร็จด้วยการแผ่ซ่านไปแห่งญาณ จึงกล่าวว่าเป็นวิปัสสนา]

การจำแนกสมาธิโดยอารมณ์

[๔๕] ทส กสิณายตนานิ ปฐวีกสิณํ อาโปกสิณํ เตโชกสิณํ วาโยกสิณํ นีลกสิณํ ปีตกสิณํ โลหิตกสิณํ โอทาตกสิณํ อากาสกสิณํ วิญฺญาณกสิณํ. ตตฺถ ยญฺจ ปฐวีกสิณํ ยญฺจ อาโปกสิณํ เอวํ สพฺพํ, ยญฺจ โอทาตกสิณํ. อิมานิ อฏฺฐ กสิณานิ สมโถ. ยญฺจ อากาสกสิณํ ยญฺจ วิญฺญาณกสิณํ, อยํ วิปสฺสนา. เอวํ สพฺโพ อริโย มคฺโค เยน เยน อากาเรน วุตฺโต, เตน เตน สมถวิปสฺสเนน โยชยิตพฺโพ. เต ตีหิ ธมฺเมหิ สงฺคหิตา อนิจฺจตาย ทุกฺขตาย อนตฺตตาย. โส สมถวิปสฺสนํ ภาวยมาโน ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ภาวยติ. ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ภาวยนฺโต ตโย ขนฺเธ ภาวยติ. ตโย ขนฺเธ ภาวยนฺโต อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาวยติ.

“กสิณ [ฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์] ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ (กสิณดิน) อาโปกสิณ (กสิณน้ำ) เตโชกสิณ (กสิณไฟ) วาโยกสิณ (กสิณลม) นีลกสิณ (กสิณสีเขียว) ปีตกสิณ (กสิณสีเหลือง) โลหิตกสิณ (กสิณสีแดง) โอทาตกสิณ (กสิณสีขาว) อากาสกสิณ (กสิณอากาศ) และวิญญาณกสิณ (กสิณวิญญาณ, ทุติยารุปปฌานที่มีปฐมารุปปวิญญาณเป็นอารมณ์)

ในบรรดากสิณเหล่านั้น กสิณทั้งหมดอย่างนี้ว่า ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ จนถึงโอทาต-กสิณ กสิณ ๘ อย่างเหล่านี้ [ซึ่งเจริญโดยความเป็นสมถะล้วนๆ] เป็นสมถะ ส่วนอากาสกสิณและวิญญาณกสิณ [ซึ่งดำเนินไปโดยความเป็นที่ตั้งของวิปัสสนา] เป็นวิปัสสนา

โดยประการดังนี้ อริยมรรคทั้งปวงกล่าวไว้โดยประการใดๆ [มีความไม่ละโมบและการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เป็นต้น] พึงประกอบอริยมรรคทั้งปวงโดยประการนั้นๆ ด้วยสมถะและวิปัสสนา

ธรรมเหล่านั้น[คือวิปัสสนาอันมีสมถะเป็นที่ตั้ง] สงเคราะห์ไว้ด้วยธรรม ๓ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความไม่เที่ยง) ทุกขานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความทุกข์) และอนัตตานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความไม่ใช่ตัวตน)

พระโยคีนั้นผู้เจริญสมถะและวิปัสสนาอยู่[สลับกันไป] ย่อมเจริญหนทางสู่วิโมกข์ ๓ [สุญญตานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา และอัปปณิหิตานุปัสสนา]

ผู้เจริญหนทางสู่วิโมกข์ ๓ ย่อมเจริญขันธ์ ๓ [ศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์]

ผู้เจริญขันธ์ ๓ ย่อมเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ [เพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ รวมไว้ด้วยขันธ์ ๓]”

ราคจริโต ปุคฺคโล อนิมิตฺเตน วิโมกฺขมุเขน นิยฺยาติ อธิจิตฺตสิกฺขาย สิกฺขนฺโต โลภํ อกุสลมูลํ ปชหนฺโต สุขเวทนียํ ผสฺสํ อนุปคจฺฉนฺโต สุขํ เวทนํ ปริชานนฺโต ราคมลํ ปวาเหนฺโต ราครชํ นิทฺธุนนฺโต ราควิสํ วเมนฺโต ราคคฺคึ นิพฺพาเปนฺโต ราคสลฺลํ อุปฺปาเฏนฺโต ราคชฏํ วิชเฏนฺโต. โทสจริโต ปุคฺคโล อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน นิยฺยาติ อธิสีลสิกฺขาย สิกฺขนฺโต โทสํ อกุสลมูลํ ปชหนฺโต ทุกฺขเวทนียํ ผสฺสํ อนุปคจฺฉนฺโต ทุกฺขเวทนํ ปริชานนฺโต โทสมลํ ปวาเหนฺโต โทสรชํ นิทฺธุนนฺโต โทสวิสํ วเมนฺโต โทสคฺคึ นิพฺพาเปนฺโต โทสสลฺลํ อุปฺปาเฏนฺโต โทสชฏํ วิชเฏนฺโต. โมหจริโต ปุคฺคโล สุญฺญตวิโมกฺขมุเขน นิยฺยาติ อธิปญฺญาสิกฺขาย สิกฺขนฺโต โมหํ อกุสลมูลํ ปชหนฺโต อทุกฺขมสุขเวทนียํ ผสฺสํ อนุปคจฺฉนฺโต อทุกฺขมสุขํ เวทนํ ปริชานนฺโต โมหมลํ ปวาเหนฺโต โมหรชํ นิทฺธุนนฺโต โมหวิสํ วเมนฺโต โมหคฺคึ นิพฺพาเปนฺโต โมหสลฺลํ อุปฺปาเฏนฺโต โมหชฏํ วิชเฏนฺโต.

“บุคคลผู้มีราคจริต เมื่อศึกษาอยู่ด้วยอธิจิตตสิกขา ละอกุศลมูลคือโลภะ ไม่เข้าถึงผัสสะอันเป็นเหตุแห่งสุขเวทนา กำหนดรู้สุขเวทนา นำออกซึ่งมลทินคือราคะ สลัดออกซึ่งธุลีราคะ คายออกซึ่งพิษร้ายราคะ ดับไฟราคะ ถอนลูกศรราคะ ถางชัฏราคะ ย่อมหลุดพ้นด้วยหนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่ถือนิมิต

บุคคลผู้มีโทสจริต เมื่อศึกษาอยู่ด้วยอธิสีลสิกขา ละอกุศลมูลคือโทสะ ไม่เข้าถึงผัสสะอันเป็นเหตุแห่งทุกขเวทนา กำหนดรู้ทุกขเวทนา นำออกซึ่งมลทินโทสะ สลัดออกซึ่งธุลีโทสะ คายออกซึ่งพิษร้ายโทสะ ดับไฟโทสะ ถอนลูกศรโทสะ ถางชัฏโทสะ ย่อมหลุดพ้นด้วยหนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่มีความปรารถนา

บุคคลผู้มีโมหจริต เมื่อศึกษาอยู่ด้วยอธิปัญญาสิกขา ละอกุศลมูลคือโมหะ ไม่เข้าถึงผัสสะอันเป็นเหตุแห่งอุเบกขาเวทนา กำหนดรู้อุเบกขาเวทนา นำออกซึ่งมลทินโมหะ สลัดออกซึ่งธุลีโมหะ คายออกซึ่งพิษร้ายโมหะ ดับไฟโมหะ ถอนลูกศรโมหะ ถางชัฏโมหะ ย่อมหลุดพ้นด้วยหนทางสู่วิโมกข์ที่ว่างเปล่าจากตัวตน”

[วิโมกข์มี ๓ คือ

๑. สุญญตวิโมกข์ มรรคที่หลุดพ้นโดยรู้เห็นความว่างเปล่า

๒. อนิมิตตวิโมกข์ มรรคที่หลุดพ้นไม่ถือนิมิต

๓. อัปปณิหิตวิโมกข์ มรรคที่หลุดพ้นไม่มีความปรารถนา

หนทางสู่วิโมกข์มี ๓ คือ

๑. สุญญตานุปัสสนา ความหยั่งเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะความหยั่งเห็นเป็นไปโดยเนื่องด้วยการแยกกลุ่มนั้นๆ ในกลุ่มที่เป็นสมูหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) สันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความสืบเนื่อง) กิจจบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหน้าที่) และอารัมมณบัญญัติ (บัญญัติอาศัยอารมณ์) ของสังขตธรรม จึงหยั่งเห็นความไม่มีแก่นสารอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรยึดมั่นว่าเป็นอัตตา

๒. อนิมิตตานุปัสสนา ความหยั่งเห็นว่าไม่เที่ยง เพราะความหยั่งเห็นเป็นไปโดยเนื่องด้วยการทำลายสันตติบัญญัติ จึงกำจัดอารมณ์ที่ยึดมั่นว่าเป็นเรา

๓. อัปปณิหิตานุปัสสนา ความหยั่งเห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะความหยั่งเห็นเป็นไปโดยเนื่องด้วยการแสดงความเป็นกองโทษอันมากมาย จึงหยั่งเห็นความไม่มีส่วนดีที่น่าปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งควรยึดมั่นว่านี้ของเรา นั่นของเรา

ข้อความนี้กล่าวไว้เพื่อแสดงหนทางสู่วิโมกข์ พร้อมทั้งบุคคลผู้ศึกษาอยู่ สิกขาอันเป็นที่ศึกษา และกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์แก่หนทางสู่วิโมกข์

สรุปความดังนี้ คือ

๑. บุคคลผู้มีราคจริต เมื่อศึกษาอยู่ด้วยอธิจิตตสิกขา ละอกุศลมูลคือโลภะ ย่อมหลุดพ้นด้วยหนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่ถือนิมิต คือ อนิมิตตานุปัสสนา

๒. บุคคลผู้มีโทสจริต เมื่อศึกษาอยู่ด้วยอธิสีลสิกขา ละอกุศลมูลคือโทสะ ย่อมหลุดพ้นด้วยหนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่มีความปรารถนา คือ อัปปณิหิตานุปัสสนา

๓. บุคคลผู้มีโมหจริต เมื่อศึกษาอยู่ด้วยอธิปัญญาสิกขา ละอกุศลมูลคือโมหะ ย่อมหลุดพ้นด้วยหนทางสู่วิโมกข์ที่ว่างเปล่าจากตัวตน คือ สุญญตานุปัสสนา]

ตตฺถ สุญฺญตวิโมกฺขมุขํ ปญฺญากฺขนฺโธ. อนิมิตฺตวิโมกฺขมุขํ สมาธิกฺขนฺโธ. อปฺปณิหิตวิโมกฺขมุขํ สีลกฺขนฺโธ. โส ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ภาวยนฺโต ตโย ขนฺเธ ภาวยติ. ตโย ขนฺเธ ภาวยนฺโต อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาวยติ. ตตฺถ ยา จ สมฺมาวาจา โย จ สมฺมากมฺมนฺโต โย จ สมฺมาอาชีโว, อยํ สีลกฺขนฺโธ. โย จ สมฺมาวายาโม ยา จ สมฺมาสติ โย จ สมฺมาสมาธิ, อยํ สมาธิกฺขนฺโธ. ยา จ สมฺมาทิฏฺฐิ โย จ สมฺมาสงฺกปฺโป, อยํ ปญฺญากฺขนฺโธ.

“ในเรื่องนั้น หนทางสู่วิโมกข์ที่ว่างเปล่าจากตัวตน เป็นปัญญาขันธ์ [เพราะอนัตตานุปัสสนามีปัญญาเป็นประธานโดยพิเศษ เนื่องจากความว่างเปล่าจากตัวตนปรากฏชัดในสังขารทั้งหลายด้วยการแยกกลุ่มที่เป็นสมูหบัญญัติ สันตติบัญญัติ กิจจบัญญัติ และอารัมมณบัญญัติเป็นต้น แก่ผู้มีปัญญาแก่กล้า]

หนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่ถือนิมิต เป็นสมาธิขันธ์ [เพราะอนิจจานุปัสสนามีสมาธิเป็นประธานโดยพิเศษ เนื่องจากความดับสูญของสังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในที่นั้นๆ ปรากฏชัดแก่ผู้ตั้งมั่นด้วยสมาธิ]

หนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่มีความปรารถนา เป็นศีลขันธ์ [เพราะทุกขานุปัสสนามีศีลเป็นประธานโดยพิเศษ เนื่องจากความเป็นทุกข์ของสังขารทั้งหลายปรากฏชัดแก่ผู้รักษาศีลบริบูรณ์ ผู้มีความอดทนสูงครอบงำความทุกข์และความเบื่อหน่ายที่เกิดขึ้นอยู่]

พระโยคีนั้นผู้เจริญหนทางสู่วิโมกข์ ๓ ย่อมเจริญขันธ์ ๓ [เพราะขันธ์ ๓ รวมเข้าไว้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ ๓]

ผู้เจริญขันธ์ ๓ ย่อมเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ [เพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าไว้ด้วยขันธ์ ๓]

ในบรรดาอริยมรรคเหล่านั้น การกล่าวชอบ การกระทำชอบ และการเลี้ยงชีพชอบ เป็นศีลขันธ์

ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ และความตั้งมั่นชอบ เป็นสมาธิขันธ์

ความเห็นชอบ และความดำริชอบ เป็นปัญญาขันธ์”

ตตฺถ สีลกฺขนฺโธ จ สมาธิกฺขนฺโธ จ สมโถ. ปญฺญากฺขนฺโธ วิปสฺสนา. โย สมถวิปสฺสนํ ภาเวติ, ตสฺส เทฺว ภวงฺคานิ ภาวนํ คจฺฉนฺติ กาโย จิตฺตญฺจ. ภวนิโรธคามินี ปฏิปทา เทฺว ปทานิ สีลํ สมาธิ จ. โส โหติ ภิกฺขุ ภาวิตกาโย ภาวิตสีโล ภาวิตจิตฺโต ภาวิตปญฺโญ. กาเย ภาวิยมาเน เทฺว ธมฺมา ภาวนํ คจฺฉนฺติ สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาวายาโม จ. สีเล ภาวิยมาเน เทฺว ธมฺมา ภาวนํ คจฺฉนฺติ สมฺมาวาจา สมฺมาอาชีโว จ. จิตฺเต ภาวิยมาเน เทฺว ธมฺมา ภาวนํ คจฺฉนฺติ สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ จ. ปญฺญาย ภาวิยมานาย เทฺว ธมฺมา ภาวนํ คจฺฉนฺติ สมฺมา-ทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป จ.

“ในเรื่องนั้น ศีลขันธ์และสมาธิขันธ์ เป็นสมถะ [เพราะศีลขันธ์มีขันติเป็นประธานและเกื้อกูลแก่สมาธิ] ปัญญาขันธ์เป็นวิปัสสนา ภิกษุใดเจริญสมถภาวนา องค์แห่งภพ ๒ คือ กายและจิตของเธอย่อมเจริญ จรณะ ๒ ประการ คือ ศีลและสมาธิ เป็นปฏิปทาแห่งความดับภพ ภิกษุนั้นเป็นผู้อบรมกาย[ด้วยความเพียบพร้อมแห่งอาภิสมาจาริกศีล คือ ศีลที่พึงประพฤติเป็นมรรยาท หมายถึง ศีลที่ทรงอนุญาตไว้ในคัมภีร์ขันธกะ] อบรมศีล[ด้วยความเพียบพร้อมแห่งอาทิพรหมจริยศีล คือ ศีลอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หมายถึง ศีลที่มาในพระปาติโมกข์] อบรมจิต และอบรมปัญญา เมื่อเธออบรมกายอยู่ ธรรม ๒ ประการ คือ การกระทำชอบและความเพียรชอบ ย่อมเจริญ เมื่อเธออบรมศีลอยู่ ธรรม ๒ ประการ คือ การกล่าวชอบและการเลี้ยงชีพชอบ ย่อมเจริญ เมื่อเธออบรมจิตอยู่ ธรรม ๒ ประการ คือ การระลึกชอบและความตั้งมั่นชอบ ย่อมเจริญ เมื่อเธออบรมปัญญาอยู่ ธรรม ๒ ประการ คือ

ความเห็นชอบและความดำริชอบ ย่อมเจริญ”

[ข้อความนี้กล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ขันธ์ ๓ เป็นสมถะและวิปัสสนาตามสมควร

คำว่า ปทานิ คือ จรณะ หมายความว่า ในจรณะ ๑๕ อันได้แก่ สีลสังวร การสำรวมอินทรีย์ การรู้จักประมาณในการบริโภค การประกอบสติเครื่องตื่น สัทธรรม ๗ คือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ ความเป็นพหูสูตร วิริยะ สติ และปัญญา พร้อมด้วยรูปฌาน ๔ นับเข้าในศีลขันธ์และสมาธิขันธ์เป็นส่วนใหญ่ ในที่นี้จึงกล่าวถึงจรณะ ๒ คือ ศีล และสมาธิ]

ตตฺถ โย จ สมฺมากมฺมนฺโต โย จ สมฺมาวายาโม สิยา กายิโก สิยา เจตสิโก, ตตฺถ โย กายสงฺคโห, โส กาเย ภาวิเต ภาวนํ คจฺฉติ, โย จิตฺตสงฺคโห, โส จิตฺเต ภาวิเต ภาวนํ คจฺฉติ, โส สมถวิปสฺสนํ ภาวยนฺโต ปญฺจวิธํ อธิคมํ คจฺฉติ ขิปฺปาธิคโม จ โหติ, วิมุตฺตาธิคโม จ โหติ, มหาธิคโม จ โหติ, วิปุลาธิคโม จ โหติ, อนวเสสาธิคโม จ โหติ, ตตฺถ สมเถน ขิปฺปาธิคโม จ มหาธิคโม จ วิปุลาธิคโม จ โหติ, วิปสฺสนาย วิมุตฺตาธิคโม จ อนวเสสาธิคโม จ โหติ.

“ในข้อนั้น การกระทำชอบและความเพียรชอบ เกิดทางกายบ้าง เกิดทางจิตบ้าง

สภาพที่นับเข้าทางกาย ย่อมเจริญเมื่อภิกษุอบรมกายแล้ว

สภาพที่นับเข้าทางจิต ย่อมเจริญเมื่อภิกษุอบรมจิตแล้ว

เธอเจริญสมถะและวิปัสสนาอยู่ ย่อมบรรลุผล [อริยมรรค] ๕ ประการ คือ

- การบรรลุเร็ว [เพราะไม่จำเป็นต้องเจริญความช่ำชองในมรรคเหมือนโลกิยสมาบัติ เนื่องจากมรรคบรรลุธรรมที่ตนควรบรรลุในอริยสัจ ๔ ด้วยขณะจิตเดียวโดยเร็ว]
- การบรรลุความหลุดพ้น [เพราะละกิเลสที่พึงละด้วยความหลุดพ้นอย่างยิ่ง]
- การบรรลุอันยิ่งใหญ่ [เพราะบรรลุศีลขันธ์เป็นต้นอันยิ่งใหญ่กว่าโลกิยคุณ]
- การบรรลุอันไพบูลย์ [เพราะบรรลุผลอันไพบูลย์นั้นนั่นแหละ]
- การบรรลุโดยสิ้นเชิง [เพราะไม่มีกิจใดๆ ที่ตนพึงกระทำเหลืออยู่]

ในเรื่องนั้น การบรรลุเร็ว การบรรลุอันยิ่งใหญ่ และการบรรลุอันไพบูลย์ ย่อมมีได้ด้วยสมถะ ส่วนการบรรลุความหลุดพ้น และการบรรลุโดยสิ้นเชิง ย่อมมีได้ด้วยวิปัสสนา”

[พระมหากัจจายนะได้แสดงวิจยหาระโดยประการต่างๆ ด้วยการจำแนกปฏิปทาเบื้องต้นของอรหัตตผล ความต่างกันของภาวนา และอานิสงส์ของภาวนา บัดนี้ จะกล่าวข้อความต่อไปจนจบวิจยหาระ เพื่อแสดงญาณ ๑๐ ของพระตถาคต คือ

๑.	ฐานาฐานญาณ	ญาณรู้เห็นสิ่งที่เป็นฐานะและมิใช่ฐานะ
๒.	สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ	ญาณรู้เห็นปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง
๓.	อเนกธาตุนานาธาตุญาณ	ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกัน
๔.	นานาธิมุตติกตาญาณ	ญาณรู้เห็นอัธยาศัยอันแตกต่างกัน
๕.	วิปากเวมัตตตาญาณ	ญาณรู้เห็นความต่างกันของวิบาก
๖.	สังกิเลสโวทานวุฏฐานญาณ	ญาณรู้เห็นความเศร้าหมอง ความหมดจด และการออกจากฌาน
๗.	อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ	ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์
๘.	ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ญาณรู้เห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ในภพก่อน
๙.	ทิพยจักษุญาณ	ญาณรู้เห็นด้วยตาทิพย์
๑๐.	อาสวักขยญาณ	ญาณหยั่งเห็นความสิ้นอาสวะ]

ญาณที่ ๑ ฐานาฐานญาณ

[๕๖] ตตฺถ โย เทสยติ, โส ทสพลสมนฺนาคโต สตฺถา โอวาเทน สาวเก น วิสํวาทยติ. โส ติวิธํ อิทํ กโรถ อิมินา อุปาเยน กโรถ อิทํ โว กุรุมานานํ หิตาย สุขาย ภวิสฺสติ. โส ตถา โอวทิโต ตถานุสิฏฺโฐ ตถา กโรนฺโต ตถา ปฏิปชฺชนฺโต ตํ ภูมึ น ปาปุณิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. โส ตถา โอวทิโต ตถานุสิฏฺโฐ สีลกฺขนฺธํ อปริปูรยนฺโต ตํ ภูมึ อนุปาปุณิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. โส ตถา โอวทิโต ตถานุสิฏฺโฐ สีลกฺขนฺธํ ปริปูรยนฺโต ตํ ภูมึ อนุปาปุณิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.

“ในบรรดาผู้เจริญสมถะและวิปัสสนานั้น พระศาสดาผู้แนะนำที่เพียบพร้อมด้วยกำลัง ๑๐ ย่อมไม่กล่าวสอนลวงสาวก พระองค์ทรงสั่งสอนด้วยโอวาท ๓ อย่างว่า พวกเธอจงทำสิ่งนี้ จงทำตามวิธีนี้ เมื่อพวกเธอกระทำสิ่งนี้อยู่ ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขจักมี

เธอได้รับการกล่าวสอนพร่ำสอนแล้วอย่างนั้น ประพฤติปฏิบัติอยู่อย่างนั้น ย่อมไม่บรรลุภูมิ (ทัสสนภูมิและภาวนาภูมิ) นั้น ข้อนี้มิใช่ฐานะที่มีได้

เธอได้รับการกล่าวสอนพร่ำสอนแล้วอย่างนั้น ไม่เจริญศีลขันธ์อย่างบริบูรณ์ จักบรรลุภูมิ (ภพที่เป็นสุขซึ่งควรบรรลุด้วยศีลขันธ์) นั้น ข้อนี้มิใช่ฐานะที่มีได้

เธอได้รับการกล่าวสอนพร่ำสอนแล้วอย่างนั้น เจริญศีลขันธ์อย่างบริบูรณ์อยู่ จักบรรลุภูมินั้น ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้”

สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต สโต อิเม ธมฺมา อนภิสมฺพุทฺธาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.[๒๒๐] สพฺพาสวปริกฺขีณสฺส เต สโต อิเม อาสวา อปริกฺขีณาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ยสฺส เต อตฺถาย ธมฺโม เทสิโต, โส น นิยฺยาติ ตกฺกรสฺส สมฺมา ทุกฺขกฺขยายาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. สาวโก โข ปน เต ธมฺมานุธมฺมปฺปฏิปนฺโน สามีจิปฺปฏิปนฺโน อนุธมฺมจารี, โส ปุพฺเพน อปรํ อุฬารํ วิเสสาธิคมํ น สจฺฉิกริสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

“ข้อนี้ว่า เมื่อท่านปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมเองโดยชอบ แต่มิได้ตรัสรู้ธรรมเหล่านี้ มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า เมื่อท่านปฏิญาณตนว่าเป็นผู้สิ้นอาสวะทั้งปวงแล้ว แต่อาสวะเหล่านี้ยังเหลืออยู่ มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์แก่การละราคะเป็นต้น ธรรมนั้นย่อมไม่นำไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่บุคคลผู้ปฏิบัตินั้น มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า สาวกของพระองค์เป็นผู้ปฏิบัติธรรมควรแก่[โลกุตตร]ธรรม ปฏิบัติชอบปฏิบัติตามธรรม เธอจักไม่บรรลุคุณธรรมพิเศษ [มีอภิญญาและปฏิสัมภิทาเป็นต้น] อันประเสริฐยิ่งๆ ขึ้นไป มิใช่ฐานะที่มีได้”

เย โข ปน ธมฺมา อนฺตรายิกา, เต ปฏิเสวโต นาลํ อนฺตรายายาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. เย โข ปน ธมฺมา อนิยฺยานิกา, เต นิยฺยนฺติ ตกฺกรสฺส สมฺมา ทุกฺขกฺขยายาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. เย โข ปน ธมฺมา นิยฺยานิกา, เต นิยฺยนฺติ ตกฺกรสฺส สมฺมา ทุกฺขกฺขยายาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. สาวโก โข ปน เต สอุปาทิเสโส อนุปาทิเสสํ นิพฺพานธาตุํ อนุปาปุณิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

"ข้อนี้ว่า ธรรมที่กระทำอันตรายไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้เสพอยู่ มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า ธรรมที่ไม่นำออก[จากวัฏฏะ] ย่อมนำไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่บุคคลผู้ปฏิบัตินั้น มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า ธรรมที่นำออก[จากวัฏฏะ] ย่อมนำไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่บุคคลผู้ปฏิบัตินั้น เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า สาวกของพระองค์ผู้ยังมีขันธ์เหลืออยู่ จักบรรลุนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือมิใช่ฐานะที่มีได้"

[ข้อความข้างต้นแสดงเวสารัชชญาณ คือ ญาณแกล้วกล้าของพระตถาคตในฐานะ ๔ ดังคาถาที่โบราณาจารย์ประพันธ์ว่า

อนฺตราเย จ นิยฺยาเน พุทฺธตฺเต อาสวกฺขเย
จตูเสฺวเตสุ ฐาเนสุ วิสารโท มหามุนิ.[๒๒๑]

"พระมหามุนีทรงเป็นผู้แกล้วกล้าในฐานะ ๔ คือ อันตราย การนำออกจากวัฏฏะ ความเป็นพระพุทธเจ้า และความสิ้นอาสวะ"]

ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน มาตรํ ชีวิตา โวโรเปยฺย หตฺเถหิ วา ปาเทหิ วา สุหตํ กเรยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุถุชฺชโน มาตรํ ชีวิตา โวโรเปยฺย หตฺเถหิ วา ปาเทหิ วา สุหตํ กเรยฺยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. เอวํ ปิตรํ...อรหนฺตํ ภิกฺขุํ...ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สํฆํ ภินฺเทยฺย สํเฆ วา สํฆราชึ ชเนยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุถุชฺชโน สํฆํ ภินฺเทยฺย สํเฆ วา สํฆราชึ ชเนยฺยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ตถาคตสฺส ทุฏฺฐจิตฺโต โลหิตํ อุปฺปาเทยฺย, ปรินิพฺพุตสฺส วา ตถาคตสฺส ทุฏฺฐจิตฺโต ถูปํ ภินฺเทยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส ทุฏฺฐจิตฺโต โลหิตํ อุปฺปาเทยฺย, ปรินิพฺพุตสฺส วา ตถาคตสฺส ทุฏฺฐจิตฺโต ถูปํ ภินฺเทยฺยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน อญฺญํ สตฺถารํ อปทิเสยฺย อปิ ชีวิตเหตูติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุถุชฺชโน อญฺญํ สตฺถารํ อปทิเสยฺยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน อิโต พหิทฺธา อญฺญํ ทกฺขิเณยฺยํ ปริเยเสยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุถุชฺชโน อิโต พหิทฺธา อญฺญํ ทกฺขิเณยฺยํ ปริเยเสยฺยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน กุตูหลมงฺคเลน สุทฺธึ ปจฺเจยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุถุชฺชโน กุตูหลมงฺคเลน สุทฺธึ ปจฺเจยฺยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.[๒๒๒]

“ข้อนี้ว่า พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วย[มรรค]ทิฏฐิ พึงปลงมารดาจากชีวิต หรือพึงทำการฆ่าด้วยมือหรือเท้า มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า ปุถุชนพึงปลงมารดาจากชีวิต หรือพึงทำการฆ่าด้วยมือหรือเท้า เป็นฐานะที่มีได้

โดยประการดังนี้ ข้อนี้ว่า พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วย[มรรค]ทิฏฐิ พึงปลงบิดาจากชีวิต ปลงภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์จากชีวิต พึงทำลายสงฆ์ ก่อให้เกิดความร้าวฉานในสงฆ์ มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า ปุถุชนพึงทำลายสงฆ์ ก่อให้เกิดความร้าวฉานในสงฆ์ เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วย[มรรค]ทิฏฐิ มีจิตประทุษร้ายพระตถาคต พึงยังโลหิตให้ห้อขึ้น หรือมีจิตประทุษร้ายพึงทำลายสถูปของพระตถาคตผู้ปรินิพพานแล้ว มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า ปุถุชนมีจิตประทุษร้ายพระตถาคต พึงยังโลหิตให้ห้อขึ้น หรือมีจิตประทุษร้ายพึงทำลายสถูปของพระตถาคตผู้ปรินิพพานแล้ว เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วย[มรรค]ทิฏฐิ พึงยึดมั่นศาสดาอื่นโดยมีชีวิตเป็นเหตุ มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า ปุถุชนพึงยึดมั่นศาสดาอื่น เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วย[มรรค]ทิฏฐิ พึงแสวงหาผู้ควรรับทักษิณาอื่นจากพระศาสนานี้ มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า ปุถุชนพึงแสวงหาผู้ควรรับทักษิณาอื่นจากพระศาสนานี้ เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วย[มรรค]ทิฏฐิ พึงเชื่อถือความดีงามด้วยมงคลตื่นข่าว มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า ปุถุชนพึงเชื่อถือความดีงามด้วยมงคลตื่นข่าว เป็นฐานะที่มีได้”

[คำว่า ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน อญฺญํ สตฺถารํ อปทิเสยฺย อปิ ชีวิตเหตูติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ (ข้อนี้ว่า พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วย[มรรค]ทิฏฐิ พึงยึดมั่นศาสดาอื่นโดยมีชีวิตเป็นเหตุ มิใช่ฐานะที่มีได้) นั้น มีหมายความว่า พระโสดาบันผู้บรรลุมรรคแล้วย่อมไม่นับถือบุคคลอื่นเป็นศาสดา ท่านมีพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระศาสดา มีพระธรรมคำสอน มีพระสงฆ์อยู่ในใจของท่าน แม้จะไปเกิดในชาติอื่นก็ไม่นับถือศาสดาอื่น

แม้กระทั่งพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นก็ไม่ใช่ศาสดาของท่าน ท่านจะไม่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ในทีฆนิกาย มหาปทานสูตร[๒๒๓] มีเรื่องที่พระพุทธเจ้าของเราเสด็จไปพรหมโลกชั้นสุทธาวาส หมู่พรหมจำนวนมากได้มาเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ข้าพระองค์เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าวิปัสสี ฯลฯ โดยไม่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น

อย่างไรก็ตาม ในคำลงท้ายของคัมภีร์สารัตถทีปนีและวินยสังคหะ ท่านผู้แต่งคือพระสารีบุตรเถระปรารถนาไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แล้วปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็นพระโสดาบัน หลังจากนั้นปรารถนาให้ฟังธรรมในสำนักของพระศรีอารย์แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ ข้อความนี้ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์ฎีกาของวินยสังคหะชื่อว่า วินยาลังการ (เล่ม ๒ หน้า ๓๗๖-๗๗) มีเหตุผลว่า

๑. ผู้ที่เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์จะมีชีวิตยืนนานจนถึงสมัยของพระศรีอารย์ไม่ได้

๒. ถ้าคิดว่าเมื่อไปเกิดในสวรรค์ชั้นนี้แล้วไปเกิดเป็นพรหม แล้วจึงมาเกิดเป็นมนุษย์อีกก็ไม่สมควร เพราะพรหมผู้เป็นพระอริยบุคคลไม่ลงมาเกิดในกามภูมิอีก

๓. ถ้าคิดว่าท่านไปเกิดเป็นพรหมแล้วบรรลุธรรมในพรหมโลก ก็ไม่สมควร เพราะพระสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งจะเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งไม่ได้ และท่านก็กล่าวว่าต้องการจะเผยแพร่พระศาสนาให้รุ่งเรือง จึงต้องมาเกิดเป็นมนุษย์อย่างเดียว เพราะพรหมไม่อาจเผยแพร่ศาสนาได้]

[๕๗] อิตฺถี ราชา จกฺกวตฺตี สิยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุริโส ราชา จกฺกวตฺตี สิยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. อิตฺถี สกฺโก เทวานมินฺโท สิยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุริโส สกฺโก เทวานมินฺโท สิยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. อิตฺถี มาโร ปาปิมา สิยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุริโส มาโร ปาปิมา สิยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. อิตฺถี มหาพฺรหฺมา สิยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุริโส มหาพฺรหฺมา สิยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. อิตฺถี ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สิยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปุริโส ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สิยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.[๒๒๔]

"ข้อนี้ว่า สตรีจะพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิได้ มิใช่ฐานะที่มีได้ [เพราะไม่มีลักษณะของมหาบุรุษบางอย่าง เช่น อวัยวะเพศอยู่ในฝัก เป็นผู้ไม่เพียบพร้อมด้วยรัตนะ ๗ เนื่องจากไม่มีนางแก้ว และมีรูปร่างเล็ก]

ข้อนี้ว่า บุรุษจะพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิได้ เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า สตรีจะพึงเป็นท้าวสักกะจอมเทพ มิใช่ฐานะที่มีได้ [เพราะความเป็นท้าวสักกะสูงส่ง แต่เพศหญิงเป็นเพศต่ำ]

ข้อนี้ว่า บุรุษจะพึงเป็นท้าวสักกะจอมเทพ เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า สตรีจะพึงเป็นมาราธิราชผู้มีบาป มิใช่ฐานะที่มีได้ [เพราะความเป็นมาราธิราชสูงส่ง แต่เพศหญิงเป็นเพศต่ำ]

ข้อนี้ว่า บุรุษจะพึงเป็นมาราธิราชผู้มีบาป เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า สตรีจะพึงเป็นมหาพรหม มิใช่ฐานะที่มีได้ [เพราะความเป็นมหาพรหมสูงส่ง แต่เพศหญิงเป็นเพศต่ำ]

ข้อนี้ว่า บุรุษจะพึงเป็นมหาพรหม เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า สตรีจะพึงเป็นพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้เองโดยชอบ มิใช่ฐานะที่มีได้ [เพราะสตรีไม่มีความเป็นพระพุทธเจ้า เนื่องจากไม่อาจกระทำความปรารถนาพุทธภูมิได้]

ข้อนี้ว่า บุรุษจะพึงเป็นพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้เองโดยชอบ เป็นฐานะที่มีได้”

เทฺว ตถาคตา อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา อปุพฺพํ อจริมํ เอกิสฺสา โลกธาตุยา อุปฺปชฺเชยฺยุํ วา ธมฺมํ วา เทเสยฺยุนฺติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. เอโกว ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ เอกิสฺสา โลกธาตุยา อุปฺปชฺชิสฺสติ วา ธมฺมํ วา เทเสสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.

“ข้อนี้ว่า พระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้เองโดยชอบ ๒ พระองค์ จะพึงเสด็จอุบัติขึ้น หรือแสดงธรรมพร้อมกันในโลกธาตุเดียวกัน มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า พระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้เองโดยชอบ พระองค์เดียวเท่านั้น จะพึงเสด็จอุบัติขึ้น หรือแสดงธรรมพร้อมกันในโลกธาตุหนึ่ง เป็นฐานะที่มีได้”

[โลกธาตุหนึ่ง คือ หมื่นจักรวาล ที่เรียกว่า ชาติเขต พึงทราบว่า พุทธเขตมี ๓ ประเภท คือ

๑. ชาติเขต เขตแดนหมื่นจักรวาลที่อานุภาพของพระพุทธเจ้าแผ่ไปถึงเมื่อตอนประสูติ มีแผ่นดินไหวเป็นต้น

๒. อาณาเขต เขตแดนแสนโกฏิจักรวาลหวั่นไหวตอนที่พระพุทธเจ้าแสดงธัมมจักกัปปวัตนสูตร และอาฏานาฏิยปริตร เป็นต้น

๓. วิสยเขต เขตแดนไม่มีกำหนด กล่าวคือ อานุภาพของพระสัพพัญญุตญาณแผ่ไปได้ไม่จำกัด ตามพระพุทธประสงค์

พระพุทธเจ้าไม่เกิดพร้อมกันสองพระองค์ในโลกธาตุเดียวกัน เพราะเป็นบุคคลผู้น่าอัศจรรย์ ถ้าเกิดพร้อมกันสองพระองค์ก็จะไม่ใช่บุคคลน่าอัศจรรย์ แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ไม่อุบัติขึ้นพร้อมกับพระพุทธเจ้าอีกด้วย ในสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะนี้ เมื่อพระองค์ทรงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในยามรุ่งอรุณแห่งราตรีเดือนวิสาขะ ทรงตรวจดูหมื่นจักรวาลว่ามีพระพุทธเจ้าหรือพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์อื่นหรือไม่ ทรงพบว่ามีพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในชมพูทวีปและกำลังจะปรินิพพานในยามรุ่งอรุณของราตรีนั้น เมื่อผ่านพ้นรุ่งอรุณแล้วพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ปรินิพพาน]

ติณฺณํ ทุจฺจริตานํ อิฏฺโฐ กนฺโต ปิโย มนาโป วิปาโก ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ติณฺณํ ทุจฺจริตานํ อนิฏฺโฐ อกนฺโต อปฺปิโย อมนาโป วิปาโก ภวิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. ติณฺณํ สุจริตานํ อนิฏฺโฐ อกนฺโต อปฺปิโย อมนาโป วิปาโก ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ติณฺณํ สุจริตานํ อิฏฺโฐ กนฺโต ปิโย มนาโป วิปาโก ภวิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.

“ข้อนี้ว่า วิบากอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ของทุจริต ๓ จักมี มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า วิบากอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ของทุจริต ๓ จักไม่มี เป็นฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า วิบากอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ของสุจริต ๓ จักมี มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า วิบากอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ของสุจริต ๓ จักมี เป็นฐานะที่มีได้”

อญฺญตโร สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา กุหโก ลปโก เนมิตฺตโก กุหนลปนเนมิตฺตกตฺตํ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา ปญฺจ นีวรเณ อปฺปหาย เจตโส อุปกฺกิเลเส ปญฺญาย ทุพฺพลีกรเณ จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ อนุปฏฺฐิตสฺสติ วิหรนฺโต สตฺต โพชฺฌงฺเค อภาวยิตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิ-

สมฺพุชฺฌิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. อญฺญตโร สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา สพฺพโทสาปคโต ปญฺจ นีวรเณ ปหาย เจตโส อุปกฺกิเลเส ปญฺญาย ทุพฺพลีกรเณ จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ อุปฏฺฐิตสฺสติ วิหรนฺโต สตฺต โพชฺฌงฺเค ภาวยิตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุชฺฌิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.

"ข้อนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง ผู้หลอกลวง ประจบ พูดเป็นนัย ได้กระทำการหลอกลวง การประจบ และการพูดเป็นนัยไว้เบื้องหน้า ไม่ละนิวรณ์ ๕ อันเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งใจ อันทำปัญญาให้ทุรพล เป็นผู้ไม่ตั้งสติไว้[ในสติปัฏฐาน ๔] ไม่เจริญโพชฌงค์ ๗ อยู่ จักตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม มิใช่ฐานะที่มีได้

ข้อนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์คนใดคนหนึ่งผู้ปราศจากโทษทั้งปวง[อันเป็นข้าศึกต่อบารมี] ละนิวรณ์ ๕ อันเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งใจ อันทำปัญญาให้ทุรพล เป็นผู้ตั้งสติไว้[ในสติปัฏฐาน ๔] เจริญโพชฌงค์ ๗ อยู่ จักตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม เป็นฐานะที่มีได้"

ยํ เอตฺถ ญาณํ เหตุโส ฐานโส อโนธิโส, อิทํ วุจฺจติ ฐานาฏฺฐานญาณํ ปฐมํ ตถาคตพลํ. (๑)

"ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควรโดยพลัน[ต่อจากอาวัชชนจิต]ในเรื่องนี้ ชื่อว่า ฐานาฐานญาณ (ญาณรู้เห็นฐานะและมิใช่ฐานะ) เป็นกำลังของพระตถาคตข้อแรก" (๑)

ญาณที่ ๒ สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ

อิติ ฐานาฏฺฐานคตา สพฺเพ ขยธมฺมา วยธมฺมา วิราคธมฺมา นิโรธธมฺมา เกจิ สคฺคูปคา เกจิ อปายูปคา เกจิ นิพฺพานูปคา. เอวํ ภควา อาห-

[๕๘] "สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ
ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ ปุญฺญปาปผลูปคา.
นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา ปุญฺญกมฺมา จ สุคฺคตึ [๒๒๕]
อปเร จ มคฺคํ ภาเวตฺวา ปรินิพฺพนฺตินาสวา"ติ.

"[สังขต]ธรรมทั้งปวงที่ถึงความเป็นฐานะและมิใช่ฐานะอย่างนี้ มีสภาพสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไป บางคนเข้าถึงสวรรค์ บางคนเข้าถึงอบาย บางคนเข้าถึงพระนิพพาน

สมจริงดังพระพุทธดำรัสอย่างนี้ว่า

'สัตว์ทั้งปวงจักตาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลาย ผู้ได้รับผลของบุญและบาปจักไปตามกรรม

ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก ผู้มีบุญกรรมจักไปสู่สุคติ อนึ่ง บางคน เจริญมรรคแล้ว ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน'"

สพฺเพ สตฺตาติ อริยา จ อนริยา จ สกฺกายปริยาปนฺนา จ สกฺกายวีติวตฺตา จ. มริสฺสนฺตีติ ทฺวีหิ มรเณหิ ทนฺธมรเณน จ อทนฺธมรเณน จ, สกฺกายปริยาปนฺนานํ อทนฺธมรณํ สกฺกายวีติวตฺตานํ ทนฺธมรณํ. มรณนฺตํ หิ ชีวิตนฺติ ขยา อายุสฺส อินฺทฺริยานํ อุปโรธา ชีวิต-ปริยนฺโต มรณปริยนฺโต. ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺตีติ กมฺมสฺสกตา. ปุญฺญปาปผลูปคาติ กมฺมานํ ผล-ทสฺสาวิตา จ อวิปฺปวาโส จ.

"คำว่า สพฺเพ สตฺตา (สัตว์ทั้งปวง) คือ ผู้ที่เป็นพระอริยะ และไม่ใช่พระอริยะ ผู้ที่มีร่างกายเป็นของตน และปราศจากร่างกาย [อรูปพรหม]

คำว่า มริสฺสนฺติ (จักตาย) คือ จักตายด้วยการตาย ๒ อย่างอันได้แก่ การตายช้า และการตายเร็ว การตายเร็วย่อมมีแก่ผู้มีร่างกายเป็นของตน [กามาวจรสัตว์และรูปาวจร-สัตว์ผู้มีรูป] การตายช้าย่อมมีแก่ผู้ปราศจากกาย [คือ อรูปพรหมมีอายุยืน]

คำว่า มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ (เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด) หมายความว่า ที่สุดของชีวิตคือความตาย เพราะอินทรีย์เสื่อมสูญอายุหมดสิ้นไป

คำว่า ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ (จักไปตามกรรม) หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน

คำว่า ปุญฺญปาปผลูปคา (ผู้ได้รับผลของบุญและบาป) แสดงว่าสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้เสวยผลกรรมและไม่พ้นไปจากผลกรรมได้"

นิรยํ ปาปกมฺมนฺตาติ อปุญฺญสงฺขารา. ปุญฺญกมฺมา จ สุคฺคตินฺติ ปุญฺญสงฺขารา สุคตึ คมิสฺสนฺติ. อปเร จ มคฺคํ ภาเวตฺวา ปรินิพฺพนฺตินาสวาติ สพฺพสงฺขารานํ สมติกฺกมนํ. เตนาห ภควา- "สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ...ปรินิพฺพนฺตินาสวา"ติ.

"คำว่า นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา (ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก) คือ ผู้มีอปุญญาภิสังขาร

(สภาพปรุงแต่งคือบาป หมายถึง อกุศลเจตนาที่ปรุงแต่งอกุศลวิบากและอกุศลกรรมชรูป)

คำว่า ปุญฺญกมฺมา จ สุคฺคตึ (ผู้มีบุญกรรมจักไปสู่สุคติ) คือ ผู้มีปุญญาภิสังขาร (สภาพปรุงแต่งคือบุญ หมายถึง กุศลเจตนาที่ปรุงแต่งโลกิยกุศลวิบากและกุศลกรรมชรูป)

คำว่า อปเร จ มคฺคํ ภาเวตฺวา ปรินิพฺพนฺตินาสวา (อนึ่ง บางคนเจริญมรรคแล้ว ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน) กล่าวถึงการพ้นไปจากสังขารทั้งปวง สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

'สัตว์ทั้งปวงจักตาย...ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน'"

"สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ ปุญฺญปาปผลูปคา. นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา"ติ อาคาฬฺหา จ นิชฺฌามา จ ปฏิปทา. "อปเร จ มคฺคํ ภาเวตฺวา ปรินิพฺพนฺตินาสวา"ติ มชฺฌิมา ปฏิปทา. "สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ ปุญฺญปาปผลูปคา, นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา"ติ อยํ สํกิเลโส. เอวํ สํสารํ นิพฺพตฺตยติ. "สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ...นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา"ติ อิเม ตโย วฏฺฏา- ทุกฺขวฏฺโฏ กมฺมวฏฺโฏ กิเลสวฏฺโฏ. "อปเร จ มคฺคํ ภาเวตฺวา ปรินิพฺพนฺตินาสวา"ติ ติณฺณํ วฏฺฏานํ วิวฏฺฏนา. "สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ...นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา"ติ อาทีนโว, "ปุญฺญกมฺมา จ สุคฺคตินฺ"ติ อสฺสาโท, "อปเร จ มคฺคํ ภาเวตฺวา ปรินิพฺพนฺตินาสวา"ติ นิสฺสรณํ. "สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ...นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา"ติ เหตุ จ ผลญฺจ, ปญฺจกฺขนฺธา ผลํ, ตณฺหา เหตุ "อปเร จ มคฺคํ ภาเวตฺวา ปรินิพฺพนฺตินาสวา"ติ มคฺโค จ ผลญฺจ. "สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ ปุญฺญปาปผลูปคา, นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา"ติ อยํ สํกิเลโส, โส สํกิเลโส ติวิโธ ตณฺหาสํกิเลโส ทิฏฺฐิสํกิเลโส ทุจฺจริตสํกิเลโสติ.

"ข้อว่า 'สัตว์ทั้งปวงจักตาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับผลของบุญและบาปจักไปตามกรรม ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก' นี้เป็นปฏิปทาหยาบช้าและถูกเผาผลาญ

ข้อว่า 'อนึ่ง บางคนเจริญมรรคแล้ว ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน' เป็นมัชฌิมาปฏิปทา

ข้อว่า 'สัตว์ทั้งปวงจักตาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับผลของบุญและบาปจักไปตามกรรม ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก' นี้เป็นสังกิเลส ย่อมก่อให้เกิด

สงสารอย่างนี้

ข้อว่า 'สัตว์ทั้งปวงจักตาย...ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก' เป็นวัฏฏะ ๓ เหล่านี้ คือ ทุกขวัฏ (วนเวียนทุกข์) กรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) และกิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส)

ข้อว่า 'อนึ่ง บางคนเจริญมรรคแล้ว ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน' เป็นการหมุนกลับแห่งวัฏฏะ ๓

ข้อว่า 'สัตว์ทั้งปวงจักตาย...ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก' เป็นโทษ

ข้อว่า 'ผู้มีบุญกรรมจักไปสู่สุคติ' เป็นอัสสาทะ

ข้อว่า 'อนึ่ง บางคนเจริญมรรคแล้ว ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน' เป็นนิสสรณะ

ข้อว่า 'สัตว์ทั้งปวงจักตาย...ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก' เป็นทั้งเหตุและผล เหตุคือตัณหา ผลคือขันธ์ ๕

ข้อว่า 'อนึ่ง บางคนเจริญมรรคแล้ว ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน' เป็นทั้งมรรคและผล

ข้อว่า 'สัตว์ทั้งปวงจักตาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับผลของบุญและบาปจักไปตามกรรม ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก' นี้ เป็นสังกิเลส อันมี ๓ ประการ คือ ตัณหาสังกิเลส (ความเศร้าหมองคือตัณหา) ทิฏฐิสังกิเลส (ความเศร้าหมองคือทิฏฐิ) และทุจริตสังกิเลส (ความเศร้าหมองคือทุจริต)"

[คำว่า อยํ สํกิเลโส (นี้เป็นสังกิเลส) เป็นต้น แสดงเนื้อความ ๓ ประเภทในคาถา โดยความเป็นวัฏฏะและวิวัฏฏะ, ความเป็นโทษ อัสสาทะ และนิสสรณะ พร้อมด้วยความเป็นเหตุและผล

คำว่า นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา"ติ อยํ สํกิเลโส (ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก นี้เป็นสังกิเลส) เป็นต้น แสดงเนื้อความของคาถาโดยความหมดจด]

[๕๙] ตตฺถ ตณฺหาสํกิเลโส ตีหิ ตณฺหาหิ นิทฺทิสิตพฺโพ- กามตณฺหาย ภวตณฺหาย วิภวตณฺหาย. เยน เยน วา ปน วตฺถุนา อชฺโฌสิโต, เตน เตเนว นิทฺทิสิตพฺโพ. ตสฺสา วิตฺถาโร ฉตฺตึสาย ตณฺหาย ชาลินิยา วิจริตานิ. ตตฺถ ทิฏฺฐิสํกิเลโส อุจฺเฉทสสฺสเตน นิทฺทิสิตพฺโพ. เยน เยน วา ปน วตฺถุนา ทิฏฺฐิวเสน อภินิวิสติ "อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺ"ติ, เตน เตเนว นิทฺ-

ทิสิตพฺโพ. ตสฺสา วิตฺถาโร ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ. ตตฺถ ทุจฺจริตสํกิเลโส เจตนา เจตสิกกมฺเมน นิทฺทิสิตพฺโพ ตีหิ ทุจฺจริเตหิ กายทุจฺจริเตน วจีทุจฺจริเตน มโนทุจฺจริเตน. ตสฺสา วิตฺถาโร ทส อกุสลกมฺมปถา. อปเร จ มคฺคํ ภาเวตฺวา ปรินิพฺพนฺตินาสวาติ อิทํ โวทานํ.

"ในเรื่องนั้น สังกิเลสคือตัณหาพึงแสดงด้วยตัณหา ๓ อันได้แก่ กามตัณหา (ความพอใจในกามคุณ) ภวตัณหา (ความพอใจที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ) และวิภวตัณหา (ความพอใจที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ) อีกอย่างหนึ่ง สังกิเลสคือตัณหาผูกพันอารมณ์ใดๆ พึงแสดงด้วยอารมณ์นั้นๆ [มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น] ความพิสดารแห่งตัณหานั้นเป็นอารมณ์ท่องเที่ยวไปของข่ายตัณหา ๓๖

ในเรื่องนั้น สังกิเลสคือทิฏฐิพึงแสดงด้วยสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมยึดมั่นอารมณ์ใดๆ ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิว่า ความเห็นนี้จริงแท้ ความเห็นอื่นผิด พึงแสดงด้วยอารมณ์นั้นๆ ความพิสดารแห่งทิฏฐินั้นเป็นมิจฉาทิฏฐิ ๖๒

ในเรื่องนั้น สังกิเลสคือทุจริต เป็นเจตนา พึงแสดงด้วยอาการแห่งเจตสิก คือ พึงแสดงด้วยทุจริต ๓ อันได้แก่ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ความพิสดารแห่งทุจริตนั้นเป็นอกุศลกรรมบถ ๑๐

ข้อว่า 'อนึ่ง บางคนเจริญมรรคแล้ว ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน' เป็นความหมดจด"

[ข่ายตัณหา ๓๖ คือ ตัณหา ๖ ในอารมณ์ ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา เป็นตัณหาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ภายใน มี ๑๘ และตัณหาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ภายนอก มี ๑๘ รวมเป็นตัณหา ๓๖]

ตยิทํ โวทานํ ติวิธํ. ตณฺหาสํกิเลโส สมเถน วิสุชฺฌติ. โส สมโถ สมาธิกฺขนฺโธ. ทิฏฺฐิสํกิเลโส วิปสฺสนาย วิสุชฺฌติ. สา วิปสฺสนา ปญฺญากฺขนฺโธ. ทุจฺจริตสํกิเลโส สุจริเตน วิสุชฺฌติ. ตํ สุจริตํ สีลกฺขนฺโธ.

"ความหมดจดนั้นมี ๓ ประการ คือ

สังกิเลสคือตัณหา ย่อมหมดจดด้วยสมถะ สมถะนั้นเป็นสมาธิขันธ์

สังกิเลสคือทิฏฐิ ย่อมหมดจดด้วยวิปัสสนา วิปัสสนานั้นเป็นปัญญาขันธ์

สังกิเลสคือทุจริต ย่อมหมดจดด้วยสุจริต สุจริตนั้นเป็นศีลขันธ์”

“สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ ปุญฺญปาปผลูปคา, นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา”ติ อปุญฺญปฺปฏิปทา. “ปุญฺญกมฺมา จ สุคฺคตินฺ”ติ ปุญฺญปฺปฏิปทา. “อปเร จ มคฺคํ ภาเวตฺวา ปรินิพฺพนฺตินาสวา”ติ ปุญฺญปาปสมติกฺกมปฺปฏิปทา. ตตฺถ ยา จ ปุญฺญปฺปฏิปทา ยา จ อปุญฺญปฺปฏิปทา, อยํ เอกา ปฏิปทา สพฺพตฺถคามินี เอกา อปาเยสุ, เอกา เทเวสุ. ยา จ ปุญฺญปาปสมติกฺกมา ปฏิปทา, อยํ ตตฺถตตฺถคามินี ปฏิปทา.

“ข้อว่า ‘สัตว์ทั้งปวงจักตาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับผลของบุญและบาปจักไปตามกรรม ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก’ เป็นปฏิปทาแห่งบาป

ข้อว่า ‘ผู้มีบุญกรรมจักไปสู่สุคติ’ เป็นปฏิปทาแห่งบุญ

ข้อว่า ‘อนึ่ง บางคนเจริญมรรคแล้ว ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน’ เป็นปฏิปทาที่พ้นไปจากบุญและบาป

ปฏิปทาแห่งบุญและบาปทั้งสองนี้เป็นหนทางอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง อย่างหนึ่งให้ไปเกิดในอบาย อีกอย่างหนึ่งให้ไปเกิดในทวยเทพ ส่วนปฏิปทาที่พ้นไปจากบุญและบาปเป็นทางบรรลุพระนิพพานนั้นๆ”

ตโย ราสี- มิจฺฉตฺตนิยโต ราสิ สมฺมตฺตนิยโต ราสิ อนิยโต ราสิ. ตตฺถ โย จ มิจฺฉตฺตนิยโต ราสิ โย จ สมฺมตฺตนิยโต ราสิ, เอกา ปฏิปทา ตตฺถตตฺถคามินี. ตตฺถ โย อนิยโต ราสิ, อยํ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทา. เกน การเณน ปจฺจยํ ลภนฺโต นิรเย อุปปชฺเชยฺย. ปจฺจยํ ลภนฺโต ติรจฺฉานโยนีสุ อุปปชฺเชยฺย. ปจฺจยํ ลภนฺโต เปตฺติวิสเยสุ อุปปชฺเชยฺย. ปจฺจยํ ลภนฺโต อสุเรสุ อุปปชฺเชยฺย. ปจฺจยํ ลภนฺโต เทเวสุ อุปปชฺเชยฺย. ปจฺจยํ ลภนฺโต มนุสฺเสสุ อุปปชฺเชยฺย. ปจฺจยํ ลภนฺโต ปรินิพฺพาเยยฺย. ตสฺมายํ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทา.

“กลุ่มสภาวธรรมมี ๓ คือ มิจฉัตตนิยตะ (กลุ่มสภาวธรรมที่มีสภาพเป็นความชั่วและให้ผลแน่นอนต่อจากจุติ ได้แก่ ชวนะดวงที่ ๗ ของทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งนิยตมิจฉาทิฏฐิกรรม เจตสิกที่ประกอบกับ ๒๑ และชวนะดวงที่ ๗ ของโทสมูลจิต ๒ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอนันตริยกรรม ๕ เจตสิกที่ประกอบกับ ๒๒) สัมมัตตนิยตะ (กลุ่ม

สภาวธรรมที่มีสภาพเป็นความดีและให้ผลแน่นอนต่อจากจุติ ได้แก่ มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖) และอนิยตะ (สภาวธรรมที่มีสภาพไม่แน่นอนโดยอาการทั้ง ๒ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เว้นชวนะดวงที่ ๗ ของทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งนิยตมิจฉาทิฏฐิกรรม และชวนะดวงที่ ๗ ของโทสมูลจิต ๒ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอนันตริยกรรม ๕ โลกิยกุศลจิต ๑๗ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน)

ในเรื่องนั้น กลุ่มสภาวธรรมที่เป็นมิจฉัตตนิยตะ และสัมมัตตนิยตะ เป็นปฏิปทาที่ให้ไปเกิดในภพนั้นๆ [ตามสมควร]

กลุ่มสภาวธรรมที่เป็นอนิยตะ เป็นปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง เมื่อได้ปัจจัยพึงให้เกิดในนรก กำเนิดของดิรัจฉาน ที่อยู่ของเปรต อสูร เทวดา มนุษย์ หรือเมื่อได้ปัจจัยพึงให้ปรินิพพาน ดังนั้น ปฏิปทานี้จึงเป็นหนทางอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง”

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๑๗๖) กล่าวว่า สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณเป็นญาณที่ดำเนินไปโดยจำแนกบุญ บาป และกรรมที่กระทำให้สิ้นกรรมได้ ดังนั้น บุคคลผู้หยั่งเห็นบุญบาปของบุคคลอื่นจึงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น พระสาวกที่แม้จะบรรลุอภิญญาก็ไม่อาจรู้เห็นบุญบาปของบุคคลอื่นได้]

ยํ เอตฺถ ญาณํ เหตุโส ฐานโส อโนธิโส, อิทํ วุจฺจติ สพฺพตฺถคามินีปฏิปทาญาณํ ทุติยํ ตถาคตพลํ. (๒)

“ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควรโดยพลันในเรื่องนี้ ชื่อว่า สัพพัตถคามินี-ปฏิปทาญาณ (ญาณรู้เห็นปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง) เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๒” (๒)

ญาณที่ ๓ อเนกธาตุนานาธาตุญาณ

อิติ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทา อเนกธาตุ โลโก. ตตฺถตตฺถคามินี ปฏิปทา นานาธาตุ โลโก. ตตฺถ กตโม อเนกธาตุโลโก. จกฺขุธาตุ รูปธาตุ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ, โสตธาตุ สทฺทธาตุ โสตวิญฺญาณธาตุ, ฆานธาตุ คนฺธธาตุ ฆานวิญฺญาณธาตุ, ชิวฺหาธาตุ รสธาตุ ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุ, กายธาตุ โผฏฺฐพฺพธาตุ กายวิญฺญาณธาตุ, มโนธาตุ ธมฺมธาตุ มโนวิญฺญาณธาตุ, ปถวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ, อากาสธาตุ, วิญฺญาณธาตุ, กามธาตุ, พฺยาปาทธาตุ, วิหึสาธาตุ, เนกฺขมฺมธาตุ, อพฺยาปาทธาตุ, อวิหึสาธาตุ, ทุกฺขธาตุ, โทมนสฺสธาตุ, อวิชฺชาธาตุ, สุขธาตุ, โสมนสฺสธาตุ, อุเปกฺขาธาตุ, รูปธาตุ, อรูปธาตุ, นิโรธธาตุ, สงฺขารธาตุ, นิพฺพานธาตุ. อยํ อเนกธาตุโลโก.

"โดยประการดังนี้ ปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง เป็นโลกที่มีธาตุจำนวนมาก ส่วนปฏิปทาที่ให้ไปเกิดในภพนั้นๆ เป็นโลกที่มีธาตุต่างกัน [โลก คือ สังขารโลกอันได้แก่ ขันธ์ อายตนะ เป็นต้น]

โลกที่มีธาตุจำนวนมาก คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ, โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ, ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ, ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ, กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ, มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ, ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ, อากาสธาตุ, วิญญาณธาตุ, กามธาตุ [กิเลสกามคือกามวิตก และวัตถุกามคือกามาวจรธรรมหรือกามจิต เจตสิก รูป], พยาปาทธาตุ [พยาบาทวิตก และความโกรธที่มีอาฆาตวัตถุ ๑๐ เป็นอารมณ์], วิหิงสาธาตุ [วิหิงสาวิตก และการเบียดเบียนบุคคลอื่น], เนกขัมมธาตุ [เนกขัมมวิตกเป็นต้นและกุศลธรรมทั้งปวง], อัพยาปาทธาตุ [เมตตา], อวิหิงสาธาตุ [กรุณา], ทุกขธาตุ, โทมนัสสธาตุ, อวิชชาธาตุ, สุขธาตุ, โสมนัสสธาตุ, อุเปกขาธาตุ, รูปธาตุ [รูปภพ หรือรูปธรรมทั้งปวง], อรูปธาตุ [อรูปภพ หรือนามธรรมทั้งปวง], นิโรธธาตุ [ความดับตัณหา], สังขารธาตุ [สังขตธรรมทั้งปวง] และนิพพานธาตุ

ข้อที่กล่าวมานี้ เป็นโลกที่มีธาตุจำนวนมาก"

[คำว่า ธาตุ เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ คำนี้มีความหมายว่า "สภาวะ" และ "สิ่งที่ไม่ใช่สัตว์บุคคล" กล่าวคือ

จักษุเป็นต้น และปฐวีธาตุเป็นต้น เป็นเพียงสภาวะของรูปนามและไม่ใช่สัตว์บุคคล เพราะรูปนามเหล่านี้ไม่ใช่ตัวเรา ของเรา และไม่มีตัวเรา ของเรา อยู่ในรูปนามเหล่านี้

คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๑๗๙) อธิบายว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกย่อมรู้เห็นความต่างกันของอุปาทินนกสังขารได้บางส่วน แต่ไม่อาจรู้เห็นความต่างกันของอนุปาทินนกสังขารได้ แต่พระพุทธเจ้าทรงรู้เห็นความต่างกันของอุปาทินนกสังขารและอนุปาทินนสังขารได้ทั้งหมด กล่าวคือ ทรงทราบว่าเมื่อมีธาตุอย่างนี้มาก ลำต้นของต้นไม้นี้จึงขาวหรือดำ เรียบหรือหยาบ มีเปลือกหนาหรือบาง เป็นต้น]

ตตฺถ กตโม นานาธาตุโลโก. อญฺญา จกฺขุธาตุ, อญฺญา รูปธาตุ, อญฺญา จกฺขุวิญฺญาณ-ธาตุ. เอวํ สพฺพา. อญฺญา นิพฺพานธาตุ.

“โลกที่มีธาตุต่างกัน คือ จักขุธาตุเป็นอย่างหนึ่ง รูปธาตุเป็นอย่างหนึ่ง จักขุวิญญาณ-ธาตุเป็นอย่างหนึ่ง...นิพพานธาตุเป็นอย่างหนึ่ง พึงทราบธาตุทั้งปวงตามนัยนี้”

ยํ เอตฺถ ญาณํ เหตุโส ฐานโส อโนธิโส, อิทํ วุจฺจติ อเนกธาตุนานาธาตุญาณํ ตติยํ ตถาคตพลํ. (๓)

“ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควรโดยพลันในเรื่องนี้ ชื่อว่า อเนกธาตุนานา-ธาตุญาณ (ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกัน) เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๓” (๓)

ญาณที่ ๔ นานาธิมุตติกตาญาณ

[๖๐] อิติ อเนกธาตุนานาธาตุกสฺส โลกสฺส ยํ ยเทว ธาตุํ สตฺตา อธิมุจฺจนฺติ, ตํ ตเทว อธิฏฺฐหนฺติ อภินิวิสนฺติ. เกจิ รูปาธิมุตฺตา, เกจิ สทฺทาธิมุตฺตา, เกจิ คนฺธาธิมุตฺตา, เกจิ รสาธิมุตฺตา, เกจิ โผฏฺฐพฺพาธิมุตฺตา, เกจิ ธมฺมาธิมุตฺตา, เกจิ อิตฺถาธิมุตฺตา, เกจิ ปุริสา-ธิมุตฺตา, เกจิ จาคาธิมุตฺตา, เกจิ หีนาธิมุตฺตา, เกจิ ปณีตาธิมุตฺตา, เกจิ เทวาธิมุตฺตา, เกจิ มนุสฺสาธิมุตฺตา, เกจิ นิพฺพานาธิมุตฺตา.

“เหล่าสัตว์ย่อมพอใจสภาพใดๆ [มีสภาพทรามเป็นต้น] ในโลกที่มีธาตุจำนวนมากซึ่งต่างกันอย่างนี้ พวกเขาย่อมตั้งใจยึดมั่นธาตุนั้นๆ กล่าวคือ บางคนพอใจในรูป บางคนพอใจในเสียง บางคนพอใจในกลิ่น บางคนพอใจในรส บางคนพอใจในสิ่งที่กระทบสัมผัส บางคน

พอใจในธรรมารมณ์ บางคนพอใจในสตรี บางคนพอใจในบุรุษ บางคนพอใจในการบริจาค บางคนพอใจในของทราม บางคนพอใจในของประณีต บางคนพอใจในความเป็นเทพ บางคนพอใจในความเป็นมนุษย์ บางคนพอใจในพระนิพพาน”

ยํ เอตฺถ ญาณํ เหตุโส ฐานโส อโนธิโส “อยํ เวเนยฺโย, อยํ น เวเนยฺโย, อยํ สคฺคคามี, อยํ ทุคฺคติคามี”ติ. อิทํ วุจฺจติ สตฺตานํ นานาธิมุตฺติกตาญาณํ จตุตฺถํ ตถาคตพลํ. (๔)

“ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควรโดยพลันในเรื่องว่า ‘บุคคลนี้เป็นเวไนย บุคคลนี้มิใช่เวไนย บุคคลนี้จักไปสู่สวรรค์ บุคคลนี้จักไปสู่ทุคติ’ ญาณดังกล่าวนี้ชื่อว่า นานาธิมุตติกตาญาณ (ญาณรู้เห็นอัธยาศัยอันแตกต่างกัน) เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๔” (๔)

[คำว่า อธิมุตฺติ แปลว่า “อัธยาศัย” หมายถึง ความพอใจที่แตกต่างกันโดยความทราม ประณีต เป็นต้น]

ญาณที่ ๕ วิปากเวมัตตตาญาณ

อิติ เต ยถาธิมุตฺตา จ ภวนฺติ, ตํ ตํ กมฺมสมาทานํ สมาทิยนฺติ. เต ฉพฺพิธํ กมฺมํ สมาทิยนฺติ. เกจิ โลภวเสน, เกจิ โทสวเสน, เกจิ โมหวเสน, เกจิ สทฺธาวเสน, เกจิ วีริยวเสน, เกจิ ปญฺญาวเสน. ตํ วิภชฺชมานํ ทุวิธํ สํสารคามิ จ นิพฺพานคามิ จ.

“โดยประการดังนี้ เหล่าสัตว์นั้นเป็นผู้พอใจโดยประการใด ย่อมกระทำการสมาทานกรรมนั้นๆ โดยประการนั้น พวกเขาย่อมกระทำกรรม ๖ ประการ คือ บางคนกระทำกรรมด้วยความโลภ บางคนกระทำกรรมด้วยความโกรธ บางคนกระทำกรรมด้วยความหลง บางคนกระทำกรรมด้วยศรัทธา บางคนกระทำกรรมด้วยวิริยะ บางคนกระทำกรรมด้วยปัญญา

กรรมดังกล่าวจำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ กรรมให้ไปสู่สังสารวัฏ และกรรมให้ถึงพระนิพพาน”

[กรรมมี ๖ ประการโดยสมุฏฐาน คือ

๑. กรรมที่ทำด้วยความโลภ

๒. กรรมที่ทำด้วยความโกรธ

๓. กรรมที่ทำด้วยความหลง

๔. กรรมที่ทำด้วยศรัทธา

๕. กรรมที่ทำด้วยวิริยะ

๖. กรรมที่ทำด้วยปัญญา

กรรมมี ๒ ประการโดยการดำเนินไปและการหยุดยั้ง คือ

๑. กรรมให้ไปสู่สังสารวัฏ

๒. กรรมให้ถึงพระนิพพาน]

ตตฺถ ยํ โลภวเสน โทสวเสน โมหวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ กณฺหํ กณฺหวิปากํ. ตตฺถ ยํ สทฺธาวเสน กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ. ตตฺถ ยํ โลภวเสน โทสวเสน โมหวเสน สทฺธาวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ กณฺหสุกฺกํ กณฺหสุกฺกวิปากํ. ตตฺถ ยํ วีริยวเสน ปญฺญาวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมุตฺตมํ กมฺมเสฏฺฐํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ.

"ในบรรดากรรมเหล่านั้น กรรมที่ทำด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง [อกุศลกรรมบถ ๑๐] เป็นกรรมดำ [เพราะเป็นกรรมเศร้าหมอง] มีวิบากดำ [เพราะให้ไปเกิดในอบาย]

กรรมที่ทำด้วยศรัทธา [กุศลกรรมบถ ๑๐] เป็นกรรมขาว [เพราะเป็นกรรมไม่เศร้าหมอง] มีวิบากขาว [เพราะให้ไปเกิดในสวรรค์]

กรรมที่ทำด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง และศรัทธา [กรรมผสมอกุศลกรรมบถกับกุศลกรรมบถ] เป็นกรรมดำและขาว มีวิบากดำและขาว [คือ ให้ผลไม่ดีในปฏิสนธิกาล แต่เสวยสุขในปวัตติกาล เช่น ช้างมงคลที่เกิดด้วยอำนาจอกุศล แต่เสวยสุข หรือให้ผลดีในปฏิสนธิกาล แต่เสวยทุกข์ในปวัตติกาล เช่น ผู้เกิดในราชตระกูลด้วยอำนาจกุศล แต่เสวยทุกข์]

กรรมที่ทำด้วยวิริยะ [สัมมัปปธาน ๔] และปัญญา [สัมมาทิฏฐิที่ประกอบกับมรรคจิต] เป็นกรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นกรรมสูงสุด ประเสริฐสุด ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม [เจตนาที่ประกอบกับมรรคจิต ๔]"

[กรรม ๖ ประการข้างต้นจำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ

๑. กรรมดำ มีวิบากดำ คือ กรรมที่ทำด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง หมายถึงอกุศลกรรมบถ ๑๐

๒. กรรมขาว มีวิบากขาว คือ กรรมที่ทำด้วยศรัทธา หมายถึง กุศลกรรมบถ ๑๐

๓. กรรมดำและขาว มีวิบากดำและขาว คือ กรรมที่ทำด้วยความโลภและศรัทธา ความโกรธและศรัทธา ความหลงและศรัทธา หมายถึง กรรมผสมอกุศลกรรมบถกับกุศลกรรมบถ

๔. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว คือ กรรมที่ทำด้วยวิริยะและปัญญา หมายถึงเจตนาที่ประกอบกับมรรคจิต ๔]

จตฺตาริ กมฺมสมาทานานิ- อตฺถิ กมฺมสมาทานํ ปจฺจุปฺปนฺนสุขํ อายตึ ทุกฺขวิปากํ. อตฺถิ กมฺมสมาทานํ ปจฺจุปฺปนฺนทุกฺขํ อายตึ สุขวิปากํ. อตฺถิ กมฺมสมาทานํ ปจฺจุปฺปนฺนทุกฺขญฺเจว อายตึ จ ทุกฺขวิปากํ. อตฺถิ กมฺมสมาทานํ ปจฺจุปฺปนฺนสุขญฺเจว อายตึ จ สุขวิปากํ. ยํ เอวํชาติยํ กมฺมสมาทานํ. อิมินา ปุคฺคเลน อกุสลกมฺมสมาทานํ อุปจิตํ อวิปกฺกํ วิปากาย ปจฺจุปฏฺฐิตํ, น จ ภพฺโพ อภินิพฺพิธา คนฺตุนฺติ ตํ ภควา น โอวทติ. ยถา เทวทตฺตํ โกกาลิกํ สุนกฺขตฺตํ ลิจฺฉวิ-ปุตฺตํ, เย วา ปนญฺเญปิ สตฺตา มิจฺฉตฺตนิยตา อิเมสญฺจ ปุคฺคลานํ อุปจิตํ อกุสลํ น จ ตาว ปาริปูรึ คตํ. ปุรา ปาริปูรึ คจฺฉติ. ปุรา ผลํ นิพฺพตฺตยติ. ปุรา มคฺคมาวารยติ. ปุรา เวเนยฺยตฺตํ สมติกฺกมตีติ เต ภควา อสมตฺเต โอวทติ. ยถา ปุณฺณญฺจ โควติกํ อเจลญฺจ กุกฺกุรวติกํ.

“การกระทำกรรมมี ๔ ประการ คือ

การกระทำกรรมบางอย่าง มีสุขในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป มีอยู่ [ปฏิปทาของนักบวชอเจลกที่เสพกาม]

การกระทำกรรมบางอย่าง มีทุกข์ในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป มีอยู่ [ปฏิปทาของผู้ประพฤติพรหมจรรย์ในพระศาสนาด้วยความลำบากในการข่มกิเลส]

การกระทำกรรมบางอย่าง มีทุกข์ในปัจจุบัน มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป มีอยู่ [ปฏิปทาของนักบวชอเจลกที่ไม่เสพกาม]

การกระทำกรรมบางอย่าง มีสุขในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป มีอยู่ [ปฏิปทาของผู้ประพฤติพรหมจรรย์ในพระศาสนาที่เสวยสุขในฌานและวิปัสสนา]

กรรมอย่างอื่นที่มีลักษณะอย่างนี้ ก็เช่นเดียวกัน

พระผู้มีพระภาคทรงรู้เห็นว่า การกระทำกรรมของบุคคลนี้[ผู้มีวิบากเป็นต้นเป็นเครื่องกั้น]ซึ่งเขาสั่งสมแล้ว ยังไม่ให้ผลทันที แต่ปรากฏเพื่อจะให้ผลต่อไป และผู้นั้นก็ไม่อาจบรรลุมรรคได้เหมือนพระเทวทัต พระโกกาลิกะ และพระสุนักขัตตะบุตรของเจ้าลิจฉวี ดังนั้น พระองค์จึงไม่ทรงสั่งสอน แม้บุคคลอื่นที่ประพฤติชั่วซึ่งมีผลแน่นอนต่อจากจุติก็เช่นเดียวกัน

พระผู้มีพระภาคทรงรู้เห็นว่า อกุศลอันบุคคลเหล่านี้สั่งสมไว้ ยังไม่บริบูรณ์ เมื่อกรรมยังไม่บริบูรณ์จึงตรัสสอนบุคคลเหล่านั้นก่อนที่อกุศลจะบริบูรณ์ ก่อนจะก่อผล ก่อนจะห้ามมรรค ก่อนจะพ้นไปจากความเป็นเวไนยชน ดังเช่นตรัสสอนนายปุณณะผู้ประพฤติอย่างโค และชีเปลือยผู้ประพฤติอย่างสุนัข”

[ข้อความข้างต้นแสดงกัมมันตราย คือ ปฏิปทาของนักบวชอเจลกที่เสพกาม พร้อมด้วยกิเลสันตราย คือ ปฏิปทาของผู้ที่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระศาสนาด้วยความลำบากในการข่มกิเลส เป็นต้น

พระเทวทัตและพระโกกาลิกะเป็นผู้ที่กระทำสังฆเภท ต้องไปเกิดในนรกอเวจีแน่นอน ไม่อาจบรรลุมรรคได้ในชาตินี้ พระพุทธองค์จึงไม่ทรงสั่งสอนท่านทั้งสองด้วยนิพเพธภาคิยเทศนา คือ เทศนาฝ่ายแทงตลอด

พระสุนักขัตตะบุตรของเจ้าลิจฉวีบรรลุทิพยจักษุเห็นเทวดาและเทพธิดาได้ แต่ไม่ได้ยินเสียงสนทนาของพวกเขา จึงขอเรียนวิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุทิพโสต แต่พระพุทธเจ้าไม่ตรัสสอนเพราะท่านมิได้สั่งสมบารมีในเรื่องนี้ไว้ ท่านจึงโกรธเคืองแล้วลาสิกขาไป ต่อมากล่าวจ้วงจาบว่าพระพุทธองค์มิได้บรรลุอุตริมนุสสธรรม เรื่องนี้พบในมัชฌิมนิกาย มหาสีหนาทสูตร[๒๒๖]

ส่วนนายปุณณะผู้ประพฤติอย่างโค และชีเปลือยผู้ประพฤติอย่างสุนัข แม้จะมีความเห็นผิด แต่กิเลสันตรายของพวกเขายังไม่สุกงอม พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนจนท่านเหล่านั้นละความเห็นผิดแล้วบรรลุธรรม เรื่องนี้พบในมัชฌิมนิกาย กุกกุรวติกสูตร[๒๒๗]

คำว่า อภินิพฺพิธา แปลว่า “มรรค” สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + นิ บทหน้า + วิธ ธาตุ (วิชฺฌเน = แทง, เจาะ) + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า กิเลสาภิสงฺขาเร อภินิพฺพิชฺฌตีติ อภินิพฺพิธา (อภินิพพิธา คือ สภาวะทำลายกิเลสและกรรม) หมายความว่า เมื่อกิเลสที่เป็นรากเหง้าของวัฏฏะถูกกำจัดแล้ว กรรมย่อมไม่อาจส่งผลต่อไปได้ โดยกรรมที่ให้ผลแก่พระโสดาบันย่อม

ส่งผลให้ไปเกิด ๗ ชาติเท่านั้นในกามสุคติภูมิ ๗ และไม่ไปสู่อบายภูมิ กรรมที่ให้ผลแก่พระสกทาคามีย่อมส่งผลให้ไปเกิดอีกชาติเดียว กรรมที่ให้ผลแก่พระอนาคามีย่อมส่งผลให้ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสเป็นส่วนใหญ่ ส่วนพระอรหันต์ตัดกรรมทั้งหมดได้ไม่เกิดอีก

พระอนาคามีมักไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสเป็นส่วนใหญ่ ดังคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๕ ข้อ ๘๖) กล่าวไว้ อย่างไรก็ตาม ถ้าท่านมีความพอใจและปรารถนาจะไปเกิดในพรหมโลกภพใดภพหนึ่ง ก็อาจไปเกิดในพรหมโลกอื่นนอกจากพรหมโลกชั้นสุทธาวาสได้]

[๖๑] อิมสฺส จ ปุคฺคลสฺส อกุสลกมฺมสมาทานํ ปริปูรมานํ มคฺคํ อาวารยิสฺสติ ปุรา ปาริปูรึ คจฺฉติ, ปุรา ผลํ นิพฺพตฺตยติ, ปุรา มคฺคมาวารยติ, ปุรา เวเนยฺยตฺตํ สมติกฺกมตีติ ตํ ภควา อสมตฺตํ โอวทติ. ยถา อายสฺมนฺตํ องฺคุลิมาลํ.

“อนึ่ง การกระทำอกุศลอันบุคคลนี้สั่งสมไว้ ถ้าบริบูรณ์ก็จักห้ามมรรค ดังนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสสอนบุคคลนั้นผู้มีกรรมยังไม่บริบูรณ์ ก่อนที่กรรมจะบริบูรณ์ ก่อนจะก่อผล ก่อนจะห้ามมรรค ก่อนจะพ้นไปจากความเป็นเวไนยชน เหมือนดังท่านพระองคุลีมาล”

[ข้อความนี้แสดงกัมมันตรายที่ไม่ระคนกับกิเลสันตราย โดยพระพุทธเจ้าตรัสสอนบุคคลที่กำลังจะทำกัมมันตราย เหมือนตรัสสอนพระองคุลีมาล]

สพฺเพสํ มุทุมชฺฌาธิมตฺตตา. ตตฺถ มุทุ อาเนญฺชาภิสงฺขารา. มชฺฌํ อวเสสกุสลสงฺขารา. อธิมตฺตํ อกุสลสงฺขารา.

“ความเป็นสภาวะประณีต ปานกลาง และหยาบของกรรมทั้งปวง มีอยู่

กรรมประณีต คือ อาเนญชาภิสังขาร [เจตนาเจตสิกในอรูปาวจรกุศลจิต ๔]

กรรมปานกลาง คือ กุศลสังขารอื่น [เจตนาเจตสิกในมหากุศลจิต ๘ และรูปาวจรกุศลจิต ๕]

กรรมหยาบ คือ อกุศลสังขาร [เจตนาเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒]”

ยํ เอตฺถ ญาณํ เหตุโส ฐานโส อโนธิโส “อิทํ ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ, อิทํ อุปปชฺชเวทนียํ, อิทํ อปราปริยเวทนียํ, อิทํ นิรยเวทนียํ, อิทํ ติรจฺฉานเวทนียํ, อิทํ เปตฺติวิสยเวทนียํ, อิทํ อสุร-

เวทนียํ, อิทํ เทวเวทนียํ, อิทํ มนุสฺสเวทนียนฺ”ติ, อิทํ วุจฺจติ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ กมฺมสมาทานานํ เหตุโส ฐานโส อโนธิโส วิปากเวมตฺตตาญาณํ ปญฺจมํ ตถาคตพลํ. (๕)

“ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควรโดยพลันในเรื่องนี้ว่า ‘กรรมนี้ให้ผลในภพปัจจุบัน [ชวนจิตดวงแรก] กรรมนี้ให้ผลในภพถัดไป [ชวนจิตดวงที่ ๗] กรรมนี้ให้ผลในภพต่อๆ ไป [ชวนจิตดวงที่ ๒-๖] กรรมนี้ให้ผลในนรก กรรมนี้ให้ผลในดิรัจฉาน กรรมนี้ให้ผลในที่อยู่ของเปรต กรรมนี้ให้ผลในอสุรกาย กรรมนี้ให้ผลในเทวดา กรรมนี้ให้ผลในมนุษย์’ ชื่อว่า วิปากเวมัตตตาญาณ (ญาณรู้เห็นความต่างกันของวิบาก) แห่งกรรมที่บุคคลกระทำไว้อันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๕” (๕)

[คำว่า อปราปริยเวทนีย พบในฉบับอรรถกถาและฎีกาต่างๆ คัมภีร์เนตติอรรถกถากล่าวว่า

อปรสฺมึ อตฺตภาเว อิโต อญฺญสฺมึ ยสฺมึ กิสฺมิญฺจิ อตฺตภาเว เวทิตพฺพํ ผลํ อปราปริยเวทนียํ.[๒๒๘]

“ผลที่พึงเสวยในอัตภาพอื่น คือ ในอัตภาพอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากอัตภาพนี้ ชื่อว่า อปราปริยเวทนียะ”

ตามนัยนี้ คำว่า อปราปริยเวทนีย แยกรูปศัพท์มาจาก อปร (อัตภาพอื่น) + อปร (อัตภาพอื่น) + อิย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต + เวทนีย (พึงเสวย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปโร จ อปโร จ อปราปโร (อปราประ คือ อัตภาพอื่นๆ)

- อปราปโร เอว อปราปริยํ (อปราปริยะ คือ อัตภาพอื่นๆ นั่นแหละ)

- เวทิตพฺพนฺติ เวทนียํ (เวทนียะ คือ ผลที่บุคคลพึงเสวย)

- อปราปริเย เวทนียํ อปราปริยเวทนียํ (อปราปริยเวทนียะ คือ ผลที่บุคคลพึงเสวยอันมีในอัตภาพอื่นๆ)

รูปว่า อปราปริยเวทนีย นี้สมควรตามกฎไวยากรณ์ที่กล่าวมานี้ โดยคล้อยตามอรรถกถาและฎีกา ผู้แปลเข้าใจว่ารูปนี้คงปรากฏในสมัยนั้น ท่านจึงอธิบายตามดังว่ามานี้ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (ปริจเฉทที่ ๕ ข้อ ๕๒) นำเสนอรูปว่า อปรปริยายเวทนีย แปลว่า “ผลที่บุคคลพึงเสวยในวาระอื่น” โดยอ้างพระสูตรที่กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า อปรสฺมึ วา ปริยาเย (หรือว่าพึงเสวยในวาระอื่น) ตามนัยนี้เป็นบทสมาสที่มาจาก อปร (อื่น) + ปริยาย (วาระ) + เวทนีย (ผลที่บุคคลพึงเสวย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปโร จ โส ปริยาโย จาติ อปรปริยาโย (อปรปริยายะ คือ วาระอื่น)

- อปรปริยาเย เวทนียํ อปรปริยายเวทนียํ (อปรปริยายเวทนียะ คือ ผลที่บุคคลพึงเสวยในวาระอื่น)]

ญาณที่ ๖ สังกิเลสโวทานวุฏฐานญาณ

[๖๒] อิติ ตถา สมาทินฺนานํ กมฺมานํ สมาทินฺนานํ ฌานานํ วิโมกฺขานํ สมาธีนํ สมาปตฺตีนํ อยํ สํกิเลโส, อิทํ โวทานํ, อิทํ วุฏฺฐานํ, เอวํ สํกิลิสฺสติ, เอวํ โวทายติ, เอวํ วุฏฺฐหตีติ ญาณํ อนาวรณํ.

“โดยประการดังนี้ ในบรรดากรรมที่บุคคลกระทำแล้วอย่างนั้น ญาณรู้เห็นว่าสภาพธรรมนี้เป็นความเศร้าหมองแห่งฌาน แห่งวิโมกข์ แห่งสมาธิ แห่งสมาบัติ อันบุคคลสมาทานแล้ว รู้ว่าเป็นโวทาน (ความหมดจด) เป็นวุฏฐานะ (การออกจากฌาน) ฌานเป็นต้นย่อมเศร้าหมองอย่างนี้ ย่อมหมดจดอย่างนี้ ย่อมพ้นไปอย่างนี้ ชื่อว่า อนาวรณญาณ (ญาณไม่มีสิ่งใดขัดขวาง)”

ตตฺถ กติ ฌานานิ. จตฺตาริ ฌานานิ.

“ถามว่า : ฌานในเรื่องนี้ มีกี่ประเภท

ตอบว่า : ฌานมี ๔ [ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน]”

กติ วิโมกฺขา. เอกาทส จ อฏฺฐ จ สตฺต จ ตโย จ เทฺว จ.

“ถามว่า : วิโมกข์มีเท่าไหร่

ตอบว่า : วิโมกข์มี ๑๑ ประการบ้าง

มี ๘ ประการบ้าง [วิโมกข์ ๘ ยกเว้นโลกุตตรวิโมกข์]

มี ๗ ประการบ้าง [วิโมกข์ ๗ ยกเว้นนิโรธสมาบัติ]

มี ๓ ประการบ้าง [สุญญตวิโมกข์เป็นต้น ๓ ตามสุตตันตนัย]

มี ๒ ประการบ้าง [สุญญตวิโมกข์และอัปปณิหิตวิโมกข์ ยกเว้นอนิมิตตวิโมกข์ตามอภิธรรมนัย]”

[วิโมกข์ คือ ความหลุดพ้นจากกิเลส มี ๑๑ ประการ คือ

๑. ผู้มีรูปมองเห็นรูปภายใน = รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุภายในกายของตน เช่น สีผม เป็นต้น

๒. ผู้มีรูปสัญญาภายในมองเห็นรูปภายนอก = รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกสิณที่กำหนดอารมณ์ภายนอก

๓. ผู้น้อมใจดิ่งไปว่า "งาม" = ฌานของผู้เจริญวรรณกสิณ กำหนดสีที่งาม หรือเจริญอัปปมัญญา

๔. ผู้บรรลุอากาสานัญจายตนะโดยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง และปฏิฆสัญญาดับไปเพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา

๕. ผู้บรรลุวิญญาณัญจายตนะโดยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงพ้นอากาสา-นัญจายตนะโดยสิ้นเชิง

๖. ผู้บรรลุอากิญจัญญายตนะโดยมนสิการว่า ไม่มีอะไรเลย เพราะล่วงพ้นวิญญาณัญจา-ยตนะโดยสิ้นเชิง

๗. ผู้บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะล่วงพ้นอากิญจัญญายตนะโดยสิ้นเชิง

๘. ผู้บรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธ เพราะล่วงพ้นเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยสิ้นเชิง

๙. สุญญตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยการรู้เห็นความว่างเปล่า คือ หลุดพ้นด้วยการหยั่งเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่นได้

๑๐. อนิมิตตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยการไม่ถือเอานิมิต คือ หลุดพ้นด้วยการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงแล้วถอนนิมิตได้

๑๑. อัปปณิหิตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยการไม่ทำความปรารถนา คือ หลุดพ้นด้วยการหยั่งเห็นทุกข์แล้วถอนความปรารถนาได้

ในบรรดาวิโมกข์เหล่านี้ สมาบัติ ๗ อย่างแรกชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นจากธรรมตรงกันข้ามด้วยการข่มไว้ในขณะบรรลุ และเพราะน้อมไปในอารมณ์ นิโรธสมาบัติชื่อว่า อปคมวิโมกข์ คือ วิโมกข์ที่พ้นจากสัญญาและเวทนา เพราะพ้นไปจากสัญญาและเวทนาโดยสิ้นเชิง ส่วนโลกุตตรธรรมชื่อว่า วิโมกข์เพราะพ้นไปจากกิเลสที่ถูกมรรคนั้นๆ ละได้เด็ดขาด]

กติ สมาธี. ตโย สมาธี- สวิตกฺโก สวิจาโร สมาธิ, อวิตกฺโก วิจารมตฺโต สมาธิ, อวิตกฺโก อวิจาโร สมาธิ.

"ถามว่า : สมาธิมีเท่าไหร่

ตอบว่า : สมาธิมี ๓ คือ สมาธิที่มีวิตกและวิจาร [สมาธิในปฐมฌานตามจตุกกนัยและปัญจกนัย]

สมาธิที่ไม่มีวิตกมีวิจาร [สมาธิในทุติยฌานตามปัญจกนัย]

สมาธิที่ไม่มีวิตกและวิจาร [สมาธิในฌานที่เหลือตามจตุกกนัยและปัญจกนัย]"

กติ สมาปตฺติโย. ปญฺจ สมาปตฺติโย- สญฺญาสมาปตฺติ อสญฺญาสมาปตฺติ เนวสญฺญานาสญฺญาสมาปตฺติ วิภูตสญฺญาสมาปตฺติ นิโรธสมาปตฺติ.

"ถามว่า : สมาบัติมีเท่าไหร่

ตอบว่า : สมาบัติมี ๕ คือ สัญญาสมาบัติ (การเข้าฌานที่ประกอบด้วยสัญญา)

อสัญญาสมาบัติ(การเข้าฌานที่ไม่ประกอบด้วยสัญญา,การเข้าฌานของผู้ที่เบื่อหน่ายในสัญญา)

เนวสัญญานาสัญญาสมาบัติ (การเข้าฌานที่ไม่มีสัญญาหยาบแต่มีสัญญาละเอียด, การเข้าอรูปฌานที่ ๔)

วิภูตสัญญาสมาบัติ (การเข้าฌานที่มีสัญญาปรากฏชัด, การเข้าวิญญาณัญจายตนฌาน) นิโรธสมาบัติ"

[สมาธิและสมาบัติ เป็นชื่อของสมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ เพราะจิตมีอารมณ์เดียวเหมือนกัน ส่วนนิโรธสมาบัติเรียกว่า สมาบัติ ไม่เรียกว่า สมาธิ เพราะปราศจากจิตที่มีอารมณ์เดียวเหมือนสมาบัติ เนื่องจากจิตและเจตสิกดับไปโดยสิ้นเชิง]

ตตฺถ กตโม สํกิเลโส. ปฐมชฺฌานสฺส กามราคพฺยาปาทา สํกิเลโส เย จ กุกฺกุฏฐฌายี เทฺว ปฐมกา โย วา ปน โกจิ หานภาคิโย สมาธิ, อยํ สํกิเลโส. ตตฺถ กตมํ โวทานํ, นีวรณปาริสุทฺธิ ปฐมสฺส ฌานสฺส, เย จ กุกฺกุฏฐฌายี เทฺว ปจฺฉิมกา โย วา ปน โกจิ วิเสสภาคิโย สมาธิ, อิทํ โวทานํ.

“ถามว่า : ความเศร้าหมองในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : ความเศร้าหมองของปฐมฌานเป็นกามราคะและพยาบาท และฌานของผู้เพ่งฌานเล็กน้อย ๒ อย่างแรก [ปฐมฌานหรือทุติยฌาน] พร้อมทั้งสมาธิที่มีในฝ่ายเสื่อม [สมาธิในปฐมฌานเป็นต้นของผู้บรรลุฌานที่ยังไม่ช่ำชอง เมื่อออกจากฌานแล้วแล่นไปในกามวิตกเป็นต้น]

ถามว่า : ความหมดจดในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : ความหมดจดแห่งนิวรณ์เป็นความหมดจดของปฐมฌาน และฌานของผู้เพ่งฌานเล็กน้อย ๒ อย่างหลัง [ตติยฌานและจตุตถฌาน] พร้อมทั้งสมาธิที่มีในฝ่ายเจริญ”

[คำว่า กุกฺกุฏ ใน กุกฺกุฏฌายี แปลตามศัพท์ว่า “ฌานเล็กน้อย” สำเร็จรูปมาจาก กุ ศัพท์ + กูฏ ศัพท์ เมื่อซ้อน กฺ เป็น กุก แล้วให้รัสสะ อู ใน กูฏ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า กุ อปฺปํ ฌานสงฺขาตํ กูฏํ กุกฺกุฏํ (กุกกุฏะ หมายถึง ยอดคือฌานเล็กน้อย) รูปวิเคราะห์นี้คล้อยตามคำอธิบายในเนตติอรรถกถาว่า

กุกฺกุฏํ วุจฺจติ อชฺฌาชิคุจฺฉนมุเขน ตปฺปรมตา.[๒๒๙]

“ความมีฌานนั้นเป็นยอด โดยมุ่งหน้าสู่ความไม่รังเกียจความเสื่อมฌาน ได้ชื่อว่า กุกกุฏะ (ฌานเล็กน้อย)”

คำว่า เย จ กุกฺกุฏฌายี เทฺว ปฐมกา (ฌานของผู้เพ่งฌานเล็กน้อย ๒ อย่างแรก) หมายความว่า ปฐมฌานหรือทุติยฌานของผู้บรรลุแล้วพอใจด้วยฌานที่บรรลุ ไม่ขวนขวายเพื่อบรรลุฌานเบื้องสูงอนึ่ง ฌานทั้งสองของบุคคลดังกล่าว แสดงไว้โดยความเป็นส่วนแห่งความเสื่อม เพราะอยู่ใกล้ข้าศึกที่มีกำลัง และไม่มีความเป็นสมาธิในฝ่ายเจริญ

ส่วนตติยฌานและจตุตถฌานของเขา แม้ไม่มีความเป็นสมาธิที่มีในฝ่ายเจริญ ก็แสดงไว้โดยความเป็นส่วนแห่งความหมดจด เพราะข้าศึกมีกำลังน้อย]

ตตฺถ กตมํ วุฏฺฐานํ, ยํ สมาปตฺติวุฏฺฐานโกสลฺลํ, อิทํ วุฏฺฐานํ.

“ถามว่า : การออกจากฌานในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การออกจากฌาน คือ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ”

ยํ เอตฺถ ญาณํ เหตุโส ฐานโส อโนธิโส, อิทํ วุจฺจติ สพฺเพสํ ฌานวิโมกฺขสมาธิสมาปตฺตีนํ สํกิเลสโวทานวุฏฺฐานญาณํ ฉฏฺฐํ ตถาคตพลํ. (๖)

"ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควรโดยพลันในเรื่องนี้ ชื่อว่า สังกิเลสโวทานวุฏฐานญาณ (ญาณรู้เห็นความเศร้าหมอง ความหมดจด และการออกจากฌาน) ของฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๖" (๖)

ญาณที่ ๗ อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ

[๖๓] อิติ ตสฺเสว สมาธิสฺส ตโย ธมฺมา ปริวารา อินฺทฺริยานิ พลานิ วีริยมิติ. ตานิเยว อินฺทฺริยานิ วีริยวเสน พลานิ ภวนฺติ. อาธิปเตยฺยฏฺเฐน อินฺทฺริยานิ. อกมฺปิยฏฺเฐน พลานิ. อิติ เตสํ มุทุมชฺฌาธิมตฺตตา อยํ มุทินฺทฺริโย อยํ มชฺฌินฺทฺริโย อยํ ติกฺขินฺทฺริโยติ. ตตฺถ ภควา ติกฺขินฺทฺริยํ สํขิตฺเตน โอวาเทน โอวทติ. มชฺฌินฺทฺริยํ ภควา สํขิตฺตวิตฺถาเรน โอวทติ. มุทินฺทฺริยํ ภควา วิตฺถาเรน โอวทติ. ตตฺถ ภควา ติกฺขินฺทฺริยสฺส มุทุกํ ธมฺมเทสนํ อุปทิสติ. มชฺฌินฺทฺริยสฺส ภควา มุทุติกฺขธมฺมเทสนํ อุปทิสติ. มุทินฺทฺริยสฺส ภควา ติกฺขํ ธมฺมเทสนํ อุปทิสติ. ตตฺถ ภควา ติกฺขินฺทฺริยสฺส สมถํ อุปทิสติ. มชฺฌินฺทฺริยสฺส ภควา สมถวิปสฺสนํ อุปทิสติ. มุทินฺทฺริยสฺส ภควา วิปสฺสนํ อุปทิสติ. ตตฺถ ภควา ติกฺขินฺทฺริยสฺส นิสฺสรณํ อุปทิสติ. มชฺฌินฺทฺริยสฺส ภควา อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ อุปทิสติ. มุทินฺทฺริยสฺส ภควา อสฺสาทญฺจ อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ อุปทิสติ. ตตฺถ ภควา ติกฺขินฺทฺริยสฺส อธิปญฺญาสิกฺขาย ปญฺญาปยติ. มชฺฌินฺทฺริยสฺส ภควา อธิจิตฺตสิกฺขาย ปญฺญาปยติ. มุทินฺทฺริยสฺส ภควา อธิสีลสิกฺขาย ปญฺญาปยติ.

"โดยประการดังนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ อินทรีย์ พละ และวิริยะ เป็นเครื่องอุปถัมภ์แก่สมาธินั้น อินทรีย์นั้นนั่นแหละ [ศรัทธา สติ และปัญญา] เป็นพละด้วยอำนาจของวิริยะ พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้เห็นว่า ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะมีสภาพเป็นใหญ่ ชื่อว่า พละ เพราะมีสภาพไม่หวั่นไหว และรู้เห็นความมีอินทรีย์อ่อน ปานกลาง หรือแก่กล้าว่า บุคคลนี้มีอินทรีย์อ่อน บุคคลนี้มีอินทรีย์ปานกลาง บุคคลนี้มีอินทรีย์แก่กล้า

ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสสอนบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้าด้วยโอวาทย่อ [อุเทศ] ย่อมตรัสสอนผู้มีอินทรีย์ปานกลางด้วยโอวาทย่อและพิสดาร [อุเทศและนิเทศ] ย่อม

ตรัสสอนผู้มีอินทรีย์อ่อนด้วยโอวาทพิสดาร [อุเทศ นิเทศ และปฏินิเทศ]

พระผู้มีพระภาคย่อมแสดงธรรมเทศนาอันอ่อนโยนแก่บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า[โดยคุกคามด้วยภัยในอบายและภัยในวัฏฏะเป็นต้น] ย่อมแสดงธรรมเทศนาอันไม่แก่กล้าแก่ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง[โดยก่อให้เกิดความสังเวชด้วยสังเวควัตถุ ๘ คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ทุกข์ในอบาย ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นเหตุในอดีต ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นเหตุในอนาคต และทุกข์ที่มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน] ย่อมแสดงธรรมเทศนาอันแก่กล้าแก่ผู้มีอินทรีย์อ่อน

พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำสมถะแก่บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า [คือ ทรงแนะนำสมถะและวิปัสสนาโดยมีสมถะเป็นหลัก เพราะบุคคลไม่อาจแทงตลอดสัจจะ ๔ ได้ด้วยสมถะอย่างเดียว] ทรงแนะนำสมถะและวิปัสสนาแก่ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง ทรงแนะนำวิปัสสนาแก่ผู้มีอินทรีย์อ่อน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิสสรณะแก่บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า [เพราะผู้มีอินทรีย์แก่กล้าก็คืออุคฆฏิตัญญูเป็นต้นนั่นเอง] ทรงแสดงโทษและนิสสรณะแก่ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง ทรงแสดงอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะแก่ผู้มีอินทรีย์อ่อน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอธิปัญญาสิกขาแก่บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ทรงแสดงอธิจิตตสิกขาแก่ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง ทรงแสดงอธิสีลสิกขาแก่ผู้มีอินทรีย์อ่อน”

ยํ เอตฺถ ญาณํ เหตุโส ฐานโส อโนธิโส อยํ อิมํ ภูมึ ภาวนญฺจ คโต, อิมาย เวลาย อิมาย อนุสาสนิยา เอวํธาตุโก จายํ อยํ จสฺส อาสโย อยญฺจ อนุสโย อิติ, อิทํ วุจฺจติ ปรสตฺตานํ ปรปุคฺคลานํ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตเวมตฺตตาญาณํ สตฺตมํ ตถาคตพลํ. (๗)

“ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควรโดยพลันในเรื่องนี้ว่าบุคคลนี้ได้เข้าถึงภาวะและการอบรมอย่างนี้ และบุคคลนี้มีสภาวะอย่างนี้ด้วยคำสอนนั้นในเวลานี้ ข้อนี้เป็นอาสยะของบุคคลนั้น ข้อนี้จัดเป็นอนุสัยของบุคคลนั้น ญาณดังกล่าวนี้ชื่อว่า อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ (ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์) ในสัตว์เหล่าอื่นในบุคคลเหล่าอื่น เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๗” (๗)

[อาสยะ คือ ความคุ้นเคยของจิต มี ๔ อย่าง คือ สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ อนุโลมิกาขันติ = วิปัสสนาญาณ และยถาภูตญาณ = กัมมสกตาญาณ คือ ญาณเข้าใจว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน

คำว่า อาสย สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + สิ ธาตุ (สเย = นอน) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อาสยนฺติ เอตฺถ สตฺตา วสนฺตีติ อาสโย (อาสยะ คือ ที่อาศัยอยู่ของเหล่าสัตว์)

คำว่า อนุสย สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + สิ ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุ อนุ เสนฺตีติ อนุสยา (อนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ)

คำว่า อินฺทฺริยปโรปริยตฺต มาจาก อินฺทฺริย ศัพท์ + ปร ศัพท์ + อปร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปโร จ อปโร จ ปโรปรํ (แปลง อ ของ อปร เป็น โอ), ปโรปรํ เอว ปโรปริยํ, ปโรปริยสฺส ภาโว ปโรปริยตฺตํ, อินฺทฺริยานํ ปโรปริยตฺตํ อินฺทฺริย-ปโรปริยตฺตํ (อินทริยปโรปริยัตตะ คือ ความยิ่งหย่อนของอินทรีย์)]

ญาณที่ ๘ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

อิติ ตตฺถ ยํ อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ. เสยฺยถิทํ. เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย ติสฺโสปิ ชาติโย จตสฺโสปิ ชาติโย ปญฺจปิ ชาติโย ทสปิ ชาติโย วีสมฺปิ ชาติโย ตึสมฺปิ ชาติโย จตฺตารีสมฺปิ ชาติโย ปญฺญาสมฺปิ ชาติโย ชาติสตมฺปิ ชาติสหสฺสมฺปิ ชาติสต-สหสฺสมฺปิ อเนกานิปิ ชาติสตานิ อเนกานิปิ ชาติสหสฺสานิ อเนกานิปิ ชาติสตสหสฺสานิ อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ วิวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ สํวฏฺฏวิวฏฺฏกปฺเป. “อมุตฺราสึ เอวํ-นาโม เอวํโคตฺโต เอวํวณฺโณ เอวมาหาโร เอวํสุขทุกฺขปฺปฏิสํเวที เอวมายุปริยนฺโต. โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ. ตตฺราปาสึ เอวํนาโม เอวํโคตฺโต เอวํวณฺโณ เอวมาหาโร เอวํสุข-ทุกฺขปฺปฏิสํเวที เอวมายุปริยนฺโต. โส ตโต จุโต อิธูปปนฺโน”ติ. อิติ สาการํ สอุทฺเทสํ อเนก-วิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ.[๒๓๐]

“โดยประการดังนี้ ญาณใดระลึกถึงกระแสรูปนามที่เคยอยู่มาก่อนเป็นอเนกประการ ญาณนี้เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๘ กล่าวคือ พระองค์ย่อมทรงตามระลึกถึงชาติหนึ่งบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ร้อยชาติเป็นอเนกบ้าง พันชาติเป็นอเนกบ้าง แสนชาติเป็นอเนกบ้าง หลายสังวัฏฏกัปบ้าง [กัปที่เสื่อม] หลายวิวัฏฏ-

กัปบ้าง [กัปที่เจริญ] หลายสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้างว่า 'เราอยู่ในภพโน้นมีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีผิวพรรณอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ มีการเสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุ-อย่างนี้ เรานั้นเคลื่อนจากภพนั้นแล้วไปเกิดในภพโน้น เราอยู่ในภพนั้นได้มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีผิวพรรณอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ มีการเสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุอย่างนี้ เรานั้นเคลื่อนจากภพนั้นแล้วมาเกิดในภพนี้'

พระผู้มีพระภาคย่อมทรงตามระลึกถึงกระแสรูปนามที่เคยอยู่มาก่อนเป็นอเนก-ประการ พร้อมทั้งอาการ[มีผิวพรรณเป็นต้น]และอุเทศ [ชื่อและโคตร] ด้วยประการฉะนี้"

ญาณที่ ๙ ทิพยจักษุญาณ

[๖๔] "ตตฺถ สคฺคูปเคสุ จ สตฺเตสุ มนุสฺสูปเคสุ จ สตฺเตสุ อปายูปเคสุ จ สตฺเตสุ อิมสฺส ปุคฺคลสฺส โลภาทโย อุสฺสนฺนา อโลภาทโย มนฺทา, อิมสฺส ปุคฺคลสฺส อโลภาทโย อุสฺ-สนฺนา โลภาทโย มนฺทา, เย วา ปน อุสฺสนฺนา เย วา ปน มนฺทา, อิมสฺส ปุคฺคลสฺส อิมานิ อินฺทฺริยานิ อุปจิตานิ อิมสฺส ปุคฺคลสฺส อิมานิ อินฺทฺริยานิ อนุปจิตานิ อมุกาย วา กปฺปโกฏิยํ กปฺปสตสหสฺเส วา กปฺปสหสฺเส วา กปฺปสเต วา กปฺเป วา อนฺตรกปฺเป วา อุปฑฺฒกปฺเป วา สํวจฺฉเร วา อุปฑฺฒสํวจฺฉเร วา มาเส วา ปกฺเข วา ทิวเส วา มุหุตฺเต วา อิมินา ปมาเทน วา ปสาเทน วา"ติ ตํ ตํ ภวํ ภควา อนุสฺสรนฺโต อเสสํ ชานาติ. ตตฺถ ยํ ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน สตฺเต ปสฺสติ จวมาเน อุปปชฺชมาเน หีเน ปณีเต สุวณฺเณ ทุพฺ-พณฺเณ สุคเต ทุคฺคเต ยถากมฺมูปเค สตฺเต ปชานาติ "อิเม วต โภนฺโต สตฺตา กายทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา วจีทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา มโนทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา อริยานํ อุปวาทกา มิจฺฉา-ทิฏฺฐิกา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา. เต กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปนฺนา. อิเม วา ปน โภนฺโต สตฺตา กายสุจริเตน สมนฺนาคตา วจีสุจริเตน สมนฺนาคตา มโนสุจริเตน สมนฺนาคตา อริยานํ อนุปวาทกา สมฺมาทิฏฺฐิกา สมฺมาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา. เต กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปนฺนา. ตตฺถ สคฺคูปเคสุ จ สตฺเตสุ มนุสฺสูปเคสุ จ สตฺเตสุ อปายูปเคสุ จ สตฺเตสุ อิมินา ปุคฺคเลน เอวรูปํ กมฺมํ อมุกาย กปฺปโกฏิยํ อุปจิตํ กปฺปสตสหสฺเส วา กปฺปสหสฺเส วา กปฺปสเต วา กปฺเป วา อนฺตรกปฺเป วา อุปฑฺฒกปฺเป วา

สํวจฺฉเร วา อุปฑฺฒสํวจฺฉเร วา มาเส วา ปกฺเข วา ทิวเส วา มุหุตฺเต วา อิมินา ปมาเทน วา ปสาเทน วา”ติ. อิมานิ ภควโต เทฺว ญาณานิ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณญฺจ ทิพฺพจกฺขุ จ อฏฺฐมํ นวมํ ตถาคตพลํ. (๘ - ๙)

“พระผู้มีพระภาคทรงระลึกถึงภพนั้นๆ ย่อมทราบโดยสิ้นเชิงว่า ‘ในบรรดาเหล่าสัตว์ผู้เกิดในสวรรค์ ผู้เกิดในมนุษย์ และผู้เกิดในอบายภูมิเหล่านั้น บุคคลนี้มีความโลภเป็นต้นหนาแน่น มีความไม่โลภเป็นต้นเบาบาง บุคคลนี้มีความไม่โลภเป็นต้นหนาแน่น มีความโลภเป็นต้นเบาบาง บุคคลนี้สั่งสมอินทรีย์เหล่านี้ไว้ด้วยความเลื่อมใส หรือมิได้สั่งสมอินทรีย์ไว้ด้วยความประมาทในโกฏิกัปโน้น ในแสนกัป พันกัป ร้อยกัป กัปหนึ่ง อันตรกัปหนึ่ง ครึ่งกัปหนึ่ง ปีหนึ่ง ครึ่งปี เดือนหนึ่ง ปักษ์หนึ่ง วันหนึ่ง หรือครู่หนึ่ง’

ในเรื่องนั้นพระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้เห็นเหล่าสัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ผู้ไปสู่ทุคติ และผู้ไปสู่สุคติ ซึ่งเป็นไปตามกรรม ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ล่วงพ้นจักษุของมนุษย์ว่า ‘ท่านผู้เจริญ สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า มีความเห็นผิด ยึดมั่นในกรรมที่มีความเห็นผิดเป็นเหตุ เขาเหล่านั้นเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป ก็หรือว่าสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า มีความเห็นชอบ ยึดมั่นในกรรมที่มีความเห็นชอบเป็นเหตุเขาเหล่านั้นเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายเพราะกายพินาศ

ในบรรดาเหล่าสัตว์ผู้เกิดในสวรรค์ ผู้เกิดในมนุษย์ และผู้เกิดในอบายภูมิเหล่านั้น บุคคลนี้ได้กระทำสั่งสมกรรมอย่างนี้ไว้ในโกฏิกัปโน้น ในแสนกัป พันกัป ร้อยกัป กัปหนึ่ง อันตรกัปหนึ่ง ครึ่งกัปหนึ่ง ปีหนึ่ง ครึ่งปี เดือนหนึ่ง ปักษ์หนึ่ง วันหนึ่ง หรือครู่หนึ่ง ด้วยความเลื่อมใสหรือด้วยความประมาท’

ญาณทั้งสองเหล่านี้ของพระผู้มีพระภาค ชื่อว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณรู้เห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ในภพก่อน) และทิพยจักษุญาณ (ญาณรู้เห็นด้วยตาทิพย์) เป็นกำลังของพระตถาคตข้อ ๘ และ ๙” (๘ - ๙)

[คำว่า อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ (นรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป) เป็นคำไวพจน์ของนรก โดยสามคำแรกเป็นบทวิเสสนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อยา อเปโต อปาโย (อปายะ คือ ที่ปราศจากบุญ) หรือ ที่ปราศจากความเจริญแห่งสุข)

- ทุกฺขสฺส คติ ทุคฺคติ (ทุคติ คือ ที่ตั้งแห่งทุกข์) หรือ ทุฏฺเฐน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คติ ทุคฺคติ (ทุคติ คือ ภพที่เกิดขึ้นด้วยกรรมชั่ว)

- วิวสา นิปตนฺติ เอตฺถาติ วินิปาโต (วินิปาตะ คือ สถานที่ซึ่งบุคคลปราศจากอำนาจตกไป)

- นตฺถิ เอตฺถ อโยติ นิรโย (นิรยะ คือ สถานที่ปราศจากความยินดี)]

ญาณที่ ๑๐ อาสวักขยญาณ

อิติ ตตฺถ ยํ สพฺพญฺญุตา ปตฺตา วิทิตา สพฺพธมฺมา วิรชํ วีตมลํ อุปฺปนฺนํ สพฺพญฺญุตญาณํ นิหโต มาโร โพธิมูเล, อิทํ ภควโต ทสมํ พลํ สพฺพาสวปริกฺขยํ ญาณํ. ทสพลสมนฺนาคตา หิ พุทฺธา ภควนฺโตติ. (๑๐)

“โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวง ทรงแทงตลอดธรรมทั้งสิ้น ทรงเกิดพระสัพพัญญุตญาณที่ไร้ธุลีมลทิน ทรงขจัดมาร ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ การขจัดกิเลสมารนี้ชื่อว่า สัพพาสวปริกขยญาณ (ญาณรู้เห็นความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งปวง) เป็นกำลังของพระตถาคตที่ ๑๐

โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้งทรงเพียบพร้อมด้วยกำลัง ๑๐ ดังนี้แล” (๑๐)

นิยุตฺโต วิจโย หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลวิจยหาระ

๓. ยุตติหารสัมปาตะ

(การประมวลยุตติหาระ)

[๖๕] ตตฺถ กตโม ยุตฺติหารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร
สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร ญตฺวาน อุทยพฺพยํ
ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขุ สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห”ติ.[๒๓๑]

“ถามว่า : การประมวลยุตติหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว ครอบงำถีนมิทธะ พึงละทุคติทั้งปวงได้’”

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร ภวิสฺสตีติ ยุชฺชติ. สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร สมฺมาทิฏฺฐิ ภวิสฺสตีติ ยุชฺชติ. สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร วิหรนฺโต อุทยพฺพยํ ปฏิวิชฺฌิสฺสตีติ ยุชฺชติ. อุทยพฺพยํ ปฏิวิชฺฌนฺโต สพฺพา ทุคฺคติโย ชหิสฺสตีติ ยุชฺชติ. สพฺพา ทุคฺคติโย ชหนฺโต สพฺพานิ ทุคฺคติวินิปาตภยานิ สมติกฺกมิสฺสตีติ ยุชฺชตีติ.

“ในคำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร) ข้อความว่า สัมมาสังกัปปะจักเป็นอารมณ์ของภิกษุผู้รักษาจิตนั้น ย่อมสมควร [เพราะเมื่อบุคคลปิดทวาร ๖ ด้วยสติอยู่ มิจฉาสังกัปปะมีกามวิตกเป็นต้นย่อมไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น]

ข้อความว่า บุคคลผู้มีความดำริชอบเป็นโคจร จักเป็นผู้มีความเห็นชอบ ย่อมสมควร

ข้อความว่า ผู้มีสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้าอยู่ จักแทงตลอดความเกิดดับได้ ย่อมสมควร [คือ ผู้เจริญวิปัสสนาญาณคือสัมมาทิฏฐิอยู่ ย่อมแทงตลอดความเกิดดับของขันธ์ ๕

ด้วยมรรคญาณโดยไม่หลงงมงาย]

ข้อความว่า ผู้แทงตลอดความเกิดดับได้ จักละทุคติทั้งปวง ย่อมสมควร

ข้อความว่า ผู้ละทุคติทั้งปวงจักล่วงพ้นภัยคือการตกไปในทุคติทั้งปวง ย่อมสมควร”

นิยุตฺโต ยุตฺติหารสมฺปาโต.

จบ การประมวลยุตติหาระ

๔. ปทัฏฐานหารสัมปาตะ

(การประมวลปทัฏฐานหาระ)

[๖๖] ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลปทัฏฐานหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺสา”ติ ติณฺณํ สุจริตานํ ปทฏฺฐานํ. “สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ สมถสฺส ปทฏฺฐานํ. “สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร”ติ วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานํ. “ญตฺวาน อุทยพฺพยนฺ”ติ ทสฺสนภูมิยา ปทฏฺฐานํ. “ถีนมิทฺธาภิภู ภิกฺขู”ติ วีริยสฺส ปทฏฺฐานํ. “สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห”ติ ภาวนาย ปทฏฺฐานํ.

“คำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) นี้เป็นปทัฏฐานแก่สุจริต ๓ [เพราะการสำรวมทวารในอินทรีย์เป็นเหตุใกล้แก่ความเพียบพร้อมแห่งสุจริต]

คำว่า สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร (มีความดำริชอบเป็นโคจร) นี้เป็นปทัฏฐานแก่สมถะ [เพราะผู้เจริญเนกขัมมสังกัปปะเป็นต้นย่อมละนิวรณ์ได้ง่าย]

คำว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร (ผู้มีสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้าอยู่) นี้เป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา [เพราะบุคคลผู้ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิและสัมมาทิฏฐิที่รู้เห็นรูปนามและปัจจัย เมื่อเห็นสังสารทุกข์ที่เนื่องด้วยตนอยู่ ย่อมปรารภวิปัสสนาที่เป็นหนทางข้ามสังสารทุกข์นั้น]

คำว่า ญตฺวาน อุทยพฺพยํ (รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว) นี้เป็นปทัฏฐานแก่ทัสสนภูมิ (โสดาปัตติมรรค) [เพราะผู้ขวนขวายในการรู้เห็นความเกิดดับย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามคือโสดาปัตติมรรค]

คำว่า ถีนมิทฺธาภิภู ภิกฺขุ (ครอบงำถีนมิทธะ) นี้เป็นปทัฏฐานแก่วิริยะ [เพราะการครอบงำถีนมิทธะด้วยการใส่ใจอาโลกสัญญาเป็นต้นเป็นเหตุใกล้แก่วิริยะ]

คำว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห (พึงละทุคติทั้งปวงได้) นี้เป็นปทัฏฐานแก่ภาวนา”

[ความจริงการละกิเลสและเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่จัดเป็นภาวนา เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันเมื่อบรรลุมรรค แต่เมื่อไม่มีการละ ภาวนาก็เกิดขึ้นไม่ได้ ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนที่กล่าวไว้เหมือนภาวนามีเหตุเกิดมาจากการละ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (บางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน บางแห่งกล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห เป็นปทัฏฐานแก่ภาวนา เพราะคำนี้แสดงอานิสงส์เพื่อให้เกิดความอุตสาหะในการปฏิบัติ]

นิยุตฺโต ปทฏฺฐาโน หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลปทัฏฐานหาระ

๕. ลักขณหารสัมปาตะ

(การประมวลลักขณหาระ)

[๖๗] ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลลักขณหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ อิทํ สตินฺทฺริยํ, สตินฺทฺริเย คหิเต คหิตานิ ภวนฺติ ปญฺจินฺทฺริยานิ. “สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร”ติ สมฺมาทิฏฺฐิยา คหิตาย คหิโต ภวติ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. ตํ กิสฺส เหตุ, สมฺมาทิฏฺฐิโต หิ สมฺมาสงฺกปฺโป ปภวติ, สมฺมาสงฺกปฺปโต สมฺมาวาจา ปภวติ, สมฺมาวาจาโต สมฺมากมฺมนฺโต ปภวติ, สมฺมากมฺมนฺตโต สมฺมาอาชีโว ปภวติ, สมฺมาอาชีวโต สมฺมาวายาโม ปภวติ, สมฺมาวายามโต สมฺมาสติ ปภวติ, สมฺมาสติโต สมฺมาสมาธิ ปภวติ, สมฺมาสมาธิโต สมฺมาวิมุตฺติ ปภวติ, สมฺมาวิมุตฺติโต สมฺมาวิมุตฺติญาณ-ทสฺสนํ ปภวติ.

“คำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร) นี้เป็นสตินทรีย์ [เพราะการสำรวมทวารในอินทรีย์เป็นสติสังวร และบุคคลย่อมเป็นผู้มากไปด้วยเนกขัมมวิตกเป็นต้นด้วยกำลังแห่งสติ] เมื่อบุคคลถือเอาสตินทรีย์แล้ว อินทรีย์ ๕ มีศรัทธินทรีย์เป็นต้นก็เป็นอันถือเอาแล้ว [เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันด้วยลักษณะของอินทรีย์ และด้วยการน้อมไปสู่ความหลุดพ้น]

ในคำว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร (มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า) เมื่อบุคคลถือเอาสัมมา-ทิฏฐิแล้ว อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นอันถือเอาแล้ว เพราะสัมมาสังกัปปะเกิดจากสัมมาทิฏฐิ สัมมาวาจาเกิดจากสัมมาสังกัปปะ สัมมากัมมันตะเกิดจากสัมมาวาจา สัมมาอาชีวะเกิดจากสัมมากัมมันตะ สัมมาวายามะเกิดจากสัมมาอาชีวะ สัมมาสติเกิดจากสัมมาวายามะ สัมมา-

สมาธิเกิดจากสัมมาสติ สัมมาวิมุตติ [ผลญาณ] เกิดจากสัมมาสมาธิ สัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ [ปัจจเวกขณญาณ] เกิดจากสัมมาวิมุตติ”

นิยุตฺโต ลกฺขโณ หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลลักขณหาระ

๖. จตุพยูหหารสัมปาตะ

(การประมวลจตุพยูหหาระ)

[๖๘] ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลจตุพยูหหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺสา”ติ รกฺขิตํ ปริปาลียตีติ เอสา นิรุตฺติ. อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย. เย ทุคฺคตีหิ ปริมุจฺจิตุกามา ภวิสฺสนฺติ, เต ธมฺมจาริโน ภวิสฺสนฺตีติ อยํ เอตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย, โกกาลิโก หิ สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเนสุ เถเรสุ จิตฺตํ ปโทสยิตฺวา มหาปทุมนิรเย อุปฺปนฺโน. ภควา จ สติอารกฺเขน เจตสา สมนฺนาคโต. สุตฺตมฺหิ วุตฺตํ “สติยา จิตฺตํ รกฺขิตพฺพนฺ”ติ.

“ในคำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) มีรูปวิเคราะห์นี้ว่า ชื่อว่า รักขิตะ เพราะเป็นสภาวะที่บุคคลรักษา เป็นต้น

ถามว่า : อะไรเป็นความมุ่งหมายในเรื่องนี้ของพระผู้มีพระภาค[ผู้ตรัสถึงการสำรวมอินทรีย์เป็นต้นและการละทุคติ]

ตอบว่า : ความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในเรื่องนี้ คือ บุคคลเหล่าใดเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปจากทุคติ บุคคลเหล่านั้นจักเป็นผู้ประพฤติธรรม

พระโกกาลิกะยังจิตให้ประทุษร้ายในพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานเถระแล้วไปเกิดในนรกมหาปทุมะ [นี้คือเหตุของการแสดงธรรม]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงประกอบด้วยจิตที่มีสติเป็นเครื่องรักษา ดังพระพุทธดำรัสในพระสูตรว่า ‘บุคคลพึงรักษาจิตด้วยสติ’ [นี้คือการเชื่อมโยงพระสูตร]”

[ท่านแสดงแนวอธิบายวิธี ๔ กลุ่มตามหลักจตุพยูหหาระ คือ

๑. เนรุตตะ รูปวิเคราะห์ คือ คำว่า รกฺขิต มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า ปริปาลียตีติ รกฺขิตํ (รักขิตะ คือ สภาวะที่บุคคลรักษา) อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถายังแสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์อื่นว่า

- จินฺเตตีติ จิตฺตํ (จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์)

- สมฺมา สงฺกปฺเปตีติ สมฺมาสงฺกปฺโป (สัมมาสังกัปปะ คือ สภาวะดำริโดยชอบ)

๒. อธิปปายะ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสถึงการสำรวมอินทรีย์เป็นต้นและการละทุคติ คือ บุคคลเหล่าใดเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปจากทุคติ บุคคลเหล่านั้นจักเป็นผู้ประพฤติธรรม

๓. นิทานะ เหตุของการแสดงธรรม คือ พระโกกาลิกะยังจิตของตนให้ประทุษร้ายในพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานเถระแล้วไปเกิดในนรกมหาปทุมะ

๔. ปุพพาปรสนธิ การเชื่อมโยงพระสูตร คือ ดังพระพุทธดำรัสในพระสูตรว่า บุคคลพึงรักษาจิตด้วยสติ]

นิยุตฺโต จตุพฺยูโห หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลจตุพยูหหาระ

๗. อาวัฏฏหารสัมปาตะ

(การประมวลอาวัฏฏหาระ)

[๖๙] ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลอาวัฏฏหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ สมโถ. “สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร”ติ วิปสฺสนา “ญตฺวาน อุทยพฺพยนฺ”ติ ทุกฺขปริญฺญา. “ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขู”ติ สมุทยปหานํ. “สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห”ติ นิโรโธ. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ.

“คำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร) เป็นสมถะ [เพราะผู้เจริญเนกขัมมสังกัปปะชื่อว่าผู้รักษาจิตจากกิเลส]

คำว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร (มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า) เป็นวิปัสสนา [เพราะวิปัสสนามีปัญญาเป็นประธาน]

คำว่า ญตฺวาน อุทยพฺพยํ (รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว) เป็นการกำหนดรู้ทุกข์ [เพราะเมื่อกำหนดรู้ทุกขสัจด้วยอริยมรรคแล้ว การรู้เห็นความเกิดดับจึงแก่กล้า]

คำว่า ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขุ (ครอบงำถีนมิทธะ) เป็นการละสมุทัย

คำว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห (พึงละทุคติทั้งปวงได้) เป็นนิโรธ

ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔”

[พระมหากัจจายนะระบุถึงองค์ธรรมว่า สติและความดำริชอบ จัดเป็นสมถะ ส่วนสัมมาทิฏฐิจัดเป็นวิปัสสนา หลังจากนั้นแสดงการเวียนไปหาอริยสัจ ๔ คือ สัจจะสองอย่างแรกอันได้แก่ ทุกขสัจและสมุทยสัจ เป็นธรรมที่ไม่เสมอกันกับสติ ความดำริชอบ และสัมมาทิฏฐิ ส่วนสัจจะสองอย่างหลังอันได้แก่ นิโรธสัจและมรรคสัจ เป็นธรรมที่เสมอกัน]

นิยุตฺโต อาวฏฺโฏ หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลอาวัฏฏหาระ

๘. วิภัตติหารสัมปาตะ

(การประมวลวิภัตติหาระ)

[๗๐] ตตฺถ กตโม วิภตฺติหารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลวิภัตติหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น

กุสลปกฺโข กุสลปกฺเขน นิทฺทิสิตพฺโพ. อกุสลปกฺโข อกุสลปกฺเขน นิทฺทิสิตพฺโพ.

“ธรรมฝ่ายกุศล พึงแสดงโดยฝ่ายกุศล ธรรมฝ่ายอกุศล พึงแสดงโดยฝ่ายอกุศล”

[ธรรมฝ่ายกุศล จำแนกเป็น

- สติสังวร จำแนกตามทวาร ๖ คือ การสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จำแนกเป็นโลกิยะและโลกุตตระ ฝ่ายโลกิยะเป็นกามาวจรธรรม ฝ่ายโลกุตตระมี ๒ คือ ทัสสนภูมิ และภาวนาภูมิ

- สัมมาสังกัปปะ ๓ คือ เนกขัมมสังกัปปะ (ความดำริในการออกจากกาม คือ ความดำริในกุศลทั้งปวง) อัพยาปาทสังกัปปะ (ความดำริในการไม่พยาบาท คือ เมตตา) และอวิหิงสาสังกัปปะ (ความดำริในการไม่เบียดเบียน คือ กรุณา)

- สัมมาทิฏฐิ ๘ คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย ความรู้ในนิโรธ ความรู้ในมรรค ความรู้ในขันธ์ อายตนะ ธาตุอันเป็นส่วนอดีต ความรู้ในขันธ์ อายตนะ ธาตุอันเป็นส่วนอนาคต ความรู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความรู้ในเหตุของสังขารเป็นต้นนั้นและผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ

- อุทยัพพยญาณ ๕๐ คือ ฝ่ายเกิด ๒๕ ฝ่ายดับ ๒๕ มีรูปเกิดเพราะอวิชชาเกิด เป็นต้น

- การครอบงำถีนมิทธะ มี ๔ อย่างด้วยอำนาจมรรค ๔

ธรรมฝ่ายอกุศล จำแนกเป็น

- อสังวร ๘ คือ การไม่สำรวมทางตา หู จมูก ลิ้น กาย โจปนกาย (ร่างกายที่เคลื่อนไหว) วาจา และใจ

- มิจฉาสังกัปปะ ๓ คือ กามวิตก (ความดำริในกาม) พยาบาทวิตก (ความดำริในการพยาบาท) และวิหิงสาวิตก (ความดำริในการเบียดเบียน)

- อัญญาณะ ๘ คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในสมุทัย ความไม่รู้ในนิโรธ ความไม่รู้ในมรรค ความไม่รู้ในขันธ์ อายตนะ ธาตุอันเป็นส่วนอดีต ความไม่รู้ในขันธ์ อายตนะ ธาตุอันเป็นส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในเหตุของสังขารเป็นต้นนั้นและผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ

- มิจฉาทิฏฐิ ๖๒ ดังปรากฏในพรหมชาลสูตร

- ถีนมิทธะ ๕ โดยความเกิดขึ้นในอกุศลสสังขาริกจิต ๕ ดวง]

นิยุตฺโต วิภตฺติหารสมฺปาโต.

จบ การประมวลวิภัตติหาระ

๙. ปริวัตตนหารสัมปาตะ

(การประมวลปริวัตตนหาระ)

[๗๑] ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลปริวัตตนหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

สมถวิปสฺสนาย ภาวิตาย นิโรโธ ผลํ, ปริญฺญาตํ ทุกฺขํ, สมุทโย ปหีโน, มคฺโค ภาวิโต ปฏิปกฺเขน.

“เมื่อบุคคลเจริญสมถะและวิปัสสนา[อันเป็นฝ่ายโลกิยะ]แล้ว ความดับ[อกุศล]ย่อมเป็นผล เขาได้กำหนดรู้ทุกข์แล้ว เป็นผู้ละสมุทัย และเป็นผู้อบรมมรรค โดยความเป็นปฏิปักษ์ [แก่คาถาว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) เป็นต้น]”

[ท่านแสดงแนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้ามว่า เมื่อบุคคลเจริญสมถะและวิปัสสนาอันเป็นฝ่ายโลกิยะแล้ว ความดับอกุศลโดยตทังคปหานเป็นต้น (นิโรธ) ย่อมเป็นผล ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ปฏิปกฺเขน (ความเป็นปฏิปักษ์) คือ โดยตรงกันข้ามกับคาถาว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) เป็นต้น หรือโดยตรงกันข้ามกับฝ่ายอกุศลที่แสดงไว้ในวิภัตติหาระข้างต้น]

นิยุตฺโต ปริวตฺตโน หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลปริวัตตนหาระ

๑๐. เววจนหารสัมปาตะ

(การประมวลเววจนหาระ)

[๗๒] ตตฺถ กตโม เววจโน หารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลเววจนหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺสา”ติ จิตฺตํ มโน วิญฺญาณํ มนินฺทฺริยํ มนายตนํ วิชานนา วิชานิตตฺตํ, อิทํ เววจนํ. “สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป อพฺยาปาทสงฺกปฺโป อวิหึสาสงฺกปฺโป, อิทํ เววจนํ. “สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร”ติ สมฺมาทิฏฺฐิ นาม ปญฺญาสตฺถํ ปญฺญาขคฺโค ปญฺญารตนํ ปญฺญาปชฺโชโต ปญฺญาปโตโท ปญฺญาปาสาโท, อิทํ เววจนํ.

“ในคำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) คำว่า จิต มนะ วิญญาณ มนินทรีย์ มนายตนะ วิชานนา (การรู้อารมณ์) วิชานิตัตตะ (กิริยารู้อารมณ์) เหล่านี้เป็นคำไวพจน์[ของจิต]

ในคำว่า สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร (มีความดำริชอบเป็นโคจร) คำว่า เนกขัมมสังกัปปะ อัพยาปาทสังกัปปะ และอวิหิงสาสังกัปปะ นี้ เป็นคำไวพจน์[ของสัมมาสังกัปปะ]

ในคำว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร (มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า) คำว่า ปัญญาเหมือนศาสตรา ปัญญาเหมือนพระขรรค์ ปัญญาดั่งดวงแก้ว ดวงประทีปคือปัญญา ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญาเหมือนปราสาท เหล่านี้เป็นคำไวพจน์[ของปัญญา]”

นิยุตฺโต เววจโน หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลเววจนหาระ

๑๑. ปัญญัตติหารสัมปาตะ

(การประมวลปัญญัตติหาระ)

[๗๓] ตตฺถ กตโม ปญฺญตฺติหารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลปัญญัตติหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺสา”ติ ปทฏฺฐานปญฺญตฺติ สติยา. “สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ ภาวนาปญฺญตฺติ สมถสฺส. “สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร ญตฺวา อุทยพฺพยนฺ”ติ ทสฺสนภูมิยา นิกฺเขปปญฺญตฺติ. “ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขู”ติ สมุทยสฺส อนวเสสปฺปหานปญฺญตฺติ, “สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห”ติ ภาวนาปญฺญตฺติ มคฺคสฺส.

“คำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) เป็นบัญญัติแสดงปทัฏฐานแก่สติ [เพราะจิตที่รักษาไว้ด้วยสติย่อมเป็นเหมือนที่ตั้งของสติ] (ปทัฏฐานบัญญัติ)

คำว่า สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร (มีความดำริชอบเป็นโคจร) เป็นบัญญัติแสดงการเจริญสมถะ (ภาวนาบัญญัติ)

คำว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร, ญตฺวาน อุทยพฺพยํ (มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว) เป็นบัญญัติแสดงการตั้งทัสสนภูมิ [โสดาปัตติมรรค] (ภาวนาบัญญัติ)

คำว่า ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขุ (ครอบงำถีนมิทธะ) เป็นบัญญัติแสดงการละสมุทัยโดยสิ้นเชิง (อนวเสสปหานบัญญัติ)

คำว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห (พึงละทุคติทั้งปวงได้) แสดงการอบรมมรรค (ภาวนา-บัญญัติ)”

นิยุตฺโต ปญฺญตฺติหารสมฺปาโต.

จบ การประมวลปัญญัตติหาระ

๑๒. โอตรณหารสัมปาตะ

(การประมวลโอตรณหาระ)

[๗๔] ตตฺถ กตโม โอตรโณ หารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลโอตรณหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร”ติ สมฺมาทิฏฺฐิยา คหิตาย คหิตานิ ภวนฺติ ปญฺจินฺทฺริยานิ. อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา.

“ในคำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า) เมื่อบุคคลถือเอาสัมมาทิฏฐิแล้ว อินทรีย์ ๕ ก็เป็นอันถือเอาแล้ว ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์”

ตานิเยว อินฺทฺริยานิ วิชฺชา. วิชฺชุปฺปาทา อวิชฺชานิโรโธ. อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ. สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ. เอวํ สพฺพํ. อยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทน โอตรณา.

“อินทรีย์ ๕ เหล่านั้นนั่นแหละเป็นวิชชา อวิชชาดับเพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา สังขารดับเพราะความดับแห่งอวิชชา วิญญาณดับเพราะความดับแห่งสังขาร พึงทราบข้อความทั้งปวงตามนัยนี้ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท”

ตานิเยว ปญฺจินฺทฺริยานิ ตีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตานิ- สีลกฺขนฺเธน สมาธิกฺขนฺเธน ปญฺญากฺขนฺเธน. อยํ ขนฺเธหิ โอตรณา.

“อินทรีย์ ๕ เหล่านั้นนั่นแหละ สงเคราะห์ไว้ด้วยขันธ์ ๓ คือ สีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์”

[สีลขันธ์สงเคราะห์ด้วยศรัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ และสตินทรีย์ เพราะศีล ๓ ประการ คือ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล และปัจจยสันนิสสิตศีล พึงชำระด้วยอินทรีย์ ๓ เหล่านั้น ส่วนสมาธิขันธ์สงเคราะห์ด้วยสมาธินทรีย์ และปัญญาขันธ์สงเคราะห์ด้วยปัญญินทรีย์]

ตานิเยว ปญฺจินฺทฺริยานิ สงฺขารปริยาปนฺนานิ. เย สงฺขารา อนาสวา โน จ ภวงฺคา, เต สงฺขารา ธมฺมธาตุสงฺคหิตา. อยํ ธาตูหิ โอตรณา.

“อินทรีย์ ๕ เหล่านั้นนั่นแหละ นับเข้าในสังขารขันธ์ สังขารขันธ์เหล่าใดไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ สังขารขันธ์เหล่านั้น [อรหัตตผล] สงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุ”

สา ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา. ยํ อายตนํ อนาสวํ โน จ ภวงฺคํ, อยํ อายตเนหิ โอตรณา.

“ธรรมธาตุนั้นนับเข้าในธรรมายตนะ ซึ่งไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ และไม่ใช่องค์แห่งภพ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอายตนะ”

นิยุตฺโต โอตรโณ หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลโอตรณหาระ

๑๓. โสธนหารสัมปาตะ

(การประมวลโสธนหาระ)

[๗๕] ตตฺถ กตโม โสธโน หารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร”ติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลโสธนหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

ยตฺถ อารมฺโภ สุทฺโธ, โส ปญฺโห วิสฺสชฺชิโต ภวติ. ยตฺถ ปน อารมฺโภ น สุทฺโธ, น ตาว โส ปญฺโห วิสฺสชฺชิโต ภวติ.

“ในปัญหาใด มีการชำระเทศนา ปัญหานั้นเป็นอันวิสัชนาแล้ว แต่ในปัญหาใด ไม่มีการชำระเทศนา ปัญหานั้นยังไม่เป็นอันวิสัชนา”

นิยุตฺโต โสธโน หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลโสธนหาระ

๑๔. อธิฏฐานหารสัมปาตะ

(การประมวลอธิฏฐานหาระ)

[๗๖] ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน หารสมฺปาโต.

ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโรติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลอธิฏฐานหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺสาติ เอกตฺตตา. จิตฺตํ มโน วิญฺญาณํ, อยํ เวมตฺตตา. สมฺมาสงฺกปฺปโคจโรติ เอกตฺตตา. เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป อพฺยาปาทสงฺกปฺโป อวิหึสาสงฺกปฺโป อยํ เวมตฺตตา. สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโรติ เอกตฺตตา. สมฺมาทิฏฺฐิ นาม ยํ ทุกฺเข ญาณํ ทุกฺขสมุทเย ญาณํ ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ, มคฺเค ญาณํ เหตุมฺหิ ญาณํ เหตุสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ ญาณํ ปจฺจเย ญาณํ ปจฺจยสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ ญาณํ, ยํ ตตฺถ ตตฺถ ยถาภูตํ ญาณทสฺสนํ อภิสมโย สมฺปฏิเวโธ สจฺจาคมนํ, อยํ เวมตฺตตา. ญตฺวาน อุทยพฺพยนฺติ เอกตฺตตา. อุทเยน อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, เอวํ สพฺพํ สมุทโย ภวติ. วเยน อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ, เอวํ สพฺพํ นิโรโธ โหติ, อยํ เวมตฺตตา. ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขูติ เอกตฺตตา. ถินํ นาม ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมนิยตา. มิทฺธํ นาม ยํ กายสฺส ลีนตฺตํ, อยํ เวมตฺตตา. สพฺพา ทุคฺคติโย ชเหติ เอกตฺตตา. เทวมนุสฺเส วา อุปนิธาย อปายา ทุคฺคติ, นิพฺพานํ วา อุปนิธาย สพฺพา อุปปตฺติโย ทุคฺคติ, อยํ เวมตฺตตา.

“คำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า ‘จิต มนะ วิญญาณ’ เป็นรายละเอียด

คำว่า สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร (มีความดำริชอบเป็นโคจร) เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า ‘เนกขัมมสังกัปปะ อัพยาปาทสังกัปปะ และอวิหิงสาสังกัปปะ’ เป็นรายละเอียด

คำว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร (มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า) เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า

‘ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุเกิดของทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ ความรู้ในทางแห่งความดับทุกข์ ความรู้ในมรรค ความรู้ในเหตุ ความรู้ในธรรมที่เกิดจากเหตุ ความรู้ในปัจจัย ความรู้ในธรรมที่เกิดจากปัจจัย ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เป็นความรู้เห็นตามความเป็นจริงในเรื่องนั้นๆ การตรัสรู้ การแทงตลอด การถึงสัจจะ’ เป็นรายละเอียด

คำว่า ญตฺวาน อุทยพฺพยํ (รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว) เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า ‘ว่าโดยการเกิดขึ้น สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย การเกิดขึ้นย่อมมีตามอนุโลมนัยทั้งปวงของปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้, ว่าโดยความเสื่อมไป อวิชชาดับเพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา ความดับย่อมมีตามปฏิโลมนัยทั้งปวงของปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้’ เป็นรายละเอียด

คำว่า ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขุ (ครอบงำถีนมิทธะ) เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า ‘ถีนะ คือ ความไม่ควร ความไม่เหมาะสมในกิริยาของจิต มิทธะ คือ ความหดหู่ของกองนามขันธ์ ๓’ เป็นรายละเอียด

คำว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห (พึงละทุคติทั้งปวงได้) เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า ‘ทุคติ คืออบายภูมิ โดยเปรียบเทียบกับเทวดาและมนุษย์ หรือเป็นภพทั้งหมดโดยเปรียบเทียบกับพระนิพพาน’ เป็นรายละเอียด”

นิยุตฺโต อธิฏฺฐาโน หารสมฺปาโต.

จบ การประมวลอธิฏฐานหาระ

๑๕. ปริกขารหารสัมปาตะ

(การประมวลปริกขารหาระ)

[๗๗] ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร หารสมฺปาโต.
ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโรติ คาถา.

“ถามว่า : การประมวลปริกขารหาระในเรื่องนั้น คืออะไร
ตอบว่า : คือ คาถาว่า
‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร’ เป็นต้น”

อยํ สมถวิปสฺสนาย ปริกฺขาโร.
“ธรรมทั้งหมดนี้เป็นเหตุของสมถะและวิปัสสนา”

นิยุตฺโต ปริกฺขาโร หารสมฺปาโต.
จบ การประมวลปริกขารหาระ

๑๖. สมาโรปนหารสัมปาตะ

(การประมวลสมาโรปนหาระ)

[๗๘] ตตฺถ กตโม สมาโรปโน หารสมฺปาโต.

“ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร
สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร ญตฺวาน อุทยพฺพยํ
ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขุ สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห”ติ.[๒๓๒]

“ถามว่า : การประมวลสมาโรปนหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ คาถาว่า

‘เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว ครอบงำถีนมิทธะ พึงละทุคติทั้งปวงได้’”

ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺสาติ ติณฺณํ สุจริตานํ ปทฏฺฐานํ. จิตฺเต รกฺขิเต ตํ รกฺขิตํ ภวติ กายกมฺมํ วจีกมฺมํ มโนกมฺมํ. สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโรติ สมฺมาทิฏฺฐิยา ภาวิตาย ภาวิโต ภวติ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เกน การเณน. สมฺมาทิฏฺฐิโต หิ สมฺมาสงฺกปฺโป ปภวติ. สมฺมาสงฺกปฺปโต สมฺมาวาจา ปภวติ. สมฺมาวาจาโต สมฺมากมฺมนฺโต ปภวติ. สมฺมากมฺมนฺตโต สมฺมาอาชีโว ปภวติ. สมฺมาอาชีวโต สมฺมาวายาโม ปภวติ. สมฺมาวายามโต สมฺมาสติ ปภวติ. สมฺมาสติโต สมฺมาสมาธิ ปภวติ. สมฺมาสมาธิโต สมฺมาวิมุตฺติ ปภวติ. สมฺมาวิมุตฺติโต สมฺมาวิมุตฺติญาณทสฺสนํ ปภวติ. อยํ อนุปาทิเสโส ปุคฺคโล อนุปาทิเสสา จ นิพฺพานธาตุ.

“คำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) นี้เป็นปทัฏฐานแก่สุจริต ๓ เมื่อบุคคลรักษาจิตแล้ว กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมเหล่านั้นก็เป็นอันรักษาแล้ว

ในคำว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร (มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า) เมื่อบุคคลอบรมสัมมาทิฏฐิแล้ว อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นอันอบรมแล้ว เพราะสัมมาสังกัปปะเกิดจากสัมมาทิฏฐิ

สัมมาวาจาเกิดจากสัมมาสังกัปปะ สัมมากัมมันตะเกิดจากสัมมาวาจา สัมมาอาชีวะเกิดจากสัมมากัมมันตะ สัมมาวายามะเกิดจากสัมมาอาชีวะ สัมมาสติเกิดจากสัมมาวายามะ สัมมาสมาธิเกิดจากสัมมาสติ สัมมาวิมุตติ [ผลญาณ] เกิดจากสัมมาสมาธิ สัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ [ปัจจเวกขณญาณ] เกิดจากสัมมาวิมุตติ ที่กล่าวมานี้เป็นบุคคลผู้ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ และเป็นนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่”

นิยุตฺโต สมาโรปโน หารสมฺปาโต.
จบ การประมวลสมาโรปนหาระ

เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน-

“โสฬส หารา ปฐมํ ทิสโลจนโต ทิสา วิโลเกตฺวา
สงฺขิปิย องฺกุเสน หิ นเยหิ ตีหิ นิทฺทิเส สุตฺตนฺ”ติ.

“เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

‘หาระ ๑๖ ประการ [พึงประกอบไว้]ก่อน แล้วสอดส่องหัวข้อหลักด้วยทิสาโลจนนัย เมื่อนำไปประกอบด้วยอังกุสนัยแล้วพึงแสดงพระพุทธพจน์ด้วยนัย ๓ [อย่างอื่น]’”

นิยุตฺโต หารสมฺปาโต.
จบ การประมวลหาระ

นยสมุฏฐาน

(เหตุเกิดของนัย)

นยสมุฏฐาน

(เหตุเกิดของนัย)

เหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัย

[๗๙] ตตฺถ กตมํ นยสมุฏฺฐานํ. ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย จ ภว-ตณฺหาย จ. ตตฺถ อวิชฺชา นีวรณํ ตณฺหา สํโยชนํ. อวิชฺชานีวรณา สตฺตา อวิชฺชาสํยุตฺตา อวิชฺชาปกฺเขน วิจรนฺติ, เต วุจฺจนฺติ ทิฏฺฐิจริตาติ. ตณฺหาสํโยชนา สตฺตา ตณฺหาสํยุตฺตา ตณฺหาปกฺเขน วิจรนฺติ, เต วุจฺจนฺติ ตณฺหาจริตาติ. ทิฏฺฐิจริตา อิโต พหิทฺธา ปพฺพชิตา อตฺต-กิลมถานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ. ตณฺหาจริตา อิโต พหิทฺธา ปพฺพชิตา กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุ-โยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ.

“ถามว่า : เหตุเกิดแห่งนัยในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : เบื้องต้นของอวิชชาและภวตัณหา (ความพอใจในภพ) ย่อมไม่ปรากฏในธรรมทั้งสองนั้น เครื่องกั้น[ความดี]คืออวิชชา เครื่องผูก[เหล่าสัตว์]คือตัณหา

ชนทั้งหลายมีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น ถูกผูกไว้ในอวิชชา ย่อมดำเนินไปด้วยอำนาจอวิชชา ชนเหล่านั้นได้ชื่อว่า ทิฏฐิจริต

ชนทั้งหลายมีตัณหาเป็นเครื่องผูก ถูกผูกไว้ในตัณหา ย่อมดำเนินไปด้วยอำนาจตัณหา ชนเหล่านั้นได้ชื่อว่า ตัณหาจริต

ชนผู้มีทิฏฐิจริตบวชภายนอกพระศาสนานี้ มักขวนขวายในอัตตกิลมถานุโยคอยู่ ส่วนชนผู้มีตัณหาจริตบวชภายนอกพระศาสนานี้ มักขวนขวายในกามสุขัลลิกานุโยคอยู่”

[พระมหากัจจายนะได้กล่าวถึงหาระ คือ แนวทางในการอธิบายรูปศัพท์ในพระพุทธพจน์ไว้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะกล่าวถึงนัยที่เป็นหลักการอธิบายสภาวธรรมที่เป็นความหมายในพระพุทธพจน์ โดยระบุถึงสภาวะที่เป็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ที่บุคคลเข้าใจได้ด้วยการประกอบสัจจะ ๔ ด้วยมูลบทมีตัณหาและอวิชชาเป็นต้นที่นำมาแสดงจากสูตรต่างๆ จึงกล่าวข้อความนี้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า

ตตฺถ กตมํ นยสมุฏฺฐานํ (ถามว่า เหตุเกิดแห่งนัยในเรื่องนั้น คืออะไร) ไม่กล่าวว่า ตตฺถ กตโม เทสนา-หาโร (ถามว่า ในบรรดาหาระเหล่านั้น เทสนาหาระคืออะไร)

คำว่า นย แปลตามศัพท์ว่า "หลักการนำไปสู่มรรคญาณ" มีรูปวิเคราะห์ว่า มคฺคญาณํ นยตีติ นโย (นัย คือ หลักการนำไปสู่มรรคญาณ) จำแนกเป็น ๕ ประการ คือ

๑. นันทิยาวัฏฏนัย นัยที่เหมือนการเวียนของดอกกฤษณาที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก โดยเวียนจากธรรมฝ่ายหลักไปสู่ธรรมคล้อยตาม กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพรพุทธพจน์ฝ่ายสังกิเลสด้วยตัณหาและอวิชชา โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธ-พจน์ฝ่ายโวทานด้วยสมถะและวิปัสสนา โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๒. ติปุกขลนัย นัยที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะในฝ่ายสังกิเลส (ฝ่ายเศร้าหมอง) และงามด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะในฝ่ายโวทาน (ฝ่ายหมดจด) กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองด้วยอกุศลมูล ๓ อันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยกุศลมูล ๓ อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๓. สีหวิกกีฬิตนัย นัยที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระภาค เพราะแสดงวิปัลลาสและอินทรีย์ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัลลาสเหล่านั้น กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองด้วยสุภสัญญาเป็นต้น ๔ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการที่ประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยอสุภสัญญาเป็นต้น ๔ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๔. ทิสาโลจนนัย นัยที่สอดส่องกุศลธรรมเป็นต้นโดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก

๕. อังกุสนัย นัยที่เหมือนตาขอซึ่งเกี่ยวธรรมมารวมกันไว้ในนัย ๓ อย่างแรก

สรุปความว่า นัยเป็นการประกอบมูลบท ๑๘ ที่กล่าวมาแล้วในข้อ [๓] โดยเชื่อมโยงกับอริยสัจ ๔ นั่นเอง

คำว่า นยสมุฏฐาน (เหตุเกิดของนัย) คือ การประกอบสัจจะ ๔ ด้วยมูลบท ๑๘ การประกอบสัจจะนี้เป็นเหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัย เป็นต้น

คำว่า ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย จ ภวตณฺหาย จ (เบื้องต้นของอวิชชาและภว-ตัณหาย่อมไม่ปรากฏ) เพราะสังสารวัฏไม่ปรากฏเบื้องต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

อนมตคฺโคยํ ภิกฺขเว สํสาโร. ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ.[๒๓๓]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังสารวัฏนี้ไม่ปรากฏเบื้องต้น ส่วนเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ"

คำว่า อนมตคฺค ตัดบทเป็น น + อมต + อคฺค คำว่า อมต มาจาก น ศัพท์ที่เป็นตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทที่ตนประกอบร่วม + มน (ญาเณ = รู้) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มตํ เอว อมตํ, น อมตํ อนมตํ, อนมตํ อคฺคํ ยสฺสาติ อนมตคฺโค (อนมตัคคะ คือ มีขอบเขตอันบุคคลรู้ไม่ได้แล้ว, ไม่ปรากฏเบื้องต้น)]

ตตฺถ กึ การณํ, ยํ ทิฏฺฐิจริตา อิโต พหิทฺธา ปพฺพชิตา อตฺตกิลมถานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ. ตณฺหาจริตา อิโต พหิทฺธา ปพฺพชิตา กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ. อิโต พหิทฺธา นตฺถิ สจฺจววตฺถานํ, กุโต จตุสจฺจปฺปกาสนา วา สมถวิปสฺสนาโกสลฺลํ วา อุปสมสุขปฺปตฺติ วา. เต อุปสมสุขสฺส อนภิญฺญา วิปรีตเจตา เอวมาหํสุ "นตฺถิ สุเขน สุขํ, ทุกฺเขน นาม สุขํ อธิคนฺตพฺพนฺ"ติ. "โย กาเม ปฏิเสวติ, โส โลกํ วฑฺฒยติ. โย โลกํ วฑฺฒยติ, โส พหุํ ปุญฺญํ ปสวตี"ติ เต เอวํสญฺญี เอวํทิฏฺฐี ทุกฺเขน สุขํ ปตฺถยมานา กาเมสุ ปุญฺญสญฺญี อตฺตกิลมถานุโยคมนุยุตฺตา จ วิหรนฺติ กามสุขลฺลิกานุโยคมนุยุตฺตา จ. เต ตทภิญฺญา สนฺตา โรคเมว วฑฺฒยนฺติ, คณฺฑเมว วฑฺฒยนฺติ, สลฺลเมว วฑฺฒยนฺติ. เต โรคาภิตุนฺนา คณฺฑปฏิปีฬิตา สลฺลานุวิทฺธา นิรยติรจฺฉานโยนิเปตาสุเรสุ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชานิ กโรนฺตา อุคฺฆาตนิคฺฆาตํ ปจฺจนุโภนฺตา โรคคณฺฑสลฺลเภสชฺชํ น วินฺทนฺติ. ตตฺถ อตฺตกิลมถานุโยโค กามสุขลฺลิกานุโยโค จ สํกิเลโส, สมถวิปสฺสนา โวทานํ. อตฺตกิลมถานุโยโค กามสุขลฺลิกานุโยโค จ โรโค, สมถวิปสฺสนา โรคนิคฺฆาตกเภสชฺชํ. อตฺตกิลมถานุโยโค กามสุขลฺลิกานุโยโค จ คณฺโฑ, สมถวิปสฺสนา คณฺฑนิคฺฆาตกเภสชฺชํ. อตฺตกิลมถานุโยโค กามสุขลฺลิกานุโยโค จ สลฺโล, สมถวิปสฺสนา สลฺลุทฺธรณเภสชฺชํ.

"ถามว่า : ในข้อนั้น อะไรเป็นเหตุให้ชนผู้มีทิฏฐิจริตบวชภายนอกพระศาสนานี้แล้วขวนขวายในอัตตกิลมถานุโยคอยู่ และชนผู้มีตัณหาจริตบวชภายนอกพระศาสนานี้แล้วขวนขวายในกามกิลมถานุโยคอยู่

ตอบว่า : การประกาศสัจจะ ๔ ย่อมไม่มีภายนอกพระศาสนานี้ จึงไม่มีความเข้าใจสัจจะ ๔ หรือความเป็นผู้ฉลาดในสมถะและวิปัสสนา หรือการบรรลุศานติสุข

ชนเหล่านั้นไม่รู้แจ้งศานติสุข มีใจวิปริต ย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า 'ไม่มีความสุขที่พึง

บรรลุด้วยความสุข มีแต่ความสุขที่พึงบรรลุด้วยความทุกข์’ ส่วนบุคคลผู้เสพกามย่อมสำคัญว่า ‘เขาทำให้โลก [อัตภาพหรือกิเลส] เจริญ ผู้ที่ทำให้โลกเจริญชื่อว่าได้รับบุญเป็นอันมาก’ พวกเขามีความสำคัญอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ ปรารถนาสุขด้วยทุกข์ ขวนขวายในอัตตกิลมถานุโยคอยู่ หรือสำคัญผิดในกามว่าเป็นบุญ และขวนขวายในกามกิลมถานุโยคอยู่

พวกเขาเข้าใจอย่างนั้น ย่อมยังโรค ฝี และลูกศรให้เจริญอย่างเดียว ชนเหล่านั้นถูกโรคครอบงำแล้ว ถูกฝีเบียดเบียนแล้ว ถูกลูกศรเสียบแทงแล้ว ย่อมผุดบ้างโผล่บ้างในนรก กำเนิดของดิรัจฉาน เปรต และอสุรกาย เสวยภาวะที่สูงบ้างต่ำบ้าง [เกิดในภูมิที่สูงบ้าง ต่ำบ้าง] ย่อมไม่ได้รับยารักษาโรค ฝี และลูกศร

ในเรื่องนั้น อัตตกิลมถานุโยคและกามสุขัลลิกานุโยค เป็นความเศร้าหมอง (สังกิเลส) สมถะและวิปัสสนาเป็นความหมดจด (โวทาน)

อัตตกิลมถานุโยคและกามสุขัลลิกานุโยค เป็นโรค สมถะและวิปัสสนาเป็นยารักษาโรค

อัตตกิลมถานุโยคและกามสุขัลลิกานุโยค เป็นฝี สมถะและวิปัสสนาเป็นยารักษาฝี

อัตตกิลมถานุโยคและกามสุขัลลิกานุโยค เป็นลูกศร สมถะและวิปัสสนาเป็นยาถอนลูกศร”

ตตฺถ สํกิเลโส ทุกฺขํ. ตทภิสงฺโค ตณฺหา ทุกฺขสมุทโย.[๒๓๔] ตณฺหานิโรโธ ทุกฺขนิโรโธ. สมถวิปสฺสนา ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. ทุกฺขํ ปริญฺเญยฺยํ. สมุทโย ปหาตพฺโพ. มคฺโค ภาเวตพฺโพ. นิโรโธ สจฺฉิกาตพฺโพ.

“ในบรรดาสังกิเลสเป็นต้นนั้น รูปนามที่เศร้าหมองเป็นทุกข์ ตัณหาที่ผูกพันในทุกข์นั้นเป็นสมุทัย การดับตัณหาเป็นความดับทุกข์ สมถะและวิปัสสนาเป็นทางแห่งความดับทุกข์ ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔

ทุกข์เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็นธรรมที่ควรละ มรรคเป็นธรรมที่ควรเจริญ นิโรธเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง”

[๘๐] ตตฺถ ทิฏฺฐิจริตา รูปํ อตฺตโต อุปคจฺฉนฺติ. เวทนํ...สญฺญํ...สงฺขาเร...วิญฺญาณํ อตฺตโต อุปคจฺฉนฺติ. ตณฺหาจริตา รูปวนฺตํ อตฺตานํ อุปคจฺฉนฺติ. อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา

อตฺตานํ, เวทนาวนฺตํ...สญฺญาวนฺตํ...สงฺขารวนฺตํ...วิญฺญาณวนฺตํ อตฺตานํ อุปคจฺฉนฺติ, อตฺตนิ วา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณสฺมึ วา อตฺตานํ, อยํ วุจฺจติ วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ.

"ในบรรดาบุคคลทั้งสองนั้น บุคคลผู้มีทิฏฐิจริตย่อมยึดว่ารูปเป็นตน ย่อมยึดว่าเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณเป็นตน ส่วนบุคคลผู้มีตัณหาจริตย่อมยึดว่าตนมีรูป ย่อมยึดว่ารูปอยู่ในตน หรือย่อมยึดว่าตนอยู่ในรูป ย่อมยึดว่าตนมีเวทนา...มีสัญญา...มีสังขาร...มีวิญญาณ ย่อมยึดว่าวิญญาณอยู่ในตน หรือย่อมยึดว่าตนอยู่ในวิญญาณ ความเห็นผิดนี้เรียกว่า สักกายทิฏฐิ มีอารมณ์ ๒๐ [โดยการยึดถือ ๔ อย่างในอุปาทานขันธ์ ๕ คือ ขันธ์ ๕ เป็นตน ตนมีขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ อยู่ในตน และตนอยู่ในขันธ์ ๕]"

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงประเภทแห่งความเป็นไปในสักกายทิฏฐิของบุคคลผู้มีทิฏฐิจริตหรือมีตัณหาจริต

ในบรรดาการยึดมั่น ๔ อย่างในแต่ละขันธ์ บุคคลผู้มีทิฏฐิจริตย่อมยึดว่ารูปเป็นตน เพราะการยึดมั่นด้วยทิฏฐิมีกำลังมาก ส่วนบุคคลผู้มีตัณหาจริตย่อมยึดว่าตนมีรูป เป็นต้น เพราะการยึดมั่นด้วยตัณหามีกำลังมาก

สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดในขันธ์ ๕ ที่มีอยู่จริงว่าเป็นตัวตน บุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี ซึ่งเป็นเพียงสมมุติบัญญัติ ไม่มีจริงโดยสภาวธรรม ตามหลักภาษา คำว่า กาย ใน สกฺกาย แปลว่า หมู่, กอง คำว่า สกฺกายทิฏฺฐิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ความเห็นผิดในหมู่รูปนามที่มีอยู่จริง = สนฺโต กาโย สกฺกาโย, สกฺกาเย ทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

๒. ความเห็นผิดที่ปรากฏในหมู่รูปนาม = กาเย ทิฏฺฐิ กายทิฏฺฐิ, สตี กายทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

ตสฺสา ปฏิปกฺโข โลกุตฺตรา สมฺมาทิฏฺฐิ, อนฺวายิกา สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ, อยํ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เต ตโย ขนฺธา- สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺขนฺโธ ปญฺญากฺขนฺโธ. สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺขนฺโธ จ สมโถ, ปญฺญากฺขนฺโธ วิปสฺสนา. ตตฺถ สกฺกาโย ทุกฺขํ. สกฺกายสมุทโย ทุกฺขสมุทโย. สกฺกายนิโรโธ ทุกฺขนิโรโธ. อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ.

ทุกฺขํ ปริญฺเญยฺยํ. สมุทโย ปหาตพฺโพ. มคฺโค ภาเวตพฺโพ. นิโรโธ สจฺฉิกาตพฺโพ.

“โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ [ปฐมมรรค] เป็นปฏิปักษ์ต่อสักกายทิฏฐิ ๒๐ นั้น สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ย่อมคล้อยตามสัมมาทิฏฐินั้น ทั้งหมดนี้คืออริยมรรคมีองค์ ๘ จำแนกเป็นขันธ์ ๓ คือ ศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ ศีลขันธ์และสมาธิขันธ์เป็นสมถะ ปัญญาขันธ์เป็นวิปัสสนา

ในเรื่องนั้น หมู่รูปนามที่มีอยู่จริงเป็นทุกข์ เหตุเกิดของหมู่รูปนามที่มีอยู่จริงเป็นสมุทัย การดับของหมู่รูปนามที่มีอยู่จริงเป็นความดับทุกข์ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔

ทุกข์เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็นธรรมที่ควรละ มรรคเป็นธรรมที่ควรเจริญ นิโรธเป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง”

ตตฺถ เย รูปํ อตฺตโต อุปคจฺฉนฺติ, เวทนํ...สญฺญํ...สงฺขาเร...วิญฺญาณํ อตฺตโต อุปคจฺฉนฺติ. อิเม วุจฺจนฺติ “อุจฺเฉทวาทิโน”ติ. เย รูปวนฺตํ อตฺตานํ อุปคจฺฉนฺติ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตานํ. เย เวทนาวนฺตํ...เย สญฺญาวนฺตํ...เย สงฺขารวนฺตํ...เย วิญฺญาณวนฺตํ อตฺตานํ อุปคจฺฉนฺติ, อตฺตนิ วา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณสฺมึ วา อตฺตานํ. อิเม วุจฺจนฺติ “สสฺสตวาทิโน”ติ. ตตฺถ อุจฺเฉทสสฺสตวาทา อุโภ อนฺตา. อยํ สํสารปวตฺติ. ตสฺส ปฏิปกฺโข มชฺฌิมา ปฏิปทา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. อยํ สํสารนิวตฺติ. ตตฺถ ปวตฺติ ทุกฺขํ. ตทภิสงฺโค ตณฺหา สมุทโย. ตณฺหานิโรโธ ทุกฺขนิโรโธ. อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. ทุกฺขํ ปริญฺเญยฺยํ. สมุทโย ปหาตพฺโพ. มคฺโค ภาเวตพฺโพ. นิโรโธ สจฺฉิกาตพฺโพ.

“ในบรรดาชนทั้งสองจำพวกนั้น ชนเหล่าใดย่อมยึดว่ารูปเป็นตน ย่อมยึดว่าเวทนา... สัญญา...สังขาร...วิญญาณเป็นตน ชนเหล่านี้เรียกว่า ผู้มีความเห็นว่าโลกขาดสูญ [เพราะยึดมั่นว่าอัตตาย่อมพินาศขาดสูญ สัตว์ไม่เกิดอีกหลังตายแล้ว] ชนเหล่าใดย่อมยึดว่าตนมีรูป ย่อมยึดว่ารูปอยู่ในตน หรือย่อมยึดว่าตนอยู่ในรูป ชนเหล่าใดย่อมยึดว่าตนมีเวทนา... มีสัญญา...มีสังขาร...มีวิญญาณ ย่อมยึดว่าวิญญาณอยู่ในตน หรือย่อมยึดว่าตนอยู่ในวิญญาณ ชนเหล่านี้เรียกว่า ผู้มีความเห็นว่าโลกเที่ยง [เพราะยึดมั่นว่าโลกไม่แปรปรวน คงที่อยู่เสมอ]

ความเห็นว่าโลกขาดสูญหรือเที่ยง เป็นปฏิปทาที่สุดโต่ง ๒ อย่าง ปฏิปทาทั้ง ๒ ที่สุดโต่งนี้เป็นการดำเนินไปแห่งสงสาร อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางสายกลาง เป็นปฏิปักษ์ต่อความเห็นดังกล่าว อริยมรรคนี้เป็นการหยุดยั้งแห่งสงสาร

ในสัจจะ ๔ นั้น การดำเนินไปแห่งสงสารเป็นทุกข์ ตัณหาที่ผูกพันในทุกข์นั้นเป็นสมุทัย การดับตัณหาเป็นความดับทุกข์ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔

ทุกข์เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็นธรรมที่ควรละ นิโรธเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง มรรคเป็นธรรมที่ควรเจริญ”

[คำว่า ตตฺถ เย รูปํ อตฺตโต อุปคจฺฉนฺติ (ในบรรดาชนทั้งสองจำพวกนั้น ชนเหล่าใดย่อมยึดรูปว่าเป็นตน) แสดงปฏิปทาที่สุดโต่งสองอย่างโดยมีสักกายทิฏฐิเป็นประธาน พร้อมด้วยมัชฌิมาปฏิปทา]

ตตฺถ อุจฺเฉทสสฺสตํ สมาสโต วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ. วิตฺถารโต ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ. เตสํ ปฏิปกฺโข เตจตฺตาลีสํ โพธิปกฺขิยา ธมฺมา อฏฺฐ วิโมกฺขา ทส กสิณายตนานิ. ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ โมหชาลํ อนาทิอนิธนปฺปวตฺตํ. เตจตฺตาลีสํ โพธิปกฺขิยา ธมฺมา ญาณวชิรํ โมหชาลปฺปทาลนํ. ตตฺถ โมโห อวิชฺชา. ชาลํ ภวตณฺหา. เตน วุจฺจติ “ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย จ ภวตณฺหาย จา”ติ.

“ในข้อนั้น อุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิจัดเป็นสักกายทิฏฐิอันมีอารมณ์ ๒๐ โดยย่อ [เพราะดำเนินไปโดยนัยว่า อัตตาขาดสูญ และอัตตาเที่ยง เป็นต้น] หรือเป็นสักกายทิฏฐิ ๖๒ โดยพิสดาร ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์[โดยเป็นธรรมกำจัด]ทิฏฐิเหล่านั้น คือ โพธิปักขิยธรรม ๔๓ วิโมกข์ ๘ และกสิณ ๑๐

ทิฏฐิ ๖๒ เป็นโมหะและข่ายตัณหาอันหาเบื้องต้นและที่สุดมิได้ [เพราะเป็นเหตุให้เกิดโมหะและข่ายตัณหา] โพธิปักขิยธรรม ๔๓ เป็นวชิรญาณทำลายโมหะและข่ายตัณหา ในเรื่องนั้น โมหะเป็นอวิชชา ข่ายตัณหาเป็นภวตัณหา สมจริงดังคำกล่าวข้างต้นว่า “เบื้องต้นแห่งอวิชชาและภวตัณหาย่อมไม่ปรากฏ”

[คำว่า อุจฺเฉทสสฺสตํ สมาสโต วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ (อุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิจัดเป็นสักกายทิฏฐิอันมีอารมณ์ ๒๐ โดยย่อ) คือ อุจเฉททิฏฐิ ๕ โดยดำเนินไปในอุปาทานขันธ์ ๕ และสัสสตทิฏฐิ ๑๕ โดยจำแนกอย่างละสามในขันธ์ ๕

ทิฏฐิ ๖๒ ปรากฏในพรหมชาลสูตร คือ

๑. สัสสตวาทะ (ความเห็นว่าโลกเที่ยง) ๔

๒. เอกัจจสัสสตวาทะ (ความเห็นว่าโลกเที่ยงบางส่วน) ๔

๓. อันตานันตวาทะ (ความเห็นว่าโลกมีที่สุดและไม่มีที่สุด) ๔

๔. อมราวิกเขปวาทะ (ความเห็นที่ซัดส่ายไม่เที่ยงตรง) ๔

๕. อธิจจสมุปปันนวาทะ (ความเห็นว่าโลกเกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ) ๒

๖. สัญญีวาทะ (ความเห็นว่าโลกมีสัญญา) ๑๖

๗. อสัญญีวาทะ (ความเห็นว่าโลกไม่มีสัญญา) ๘

๘. เนวสัญญีนาสัญญีวาทะ (ความเห็นว่าโลกมีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หามิได้) ๘

๙. อุจเฉทวาทะ (ความเห็นว่าโลกขาดสูญ) ๗

๑๐. ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ (ความเห็นว่านิพพานมีอยู่ในปัจจุบันชาติเท่านั้น) ๕

คำว่า ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ โมหชาลํ อนาทิอนิธนปฺปวตฺตํ (ทิฏฐิ ๖๒ เป็นโมหะและข่ายตัณหาอันหาเบื้องต้นและที่สุดมิได้) หมายความว่า เมื่อเบื้องต้นไม่ปรากฏ จึงไม่มีเบื้องต้น และเมื่อไม่มีการบรรลุธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อทิฏฐิ จึงไม่มีที่สุด เพราะดำเนินไปเรื่อยอย่างต่อเนื่องไม่มีที่สิ้นสุด

โพธิปักขิยธรรม ๔๓ เป็นปฏิปักข์ต่อทิฏฐิโดยความเป็นวิปัสสนา ส่วนวิโมกข์ ๘ และกสิณ ๑๐ เป็นปฏิปักษ์โดยความเป็นสมถะ

โพธิปักขิยธรรม ๔๓ คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ กับสัญญา ๖ คือ

๑. อนิจจสัญญา	ความสำคัญว่าไม่เที่ยง
๒. ทุกขสัญญา	ความสำคัญว่าทุกข์
๓. อนัตตสัญญา	ความสำคัญว่าไม่ใช่ตัวตน
๔. ปหานสัญญา	ความสำคัญในการละ
๕. วิราคสัญญา	ความสำคัญในการคลายความกำหนัด
๖. นิโรธสัญญา	ความสำคัญในความดับ

วชิรญาณ คือ ญาณที่คมกล้าเหมือนเพชร หมายถึง วิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่บรรลุความแก่กล้าด้วยการเจริญสมาบัติ ๘ ในบางแห่งเรียกว่า มหาวชิรญาณ (วชิรญาณอันยิ่งใหญ่) หมายถึง

ญาณข้างต้นที่เกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้า

ข้อความที่แสดงมาตั้งแต่ต้นนี้เป็นการแสดงฝ่ายสังกิเลสคือตัณหาและอวิชชา โดยเวียนจากธรรมฝ่ายหลักคือตัณหาและอวิชชาไปสู่ธรรมที่คล้อยตาม คือ อัตตกิลมถานุโยค กามสุขัลลิกานุโยค ทิฏฐิ การยึดมั่นด้วยตัณหา สัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ บัดนี้ จะแสดงฝ่ายโวทานว่า ตัณหาละได้ด้วยสมถะ อวิชชาละได้ด้วยวิปัสสนา จึงกล่าวข้อความดังต่อไปนี้]

[๘๑] ตตฺถ ทิฏฺฐิจริโต อสฺมึ สาสเน ปพฺพชิโต สลฺเลขานุสนฺตตวุตฺติ ภวติ สลฺเลเขติพฺพคารโว. ตณฺหาจริโต อสฺมึ สาสเน ปพฺพชิโต สิกฺขานุสนฺตตวุตฺติ ภวติ สิกฺขาย ติพฺพคารโว.ทิฏฺฐิจริโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมนฺโต ธมฺมานุสารี ภวติ. ตณฺหาจริโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมนฺโต สทฺธานุสารี ภวติ. ทิฏฺฐิจริโต สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยาติ. ตณฺหาจริโต ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธา ภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยาติ.

"ในชนทั้งสองประเภทนั้น ผู้ที่มีทิฏฐิจริตบวชในพระศาสนานี้แล้ว มักประพฤติขัดเกลากิเลสอย่างต่อเนื่อง มีความเคารพอย่างแรงกล้าในการขัดเกลากิเลส[ด้วยการสมาทานธุดงค์] ผู้ที่มีตัณหาจริตบวชในพระศาสนานี้แล้วมักประพฤติ[ศีล]สิกขาอย่างต่อเนื่อง มีความเคารพอย่างแรงกล้าใน[ศีล]สิกขา

ผู้ที่มีทิฏฐิจริตเป็นธรรมานุสารี (ผู้หยั่งเห็นสภาวธรรม) ในขณะหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (โสดาปัตติมรรค) [เพราะเขามีปัญญายิ่งเนื่องด้วยความเป็นไปของทิฏฐิคล้ายกับปัญญา] ผู้ที่มีตัณหาจริตเป็นสัทธานุสารี, ผู้คล้อยตามศรัทธา) ในขณะหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม [เพราะเขามีศรัทธายิ่งเนื่องจากมิจฉาธิโมกข์มีได้ด้วยอำนาจของตัณหา]

ผู้ที่มีทิฏฐิจริตย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวกและบรรลุช้าหรือเร็ว ส่วนผู้ที่มีตัณหาจริตย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบากและบรรลุช้าหรือเร็ว"

[มิจฉาธิโมกข์ คือ ความเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่เหมาะสม จัดเป็นศรัทธาปฏิรูป เช่น การนับถือภูเขาหรือต้นไม้ว่าเป็นสรณะ โดยองค์ธรรมคือ อกุศลจิตตุปบาทที่มีโมหะเป็นประธาน

สัมมัตตนิยาม แปลตามศัพท์ว่า "ความแน่นอนในสภาพเที่ยงต่อการบรรลุนิพพาน" คือ โสดาปัตติมรรค มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺมา อตฺตา สมฺมตฺโต, นิยมนํ นิยาโม, สมฺมตฺเต นิยาโม สมฺมตฺตนิยาโม]

ตตฺถ กึ การณํ, ยํ ตณฺหาจริโต ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยาติ. ตสฺส หิ กามา อปริจฺจตฺตา ภวนฺติ. โส กาเมหิ วิเวจิยมาโน ทุกฺเขน ปฏินิสฺสรติ ทนฺธญฺจ ธมฺมํ อาชานาติ. โย ปนายํ ทิฏฺฐิจริโต อยํ อาทิโตเยว กาเมหิ อนตฺถิโก ภวติ. โส ตโต วิเวจิยมาโน ขิปฺปญฺจ ปฏินิสฺสรติ, ขิปฺปญฺจ ธมฺมํ อาชานาติ. ทุกฺขาปิ ปฏิปทา ทุวิธา ทนฺธาภิญฺญา จ ขิปฺปาภิญฺญา จ. สุขาปิ ปฏิปทา ทุวิธา ทนฺธาภิญฺญา จ ขิปฺปาภิญฺญา จ. สตฺตาปิ ทุวิธา มุทินฺทฺริยาปิ ติกฺขินฺทฺริยาปิ. เย มุทินฺทฺริยา, เต ทนฺธญฺจ ปฏินิสฺสรนฺติ ทนฺธญฺจ ธมฺมํ อาชานนฺติ. เย ติกฺขินฺทฺริยา, เต ขิปฺปญฺจ ปฏินิสฺสรนฺติ, ขิปฺปญฺจ ธมฺมํ อาชานนฺติ. อิมา จตสฺโส ปฏิปทา. เย หิ เกจิ นิยฺยึสุ วา นิยฺยนฺติ วา นิยฺยิสฺสนฺติ วา, เต อิมาหิ เอว จตูหิ ปฏิปทาหิ. เอวํ อริยา จตุกฺกมคฺคํ ปญฺญาเปนฺติ อพุธชนเสวิตาย พาลกนฺตาย รตฺตวาสินิยา นนฺทิยา ภวตณฺหาย อวฏฺฐานตฺถํ. อยํ วุจฺจติ นนฺทิยาวฏฺฏสฺส นยสฺส ภูมีติ. เตนาห “ตณฺหญฺจ อวิชฺชมฺปิ จ สมเถนา”ติ.

“ถามว่า : ในข้อนั้น อะไรเป็นเหตุให้ผู้ที่มีตัณหาจริตหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบากและบรรลุช้าหรือเร็ว

ตอบว่า : เพราะเขาสละกามคุณไม่ได้ เมื่อถูกสั่งสอนให้สละกามคุณจึงหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก และรู้แจ้งธรรมได้ช้า [คำนี้ระบุถึงชนผู้มีปัญญาน้อย ส่วนผู้ที่มีปัญญามากย่อมหลุดพ้นเร็ว] ส่วนผู้ที่มีทิฏฐิจริตไม่ติดข้องกามคุณตั้งแต่ต้นทีเดียว เมื่อถูกสั่งสอนให้สลัดออกจึงหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก และรู้แจ้งธรรมได้เร็ว

การปฏิบัติลำบากมี ๒ ประการ คือ การปฏิบัติที่บรรลุช้า และการปฏิบัติที่บรรลุเร็ว

การปฏิบัติสะดวกมี ๒ ประการ คือ การปฏิบัติที่ตรัสรู้ช้า และการปฏิบัติที่ตรัสรู้เร็ว

บุคคลมี ๒ ประเภท คือ ผู้มีอินทรีย์อ่อน และผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ผู้มีอินทรีย์อ่อนย่อมสลัดออกช้าและรู้ธรรมช้า ส่วนผู้มีอินทรีย์แก่กล้าย่อมสลัดออกเร็วและรู้ธรรมได้เร็ว

ทั้งหมดนี้เป็นการปฏิบัติ ๔ ประการ โดยแท้จริงแล้ว ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้หลุดพ้นแล้ว หลุดพ้นอยู่ หรือจักหลุดพ้น ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติ ๔ เหล่านี้

โดยประการดังนี้ พระอริยะทั้งหลายย่อมแสดงมรรคปฏิปทา ๔ ประการ เพื่อตัดภวตัณหาที่ยินดี[ในภพ] อันคนเขลาซ่องเสพ เป็นที่ยินดีของคนเขลา ปรากฏอยู่ในชนผู้

กำหนัด การประกอบสัจจะ ๔ [ด้วยอำนาจตัณหาและอวิชชาในฝ่ายสังกิเลส พร้อมด้วยอำนาจสมถะและวิปัสสนาในฝ่ายโวทาน]นี้ เรียกว่า เหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัย สมจริงดังพระมหา-กัจจายนะกล่าวคำเป็นต้นว่า

'นัยใดย่อมนำตัณหาและอวิชชา[ไปสู่ฝ่ายสังกิเลส] และนำไป[สู่ฝ่ายโวทาน]ด้วยสมถะและวิปัสสนา เมื่อประกอบ[ธรรมเหล่านั้น]เข้ากับอริยสัจแล้ว นัยนี้ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏนัย'"

เหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย

ธรรมหลักในฝ่ายสังกิเลส

[๘๒] เวยฺยากรเณสุ หิ เย กุสลากุสลาติ, เต ทุวิธา อุปปริกฺขิตพฺพา โลกวฏฺฏานุสารี จ โลกวิวฏฺฏานุสารี จ. วฏฺฏํ นาม สํสาโร. วิวฏฺฏํ นิพฺพานํ. กมฺมกิเลสา เหตุ สํสารสฺส. ตตฺถ กมฺมํ เจตนา เจตสิกญฺจ นิทฺทิสิตพฺพํ. ตํ กถํ ทฏฺฐพฺพํ. อุปจเยน สพฺเพปิ กิเลสา จตูหิ วิปลฺลาเสหิ นิทฺทิสิตพฺพา. เต กตฺถ ทฏฺฐพฺพา. ทสวตฺถุเก กิเลสปุญฺเช. กตมานิ ทส วตฺถูนิ. จตฺตาโร อาหารา, จตฺตาโร วิปลฺลาสา, จตฺตาริ อุปาทานานิ, จตฺตาโร โยคา, จตฺตาโร คนฺถา, จตฺตาโร อาสวา, จตฺตาโร โอฆา, จตฺตาโร สลฺลา, จตสฺโส วิญฺญาณฏฺฐิติโย จตฺตาริ อคติคมนานิ.

"ในคัมภีร์เวยยากรณะ (พระพุทธพจน์ที่เป็นร้อยแก้วล้วน ไม่มีคาถา) ธรรมเหล่าใดตรัสว่าเป็นกุศลและอกุศล บัณฑิตพึงใคร่ครวญธรรมเหล่านั้นโดยจำแนกเป็น ๒ ประการ คือ โลกวัฏฏานุสารี (หมุนไปตามโลก) และโลกวิวัฏฏานุสารี (ไม่หมุนไปตามโลก) สงสารชื่อว่า วัฏฏะ นิพพานชื่อว่า วิวัฏฏ์ กรรมและกิเลสเป็นเหตุแห่งสงสาร

ในบรรดากรรมและกิเลสนั้น พึงแสดงว่ากรรมเป็นเจตนา และเป็นเจตสิก

ถามว่า : ข้อนั้นพึงทราบได้อย่างไร

ตอบว่า : กรรมพึงทราบได้ด้วยการสั่งสม [คือ เมื่อมีการสั่งสม จึงชื่อว่า กรรม หมายความว่า เป็นเหตุของวิปากวัฏ]

ส่วนกิเลสทั้งปวงพึงแสดงด้วยวิปัลลาส ๔ [เพราะกิเลสทั้ง ๑๐ เป็นเหตุแห่งวิปัลลาส]

ถามว่า : วิปัลลาสเหล่านั้นพึงทราบในที่ไหน

ตอบว่า : พึงทราบในกองกิเลสอันมีเหตุ มี ๑๐ อย่าง คือ

อาหาร ๔	วิปัลลาส ๔
อุปาทาน ๔	โยคะ ๔
คันถะ ๔	อาสวะ ๔

โอฆะ ๔	สัลละ (ลูกศร) ๔
วิญญาณฐิติ ๔	การถึงอคติ ๔”

ปจเม อาหาเร ปจโม วิปลฺลาโส, ทุติเย อาหาเร ทุติโย วิปลฺลาโส, ตติเย อาหาเร ตติโย วิปลฺลาโส, จตุตฺเถ อาหาเร จตุตฺโถ วิปลฺลาโส. ปจเม วิปลฺลาเส ปจมํ อุปาทานํ. ทุติเย วิปลฺลาเส ทุติยํ อุปาทานํ, ตติเย วิปลฺลาเส ตติยํ อุปาทานํ, จตุตฺเถ วิปลฺลาเส จตุตฺถํ อุปาทานํ. ปจเม อุปาทาเน ปจโม โยโค, ทุติเย อุปาทาเน ทุติโย โยโค, ตติเย อุปาทาเน ตติโย โยโค, จตุตฺเถ อุปาทาเน จตุตฺโถ โยโค. ปจเม โยเค ปจโม คนฺโถ, ทุติเย โยเค ทุติโย คนฺโถ, ตติเย โยเค ตติโย คนฺโถ, จตุตฺเถ โยเค จตุตฺโถ คนฺโถ. ปจเม คนฺเถ ปจโม อาสโว, ทุติเย คนฺเถ ทุติโย อาสโว, ตติเย คนฺเถ ตติโย อาสโว, จตุตฺเถ คนฺเถ จตุตฺโถ อาสโว. ปจเม อาสเว ปจโม โอโฆ, ทุติเย อาสเว ทุติโย โอโฆ, ตติเย อาสเว ตติโย โอโฆ, จตุตฺเถ อาสเว จตุตฺโถ โอโฆ. ปจเม โอเฆ ปจโม สลฺโล, ทุติเย โอเฆ ทุติโย สลฺโล, ตติเย โอเฆ ตติโย สลฺโล, จตุตฺเถ โอเฆ จตุตฺโถ สลฺโล. ปจเม สลฺเล ปจมา วิญฺญาณฏฺฐิติ, ทุติเย สลฺเล ทุติยา วิญฺญาณฏฺฐิติ, ตติเย สลฺเล ตติยา วิญฺญาณฏฺฐิติ, จตุตฺเถ สลฺเล จตุตฺถี วิญฺญาณฏฺฐิติ. ปจมายํ วิญฺญาณฏฺฐิติยํ ปจมํ อคติคมนํ. ทุติยายํ วิญฺญาณฏฺฐิติยํ ทุติยํ อคติคมนํ. ตติยายํ วิญฺญาณฏฺฐิติยํ ตติยํ อคติคมนํ, จตุตฺถิยํ วิญฺญาณฏฺฐิติยํ จตุตฺถํ อคติคมนํ.

“วิปัลลาสที่ ๑ [สุภวิปัลลาส = ความสำคัญผิดว่างาม] มีอารมณ์คืออาหารที่ ๑ [กพฬีการาหาร = อาหารคือคำข้าว]

วิปัลลาสที่ ๒ [นิจจวิปัลลาส = ความสำคัญผิดว่าเที่ยง] มีอารมณ์คืออาหารที่ ๒ [ผัสสาหาร = อาหารคือผัสสะ]

วิปัลลาสที่ ๓ [สุขวิปัลลาส = ความสำคัญผิดว่าสุข] มีอารมณ์คืออาหารที่ ๓ [มโนสัญเจตนาหาร = อาหารคือเจตนา]

วิปัลลาสที่ ๔ [อัตตวิปัลลาส = ความสำคัญผิดว่าเป็นตัวตน] มีอารมณ์คืออาหารที่ ๔ [วิญญาณาหาร = อาหารคือวิญญาณ]

อุปาทานที่ ๑ [กามุปาทาน] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละวิปัลลาสที่ ๑ [สุภวิปัลลาส] ไม่ได้

อุปาทานที่ ๒ [ทิฏฐุปาทาน] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละวิปัลลาสที่ ๒ [นิจจ-วิปัลลาส] ไม่ได้

อุปาทานที่ ๓ [สีลัพพตุปาทาน] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละวิปัลลาสที่ ๓ ไม่ได้ [สุขวิปัลลาส]

อุปาทานที่ ๔ [อัตตวาทุปาทาน] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละวิปัลลาสที่ ๔ [อัตต-วิปัลลาส] ไม่ได้

โยคะที่ ๑ [กามโยคะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอุปาทานที่ ๑ [กามุปาทาน] ไม่ได้

โยคะที่ ๒ [ภวโยคะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอุปาทานที่ ๒ [ทิฏฐุปาทาน] ไม่ได้

โยคะที่ ๓ [ทิฏฐิโยคะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอุปาทานที่ ๓ [สีลัพพตุปาทาน] ไม่ได้

โยคะที่ ๔ [อวิชชาโยคะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอุปาทานที่ ๔ [อัตตวาทุปาทาน] ไม่ได้

คันถะที่ ๑ [อภิชฌากายคันถะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละโยคะที่ ๑ [กามโยคะ] ไม่ได้

คันถะที่ ๒ [พยาปาทกายคันถะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละโยคะที่ ๒ [ภวโยคะ] ไม่ได้

คันถะที่ ๓ [สีลัพพตปรามาสกายคันถะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละโยคะที่ ๓ [ทิฏฐิ-โยคะ] ไม่ได้

คันถะที่ ๔ [อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละโยคะที่ ๔ [อวิชชาโยคะ] ไม่ได้

อาสวะที่ ๑ [กามาสวะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละคันถะที่ ๑ [อภิชฌากายคันถะ] ไม่ได้

อาสวะที่ ๒ [ภวาสวะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละคันถะที่ ๒ [พยาปาทกายคันถะ] ไม่ได้

อาสวะที่ ๓ [ทิฏฐาสวะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละคันถะที่ ๓ [สีลัพพตปรามาส-กายคันถะ] ไม่ได้

อาสวะที่ ๔ [อวิชชาสวะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละคันถะที่ ๔ [อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ] ไม่ได้

โอฆะที่ ๑ [กาโมฆะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอาสวะที่ ๑ [กามาสวะ] ไม่ได้

โอฆะที่ ๒ [ภโวฆะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอาสวะที่ ๒ [ภวาสวะ] ไม่ได้

โอฆะที่ ๓ [ทิฏโฐฆะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอาสวะที่ ๓ [ทิฏฐาสวะ] ไม่ได้

โอฆะที่ ๔ [อวิชโชฆะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอาสวะที่ ๔ [อวิชชาสวะ] ไม่ได้

ลูกศรที่ ๑ [ลูกศรราคะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละโอฆะที่ ๑ [กาโมฆะ] ไม่ได้

ลูกศรที่ ๒ [ลูกศรโทสะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละโอฆะที่ ๒ [ภโวฆะ] ไม่ได้

ลูกศรที่ ๓ [ลูกศรมานะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละโอฆะที่ ๓ [ทิฏโฐฆะ] ไม่ได้

ลูกศรที่ ๔ [ลูกศรโมหะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละโอฆะที่ ๔ [อวิชโชฆะ] ไม่ได้

วิญญาณฐิติ (ที่ตั้งของวิญญาณ) ที่ ๑ [รูปที่พึงเข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละลูกศรที่ ๑ [ลูกศรราคะ] ไม่ได้

วิญญาณฐิติที่ ๒ [เวทนาที่พึงเข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละลูกศรที่ ๒ [ลูกศรโทสะ] ไม่ได้

วิญญาณฐิติที่ ๓ [สัญญาที่พึงเข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละลูกศรที่ ๓ [ลูกศรมานะ] ไม่ได้

วิญญาณฐิติที่ ๔ [สังขารที่พึงเข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละลูกศรที่ ๔ [ลูกศรโมหะ] ไม่ได้

การถึงอคติที่ ๑ [ฉันทาคติ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละวิญญาณฐิติที่ ๑ [รูปเป็นอารมณ์] ไม่ได้

การถึงอคติที่ ๒ [โทสาคติ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละวิญญาณฐิติที่ ๒ [เวทนาเป็นอารมณ์] ไม่ได้

การถึงอคติที่ ๓ [โมหาคติ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละวิญญาณฐิติที่ ๓ [สัญญาเป็นอารมณ์] ไม่ได้

การถึงอคติที่ ๔ [ภยาคติ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละวิญญาณฐิติที่ ๔ [สังขารเป็นอารมณ์] ไม่ได้”

[อกุศลธรรมที่เป็นโลกวัฏฏานุสารี (หมุนไปตามโลก) จัดเป็นสังกิเลสธรรม คือ ธรรมฝ่ายเศร้าหมอง ส่วนกุศลธรรมที่เป็นโลกวิวัฏฏานุสารี (ไม่หมุนไปตามโลก) เป็นโวทานธรรม คือ ธรรมฝ่ายหมดจด

เหตุให้เกิดกิเลส เรียกว่า กิเลสวัตถุ มี ๒ อย่าง คือ

๑. กิเลสที่เกิดก่อนอันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสในภายหลัง

๒. ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดกิเลส คือ อโยนิโสมนสิการ และธรรมที่แวดล้อมด้วยอโยนิโสมนสิการ]

[๘๓] ตตฺถ โย จ กพฬีกาโร อาหาโร ผสฺโส อาหาโร, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. โย จ มโนสญฺเจตนาหาโร โย จ วิญฺญาณาหาโร, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ตตฺถ โย จ “อสุเภ สุภนฺ”ติ วิปลฺลาโส, โย จ “ทุกฺเข สุขนฺ”ติ วิปลฺลาโส, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. โย จ “อนิจฺเจ นิจฺจนฺ”ติ วิปลฺลาโส, โย จ “อนตฺตนิ อตฺตา”ติ วิปลฺลาโส, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ตตฺถ ยญฺจ กามุปาทานํ ยญฺจ ภวุปาทานํ, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ยญฺจ ทิฏฺฐุปาทานํ ยญฺจ อตฺตวาทุปาทานํ, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ตตฺถ โย จ กามโยโค, โย จ ภวโยโค, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. โย จ ทิฏฺฐิโยโค, โย จ อวิชฺชาโยโค, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ตตฺถ โย จ อภิชฺฌากายคนฺโถ, โย จ พฺยาปาโท กายคนฺโถ, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. โย จ ปรามาสกายคนฺโถ, โย จ อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺโถ, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ตตฺถ โย จ กามาสโว, โย จ ภวาสโว, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. โย จ ทิฏฺฐาสโว, โย จ อวิชฺชาสโว, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ตตฺถ โย จ กาโมโฆ, โย จ ภโวโฆ, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. โย จ ทิฏฺโฐโฆ, โย จ อวิชฺโชโฆ, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ตตฺถ โย จ ราคสลฺโล, โย จ โทสสลฺโล, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. โย จ มานสลฺโล, โย จ โมหสลฺโล, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ตตฺถ ยา จ รูปูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, ยา จ เวทนูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ยา จ สญฺญูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, ยา จ สงฺขารูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา. ตตฺถ ยญฺจ ฉนฺทา อคติคมนํ ยญฺจ โทสา อคติคมนํ, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา.

ยญฺจ ภยา อคติคมนํ, ยญฺจ โมหา อคติคมนํ, อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา.

“กพฬีการาหารและผัสสาหาร [คือ ฉันทราคะที่มีอาหารเป็นที่ตั้ง] จัดเป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต [เพราะเป็นเหตุให้เกิดความยินดีพอใจในกองรูปและเวทนา] ส่วนมโนสัญเจตนาหารและวิญญาณาหาร เป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้มีทิฏฐิจริต [เพราะเป็นเหตุให้เกิดทิฏฐิที่สำคัญว่ามีตัวตนและเป็นสภาพเที่ยง]

วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม และวิปัลลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข จัดเป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต [เพราะมีตัณหาเป็นประธาน มีสภาพเป็นตัณหา และเป็นอารมณ์ของตัณหา] ส่วนวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง และวิปัลลาสในสิ่งที่มิใช่ตนว่าเป็นตน เป็นความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต [เพราะมีทิฏฐิเป็นประธาน มีสภาพเป็นทิฏฐิ และเป็นอารมณ์ของทิฏฐิ]

กามุปาทานและภวุปาทาน [สีลัพพตุปาทาน] เป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต [เพราะมีตัณหาเป็นประธาน มีสภาพเป็นตัณหา และเป็นอารมณ์ของตัณหา] ส่วนทิฏฐุปาทานและอัตตวาทุปาทาน เป็นความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต [เพราะมีทิฏฐิเป็นประธาน มีสภาพเป็นทิฏฐิ และเป็นอารมณ์ของทิฏฐิ]

กามโยคะและภวโยคะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต ส่วนทิฏฐิโยคะและอวิชชาโยคะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต

อภิชฌากายคันถะและพยาปาทกายคันถะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต ส่วนปรามาสกายคันถะและอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต

กามาสวะและภวาสวะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต ส่วนทิฏฐาสวะและอวิชชาสวะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต

กาโมฆะและภโวฆะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต ส่วนทิฏโฐฆะและอวิชโชฆะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต

ลูกศรราคะและลูกศรโทสะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต ส่วนลูกศรมานะและลูกศรโมหะ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต

วิญญาณฐิติคือรูปที่พึงเข้าถึง[โดยความเป็นอารมณ์] และวิญญาณฐิติคือเวทนาที่พึงเข้าถึง เป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต ส่วนวิญญาณฐิติคือสัญญาที่พึงเข้าถึงและ

วิญญาณฐิติคือสังขารที่พึงเข้าถึง เป็นความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต

ฉันทาคติและโทสาคติ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต ส่วนภยาคติและโมหาคติ เป็นความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต”

[ข้อความนี้จำแนกกองกิเลส ๑๐ เป็นสองส่วน คือ ตัณหา และอวิชชา หมายความว่า ผู้มีตัณหาจริตมิได้กำหนดรู้กพฬีการาหารและผัสสาหาร จึงมีฉันทราคะกล้าในกองรูปและเวทนา ดังนั้นกพฬีการาหารและผัสสาหารจึงเป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต]

[๘๔] ตตฺถ กพฬีกาเร อาหาเร “อสุเภ สุภนฺ”ติ วิปลฺลาโส. ผสฺเส อาหาเร “ทุกฺเข สุขนฺ”ติ วิปลฺลาโส. วิญฺญาเณ อาหาเร “อนิจฺเจ นิจฺจนฺ”ติ วิปลฺลาโส. มโนสญฺเจตนาย อาหาเร “อนตฺตนิ อตฺตา”ติ วิปลฺลาโส. ปฐเม วิปลฺลาเส ฐิโต กาเม อุปาทิยติ, อิทํ วุจฺจติ กามุปาทานํ. ทุติเย วิปลฺลาเส ฐิโต อนาคตํ ภวํ อุปาทิยติ, อิทํ วุจฺจติ ภวุปาทานํ. ตติเย วิปลฺลาเส ฐิโต สํสาราภินนฺทินึ ทิฏฺฐึ อุปาทิยติ, อิทํ วุจฺจติ ทิฏฺฐุปาทานํ, จตุตฺเถ วิปลฺลาเส ฐิโต อตฺตานํ กปฺปิยํ อุปาทิยติ, อิทํ วุจฺจติ อตฺตวาทุปาทานํ.

“วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม พึงทราบในกพฬีการาหาร [เพราะกพฬีการาหารมีสภาพไม่งามและเป็นเหตุเกิดของอสุภะ]

วิปัลลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข พึงทราบในผัสสาหาร [เพราะผัสสาหารมีสภาพเป็นทุกข์เนื่องจากเป็นสังขารทุกข์ และเป็นเหตุเกิดของทุกข์]

วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง พึงทราบในวิญญาณาหาร [เพราะเหล่าสัตว์มักสำคัญวิญญาณว่าเที่ยง]

วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน พึงทราบในมโนสัญเจตนาหาร [เพราะเหล่าสัตว์มักสำคัญสังขารว่าเป็นตัวตน]

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๑ [สุภวิปัลลาส] ย่อมยึดมั่นกามคุณ การยึดมั่นนี้ชื่อว่ากามุปาทาน

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๒ [นิจจวิปัลลาส] ย่อมยึดมั่นภพที่ยังมาไม่ถึง การยึดมั่นนี้ชื่อว่า ภวุปาทาน [สีลัพพตุปาทาน]

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๓ [สุขวิปัลลาส] ย่อมยึดมั่นทิฏฐิอันเพลิดเพลินในสงสาร การยึดมั่นนี้ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๔ [อัตตวิปัลลาส] ย่อมยึดมั่นตนว่ามีจริงไม่ผิดพลาด การยึดมั่นนี้ชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน”

กามุปาทาเนน กาเมหิ สํยุชฺชติ, อยํ วุจฺจติ กามโยโค. ภวุปาทาเนน ภเวหิ สํยุชฺชติ, อยํ วุจฺจติ ภวโยโค. ทิฏฺฐุปาทาเนน ปาปิกาย ทิฏฺฐิยา สํยุชฺชติ, อยํ วุจฺจติ ทิฏฺฐิโยโค. อตฺต-วาทุปาทาเนน อวิชฺชาย สํยุชฺชติ, อยํ วุจฺจติ อวิชฺชาโยโค.

“ความยินดีในกามอันเป็นกามุปาทานซึ่งผูกสัตว์ไว้กับกามคุณ ชื่อว่า กามโยคะ

ความยินดีในภพอันเป็นภวุปาทานซึ่งผูกสัตว์ไว้กับภพ ชื่อว่า ภวโยคะ

ความเห็นผิดอันเป็นทิฏฐุปาทาน[มีอเหตุกทิฏฐิเป็นต้นและสักกายทิฏฐิเป็นต้น] ซึ่งผูกสัตว์ไว้กับความเห็นอันทราม ชื่อว่า ทิฏฐิโยคะ

ความไม่รู้ซึ่งผูกสัตว์ไว้กับอัตตวาทุปาทาน ชื่อว่า อวิชชาโยคะ”

ปฐเม โยเค ฐิโต อภิชฺฌาย กายํ คนฺถติ, อยํ วุจฺจติ อภิชฺฌา กายคนฺโถ. ทุติเย โยเค ฐิโต พฺยาปาเทน กายํ คนฺถติ, อยํ วุจฺจติ พฺยาปาทกายคนฺโถ. ตติเย โยเค ฐิโต ปรา-มาเสน กายํ คนฺถติ, อยํ วุจฺจติ ปรามาสกายคนฺโถ. จตุตฺเถ โยเค ฐิโต อิทํสจฺจาภินิเวเสน กายํ คนฺถติ, อยํ วุจฺจติ อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺโถ.

“บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๑ [กามโยคะ] ย่อมผูกหมู่นามด้วยความละโมบ [เพราะกามโยคะเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่อภิชฌากายคันถะเป็นต้น] การผูกอย่างนี้ชื่อว่า อภิชฌากาย-คันถะ

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๒ [ภวโยคะ] ย่อมผูกหมู่นามด้วยความพยาบาท [เพราะเหล่าสัตว์ยังจิตให้ประทุษร้ายในอาฆาตวัตถุ เนื่องจากยังละความปรารถนาภพไม่ได้] การผูกอย่างนี้ชื่อว่า พยาปาทกายคันถะ

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๓ [ทิฏฐิโยคะ] ย่อมผูกหมู่นามด้วยการยึดมั่น [เพราะเหล่าสัตว์ยึดมั่นว่าบุคคลย่อมบริสุทธิ์โดยศีลพรตด้วยอำนาจของทิฏฐิ] การผูกอย่างนี้ชื่อว่า [สีลัพพต]ปรามาสกายคันถะ

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๔ [อวิชชาโยคะ] ย่อมผูกหมู่นามด้วยการยึดมั่นว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง [เพราะเหล่าสัตว์ยึดมั่นอย่างนั้นด้วยอำนาจของทิฏฐิและอวิชชา] การผูกอย่างนี้ชื่อว่า อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ”

ตสฺส เอวํคนฺถิตา กิเลสา อาสวนฺติ. กุโต จ วุจฺจติ อาสวนฺตีติ, อนุสยโต วา ปริยุฏฺฐานโต วา. ตตฺถ อภิชฺฌากายคนฺเถน กามาสโว, พฺยาปาทกายคนฺเถน ภวาสโว, ปรามาสกายคนฺเถน ทิฏฺฐาสโว, อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺเถน อวิชฺชาสโว.

“กิเลสอันบุคคลนั้นผูกไว้แล้วอย่างนี้ย่อมไหลไป

ถามว่า : ย่อมไหลไปจากที่ไหน

ตอบว่า : ย่อมไหลไปจากอนุสัย (กิเลสนอนเนื่อง) หรือปริยุฏฐาน (กิเลสที่ฟูขึ้นในจิต) [เพราะกิเลสห้ามความเป็นไปแห่งกุศลแล้วครอบงำจิตอยู่ เมื่อยังไม่ถูกมรรคละได้โดยเด็ดขาดย่อมเป็นเหตุเกิดของอาสวะทั้งหลาย]

ในอาสวะเหล่านั้น กามาสวะย่อมปรากฏด้วยอภิชฌากายคันถะ [เพราะมีสภาพเป็นกามราคะ] ภวาสวะย่อมปรากฏด้วยพยาปาทกายคันถะ [เพราะผู้อาศัยโทมนัสย่อมปรารถนาอารมณ์และภพในอารมณ์บางอย่าง] ทิฏฐาสวะย่อมปรากฏด้วย[สีลัพพต]ปรามาสกายคันถะ [เพราะมีสภาพเป็นสีลัพพตปรามาส] อวิชชาสวะย่อมปรากฏด้วยอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ [เพราะอกุศลทั้งปวงมีอวิชชานำหน้า]”

ตสฺส อิเม จตฺตาโร อาสวา เวปุลฺลํ คตา โอฆา ภวนฺติ. อิติ อาสวเวปุลฺลา โอฆเวปุลฺลํ. ตตฺถ กามาสเวน กาโมโฆ, ภวาสเวน ภโวโฆ, ทิฏฺฐาสเวน ทิฏฺโฐโฆ, อวิชฺชาสเวน อวิชฺโชโฆ.

“อาสวะ ๔ เหล่านี้ของบุคคลนั้นถึงความไพศาลแล้วย่อมได้ชื่อว่า โอฆะ (ห้วงกิเลส) [เพราะอาสวะได้ชื่อว่า โอฆะ เพราะท่วมทับเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏสงสาร]

โดยประการดังนี้ ความไพศาลแห่งโอฆะย่อมมีด้วยความไพศาลแห่งอาสวะ

ในโอฆะเหล่านั้น กาโมฆะย่อมปรากฏด้วยกามาสวะ ภโวฆะย่อมปรากฏด้วยภวาสวะ ทิฏโฐฆะย่อมปรากฏด้วยทิฏฐาสวะ อวิชโชฆะย่อมปรากฏด้วยอวิชชาสวะ”

ตสฺส อิเม จตฺตาโร โอฆา อนุสยสหคตา อชฺฌาสยํ อนุปวิฏฺฐา หทยํ อาหจฺจ ติฏฺฐนฺติ, เตน วุจฺจนฺติ สลฺลาอิติ. ตตฺถ กาโมเฆน ราคสลฺโล, ภโวเฆน โทสสลฺโล, ทิฏฺโฐเฆน มานสลฺโล, อวิชฺโชเฆน โมหสลฺโล.

"อาสวะ ๔ เหล่านี้ของบุคคลนั้นเป็นอนุสัยหยั่งลงสู่จิต ตั้งอยู่กระทบหทัย ดังนั้นจึงเรียกว่า ลูกศร

ในอาสวะเหล่านั้น ลูกศรราคะย่อมปรากฏด้วยกาโมฆะ ลูกศรโทสะย่อมปรากฏด้วยภโวฆะ ลูกศรมานะย่อมปรากฏด้วยทิฏโฐฆะ ลูกศรโมหะย่อมปรากฏด้วยอวิชโชฆะ"

ตสฺส อิเมหิ จตูหิ สลฺเลหิ ปริยาทินฺนํ วิญฺญาณํ จตูสุ ธมฺเมสุ สณฺฐหติ รูเป เวทนาย สญฺญาย สงฺขาเรสุ. ตตฺถ ราคสลฺเลน นนฺทูปเสจเนน วิญฺญาเณน รูปูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, โทสสลฺเลน นนฺทูปเสจเนน วิญฺญาเณน เวทนูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, มานสลฺเลน นนฺทูปเสจเนน วิญฺญาเณน สญฺญูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, โมหสลฺเลน นนฺทูปเสจเนน วิญฺญาเณน สงฺขารูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ.

"วิญญาณของบุคคลนั้นอันลูกศร ๔ เหล่านี้ยึดหน่วงไว้ ย่อมตั้งอยู่ในธรรม ๔ คือ รูป เวทนา สัญญา และสังขาร [อันเป็นอารมณ์โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย]

ในลูกศรเหล่านั้น วิญญาณฐิติคือรูปที่พึงเข้าถึง มีวิญญาณที่ประกอบด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรราคะ วิญญาณฐิติคือเวทนาที่พึงเข้าถึง มีวิญญาณที่ประกอบด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรคือโทสะ วิญญาณฐิติคือสัญญาที่พึงเข้าถึง มีวิญญาณที่ประกอบด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรมานะ วิญญาณฐิติคือสังขารที่พึงเข้าถึง มีวิญญาณที่ประกอบด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรโมหะ"

[คำว่า รูปูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ (วิญญาณฐิติคือรูปที่พึงเข้าถึง) หมายความว่า รูปที่พึงเข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ และเป็นที่ตั้งของวิญญาณนั้น จัดเป็นวิญญาณฐิติประเภทแรก เพราะวิญญาณที่เกิดจากกรรมในปัญจโวการภูมิ ย่อมอาศัยรูปขันธ์เป็นไป

คำว่า ราคสลฺเลน นนฺทูปเสจเนน วิญฺญาเณน (มีวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรราคะ) หมายความว่า รูป เวทนา สัญญา และสังขาร อันเกิดพร้อมกับโลภมูลจิต ย่อมปรุงแต่งอารมณ์โดยความเป็นสหชาตปัจจัยที่เกิดร่วมกับโลภมูลจิต และปรุงแต่งโทสมูลจิตเป็นต้นโดยความเป็น

อุปนิสสยปัจจัย เพราะเป็นเหตุให้เกิดโทสมูลจิตเป็นต้น

บททั้งสอง คือ นนฺทูปเสจเนน วิญฺญาเณน ลงตติยาวิภัตติในอิตถัมภูตลักขณะ คือ เครื่องกำหนดหมายสิ่งที่ถึงสภาวะอย่างนี้ แปลว่า "มี"]

ตสฺส อิมาหิ จตูหิ วิญฺญาณฏฺฐิตีหิ อุปตฺถทฺธํ วิญฺญาณํ จตูหิ ธมฺเมหิ อคตึ คจฺฉติ ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา. ตตฺถ ราเคน ฉนฺทาคตึ คจฺฉติ, โทเสน โทสาคตึ คจฺฉติ, ภเยน ภยาคตึ คจฺฉติ, โมเหน โมหาคตึ คจฺฉติ. อิติ โข ตญฺจ กมฺมํ อิเม จ กิเลสา, เอส เหตุ สํสารสฺส, เอวํ สพฺเพ กิเลสา จตูหิ วิปลฺลาเสหิ นิทฺทิสิตพฺพา.

"วิญญาณของบุคคลนั้นอันวิญญาณฐิติ ๔ เหล่านี้อุปถัมภ์แล้ว ย่อมถึงความลำเอียง ๔ ประการ คือ ลำเอียงเพราะฉันทะ (รัก) เพราะโทสะ (ชัง) เพราะความกลัว และเพราะโมหะ (หลง)

ในความลำเอียง ๔ เหล่านั้น บุคคลย่อมถึงฉันทาคติเพราะราคะ ย่อมถึงโทสาคติเพราะโทสะ ย่อมถึงภยาคติเพราะความกลัว ย่อมถึงโมหาคติเพราะโมหะ

โดยประการดังนี้ กรรม[คือเจตนาเจตสิกที่ในอกุศลจิต ๑๒ โลกิยกุศลจิต] และกิเลส [องค์ธรรม ๑๐] ทั้งหมดนี้เป็นเหตุแห่งสงสาร กิเลสทั้งปวงพึงแสดงด้วยวิปัลลาส ๔ อย่างนี้"

[กรรมคือเจตสิก ได้อธิบายไว้แล้วในข้อ [๓๐]

ต่อไปนี้พระมหากัจจายนะจะแสดงการกำหนดอาหารเป็นต้นโดยความเป็นธรรมหลักในฝ่ายสังกิเลส แม้ท่านจะกล่าวต่อไปว่า อกุศลมูลเป็นต้นเป็นธรรมหลักของติปุกขลนัย และตัณหาเป็นต้นเป็นธรรมหลักของนันทิยาวัฏฏนัย แต่ในที่นี้กล่าวรวมกันไว้โดยไม่แตกต่างกัน]

การกำหนดอาหารเป็นต้นโดยความเป็นธรรมหลักในฝ่ายสังกิเลส

[๘๕] ตตฺถ อิมา จตสฺโส ทิสา กพฬีกาโร อาหาโร "อสุเภ สุภนฺ"ติ วิปลฺลาโส, กามุปาทานํ, กามโยโค, อภิชฺฌากายคนฺโถ, กามาสโว, กาโมโฆ, ราคสลฺโล, รูปูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, ฉนฺทา อคติคมนนฺติ ปฐมา ทิสา.

"ในเรื่องนั้น พึงทราบธรรมหลัก ๔ เหล่านี้ ดังต่อไปนี้

ธรรมหลักที่ ๑ คือ กพฬีการาหาร เป็นวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม เป็นกามุ-ปาทาน กามโยคะ อภิชฌากายคันถะ กามาสวะ กาโมฆะ ลูกศรราคะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือรูปที่พึงเข้าถึง[โดยความเป็นอารมณ์] และการถึงความลำเอียงเพราะฉันทะ"

ผสฺโส อาหาโร, "ทุกฺเข สุขนฺ"ติ วิปลฺลาโส, ภวุปาทานํ, ภวโยโค, พฺยาปาทกายคนฺโถ, ภวาสโว, ภโวโฆ, โทสสลฺโล, เวทนูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, โทสา อคติคมนนฺติ ทุติยา ทิสา.

"ธรรมหลักที่ ๒ คือ ผัสสะ เป็นวิปัลลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข เป็นภวุปาทาน ภวโยคะ พยาปาทกายคันถะ ภวาสวะ ภโวฆะ ลูกศรโทสะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือเวทนาที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะโทสะ"

วิญฺญาณาหาโร "อนิจฺเจ นิจฺจนฺ"ติ วิปลฺลาโส, ทิฏฺฐุปาทานํ, ทิฏฺฐิโยโค ปรามาสกาย-คนฺโถ, ทิฏฺฐาสโว, ทิฏฺโฐโฆ, มานสลฺโล, สญฺญูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, ภยา อคติคมนนฺติ ตติยา ทิสา.

"ธรรมหลักที่ ๓ คือ วิญญาณาหาร เป็นวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง เป็นทิฏฐุ-ปาทาน ทิฏฐิโยคะ [สีลัพพต]ปรามาสกายคันถะ ทิฏฐาสวะ ทิฏโฐฆะ ลูกศรมานะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือสัญญาที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะความกลัว"

มโนสญฺเจตนาหาโร "อนตฺตนิ อตฺตา"ติ วิปลฺลาโส, อตฺตวาทุปาทานํ, อวิชฺชาโยโค, อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺโถ, อวิชฺชาสโว, อวิชฺโชโฆ, โมหสลฺโล, สงฺขารูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, โมหา อคติคมนนฺติ จตุตฺถี ทิสา.

"ธรรมหลักที่ ๔ คือ มโนสัญเจตนาหาร เป็นวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน เป็นอัตตวาทุปาทาน อวิชชาโยคะ อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ อวิชชาสวะ อวิชโชฆะ ลูกศรโมหะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือสังขารที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะโมหะ"

การจำแนกบุคคลผู้มีอุปกิเลส

ตตฺถ โย จ กพฬีกาโร อาหาโร โย จ “อสุเภ สุภนฺ”ติ วิปลฺลาโส, กามุปาทานํ, กามโยโค, อภิชฺฌากายคนฺโถ, กามาสโว, กาโมโฆ, ราคสลฺโล, รูปูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ ฉนฺทา อคติคมนนฺติ, อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ เอโก อตฺโถ. พฺยญฺชนเมว นานํ. อิเม ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา.

“ในธรรมหลักที่ ๑ นั้น กพฬีการาหาร วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม กามุปาทาน กามโยคะ อภิชฌากายคันถะ กามาสวะ กาโมฆะ ลูกศรคือราคะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือรูปที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะฉันทะ ข้อความแห่งพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านี้อย่างเดียวกัน รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน ธรรมเหล่านี้เป็นอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของบุคคลผู้มีราคจริต [เพราะกล่าวถึงตัณหาพร้อมด้วยที่ตั้งด้วยบททั้ง ๑๐ และตัณหาย่อมทำลายบุคคลผู้มีราคจริตโดยพลัน]”

[ในคำว่า อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ เอโก อตฺโถ. พฺยญฺชนเมว นานํ (ข้อความแห่งพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านี้อย่างเดียวกัน รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน) คำว่า ทสนฺนํ สุตฺตานํ (พระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ ที่เป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงพระพุทธพจน์บางส่วน คือ ข้อความของพระพุทธพจน์แต่ละข้อเหมือนกัน ไม่ใช่ต้องรวมพระพุทธพจน์ทั้งสิบข้อจึงจะเหมือนกันเหมือนชื่อว่า อักษร ที่กล่าวถึงวัณณะหนึ่งๆ ไม่ใช่ต้องรวมวัณณะทั้ง ๔๑ ศัพท์จึงชื่อว่า อักษร ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตตฺถ ทสนฺนํ สุตฺตานนฺติ เอกเทเสสุ สมุทายโวหาเรน วุตฺตํ. สมุทาเยสุ หิ ปวตฺตา สมญฺญา อวยเวสุปิ ทิสฺสติ ยถา ปโฏ ทฑฺโฒ, สมุทฺโท ทิฏฺโฐติ จ.[๒๓๕]

“ในเรื่องนั้น คำว่า ทสนฺนํ สุตฺตานํ (พระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐) กล่าวไว้ด้วยการเรียกบางส่วนโดยความเป็นหมู่ จริงอย่างนั้น ชื่อที่เป็นไปในหมู่ย่อมปรากฏแม้ในบางส่วน ดังคำว่า ปโฏ ทฑฺโฒ (ผ้าถูกไฟเผาแล้ว), สมุทฺโท ทิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว)”

คำว่า ปโฏ ทฑฺโฒ (ผ้าถูกไฟเผาแล้ว) หมายถึง ผ้าที่ถูกไฟเผาบางส่วน คำว่า สมุทฺโท ทิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) หมายถึง มหาสมุทรที่บุคคลมองเห็นได้บางส่วน]

ตตฺถ โย จ ผสฺโส อาหาโร โย จ “ทุกฺเข สุขนฺ”ติ วิปลฺลาโส ภวุปาทานํ ภวโยโค, พฺยาปาทกายคนฺโถ, ภวาสโว, ภโวโฆ, โทสสลฺโล, เวทนูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, โทสา อคติ-คมนนฺติ อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ เอโก อตฺโถ. พฺยญฺชนเมว นานํ. อิเม โทสจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา.

“ในธรรมหลักที่ ๒ นั้น ผัสสะ วิปัลลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข ภวุปาทาน ภวโยคะ พยาปาทกายคันถะ ภวาสวะ ภโวฆะ ลูกศรคือโทสะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือเวทนาที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะโทสะ ข้อความแห่งพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านี้อย่างเดียวกัน รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน ธรรมเหล่านี้เป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้มีโทสจริต”

ตตฺถ โย จ วิญฺญาณาหาโร โย จ “อนิจฺเจ นิจฺจนฺ”ติ วิปลฺลาโส, ทิฏฺฐุปาทานํ, ทิฏฺฐิ-โยโค, ปรามาสกายคนฺโถ, ทิฏฺฐาสโว, ทิฏฺโฐโฆ, มานสลฺโล, สญฺญูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, ภยา อคติคมนนฺติ อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ เอโก อตฺโถ. พฺยญฺชนเมว นานํ. อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส มนฺทสฺส อุปกฺกิเลสา.

“ในธรรมหลักที่ ๓ นั้น วิญญาณาหาร วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ทิฏฐุปาทาน ทิฏฐิโยคะ [สีลัพพต]ปรามาสกายคันถะ ทิฏฐาสวะ ทิฏโฐฆะ ลูกศรคือมานะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือสัญญาที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะความกลัว ข้อความแห่งพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านี้อย่างเดียวกัน รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน ธรรมเหล่านี้เป็นอุปกิเลสของผู้มีทิฏฐิ-จริตอย่างอ่อน”

ตตฺถ โย จ มโนสญฺเจนาหาโร โย จ “อนตฺตนิ อตฺตา”ติ วิปลฺลาโส, อตฺตวาทุ-ปาทานํ, อวิชฺชาโยโค, อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺโถ, อวิชฺชาสโว, อวิชฺโชโฆ, โมหสลฺโล, สงฺขารู-ปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ, โมหา อคติคมนนฺติ, อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ เอโก อตฺโถ. พฺยญฺชนเมว นานํ. อิเม ทิฏฺฐิจริตสฺส อุทตฺตสฺส อุปกฺกิเลสา.

“ในธรรมหลักที่ ๔ นั้น มโนสัญเจตนาหาร วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน อัตต-วาทุปาทาน อวิชชาโยคะ อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ อวิชชาสวะ อวิชโชฆะ ลูกศรคือโมหะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือสังขารที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะโมหะ ข้อความแห่งพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านี้อย่างเดียวกัน รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน ธรรมเหล่านี้เป็นอุปกิเลส

ของผู้มีทิฏฐิจริตอย่างแรงกล้า”

ตตฺถ โย จ กพฬีกาโร อาหาโร โย จ ผสฺโส อาหาโร, อิเม อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปริญฺญํ คจฺฉนฺติ, วิญฺญาณาหาโร สุญฺญตาย, มโนสญฺเจตนาหาโร อนิมิตฺเตน. ตตฺถ โย จ “อสุเภ สุภนฺ”ติ วิปลฺลาโส, โย จ “ทุกฺเข สุขนฺ”ติ วิปลฺลาโส, อิเม อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉนฺติ, “อนิจฺเจ นิจฺจนฺ”ติ วิปลฺลาโส อนิมิตฺเตน, “อนตฺตนิ อตฺตา”ติ วิปลฺลาโส สุญฺญตาย. ตตฺถ กามุปาทานญฺจ ภวุปาทานญฺจ อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ คจฺฉนฺติ, ทิฏฺฐุปาทานํ สุญฺญตาย, อตฺตวาทุปาทานํ อนิมิตฺเตน. ตตฺถ กามโยโค จ ภวโยโค จ อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ คจฺฉนฺติ, ทิฏฺฐิโยโค สุญฺญตาย, อวิชฺชาโยโค อนิมิตฺเตน. ตตฺถ อภิชฺฌากายคนฺโถ จ พฺยาปาทกายคนฺโถ จ อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ คจฺฉนฺติ, ปรามาสกายคนฺโถ สุญฺญตาย, อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺโถ อนิมิตฺเตน. ตตฺถ กามาสโว จ ภวาสโว จ อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ คจฺฉนฺติ, ทิฏฺฐาสโว สุญฺญตาย, อวิชฺชาสโว อนิมิตฺเตน. ตตฺถ กาโมโฆ จ ภโวโฆ จ อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ คจฺฉนฺติ, ทิฏฺโฐโฆ สุญฺญตาย, อวิชฺโชโฆ อนิมิตฺเตน. ตตฺถ ราคสลฺโล จ โทสสลฺโล จ อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ คจฺฉนฺติ, มานสลฺโล สุญฺญตาย, โมหสลฺโล อนิมิตฺเตน. ตตฺถ รูปูปคา จ วิญฺญาณฏฺฐิติ เวทนูปคา จ วิญฺญาณฏฺฐิติ อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ คจฺฉนฺติ, สญฺญูปคา สุญฺญตาย, สงฺขารูปคา อนิมิตฺเตน. ตตฺถ ฉนฺทา จ อคติคมนํ โทสา จ อคติคมนํ อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ คจฺฉนฺติ, ภยา อคติคมนํ สุญฺญตาย, โมหา อคติคมนํ อนิมิตฺเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ คจฺฉนฺติ.

“ในอาหาร ๔ เหล่านั้น กพฬีการาหารและผัสสาหาร ย่อมถึงการกำหนดรู้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา [เพราะเนื่องด้วยบุคคลผู้มีทุกขานุปัสสนามาก] วิญญาณาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา [เพราะเนื่องด้วยบุคคลผู้มีอนัตตานุปัสสนามาก] มโนสัญเจตนาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา [เพราะเนื่องด้วยบุคคลผู้มีอนิจจานุปัสสนามาก]

ในวิปัลลาส ๔ เหล่านั้น วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม และวิปัลลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข ย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา วิปัลลาสใน

สิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา วิปัลลาสในสิ่งที่มิใช่ตนว่าเป็นตน ย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่าสุญญตา-นุปัสสนา

ในอุปาทาน ๔ เหล่านั้น กามุปาทานและภวุปาทานย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา ทิฏฐุปาทานย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา อัตตวาทุปาทานย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา

ในโยคะ ๔ เหล่านั้น กามโยคะและภวโยคะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา ทิฏฐิโยคะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา อวิชชาโยคะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา

ในคันถะ ๔ เหล่านั้น อภิชฌากายคันถะและพยาปาทกายคันถะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา [สีลัพพต]ปรามาสกายคันถะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา

ในอาสวะ ๔ เหล่านั้น กามาสวะและภวาสวะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา ทิฏฐาสวะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา อวิชชาสวะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา

ในโอฆะ ๔ เหล่านั้น กาโมฆะและภโวฆะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา ทิฏโฐฆะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา อวิชโชฆะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา

ในลูกศร ๔ เหล่านั้น ลูกศรราคะและลูกศรโทสะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา ลูกศรมานะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตา-นุปัสสนา ลูกศรโมหะย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา

ในวิญญาณฐิติ ๔ เหล่านั้น วิญญาณฐิติคือรูปที่พึงเข้าถึงและเวทนาที่พึงเข้าถึง [โดยความเป็นอารมณ์] ย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา วิญ-ญาณฐิติคือสัญญาที่พึงเข้าถึง[โดยความเป็นอารมณ์] ย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา วิญญาณฐิติคือสังขารที่พึงเข้าถึง[โดยความเป็นอารมณ์] ย่อมถึงการละด้วย

หนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา

ในอคติ ๔ เหล่านั้น ฉันทาคติและโทสาคติย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา ภยาคติย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา โมหาคติย่อมถึงการละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา"

[ต้นฉบับเนตติปกรณ์ (ฉบับมหาจุฬา หน้า ๑๑๕) มีข้อความตามฉบับฉัฏฐสังคีติว่า

ตตฺถ โย จ "อสุเภ สุภนฺ"ติ วิปลฺลาโส, โย จ "ทุกฺเข สุขนฺ"ติ วิปลฺลาโส, อิเม อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉนฺติ, "อนิจฺเจ นิจฺจนฺ"ติ วิปลฺลาโส สุญฺญตาย, "อนตฺตนิ อตฺตา"ติ วิปลฺลาโส อนิมิตฺเตน.

"ในวิปัลลาส ๔ เหล่านั้น วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม และวิปัลลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข ย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา วิปัลลาสในสิ่งที่มิใช่ตนว่าเป็นตนย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา"

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลคิดว่าคำว่า สุญฺญตาย และ อนิมิตฺเตน คงจะสลับที่กัน จึงชำระใหม่แล้วแปลให้ตรงกับสภาวธรรมในเรื่องนี้]

อิติ สพฺเพ โลกวฏฺฏานุสาริโน ธมฺมา. นิยฺยนฺติ เต โลกา ตีหิ วิโมกฺขมุเขหิ.

"โดยประการดังนี้ อาหารเป็นต้นทั้งปวงเป็นสภาพคล้อยตามวัฏฏะคือโลก สภาพเหล่านั้นย่อมหลุดพ้นจากโลกด้วยหนทางสู่วิโมกข์ทั้ง ๓"

[หนทางสู่วิโมกข์มี ๓ ประการ คือ

๑. สุญญตานุปัสสนา	ความหยั่งเห็นว่าเป็นอนัตตา โดยถอนอัตตาภินิเวสคือความยึดมั่นในตัวตน
๒. อนิมิตตานุปัสสนา	ความหยั่งเห็นว่าไม่เที่ยง โดยถอนวิปัลลาสนิมิตคืออารมณ์ที่ทำให้เกิดวิปัลลาส
๓. อัปปณิหิตานุปัสสนา	ความหยั่งเห็นว่าเป็นทุกข์ โดยถอนตัณหาปณิธิคือความปรารถนาด้วยตัณหา

พระมหากัจจายนะแสดงจตุกกะ (กลุ่มธรรม ๔ กลุ่ม) ๑๐ อย่างไว้มีอาหารจตกกะเป็นต้นที่เป็นธรรมหลักในฝ่ายสังกิเลส บัดนี้ กล่าวข้อความต่อไปเพื่อแสดงธรรมที่เป็นธรรมหลักในฝ่ายโวทาน]

ธรรมที่เป็นหลักสำคัญในฝ่ายโวทาน

[๘๖] ตตฺริทํ นิยฺยานํ-

จตสฺโส ปฏิปทา, จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, จตฺตาริ ฌานานิ, จตฺตาโร วิหารา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, จตฺตาโร อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา, จตฺตาริ อธิฏฺฐานานิ, จตสฺโส สมาธิภาวนา, จตฺตาโร สุขภาคิยา ธมฺมา, จตสฺโส อปฺปมาณา.

"การหลุดพ้นในเรื่องนั้น มีดังนี้ คือ

ปฏิปทา ๔ สติปัฏฐาน ๔ ฌาน ๔ วิหาร ๔ สัมมัปปธาน ๔ อัจฉริยอัพภุตธรรม ๔ อธิฏฐาน ๔ สมาธิภาวนา ๔ สุขภาคิยธรรม ๔ และอัปปมัญญา ๔"

[วิหาร (การอยู่) ๔ คือ ทิพพวิหาร (การอยู่ที่เป็นไปในพรหมโลก = โลกิยสมาบัติ ๘ อัน ได้แก่ รูปฌานสมาบัติ ๔ และอรูปฌานสมาบัติ ๔) พรหมวิหาร (การอยู่เหมือนพรหม = ฌานสมาบัติที่มีอัปปมัญญา ๔ เป็นอารมณ์) อริยวิหาร (การอยู่ของพระอริยะ = ผลสมาบัติ) อาเนญชวิหาร (การอยู่ที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว = อรูปฌานสมาบัติ)

อัจฉริยอัพภุตธรรม (ธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยเกิด) ๔ คือ การละมานะ การถอนตัณหา การขจัดอวิชชา และการยังภพให้สงบ

อธิฏฐาน (ความตั้งมั่น) ๔ คือ สัจจาธิฏฐาน (ความตั้งมั่นคือสัจจะ) จาคาธิฏฐาน (ความตั้งมั่นคือจาคะ) ปัญญาธิฏฐาน (ความตั้งมั่นคือปัญญา) อุปสมาธิฏฐาน (ความตั้งมั่นคือการระงับกิเลส)

สมาธิภาวนา (สมาธิที่ควรอบรม) ๔ คือ ฉันทสมาธิภาวนา (สมาธิที่ควรอบรมด้วยฉันทะ) เป็นต้น

สุขภาคิยธรรม (ธรรมที่ก่อให้เกิดสุข) ๔ คือ อินทรีย์สังวร (การสำรวมอินทรีย์) ตบะคือบุญ การเจริญโพชฌงค์ และพระนิพพานอันสละขันธ์ทั้งปวง]

ปฐมา ปฏิปทา ปฐมํ สติปฏฺฐานํ, ทุติยา ปฏิปทา ทุติยํ สติปฏฺฐานํ, ตติยา ปฏิปทา ตติยํ สติปฏฺฐานํ, จตุตฺถี ปฏิปทา จตุตฺถํ สติปฏฺฐานํ. ปฐมํ สติปฏฺฐานํ ปฐมํ ฌานํ, ทุติยํ

สติปฏฺฐานํ ทุติยํ ฌานํ, ตติยํ สติปฏฺฐานํ ตติยํ ฌานํ, จตุตฺถํ สติปฏฺฐานํ จตุตฺถํ ฌานํ. ปฐมํ ฌานํ ปฐโม วิหาโร, ทุติยํ ฌานํ ทุติโย วิหาโร, ตติยํ ฌานํ ตติโย วิหาโร, จตุตฺถํ ฌานํ จตุตฺโถ วิหาโร. ปฐโม วิหาโร ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ, ทุติโย วิหาโร ทุติยํ สมฺมปฺปธานํ, ตติโย วิหาโร ตติยํ สมฺมปฺปธานํ, จตุตฺโถ วิหาโร จตุตฺถํ สมฺมปฺปธานํ. ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ ปฐโม อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม, ทุติยํ ทุติโย, ตติยํ ตติโย, จตุตฺถํ สมฺมปฺปธานํ จตุตฺโถ อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม. ปฐโม อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม ปฐมํ อธิฏฺฐานํ, ทุติโย อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม ทุติยํ อธิฏฺฐานํ, ตติโย อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม ตติยํ อธิฏฺฐานํ, จตุตฺโถ อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม จตุตฺถํ อธิฏฺฐานํ. ปฐมํ อธิฏฺฐานํ ปฐมา สมาธิภาวนา, ทุติยํ อธิฏฺฐานํ ทุติยา สมาธิภาวนา, ตติยํ อธิฏฺฐานํ ตติยา สมาธิภาวนา, จตุตฺถํ อธิฏฺฐานํ จตุตฺถี สมาธิภาวนา. ปฐมา สมาธิภาวนา ปฐโม สุขภาคิโย ธมฺโม, ทุติยา สมาธิภาวนา ทุติโย สุขภาคิโย ธมฺโม, ตติยา สมาธิภาวนา ตติโย สุขภาคิโย ธมฺโม, จตุตฺถี สมาธิภาวนา จตุตฺโถ สุขภาคิโย ธมฺโม. ปฐโม สุขภาคิโย ธมฺโม ปฐมํ อปฺปมาณํ, ทุติโย สุขภาคิโย ธมฺโม ทุติยํ อปฺปมาณํ, ตติโย สุขภาคิโย ธมฺโม ตติยํ อปฺปมาณํ, จตุตฺโถ สุขภาคิโย ธมฺโม จตุตฺถํ อปฺปมาณํ.

“ปฏิปทาข้อที่ ๑ [การปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า] เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๑ ปฏิปทาข้อที่ ๒ [การปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว] เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๒ ปฏิปทาข้อที่ ๓ [การปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า] เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๓ ปฏิปทาข้อที่ ๔ [การปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว] เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๔

สติปัฏฐานข้อที่ ๑ เป็นฌานที่ ๑ สติปัฏฐานข้อที่ ๒ เป็นฌานที่ ๒ สติปัฏฐานข้อที่ ๓ เป็นฌานที่ ๓ สติปัฏฐานข้อที่ ๔ เป็นฌานที่ ๔

ฌานที่ ๑ เป็นวิหารธรรมที่ ๑ ฌานที่ ๒ เป็นวิหารธรรมที่ ๒ ฌานที่ ๓ เป็นวิหารธรรมที่ ๓ ฌานที่ ๔ เป็นวิหารธรรมที่ ๔

วิหารธรรมที่ ๑ เป็นสัมมัปปธานที่ ๑ วิหารธรรมที่ ๒ เป็นสัมมัปปธานที่ ๒ วิหารธรรมที่ ๓ เป็นสัมมัปปธานที่ ๓ วิหารธรรมที่ ๔ เป็นสัมมัปปธานที่ ๔

สัมมัปปธานที่ ๑ เป็นอัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๑ สัมมัปปธานที่ ๒ เป็นอัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๒ สัมมัปปธานที่ ๓ เป็นอัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๓ สัมมัปปธานที่ ๔ เป็นอัจฉริย-

อัพภุตธรรมที่ ๔

อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๑ เป็นอธิฏฐานที่ ๑ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๒ เป็นอธิฏฐานที่ ๒ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๓ เป็นอธิฏฐานที่ ๓ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๔ เป็นอธิฏฐานที่ ๔

อธิฏฐานที่ ๑ เป็นสมาธิภาวนาที่ ๑ อธิฏฐานที่ ๒ เป็นสมาธิภาวนาที่ ๒ อธิฏฐานที่ ๓ เป็นสมาธิภาวนาที่ ๓ อธิฏฐานที่ ๔ เป็นสมาธิภาวนาที่ ๔

สมาธิภาวนาที่ ๑ เป็นสุขภาคิยธรรมที่ ๑ สมาธิภาวนาที่ ๒ เป็นสุขภาคิยธรรมที่ ๒ สมาธิภาวนาที่ ๓ เป็นสุขภาคิยธรรมที่ ๓ สมาธิภาวนาที่ ๔ เป็นสุขภาคิยธรรมที่ ๔

สุขภาคิยธรรมที่ ๑ เป็นอัปปมัญญาที่ ๑ สุขภาคิยธรรมที่ ๒ เป็นอัปปมัญญาที่ ๒ สุขภาคิยธรรมที่ ๓ เป็นอัปปมัญญาที่ ๓ สุขภาคิยธรรมที่ ๔ เป็นอัปปมัญญาที่ ๔”

[ข้อความนี้แสดงความไม่ต่างกันของปฏิปทาและสติปัฏฐาน เป็นต้น กล่าวคือ แม้ธรรมเหล่านั้นจะไม่ต่างกัน พระมหากัจจายนะก็กล่าวไว้แยกกันเพื่อแสดงความเป็นปฏิปักษ์แก่กองกิเลสอันมีเหตุ ๑๐ ดังคำที่ท่านจะกล่าวต่อไปว่า จตฺตาโร อาหารา เตสํ ปฏิปกฺโข จตสฺโส ปฏิปทา (อาหาร ๔ มีอยู่ ปฏิปทา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออาหารเหล่านั้น) ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง แม้ข้อกำหนดว่า สติปัฏฐานข้อนี้ย่อมสำเร็จด้วยปฏิปทานี้เท่านั้น ย่อมไม่มี แต่ท่านกล่าวว่า ปฐมา ปฏิปทา ปฐมํ สติปฏฺฐานํ (ปฏิปทาข้อที่ ๑ เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๑) โดยความเกิดขึ้นได้ว่า ปฏิปทาข้อที่ ๑ เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๑ เป็นต้น]

ปฐมา ปฏิปทา ภาวิตา พหุลีกตา ปฐมํ สติปฏฺฐานํ ปริปูเรติ, ทุติยา ปฏิปทา ภาวิตา พหุลีกตา ทุติยํ สติปฏฺฐานํ ปริปูเรติ, ตติยา ปฏิปทา ภาวิตา พหุลีกตา ตติยํ สติ-ปฏฺฐานํ ปริปูเรติ, จตุตฺถี ปฏิปทา ภาวิตา พหุลีกตา จตุตฺถํ สติปฏฺฐานํ ปริปูเรติ. ปฐโม สติปฏฺฐาโน ภาวิโต พหุลีกโต กามปฺปฏิปกฺขํ ปฐมํ ฌานํ ปริปูเรติ, ทุติโย สติปฏฺฐาโน ภาวิโต พหุลีกโต ทุติยํ ฌานํ ปริปูเรติ, ตติโย สติปฏฺฐาโน ภาวิโต พหุลีกโต ตติยํ ฌานํ ปริปูเรติ, จตุตฺโถ สติปฏฺฐาโน ภาวิโต พหุลีกโต จตุตฺถํ ฌานํ ปริปูเรติ. ปฐมํ ฌานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ ปฐมํ วิหารํ ปริปูเรติ, ทุติยํ ฌานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ ทุติยํ วิหารํ ปริปูเรติ, ตติยํ ฌานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ ตติยํ วิหารํ ปริปูเรติ, จตุตฺถํ ฌานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ จตุตฺถํ วิหารํ ปริปูเรติ. ปฐโม วิหาโร ภาวิโต พหุลีกโต อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อนุปฺปาทํ ปริปูเรติ, ทุติโย วิหาโร

ภาวิโต พหุลีกโต อุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานํ ปริปูเรติ, ตติโย วิหาโร ภาวิโต พหุลีกโต อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อุปฺปาทํ ปริปูเรติ, จตุตฺโถ วิหาโร ภาวิโต พหุลีกโต อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ฐิตึ อสมฺโมสํ ภิยฺโยภาวํ ปริปูเรติ. ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ มานปฺปหานํ ปริปูเรติ, ทุติยํ สมฺมปฺปธานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ อาลยสมุคฺฆาตํ ปริปูเรติ, ตติยํ สมฺมปฺปธานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ อวิชฺชาปหานํ ปริปูเรติ, จตุตฺถํ สมฺมปฺปธานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ ภวูปสมํ ปริปูเรติ. มานปฺปหานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ สจฺจาธิฏฺฐานํ ปริปูเรติ, อาลยสมุคฺฆาโต ภาวิโต พหุลีกโต จาคาธิฏฺฐานํ ปริปูเรติ, อวิชฺชาปหานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ ปญฺญาธิฏฺฐานํ ปริปูเรติ, ภวูปสโม ภาวิโต พหุลีกโต อุปสมาธิฏฺฐานํ ปริปูเรติ. สจฺจาธิฏฺฐานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ ฉนฺทสมาธึ ปริปูเรติ, จาคาธิฏฺฐานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ วีริยสมาธึ ปริปูเรติ, ปญฺญาธิฏฺฐานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ จิตฺตสมาธึ ปริปูเรติ, อุปสมาธิฏฺฐานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ วีมํสาสมาธึ ปริปูเรติ. ฉนฺทสมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต อินฺทฺริยสํวรํ ปริปูเรติ, วีริยสมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต ตปํ ปริปูเรติ, จิตฺตสมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต พุทฺธึ ปริปูเรติ, วีมํสาสมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺคํ ปริปูเรติ. อินฺทฺริยสํวโร ภาวิโต พหุลีกโต เมตฺตํ ปริปูเรติ, ตโป ภาวิโต พหุลีกโต กรุณํ ปริปูเรติ, พุทฺธิ ภาวิตา พหุลีกตา มุทิตํ ปริปูเรติ, สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ภาวิโต พหุลีกโต อุเปกฺขํ ปริปูเรติ.

"ปฏิปทาที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐานที่ ๑ ให้บริบูรณ์ ปฏิปทาที่ ๒ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐานที่ ๒ ให้บริบูรณ์ ปฏิปทาที่ ๓ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐานที่ ๓ ให้บริบูรณ์ ปฏิปทาที่ ๔ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐานที่ ๔ ให้บริบูรณ์

สติปัฏฐานที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังฌานที่ ๑ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะให้บริบูรณ์ [เพราะกายานุปัสสนาเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อกามราคะ] สติปัฏฐานที่ ๒ [ที่เป็นไปด้วยการเสวยปีติเป็นต้น] อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังฌานที่ ๒ [ที่ประกอบกับปีติ] ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐานที่ ๓ [ที่เป็นไปด้วยความปราโมทย์แห่งจิต] อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังฌานที่ ๓ [อันมีความสุขที่ถึงความอุกฤษฏ์] ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐานที่ ๔ [ที่มีความวางเฉยในสังขาร] อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังฌาน

ที่ ๔ ให้บริบูรณ์ [เพราะมีความหมดจดแห่งสติอันเกิดจากอุเบกขา]

ฌานที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิหารธรรมที่ ๑ ให้บริบูรณ์ [เพราะปฐมฌานเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่รูปฌานสมาบัติ] ฌานที่ ๒ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิหารธรรมที่ ๒ ให้บริบูรณ์ [เพราะทุติยฌานเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่พรหมวิหาร ด้วยความไกลจากพยาบาทวิตกเป็นต้น] ฌานที่ ๓ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิหารธรรมที่ ๓ ให้บริบูรณ์ [เพราะตติยฌานอันเป็นที่ตั้งของวิปัสสนาเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่อริยวิหาร] ฌานที่ ๔ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิหารธรรมที่ ๔ ให้บริบูรณ์ [เพราะจตุตถฌานที่ถึงความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวเพราะความหมดจดแห่งสติอันเกิดจากอุเบกขาเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่อาเนญชวิหาร]

วิหารธรรมที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังอกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น วิหารธรรมที่ ๒ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมละอกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้ว วิหารธรรมที่ ๓ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นบริบูรณ์ วิหารธรรมที่ ๔ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่ไม่หลงลืม และเจริญบริบูรณ์

สัมมัปปธานที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังการละมานะให้บริบูรณ์ สัมมัปปธานที่ ๒ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังการถอนตัณหาให้บริบูรณ์ สัมมัปปธานที่ ๓ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังการขจัดอวิชชาให้บริบูรณ์ สัมมัปปธานที่ ๔ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังความสงบแห่งภพให้บริบูรณ์

การละมานะอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังความตั้งมั่นคือสัจจะให้บริบูรณ์ การถอนตัณหาอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังความตั้งมั่นคือจาคะให้บริบูรณ์ การขจัดอวิชชาอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังความตั้งมั่นคือปัญญาให้บริบูรณ์ ความสงบแห่งภพอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังความตั้งมั่นคือการระงับ[กิเลส]ให้บริบูรณ์

ความตั้งมั่นคือสัจจะอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังฉันทสมาธิให้บริบูรณ์ ความตั้งมั่นคือจาคะอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิริยสมาธิให้บริบูรณ์ ความตั้งมั่นคือปัญญาอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังจิตตสมาธิให้บริบูรณ์ ความตั้งมั่น

คือการระงับกิเลสอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิมังสาสมาธิให้บริบูรณ์

ฉันทสมาธิอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังอินทรีย์สังวรให้บริบูรณ์ วิริยสมาธิอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังตบะ[คือบุญ]ให้บริบูรณ์ จิตตสมาธิอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาให้บริบูรณ์ วิมังสาสมาธิอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังการสละขันธ์ทั้งปวงให้บริบูรณ์

อินทรีย์สังวรอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังเมตตาให้บริบูรณ์ ตบะอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังกรุณาให้บริบูรณ์ ปัญญาอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังมุทิตาให้บริบูรณ์ การสละขันธ์ทั้งปวงอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังอุเบกขาให้บริบูรณ์”

[เมื่อบุคคลเจริญอริยมรรคแล้ว โพธิปักขิยธรรมทั้งหมดมีสติปัฏฐานเป็นต้นย่อมเป็นอันเขาเจริญแล้ว ฉันใด ปฏิปทาที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อยังสติปัฏฐานที่ ๑ อันดำเนินไปโดยเนื่องด้วยปฏิปทาที่ ๑ ให้บริบูรณ์ ฉันนั้น ดังนี้เป็นต้น]

การกำหนดปฏิปทาเป็นต้นโดยความเป็นธรรมหลักในฝ่ายโวทาน

[๘๗] ตตฺถ อิมา จตสฺโส ทิสา- ปฐมา ปฏิปทา ปฐโม สติปฏฺฐาโน ปฐมํ ฌานํ ปฐโม วิหาโร ปฐโม สมฺมปฺปธาโน ปฐโม อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม สจฺจาธิฏฺฐานํ ฉนฺทสมาธิ อินฺทฺริยสํวโร เมตฺตา อิติ ปฐมา ทิสา.

“ธรรมหลัก ๔ ในเรื่องนั้น มีดังนี้ คือ

ธรรมหลักที่ ๑ คือ ปฏิปทาที่ ๑ สติปัฏฐานที่ ๑ ฌานที่ ๑ วิหารธรรมที่ ๑ สัมมัปปธานที่ ๑ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๑ ความตั้งมั่นคือสัจจะ ฉันทสมาธิ อินทรีย์สังวร และเมตตา”

ทุติยา ปฏิปทา ทุติโย สติปฏฺฐาโน ทุติยํ ฌานํ ทุติโย วิหาโร ทุติโย สมฺมปฺปธาโน ทุติโย อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม จาคาธิฏฺฐานํ วีริยสมาธิ ตโป กรุณา อิติ ทุติยา ทิสา.

“ธรรมหลักที่ ๒ คือ ปฏิปทาที่ ๒ สติปัฏฐานที่ ๒ ฌานที่ ๒ วิหารธรรมที่ ๒ สัมมัปปธานที่ ๒ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๒ ความตั้งมั่นคือจาคะ วิริยสมาธิ ตบะ และกรุณา”

ตติยา ปฏิปทา ตติโย สติปฏฺฐาโน ตติยํ ฌานํ ตติโย วิหาโร ตติโย สมฺมปฺปธาโน ตติโย อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม ปญฺญาธิฏฺฐานํ จิตฺตสมาธิ พุทฺธิ มุทิตา อิติ ตติยา ทิสา.

"ธรรมหลักที่ ๓ คือ ปฏิปทาที่ ๓ สติปัฏฐานที่ ๓ ฌานที่ ๓ วิหารธรรมที่ ๓ สัมมัปปธานที่ ๓ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๓ ความตั้งมั่นคือปัญญา จิตตสมาธิ ปัญญา และมุทิตา"

จตุตฺถี ปฏิปทา จตุตฺโถ สติปฏฺฐาโน จตุตฺถํ ฌานํ จตุตฺโถ วิหาโร จตุตฺโถ สมฺมปฺปธาโน จตุตฺโถ อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม อุปสมาธิฏฺฐานํ วีมํสาสมาธิ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค อุเปกฺขา อิติ จตุตฺถี ทิสา.

"ธรรมหลักที่ ๔ คือ ปฏิปทาที่ ๔ สติปัฏฐานที่ ๔ ฌานที่ ๔ วิหารธรรมที่ ๔ สัมมัปปธานที่ ๔ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๔ ความตั้งมั่นคือการระงับกิเลส วิมังสาสมาธิ การสละขันธ์ทั้งปวง และอุเบกขา"

การจำแนกโวทานในปฏิปทาจตุกกะเป็นต้นตามบุคคล

ตตฺถ ปจมา ปฏิปทา ปจโม สติปฏฺฐาโน ปจมํ ฌานํ ปจโม วิหาโร ปจโม สมฺมปฺปธาโน ปจโม อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม สจฺจาธิฏฺฐานํ ฉนฺทสมาธิ อินฺทฺริยสํวโร, เมตฺตา อิติ อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ เอโก อตฺโถ. พฺยญฺชนเมว นานํ. อิทํ ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส เภสชฺชํ.

"ในธรรมหลักที่ ๑ นั้น ปฏิปทาที่ ๑ สติปัฏฐานที่ ๑ ฌานที่ ๑ วิหารธรรมที่ ๑ สัมมัปปธานที่ ๑ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๑ ความตั้งมั่นคือสัจจะ ฉันทสมาธิ อินทรีย์สังวร และเมตตา ข้อความแห่งพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านี้อย่างเดียวกัน รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน ธรรมนี้เป็นเภสัชแก่บุคคลผู้มีราคจริต"

ทุติยา ปฏิปทา ทุติโย สติปฏฺฐาโน ทุติยํ ฌานํ ทุติโย วิหาโร ทุติโย สมฺมปฺปธาโน ทุติโย อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม จาคาธิฏฺฐานํ วีริยสมาธิ ตโป กรุณา อิติ อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ เอโก อตฺโถ, พฺยญฺชนเมว นานํ. อิทํ โทสจริตสฺส ปุคฺคลสฺส เภสชฺชํ.

"ปฏิปทาที่ ๒ สติปัฏฐานที่ ๒ ฌานที่ ๒ วิหารธรรมที่ ๒ สัมมัปปธานที่ ๒ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๒ ความตั้งมั่นคือจาคะ วิริยสมาธิ ตบะ และกรุณา ข้อความแห่ง

พระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านี้อย่างเดียวกัน รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน ธรรมนี้เป็นเภสัชแก่บุคคลผู้มีโทสจริต”

ตติยา ปฏิปทา ตติโย สติปฏฺฐาโน ตติยํ ฌานํ ตติโย วิหาโร ตติโย สมฺมปฺปธาโน ตติโย อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม ปญฺญาธิฏฺฐานํ จิตฺตสมาธิ พุทฺธิ มุทิตา อิติ อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ เอโก อตฺโถ, พฺยญฺชนเมว นานํ. อิทํ ทิฏฺฐิจริตสฺส มนฺทสฺส เภสชฺชํ.

“ปฏิปทาที่ ๓ สติปัฏฐานที่ ๓ ฌานที่ ๓ วิหารธรรมที่ ๓ สัมมัปปธานที่ ๓ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๓ ความตั้งมั่นคือปัญญา จิตตสมาธิ ปัญญา และมุทิตา ข้อความแห่งพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านี้อย่างเดียวกัน รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน ธรรมนี้เป็นเภสัชแก่ผู้มีทิฏฐิจริตอย่างอ่อน”

จตุตฺถี ปฏิปทา จตุตฺโถ สติปฏฺฐาโน จตุตฺถํ ฌานํ จตุตฺโถ วิหาโร จตุตฺโถ สมฺมปฺปธาโน จตุตฺโถ อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม อุปสมาธิฏฺฐานํ วีมํสาสมาธิ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค อุเปกฺขา อิติ อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ เอโก อตฺโถ, พฺยญฺชนเมว นานํ. อิทํ ทิฏฺฐิจริตสฺส อุทตฺตสฺส เภสชฺชํ.

“ปฏิปทาที่ ๔ สติปัฏฐานที่ ๔ ฌานที่ ๔ วิหารธรรมที่ ๔ สัมมัปปธานที่ ๔ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๔ ความตั้งมั่นคือการระงับกิเลส วิมังสาสมาธิ การสละขันธ์ทั้งปวง และอุเบกขา ข้อความแห่งพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านี้อย่างเดียวกัน รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน ธรรมนี้เป็นเภสัชแก่ผู้มีทิฏฐิจริตอย่างแรงกล้า”

ตตฺถ ทุกฺขา จ ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา ทุกฺขา จ ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ, สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

“ในปฏิปทา ๔ นั้น ปฏิปทาลำบาก บรรลุช้า และปฏิปทาลำบาก บรรลุเร็ว เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ ปฏิปทาสะดวก บรรลุช้า เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ปฏิปทาสะดวก บรรลุเร็ว เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ”

ตตฺถ กาเย กายานุปสฺสิตา สติปฏฺฐานญฺจ เวทนาสุ เวทนานุปสฺสิตา สติปฏฺฐานญฺจ อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสิตา สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ. ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสิตา อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

"ในสติปัฏฐาน ๔ นั้น การตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป และการตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนา เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ การตามรู้ในจิตว่าเป็นจิต เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ การตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรม เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ"

[ต้นฉบับเนตติปกรณ์ (ฉบับมหาจุฬา หน้า ๑๑๙) มีข้อความตามฉบับฉัฏฐสังคีติว่า

ตตฺถ กาเย กายานุปสฺสิตา สติปฏฺฐานญฺจ เวทนาสุ เวทนานุปสฺสิตา สติปฏฺฐานญฺจ อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสิตา อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ. ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสิตา สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ.

"ในสติปัฏฐาน ๔ นั้น การตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป และการตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนา เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ การตามรู้ในจิตว่าเป็นจิต เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ การตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรม เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ"

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลคิดว่าคำว่า สุญฺญตํ และ อนิมิตฺตํ คงจะสลับที่กัน จึงชำระใหม่แล้วแปลให้ตรงกับสภาวธรรมในเรื่องนี้ เพราะจิตตานุปัสสนาทำหน้าที่ละนิจจสัญญา คือ ความสำคัญว่าเที่ยง ส่วนธรรมานุปัสสนาทำหน้าที่ละอัตตสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตน]

ตตฺถ ปฐมญฺจ ฌานํ ทุติยญฺจ ฌานํ อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, ตติยํ ฌานํ สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ, จตุตฺถํ ฌานํ อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

"ในฌาน ๔ นั้น ปฐมฌานและทุติยฌาน เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ ตติยฌานเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ จตุตถฌานเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ"

ตตฺถ ปฐโม จ วิหาโร ทุติโย จ วิหาโร อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, ตติโย วิหาโร สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ, จตุตฺโถ วิหาโร อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

"ในวิหารธรรม ๔ นั้น วิหารธรรมที่ ๑ และวิหารธรรมที่ ๒ เป็นทางแห่งความ

หลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ วิหารธรรมที่ ๓ เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ วิหารธรรมที่ ๔ เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ”

ตตฺถ ปฐมญฺจ สมฺมปฺปธานํ ทุติยญฺจ สมฺมปฺปธานํ อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, ตติยํ สมฺมปฺปธานํ สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ, จตุตฺถํ สมฺมปฺปธานํ อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

“ในสัมมัปปธาน ๔ นั้น สัมมัปปธานที่ ๑ และสัมมัปปธานที่ ๒ เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ สัมมัปปธานที่ ๓ เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ สัมมัปปธานที่ ๔ เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ”

ตตฺถ มานปฺปหานญฺจ อาลยสมุคฺฆาโต จ อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, อวิชฺชาปหานํ สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ, ภวูปสโม อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

“ในอัจฉริยอัพภุตธรรม ๔ นั้น การละมานะและการถอนตัณหา เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ การขจัดอวิชชาเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ความสงบแห่งภพเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ”

ตตฺถ สจฺจาธิฏฺฐานญฺจ จาคาธิฏฺฐานญฺจ อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, ปญฺญาธิฏฺฐานํ สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ, อุปสมาธิฏฺฐานํ อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

“ในอธิฏฐาน ๔ นั้นความตั้งมั่นคือสัจจะและความตั้งมั่นคือจาคะ เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ ความตั้งมั่นคือปัญญาเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ความตั้งมั่นคือการระงับกิเลสเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ”

ตตฺถ ฉนฺทสมาธิ จ วีริยสมาธิ จ อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, จิตฺตสมาธิ สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ, วีมํสาสมาธิ อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

“ในสมาธิ ๔ นั้น ฉันทสมาธิและวิริยสมาธิเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ จิตตสมาธิเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ วิมังสาสมาธิเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ”

ตตฺถ อินฺทฺริยสํวโร จ ตโป จ อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, พุทฺธิ สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ, สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

“ในสุขภาคิยธรรม ๔ นั้น อินทรีย์สังวรและตบะเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ ปัญญาเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ การสละขันธ์ทั้งปวงเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ”

ตตฺถ เมตฺตา จ กรุณา จ อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ, มุทิตา สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ อุเปกฺขา อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ.

“ในอัปปมัญญา ๔ นั้น เมตตาและกรุณาเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัป-ปณิหิตะ มุทิตาเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ อุเบกขาเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ”

เตสํ วิกฺกีฬิตํ.

“[การยังปฏิปทาเป็นต้นให้ถึงพร้อมด้วยการล่วงเหตุเกิดของกิเลสอันมีอาหารเป็นต้นนี้] เป็นการย่างกรายของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกผู้เปรียบดั่งราชสีห์เหล่านั้น”

[พระมหากัจจายนะเปรียบพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกว่าเหมือนราชสีห์เพราะท่านเหล่านั้นประกอบด้วยคุณวิเศษมีความไม่สะดุ้ง กำลัง และความบากบั่น เป็นต้น]

ความเป็นปฏิปักษ์ต่ออาหารเป็นต้นด้วยปฏิปทาเป็นต้น

จตฺตาโร อาหารา เตสํ ปฏิปกฺโข จตสฺโส ปฏิปทา. จตฺตาโร วิปลฺลาสา เตสํ ปฏิ-ปกฺโข จตฺตาโร สติปฏฺฐานา. จตฺตาริ อุปาทานานิ เตสํ ปฏิปกฺโข จตฺตาริ ฌานานิ. จตฺตาโร โยคา เตสํ ปฏิปกฺโข จตฺตาโร วิหารา. จตฺตาโร คนฺถา เตสํ ปฏิปกฺโข จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา. จตฺตาโร อาสวา เตสํ ปฏิปกฺโข จตฺตาโร อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา. จตฺตาโร โอฆา เตสํ ปฏิปกฺโข จตฺตาริ อธิฏฺฐานานิ. จตฺตาโร สลฺลา เตสํ ปฏิปกฺโข จตสฺโส สมาธิภาวนา. จตสฺโส วิญฺญาณฏฺฐิติโย ตาสํ ปฏิปกฺโข จตฺตาโร สุขภาคิยา ธมฺมา. จตฺตาริ อคติคมนานิ เตสํ ปฏิปกฺโข จตสฺโส อปฺปมาณา.

“อาหาร ๔ มีอยู่ ปฏิปทา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออาหารเหล่านั้น

วิปัลลาส ๔ มีอยู่ สติปัฏฐาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัลลาสเหล่านั้น
อุปาทาน ๔ มีอยู่ ฌาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออุปาทานเหล่านั้น
โยคะ ๔ มีอยู่ วิหารธรรม ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อโยคะเหล่านั้น
คันถะ ๔ มีอยู่ สัมมัปปธาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อคันถะเหล่านั้น
อาสวะ ๔ มีอยู่ อัจฉริยอัพภุตธรรม ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออาสวะเหล่านั้น
โอฆะ ๔ มีอยู่ อธิฏฐาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อโอฆะเหล่านั้น
ลูกศร ๔ มีอยู่ สมาธิภาวนา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อลูกศรเหล่านั้น
วิญญาณฐิติ ๔ มีอยู่ สุขภาคิยธรรมเป็นปฏิปักษ์ต่อวิญญาณฐิติเหล่านั้น
การถึงอคติ ๔ มีอยู่ อัปปมัญญา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อการถึงอคติเหล่านั้น”

สีหา พุทฺธา ปจฺเจกพุทฺธา สาวกา จ หตราคโทสโมหา, เตสํ วิกฺกีฬิตํ ภาวนา สจฺฉิกิริยา พฺยนฺตีกิริยา จ. วิกฺกีฬิตํ อินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ วิกฺกีฬิตํ วิปริยาสานธิฏฺฐานญฺจ. อินฺทฺริยานิ สทฺธมฺมโคจโร วิปริยาสา กิเลสโคจโร. อยํ วุจฺจติ สีหวิกฺกีฬิตสฺส จ นยสฺส ทิสาโลจนสฺส จ นยสฺส ภูมีติ. เตนาห “โย เนติ วิปลฺลาเสหิ สํกิเลเส”ติ, “เวยฺยากรเณสุ หิ เย กุสลากุสลา”ติ จ.

“พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก เป็นผู้ขจัดราคะ โทสะ และโมหะแล้ว ชื่อว่า ผู้เปรียบดั่งราชสีห์ การย่างกรายของท่านเหล่านั้น คือ การเจริญ[โพธิปักขิยธรรม] การกระทำ[ผลและพระนิพพาน]ให้แจ้ง และการกระทำให้หมดสิ้นไป[แห่งกองกิเลส] การย่างกรายเป็นการดำเนินไปแห่งอินทรีย์[อันมีศรัทธาเป็นต้น] และการไม่ดำเนินไปแห่งวิปัลลาส อินทรีย์เป็นเหตุแห่งพระสัทธรรม วิปัลลาสเป็นเหตุแห่งกิเลส การนำออกแสดงด้วยการประกาศความเศร้าหมองและความหมดจดของบุคคล ๔ คือผู้มีตัณหาจริตเป็นต้นนี้เป็นเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย (นัยที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์) และทิสาโลจนนัย (นัยที่ตรวจดูธรรมโดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก) สมจริงดังพระมหากัจจายนะกล่าวคำเป็นต้นว่า

‘นัยใดย่อมนำกิเลสไปด้วยวิปัลลาส’

‘ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลอันพระศาสดาตรัสไว้ในคำตอบของพระพุทธพจน์นั้นๆ’”

[ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นการแสดงสีหวิกกีฬิตนัย คือ นัยที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์ อันหมายถึงพระผู้มีพระภาค เพราะแสดงวิปัลลาสและอินทรีย์ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัลลาสเหล่านั้น การย่างกรายในที่นี้เปรียบเหมือนคุณธรรมของพระศาสดา ๓ ประการ คือ

๑. การเจริญโพธิปักขิยธรรม

๒. การกระทำผลและพระนิพพานให้แจ้ง

๓. การกระทำให้หมดสิ้นไปแห่งกองกิเลส

นอกจากนั้น ข้อความข้างต้นยังแสดงทิสาโลจนนัย คือ นัยที่ตรวจดูกุศลธรรมเป็นต้นโดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก เพราะกล่าวถึงธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นหลัก

ต่อไปนี้ พระมหากัจจายนะจะกล่าวถึงเหตุเกิดของติปุกขลนัย โดยเนื่องด้วยบุคคล ๓ มีอุคฆฏิตัญญู เป็นต้น ดังนั้น จึงจำแนกบุคคล ๔ ตามปฏิปทาว่าเป็นเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัยดังที่กล่าวมาแล้ว บัดนี้ ได้กล่าวถึงเหตุเกิดของติปุกขลนัยเพื่อแสดงบุคคล ๓ เพราะติปุกขลนัยเป็นนัยที่พ่วงกับสีหวิกกีฬิตนัย]

เหตุเกิดของติปุกขลนัย

[๘๘] ตตฺถ เย ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา, เย สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา. เตสํ จตุนฺนํ ปุคฺคลานํ อยํ สํกิเลโส- จตฺตาโร อาหารา, จตฺตาโร วิปลฺลาสา, จตฺตาริ อุปาทานานิ, จตฺตาโร โยคา, จตฺตาโร คนฺถา, จตฺตาโร อาสวา, จตฺตาโร โอฆา, จตฺตาโร สลฺลา, จตสฺโส วิญฺญาณฏฺฐิติโย, จตฺตาริ อคติคมนานีติ. เตสํ จตุนฺนํ ปุคฺคลานํ อิทํ โวทานํ- จตสฺโส ปฏิปทา, จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, จตฺตาริ ฌานานิ, จตฺตาโร วิหารา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, จตฺตาโร อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา, จตฺตาริ อธิฏฺฐานานิ, จตสฺโส สมาธิภาวนา, จตฺตาโร สุขภาคิยา ธมฺมา, จตสฺโส อปฺปมาณา อิติ.

“ในบุคคล ๔ เหล่านั้น บุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า และผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว [โดยเนื่องด้วยปฏิปทาสองอย่างแรก] พร้อมทั้งบุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า และผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว [โดยเนื่องด้วยปฏิปทาสองอย่างหลัง] บุคคลทั้ง ๔ เหล่านั้นมีสังกิเลส คือ อาหาร ๔ วิปัลลาส ๔ อุปาทาน ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อาสวะ ๔ โอฆะ ๔ ลูกศร ๔ วิญญาณฐิติ ๔ การถึงอคติ ๔

บุคคลทั้ง ๔ เหล่านั้น มีโวทาน คือ ปฏิปทา ๔ สติปัฏฐาน ๔ ฌาน ๔ วิหารธรรม ๔ สัมมัปปธาน ๔ อัจฉริยอัพภุตธรรม ๔ อธิฏฐาน ๔ สมาธิภาวนา ๔ สุขภาคิยธรรม ๔ อัปปมัญญา ๔”

ตตฺถ เย ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ อิเม เทฺว ปุคฺคลา. เย สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา. ตตฺถ โย สุขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย นิยฺยาติ, อยํ อุคฺฆฏิตญฺญู. โย สาธารณาย, อยํ วิปญฺจิตญฺญู. โย ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย นิยฺยาติ, อยํ เนยฺโย.

“ในบุคคล ๔ เหล่านั้น บุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า และผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว พร้อมทั้งบุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้น

ด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า และผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว ในบุคคลเหล่านั้น บุคคลใดย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก รู้เร็ว บุคคลนี้ชื่อว่า อุคฆฏิตัญญู บุคคลใดย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติผสม[กับการปฏิบัติที่ ๑ และที่ ๔ คือ การปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว หรือการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า] บุคคลนี้ชื่อว่า วิปจิตัญญู บุคคลใดย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า บุคคลนี้ชื่อว่า เนยยะ”

[ข้อความนี้กล่าวไว้เพื่อแสดงบุคคล ๓ มีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นจากบุคคล ๔ ที่กล่าวไว้แล้ว]

ตตฺถ ภควา อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส ปุคฺคลสฺส สมถํ อุปทิสติ, เนยฺยสฺส วิปสฺสนํ, สมถ-วิปสฺสนํ วิปญฺจิตญฺญุสฺส. ตตฺถ ภควา อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส ปุคฺคลสฺส มุทุกํ ธมฺมเทสนํ อุปทิสติ, ติกฺขํ เนยฺยสฺส, มุทุติกฺขํ วิปญฺจิตญฺญุสฺส. ตตฺถ ภควา อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส ปุคฺคลสฺส สํขิตฺเตน ธมฺมํ เทสยติ, สํขิตฺตวิตฺถาเรน วิปญฺจิตญฺญุสฺส, วิตฺถาเรน เนยฺยสฺส. ตตฺถ ภควา อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส ปุคฺคลสฺส นิสฺสรณํ อุปทิสติ, วิปญฺจิตญฺญุสฺส อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ อุปทิสติ, เนยฺยสฺส อสฺสาทญฺจ อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ อุปทิสติ. ตตฺถ ภควา อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส อธิปญฺญาสิกฺขํ ปญฺญาปยติ, อธิจิตฺตํ วิปญฺจิตญฺญุสฺส, อธิสีลํ เนยฺยสฺส.

“ในบุคคล ๓ เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมถะแก่อุคฆฏิตัญญูชน ทรงแสดงวิปัสสนาแก่เนยยชน ทรงแสดงสมถะและวิปัสสนาแก่วิปจิตัญญูชน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาน้อยแก่อุคฆฏิตัญญูชน ทรงแสดงพระธรรมเทศนามากแก่เนยยชน ทรงแสดงพระธรรมเทศนาไม่มากไม่น้อยแก่วิปจิตัญญูชน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโดยสังเขปแก่อุคฆฏิตัญญูชน ทรงแสดงพระธรรมโดยสังเขปและพิสดารแก่วิปจิตัญญูชน ทรงแสดงธรรมโดยพิสดารแก่เนยยชน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิสสรณะแก่อุคฆฏิตัญญูชน ทรงแสดงโทษและนิสสรณะแก่วิปจิตัญญูชน ทรงแสดงอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะแก่เนยยชน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอธิปัญญาสิกขาแก่อุคฆฏิตัญญูชน ทรงแสดงอธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขาแก่วิปจิตัญญูชน ทรงแสดงอธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขาแก่เนยยชน”

[ข้อความนี้แสดงการจำแนกบุคคลด้วยการจำแนกเทศนา

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อธิจิตฺตํ และ อธิสีลํ มาจาก อธิจิตฺตํ จ และ อธิสีลํ จ ลบ จ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่รวบรวมข้อความซึ่งท่านมิได้กล่าวไว้โดยตรง จึงเพิ่มข้อความที่ จ ศัพท์รวบรวมไว้ในคำแปล การลบ จ ศัพท์ในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่เรียกว่า ลุตตนิทฑิฏฐะ คือการแสดงข้อความด้วยศัพท์ที่ถูกลบไป]

ตตฺถ เย ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา. เย สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ. อิเม เทฺว ปุคฺคลา. อิติ โข จตฺตาริ หุตฺวา ตีณิ ภวนฺติ อุคฺฆฏิตญฺญู วิปญฺจิตญฺญู เนยฺโยติ.

"ในบุคคล ๔ เหล่านั้น บุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า และผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว พร้อมทั้งบุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า และผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว บุคคลทั้ง ๔ พวกนี้จัดเป็นบุคคล ๓ คือ อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู และเนยยะ [ตามที่กล่าวไว้ในประโยคข้างต้นของประโยคนี้]"

เตสํ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ อยํ สํกิเลโส- ตีณิ อกุสลมูลานิ โลโภ อกุสลมูลํ โทโส อกุสล-มูลํ โมโห อกุสลมูลํ. ตีณิ ทุจฺจริตานิ กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ. ตโย อกุสลวิตกฺกา กามวิตกฺโก พฺยาปาทวิตกฺโก วิหึสาวิตกฺโก. ติสฺโส อกุสลสญฺญา กามสญฺญา พฺยาปาทสญฺญา วิหึสาสญฺญา. ติสฺโส วิปรีตสญฺญา นิจฺจสญฺญา สุขสญฺญา อตฺตสญฺญา. ติสฺโส เวทนา สุขา เวทนา ทุกฺขา เวทนา อทุกฺขมสุขา เวทนา. ติสฺโส ทุกฺขตา ทุกฺขทุกฺขตา สงฺขารทุกฺขตา วิปริณามทุกฺขตา. ตโย อคฺคี ราคคฺคิ โทสคฺคิ โมหคฺคิ. ตโย สลฺลา ราคสลฺโล โทสสลฺโล โมห-สลฺโล. ติสฺโส ชฏา ราคชฏา โทสชฏา โมหชฏา. ติสฺโส อกุสลูปปริกฺขา อกุสลํ กายกมฺมํ อกุสลํ วจีกมฺมํ อกุสลํ มโนกมฺมํ. ติสฺโส วิปตฺติโย สีลวิปตฺติ ทิฏฺฐิวิปตฺติ อาจารวิปตฺตีติ. เตสํ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ อิทํ โวทานํ- ตีณิ กุสลมูลานิ อโลโภ กุสลมูลํ อโทโส กุสลมูลํ อโมโห กุสลมูลํ. ตีณิ สุจริตานิ กายสุจริตํ วจีสุจริตํ มโนสุจริตํ. ตโย กุสลวิตกฺกา เนกฺขมฺมวิตกฺโก อพฺยาปาทวิตกฺโก อวิหึสาวิตกฺโก. ตโย สมาธี สวิตกฺโก สวิจาโร สมาธิ อวิตกฺโก สวิจารมตฺโต สมาธิ อวิตกฺโก อวิจาโร สมาธิ. ติสฺโส กุสลสญฺญา เนกฺขมฺมสญฺญา อพฺยาปาทสญฺญา อวิหึสาสญฺญา. ติสฺโส อวิปรีตสญฺญา อนิจฺจสญฺญา ทุกฺขสญฺญา อนตฺตสญฺญา. ติสฺโส กุสลูปปริกฺขา กุสลํ กายกมฺมํ

กุสลํ วจีกมฺมํ กุสลํ มโนกมฺมํ. ตีณิ โสเจยฺยานิ กายโสเจยฺยํ วจีโสเจยฺยํ มโนโสเจยฺยํ. ติสฺโส สมฺปตฺติโย สีลสมฺปตฺติ สมาธิสมฺปตฺติ ปญฺญาสมฺปตฺติ. ติสฺโส สิกฺขา อธิสีลสิกฺขา อธิจิตฺตสิกฺขา อธิปญฺญาสิกฺขา. ตโย ขนฺธา สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺขนฺโธ ปญฺญากฺขนฺโธ. ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ สุญฺญตํ อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตนฺติ.

"บุคคล ๓ จำพวกเหล่านั้น มีสังกิเลสดังนี้ คือ

- อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ
- ทุจริต ๓ คือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต
- อกุศลวิตก ๓ คือ กามวิตก พยาปาทวิตก และวิหิงสาวิตก
- อกุศลสัญญา ๓ คือ กามสัญญา พยาปาทสัญญา และวิหิงสาสัญญา
- วิปริตสัญญา ๓ คือ นิจจสัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญา
- เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา
- ความทุกข์ ๓ คือ ทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้ = ทุกขเวทนาทางกายและใจ) วิปริณาม-ทุกข์ (ทุกข์โดยความแปรปรวน = สุขเวทนา) และสังขารทุกข์ (ทุกข์ประจำสังขาร = อุเบกขา-เวทนาและสังขารที่มีในภูมิ ๓)
- ไฟ ๓ คือ ไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟโมหะ
- ลูกศร ๓ คือ ลูกศรราคะ ลูกศรโทสะ และลูกศรโมหะ
- ชัฎ ๓ คือ ชัฎราคะ ชัฎโทสะ ชัฎโมหะ
- อุปกรณ์ของอกุศล ๓ คือ อกุศลกายกรรม อกุศลวจีกรรม และอกุศลมโนกรรม
- วิบัติ ๓ คือ ศีลวิบัติ (วิบัติแห่งศีล) ทิฏฐิวิบัติ (วิบัติแห่งทิฏฐิ) และอาจารวิบัติ (วิบัติแห่งความประพฤติ)

บุคคล ๓ จำพวกเหล่านั้น มีโวทานดังนี้ คือ

- กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ
- สุจริต ๓ คือ กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต
- กุศลวิตก ๓ คือ เนกขัมมวิตก อัพยาปาทวิตก และอวิหิงสาวิตก
- สมาธิ ๓ คือ สมาธิที่มีวิตกและวิจาร สมาธิที่ไม่มีวิตกแต่มีวิจาร และสมาธิที่ไม่มีวิตกและวิจาร

- กุศลสัญญา ๓ คือ เนกขัมมสัญญา อัพยาปาทสัญญา และอวิหิงสาสัญญา
- สัญญาไม่วิปริต ๓ คือ อนิจจสัญญา ทุกขสัญญา และอนัตตสัญญา
- อุปกรณ์ของกุศล ๓ คือ กุศลกายกรรม กุศลวจีกรรม และกุศลมโนกรรม
- ความหมดจด ๓ คือ ความหมดจดทางกาย ความหมดจดทางวาจา และความหมดจดทางใจ
- ความถึงพร้อม ๓ คือ ความถึงพร้อมแห่งศีล ความถึงพร้อมแห่งสมาธิ และความถึงพร้อมแห่งปัญญา
- สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา (ปาติโมกขสังวรศีล) อธิจิตตสิกขา (สมาบัติ ๘) และอธิปัญญาสิกขา (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑)
- ขันธ์ ๓ คือ ศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์
- หนทางสู่วิโมกข์ ๓ คือ สุญญตานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา และอัปปณิหิตานุปัสสนา”

อิติ โข จตฺตาริ หุตฺวา ตีณิ ภวนฺติ, ตีณิ หุตฺวา เทฺว ภวนฺติ ตณฺหาจริโต จ ทิฏฺฐิจริโต จ.

“โดยประการดังนี้ บุคคลเป็น ๔ พวก[โดยจำแนกตามปฏิปทา ๔] จัดเป็น ๓ พวก [โดยจำแนกตามปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้] และแบ่งเป็น ๒ พวก คือ ตัณหาจริต และทิฏฐิจริต”

[คำว่า ตีณิ หุตฺวา เทฺว ภวนฺติ (จัดเป็น ๓ พวก และแบ่งเป็น ๒ พวก) กล่าวไว้เพื่อแสดงธรรมหลักของนันทิยาวัฏฏนัย]

เตสํ ทฺวินฺนํ ปุคฺคลานํ อยํ สํกิเลโส. ตณฺหา จ อวิชฺชา จ อหิริกญฺจ อโนตฺตปฺปญฺจ อสฺสติ จ อสมฺปชญฺญญฺจ อโยนิโสมนสิกาโร จ โกสชฺชญฺจ โทวจสฺสญฺจ อหํกาโร จ มมํกาโร จ อสฺสทฺธา จ ปมาโท จ อสทฺธมฺมสฺสวนญฺจ อสํวโร จ อภิชฺฌา จ พฺยาปาโท จ นีวรณญฺจ สํโยชนญฺจ โกโธ จ อุปนาโห จ มกฺโข จ ปลาโส จ อิสฺสา จ มจฺเฉรญฺจ มายา จ สาเฐยฺยญฺจ สสฺสตทิฏฺฐิ จ อุจฺเฉททิฏฺฐิ จาติ.

“บุคคล ๒ พวกเหล่านี้ มีสังกิเลสดังนี้ คือ ตัณหา อวิชชา อหิริกะ อโนตตัปปะ ความไม่มีสติ ความไม่มีสัมปชัญญะ การไม่ใส่ใจโดยแยบคาย ความเกียจคร้าน ความดื้อรั้น

ความทะนงตน ความเห็นแก่ตัว ความไม่เชื่อมั่น ความประมาท การไม่ฟังพระสัทธรรม ความไม่สำรวม ความละโมบ ความพยาบาท มีนิวรณ์ มีสังโยชน์ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ การตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ มีมารยาสาไถย ความเห็นว่าโลกเที่ยง และความเห็นว่าโลกขาดสูญ"

[ข้อความข้างต้นกล่าวถึงเหตุเกิดของนัยแรกเพื่อแสดงว่า นัยที่ ๒ ย่อมเกิดจากนัยที่ ๓ และนัยที่ ๑ ย่อมเกิดจากนัยที่ ๒ โดยธรรมาธิษฐาน กล่าวคือ โลภะถือเอาด้วยสุภสัญญาและสุขสัญญา, โทสะถือเอาด้วยนิจจสัญญา เพราะมีความปองร้ายว่า เขาทำสิ่งที่มิใช่ประโยชน์แก่เรา, โมหะถือเอาด้วยอัตตสัญญา และอโลภะเป็นต้นถือเอาด้วยอสุภสัญญาเป็นต้น ดังนั้น นัยที่ ๒ จึงเกิดจากนัยที่ ๓ โดยธรรมาธิษฐาน ส่วนโทสะย่อมถือเอาด้วยการถือเอาโลภะ เพราะเมื่อมีโลภะจึงมีโทสะ โลภะเป็นตัณหา โมหะเป็นอวิชชา, สมถะย่อมถือเอาด้วยอโลภะและอโทสะ เพราะตรงกันข้ามกับกิเลสทั้งสองนั้น และวิปัสสนาย่อมถือเอาด้วยอโมหะ ดังนั้น นัยที่ ๑ จึงเกิดจากนัยที่ ๒ โดยธรรมาธิษฐาน]

เตสํ ทฺวินฺนํ ปุคฺคลานํ อิทํ โวทานํ สมโถ จ วิปสฺสนา จ หิรี จ โอตฺตปฺปญฺจ สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ โยนิโสมนสิกาโร จ วีริยารมฺโภ จ โสวจสฺสญฺจ ธมฺเม ญาณญฺจ อนฺวเย ญาณญฺจ ขเย ญาณญฺจ อนุปฺปาเท ญาณญฺจ สทฺธา จ อปฺปมาโท จ สทฺธมฺมสฺสวนญฺจ สํวโร จ อนภิชฺฌา จ อพฺยาปาโท จ ราควิราคา จ เจโตวิมุตฺติ อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ อภิสมโย จ อปฺปิจฺฉตา จ สนฺตุฏฺฐิ จ อกฺโกโธ จ อนุปนาโห จ อมกฺโข จ อปลาโส จ อิสฺสาปหานญฺจ มจฺฉริยปฺปหานญฺจ วิชฺชา จ วิมุตฺติ จ สงฺขตารมฺมโณ จ วิโมกฺโข อสงฺขตารมฺมโณ จ วิโมกฺโข สอุปาทิเสสา จ นิพฺพานธาตุ อนุปาทิเสสา จ นิพฺพานธาตูติ.

"บุคคล ๒ พวกเหล่านี้ มีโวทานดังนี้ คือ สมถะ วิปัสสนา หิริ โอตตัปปะ สติ สัมปชัญญะ การใส่ใจโดยแยบคาย การปรารภความเพียร ความเป็นผู้ว่าง่าย ญาณในธรรม อนุโลมญาณ ญาณในความสิ้นไป [ญาณในมรรคจิต] ญาณในความไม่เกิดขึ้น [ญาณในผลจิต] ความเชื่อมั่น ความไม่ประมาท การฟังพระสัทธรรม ความสำรวม ความไม่ละโมบ ความไม่พยาบาท ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด ความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา ความตรัสรู้ ความปรารถนาน้อย ความสันโดษ ความไม่โกรธ ความไม่ผูกโกรธ ความไม่ลบหลู่ การไม่ตีเสมอ การละความริษยา การละความตระหนี่ ความรู้แจ้ง ความหลุดพ้น วิโมกข์

อันมีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ วิโมกข์อันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานธาตุที่ยังมีขันธ์เหลือ (นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่) และนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือ (นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว)"

อยํ วุจฺจติ ติปุกฺขลสฺส จ นยสฺส องฺกุสสฺส จ นยสฺส ภูมีติ. เตนาห "โย อกุสเล สมูเลหิ เนตี"ติ "โอโลเกตฺวา ทิสโลจเนนา"ติ จ.

"ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นเหตุเกิดของติปุกขลนัย (นัยที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะในฝ่ายสังกิเลส และงามด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะในฝ่ายโวทาน) และอังกุสนัย (นัยที่เหมือนตาขอซึ่งเกี่ยวธรรมมารวมกันไว้ในนัย ๓ อย่างแรก) เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

'นัยใดย่อมนำอกุศลธรรมพร้อมทั้งอกุศลมูลไป[สู่ฝ่ายสังกิเลส]'

'บัณฑิตพิจารณาด้วยทิสาโลจนนัยแล้ว' เป็นต้น"

[พระมหากัจจายนะแสดงนัยทั้ง ๓ ไว้ไม่เรียงตามลำดับอุเทศ ท่านแสดงสีหวิกกีฬิตนัยที่ ๓ ไว้ก่อนติปุกขลนัยที่ ๒ เพื่อแสดงว่า นัยที่ ๓ ย่อมเกิดจากนัยแรก และนัยที่ ๒ ย่อมเกิดจากนัยที่ ๓ โดยปุคคลาธิษฐาน กล่าวคือ ท่านจำแนกบุคคลสองจำพวกเป็นผู้มีตัณหาจริตและผู้มีทิฏฐิจริต แล้วแสดงนันทิยาวัฏฏนัยโดยเนื่องด้วยบุคคลเหล่านั้น หลังจากนั้นแสดงสีหวิกกีฬิตนัยด้วยการแบ่งบุคคลทั้งสองจำพวกโดยจำแนกตามปฏิปทา ต่อมาได้แสดงติปุกขลนัยโดยแบ่งบุคคลผู้ต่างกันตามประเภทของปฏิปทา ๔ เหล่านั้นเป็น ๓ จำพวก คือ อุคฆฏิตัญญู เป็นต้น

อนึ่ง ทิสาโลจนนัยเป็นการแสดงธรรมหลักของนัยทั้ง ๓ ส่วนอังกุสนัยก็เป็นความเชื่อมโยงของนัยที่เกิดจากกันและกัน นัยทั้งสองอย่างสุดท้ายจึงนับเข้าในนัย ๓ อย่างแรก ท่านจึงมิได้กล่าวไว้โดยเฉพาะในที่นี้]

นิยุตฺตํ นยสมุฏฺฐานํ.

จบ เหตุเกิดของนัย

สาสนปัฏฐาน

(สูตรแสดงคำสอน)

สจฺจํ ปุนปิ สจฺจนฺติ ภุชมุกฺขิปฺป วุจฺจเต
สกตฺโถ นตฺถิ นตฺเถว ปรสฺสตฺถมกุพฺพโต.

สารัตถวิลาสินี หน้า ๑๐

“บุคคลอาจชูแขนขึ้นกล่าวว่าเป็นความจริงแน่นอน ประโยชน์ตนย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำประโยชน์เพื่อบุคคลอื่นโดยแท้”

สาสนปัฏฐาน ๑๖

(สูตรแสดงคำสอน ๑๖)

[๘๙] ตตฺถ อฏฺฐารส มูลปทา กุหึ ทฏฺฐพฺพา. สาสนปฏฺฐาเน. ตตฺถ กตมํ สาสนปฏฺฐานํ. สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ, วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ, นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ, อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ, สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ สุตฺตํ, สํกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ, สํกิเลสภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ, สํกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ, สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ, วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ, ตณฺหาสํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ, ทิฏฺฐิสํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ, ทุจฺจริตสํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ, ตณฺหาโวทานภาคิยํ สุตฺตํ, ทิฏฺฐิโวทานภาคิยํ สุตฺตํ, ทุจฺจริตโวทานภาคิยํ สุตฺตํ.

"ถามว่า : ในเรื่องนั้น มูลบท ๑๘ พึงทราบในที่ไหน

ตอบว่า : พึงทราบในสาสนปัฏฐาน

ถามว่า : สาสนปัฏฐาน คืออะไร

ตอบว่า : คือ พระสูตรต่างๆ ดังนี้

๑. สูตรฝ่ายความเศร้าหมอง (สังกิเลสภาคิยสูตร) [แสดงธรรมอันเศร้าหมองมีตัณหาเป็นต้น]

๒. สูตรฝ่ายการบำเพ็ญบุญ (วาสนาภาคิยสูตร) [แสดงบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้น]

๓. สูตรฝ่ายการทำลายกิเลส (นิพเพธภาคิยสูตร) [แสดงกองศีลเป็นต้นของพระเสกขะ]

๔. สูตรฝ่ายอเสกขธรรม (อเสกขภาคิยสูตร) [แสดงกองศีลเป็นต้นของพระอเสกขะ]

๕. สูตรฝ่ายความเศร้าหมองและฝ่ายการบำเพ็ญบุญ (สังกิเลสภาคิยสูตร และวาสนาภาคิยสูตร)

๖. สูตรฝ่ายความเศร้าหมองและฝ่ายการทำลายกิเลส (สังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร)

๗. สูตรฝ่ายความเศร้าหมองและฝ่ายอเสกขธรรม (สังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร)

๘. สูตรฝ่ายความเศร้าหมอง ฝ่ายการทำลายกิเลส และฝ่ายอเสกขธรรม (สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร)

๙. สูตรฝ่ายความเศร้าหมอง ฝ่ายการบำเพ็ญบุญ และฝ่ายการทำลายกิเลส (สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร)

๑๐. สูตรฝ่ายการบำเพ็ญบุญ และฝ่ายการทำลายกิเลส (วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร)

๑๑. สูตรฝ่ายความเศร้าหมองคือตัณหา (ตัณหาสังกิเลสภาคิยสูตร)

๑๒. สูตรฝ่ายความเศร้าหมองคือทิฏฐิ (ทิฏฐิสังกิเลสภาคิยสูตร)

๑๓. สูตรฝ่ายความเศร้าหมองคือทุจริต (ทุจจริตสังกิเลสภาคิยสูตร)

๑๔. สูตรฝ่ายความหมดจดจากตัณหา (ตัณหาโวทานภาคิยสูตร)

๑๕. สูตรในฝ่ายความหมดจดจากทิฏฐิ (ทิฏฐิโวทานภาคิยสูตร)

๑๖. สูตรฝ่ายความหมดจดจากทุจริต (ทุจจริตโวทานภาคิยสูตร)”

[พระมหากัจจายนะแสดงนยสมุฏฐานไว้แล้ว บัดนี้ กล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงสาสนปัฏฐาน คือ สูตรแสดงคำสอน ๑๖ ความจริงแล้วสาสนปัฏฐานเป็นการจำแนกสูตรให้ทราบว่าสูตรไหนเป็นฝ่ายเศร้าหมอง สูตรไหนเป็นฝ่ายหมดจด เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อนำหลักธรรมฝ่ายกุศลหรืออกุศลจากสูตรนั้นๆ ไปจำแนกตามหาระและนัยได้

คำว่า สาสนปฏฺจาน แปลว่า “สูตรแสดงคำสอน” คำนี้มีความหมายตามศัพท์ ๓ ประการ คือ

- สูตรแสดงความเป็นไปโดยประการต่างๆ แห่งคำสอน = ปกาเรหิ ฐานํ ปวตฺตนํ ปฏฺฐานํ, สาสนสฺส ปฏฺฐานํ สาสนปฏฺฐานํ, สาสนปฏฺฐานสฺส ทีปนํ สาสนปฏฺฐานํ <สาสน คือ คำสอน, ปริยัติศาสนา ลบ ทีปน ศัพท์หลัง>

- สูตรแสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งแห่งสิกขา ๓ = ปติฏฺฐหติ เอเตน สํกิเลสาทินาติ ปฏฺฐานํ, สาสนสฺส ปฏฺฐานํ สาสนปฏฺฐานํ <สาสนะ คือ สิกขา ๓ คำนี้เป็นฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงธรรมฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้นอันเป็นสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงสูตรอันเป็นที่ตั้งของธรรมดังกล่าว>

- สูตรแสดงที่ไปแห่งคำสอน คือ แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้นและธรรมฝ่ายโลกิยะเป็นต้น อันทำให้เข้าใจหาระและนัยโดยพิสดารยิ่งขึ้น = ปติฏฺฐหติ เอตฺถาติ ปฏฺฐานํ, สาสนสฺส ปฏฺฐานํ สาสนปฏฺฐานํ]

วิสัยของวาสนาภาคิยสูตรเป็นต้น

ตตฺถ สํกิเลโส ติวิโธ ตณฺหาสํกิเลโส ทิฏฺฐิสํกิเลโส ทุจฺจริตสํกิเลโส. ตตฺถ ตณฺหา-สํกิเลโส สมเถน วิสุชฺฌติ, โส สมโถ สมาธิกฺขนฺโธ. ทิฏฺฐิสํกิเลโส วิปสฺสนาย วิสุชฺฌติ, สา วิปสฺสนา ปญฺญากฺขนฺโธ. ทุจฺจริตสํกิเลโส สุจริเตน วิสุชฺฌติ, ตํ สุจริตํ สีลกฺขนฺโธ. ตสฺส สีเล ปติฏฺฐิตสฺส ยทิ อาสตฺติ อุปฺปชฺชติ ภเวสุ, เอวํ สายํ สมถวิปสฺสนาภาวนามยํ ปุญฺญกฺริยวตฺถุ ภวติ ตตฺรูปปตฺติยา สํวตฺตติ. อิมานิ จตฺตาริ สุตฺตานิ สาธารณาน กตานิ อฏฺฐ ภวนฺติ, ตานิเยว อฏฺฐ สุตฺตานิ สาธารณานิ กตานิ โสฬส ภวนฺติ.

“ในบรรดาสูตรเหล่านั้น ความเศร้าหมองมี ๓ ประเภทอันได้แก่ ความเศร้าหมองคือตัณหา ความเศร้าหมองคือทิฏฐิ และความเศร้าหมองคือทุจริต

ความเศร้าหมองคือตัณหา ย่อมหมดจดด้วยสมถะ สมถะนั้นเป็นสมาธิขันธ์

ความเศร้าหมองคือทิฏฐิ ย่อมหมดจดด้วยวิปัสสนา วิปัสสนานั้นเป็นปัญญาขันธ์

ความเศร้าหมองคือทุจริต ย่อมหมดจดด้วยสุจริต สุจริตนั้นเป็นศีลขันธ์

ถ้าความปรารถนาในภพเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในศีลนั้น บุญกิริยาวัตถุอันสำเร็จด้วย[การเจริญ]ภาวนาคือสมถะและวิปัสสนา ย่อมเป็นไปเพื่อการอุบัติในภพนั้นๆ

สูตรทั้ง ๔ เหล่านี้[มีสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้น] เมื่อกระทำระคนกัน [คือ สังกิเลส-ภาคิยสูตรและวาสนาภาคิยสูตร สังกิเลสภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตร สังกิเลสภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตร พร้อมทั้งวาสนาภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตร] ก็รวมเป็น ๘ สูตร [คือ สูตร ๔ อย่างแรกและสูตร ๔ อย่างหลัง] สูตรทั้ง ๘ เหล่านั้นเมื่อกระทำระคนกันก็รวมเป็น ๑๖ สูตร

[ข้อความนี้แสดงวิสัยของวาสนาภาคิยสูตรเป็นต้นโดยนำสมถะเป็นต้นออกมาแสดงไว้ด้วยความเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมอันเศร้าหมอง

สูตร ๑๖ อย่าง คือ สูตร ๘ อย่างที่ได้กล่าวมาแล้ว กับอีกสูตร ๘ อย่างที่ผสมกัน คือ

๑. วาสนาภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

๒. นิพเพธภาคิยสูตร อเสกขภาคิยสูตร

๓. สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร

๔. สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร อเสกขภาคิยสูตร

๕. สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

๖. วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

๗. สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร อเสกขภาคิยสูตร

๘. เนวสังกิเลสภาคิยสูตร (สูตรที่ไม่ใช่สังกิเลสภาคิยสูตร) นวาสนาภาคิยสูตร (สูตรที่ไม่ใช่วาสนาภาคิยสูตร) นนิพเพธภาคิยสูตร (สูตรที่ไม่ใช่นิพเพธภาคิยสูตร) และ นอเสกขภาคิยสูตร (สูตรที่ไม่ใช่อเสกขภาคิยสูตร)]

อิเมหิ โสฬสหิ สุตฺเตหิ ภินฺเนหิ นววิธํ สุตฺตํ ภินฺนํ ภวติ. คาถาย คาถา อนุมินิตพฺพา, เวยฺยากรเณน เวยฺยากรณํ อนุมินิตพฺพํ. สุตฺเตน สุตฺตํ อนุมินิตพฺพํ.

“โดยประการดังนี้ พระพุทธพจน์ ๙ ประการ[มีสุตตะและเคยยะเป็นต้น] ต่างกันด้วยสูตร ๑๖ อย่างอันแตกต่างกัน

บัณฑิตพึงอนุมานรู้คาถาด้วยคาถา พึงอนุมานรู้เวยยากรณะด้วยเวยยากรณะ (พระพุทธพจน์ที่เป็นร้อยแก้วล้วน ไม่มีคาถา) พึงอนุมานรู้พระพุทธพจน์[อื่นจากคาถาและเวยยากรณะ]ด้วยพระพุทธพจน์”

[พระพุทธพจน์มีองค์ประกอบ ๙ เรียกว่า นวังคสัตถุศาสน์ คือ

๑. สุตตะ	พระสูตร รวมทั้งพระวินัยปิฎกและคัมภีร์นิเทศ
๒. เคยยะ	พระพุทธพจน์ที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน
๓. เวยยากรณะ	พระพุทธพจน์เป็นร้อยแก้วล้วน ไม่มีคาถา คือ พระอภิธรรมปิฎก และพระสูตรที่ไม่มีคาถา
๔. คาถา	ร้อยกรองล้วน เช่น ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น
๕. อุทาน	พระคาถาพุทธอุทาน ๘๒ สูตร
๖. อิติวุตตกะ	พระสูตรที่เรียกว่า อิติวุตตกะ ๑๑๐ สูตร

๗. ชาตกะ ชาดก ๕๕๐ เรื่อง

๘. อัพภุตธรรม เรื่องอัศจรรย์ คือ พระสูตรที่กล่าวถึงข้ออัศจรรย์ต่างๆ

๙. เวทัลละ พระสูตรแบบถามตอบที่ให้เกิดความรู้และความพอใจแล้วซักถามยิ่งๆ ขึ้นไป เช่น จูฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร เป็นต้น]

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๑

[๙๐] ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น สังกิเลสภาคิยสูตร คืออะไร”

“กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา ตณฺหาฉทนฉาทิตา
ปมตฺตา พนฺธนาพทฺธา มจฺฉาว กุมินามุเข
ชรามรณมเนฺวนฺติ วจฺโฉ ขีรปโกว มาตรนฺ”ติ.[๒๓๖]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธพจน์ในคัมภีร์อุทานว่า

‘เหล่าสัตว์ผู้มืดมนเพราะกาม ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องมุงคือตัณหาปกปิดไว้ เป็นผู้ประมาทแล้ว ถูกเครื่องผูกคือกามคุณผูกไว้แล้ว ย่อมไปสู่ชราและมรณะเหมือนปลาที่ปากไซ เหมือนลูกโคที่ยังไม่หย่านมเดินตามแม่โคไป ฉะนั้น’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๒

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว อคติคมนานิ. กตมานิ จตฺตาริ. ฉนฺทาคตึ คจฺฉติ, โทสาคตึ คจฺฉติ, โมหาคตึ คจฺฉติ, ภยาคตึ คจฺฉติ. อิมานิ โข ภิกฺขเว จตฺตาริ อคติคมนานิ. อิทมโวจ ภควา. อิทํ วตฺวาน สุคโต, อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา-

“ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา โย ธมฺมํ อติวตฺตติ
นิหียติ ตสฺส ยโส กาฬปกฺเขว จนฺทิมา”ติ.[๒๓๗]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย การถึงอคติมี ๔ อย่างเหล่านี้ การถึงอคติ ๔ อย่างเป็นไฉน คือ บุคคลย่อมถึงฉันทาคติ ย่อมถึงโทสาคติ ย่อมถึงโมหาคติ และย่อมถึงภยาคติ ดูกรภิกษุทั้งหลายการถึงอคติมี ๔ อย่างเหล่านี้’

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้แล้ว พระสุคตทรงกล่าวอย่างนี้แล้ว พระศาสดาได้ตรัสคาถานี้ต่อไปว่า

‘บุคคลใดย่อมประพฤติล่วงธรรมเพราะความรัก ความชัง ความกลัว หรือความหลง เกียรติคุณของเขาย่อมเสื่อมเหมือนพระจันทร์ข้างแรม ฉะนั้น’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๓

“มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมเนฺวติ จกฺกํว วหโต ปทนฺ”ติ.[๒๓๘]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“ในธรรมบท ยมกวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจชั่วแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขาเพราะการพูดหรือการกระทำนั้น เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

[คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) คือ สภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล หมายถึง เจตสิกขันธ์ ๓ อันได้แก่ เวทนาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

คำว่า มโน (ใจ) ใน มโนปุพฺพงฺคมา (มีใจเป็นผู้นำ) หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโทสะของหมอที่เกิดเป็นพระจักขุบาลในชาตินี้ ซึ่งเป็นเหตุให้ผสมยาทำให้คนไข้ตาบอด

แม้จิตและเจตสิกจะเกิดร่วมกันรับอารมณ์เดียวกันโดยอาศัยหทัยวัตถุเหมือนกัน แต่จิตคล้ายๆ กับเป็นผู้นำของเจตสิก เพราะเป็นเหตุให้เจตสิกเกิดขึ้น เหมือนหัวหน้าโจรผู้นำปล้น ความจริงแล้วเจตสิกย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยจิตอย่างแน่นอน แต่จิตอาจเกิดได้โดยไม่มีเจตสิกบางดวง เช่น ทวิปัญจวิญญาณจิต มีเจตสิกประกอบ ๗ ดวงเท่านั้น คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗]

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๔

มิทฺธี ยทา โหติ มหคฺฆโส จ
นิทฺทายิตา สมฺปริวตฺตสายี
มหาวราโหว นิวาปปุฏฺโฐ
ปุนปฺปุนํ คพฺภมุเปติ มนฺโท”ติ.[๒๓๙]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘เมื่อใด บุคคลเป็นผู้บริโภคมาก มักง่วงซึม นอนหลับ พลิกกลับไปมา เหมือนสุกรใหญ่ที่ถูกปรนเปรอด้วยเหยื่อ เมื่อนั้น บุคคลนั้นผู้เป็นคนเขลา ย่อมเข้าห้องนอนบ่อยๆ’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๕

“อยสาว มลํ สมุฏฺฐิตํ ตตุฏฺฐาย ตเมว ขาทติ
เอวํ อติโธนจารินํ สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคตินฺ”ติ.[๒๔๐]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'สนิมเกิดแต่เหล็กกัดกินเหล็ก ฉันใด กรรมที่ตนทำไว้ย่อมนำคนเขลาไปทุคติ ฉันนั้น'

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร"

[คำว่า อติโธนจารี สำเร็จรูปมาจาก อติ บทหน้า + โธน บทหน้า + จร ธาตุ + ณี ปัจจัย คำว่า โธนา เป็นคำไวพจน์ของปัญญาโดยสำเร็จรูปมาจาก ธู ธาตุ (กมฺปน = หวั่นไหว หรือ โธวน = ชำระ) ดังกล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๓๓๕) คำว่า อติโธนจารี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อวิชฺชาทิเก สํกิเลสธมฺเม ตทงฺคาทิวเสน ธุนาตีติ โธนา (โธนา คือ ปัญญาสั่นคลอนสังกิเลสธรรมมีอวิชชาเป็นต้นโดยตทังคปหานเป็นต้น)

- โธนํ อติกฺกมิตฺวา จรติ สีเลนาติ อติโธนจารี (อติโธนจารี คือ ผู้ประพฤติล่วงปัญญา, ผู้ประพฤติโดยปราศจากปัญญา)]

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๖

"โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ
เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จา"ติ.[๒๔๑]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน ฉันใด เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในปรโลกด้วยกรรมของตน ฉันนั้น'

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร"

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๗

“สุขกามานิ ภูตานิ โย ทณฺเฑน วิหึสติ
อตฺตโน สุขเมสาโน เปจฺจ โส น ลภเต สุขนฺ”ติ.[๒๔๒]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘สัตว์ทั้งหลายล้วนต้องการความสุข ผู้ที่ต้องการความสุขแก่ตน แต่เบียดเบียนสัตว์อื่น สิ้นชีพแล้วย่อมไม่ได้รับความสุข’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๘

“คุนฺนํ เจ ตรมานานํ ชิมฺหํ คจฺฉติ ปุงฺคโว
สพฺพา ตา ชิมฺหํ คจฺฉนฺติ เนตฺเต ชิมฺหํ คเต สติ.
เอวเมว มนุสฺเสสุ โย โหติ เสฏฺฐสมฺมโต
โส เจ อธมฺมํ จรติ ปเคว อิตรา ปชา
สพฺพํ รฏฺฐํ ทุกฺขํ เสติ ราชา เจ โหติ อธมฺมิโก”ติ.[๒๔๓]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘เมื่อฝูงโคข้ามแม่น้ำอยู่ ถ้าโคผู้นำเดินไปคด โคทั้งหมดนั้นย่อมเดินไปคด เพราะมีผู้นำเดินไปคด ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้สมมุติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติอธรรม จะกล่าวไปไยถึงปวงประชาเหล่าอื่น แว่นแคว้นทั้งหมดจะประสบความทุกข์ เพราะผู้นำไม่ตั้งอยู่ในธรรม’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๙

"สุกิจฺฉรูปา วติเม มนุสฺสา
กโรนฺติ ปาปํ อุปธีสุ รตฺตา
คจฺฉนฺติ เต พหุชนสนฺนิวาสํ
นิรยํ อวีจึ กฏุกํ ภยานกนฺ"ติ.

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'มนุษย์เหล่านี้มีรูปอันลำบากแล้วหนอ ยินดีในกามคุณแล้วย่อมทำบาป พวกเขาย่อมไปสู่นรกอเวจีอันน่ากลัว อันเป็นที่พำนักของชนหมู่มาก'

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร"

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๑๐

"ผลํ เว กทลึ หนฺติ ผลํ เวฬุํ ผลํ นฬํ
สกฺกาโร กาปุริสํ หนฺติ คพฺโภ อสฺสตรึ ยถา"ติ.[๒๔๔]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ผลกล้วยย่อมฆ่าต้นกล้วย ขุยไผ่ย่อมฆ่าต้นไผ่ ดอกอ้อย่อมฆ่าต้นอ้อ ลูกม้าอัสดรย่อมฆ่าแม่ม้าอัสดร ฉันใด สักการะย่อมฆ่าบุรุษชั่วฉันนั้น'

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร"

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๑๑

"โกธมกฺขครุ ภิกฺขุ ลาภสกฺการคารโว
สุเขตฺเต ปูติพีชํว สทฺธมฺเม น วิรูหตี"ติ.[๒๔๕]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ภิกษุผู้มากไปด้วยความโกรธและลบหลู่คุณ ยินดีในลาภสักการะ ย่อมไม่งอกงามในพระสัทธรรม เหมือนเมล็ดพืชเน่าที่หว่านไว้ในนาดี ฉะนั้น'

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร"

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร ๑๒

[๙๑] "อิธาหํ ภิกฺขเว เอกจฺจํ ปุคฺคลํ ปทุฏฺฐจิตฺตํ เอวํ เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานามิ, (ยถา โข อยํ ปุคฺคโล อิริยติ, ยญฺจ ปฏิปทํ ปฏิปนฺโน, ยญฺจ มคฺคํ สมารูฬฺโห.) อิมมฺหิ จายํ สมเย กาลํ กเรยฺย. ยถาภตํ นิกฺขิตฺโต, เอวํ นิรเย. ตํ กิสฺส เหตุ. จิตฺตํ หิสฺส ภิกฺขเว ปทุฏฺฐํ. เจโตปโทสเหตุ โข ปน ภิกฺขเว เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชนฺตี"ติ.[๒๔๖] เอตมตฺถํ ภควา อโวจ. ตตฺเถตํ อิติ วุจฺจติ-

"ปทุฏฺฐจิตฺตํ ญตฺวาน เอกจฺจํ อิธ ปุคฺคลํ
เอตมตฺถญฺจ พฺยากาสิ พุทฺโธ ภิกฺขูน สนฺติเก.
อิมมฺหิ จายํ สมเย กาลํ กยิราถ ปุคฺคโล
นิรยํ อุปปชฺเชยฺย จิตฺตํ หิสฺส ปทูสิตํ.
เจโตปโทสเหตุ หิ สตฺตา คจฺฉนฺติ ทุคฺคตึ
ยถาภตํ นิกฺขิเปยฺย เอวเมว ตถาวิโธ[๒๔๗]
กายสฺส เภทา ทุปฺปญฺโญ นิรยํ โสปปชฺชตี"ติ.

อยมฺปิ อตฺโถ วุตฺโต ภควตา อิติ เม สุตนฺติ.

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดรู้จิตด้วยจิตอย่างนี้แล้ว ย่อมรู้ชัดบุคคลบางคนในโลกนี้ผู้มีจิตขุ่นมัวแล้ว (ตามการดำเนินไป ความประพฤติ และหนทางปฏิบัติของเขา) ว่า ถ้าบุคคลนี้พึงเสียชีวิตในกาลนี้ พึงตกนรกเหมือนของที่ถูกนำมาคว่ำไว้ ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร

เพราะจิตของเขาขุ่นมัว ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่าสัตว์บางพวกหลังจากตายเพราะกายพินาศ ย่อมเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป เพราะจิตขุ่นมัวเป็นเหตุ’

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว จึงตรัสคาถาประพันธ์นี้ไว้ในสูตรนั้นว่า

‘พระศาสดาทรงทราบบุคคลบางคนในโลกนี้ผู้มีจิตขุ่นมัว แล้วได้ตรัส
เนื้อความนี้แก่เหล่าภิกษุในสำนักของพระองค์ว่า ถ้าบุคคลนี้พึงเสียชีวิต
ในกาลนี้ เขาพึงเกิดในนรก เพราะจิตของเขาขุ่นมัว เขาเป็นอย่างนั้น
เหมือนของที่บุคคลนำมาคว่ำไว้ เหล่าสัตว์ย่อมไปสู่ทุคติเพราะจิตขุ่นมัว
เป็นเหตุ บุคคลมีปัญญาทรามนั้นย่อมเกิดในนรกเพราะกายพินาศ’

ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้ไว้
สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

[ประโยคในวงเล็บไม่พบในพระสูตรทุกฉบับในปัจจุบัน แต่คัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณ์ได้อธิบายความหมายของคำว่า อิริยติ จึงคงไว้ตามเดิมเพราะประโยคนี้มีมาตั้งแต่สมัยแต่งคัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณ์]

“สเจ ภายถ ทุกฺขสฺส สเจ โว ทุกฺขมปฺปิยํ
มากตฺถ ปาปกํ กมฺมํ อาวิ วา ยทิ วา รโห.
สเจ จ ปาปกํ กมฺมํ กริสฺสถ กโรถ วา
น โว ทุกฺขา ปมุตฺยตฺถิ อุเปจฺจาปิ ปลายตนฺ”ติ.[๒๔๘]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ถ้าพวกเธอกลัวความทุกข์ ถ้าความทุกข์ไม่เป็นที่รักของพวกเธอ
ก็จงอย่าทำกรรมชั่วทั้งในที่แจ้งและที่ลับ

ถ้าพวกเธอทำอยู่หรือจักทำกรรมชั่ว แม้จงใจเหาะหนีไปก็ไม่อาจ
พ้นจากความทุกข์ได้’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

“อธมฺเมน ธนํ ลทฺธา มุสาวาเทน จูภยํ
มเมติ พาลา มญฺญนฺติ ตํ กถํ นุ ภวิสฺสติ.
อนฺตรายา สุ ภวิสฺสนฺติ สมฺภตสฺส วินสฺสติ
มตา สคฺคํ น คจฺฉนฺติ นนุ เอตฺตาวตา หตา”ติ.

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘คนพาลเหล่าใดได้ทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม และด้วยการพูดเท็จ ย่อมสำคัญทรัพย์ทั้ง ๒ นั้นว่าเป็นของเรา ทรัพย์นั้นของพวกเขาจักบังเกิดได้อย่างไร

อันตรายจักบังเกิดขึ้น ทรัพย์ที่รวบรวมไว้จักพินาศ เมื่อตายแล้วย่อมไม่ไปสู่สุคติ เขาพินาศแล้วด้วยความเสื่อมประโยชน์ในโลกนี้และโลกหน้าโดยแท้’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

“กถํ ขณติ อตฺตานํ กถํ มิตฺเตหิ ชีรติ
กถํ วิวฏฺฏเต ธมฺมา กถํ สคฺคํ น คจฺฉติ.
โลภา ขณติ อตฺตานํ ลุทฺโธ มิตฺเตหิ ชีรติ
โลภา วิวฏฺฏเต ธมฺมา โลภา สคฺคํ น คจฺฉตี”ติ.

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรที่กล่าวว่า

‘คนพาลย่อมทำลายตนอย่างไร ย่อมเสื่อมจากมิตรอย่างไร ย่อมไม่เจริญเพราะธรรมอะไร ย่อมไม่ไปสู่สุคติเพราะธรรมอะไร

คนพาลย่อมทำลายตนเพราะความโลภ คนโลภย่อมเสื่อมจากมิตร ย่อมไม่เจริญเพราะความโลภ ย่อมไม่ไปสู่สุคติเพราะความโลภ’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

“จรนฺติ พาลา ทุมฺเมธา อมิตฺเตเนว อตฺตนา
กโรนฺตา ปาปกํ กมฺมํ ยํ โหติ กฏุกปฺผลํ.
น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ ยํ กตฺวา อนุตปฺปติ
ยสฺส อสฺสุมุโข โรทํ วิปากํ ปฏิเสวตี”ติ.[๒๔๙]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“ในธรรมบท พาลวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘เหล่าคนพาล ปัญญาทราม ทำตัวเองให้เป็นศัตรูของตน เที่ยวก่อแต่บาปกรรมที่มีผลเผ็ดร้อน

กรรมใดทำแล้วทำให้เดือดร้อนภายหลัง อีกทั้งยังร้องไห้น้ำตานองรับสนองผลของการกระทำ กรรมนั้นไม่ดี’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

“ทุกฺกรํ ทุตฺติติกฺขญฺจ อพฺยตฺเตน จ สามญฺญํ
พหู หิ ตตฺถ สมฺพาธา ยตฺถ พาโล วิสีทติ.[๒๕๐]
โย หิ อตฺถญฺจ ธมฺมญฺจ ภาสมาเน ตถาคเต
มนํ ปโทสเย พาโล โมฆํ โข ตสฺส ชีวิตํ.
เอตญฺจาหํ อรหามิ
ทุกฺขญฺจ อิโต จ ปาปิยตรํ ภนฺเต
โย อปฺปเมยฺเยสุ ตถาคเตสุ
จิตฺตํ ปโทเสมิ อวีตราโค”ติ.

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“เทวดากล่าวว่า

‘ธรรมของสมณะ คนเขลาทำได้ยาก ทนได้ยาก เพราะในธรรมของสมณะนั้นมีอุปสรรคมาก เป็นที่ติดขัดของคนเขลา’

คำกล่าวว่า

‘เมื่อพระตถาคตแสดงอรรถและธรรมอยู่ บุคคลใดเป็นคนเขลา
ย่อมยังใจให้ประทุษร้าย ชีวิตของบุคคลนั้นเป็นโมฆะโดยแท้

ข้าพเจ้าผู้ยังไม่ปราศจากราคะ ยังใจให้ประทุษร้ายในพระตถาคต
ผู้มีคุณอันไม่มีประมาณ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าควรได้รับทุกข์นี้ และ
ทุกข์ที่ทรามกว่าทุกข์นี้’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

[คำว่า สามญฺญํ สำเร็จรูปมาจาก สมณ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมณสฺส ภาโว สามญฺญํ (สามัญญะ คือ ความเป็นสมณะ) ในที่นี้คือธรรมของสมณะ บางแห่งหมายถึง สมณเพศ ดังคำว่า สามญฺญผลสุตฺต คือ สูตรแสดงประโยชน์ของสมณเพศ

คำว่า ทุกฺกรํ (ทำได้ยาก) คือ อาภิสมาจาริกศีลที่เป็นการประพฤติวัตรน้อยใหญ่แก่พระอุปัชฌาย์เป็นต้น เป็นสิ่งที่กระทำได้ยาก

คำว่า ทุตฺติติกฺขํ (ทนได้ยาก) คือ การประพฤติปาติโมกขสังวรศีลมิให้ด่างพร้อยตั้งแต่วันออกบวชจนถึงจุติจิต เป็นสิ่งที่ทนได้ยาก

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทุกฺกรํ หมายถึง สีลสังวรเป็นต้นที่ไม่ถูกกิเลสรบกวน เป็นสิ่งที่กระทำได้ยาก คำว่า ทุตฺติติกฺขํ ก็หมายถึง สีลสังวรเป็นต้นที่บุคคลทนได้ยากด้วยขันติสังวร]

“อปฺปเมยฺยํ ปมินนฺโต โกธ วิทฺวา วิกปฺปเย
อปฺปเมยฺยํ ปมายินํ นิวุตํ ตํ มญฺเญ อกิสฺสวนฺ”ติ.[๒๕๑]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“สุทธาวาสพรหมปรารภพระกตโมรกติสสกะ ได้กล่าวคาถานี้ในสำนักของพระผู้มี-พระภาคว่า

‘ใครเล่าผู้มีปัญญาในโลกนี้จะพึงกำหนดประมาณพระขีณาสพผู้มี
คุณไม่มีประมาณได้ ข้าพระองค์ย่อมเห็นผู้นั้นว่าเป็นคนมีปัญญาทราม
ไร้ปัญญา กำหนดประมาณพระขีณาสพผู้อันใครๆ ไม่พึงเปรียบ’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

“ปุริสสฺส หิ ชาตสฺส กุฐารี ชายเต มุเข
ยาย ฉินฺทติ อตฺตานํ พาโล ทุพฺภาสิตํ ภณํ.[๒๕๒]
น หิ สตฺถํ สุนิสิตํ วิสํ หลาหลํ อิว
เอวํ วิรทฺธํ ปาเตติ วาจา ทุพฺภาสิตา ยถา”ติ.

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“ตุทุปัจเจกพรหมได้กล่าวกะพระโกกาลิกะว่า

‘คนพาลผู้กล่าวคำทุพภาษิตย่อมตัดตนด้วยศาสตราใด ศาสตรานั้นได้อุบัติในปากของบุรุษผู้เกิดแล้ว

ศาสตราที่ลับให้คมดีแล้วและยาพิษที่มีพิษมาก ย่อมไม่ยังบุคคลผู้ทำผิดให้ตกอบายได้ เหมือนดั่งคำที่คนพาลกล่าวไว้ไม่ดี’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

[สูตรที่เป็นสังกิเลสภาคิยสูตร แสดงถึงตัณหาเป็นต้นโดยจำแนกตามสภาวะ และโดยระยะกาลที่แตกต่างกัน]

[๙๒] “โย นินฺทิยํ ปสํสติ
ตํ วา นินฺทติ โย ปสํสิโย
วิจินาติ มุเขน โส กลึ
กลินา เตน สุขํ น วินฺทติ.
อปฺปมตฺโต อยํ กลิ
โย อกฺเขสุ ธนปราชโย
สพฺพสฺสาปิ สหาปิ อตฺตนา
อยเมว มหนฺตตโร กลิ
โย สุคเตสุ มนํ ปโทสเย.
สตํ สหสฺสานํ นิรพฺพุทานํ
ฉตฺตึสตี ปญฺจ จ อพฺพุทานิ

ยมริยครหี นิรยํ อุเปติ
วาจํ มนญฺจ ปณิธาย ปาปกนฺ”ติ.[๒๕๓]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“ตุทุปัจเจกพรหมกล่าวต่อไปว่า

‘ผู้ใดสรรเสริญผู้ที่ควรติ หรือติผู้ที่ควรสรรเสริญ ผู้นั้นชื่อว่าสั่งสมโทษด้วยปาก เขาย่อมไม่ประสบความสุขด้วยโทษนั้น

การเสียทรัพย์ทั้งหมดในการพนันพร้อมทั้งตนเอง เป็นโทษเพียงเล็กน้อย บุคคลใดพึงยังใจให้ขุ่นมัวในพระอริยเจ้าผู้ดำเนินไปโดยชอบ ความขุ่นใจของบุคคลนั้นมีโทษใหญ่กว่า

บุคคลผู้ตั้งวาจาและใจอันชั่วไว้ มักติเตียนพระอริยเจ้า เขาย่อมเข้าถึงนรกที่มีประมาณอายุหนึ่งแสนสามสิบหกนิรัพพุทะและห้าอัพพุทะ’

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

“โย โลภคุเณ อนุยุตฺโต
โส วจสา ปริภาสติ อญฺเญ.
อสฺสทฺโธ กทริโย อวทญฺญู
มจฺฉริ เปสุณิยํ อนุยุตฺโต.
มุขทุคฺค วิภูต อนริย
ภูนหุ ปาปก ทุกฺกฏการิ
ปุริสนฺต กลิ อวชาตปุตฺต
มา พหุภาณิธ เนรยิโกสิ.[๒๕๔]
รชมากิรสี อหิตาย
สนฺเต ครหสิ กิพฺพิสการี
พหูนิ ทุจฺจริตานิ จริตฺวา
คจฺฉสิ โข ปปตํ จิรรตฺตนฺ”ติ.[๒๕๕]

อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระมหาโมคคัลลานะกล่าวกะพระโกกาลิกะว่า

'ผู้ใดประกอบเนืองๆ ในความโลภ ไม่มีศรัทธา กระด้าง ไม่เชื่อฟัง มีความตระหนี่ พูดส่อเสียด ย่อมกล่าวบริภาษผู้อื่น

แน่ะคนผู้มีปากเป็นหล่มกล่าวคำอันไม่จริง มิใช่อารยชน ผู้กำจัดความรู้ ผู้ชั่วช้า ผู้กระทำความชั่ว ผู้เป็นคนถ่อยไร้สิริ เป็นอวชาตบุตร ท่านอย่าได้พูดมากในที่นี้ อย่าเป็นสัตว์นรกเลย

ท่านย่อมเกลี่ยกิเลสธุลีลงในตนเพื่อความตกต่ำ เป็นผู้กระทำกรรมอันหยาบช้า ย่อมติเตียนสัตบุรุษ ท่านประพฤติทุจริตเป็นอันมากแล้ว ย่อมไปสู่นรกสิ้นกาลนาน'

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร"

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๑

ตตฺถ กตมํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

"มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมเนฺวติ ฉายาว อนปายินี"ติ.[๒๕๖]

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

"ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น วาสนาภาคิยสูตร คืออะไร

ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสว่า

'สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขาเพราะการพูดหรือการกระทำนั้น เหมือนเงาติดตามตัว'

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร"

[๙๓] [๒๕๗]"มหานาโม สกฺโก ภควนฺตํ เอตทโวจ- อิทํ ภนฺเต กปิลวตฺถุ อิทฺธญฺเจว

ผีตญฺจ พาหุชญฺญํ อากิณฺณมนุสฺสํ สมฺพาธพฺยูหํ. โส โข อหํ ภนฺเต ภควนฺตํ วา ปยิรุปาสิตฺวา มโนภาวนีเย วา ภิกฺขู สายนฺหสมยํ กปิลวตฺถุํ ปวิสนฺโต ภนฺเตนปิ หตฺถินา สมาคจฺฉามิ. ภนฺเตนปิ อสฺเสน สมาคจฺฉามิ. ภนฺเตนปิ รเถน สมาคจฺฉามิ. ภนฺเตนปิ สกเฏน สมาคจฺฉามิ ภนฺเตนปิ ปุริเสน สมาคจฺฉามิ. ตสฺส มยฺหํ ภนฺเต ตสฺมึ สมเย มุสฺสเตว ภควนฺตํ อารพฺภ สติ. มุสฺสติ ธมฺมํ อารพฺภ สติ. มุสฺสติ สํฆํ อารพฺภ สติ. ตสฺส มยฺหํ ภนฺเต เอวํ โหติ อิมมฺหิ จาหํ สายนฺหสมเย กาลํ กเรยฺยํ. กา มยฺหํ คติ. โก อภิสมฺปราโย”ติ.

“มา ภายิ มหานาม. มา ภายิ มหานาม. อปาปกํ เต มรณํ ภวิสฺสติ. อปาปิกา กาลํกิริยา. จตูหิ โข มหานาม ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก นิพฺพานนินฺโน โหติ นิพฺพาน-โปโณ นิพฺพานปพฺภาโร. กตเมหิ จตูหิ. อิธ มหานาม อริยสาวโก พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ อิติปิ โส ภควา อรหํ...พุทฺโธ ภควาติ. ธมฺเม...สํเฆ...อริยกนฺเตหิ สีเลหิ สมนฺนาคโต โหติ อขณฺเฑหิ...สมาธิสํวตฺตนิเกหิ. เสยฺยถาปิ มหานาม รุกฺโข ปาจีนนินฺโน ปาจีน-โปโณ ปาจีนปพฺภาโร, โส มูลจฺฉินฺโน กตเมน ปปเตยฺยาติ. เยน ภนฺเต นินฺโน เยน โปโณ เยน ปพฺภาโรติ. เอวเมว โข มหานาม อิเมหิ จตูหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก นิพฺพาน-นินฺโน โหติ นิพฺพานโปโณ นิพฺพานปพฺภาโร. มา ภายิ มหานาม. มา ภายิ มหานาม. อปาปกํ เต มรณํ ภวิสฺสติ. อปาปิกา กาลํกิริยา”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“เจ้าศากยราชพระนามว่า มหานาม ได้กราบทูลข้อความนี้ต่อพระผู้มีพระภาคว่า

‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นครกบิลพัสดุ์นี้เป็นพระนครมั่งคั่ง เจริญรุ่งเรือง มีผู้คนมาก แออัดไปด้วยมนุษย์ มีถนนคับแคบ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันเข้ามาหาพระผู้มีพระภาค หรือภิกษุผู้อบรมจิตแล้ว เมื่อเข้าไปยังพระนครกบิลพัสดุ์ในเวลาค่ำ ย่อมประจวบกับช้างดุบ้าง ม้าดุบ้าง รถที่โยกโคลงบ้าง เกวียนที่โยกโคลงบ้าง บุรุษที่โยกโคลงบ้าง สมัยนั้น หม่อมฉันลืมสติที่ปรารภถึงพระผู้มีพระภาค พระธรรม และพระสงฆ์ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันมีความดำริว่า ถ้าเราพึงเสียชีวิตในเวลาค่ำ คติของเราจะเป็นอย่างไร สัมปรายภพจะเป็นอย่างไร’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ขอถวายพระพร มหาบพิตรอย่ากลัวเลยๆ การสวรรคตอันดีงามจักมีแก่มหาบพิตร การสิ้นชีวิตอันดีงามจักมีแก่มหาบพิตร ดูกรมหาบพิตร อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ย่อมเป็นผู้น้อมไปสู่พระนิพพาน โน้มไปสู่พระนิพพาน โอนไปสู่พระนิพพาน ธรรม ๔ ประการเป็นไฉน คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส... ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม...เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์...ประกอบด้วยศีลอันพระอริยะพึงใจแล้ว ไม่ขาด...ดำเนินไปเพื่อสมาธิ ดูกรมหาบพิตร เปรียบเหมือนต้นไม้ที่น้อมไป โน้มไป โอนไป ทางทิศปราจีน เมื่อรากขาดแล้วต้นไม้นั้นจะพึงล้มไปทางไหน'

เจ้ามหานามทูลตอบว่า

'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็พึงล้มไปทางต้นไม้น้อมไป โน้มไป โอนไป พระเจ้าข้า'

พระผู้มีพระภาคตรัสต่อไปว่า

'ดูกรมหาบพิตร ฉันนั้นเหมือนกัน อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นผู้น้อมไปสู่พระนิพพาน โน้มไปสู่พระนิพพาน โอนไปสู่พระนิพพาน ขอถวายพระพร มหาบพิตรอย่ากลัวเลย การสวรรคตอันดีงามจักมีแก่มหาบพิตร การสิ้นชีวิตอันดีงามจักมีแก่มหาบพิตร'

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร"

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๒

"สุขกามานิ ภูตานิ　　โย ทณฺเฑน น หึสติ
อตฺตโน สุขเมสาโน　　เปจฺจ โส ลภเต สุขนฺ"ติ.[๒๕๘]

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'สัตว์ทั้งหลายล้วนต้องการความสุข ผู้ที่ต้องการความสุขแก่ตน
แต่เบียดเบียนสัตว์อื่น ตายไปแล้วย่อมไม่ได้รับความสุข'

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร"

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๓

"คุนฺนญฺเจ ตรมานานํ อุชุํ คจฺฉติ ปุงฺคโว
สพฺพา ตา อุชุํ คจฺฉนฺติ เนตฺเต อุชุํ คเต สติ.
เอวเมว มนุสฺเสสุ โย โหติ เสฏฺฐสมฺมโต
โส สเจ ธมฺมํ จรติ ปเคว อิตรา ปชา
สพฺพํ รฏฺฐํ สุขํ เสติ ราชา เจ โหติ ธมฺมิโก"ติ.[๒๕๙]

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'เมื่อฝูงโคข้ามแม่น้ำอยู่ ถ้าโคผู้นำไปตรง โคทั้งหมดนั้นย่อมไปตรง เพราะมีผู้นำไปตรง ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้สมมุติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม จะกล่าวไปไยถึงปวงประชาเหล่าอื่น แว่นแคว้นทั้งหมดจะประสบความสุข เพราะผู้นำตั้งอยู่ในธรรม'

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร"

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๔

[๙๔] ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม.[๒๖๐] เตน โข ปน สมเยน สมฺพหุลา ภิกฺขู ภควโต จีวรกมฺมํ กโรนฺติ "นิฏฺฐิตจีวโร ภควา เตมาสจฺจเยน จาริกํ ปกฺกมิสฺสตี"ติ. เตน โข ปน สมเยน อิสิทตฺตปุราณา ถปตโย สาเกเต ปฏิวสนฺติ เกนจิ เทว กรณีเยน. อสฺโสสุํ โข อิสิทตฺตปุราณา ถปตโย "สมฺพหุลา กิร ภิกฺขู ภควโต จีวรกมฺมํ กโรนฺติ "นิฏฺฐิตจีวโร ภควา เตมาสจฺจเยน จาริกํ ปกฺกมิสฺสตี"ติ.

"พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีใกล้พระนครสาวัตถี ครั้งนั้นแล ภิกษุมากรูปย่อมกระทำจีวรกรรมเพื่อพระผู้มีพระภาคด้วยคิดว่า พระผู้มีพระภาคมีจีวรสำเร็จแล้ว จะเสด็จจาริกไปโดยล่วงสามเดือน ในสมัยนั้น ช่างไม้นามว่าอิสิทัตตะและปุราณะ อาศัยอยู่ในหมู่บ้านส่วยชื่อว่า สาเกต ด้วยกรณียกิจบางอย่าง พวกเขาทั้งสองนั้นได้ข่าวว่า ภิกษุมากรูปย่อมกระทำจีวรกรรมเพื่อพระผู้มีพระภาคด้วยคิดว่า

พระผู้มีพระภาคมีจีวรสำเร็จแล้ว จะเสด็จจาริกไปโดยล่วงสามเดือน”

อถ โข อิสิทตฺตปุราณา ถปตโย มคฺเค ปุริสํ ฐเปสุํ “ยทา ตฺวํ อมฺโภ ปุริส ปสฺเสยฺยาสิ ภควนฺตํ อาคจฺฉนฺตํ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ, อถ อมฺหากํ อาโรเจยฺยาสี”ติ. ทฺวีหตีหํ ฐิโต โข โส ปุริโส อทฺทส ภควนฺตํ ทูรโตว อาคจฺฉนฺตํ. ทิสฺวาน เยน อิสิทตฺตปุราณา ถปตโย เตนุปสงฺกมิ. อุปสงฺกมิตฺวา อิสิทตฺตปุราเณ ถปตโย เอตทโวจ “อยํ โส ภนฺเต ภควา อาคจฺฉติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ, ยสฺสทานิ กาลํ มญฺญถา”ติ.

“ในสมัยนั้น ช่างไม้นามว่าอิสิทัตตะและปุราณะ ได้สั่งบุรุษอยู่ไว้ในหนทางว่า ‘ดูกร บุรุษผู้เจริญ ท่านเห็นพระผู้มีพระภาคผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง เสด็จมาในเวลาใด พึงบอกพวกเราในเวลานั้น’ บุรุษนั้นอยู่มาได้ ๒-๓ วัน ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมาแต่ไกล จึงเข้าไปหาช่างไม้ทั้งสองแล้วบอกว่า ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง กำลังเสด็จมา ขอพวกท่านจงทราบกาลอันควรในบัดนี้เถิด’”

อถ โข อิสิทตฺตปุราณา ถปตโย เยน ภควา เตนุปสงฺกมึสุ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา ภควนฺตํ ปิฏฺฐิโต ปิฏฺฐิโต อนุพนฺธึสุ. อถ โข ภควา มคฺคา โอกฺกมฺม เยน อญฺญตรํ รุกฺขมูลํ เตนุปสงฺกมิ. อุปสงฺกมิตฺวา ปญฺญตฺเต อาสเน นิสีทิ. อิสิทตฺตปุราณา ถปตโย ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทึสุ, เอกมนฺตํ นิสินฺนา โข อิสิทตฺตปุราณา ถปตโย ภควนฺตํ เอตทโวจุํ.

“ครั้งนั้น ช่างไม้นามว่าอิสิทัตตะและปุราณะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วเดินตามพระผู้มีพระภาคไปข้างพระปฤษฎางค์ พระผู้มีพระภาคทรงแวะจากหนทางเสด็จเข้าไปยังโคนไม้แห่งหนึ่ง แล้วประทับนั่งบนอาสนะที่เขาปูลาดถวาย ช่างไม้ทั้งสองถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้ว นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วได้กราบทูลว่า”

ยทา มยํ ภนฺเต ภควนฺตํ สุโณม “สาวตฺถิยา โกสเลสุ จาริกํ ปกฺกมิสฺสตี”ติ, โหติ โน ตสฺมึ สมเย อนตฺตมนตา โหติ โทมนสฺสํ “ทูเร โน ภควา ภวิสฺสตี”ติ. ยทา ปน มยํ ภนฺเต ภควนฺตํ สุโณม “สาวตฺถิยา โกสเลสุ จาริกํ ปกฺกนฺโต”ติ, โหติ โน ตสฺมึ สมเย อนตฺตมนตา โหติ โทมนสฺสํ “ทูเร โน ภควา”ติ ฯเปฯ

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อใด พวกข้าพระองค์ได้ฟังข่าวพระผู้มีพระภาคว่า 'จักเสด็จจาริกจากพระนครสาวัตถีไปในแคว้นโกศล' เมื่อนั้น พวกข้าพระองค์มีความเสียใจ น้อยใจว่า 'พระผู้มีพระภาคจักเสด็จห่างพวกเราไป' เมื่อใด ได้ฟังข่าวพระผู้มีพระภาคว่า 'เสด็จจาริกจากนครสาวัตถีไปแคว้นโกศลแล้ว' เมื่อนั้น พวกข้าพระองค์มีความเสียใจ น้อยใจว่า 'พระผู้-มีพระภาคเสด็จห่างพวกเราไปแล้ว'" ฯลฯ

ยทา ปน มยํ ภนฺเต ภควนฺตํ สุโณม "กาสีสุ มคเธสุ จาริกํ ปกฺกมิสฺสตี"ติ, โหติ โน ตสฺมึ สมเย อนตฺตมนตา โหติ โทมนสฺสํ "ทูเร โน ภควา ภวิสฺสตี"ติ. ยทา ปน มยํ ภนฺเต ภควนฺตํ สุโณม "กาสีสุ มคเธสุ จาริกํ ปกฺกนฺโต"ติ, อนปฺปกา โน ตสฺมึ สมเย อนตฺตมนตา โหติ อนปฺปกํ โทมนสฺสํ "ทูเร โน ภควา"ติ.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อใด พวกข้าพระองค์ได้ฟังข่าวพระผู้มีพระภาคว่า 'จักเสด็จจาริกจากแคว้นกาสีไปยังแคว้นมคธ' เมื่อนั้น พวกข้าพระองค์มีความเสียใจ น้อยใจว่า 'พระผู้มีพระภาคจักเสด็จห่างพวกเราไป' เมื่อใด ได้ฟังข่าวพระผู้มีพระภาคว่า 'เสด็จจากแคว้นโกศลไปแคว้นมัลละแล้ว' เมื่อนั้น พวกข้าพระองค์มีความเสียใจ น้อยใจว่า 'พระผู้มีพระภาคเสด็จห่างพวกเราไปแล้ว'"

> [คำว่า กาสีสุ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปัญจมี ดังคัมภีร์เนตติอรรถกถาอธิบายว่า
> กาสีสูติ กาสิรฏฺจโต.[๒๖๑]
> "คำว่า กาสีสุ แปลว่า จากแคว้นกาสี"]

ยทา ปน มยํ ภนฺเต ภควนฺตํ สุโณม "มคเธสุ กาสีสุ จาริกํ ปกฺกมิสฺสตี"ติ, โหติ โน ตสฺมึ สมเย อตฺตมนตา โหติ โสมนสฺสํ "อาสนฺเน โน ภควา ภวิสฺสตี"ติ. ยทา ปน มยํ ภนฺเต ภควนฺตํ สุโณม "มคเธสุ กาสีสุ จาริกํ ปกฺกนฺโต"ติ, โหติ โน ตสฺมึ สมเย อตฺตมนตา โหติ โสมนสฺสํ "อาสนฺเน โน ภควา"ติ ฯเปฯ

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อใด พวกข้าพระองค์ได้ฟังข่าวพระผู้มีพระภาคว่า 'จักเสด็จจากแคว้นมคธไปยังแคว้นกาสี' เมื่อนั้น พวกข้าพระองค์มีความดีใจ ปลื้มใจว่า 'พระผู้มีพระภาคจักใกล้พวกเราเข้ามา' เมื่อใด ได้ฟังข่าวพระผู้มีพระภาคว่า เสด็จจาริกจากแคว้นมคธ

ไปยังแคว้นกาสีแล้ว เมื่อนั้น พวกข้าพระองค์มีความดีใจ ปลื้มใจว่า ‘พระผู้มีพระภาคใกล้เราแล้ว’” ฯลฯ

ยทา ปน มยํ ภนฺเต ภควนฺตํ สุโณม “โกสเลสุ สาวตฺถึ จาริกํ ปกฺกมิสฺสตี”ติ, โหติ โน ตสฺมึ สมเย อตฺตมนตา โหติ โสมนสฺสํ “อาสนฺเน โน ภควา ภวิสฺสตี”ติ.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อใด พวกข้าพระองค์ได้ฟังข่าวพระผู้มีพระภาคว่า ‘จักเสด็จจาริกจากแคว้นโกศลมายังพระนครสาวัตถี’ เมื่อนั้น พวกข้าพระองค์มีความดีใจ ปลื้มใจว่า ‘พระผู้มีพระภาคจักใกล้พวกเราเข้ามา’”

ยทา ปน มยํ ภนฺเต ภควนฺตํ สุโณม “สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม”ติ. โหติ อนปฺปกา โน ตสฺมึ สมเย อตฺตมนตา, โหติ อนปฺปกํ โสมนสฺสํ “อาสนฺเน โน ภควา”ติ.

“เมื่อใด พวกข้าพระองค์ได้ฟังข่าวพระผู้มีพระภาคว่า ‘ประทับอยู่ ณ วัดเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้พระนครสาวัตถี’ เมื่อนั้น พวกข้าพระองค์มีความดีใจ ปลื้มใจเป็นอันมากว่า ‘พระผู้มีพระภาคใกล้เราแล้ว’”

ตสฺมาติห ถปตโย สมฺพาโธ ฆราวาโส รโชปโถ. อพฺโภกาโส ปพฺพชฺชา. อลญฺจ ปน โว ถปตโย อปฺปมาทายาติ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรช่างไม้ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแหละ การครองเรือนจึงคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี บรรพชาเป็นที่โล่ง ดูกรช่างไม้ ท่านทั้งหลายควรไม่ประมาท’”

[คำว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส (การครองเรือนคับแคบ) หมายความว่า การครองเรือนมีกิเลสคือราคะเป็นต้นซึ่งเป็นเครื่องย่ำยีและกังวล

คำว่า รโชปโถ (เป็นทางมาแห่งธุลี) หมายความว่า เป็นทางมาแห่งธุลีคือกิเลส

คำว่า อพฺโภกาโส (บรรพชาเป็นที่โล่ง) หมายความว่า บรรพชาไม่มีกิเลสเครื่องย่ำยีและกังวล แม้ภิกษุสองรูปนั่งขัดสมาธิกระทบเข่ากันในห้องกว้าง ๔ ศอก ก็จัดว่าเป็นที่โล่ง เพราะท่านทั้งสองไม่มีกิเลสดังกล่าว]

อตฺถิ โข โน ภนฺเต เอตมฺหา สมฺพาธา อญฺโญ สมฺพาโธ สมฺพาธตโร เจว สมฺพาธสงฺขาตตโร จาติ.

"ช่างไม้ทูลว่า

'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความคับแคบอย่างอื่นที่คับแคบกว่า และที่นับว่าคับแคบยิ่งกว่าความคับแคบนี้ มีอยู่หนอ'"

กตโม ปน โว ถปตโย เอตมฺหา สมฺพาธา อญฺโญ สมฺพาโธ สมฺพาธตโร เจว สมฺพาธสงฺขาตตโร จาติ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า

'ดูกรช่างไม้ ความคับแคบอย่างอื่นที่คับแคบกว่า และที่นับว่าคับแคบยิ่งกว่าความคับแคบนี้ คืออะไร'"

อิธ มยํ ภนฺเต ยทา ราชา ปเสนทิ โกสโล อุยฺยานภูมึ นิยฺยาตุกาโม โหติ. เย เต รญฺโญ ปเสนทิสฺส โกสลสฺส นาคา โอปวยฺหา, เต กปฺเปตฺวา ยา ตา รญฺโญ ปเสนทิสฺส โกสลสฺส ปชาปติโย ปิยา มนาปา,ตา เอกํ ปุรโต เอกํ ปจฺฉโต นิสีทาเปม. ตาสํ โข ปน ภนฺเต ภคินีนํ เอวรูโป คนฺโธ โหติ. เสยฺยถาปิ นาม คนฺธกรณฺฑกสฺส ตาวเทว วิวริยมานสฺส, ยถา ตํ ราชกญฺญานํ คนฺเธน วิภูสิตานํ. ตาสํ โข ปน ภนฺเต ภคินีนํ เอวรูโป กายสมฺผสฺโส โหติ, เสยฺยถาปิ นาม ตูลปิจุโน วา กปฺปาสปิจุโน วา, ยถา ตํ ราชกญฺญานํ สุเขธิตานํ. ตสฺมึ โข ปน ภนฺเต สมเย นาโคปิ รกฺขิตพฺโพ โหติ. ตาปิ ภคินิโย รกฺขิตพฺพา โหนฺติ. อตฺตาปิ รกฺขิตพฺโพ โหติ. น โข ปน มยํ ภนฺเต อภิชานาม ตาสุ ภคินีสุ ปาปกํ จิตฺตํ อุปฺปาเทนฺตา. อยํ โข โน ภนฺเต เอตมฺหา สมฺพาธา อญฺโญ สมฺพาโธ สมฺพาธตโร เจว สมฺพาธสงฺขาตตโร จาติ.

"ช่างไม้ทูลว่า

'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานพระวโรกาส เมื่อใดพระเจ้าปเสนทิโกศลมีพระราชประสงค์จะเสด็จออกไปยังราชอุทยาน เมื่อนั้นพวกข้าพระองค์ต้องกำหนดช้างที่ขึ้นทรงของพระเจ้าปเสนทิโกศล แล้วให้พระชายาที่โปรดปรานพอพระทัยของพระเจ้าปเสนทิ-โกศล ประทับข้างหน้าพระองค์หนึ่ง ข้างหลังพระองค์หนึ่ง กลิ่นของพระชายาเหล่านั้นเป็นอย่างนี้ คือ เหมือนกลิ่นของนางราชกัญญาผู้ปะพรมด้วยของหอม ดังขวดน้ำหอมที่เขาเปิดในขณะนั้น ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กายสัมผัสของพระชายาเหล่านั้นเป็นอย่างนี้ คือ เหมือน

กายสัมผัสของนางราชกัญญาผู้ดำรงอยู่ด้วยความสุข ดังปุยนุ่นหรือปุยฝ้าย ในสมัยนั้น พวกข้าพระองค์ต้องระวังช้าง พระชายา และพระเจ้าปเสนทิโกศล

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์ไม่รู้สึกว่า จิตอันต่ำทรามบังเกิดขึ้นในพระชายาเหล่านั้นเลย ข้อนี้แลคือความคับแคบอย่างอื่นที่คับแคบกว่า และที่นับว่าคับแคบยิ่งกว่าความคับแคบนี้'"

ตสฺมาติห ถปตโย สมฺพาโธ ฆราวาโส รโชปโถ, อพฺโภกาโส ปพฺพชฺชา. อลญฺจ ปน โว ถปตโย อปฺปมาทาย. จตูหิ โข ถปตโย ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก โสตาปนฺโน โหติ อวินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโณ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรช่างไม้ เพราะเหตุนั้นแหละ การครองเรือนจึงคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี บรรพชาเป็นที่โล่ง ท่านทั้งหลายควรไม่ประมาท

ดูกรช่างไม้ อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ย่อมเป็นพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ข้างหน้า'"

[คำว่า อวินิปาตธมฺโม (มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา) หมายถึง ไม่ตกไปในอบายภูมิ ๔ คือ นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน

คำว่า นิยโต (เป็นผู้เที่ยง) หมายถึง มีความแน่นอนในการไม่ตกต่ำด้วยปฐมมรรค

คำว่า สมฺโพธิปรายโณ (จะตรัสรู้ข้างหน้า) หมายถึง จะบรรลุมรรคขั้นสูง ๓ ต่อไป เพราะได้บรรลุปฐมมรรคแล้ว]

กตเมหิ จตูหิ. อิธ ถปตโย สุตวา อริยสาวโก พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ อิติปิ โส ภควา อรหํ...พุทฺโธ ภควาติ. ธมฺเม...สํเฆ...วิคตมลมจฺเฉเรน เจตสา อคารํ อชฺฌาวสติ, มุตฺตจาโค ปยตปาณิ โวสฺสคฺครโต ยาจโยโค ทานสํวิภาครโต อปฺปฏิวิภตฺตํ. อิเมหิ โข ถปตโย จตูหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก โสตาปนฺโน โหติ อวินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโณ.

"ธรรม ๔ ประการเป็นไฉน คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยความ

เลื่อมใสอันมั่นคงในพระพุทธเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส...ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม ในพระธรรม...ในพระสงฆ์...มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน อยู่ครองเรือน มีจาคะอันปล่อยแล้ว มีฝ่ามืออันชุ่ม ยินดีในการสละควรแก่การขอ[ของผู้อื่น] ยินดีในการจำแนกทานโดยไม่แบ่งเขาแบ่งเรา ดูกรช่างไม้ อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ข้างหน้า”

ตุมฺเห โข ถปตโย พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคตา อิติปิ โส ภควา อรหํ...พุทฺโธ ภควาติ. ธมฺเม...สํเฆ...ยํ โข ปน กิญฺจิ กุเล เทยฺยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ อปฺปฏิวิภตฺตํ สีลวนฺเตหิ กลฺยาณธมฺเมหิ. ตํ กึ มญฺญถ ถปตโย กติวิธา เต โกสเลสุ มนุสฺสา เย ตุมฺหากํ สมสมา ยทิทํ ทานสํวิภาเคหีติ. ลาภา โน ภนฺเต, สุลทฺธํ โน ภนฺเต, เยสํ โน ภควา เอวํ ปชานาตีติ.

“ดูกรช่างไม้ ท่านทั้งหลายประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส...ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม ในพระธรรม...ในพระสงฆ์...อนึ่ง ไทยธรรมสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอยู่ในตระกูล พวกท่านเฉลี่ยไทยธรรมทั้งหมดนั้นกับผู้ทรงศีล มีกัลยาณธรรม ท่านทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ชนทั้งหลายในแคว้นโกศลที่เสมอกับพวกท่านด้วยการจำแนกทาน มีจำนวนเพียงใด”

ช่างไม้ทูลว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นลาภของพวกข้าพระองค์ พวกข้าพระองค์ได้ดีแล้ว ที่พระผู้มีพระภาคทรงทราบพฤติการณ์อย่างนี้ของพวกข้าพระองค์”

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๕

[๙๕] “เอกปุปฺผํ จชิตฺวาน สหสฺสํ กปฺปโกฏิโย
เทเว เจว มนุสฺเส จ เสเสน ปรินิพฺพุโต”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘อัตภาพพันโกฏิย่อมบังเกิดขึ้นในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะสละดอกไม้บูชาเพียงดอกเดียว เขาเป็นผู้ดับขันธ์ได้ด้วยวิบากที่เหลือ’

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

[คำว่า สหสฺสํ กปฺปโกฏิโย (อัตภาพพันโกฏิ) ในบางแห่งมีปาฐะว่า อสีติกปฺปโกฏิโย ตามนัยนี้แปลว่า “อัตภาพ ๘๐ โกฏิ” โดย กปฺป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “อัตภาพ” ตามคำอธิบายในคัมภีร์เนตติวิภาวินี (หน้า ๓๕๖)]

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๖

“อสฺสตฺเถ หริโตภาเส สํวิรูฬฺหมฺหิ ปาทเป
เอกํ พุทฺธคตํ สญฺญํ อลภึหํ ปติสฺสโต.[๒๖๒]
อชฺช ตึสํ ตโต กปฺปา นาภิชานามิ ทุคฺคตึ
ติสฺโส วิชฺชา สจฺฉิกตา ตสฺสา สญฺญาย วาสนา”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘เราเป็นผู้มีสติ ได้อนิจจสัญญาที่เป็นไปในพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ณ ต้นโพธิ์ที่งอกงามดีมีสีเขียวสด

ถอยไป ๓๐ กัปแต่ภัทรกัปนี้ เรามิได้รู้จักทุคติ เรากระทำให้แจ้งวิชชา ๓ แล้ว เพราะการอบรมอนิจจสัญญานั้น’

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๗

“ปิณฺฑาย โกสลํ ปุรํ ปาวิสิ อคฺคปุคฺคโล
อนุกมฺปโก ปุเรภตฺตํ ตณฺหานิฆาตโก มุนิ.

ปุริสสฺส วฏํสโก หตฺเถ สพฺพปุปฺเผหิลงฺกโต
โส อทฺทสาสิ สมฺพุทฺธํ ภิกฺขุสํฆปุรกฺขตํ.
ปวิสนฺตํ ราชมคฺเคน เทวมานุสปูชิตํ
หฏฺโจ จิตฺตํ ปสาเทตฺวา สมฺพุทฺธมุปสงฺกมิ.
โส ตํ วฏํสกํ สุรภึ วณฺณวนฺตํ มโนรมํ
สมฺพุทฺธสฺสุปนาเมสิ ปสนฺโน เสหิ ปาณิภิ.
ตโต อคฺคิสิขาวณฺณา พุทฺธสฺส ลปนนฺตรา
สหสฺสรํสิ วิชฺชุริว โอกฺกา นิกฺขมิ อานนา.
ปทกฺขิณํ กริตฺวาน สีเส อาทิจฺจพนฺธุโน
ติกฺขตฺตุํ ปริวฏฺเฏตฺวา มุทฺธนนฺตรธายถ.
อิทํ ทิสฺวา อจฺฉริยํ อพฺภุตํ โลมหํสนํ
เอกํสํ จีวรํ กตฺวา อานนฺโท เอตทพฺรวิ.
โก เหตุ สิตกมฺมสฺส พฺยากโรหิ มหามุเน
ธมฺมาโลโก ภวิสฺสติ กงฺขํ วิตร โน มุเน.
ยสฺส ตํ สพฺพธมฺเมสุ สทา ญาณํ ปวตฺตติ
กงฺขึ เวมติกํ เถรํ อานนฺทํ เอตทพฺรวิ.
โย โส อานนฺท ปุริโส มยิ จิตฺตํ ปสาทยิ
จตุราสีติกปฺปานิ ทุคฺคตึ น คมิสฺสติ.
เทเวสุ เทวโสภคฺคํ ทิพฺพํ รชฺชํ ปสาสิย
มนุเชสุ มนุชินฺโท ราชา รฏฺเจ ภวิสฺสติ.
โส จริมํ ปพฺพชิตฺวา สจฺฉิกตฺวา จ ธมฺมตํ
ปจฺเจกพุทฺโธ ธุตราโค วฏํสโก นาม ภวิสฺสติ.
นตฺถิ จิตฺเต ปสนฺนมฺหิ อปฺปกา นาม ทกฺขิณา
ตถาคเต วา สมฺพุทฺเธ อถ วา ตสฺส สาวเก.[๒๖๓]
เอวํ อจินฺติยา พุทฺธา พุทฺธธมฺมา อจินฺติยา
อจินฺติเย ปสนฺนานํ วิปาโก โหติ อจินฺติโย”ติ.[๒๖๔]

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘พระมุนีผู้ละตัณหาได้ ทรงเป็นอัครบุคคลผู้อนุเคราะห์ชาวโลก เสด็จเข้าไปยังโกศลบุรีเพื่อรับบิณฑบาตในยามเช้า

บุรุษคนหนึ่งถือดอกไม้ประดับศีรษะที่ตบแต่งด้วยดอกไม้นานาพันธุ์ในมือ เห็นพระสัมพุทธเจ้าอันหมู่สงฆ์แวดล้อมแล้วผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้วกำลังเสด็จเข้าไปตามทางหลวง เขาร่าเริงยังจิตให้เลื่อมใสแล้วได้เข้าไปสู่สำนักของพระสัมพุทธเจ้า

เขาผู้เลื่อมใสแล้วได้น้อมถวายดอกไม้ประดับศีรษะอันมีสีสวย มีกลิ่นหอม น่าชื่นใจนั้นแด่พระสัมพุทธเจ้าด้วยมือของตน

ลำดับนั้น รัศมีอันมีสีดั่งเปลวไฟพวยพุ่งออกจากภายในพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า รัศมีอันประดุจสายฟ้าแลบพันหนึ่งจากพระโอษฐ์นั้นได้กระทำประทักษิณ ๓ รอบที่พระเศียรของพระองค์ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ ครั้นเวียนรอบ ๓ ครั้งแล้วก็อันตรธานไปในพระเศียร

พระอานนท์เห็นปาฏิหาริย์อันอัศจรรย์ไม่เคยมี กระทำให้ขนชูชันนี้แล้ว จึงห่มผ้าเฉวียงบ่าแล้วกราบทูลคำนี้ว่า

ข้าแต่พระมหามุนี อะไรเป็นเหตุแห่งการแย้ม ขอพระองค์โปรดพยากรณ์เหตุนั้น ข้าแต่พระมุนี แสงสว่างแห่งธรรมจักปรากฏ ขอพระองค์โปรดเปลื้องความสงสัยแก่ข้าพระองค์เถิด

ญาณในธรรมทั้งปวงของพระพุทธเจ้าย่อมดำเนินไปทุกเมื่อ พระองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์ผู้มีความสงสัยอย่างนี้ว่า

ดูกรอานนท์ บุรุษใดยังจิตให้เลื่อมใสในเรา บุรุษนั้นจักไม่ไปสู่ทุคติ ๘๔ กัป เขาจักปกครองราชอาณาจักรอันเป็นทิพย์เป็นเทพผู้งามในหมู่เทพ ในมนุษย์จักเป็นจอมราชันแห่งมนุษย์ในแว่นแคว้น

บุรุษนั้นบวชแล้วในภพสุดท้าย จักกระทำสัจธรรมให้แจ้งเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า วฏังสกะ ผู้ขจัดราคะได้

เมื่อจิตเลื่อมใสแล้วในพระตถาคตผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง หรือในสาวกของพระตถาคตนั้น ทักษิณาย่อมไม่ชื่อว่า มีผลน้อย

พระพุทธเจ้าทั้งหลาย อันใครๆ ไม่อาจคิดได้อย่างนี้ คุณธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อันใครๆ ไม่อาจคิดได้ เมื่อบุคคลเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าและพระพุทธคุณอันใครๆ ไม่อาจคิดได้ ย่อมได้รับวิบากอันใครๆ ไม่อาจคิดได้’

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

[ในคาถา ๑๔ บทเหล่านี้ คาถาที่ ๑๓ พบในวิมานวัตถุ (หน้า ๘๐) และคาถาที่ ๑๔ พบในอปทาน (เล่ม ๑ หน้า ๙) ส่วนคาถาที่ ๑-๑๒ เป็นการประพันธ์ของพระมหากัจจายนะโดยนำข้อความมาจากประโยคร้อยแก้วในพระสูตร แม้คาถาอื่นนอกจากนี้ที่มิได้อ้างอิงที่มาไว้ก็เป็นการนำข้อความในพระสูตรมาประพันธ์ไว้เป็นรูปคาถาเช่นเดียวกัน

คำว่า มุทฺธนนุตรธายถ ตัดบทเป็น มุทฺธนิ + อนฺตรธายถ คำว่า อนฺตรธายถ มาจากศัพท์เดิมว่า อนฺตรธายิตฺถ (อนฺตร บทหน้า + ธา ธาตุ + ย ปัจจัย + อี อัชชตนีวิภัตติ แปลง อี เป็น ตฺถ) ให้แปลง อิ เป็น อ และลบ ตฺ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๙) ว่า อิกาโร อการํ ตนฺนิมิตฺตํ ตการโลโป (อิ อักษรย่อมถึงความเป็น อ อักษร และลบ ต อักษรเพราะเหตุที่แปลง อิ เป็น อ นั้น)]

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๘

[๙๖] “อิธาหํ ภิกฺขเว เอกจฺจํ ปุคฺคลํ ปสนฺนจิตฺตํ เอวํ เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานามิ (ยถา โข อยํ ปุคฺคโล อิริยติ, ยญฺจ ปฏิปทํ ปฏิปนฺโน, ยญฺจ มคฺคํ สมารูโฬฺห.) อิมมฺหิ จายํ สมเย กาลํ กเรยฺย, ยถาภตํ นิกฺขิตฺโต เอวํ สคฺเค. ตํ กิสฺส เหตุ. จิตฺตํ หิสฺส ภิกฺขเว ปสนฺนํ. เจโตปสาทเหตุ โข ปน เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชนฺตี”ติ.[๒๖๕] เอตมตฺถํ ภควา อโวจ. ตตฺเถตํ อิติ วุจฺจติ-

"ปสนฺนจิตฺตํ ญตฺวาน เอกจฺจํ อิธ ปุคฺคลํ
เอตมตฺถญฺจ พฺยากาสิ พุทฺโธ ภิกฺขูน สนฺติเก.
อิมมฺหิ จายํ สมเย กาลํ กยิราถ ปุคฺคโล
สคฺคมฺหิ อุปปชฺเชยฺย จิตฺตํ หิสฺส ปสาทิตํ.
เจโตปสาทเหตุ หิ สตฺตา คจฺฉนฺติ สุคฺคตึ
ยถาภตํ นิกฺขิเปยฺย เอวเมวํ ตถาวิโธ[๒๖๖]
กายสฺส เภทา สปฺปญฺโญ สคฺคํ โส อุปปชฺชตี"ติ.

อยมฺปิ อตฺโถ วุตฺโต ภควตา อิติ เม สุตนฺติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดรู้จิตด้วยจิตอย่างนี้แล้ว ย่อมรู้ชัดบุคคลบางคนในโลกนี้ ผู้มีจิตเลื่อมใสแล้ว (ตามการดำเนินไป ความประพฤติ และหนทางปฏิบัติของเขา) ว่า ถ้าบุคคลนี้พึงเสียชีวิตในกาลนี้ พึงเกิดในสุคติเหมือนของที่ถูกนำมาคว่ำไว้ ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะจิตของเขาผ่องใส ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่าสัตว์บางพวกหลังจากตายเพราะกายพินาศย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะจิตเลื่อมใสเป็นเหตุ'

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว จึงตรัสคาถาประพันธ์นี้ในพระสูตรนั้นว่า

'พระศาสดาทรงทราบบุคคลบางคนในโลกนี้ผู้มีจิตเลื่อมใสแล้ว ได้ตรัสเนื้อความนี้แก่เหล่าภิกษุในสำนักของพระองค์ว่า ถ้าบุคคลนี้พึงเสียชีวิตในกาลนี้ เขาพึงเกิดในสวรรค์เพราจิตของเขาผ่องใส เขาเป็นอย่างนั้นเหมือนของที่ถูกนำมาคว่ำไว้ เหล่าสัตว์ย่อมไปสู่สวรรค์เพราะจิตเลื่อมใสเป็นเหตุ บุคคลผู้มีปัญญานั้นย่อมเกิดในสวรรค์เพราะกายพินาศ'

ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้ไว้
สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร"

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๙

"สุวณฺณจฺฉทนํ นาวํ นาริ อารุยฺห ติฏฺจสิ
โอคาหสิ โปกฺขรณึ ปทุมํ ฉินฺทสิ ปาณินา.
เกน เต ตาทิโส วณฺโณ อานุภาโว ชุติ จ เต
อุปฺปชฺชนฺติ จ เต โภคา เย เกจิ มนสิจฺฉิตา.[๒๖๗]
ปุจฺฉิตา เทวเต สํส กิสฺส กมฺมสฺสิทํ ผลํ
สา เทวตา อตฺตมนา เทวราเชน ปุจฺฉิตา.
ปญฺหํ ปุฏฺจา วิยากาสิ สกฺกสฺส อิติ เม สุตํ
อทฺธานํ ปฏิปนฺนาหํ ทิสฺวา ถูปํ มโนรมํ.
ตตฺถ จิตฺตํ ปสาเทสึ กสฺสปสฺส ยสสฺสิโน
ปทุมปุปฺเผหิ ปูเชสึ ปสนฺนา เสหิ ตสฺเสว
กมฺมสฺส ผลํ วิปาโก เอตาทิสํ กตปุญฺญา ลภนฺตี"ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

"สูตรใดกล่าวว่า

'ดูกรเทพนารี เธอขึ้นนั่งบนวิมานเรือ หุ้มไว้ด้วยทองคำ เล่นในสระโบกขรณี เก็บดอกปทุมอยู่

เธอมีผิวพรรณเช่นนี้เพราะบุญอะไร เธอมีอานุภาพรุ่งเรืองอย่างนี้เพราะบุญอะไร สมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งอันใจปรารถนาแล้วย่อมเกิดแก่เธอเพราะบุญอะไร ดูกรเทวดา เราขอถามเธอ นี้เป็นผลแห่งกรรมอะไร'

พระมหาโมคคัลลานะกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า

'ข้าพระองค์สดับมาว่า เทพนารีนั้นผู้อันเทวราชถามแล้ว มีใจยินดีได้ทูลตอบท้าววาสพว่า หม่อมฉันเดินทางไกล เห็นพระสถูปอันงดงามของพระกัสสปพุทธเจ้าผู้ทรงเกียรติยศ ได้ยังใจให้เลื่อมใสในพระสถูปนั้น ครั้นแล้วได้บูชาด้วยดอกปทุมด้วยมือทั้งสองของหม่อมฉัน ผลทั้งปวงนั้นเป็นวิบากแห่งกรรมนั้น มวลชนผู้กระทำบุญไว้ย่อมได้รับผลเช่นนั้น'

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๑๐

“ทานกถา สีลกถา สคฺคกถา ปุญฺญกถา ปุญฺญวิปากกถา”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรที่กล่าวถึงเรื่องทาน ศีล สวรรค์ บุญ และผลบุญนี้ ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

“อปิจาปิ ปํสุถูเปสุ อุทฺทิสฺสกเตสุ ทสพลธรานํ ตตฺถปิ การํ กตฺวา สคฺเคสุ นรา ปโมทนฺตี”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรที่กล่าวว่า ‘อนึ่ง เมื่อบุคคลสร้างสถูปดินอุทิศพระทศพล บรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ภายใน ชนทั้งหลายได้กระทำการบูชาแม้ในสถูปดินเหล่านั้นแล้วย่อมบันเทิงในสวรรค์’ นี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๑๑

[๙๗] “เทวปุตฺตสรีรวณฺณา สพฺเพ สุภคสณฺฐิตี
อุทเกน ปํสุํ เตเมตฺวา ถูปํ วฑฺเฒถ กสฺสปํ.
อยํ สุคตฺเต สุคตสฺส ถูโป
มเหสิโน ทสพลธมฺมธาริโน
ตสฺมึ อิเม เทวมนุชา ปสนฺนา
การํ กโรนฺตา ชรามรณา ปมุจฺจเร”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘ชนทั้งหมดผู้มีผิวพรรณเช่นกับเทพบุตร มีสัณฐานงดงาม ทำดินให้ชุ่มด้วยน้ำสร้างสถูป สถูปนั้นของใคร

แน่ะนางเทพธิดาผู้มีร่างงาม สถูปนี้เป็นของพระกัสสปสัมพุทธเจ้า

ผู้แสวงหาคุณอันไพศาล ผู้ทรงไว้ซึ่งพลธรรม ๑๐ ประการ เทวดา และมนุษย์เลื่อมใสในพระสถูปนั้นแล้วเคารพบูชาอยู่ จักพ้นจากชราและมรณะ’

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๑๒

“อุฬารํ วต ตํ อาสิ ยาหํ ถูปํ มเหสิโน
อุปฺปลานิ จ จตฺตาริ มาลญฺจ อภิโรปยึ.
อชฺช ตึสํ ตโต กปฺปา นาภิชานามิ ทุคฺคตึ
วินิปาตํ น คจฺฉามิ ถูปํ ปูเชตฺว สตฺถุโน”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘ข้าพเจ้าได้ยกอุบล ๔ ดอกและพวงมาลัยขึ้นสู่สถูปของพระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันไพศาล บุญของข้าพเจ้านั้นเป็นบุญโอฬารหนอ นับแต่ภัทรกัปนี้ถอยไป ๓๐ กัป ข้าพเจ้าไม่รู้จักทุคติ ไม่ไปสู่อบาย เพราะบูชาสถูปของพระศาสดา’

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๑๓

“พาตฺตึสลกฺขณธรสฺส
วิชิตวิชยสฺส โลกนาถสฺส
สตสหสฺสํ กปฺเป
มุทิโต ถูปํ อปูเชสิ.
ยํ มยา ปสุตํ ปุญฺญํ
เตน จ ปุญฺเญน เทวโสภคฺคํ

รชฺชานิ จ การิตานิ
อนาคนฺตุน วินิปาตํ.
ยํ จกฺขุํ อทนฺตทมกสฺส สาสเน ปณิหิตํ ตถา
จิตฺตํ ตํ เม สพฺพํ ลทฺธํ วิมุตฺตจิตฺตมฺหิ วิธูตลโต”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘ข้าพเจ้าได้บูชาสถูปของพระโลกนาถผู้ชนะมาร ผู้ทรงพระนรลักษณ์ ๓๒ ประการ เป็นผู้มีใจร่าเริงตลอดแสนอัตภาพ ข้าพเจ้าไม่ไปสู่อบายด้วยบุญที่กระทำไว้นั้น บุญนั้นได้กระทำความงามเลิศในเทวโลกและราชสมบัติทั้งหลาย

ข้าพเจ้าบรรลุปัญญาจักขุและจิตหลุดพ้นทั้งปวงอันตนปรารถนาแล้วในพระศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ฝึกชนที่ยังมิได้ฝึก เป็นผู้ขจัดตัณหาเพียงดังเครือเถาแล้ว เพียบพร้อมด้วยจิตหลุดพ้น [ผลจิต]’

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๑๔

[๙๘] “สามากปตฺโถทนมตฺตเมว หิ
ปจฺเจกพุทฺธมฺหิ อทาสิ ทกฺขิณํ
วิมุตฺตจิตฺเต อขิเล อนาสเว
อรณวิหาริมฺหิ อสงฺคมานเส.
ตสฺมึ จ โอกปฺปยิ ธมฺมมุตฺตมํ
ตสฺมึ จ ธมฺเม ปณิเธสึ มานสํ
เอวํวิหารีหิ เม สงฺคโม สิยา
ภเว กุทาสุปิ จ มา อเปกฺขวา.

ตสฺเสว กมฺมสฺส วิปากโต อหํ
สหสฺสกฺขตฺตุํ กุรุสูปปชฺชถ
ทีฆายุเกสุ อมเมสุ ปาณิสุ
วิเสสคามีสุ อหีนคามิสุ.
ตสฺเสว กมฺมสฺส วิปากโต อหํ
สหสฺสกฺขตฺตุํ ติทโสปปชฺชถ
วิจิตฺรมาลาภรณานุเลปิสุ
วิสิฏฺฐกายูปคโต ยสสฺสิสุ.
ตสฺเสว กมฺมสฺส วิปากโต อหํ
วิมุตฺตจิตฺโต อขิโล อนาสโว
อิเมหิ เม อนฺติมเทหธาริภิ
สมาคโม อาสิ หิตาหิตาสิหิ.
ปจฺจกฺขํ ขฺวิมํ อวจ ตถาคโต ชิโน
สมิชฺฌเต สีลวโต ยทิจฺฉติ
ยถา ยถา เม มนสา วิจินฺติตํ
ตถา สมิทฺธํ อยมนฺติโม ภโว”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘ข้าพเจ้าได้ถวายไทยธรรมเพียงข้าวฟ่างและข้าวสุกฟายมือหนึ่งแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ผู้ไม่กระด้าง ปราศจากอาสวะ ผู้อยู่ด้วยความไม่มีกิเลส และมีใจไม่ผูกพัน

ข้าพเจ้าเชื่อมั่นปัจเจกโพธิญาณอันดีเลิศของพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น จึงได้ตั้งปณิธานไว้ในปัจเจกโพธิญาณนั้นว่า ข้าพเจ้าพึงสมาคมกับพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างนั้น และความผูกพันจงอย่ามีแก่ข้าพเจ้าในกาลไหนๆ

ด้วยผลของกรรมนั้น ข้าพเจ้าอุบัติในชนชาวอุตตรกุรุทวีป (ทวีปที่อยู่ทางทิศเหนือของเขาสิเนรุ) พันครั้ง เป็นผู้มีอายุยืน ไม่มีความหวงแหน เป็นภูมิดำเนินไปดีไม่ต่ำทราม

ด้วยผลของกรรมนั้น ข้าพเจ้าอุบัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์พันครั้ง มีสรีระอันงามเลิศในบริวารทั้งหลายผู้ลูบไล้ประดับด้วยมาลาและพัสตราภรณ์อันวิจิตร

ด้วยผลของกรรมนั้น ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ไม่กระด้าง ไม่มีอาสวะ ทรงร่างกายสุดท้าย ข้าพเจ้าได้สมาคมกับพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้ล่วงพ้นกุศลและอกุศลแล้ว

พระชินเจ้าผู้ทรงประพฤติเหมือนพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนนั้น ได้ตรัสพระพุทธดำรัสนี้โดยประจักษ์ว่า ผู้มีศีลย่อมปรารถนาสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมสำเร็จ ความดำริด้วยใจของข้าพเจ้าได้สำเร็จโดยประการนั้นๆ สมดังมโนปณิธาน ภพนี้เป็นภพสุดท้ายของข้าพเจ้า'

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร"

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๑๕

"เอกตึสมฺหิ กปฺปมฺหิ ชิโน อเนโช
อนนฺตทสฺสี ภควา สิขีติ
ตสฺสาปิ ราชา ภาตา สิขิทฺเธ
พุทฺเธ จ ธมฺเม จ อภิปฺปสนฺโน.
ปรินิพฺพุเต โลกวินายกมฺหิ
ถูปํ ส'กาสิ วิปุลํ มหนฺตํ
สมนฺตโต คาวุติกํ มเหสิโน
เทวาติเทวสฺส นรุตฺตมสฺส.
ตสฺมึ มนุสฺโส พลิมาภิหารี
ปคฺคยฺห ชาติสุมนํ ปหฏฺโจ

วาเตน ปุปฺผํ ปติตสฺส เอกํ
ตาหํ คเหตฺวาน ตสฺเสว’ทาสึ.
โส มํ อโวจาภิปสนฺนจิตฺโต
ตุยฺหเมว เอตํ ปุปฺผํ ททาสิ
ตาหํ คเหตฺวา อภิโรปเยสึ
ปุนปฺปุนํ พุทฺธมนุสฺสรนฺโต.

อชฺช ตึสํ ตโต กปฺปา นาภิชานามิ ทุคฺคตึ
วินิปาตญฺจ น คจฺฉามิ ถูปปูชายิทํ ผลนฺ”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘ในกัปที่ ๓๑ พระชินเจ้าพระนามว่า สิขี เป็นผู้ไม่มีกิเลส ผู้รู้เห็นธรรมอันไม่มีที่สุด ผู้จำแนกธรรม พระราชาผู้เป็นพระภาดาของพระชินเจ้าพระองค์นั้นทรงเลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้าและพระธรรม

เมื่อพระโลกนาถเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระราชาได้โปรดให้สร้างสถูปกว้างใหญ่ราว ๑ คาวุตโดยรอบของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอดิเทพยิ่งกว่าทวยเทพ ผู้อุดมเลิศกว่านรชน

บุรุษคนหนึ่งนำของบูชามาถวายพระสถูปนั้น เขาประคองดอกมะลิไว้มีใจร่าเริง ดอกมะลิของเขาถูกลมพัดตกไปแล้ว ข้าพเจ้าได้เก็บดอกมะลินั้นแล้วมอบให้เขา

เขามีใจเลื่อมใสแล้วกล่าวกับข้าพเจ้าว่าเราให้ดอกไม้นั้นแก่ท่าน ข้าพเจ้าได้ถือเอาดอกไม้แล้วหมั่นรำลึกถึงพระพุทธคุณ แล้วนำขึ้นไปบูชาพระสถูป

ตั้งแต่ ๓๐ กัปจนถึงภัทรกัปนี้ ข้าพเจ้าไม่รู้จักทุคติ และไม่ไปสู่ทุคติ ข้อนี้เป็นผลแห่งการบูชาพระสถูป’

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร ๑๖

“กปิลํ นาม นครํ สุวิภตฺตํ มหาปถํ
อากิณฺณมิทฺธํ ผีตญฺจ พฺรหฺมทตฺตสฺส ราชิโน.
กุมฺมาสํ วิกฺกิณึ ตตฺถ ปญฺจาลานํ ปุรุตฺตเม
โสหํ อทฺทสึ สมฺพุทฺธํ อุปริฏฺฐํ ยสสฺสินํ.
หฏฺโฐ จิตฺตํ ปสาเทตฺวา นิมนฺเตสึ นรุตฺตมํ
อริฏฺฐํ ธุวภตฺเตน ยํ เม เคหมฺหิ วิชฺชถ.
ตโต จ กตฺติโก ปุณฺโณ ปุณฺณมาสี อุปฏฺฐิตา
นวํ ทุสฺสยุคํ คยฺห อริฏฺฐสฺโสปนามยึ.
ปสนฺนจิตฺตํ ญตฺวาน ปฏิคฺคณฺหิ นรุตฺตโม
อนุกมฺปโก การุณิโก ตณฺหานิฆาตโก มุนิ.
ตาหํ กมฺมํ กริตฺวาน กลฺยาณํ พุทฺธวณฺณิตํ
เทเว เจว มนุสฺเส จ สนฺธาวิตฺวา ตโต จุโต.
พาราณสิยํ นคเร เสฏฺฐิสฺส เอกปุตฺตโก
อฑฺเฒ กุลสฺมึ อุปฺปชฺชึ ปาเณหิ จ ปิยตโร.
ตโต จ วิญฺญุตํ ปตฺโต เทวปุตฺเตน โจทิโต
ปาสาทา โอรูหิตฺวาน สมฺพุทฺธมุปสงฺกมึ.
โส เม ธมฺมมเทสยิ อนุกมฺปาย โคตโม
ทุกฺขํ ทุกฺขสมุปฺปาทํ ทุกฺขสฺส จ อติกฺกมํ.
อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ทุกฺขูปสมคามินํ
จตฺตาริ อริยสจฺจานิ มุนิ ธมฺมมเทสยิ.
ตสฺสาหํ วจนํ สุตฺวา วิหรึ สาสเน รโต
สมถํ ปฏิวิชฺฌาหํ รตฺตินฺทิวมตนฺทิโต.
อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ เย เม วิชฺชึสุ อาสวา
สพฺเพ อาสุํ สมุจฺฉินฺนา น จ อุปฺปชฺชเร ปุน.

ปริยนฺตกตํ ทุกฺขํ จริโมยํ สมุสฺสโย
ชาติมรณสํสาโร นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโว”ติ.

อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘พระนครชื่อว่า กปิละ ของพระราชาพระนามว่า พรหมทัต มีถนนใหญ่ที่แบ่งไว้ดี มีประชาชนเกลื่อนกล่น มั่งคั่งรุ่งเรือง

ข้าพเจ้าขายขนมกุมมาสอยู่ในเมืองปัญจาละอันงามเลิศของชาวปัญจาละทั้งหลายนั้น ได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า อริฏฐะ ผู้มีบริวารแวดล้อม เหาะไปในอากาศ

ข้าพเจ้ามีใจร่าเริงแล้ว ยังใจให้เลื่อมใสแล้ว นิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้าถวายภัตประจำที่มีอยู่ในเรือนของตน

ในกาลนั้นเป็นวันเพ็ญ เดือน ๑๒ ข้าพเจ้าถือเอาผ้าคู่ใหม่น้อมเข้าไปถวายพระอริฏฐะ

พระปัจเจกพุทธเจ้าผู้อนุเคราะห์ ผู้กอปรด้วยกรุณาและขจัดตัณหาได้ ทราบว่าข้าพเจ้ามีใจเลื่อมใสแล้วจึงรับเอา

ข้าพเจ้ากระทำกรรมดีอันพระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญนั้นแล้ว ได้ท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เมื่อจุติจากเทวโลกนั้นไปเกิดเป็นบุตรของเศรษฐีในตระกูลมั่งคั่งในพระนครพาราณสี เป็นที่รักยิ่งกว่าชีวิต

ข้าพเจ้าถึงความเป็นผู้รู้เดียงสาแล้ว ได้รับคำตักเตือนจากเทพบุตรจึงลงจากปราสาทเข้าไปเฝ้าพระสัมพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าโคตมะพระองค์นั้นทรงแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า เพื่ออนุเคราะห์ พระมุนีทรงแสดงอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เหตุเกิดของทุกข์ ความดับทุกข์ และทางแห่งความดับทุกข์คืออริยมรรคมีองค์ ๘

ข้าพเจ้าฟังพระพุทธดำรัสแล้วยินดีในพระศาสนาอยู่ ไม่เกียจคร้านทั้งทิวาราตรี แทงตลอดสมถะแล้ว

อาสวะทั้งภายในและภายนอกของข้าพเจ้าที่เคยมีในกาลก่อนทั้งสิ้นถูกกำจัดแล้ว และไม่เกิดขึ้นอีก

ข้าพเจ้ากระทำทุกข์ให้สิ้นสุดแล้ว อัตภาพที่มีการท่องเที่ยวคือความเกิดและความตายนี้ เป็นอัตภาพสุดท้าย ภพใหม่ย่อมไม่มีในกาลนี้'

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร”

[สูตรทั้ง ๑๖ สูตรที่พระมหากัจจายนะนำมาแสดงไว้โดยความเป็นอุทาหรณ์ของพระพุทธพจน์ที่แสดงบุญอันบุคคลควรบำเพ็ญ ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร]

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑

[๙๙] ตตฺถ กตมํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“อุทฺธํ อโธ สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโต
อยํ อหสฺมีติ อนานุปสฺสี
เอวํ วิมุตฺโต อุทตาริ โอฆํ
อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวายา”ติ.[๒๖๘]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น นิพเพธภาคิยสูตร คืออะไร

ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในคัมภีร์อุทานว่า

‘ผู้หลุดพ้นแล้วในธาตุชั้นสูง [รูปธาตุและอรูปธาตุ] ธาตุชั้นต่ำ [กามธาตุ] และธาตุทั้งปวง [กามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ] ไม่เห็นว่าอัตภาพนี้เป็นเรา เขาผู้หลุดพ้นแล้วอย่างนี้ได้ข้ามห้วงกิเลสอันตนไม่เคยข้ามเพื่อความไม่เกิดอีก’

สูตรนี้ชื่อว่า”นิพเพธภาคิยสูตร [เพราะการข้ามห้วงกิเลสเป็นหน้าที่ของอริยมรรค]”

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๒

"สีลวโต อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺติ เม อวิปฺปฏิสาโร ชาเยยฺยา"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ สีลวโต อวิปฺปฏิสาโร ชาเยยฺย. อวิปฺปฏิสารินา อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺติ เม ปาโมชฺชํ ชาเยยฺยา"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ อวิปฺปฏิสาริโน ปาโมชฺชํ ชาเยยฺย. ปมุทิเตน อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺติ เม ปีติ ชาเยยฺยา"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ ปมุทิตสฺส ปีติ ชาเยยฺย. ปีติมนสฺส อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺติ เม กาโย ปสฺสมฺเภยฺยา"ติ ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺเภยฺย. ปสฺสทฺธกายสฺส อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺตาหํ สุขํ เวทิเยยฺยนฺ"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวทิเยยฺย. สุขิโน อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺติ เม สมาธิ ชาเยยฺยา"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ สุขิโน สมาธิ ชาเยยฺย. สมาหิตสฺส อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺตาหํ ยถาภูตํ ปชาเนยฺยนฺ"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชาเนยฺย. ยถาภูตํ ปชานตา อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺติ เม นิพฺพิทา ชาเยยฺยา"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ ยถาภูตํ ปชานนฺโต นิพฺพินฺเทยฺย. นิพฺพินฺทนฺเตน อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺติ เม วิราโค ชาเยยฺยา"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ นิพฺพินฺทนฺโต วิรชฺเชยฺย. วิรชฺชนฺเตน อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺติ เม วิมุตฺติ ชาเยยฺยา"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ วิรชฺชนฺโต วิมุจฺเจยฺย. วิมุตฺเตน อานนฺท น เจตนา กรณียา "กินฺติ เม วิมุตฺติญาณทสฺสนํ อุปฺปชฺเชยฺยา"ติ. ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยํ วิมุตฺตสฺส วิมุตฺติญาณทสฺสนํ อุปฺปชฺเชยฺยา"ติ.[๒๖๙]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรอานนท์ ผู้มีศีลไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า ความไม่เดือดร้อนพึงเกิดแก่เราได้อย่างไร ความไม่เดือดร้อนพึงเกิดมีเป็นธรรมดาแก่คนมีศีล

ดูกรอานนท์ ผู้ไม่เดือดร้อนไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า ความปราโมทย์พึงเกิดแก่เราได้อย่างไร ความปราโมทย์พึงเกิดมีเป็นธรรมดาแก่คนไม่เดือดร้อน

ดูกรอานนท์ คนปราโมทย์ไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า ความปีติพึงเกิดแก่เราได้อย่างไร ความปีติพึงเกิดมีเป็นธรรมดาแก่คนปราโมทย์

ดูกรอานนท์ ผู้มีใจประกอบด้วยปีติไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า กายของเราพึงสงบได้อย่างไร กายของผู้มีใจประกอบด้วยปีติพึงสงบเป็นธรรมดา

ดูกรอานนท์ ผู้มีกายสงบแล้วไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า ความสุขพึงเกิดแก่เราได้อย่างไร ความสุขพึงเกิดมีเป็นธรรมดาแก่คนผู้มีกายสงบแล้ว

ดูกรอานนท์ ผู้เสวยสุขแล้วไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า สมาธิพึงเกิดแก่เราได้อย่างไร สมาธิพึงเกิดมีเป็นธรรมดาแก่บุคคลผู้มีสุข

ดูกรอานนท์ ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า เราพึงรู้เห็นตามความเป็นจริงได้อย่างไร บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วพึงรู้เห็นตามความเป็นจริงเป็นธรรมดา

ดูกรอานนท์ ผู้รู้เห็นตามความเป็นจริงไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า ความเบื่อหน่ายพึงเกิดแก่เราได้อย่างไร ผู้เบื่อหน่ายพึงรู้เห็นตามความเป็นจริงเป็นธรรมดา

ดูกรอานนท์ ผู้เบื่อหน่ายไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า ความคลายกำหนัดพึงเกิดแก่เราได้อย่างไร ผู้เบื่อหน่ายพึงคลายกำหนัดเป็นธรรมดา

ดูกรอานนท์ ผู้คลายกำหนัดไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า ความหลุดพ้นพึงเกิดแก่เราได้อย่างไร ผู้คลายกำหนัดพึงหลุดพ้นเป็นธรรมดา

ดูกรอานนท์ ผู้หลุดพ้นแล้วไม่ต้องกระทำความตั้งใจว่า วิมุตติญาณทัสสนะ (ปัจจเวกขณญาณ) พึงเกิดแก่เราได้อย่างไร วิมุตติญาณทัสสนะพึงเกิดมีแก่ผู้หลุดพ้นเป็นธรรมดา’

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๓

[๑๐๐] “ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส
อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา
ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมนฺ”ติ.[๒๗๐]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'เมื่อใดแล [โพธิปักขิย]ธรรมปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ ผู้เพียรเพ่งอยู่
เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของผู้ลอยบาปนั้นย่อมสิ้นไป เพราะหยั่งเห็น
ธรรม[คืออริยสัจ ๔] พร้อมทั้งเหตุ'

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร"

[คำว่า ฌายโต (ผู้เพียรเพ่งอยู่) หมายความว่า ผู้เพ่งอยู่ด้วยฌาน ๒ ประเภท คือ

๑. อารัมมณูปนิชฌาน การเพ่งอารมณ์ หมายถึง การเจริญสมถภาวนาที่รับรู้สมถารมณ์เป็นหลัก

๒. ลักขณูปนิชฌาน การเพ่งไตรลักษณ์ หมายถึง การเจริญวิปัสสนาภาวนาที่รับรู้วิปัสสนารมณ์เป็นหลัก

คำว่า พฺราหฺมณ โดยทั่วไปแปลว่า "พราหมณ์" หมายถึง บุคคลวรรณะพราหมณ์ผู้มีหน้าที่เรียนรู้พระเวทและทำพิธีทางศาสนา ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก พฺรหฺม ศัพท์ + อณ ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺรหฺมํ อณตีติ พฺราหฺมโณ (พราหมณ์ คือ ผู้สาธยายพระเวท)

อย่างไรก็ตาม คำว่า พฺราหฺมณ ในที่นี้มีความหมายว่า "ผู้ลอยบาป" สำเร็จรูปมาจาก พาหิต ศัพท์ + อณ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า พาหิตา อณา เยนาติ พฺราหฺมโณ (พราหมณ์ คือ ผู้ลอยบาปแล้ว) คำนี้สำเร็จรูปด้วยนิรุตตินัย โดยแปลง พา เป็น พฺรา, ลบสระ อิ ใน หิ และลง ม อักษรเป็นอาคม]

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๔

"ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส
อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา
ยโต ขยํ ปจฺจยานํ อเวที"ติ.[๒๗๑]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'เมื่อใดแล [โพธิปักขิย]ธรรมปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ ผู้เพียรเพ่งอยู่
เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของผู้ลอยบาปนั้นย่อมสิ้นไป เพราะหยั่งเห็น
ความสิ้นไปแห่งปัจจัย [คือพระนิพพาน]'

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๕

“กึ นุ กุชฺฌสิ มา กุชฺฌิ อกฺโกโธ ติสฺส เต วรํ
โกธมานมกฺขวินยตฺถํ หิ ติสฺส พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตี”ติ.[๒๗๒]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘เธอโกรธทำไมหนอ เธออย่าโกรธ ดูกรติสสะ ความไม่โกรธเป็นความประเสริฐของเธอ แท้จริงแล้วเธอย่อมประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อกำจัดความโกรธ ความถือตัว และความลบหลู่คุณท่าน’

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๖

“กทาหํ นนฺทํ ปสฺเสยฺยํ อารญฺญํ ปํสุกูลิกํ
อญฺญาตุญฺเฉน ยาเปนฺตํ กาเมสุ อนเปกฺขินนฺ”ติ.[๒๗๓]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘เมื่อไร เราพึงเห็นนันทะ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการบิณฑบาตตามบ้านไม่มีกำหนด ผู้ไม่ผูกพันในกามคุณ’

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๗

“กึสุ เฉตฺวา สุขํ เสติ กึสุ เฉตฺวา น โสจติ
กิสฺสสฺสุ เอกธมฺมสฺส วธํ โรเจสิ โคตมาติ.

โกธํ เฉตฺวา สุขํ เสติ โกธํ เฉตฺวา น โสจติ
โกธสฺส วิสมูลสฺส มธุรคฺคสฺส พฺราหฺมณ
วธํ อริยา ปสํสนฺติ ตํ หิ เฉตฺวา น โสจตี”ติ.[๒๗๔]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“พราหมณ์ภารทวาชโคตรทูลถามว่า

‘บุคคลฆ่าอะไรได้ ย่อมอยู่เป็นสุข ฆ่าอะไร ย่อมไม่เศร้าโศก ข้าแต่พระโคดม พระองค์ย่อมชอบใจการฆ่าธรรมอะไรเป็นธรรมอันเลิศ’

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

‘บุคคลฆ่าความโกรธได้ย่อมอยู่เป็นสุข ฆ่าความโกรธได้ย่อมไม่เศร้าโศก ดูกรพราหมณ์ พระอริยะทั้งหลายย่อมสรรเสริญการฆ่าความโกรธ อันมีรากเป็นพิษ มียอดหวาน เพราะเมื่อฆ่าความโกรธนั้นได้ย่อมไม่เศร้าโศก’

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

[คำว่า สุขํ เสติ (ย่อมอยู่เป็นสุข) คือ ย่อมอยู่เป็นสุข เพราะไม่เร่าร้อนอยู่ด้วยความโกรธ ตามปกติความโกรธย่อมเผาผลาญหทัยวัตถุและร่างกายอันเป็นที่ตั้ง จะเห็นได้ว่าคนโกรธจัดจะหน้าแดง ตาแดง ตัวสั่นเป็นต้น ทางการแพทย์พิสูจน์ทราบว่าความโกรธทำให้ตับเสื่อม ส่งผลให้เป็นมะเร็งตับ

คำว่า น โสจติ (ย่อมไม่เศร้าโศก) คือ ย่อมไม่เศร้าโศก เพราะกำจัดโทมนัสได้แล้วด้วยการละความโกรธ]

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๘

“กึสุ หเน อุปฺปติตํ กึสุ ชาตํ วิโนทเย
กิญฺจสฺสุ ปชเห ธีโร กิสฺสาภิสมโย สุโข.
โกธํ หเน อุปฺปติตํ ราคํ ชาตํ วิโนทเย
อวิชฺชํ ปชเห ธีโร สจฺจาภิสมโย สุโข”ติ.

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“เทวดาทูลถามว่า

‘ข้าแต่พระโคดม บัณฑิตพึงฆ่าอะไรที่ปรากฏ พึงบรรเทาอะไรที่เกิดแล้ว พึงละอะไร การตรัสรู้ธรรมอะไรของบัณฑิตจึงเป็นสุข’

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

‘บัณฑิตพึงฆ่าที่โทสะปรากฏ พึงบรรเทาราคะที่เกิดแล้ว พึงละอวิชชา การตรัสรู้สัจธรรมเป็นสุข’

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๙

[๑๐๑] “สตฺติยา วิย โอมฏฺโจ ฑยฺหมาโนว มตฺถเก
กามราคปฺปหานาย สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช.
สตฺติยา วิย โอมฏฺโจ ฑยฺหมาโนว มตฺถเก
สกฺกายทิฏฺฐิปฺปหานาย สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช”ติ.[๒๗๕]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“เทวดายืนอยู่ในสำนักของพระศาสดาแล้วกล่าวว่า

‘ผู้ที่เห็นภัยในวัฏฏะ พึงเจริญสติพากเพียรเพื่อละความพอใจในกามเหมือนดั่งบุคคลผู้ถูกหอกแทงและไฟเผาศีรษะ’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ผู้ที่เห็นภัยในวัฏฏะ พึงเจริญสติพากเพียรเพื่อคลายความยึดมั่นในตัวตน เหมือนดั่งบุคคลผู้ถูกหอกแทงและไฟเผาศีรษะ’

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑๐

"สพฺเพ ขยนฺตา นิจยา ปตนนฺตา สมุสฺสยา
สพฺเพสํ มรณมาคมฺม สพฺเพสํ ชีวิตมทฺธุวํ.
เอตํ ภยํ มรเณ เปกฺขมาโน
ปุญฺญานิ กยิราถ สุขาวหานิ.
สพฺเพ ขยนฺตา นิจยา ปตนนฺตา สมุสฺสยา
สพฺเพสํ มรณมาคมฺม สพฺเพสํ ชีวิตมทฺธุวํ.
เอตํ ภยํ มรเณ เปกฺขมาโน
โลกามิสํ ปชเห สนฺติเปกฺโข"ติ.[๒๗๖]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

"เทวดายืนอยู่ในสำนักของพระศาสดากล่าวว่า

'สมบัติทั้งปวงที่รวบรวมไว้ มีความสิ้นไปเป็นที่สุด ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น มีความดับไปเป็นที่สุด ชีวิตของมวลชนไม่ยั่งยืน เพราะมวลชนต้องตายเป็นธรรมดา'

'บุคคลผู้เห็นภัยในความตายนี้ พึงทำบุญอันนำสุขมาให้'

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'สมบัติทั้งปวงที่รวบรวมไว้ มีความสิ้นไปเป็นที่สุด ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น มีความดับไปเป็นที่สุด ชีวิตของมวลชนไม่ยั่งยืน เพราะมวลชนต้องตายเป็นธรรมดา'

'บุคคลผู้เห็นภัยในความตายนี้ พึงละกามคุณในโลก มุ่งนิพพานอันระงับสังขารทั้งปวง'

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร"

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑๑

“สุขํ สยนฺติ มุนโย น เต โสจนฺติ มาวิธ
เยสํ ฌานรตํ จิตฺตํ ปญฺญวา สุสมาหิโต
อารทฺธวีริโย ปหิตตฺโต โอฆํ ตรติ ทุตฺตรํ.
วิรโต กามสญฺญาย สพฺพสํโยชนาตีโต
นนฺทิภวปริกฺขีโณ โส คมฺภีเร น สีทตี”ติ.[๒๗๗]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘จิตของมุนีเหล่าใดยินดีในฌาน ไม่ยินดีในกามคุณเหล่านี้ มุนีเหล่านั้นย่อมอยู่เป็นสุข ย่อมไม่เศร้าโศก บุคคลผู้มีปัญญา มีใจตั้งมั่นดีแล้ว ปรารภความเพียร มีจิตส่งไปสู่นิพพาน ย่อมข้ามห้วงน้ำที่ข้ามได้ยาก

ท่านงดเว้นจากกามสัญญา ล่วงพ้นสัญโญชน์ทั้งหมด มีตัณหา และภพสิ้นไปแล้ว ย่อมไม่จมในห้วงน้ำลึก’

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

[คำว่า วิรโต กามสญฺญาย (ท่านงดเว้นจากกามสัญญา) คือ งดเว้นจากกามสัญญาด้วยสมุจเฉทปหานที่ประกอบด้วยอรหัตตมรรค

คำว่า สพฺพสํโยชนาตีโต (ล่วงพ้นสัญโญชน์ทั้งหมด) คือ ล่วงพ้นสัญโญชน์ทั้งหมด เพราะล่วงพ้นสัญโญชน์ทั้ง ๑๐ ด้วยมรรค ๔

คำว่า นนฺทิภวปริกฺขีโณ (มีตัณหาและภพสิ้นไปแล้ว) คือ สิ้นตัณหาและภพ เพราะละตัณหาและภพทั้ง ๓ ได้

คำว่า ปหิตตฺโต มาจาก ปหิต ศัพท์ + อตฺต ศัพท์ในความหมายว่า “ใจ” มีรูปวิเคราะห์ว่า ปหิโต อตฺตา เยนาติ ปหิตตฺโต (ปหิตัตตะ คือ ผู้มีใจส่งไปแล้ว[สู่พระนิพพาน] ดังคัมภีร์เนตติอรรถกถากล่าวว่า

ปหิตตฺโตติ นิพฺพานํ ปติ เปสิตจิตฺโต.[๒๗๘]

คำว่า ปหิตตฺโต (ผู้มีใจส่งไปแล้ว) คือ ผู้มีใจส่งไปแล้วเฉพาะหน้าสู่พระนิพพาน

อนึ่ง อตฺต ศัพท์มีความหมาย ๔ อย่าง พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

จิตฺเต กาเย สภาเว จ   โส อตฺตา ปรมตฺตนิ.[๒๗๙]

"อตฺต ศัพท์ เป็นปุงลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ใจ ร่างกาย สภาวะ และปรมาตมัน"]

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑๒

"สทฺทหาโน อรหตํ   ธมฺมํ นิพฺพานปตฺติยา
สุสฺสูสํ ลภเต ปญฺญํ   อปฺปมตฺโต วิจกฺขโณ.
ปติรูปการี ธุรวา   อุฏฺฐาตา วินฺทเต ธนํ
สจฺเจน กิตฺตึ ปปฺโปติ   ททํ มิตฺตานิ คนฺถติ
อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ   เอวํ เปจฺจ น โสจตี"ติ.[๒๘๐]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'บุคคลเชื่อธรรมของพระอรหันต์ ไม่ประมาทเป็นผู้ฉลาด ฟังอยู่ด้วยดี ย่อมได้ปัญญา[ฝ่ายโลกิยะและโลกุตระ]เพื่อบรรลุนิพพาน

บุคคลใดเป็นผู้กระทำเหมาะสม ไม่ทอดธุระ[ด้วยความเพียรทางใจ] ถึงพร้อมด้วยอุตสาหะ[ด้วยความเพียรทางกาย] บุคคลนั้นย่อมได้รับทรัพย์[ฝ่ายโลกิยะและโลกุตระ] บุคคลย่อมได้ชื่อเสียงเพราะความสัตย์ บุคคลผู้ให้ย่อมผูกมิตรไว้ได้ เขาละโลกนี้ไปสู่ปรโลกย่อมไม่เศร้าโศก'

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร"

[คำว่า สทฺทหาโน อรหตํ ธมฺมํ (บุคคลเชื่อธรรมของพระอรหันต์) หมายความว่า บุคคลเชื่อธรรมมีกายสุจริตเป็นต้นก่อน หลังจากนั้นจึงปฏิบัติธรรมคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ธรรมทั้งสองประเภทนี้เป็นข้อประพฤติของพระอรหันต์คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกทั้งหลาย

คำว่า สทฺทหาโน สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ธา ธาตุ (สทฺทหเน = เชื่อ) + อ ปัจจัย + มาน ปัจจัย ลบ ม ของ มาน ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๖๒) ว่า

มานสฺส มสฺส (ลบ ม ของ มาน ปัจจัย)

คำว่า สุสฺสูสํ สำเร็จรูปมาจาก สุ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + ส ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย แปลว่า "ฟังอยู่ด้วยดี" คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ปรารถนาเพื่อฟังด้วยดี" ถ้าเป็นภาวสาธนะก็มีรูปอิตถีลิงค์ว่า สุสฺสูสา แปลว่า ปรารถนาเพื่อฟัง หรือ การปรนนิบัติ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สุสฺสูสา โสตุมิจฺฉาย สา ปาริจริยาย จ.[๒๘๑]

"สุสฺสูสา เป็นอิตถีลิงค์ ย่อมเป็นไปในความปรารถนาเพื่อฟัง และในการปรนนิบัติ"]

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑๓

"สพฺพคนฺถปหีนสฺส วิปฺปมุตฺตสฺส เต สโต
สมณสฺส น ตํ สาธุ ยทญฺญมนุสาสสีติ.
เยน เกนจิ วณฺเณน สํวาโส สกฺก ชายติ
น ตํ อรหติ สปฺปญฺโญ มนสา อนุกมฺปิตุํ.
มนสา เจ ปสนฺเนน ยทญฺญมนุสาสติ
น เตน โหติ สํยุตฺโต ยานุกมฺปา อนุทฺทยา"ติ.

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

"ยักษ์ฝ่ายมารชื่อว่า สักกะ กล่าวว่า

'การสั่งสอนบุคคลอื่นย่อมไม่เหมาะสมแก่สมณะเช่นท่าน ผู้ขจัดกิเลสทั้งหมด ผู้พ้นจากไตรภพ'

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรสักกะ การอยู่ร่วมกันย่อมมีด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คนมีปัญญาไม่ควรอนุเคราะห์ผู้อื่นด้วยใจอย่างเดียว ถ้าเขามีใจผ่องใสอันกอปรด้วยเมตตาและกรุณา เขาย่อมเป็นผู้ไม่พัวพัน[กับบุคคลอื่น] ด้วยการสั่งสอนนั้น'

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร"

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑๔

[๑๐๒] “ราโค จ โทโส จ กุโตนิทานา
อรตี รตี โลมหํโส กุโตชา
กุโต สมุฏฺฐาย มโน วิตกฺกา
กุมารกา ธงฺกมิโวสชนฺติ.
ราโค จ โทโส จ อิโตนิทานา
อรตี รตี โลมหํโส อิโตชา
อิโต สมุฏฺฐาย มโน วิตกฺกา
กุมารกา ธงฺกมิโวสชนฺติ.

เสฺนหชา อตฺตสมฺภูตา นิโคฺรธสฺเสว ขนฺธชา
ปุถู วิสตฺตา กาเมสุ มาลุวาว วิตตา วเน.

เย นํ ปชานนฺติ ยโตนิทานํ
เต นํ วิโนเทนฺติ สุโณหิ ยกฺข
เต ทุตฺตรํ โอฆมิมํ ตรนฺติ
อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวายา”ติ.[๒๘๒]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูจิโลมยักษ์ทูลถามว่า

‘ราคะและโทสะมีอะไรเป็นเหตุ ความไม่ยินดี[ในเสนาสนะอันสงัดและธรรมอันเป็นอธิกุศล] ความยินดี[ในกามคุณ ๕] และความสะดุ้งกลัวเกิดแต่เหตุอะไร ความตรึก[มีกามวิตกเป็นต้น]เกิดแต่อะไรแล้วดักใจไว้ได้ เหมือนเด็กดักกาด้วยเชือก ฉะนั้น’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ราคะและโทสะมีสรีระเป็นเหตุ ความไม่ยินดี[ในเสนาสนะอันสงัดและธรรมอันเป็นอธิกุศล] ความยินดี[ในกามคุณ ๕] และความสะดุ้งกลัวเกิดแต่สรีระ ความตรึก[มีกามวิตกเป็นต้น]เกิดแต่สรีระแล้วดักใจไว้ได้

เหมือนเด็กดักกาด้วยเชือก ฉะนั้น

อกุศลวิตกเป็นอันมากเกิดแต่ความเยื่อใย [ตัณหา] เกิดในสรีระแล้ว แผ่ซ่านไปในวัตถุกามทั้งหลาย เหมือนย่านไทรเกิดแต่ลำต้นไทรแล้ว แผ่ซ่านไปในป่า

ชนเหล่าใดย่อมรู้ชัฏกิเลสนั้นว่าเกิดแต่สรีระ ชนเหล่านั้นย่อมบรรเทาชัฏกิเลสนั้น ดูกรยักษ์ ท่านจงฟัง ชนเหล่านั้นย่อมข้ามห้วงกิเลส ที่ข้ามได้ยากนี้อันตนไม่เคยข้าม เพื่อความไม่เกิดอีก’

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

[คำว่า กุโตนิทานา ประกอบรูปศัพท์มาจาก กึ ศัพท์ + นิทาน ศัพท์ แปลง สิ วิภัตติเป็น โต แล้วแปลง กึ เป็น กุ ในเพราะ โต มีรูปวิเคราะห์ว่า กึ นิทานํ เยสนฺติ กุโตนิทานา (กุโตนิทานะ คือ มีอะไรเป็นเหตุ) ดังคัมภีร์เนตติอรรถกถาอธิบายว่า

กุโตนิทานาติ กึนิทานา กึเหตุกา. ปจฺจตฺตวจนสฺส หิ อยํ โต-อาเทโส, สมาเส จสฺส โลปาภาโว เวทิตพฺโพ.[๒๘๓]

“คำว่า กุโตนิทานา แปลว่า มีอะไรเป็นเหตุ คือ มีเหตุอะไร แท้จริงแล้วรูปว่า โต นี้เป็นการแปลงของปฐมาวิภัตติ และพึงทราบว่าไม่ลบปฐมาวิภัตตินั้นในสมาส”]

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑๕

[๒๘๔]“ทุกฺกรํ ภควา, สุทุกฺกรํ ภควา”ติ.

“ทุกฺกรํ วาปิ กโรนฺติ เสกฺขา สีลสมาหิตา (กามทาติ ภควา)
จิตฺตฺตา อนคาริยุเปตสฺส ตุฏฺฐิ โหติ สุขาวหา”ติ.

“ทุลฺลภา ภควา ยทิทํ ตุฏฺฐี”ติ.

“ทุลฺลภํ วาปิ ลภนฺติ จิตฺตวูปสเม รตา (กามทาติ ภควา)
เยสํ ทิวา จ รตฺโต จ ภาวนาย รโต มโน”ติ.

“ทุสฺสมาทหํ ภควา ยทิทํ จิตฺตนฺ”ติ.

“ทุสฺสมาทหํ วาปิ สมาทหนฺติ อินฺทฺริยูปสเม รตา (กามทาติ ภควา)
เต เฉตฺวา มจฺจุโน ชาลํ อริยา คจฺฉนฺติ กามทา”ติ.

“ทุคฺคโม ภควา วิสโม มคฺโค”ติ.

“ทุคฺคเม วิสเม วาปิ อริยา คจฺฉนฺติ กามท
อนริยา วิสเม มคฺเค ปปตนฺติ อวํสิรา
อริยานํ สโม มคฺโค อริยา หิ วิสเม สมา”ติ.

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“กามทเทพบุตรกราบทูลว่า

‘ข้าแต่พระผู้มีพระภาค การประพฤติสมณธรรมกระทำได้ยาก ข้าแต่พระผู้มี-พระภาค การประพฤติสมณธรรมกระทำได้ยากยิ่ง’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรกามทะ เสกขบุคคลผู้ตั้งมั่นแล้วในศีล มีจิตมั่นคง ย่อม
ประพฤติสมณธรรมอันกระทำได้ยาก ความยินดีของผู้ถึงความไม่มีเรือน
ย่อมนำสุขมาให้’

กามทเทพบุตรกราบทูลว่า

‘ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ความยินดี[ในความเป็นผู้ไม่มีเรือน]มีได้โดยยาก’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรกามทะ จิตของพระเสกขบุคคลเหล่าใดรื่นรมย์แล้วในภาวนา
ตลอดทิวาราตรี พระเสกขบุคคลเหล่านั้นผู้รื่นรมย์ในความสงบแห่งจิต
ย่อมได้รับความยินดีที่ได้โดยยาก’

กามทเทพบุตรกราบทูลว่า

‘ข้าแต่พระผู้มีพระภาค จิต[ที่รื่นรมย์ในภาวนา]ตั้งมั่นได้ยาก’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรกามทะ พระอริยะเหล่าใดยินดีแล้วในความสงบแห่งอินทรีย์
พระอริยะเหล่านั้นย่อมดำรงจิตที่ตั้งมั่นได้ยาก ดูกรกามทะ พระอริยะ
ทั้งหลายตัดข่ายแห่งมัจจุแล้วย่อมดำเนินไป[สู่ทาง]’

กามทเทพบุตรกราบทูลว่า
‘ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ทางที่ไม่สม่ำเสมอ ย่อมไปได้ยาก’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรกามทะ พระอริยะทั้งหลายย่อมไปได้ในทางที่ไม่สม่ำเสมอหรือไปได้ยาก บุคคลผู้มิใช่พระอริยะย่อมเป็นผู้บ่ายศีรษะลงเบื้องต่ำ ตกไปในทางอันไม่สม่ำเสมอ ทางของพระอริยะทั้งหลายสม่ำเสมอ เพราะท่านเป็นผู้สม่ำเสมอในทางอันไม่สม่ำเสมอ’
สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑๖

[๑๐๓] “อิทํ หิ ตํ เชตวนํ อิสิสํฆนิเสวิตํ
อาวุตฺถํ ธมฺมราเชน ปีติสญฺชนนํ มม.
กมฺมํ วิชฺชา จ ธมฺโม จ สีลํ ชีวิตมุตฺตมํ
เอเตน มจฺจา สุชฺฌนฺติ น โคตฺเตน ธเนน วา.
ตสฺมา หิ ปณฺฑิโต โปโส สมฺปสฺสํ อตฺถมตฺตโน
โยนิโส วิจิเน ธมฺมํ เอวํ ตตฺถ วิสุชฺฌติ.
สาริปุตฺโตว ปญฺญาย สีเลน อุปสเมน จ
โยปิ ปารงฺคโต ภิกฺขุ เอตาวปรโม สิยา”ติ.[๒๘๕]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

“เทวบุตรชื่อว่า อนาถบิณฑิกะ กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า

‘พระเชตวันนี้เป็นที่พำนักของภิกษุสงฆ์ พระธรรมราชาก็ประทับอยู่แล้ว จึงก่อให้เกิดปีติแก่ข้าพระองค์โดยแท้

มวลชนย่อมหมดจดด้วยองค์ ๕ นี้ คือ กรรม [มรรคเจตนา] วิชชา [มรรคปัญญา] ธรรม [สมาธิ] ศีล และชีวิตที่ประเสริฐ หาได้หมดจดด้วยโคตรหรือด้วยทรัพย์ไม่

เพราะฉะนั้นแล บุรุษผู้มีปัญญาเห็นประโยชน์ของตน พึงเลือกเฟ้น [โพธิปักขิย]ธรรมโดยแยบคาย ย่อมหมดจดในธรรม [อริยสัจ ๔] นั้น อย่างนี้

พระสารีบุตรรูปเดียวเท่านั้นเป็นผู้หมดจดด้วยปัญญา ศีล และความสงบ ภิกษุใดเป็นผู้ถึงฝั่ง ภิกษุนั้นก็มีท่านพระสารีบุตรนี้เป็นอย่างยิ่ง'

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร”

[คำว่า กมฺมํ คือ มรรคเจตนา คำว่า วิชฺชา คือ มรรคปัญญา คำว่า ธมฺโม คือ สมาธิ หรือธรรมที่มีในฝ่ายสมาธิ ส่วนคำว่า ชีวิตมุตฺตมํ (ชีวิตประเสริฐ) คือ ชีวิตของบุคคลผู้มีศีล ๕ ศีล ๘ เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง ถ้อยคำข้างต้นกล่าวถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ กล่าวคือ วิชฺชา คือ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ ธมฺโม คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ สีลํ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ส่วนคำว่า ชีวิตมุตฺตมํ (ชีวิตที่ประเสริฐ) คือ ชีวิตของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในศีลที่เป็นสัมมาวาจาเป็นต้น

คำว่า เอตาวปรโม มาจาก เอตาว (เอต ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต) ศัพท์ + ปรม ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอตาโว ปรโม อสฺสาติ เอตาวปรโม (เอตาวปรมะ คือ ผู้มีท่านพระสารีบุตรนี้เป็นอย่างยิ่ง)]

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑๗

“อตีตํ นานฺวาคเมยฺย นปฺปฏิกงฺเข อนาคตํ
ยทตีตํ ปหีนํ ตํ อปฺปตฺตญฺจ อนาคตํ.
ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ โย ธมฺมํ ตตฺถ ตตฺถ วิปสฺสติ
อสํหีรํ อสํกุปฺปํ ตํ วิทฺวา มนุพฺรูหเย.
อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ โก ชญฺญา มรณํ สุเว
น หิ โน สงฺครํ เตน มหาเสเนน มจฺจุนา.
เอวํ วิหารึ อาตาปึ อโหรตฺตมตนฺทิตํ
ตํ เว “ภทฺเทกรตฺโต”ติ. สนฺโต อาจิกฺขเต มุนี”ติ.[๒๘๖]

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'อดีตดับไปแล้ว อนาคตยังมาไม่ถึง จึงไม่ควรคำนึงถึงอดีต ไม่มุ่งหวังอนาคต พึงเจริญวิปัสสนาญาณให้รู้แจ้งสภาวธรรมที่เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบันขณะนั้นๆ อันตัณหาทิฏฐิไม่อาจฉุดรั้ง และทำให้วิบัติได้

บุคคลควรเพียรเผากิเลสเสียแต่วันนี้ ใครจะรู้ถึงความตายในวันพรุ่ง เพราะพวกเราไม่อาจขอผ่อนผันจากมัจจุราชผู้มีกองทัพใหญ่นั้นได้

พระมุนีผู้สงบย่อมเรียกผู้เพียรเผากิเลสอยู่ตลอดทิวาราตรีอย่างนั้นว่า ผู้อยู่ราตรีเดียวอย่างมีประโยชน์'

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร"

[คำว่า วิปสฺสติ (พึงเจริญวิปัสสนาญาณให้รู้แจ้ง) คือ การหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริงด้วยอนุปัสสนา ๗ คือ

๑.	อนิจจานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความไม่เที่ยง
๒.	ทุกขานุปัสสนา	การหยั่งเห็นทุกข์
๓.	อนัตตานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความไม่ใช่ตัวตน
๔.	นิพพิทานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความเบื่อหน่าย
๕.	วิราคานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความคลายกำหนัด
๖.	นิโรธานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความดับ
๗.	ปฏินิสสัคคานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความปล่อยวาง

คำว่า อตนฺทิต สำเร็จรูปมาจาก น ศัพท์ + ตนฺที ศัพท์ + อิต ปัจจัยในสัญชาตอัสสัตถิตัทธิต ลง อิต ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๕) ว่า สญฺชาตํ ตารกาทิตฺวิโต (ลง อิต ปัจจัยท้าย ตารกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า เกิดขึ้น) เช่น ตารกิโต อากาโส (ท้องฟ้ามีดาวเกิดขึ้นแล้ว) = ตารกา สญฺชาตา อสฺสาติ ตารกิโต ดังนั้น คำว่า อตนฺทิต จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ตนฺที สญฺชาตา อสฺสาติ ตนฺทิตา, น ตนฺทิตา อตนฺทิตา (อตันทิตะ คือ ผู้มีความเกียจคร้านเกิดแล้วหามิได้, ผู้เพียรพยายาม)

ในบางแห่งพบรูปว่า อตนฺทิก ตามนัยนี้เป็นพหุพีพิหิสมาสที่ลง ก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ตนฺที อสฺสาติ อตนฺทิโก (อตันทิกะ คือ ผู้ไม่มีความเกียจคร้าน)]

ตัวอย่างนิพเพธภาคิยสูตร ๑๘

“จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว สจฺฉิกาตพฺพานิ. กตมานิ จตฺตาริ. อตฺถิ ภิกฺขเว ธมฺมา จกฺขุนา ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพา, อตฺถิ ธมฺมา สติยา ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพา, อตฺถิ ธมฺมา กาเยน ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพา, อตฺถิ ธมฺมา ปญฺญาย เวทิตพฺพา, ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพา.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ เหล่านี้อันบุคคลพึงกระทำให้แจ้ง ธรรม ๔ เหล่านี้เป็นไฉน คือ ธรรมอันบุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วยจักษุและปัญญามีอยู่ ธรรมอันบุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วยสติและปัญญามีอยู่ ธรรมอันบุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วย[นาม]กาย และปัญญามีอยู่ ธรรมอันบุคคลพึงรู้ด้วยปัญญาและกระทำให้แจ้งด้วยปัญญามีอยู่’”

กตเม จ ภิกฺขเว ธมฺมา จกฺขุนา ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพา. ทิพฺพจกฺขุ สุวิสุทฺธํ อติกฺกนฺตมานุสกํ จกฺขุนา ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพํ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันบุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วยจักษุและปัญญาเป็นไฉน คือ ทิพยจักษุอันหมดจดดีแล้ว อันล่วงพ้นจักษุอันเป็นของมนุษย์นี้ บุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วยจักษุและปัญญา”

กตเม จ ภิกฺขเว ธมฺมา สติยา ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพา. ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ สติยา ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพา.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันบุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วยสติและปัญญาเป็นไฉน คือ การระลึกถึงชาติก่อน บุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วยสติและปัญญา”

กตเม จ ภิกฺขเว ธมฺมา กาเยน ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพา. อิทฺธิวิธา นิโรธา กาเยน ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพา.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันบุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วย[นาม]กาย และปัญญาเป็นไฉนคือ อิทธิฤทธิ์และพระนิพพาน บุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วย[นาม]กายและปัญญา”

กตเม จ ภิกฺขเว ธมฺมา ปญฺญาย เวทิตพฺพา, ปญฺญาย สจฺฉิกาตพฺพา. อาสวานํ ขเยญาณํ ปญฺญาย เวทิตพฺพํ, ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพนฺ”ติ.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันบุคคลพึงรู้ด้วยปัญญาและกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาเป็นไฉน คือ ญาณในการสิ้นไปแห่งอาสวะ บุคคลพึงรู้ด้วยปัญญาและกระทำให้แจ้งด้วยปัญญา"

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ.

"สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร"

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๑

[๑๐๔] ตตฺถ กตมํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

"ยสฺส เสลูปมํ จิตฺตํ จิตํ นานุปกมฺปติ
วิรตฺตํ รชนีเยสุ โกปเนยฺเย น กุปฺปติ
ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ กุโต นํ ทุกฺขเมสฺสตี"ติ.[๒๘๗]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

"ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น อเสกขภาคิยสูตร คืออะไร

ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในคัมภีร์อุทานว่า

'จิตของบุคคลใด เปรียบด้วยเสาหิน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ไม่ชอบใจในอารมณ์อันน่าชอบใจ[มีการได้ลาภเป็นต้น]ไม่ขัดเคืองในอารมณ์อันน่าขัดเคือง[มีการเสื่อมลาภเป็นต้น] จิตของผู้ใดอบรมแล้วอย่างนี้ ทุกข์จักย่ำยีผู้นั้นอย่างไร'

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร"

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๒

"อายสฺมโต จ สาริปุตฺตสฺส จาริกาทสมํ เวยฺยากรณํ กาตพฺพนฺ"ติ อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

"บัณฑิตพึงกล่าวถึงเวยยากรณะ (พระพุทธพจน์ที่เป็นร้อยแก้วล้วน ไม่มีคาถา) เรื่องที่ ๑๐ อันกล่าวถึงการเดินไปของพระสารีบุตร[โดยมิได้ขอขมา] สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร"

[ในอังคุตตรนิกายมีเรื่องที่ภิกษุรูปหนึ่งไปฟ้องพระพุทธเจ้าว่าพระสารีบุตรเดินกระทบท่านไปโดยมิได้ขอขมา พระพุทธองค์ตรัสเรียกพระสารีบุตรถามเรื่องนั้น ท่านกล่าวเปรียบจิตของตนว่าเหมือนแผ่นดินที่ไม่รังเกียจต่อสิ่งสะอาดหรือสกปรก ฯลฯ สูตรนี้จึงกล่าวถึงอรหัตตผลของพระอรหันต์ จัดเป็นอเสกขภาคิยสูตร

ในอรรถกถาและฎีกาของเนตติปกรณ์ ท่านมิได้อธิบายประโยคนี้ไว้ แต่เรื่องนี้พบในสีหนาทสูตร อันเป็นสูตรแรกของสีหนาทวรรคในอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต และพบในคัมภีร์ธรรมบท สาริปุตตวัตถุ อันเป็นเรื่องที่ ๖ ของอรหันตวรรค[๒๘๘] ไม่ทราบว่าเหตุใดจึงกล่าวว่า ทสมํ (เรื่องที่ ๑๐) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๓

“โย พฺราหฺมโณ พาหิตปาปธมฺโม
นิหุํหุงฺโก นิกฺกสาโว ยตตฺโต
เวทนฺตคู วูสิตพฺรหฺมจริโย
ธมฺเมน โส พฺรหฺมวาทํ วเทยฺย
ยสฺสุสฺสทา นตฺถิ กุหิญฺจิ โลเก”ติ.[๒๘๙]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘พราหมณ์ใดมีบาปธรรมอันลอยแล้ว ไม่ตวาดผู้อื่นว่า หึ หึ ไม่มีกิเลสดุจน้ำฝาด มีตนอันสำรวมแล้ว บรรลุพระนิพพานด้วยปัญญา [มรรคญาณ ๔]อยู่จบพรหมจรรย์[คือมรรค]แล้ว ไม่มีกิเลสฟูขึ้นในอารมณ์ไหนๆ พราหมณ์นั้นพึงกล่าวว่า เป็นพราหมณ์โดยธรรม’

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร”

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๔

“พาหิตฺวา ปาปเก ธมฺเม เย จรนฺติ สทา สตา
ขีณสํโยชนา พุทฺธา เต เว โลกสฺมิ พฺราหฺมณา”ติ.[๒๙๐]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

‘ชนเหล่าใดลอยบาปธรรมแล้ว มีสติทุกเมื่อ มีสังโยชน์สิ้นแล้ว ตรัสรู้แล้ว ชนเหล่านั้นชื่อว่าพราหมณ์ในโลกโดยแท้’

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร”

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๕

“ยตฺถ อาโป จ ปถวี เตโช วาโย น คาธติ
น ตตฺถ สุกฺกา โชตนฺติ อาทิจฺโจ นปฺปกาสติ
น ตตฺถ จนฺทิมา ภาติ ตโม ตตฺถ น วิชฺชติ.
ยทา จ อตฺตนาเวทิ มุนิ โมเนน พฺราหฺมโณ
อถ รูปา อรูปา จ สุขทุกฺขา ปมุจฺจตี”ติ.[๒๙๑]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดิน น้ำ ไฟ และลม ย่อมไม่หยั่งลงในนิพพานธาตุใด ในนิพพานธาตุนั้น ดาวทั้งหลายย่อมไม่สว่าง พระอาทิตย์ย่อมไม่ปรากฏ พระจันทร์ย่อมไม่สว่าง ความมืดย่อมไม่มี

เมื่อใดพราหมณ์ชื่อว่า มุนี เพราะรู้[สัจจะ ๔] ได้หยั่งรู้แล้วด้วยตน เมื่อนั้น พราหมณ์ย่อมหลุดพ้นจากรูปนาม สุข และทุกข์’

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร”

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๖

“ยทา สเกสุ ธมฺเมสุ ปารคู โหติ พฺราหฺมโณ
อถ เอตํ ปิสาจญฺจ ปกฺกุลญฺจาติวตฺตตี”ติ.[๒๙๒]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

‘เมื่อใด บุคคลเป็นผู้ถึงฝั่งในธรรมของตน [อุปาทานขันธ์ ๕] เป็นพราหมณ์ เมื่อนั้น เขาย่อมไม่กลัวปีศาจและเสียงรบกวนของปีศาจนั้น’

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร”

[คำว่า สเกสุ ธมฺเมสุ ปารคู (เป็นผู้ถึงฝั่งในธรรมของตน) หมายถึง ผู้หยั่งเห็นอุปาทานขันธ์ ๕ ภายในตนตามความเป็นจริงโดยสภาวลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ และสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปอันได้แก่ไตรลักษณ์ ความจริงแล้วอุปาทานขันธ์ ๕ ภายในร่างกายที่ยาววาหนาคืบกว้างศอก และมีใจครองนี้ เป็นสภาวะหลักที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องกำหนดรู้เท่าทันในปัจจุบันขณะ ส่วนอุปาทานขันธ์ ๕ ของบุคคลอื่นเป็นสิ่งที่อนุมานรู้ในบางขณะเท่านั้น ดังเนตติอรรถกถาอธิบายว่า

เยภุยฺเยน หิ อชฺฌตฺตํ วิปสฺสนาภินิเวโส โหติ.[๒๙๓]

“โดยแท้จริงแล้ว การเจริญวิปัสสนาย่อมมีภายในตนเท่านั้น”]

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๗

“นาภินนฺทติ อายนฺตึ ปกฺกมนฺตึ น โสจติ
สงฺคา สงฺคามชึ มุตฺตํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณนฺ”ติ.[๒๙๔]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

‘เราเรียกผู้ไม่ยินดีภริยาเก่าผู้มาอยู่ ผู้ไม่เศร้าโศกถึงภริยาเก่าผู้หลีกไปอยู่ ผู้ชนะสงคราม พ้นแล้วจากเครื่องผูกพันว่าเป็นพราหมณ์’

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร”

[เครื่องผูกพัน ๕ อย่างเรียกว่า สังคะ คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ

คำว่า สงฺคามชิ สำเร็จรูปมาจาก สงฺคาม บทหน้า + ชิ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺคามํ ชินาตีติ สงฺคามชิ (สังคามชิ คือ ผู้ชนะสงคราม)]

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๘

"น อุทเกน สุจี โหติ พเหฺวตฺถ นฺหายตี ชโน
ยมฺหิ สจฺจญฺจ ธมฺโม จ โส สุจี โส จ พฺราหฺมโณ"ติ.[๒๙๕]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

'ความสะอาดย่อมมีไม่ได้ด้วยน้ำ ชนจำนวนมากอาบอยู่ในน้ำนี้ สัจจะ [วจีสัจจะและวิรตีสัจจะ] และธรรมะ[อันประเสริฐอื่น]มีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นเป็นผู้สะอาดและเป็นพราหมณ์'

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร"

[คัมภีร์ฎีกาของเนตติปกรณ์ (หน้า ๑๖๓) อธิบายว่า สัจจะในคาถานี้ คือ วจีสัจจะ อันได้แก่ คำสัตย์ และวิรตีสัจจะ คือ ความจริงที่เป็นการงดเว้นจากกายทุจริตและวจีทุจริต อีกนัยหนึ่ง คือ ญาณ-สัจจะ อันได้แก่ ปัญญาหยั่งเห็นอย่างแท้จริง และปรมัตถสัจจะ อันได้แก่ ความจริงที่เป็นปรมัตถ์]

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๙

"ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส
วิธูปยํ ติฏฺฐติ มารเสนํ
สูริโยว โอภาสยมนฺตลิกฺขนฺ"ติ.[๒๙๖]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'เมื่อใดแล [โพธิปักขิย]ธรรมปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ ผู้เพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ผู้ลอยบาปได้นั้นย่อมกำจัดมารและกองทัพมารเสียได้ ดุจดวงสุรีย์ส่องสว่างอยู่ในอากาศฉะนั้น'

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร"

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๑๐

“สนฺตินฺทฺริยํ ปสฺสถ อิริยมานํ
เตวิชฺชปตฺตํ อปหานธมฺมํ
สพฺพานิ โยคานิ อุปาติวตฺโต
อกิญฺจโน อิริยติ ปํสุกูลิโก.
ตํ เทวตา สมฺพหุลา อุฬารา
พฺรหฺมวิมานํ อุปสงฺกมิตฺวา
อาชานิยํ ชาติพลํ นิเสธํ
นีตํ นมสฺสนฺติ ปสนฺนจิตฺตา.

นโม เต ปุริสาชญฺญ นโม เต ปุริสุตฺตม
ยสฺส เต นาภิชานาม กึ ตฺวํ นิสฺสาย ฌายสี”ติ.

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘ภิกษุใดทรงผ้าบังสุกุลจีวร ข้ามเครื่องผูกทั้งปวง ไม่มีกิเลสทำให้กังวล ดำเนินไปอยู่ พวกเธอจงดูภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลจีวรเป็นวัตรนั้น ผู้มีธรรมไม่เสื่อม ผู้บรรลุวิชชา ๓ ผู้มีอินทรีย์สงบแล้วเที่ยวไปอยู่

เทวดาผู้ประเสริฐเป็นอันมากเข้าสู่วิมานอันงามเลิศ มีจิตเลื่อมใสแล้ว นมัสการภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรนั้น ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ผู้ปราศจากความถือตัวด้วยชาติ[ว่าเราเป็นพราหมณ์] ผู้ฝึกตนแล้ว’

ทวยเทพเหล่านั้นกล่าวว่า

ข้าแต่บุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ข้าแต่บุรุษผู้สูงสุด ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน พวกเรายังไม่รู้ธรรมอันเป็นที่อาศัยของท่าน ท่านอาศัยธรรมอะไรเพ่งอยู่’

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร”

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๑๑

"สหายา วติเม ภิกฺขู จิรรตฺตสเมติกา
สเมติ เนสํ สทฺธมฺโม ธมฺเม พุทฺธปฺปเวทิเต.
สุวินีตา กปฺปิเนน ธมฺเม อริยปฺปเวทิเต
ธาเรนฺติ อนฺติมํ เทหํ เชตฺวา มารํ สวาหินินฺ"ติ.[๒๙๗]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ภิกษุเหล่านี้เป็นสหายกัน[ด้วยการเจริญสมถะและวิปัสสนา] มีการคบหากันตลอดกาลนาน[ด้วยการฟังธรรมในกาลอันควร] สัทธรรมของพวกเธอย่อมเทียบเคียงได้ในธรรมอันพระพุทธเจ้าประกาศแล้ว

เธออันพระกัปปินะแนะนำไว้ในธรรมที่พระอริยะรู้แจ้งแล้ว ย่อมชนะมารพร้อมทั้งกองทัพแล้วทรงอัตภาพสุดท้าย'

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร"

[คำว่า จิรรตฺตสเมติกา (มีการคบหากันตลอดกาลนาน) มาจาก จิรรตฺต ศัพท์ + สเมติกา ศัพท์ (คำว่า สเมติ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ติ ปัจจัย) มีรูปวิเคราะห์ว่า จิรรตฺตํ สเมติ สมาคโม เอเตสนฺติ จิรรตฺตสเมติกา ลง ก ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๓๘) ว่า นทิมฺหา จ (ลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์ชื่อว่า นที และศัพท์อื่นที่อยู่ท้ายสมาส)]

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๑๒

"นยิทํ สิถิลมารพฺภ นยิทํ อปฺเปน ถามสา
นิพฺพานํ อธิคนฺตพฺพํ สพฺพทุกฺขปฺปโมจนํ.
อยญฺจ ทหโร ภิกฺขุ อยมุตฺตมโปริโส
ธาเรติ อนฺติมํ เทหํ เชตฺวา มารํ สวาหินินฺ"ติ.[๒๙๘]

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'พระนิพพานที่ปลดเปลื้องเครื่องร้อยรัดทุกอย่างนี้ จะบรรลุด้วยความเพียรที่ย่อหย่อน ด้วยความบากบั่นเพียงเล็กน้อยหาได้ไม่

แต่ภิกษุหนุ่มรูปนี้เป็นบุรุษผู้ประเสริฐ ชนะมารพร้อมทั้งกองทัพแล้วย่อมทรงอัตภาพสุดท้าย'

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร"

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๑๓

"ทุพฺพณฺณโก ลูขจีวโร โมฆราชา สทา สโต
ขีณาสโว วิสํยุตฺโต กตกิจฺโจ อนาสโว.
เตวิชฺโช อิทฺธิปฺปตฺโต จ เจโตปริยายโกวิโท
ธาเรติ อนฺติมํ เทหํ เชตฺวา มารํ สวาหินินฺ"ติ.

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

"สูตรใดกล่าวว่า

'พระโมฆราชมีผิวพรรณทราม มีจีวรเศร้าหมอง สิ้นอาสวะแล้ว มีสติทุกเมื่อ ไม่ประกอบแล้ว[ในภพ] กระทำกิจเสร็จสิ้นแล้ว ปราศจากอาสวะ

ท่านทรงวิชชา ๓ บรรลุอิทธิฤทธิ์ ฉลาดในการกำหนดจิต ชนะมารและกองทัพได้แล้ว ย่อมทรงอัตภาพสุดท้าย'

สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร"

ตัวอย่างอเสกขภาคิยสูตร ๑๔

[๑๐๕] [๒๙๙]"ตถาคโต ภิกฺขเว อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ รูปสฺส นิพฺพิทา วิราคา นิโรธา อนุปาทา วิมุตฺโต สมฺมาสมฺพุทฺโธติ วุจฺจติ. ภิกฺขุปิ ภิกฺขเว ปญฺญาวิมุตฺโต รูปสฺส นิพฺพิทา วิราคา นิโรธา อนุปาทา วิมุตฺโต ปญฺญาวิมุตฺโตติ วุจฺจติ.

"ในพุทธสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง หลุดพ้นแล้วเพราะเบื่อหน่ายรูป เพราะคลายกำหนัด เพราะดับ เพราะไม่ถือมั่น เทวดาและมนุษย์ย่อมเรียกว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้ภิกษุผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หลุดพ้นแล้วเพราะเบื่อหน่ายรูป เพราะคลายกำหนัด เพราะดับ เพราะไม่ถือมั่น เราเรียกว่า ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา'"

ตถาคโต ภิกฺขเว อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ เวทนาย...สญฺญาย...สงฺขารานํ...วิญฺญาณสฺส นิพฺพิทา วิราคา นิโรธา อนุปาทา วิมุตฺโต สมฺมาสมฺพุทฺโธติ วุจฺจติ. ภิกฺขุปิ ภิกฺขเว ปญฺญา-วิมุตฺโต วิญฺญาณสฺส นิพฺพิทา วิราคา นิโรธา อนุปาทา วิมุตฺโต ปญฺญาวิมุตฺโตติ วุจฺจติ.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง หลุดพ้นแล้วเพราะเบื่อหน่าย เพราะคลายกำหนัด เพราะดับ เพราะไม่ถือมั่นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เทวดาและมนุษย์ย่อมเรียกว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้ภิกษุผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หลุดพ้นแล้วเพราะเบื่อหน่าย เพราะคลายกำหนัด เพราะดับ เพราะไม่ถือมั่นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เราเรียกว่า ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา"

ตตฺร โข ภิกฺขเว โก วิเสโส โก อธิปฺปยาโส กึ นานากรณํ ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปญฺญาวิมุตฺเตน ภิกฺขุนาติ. ภควํมูลกา โน ภนฺเต ธมฺมา ฯเปฯ

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในปฏิปทาเบื้องต้นและความหลุดพ้นโดยไม่ยึดมั่นนั้น จะมีอะไรเป็นข้อต่างกัน จะมีอะไรเป็นความเพียรที่ยิ่งกว่ากัน จะมีอะไรเป็นเหตุทำให้ต่างกัน ระหว่างพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง กับภิกษุผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา"

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมของข้าพระองค์ทั้งหลาย มีพระผู้มีพระภาคเป็นรากฐาน" ฯลฯ

[คำว่า ภควํมูลกา มาจาก ภควนฺตุ ศัพท์ + มูล ศัพท์ + ก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ภควา มูลํ เอเตสนฺติ ภควํมูลกา (ภควังมูลกะ คือ มีพระผู้มีพระภาคเป็นรากฐาน) ลบ ตุ ของ วนฺตุ ปัจจัย และแปลง นฺ เป็น อํ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๔๖) ว่า วนฺตุสฺส ตุโลโป โน นิคฺคหีตํ มูลาทีสุ (ลบ ตุ ของ วนฺตุ ปัจจัย และแปลง นฺ เป็นนิคคหิต ในเพราะ มูล ศัพท์เป็นต้น)

คำว่า อธิปฺปยาโส (ความเพียรที่ยิ่งกว่ากัน) สำเร็จรูปมาจาก อธิ บทหน้า + ป บทหน้า + ยสุ ธาตุ (ปยตเน = พยายาม) + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิกํ ปยสนํ ปยุญฺชนํ อธิปฺปยาโส (อธิปปยาสะ คือ ความเพียรยิ่ง)]

ตถาคโต ภิกฺขเว อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส อุปฺปาเทตา, อสญฺชาตสฺส มคฺคสฺส สญฺชเนตา, อนกฺขาตสฺส มคฺคสฺส อกฺขาตา, มคฺคญฺญู มคฺควิทู มคฺคโกวิโท, มคฺคานุคา จ ภิกฺขเว เอตรหิ สาวกา วิหรนฺติ ปจฺฉาสมนฺนาคตา. อยํ โข ภิกฺขเว วิเสโส, อยํ อธิปฺปยาโส, อิทํ นานากรณํ ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปญฺญาวิมุตฺเตน ภิกฺขุนา”ติ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ยังทางที่ยังไม่เกิดให้เกิด ยังประชุมชนให้รู้จักมรรคที่ใครๆไม่รู้จัก บอกทางที่ยังไม่มีใครบอก เป็นผู้รู้จักทาง ประกาศทางให้ปรากฏ เป็นผู้ฉลาดในทาง

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่าสาวกในบัดนี้ เป็นผู้ที่ดำเนินไปตามทาง เป็นผู้ตามมาในภายหลังนี้แหละเป็นข้อต่างกัน เป็นความเพียรที่ยิ่งกว่ากัน เป็นเหตุทำให้ต่างกัน ระหว่างพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง กับภิกษุผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา’”

อิทํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ.

“สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร”

[พระศาสดาและพระสาวกมีปฏิปทาเบื้องต้นคือนิพพิทาญาณเป็นต้นและความหลุดพ้นโดยไม่ยึดมั่นด้วยอรหัตตมรรคเหมือนกัน แต่พระศาสดาสามารถกำจัดกิเลสทั้งหมดพร้อมด้วยความเคยชินทางกายและวาจาด้วยพระองค์เองแล้วบอกทางแก่บุคคลอื่นได้ แต่พระสาวกสามารถกำจัดกิเลสได้อย่างเดียวโดยละความเคยชินไม่ได้ จะเห็นได้ว่าพระปิลินทวัจฉะมักเรียกบุคคลอื่นว่า คนถ่อย (วสล) เพราะท่านเคยเกิดเป็นเศรษฐี ๕๐๐ ชาติที่มักเรียกบุคคลอื่นเช่นนั้น จึงติดมาเป็นนิสัยจนถึงชาติสุดท้าย

แม้จะบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์แล้วก็ละความเคยชินนี้ไม่ได้

ความเคยชินทางกายและวาจานี้ เรียกว่า วาสนา เหมือนกลิ่นสุราที่แม้จะนำสุราออกไปแล้วก็ยังมีกลิ่นปรากฏอยู่ ดังคัมภีร์เนตติฎีกาอธิบายว่า

สวาสนนฺติ เอตฺถ ขีณาสวสฺสปิ อขีณาสวสทิสกายวจีปโยคเหตุภูตา สนฺตาเน กิเลสภาวนา วาสนา นาม อายสฺมโต ปิลินฺทวจฺฉสฺส วสลโวหาโร วิย.[๓๐๐]

“ในคำว่า สวาสนํ นี้ การอบแห่งกิเลสในกระแสจิต ซึ่งเป็นเหตุแห่งความเพียรทางกายและวาจาอันเสมอกับบุคคลผู้มิได้สิ้นอาสวะแล้ว ชื่อว่า วาสนา เหมือนการเรียกว่า คนถ่อย ของพระปิลินทวัจฉะ”]

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร และวาสนาภาคิยสูตร ๑

[๑๐๖] ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น สังกิเลสภาคิยสูตร และวาสนาภาคิยสูตร คืออะไร”

ฉนฺนมติวสฺสติ วิวฏํ นาติวสฺสติ
ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรถ เอวํ ตํ นาติวสฺสตี”ติ.[๓๐๑]

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในอุโปสถสูตรว่า

‘ฝนคืออาบัติที่ปกปิดไว้ย่อมรั่วรด เมื่อเปิดเผยอาบัติแล้ว ฝนคือ
อาบัติย่อมไม่รั่วรด เพราะฉะนั้น พวกเธอจงเปิดเผยอาบัติที่ปกปิดไว้
เมื่อเป็นดังนี้ ฝนคืออาบัตินั้นย่อมไม่รั่วรด’”

“ฉนฺนมติวสฺสตี”ติ สํกิเลโส. “วิวฏํ นาติวสฺสตี”ติ วาสนา. “ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรถ เอวํ ตํ นาติวสฺสตี”ติ อยํ สํกิเลโส จ วาสนา จ. อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“คำว่า ‘ฝนคืออาบัติที่ปกปิดไว้ย่อมรั่วรด’ เป็นสังกิเลส

คำว่า ‘เมื่อเปิดเผยอาบัติแล้ว ฝนคืออาบัติย่อมไม่รั่วรด’ เป็นการบำเพ็ญบุญ

คำว่า ‘เพราะฉะนั้น พวกเธอจงเปิดเผยอาบัติที่ปกปิดไว้ เมื่อเป็นดังนี้ ฝนคืออาบัตินั้นย่อมไม่รั่วรด’ เป็นสังกิเลสและการบำเพ็ญบุญ

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร และวาสนาภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร และวาสนาภาคิยสูตร ๒

"จตฺตาโรเม มหาราช ปุคฺคลา สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ. กตเม จตฺตาโร. ตโม ตมปรายโณ ตโม โชติปรายโณ โชติ ตมปรายโณ โชติ โชติปรายโณ"ติ.[๓๐๒] ตตฺถ โย จ ปุคฺคโล โชติ ตมปรายโณ โย จ ปุคฺคโล ตโม ตมปรายโณ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา สํกิเลสภาคิยา, โย จ ปุคฺคโล ตโม โชติปรายโณ โย จ ปุคฺคโล โชติ โชติปรายโณ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา วาสนาภาคิยา. อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรมหาบพิตร บุคคล ๔ จำพวกนี้มีอยู่ในโลก บุคคล ๔ จำพวกเป็นไฉน คือ บุคคลผู้มืดมา มืดไป บุคคลผู้มืดมา สว่างไป บุคคลผู้สว่างมา มืดไป และบุคคลผู้สว่างมา สว่างไป'

ในบุคคลเหล่านั้น บุคคลผู้สว่างมา มืดไป และบุคคลผู้มืดมา มืดไป ทั้ง ๒ นี้เป็นฝ่ายสังกิเลส ส่วนบุคคลผู้มืดมา สว่างไป และบุคคลผู้สว่างมา สว่างไป ทั้ง ๒ นี้เป็นฝ่ายการบำเพ็ญบุญ

พระดำรัสนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร และวาสนาภาคิยสูตร"

[บุคคล ๔ จำพวก คือ

๑. บุคคลผู้มืดมา มืดไป คือ คนที่เกิดในตระกูลต่ำ และไปสู่ทุคติด้วยกายทุจริตเป็นต้น

๒. บุคคลผู้มืดมา สว่างไป คือ คนที่เกิดในตระกูลต่ำ แต่ไปสู่สุคติด้วยกายสุจริตเป็นต้น

๓. บุคคลผู้สว่างมา มืดไป คือ คนที่เกิดในตระกูลสูง แต่ไปสู่ทุคติด้วยกายทุจริตเป็นต้น

๔. บุคคลผู้สว่างมา สว่างไป คือ คนที่เกิดในตระกูลสูง และไปสู่สุคติด้วยกายสุจริตเป็นต้น]

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ๑

ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

"ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น สังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร คืออะไร"

"น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา
ยทายสํ ทารุชปพฺพชญฺจ
สารตฺตรตฺตา มณิกุณฺฑเลสุ
ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา"ติ.[๓๐๓]

อยํ สํกิเลโส.

"เอตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา
โอหารินํ สิถิลํ ทุปฺปมุญฺจํ
เอตมฺปิ เฉตฺวาน ปริพฺพชนฺติ
อนเปกฺขิโน กามสุขํ ปหายา"ติ.[๓๐๔]

อยํ นิพฺเพโธ.

อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

"ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสว่า

'เครื่องจองจำที่ทำด้วยเหล็ก ไม้ และปอป่าน ท่านผู้รู้กล่าวว่ายังไม่ใช่เครื่องจองจำที่มั่นคง แต่ความกำหนัดยินดีในเครื่องเพชร ต่างหู บุตร ภริยา เป็นเครื่องจองจำที่มั่นคงยิ่งนัก'

พระดำรัสนี้เป็นสังกิเลส

'ท่านผู้รู้กล่าวว่า เครื่องจองจำชนิดนี้มั่นคง มักฉุดลากลงที่ต่ำ คล้ายผูกไว้หลวมๆ แต่แก้ยากนัก ผู้รู้ทั้งหลายจึงทำลายเครื่องจองจำนี้เสีย ละกามสุขไปออกบวชโดยไม่ไยดี'

พระดำรัสนี้เป็นการแทงตลอด

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร"

[คำว่า ปริพฺพชนฺติ สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + วช ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ ไป และบวช ดังเนตติอรรถกถาอธิบายว่า ปกฺกมนฺติ ปพฺพชนฺติ จาติ อตฺโถ (มีความหมายว่า ย่อมไป และบวช) ตามนัยนี้คำว่า ปริพฺพชนฺติ จัดเป็นตันตนัย

คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว

ความจริงแล้วศัพท์แต่ละศัพท์ย่อมแสดงความหมายได้เพียงอย่างเดียว แต่ไม่อาจแสดงความหมายสองอย่างในศัพท์เดียวกันได้ ดังคำว่า สมาธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะตั้งไว้โดยชอบ คือ ตั้งจิตไว้ในอารมณ์เดียว = สมฺมา อาทธาตีติ สมาธิ (สํ + อาธิ)

๒. สภาวะตั้งไว้โดยสม่ำเสมอ คือ ตั้งจิตไว้ไม่ให้เกิดความเบื่อหน่ายหรือซัดส่าย = สมํ อาทธาตีติ สมาธิ (สมํ + อาธิ)

คำว่า สมาธิ ข้างต้นมาจาก สํ + อาธิ และ สมํ + อาธิ จึงแสดงความหมายสองประการในศัพท์เดียวด้วยตันตนัยดังที่กล่าวมาแล้ว อีกนัยหนึ่งจัดเป็นทวันทสมาสที่ทำเป็นเอกเสส มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาธิ จ สมาธิ จ สมาธิ (สมาธิ คือ สภาวะตั้งไว้โดยชอบและสภาวะตั้งไว้โดยสม่ำเสมอ)]

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ๒

[๑๐๗] "ยญฺจ ภิกฺขเว เจเตติ, ยญฺจ ปกปฺเปติ, ยญฺจ อนุเสติ. อารมฺมณเมตํ โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา. อารมฺมเณ สติ ปติฏฺฐา วิญฺญาณสฺส โหติ. ตสฺมึ ปติฏฺฐิเต วิญฺญาเณ วิรูฬฺเห อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ โหติ. อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติยา สติ อายตึ ชาติชรา-มรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมจงใจ[ด้วยอกุศลเจตนา] ย่อมดำริ[อกุศลเจตนา] และราคานุสัยเป็นต้นย่อมนอนเนื่อง การจงใจ การดำริ และการนอนเนื่องนี้เป็นปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่แห่งวิญญาณ[ที่ปรุงแต่ง] เมื่อมีปัจจัยนั้น ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี [เพราะยังความสามารถในการชักปฏิสนธิให้สำเร็จ] เมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิด[แห่งวิญญาณเป็นต้น]คือภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อมีความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไป ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้"

[ข้อความนี้กล่าวถึงการกระทำอกุศลทางกายกรรมและวจีกรรม โดยประกอบด้วยอกุศล-เจตนา ดำริเพื่อกระทำอกุศล และมีอนุสัยนอนเนื่องในจิต บุคคลนั้นย่อมไปเกิดในภพต่อไปด้วยอำนาจของเจตนา วิตก และอนุสัยกิเลส

คำว่า ยํ ในประโยคแรกสัมพันธ์ใน เจเตติ, ปกปฺเปติ และ อนุเสติ เรียกว่า กิริยา-ปรามาส คือ ระบุกิริยาจงใจ, ดำริ และนอนเนื่อง ลงทุติยาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น ส่วนในประโยคหลังจากประโยคที่มีกิริยาปรามาสมักมี ต หรือ เอต ศัพท์ ซึ่งหมายถึงกิริยาปรามาสดังกล่าว โดยเปลี่ยนบทกริยาเป็นบทนามว่า เอตํ เจตนํ ปกปฺปนํ อนุสยนญฺจ (การจงใจ การดำริ และการนอนเนื่องนี้)]

โน เจ ภิกฺขเว เจเตติ, โน เจ ปกปฺเปติ, อถ เจ อนุเสติ. อารมฺมณเมตํ โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา. อารมฺมเณ สติ ปติฏฺฐา วิญฺญาณสฺส โหติ. ตสฺมึ ปติฏฺฐิเต วิญฺญาเณ วิรูฬฺเห อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ โหติ. อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติยา สติ อายตึ ชาติชรา-มรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหตี”ติ.[๓๐๕] อยํ สํกิเลโส.

“‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมไม่จงใจ ย่อมไม่ดำริ[อกุศลเจตนา] แต่ราคานุสัยเป็นต้นยังนอนเนื่อง การจงใจ การดำริ และการนอนเนื่องนี้เป็นปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่แห่งวิญญาณ เมื่อมีปัจจัยนั้น ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อมีความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไป ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้’

พระดำรัสนี้เป็นสังกิเลส”

[ข้อความนี้กล่าวถึงการกระทำกุศลทางกายกรรมและวจีกรรม โดยประกอบด้วยกุศลเจตนา ดำริเพื่อกระทำกุศล แต่มีอนุสัยนอนเนื่องในกระแสจิต บุคคลนั้นย่อมไปเกิดในภพต่อไปด้วยอำนาจของอนุสัยกิเลสโดยไม่มีเจตนาและวิตกในการกระทำอกุศล แม้ว่าภพดังกล่าวจะเป็นภพที่ดีซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจของกุศลกรรม แต่ชราและมรณะเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นผลของชาติ]

“ยโต จ โข ภิกฺขเว โน เจว เจเตติ, โน จ ปกปฺเปติ, โน จ อนุเสติ. อารมฺมณเมตํ น โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา. อารมฺมเณ อสติ ปติฏฺฐา วิญฺญาณสฺส น โหติ. ตสฺมึ อปฺปติฏฺฐิเต วิญฺญาเณ อวิรูฬฺเห อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ น โหติ. อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติยา อสติ อายตึ ชาติชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหตี”ติ, อยํ นิพฺเพโธ. อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมไม่จงใจ ย่อมไม่ดำริ[อกุศลเจตนา] และราคานุสัยเป็นต้นย่อมไม่นอนเนื่อง การไม่จงใจ การไม่ดำริ และการไม่นอนเนื่องนี้ไม่เป็นปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่แห่งวิญญาณ เมื่อไม่มีปัจจัยนั้น ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงไม่มี เมื่อวิญญาณนั้นไม่ตั้งมั่นแล้ว ไม่เจริญแล้ว ความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไปจึงไม่มี เมื่อไม่มีความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไป ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงไม่มีต่อไป ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้’

พระดำรัสนี้เป็นการแทงตลอด

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร”

[พระอรหันต์ได้ละอนุสัยกิเลสทั้งสิ้นด้วยอรหัตตมรรค กุศล ที่ท่านกระทำจึงเรียกว่า กิริยา คือ สักแต่กระทำ แต่ไม่มีผล เหมือนดอกไม้บางชนิดที่ไม่กลายเป็นผลต่อไป ดังนั้น ท่านจึงปรินิพพานเมื่อเสียชีวิตแล้ว ไม่เวียนตายเวียนเกิดอีกต่อไป]

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร ๑

[๑๐๘] ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น สังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร คืออะไร”

“สมุทฺโท สมุทฺโท”ติ โข ภิกฺขเว อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน ภาสติ, เนโส ภิกฺขเว อริยสฺส วินเย สมุทฺโท, มหา เอโส ภิกฺขเว อุทกราสิ มหา อุทกณฺณโว. จกฺขุ ภิกฺขเว ปุริสสฺส สมุทฺโท, ตสฺส รูปมโย เวโค.[๓๐๖] อยํ สํกิเลโส.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในสมุททสูตรว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับแล้ว ย่อมกล่าวว่า สมุทรๆ ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมุทรนั้นไม่ชื่อว่าเป็นสมุทรในวินัยของพระอริยเจ้า สมุทรนั้นเป็นเพียงแอ่งน้ำใหญ่ ห้วงน้ำใหญ่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักษุเป็นสมุทรของบุรุษ กำลังของจักษุนั้นเกิดจากรูป’

พระดำรัสนี้เป็นสังกิเลส”

“โย ตํ รูปมยํ เวคํ สหติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อตริ จกฺขุสมุทฺทํ สอูมึ สาวฏฺฏํ สคหํ สรกฺขสํ, ติณฺโณ ปารงฺคโต ถเล ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณ”ติ.[๓๐๗] อยํ อเสกฺโข.

“‘บุคคลใดย่อมอดกลั้นกำลังอันเกิดจากรูปนั้นได้ เราเรียกบุคคลนี้ว่าเป็นพราหมณ์ ข้ามสมุทรคือจักษุ ซึ่งมีทั้งคลื่น มีทั้งน้ำวน มีทั้งสัตว์ร้าย มีทั้งผีเสื้อน้ำ แล้วขึ้นถึงฝั่งตั้งอยู่บนบก’

พระดำรัสนี้เป็นอเสกขะ”

“โสตํ ภิกฺขเว...ฆานํ...ชิวฺหา...กาโย...มโน ภิกฺขเว ปุริสสฺส สมุทฺโท ตสฺส ธมฺมมโย เวโค”ติ.[๓๐๘] อยํ สํกิเลโส.

“‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย โสตะเป็นสมุทร...ฆานะเป็นสมุทร...ชิวหาเป็นสมุทร...กายเป็นสมุทร...ใจเป็นสมุทรของบุรุษ กำลังของใจนั้นเกิดจากธรรมารมณ์’

พระดำรัสนี้เป็นสังกิเลส”

“โย ตํ ธมฺมมยํ เวคํ สหติ, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อตริ มโนสมุทฺทํ สอูมึ สาวฏฺฏํ สคหํ สรกฺขสํ ติณฺโณ ปารงฺคโต ถเล ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณ”ติ.[๓๐๙] อยํ อเสกฺโข.

“‘บุคคลใดย่อมอดกลั้นกำลังอันเกิดจากธรรมารมณ์นั้นได้ เราเรียกบุคคลนี้ว่าเป็นพราหมณ์ ข้ามสมุทรคือใจได้ ซึ่งมีทั้งคลื่น มีทั้งน้ำวน มีทั้งสัตว์ร้าย มีทั้งผีเสื้อน้ำ แล้วขึ้นถึงฝั่งตั้งอยู่บนบก’

พระดำรัสนี้เป็นอเสกขะ”

อิทมโวจ ภควา. อิทํ วตฺวาน สุคโต, อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา-

“โย อิมํ สมุทฺทํ สคหํ สรกฺขสํ
สอูมึ สาวฏฺฏํ สภยํ ทุตฺตรํ อจฺจตริ

ส เวทนฺตคู วุสิตพฺรหฺมจริโย
โลกนฺตคู ปารคโตติ วุจฺจตี”ติ.[๓๑๐]

อยํ อเสกฺโข. อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้แล้ว พระสุคตทรงกล่าวอย่างนี้แล้ว พระศาสดาได้ตรัสคาถานี้ต่อไปว่า

‘บุคคลใดข้ามสมุทรนี้ ซึ่งมีทั้งคลื่น มีทั้งน้ำวน มีทั้งสัตว์ร้าย มีทั้งผีเสื้อน้ำ อันน่ากลัว ซึ่งข้ามได้แสนยากแล้ว เราเรียกบุคคลนั้นว่า ผู้จบเวท อยู่จบพรหมจรรย์ ถึงที่สุดแห่งโลก ข้ามถึงฝั่งแล้ว’

พระดำรัสนี้เป็นอเสกขะ

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร ๒

“ฉยิเม ภิกฺขเว พฬิสา โลกสฺมึ อนยาย สตฺตานํ พฺยาพาธาย ปาณีนํ. กตเม ฉ. สนฺติ ภิกฺขเว จกฺขุวิญฺเญยฺยา รูปา อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามูปสํหิตา รชนียา, ตญฺเจ ภิกฺขุ อภินนฺทติ อภิวทติ อชฺโฌสาย ติฏฺฐติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิตพฬิโส มารสฺส อนยํ อาปนฺโน, พฺยสนํ อาปนฺโน, ยถากามกรณีโย ปาปิมโต.

“ในพาฬิสิกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิดเหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อความพินาศย่อยยับของเหล่าสัตว์ในโลก เบ็ด ๖ ชนิดเป็นไฉน คือ รูปอันจะพึงรับรู้ทางจักษุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัด มีอยู่ ถ้าภิกษุเพลิดเพลิน ชมเชย หมกมุ่นรูปนั้นอยู่ เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินเบ็ดของมาร ถึงความพินาศวิบัติ มารใจบาปพึงกระทำได้ตามชอบใจ’”

สนฺติ ภิกฺขเว โสตวิญฺเญยฺยา สทฺทา...ฆานวิญฺเญยฺยา คนฺธา...ชิวฺหาวิญฺเญยฺยา รสา...กายวิญฺเญยฺยา โผฏฺฐพฺพา...มโนวิญฺเญยฺยา ธมฺมา อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามูปสํหิตา รชนียา, ตญฺเจ ภิกฺขุ อภินนฺทติ อภิวทติ อชฺโฌสาย ติฏฺฐติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิตพฬิโส

มารสฺส อนยํ อาปนฺโน, พฺยสนํ อาปนฺโน, ยถากามกรณีโย ปาปิมโต”ติ. อยํ สํกิเลโส.

“‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เสียง...กลิ่น...รส...สิ่งที่กระทบสัมผัส...ธรรมารมณ์ อันจะพึงรับรู้ทางใจ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัด มีอยู่ ถ้าภิกษุเพลิดเพลิน ชมเชย หมกมุ่นธรรมารมณ์นั้นอยู่ เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินเบ็ดของมาร ถึงความพินาศวิบัติ มารใจบาปพึงกระทำได้ตามชอบใจ’

พระดำรัสนี้เป็นสังกิเลส”

“สนฺติ จ ภิกฺขเว จกฺขุวิญฺเญยฺยา รูปา อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามูปสํหิตา รชนียา, ตญฺเจ ภิกฺขุ นาภินนฺทติ นาภิวทติ นาชฺโฌสาย ติฏฺฐติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ น คิลิตพฬิโส มารสฺส, อเภทิ พฬิสํ, ปริเภทิ พฬิสํ, น อนยํ อาปนฺโน, น พฺยสนํ อาปนฺโน, น ยถากามกรณีโย ปาปิมโต.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปอันจะพึงรับรู้ทางจักษุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัด มีอยู่ ถ้าภิกษุไม่เพลิดเพลิน ไม่ชมเชย ไม่หมกมุ่นรูปนั้นอยู่ เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้ไม่กลืนกินเบ็ดของมาร ได้ทำลายเบ็ด ได้ย่ำยีเบ็ด ไม่ถึงความพินาศวิบัติ มารใจบาปพึงกระทำตามชอบใจไม่ได้”

สนฺติ จ ภิกฺขเว โสตวิญฺเญยฺยา สทฺทา...มโนวิญฺเญยฺยา ธมฺมา อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามุปสํหิตา รชนียา, ตญฺเจ ภิกฺขุ นาภินนฺทติ นาภิวทติ, นาชฺโฌสาย ติฏฺฐติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ น คิลิตพฬิโส มารสฺส, อเภทิ พฬิสํ, ปริเภทิ พฬิสํ, น อนยํ อาปนฺโน, น พฺยสนํ อาปนฺโน, น ยถากามกรณีโย ปาปิมโต”ติ.[๓๑๑] อยํ อเสกฺโข. อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เสียง...กลิ่น...รส...สิ่งที่กระทบสัมผัส...ธรรมารมณ์ อันจะพึงรับรู้ทางใจ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัด มีอยู่ ถ้าภิกษุไม่เพลิดเพลิน ไม่ชมเชย ไม่หมกมุ่นธรรมารมณ์นั้นอยู่ เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้ไม่กลืนกินเบ็ดของมาร ได้ทำลายเบ็ด ได้ย่ำยีเบ็ด ไม่ถึงความพินาศวิบัติ มารใจบาปพึงกระทำตามชอบใจไม่ได้’

พระดำรัสนี้เป็นอเสกขะ

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร ๑

[๑๐๙] ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร คืออะไร”

“อยํ โลโก สนฺตาปชาโต
ผสฺสปเรโต โรทํ วทติ อตฺตโต
เยน เยน หิ มญฺญนฺติ
ตโต ตํ โหติ อญฺญถา.
อญฺญถาภาวี ภวสตฺโต โลโก
ภวปเรโต ภวเมวาภินนฺทติ
ยทภินนฺทติ ตํ ภยํ
ยสฺส ภายติ ตํ ทุกฺขนฺ”ติ.[๓๑๒]

อยํ สํกิเลโส.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสที่ทรงเปล่งอุทานไว้ในโลกสูตรว่า

‘ชาวโลกนี้เกิดความเร่าร้อน[ด้วยความโศกและราคะเป็นต้น] ถูกสัมผัส[อันเป็นทุกข์]ครอบงำแล้ว ร่ำไห้อยู่ ย่อมบ่นเพ้อโดยความเป็นตัวตน เพราะเหล่าสัตว์ย่อมสำคัญการขจัดทุกข์โดยประการใดๆ ทุกข์นั้นพึงเยียวยาโดยประการอื่น

ชาวโลกข้องแล้วในภพอันมีความแปรปรวนเป็นอื่น เป็นผู้เดือดร้อนในภพแล้ว ก็ยินดีภพนั่นแหละ ชาวโลกยินดีสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นภัย ชาวโลกกลัวสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นทุกข์’

พระดำรัสนี้เป็นสังกิเลส”

“ภววิปฺปหานาย โข ปนิทํ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตี”ติ.[๓๑๓] อยํ นิพฺเพโธ.

“คำว่า ‘เราประพฤติพรหมจรรย์นี้เพื่อการสละภพ’ นี้ เป็นการแทงตลอด”

“เย หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภเวน ภวสฺส วิปฺปโมกฺขมาหํสุ, สพฺเพ เต อวิปฺปมุตฺตา ภวสฺมาติ วทามิ. เย วา ปน เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา วิภเวน ภวสฺส นิสฺสรณมาหํสุ, สพฺเพ เต อนิสฺสฏา ภวสฺมาติ วทามิ. อุปธึ หิ ปฏิจฺจ ทุกฺขมิทํ สมฺโภตี”ติ.[๓๑๔] อยํ สํกิเลโส.

“‘สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง กล่าวการหลุดพ้นจากภพ [สังสารวัฏ] ด้วยสัสสตทิฏฐิ เรากล่าวสมณะพราหมณ์ทั้งหมดนั้นว่า เป็นผู้ไม่หลุดพ้นจากภพ หรือว่าสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง กล่าวการสลัดออกจากภพด้วยอุจเฉททิฏฐิ เรากล่าวสมณะพราหมณ์ทั้งหมดนั้นว่า เป็นผู้ไม่สลัดออกจากภพ เพราะทุกข์นี้ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยอุปธิ [ขันธ์ กิเลส และกรรม]’

พระดำรัสนี้เป็นสังกิเลส”

[คำว่า ภเวน ในที่นี้แปลว่า สัสสตทิฏฐิ ส่วน วิภเวน แปลว่า อุจเฉททิฏฐิ โดยคำว่า ภว แปลตามศัพท์ว่า เที่ยง ส่วน วิภว แปลว่า ขาดสูญ เมื่อควรกล่าวว่า ภวทิฏฺฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง), วิภวทิฏฺฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ) ให้ลบ ทิฏฺฐิ ศัพท์หลังเป็นอุตตรโลปสมาส คือ สมาสที่ลบบทหลัง ดังคำว่า ภวตณฺหา (ตัณหาที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ) ซึ่งใช้เป็นรูปว่า ภโว

คำว่า ภว มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวติ สสฺสตํ เอตฺถาติ ภโว (ภวะ คือ สภาวะเป็นที่มีแห่งสัสสตทิฏฐิ, สภาวะเที่ยง) ส่วน วิภว มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภวติ สสฺสตํ เอตฺถาติ วิภโว (วิภวะ คือ สภาวะเป็นที่ไม่มีแห่งสัสสตทิฏฐิ, สภาวะขาดสูญ)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภว คือ รูปภพ หมายถึง รูปฌานและรูปภูมิ ส่วน วิภว คือ อรูปภพ หมายถึง อรูปฌานและอรูปภูมิ

บุคคลผู้มีสัสสตทิฏฐิย่อมเห็นว่านิพพานคือการเกิดในภพที่มีชีวิตยาวนาน เหมือนพกาพรหมที่คิดว่ารูปภูมิเป็นภพเที่ยง ส่วนผู้มีอุจเฉททิฏฐิย่อมเห็นว่านิพพานคือการขาดสูญหลังจากเสียชีวิตแล้ว โดยเฉพาะผู้ที่บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌานย่อมสำคัญว่าอัตตาย่อมขาดสูญไปเมื่อบรรลุฌานนี้ แม้บุคคลผู้ไปเกิดในรูปภูมิและอรูปภูมิย่อมสำคัญรูปภูมิและอรูปภูมิที่มีกิเลสน้อย มีอายุยืน และมีความสุขมากกว่าคือนิพพาน]

“สพฺพุปาทานกฺขยา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว”ติ.[๓๑๕] อยํ นิพฺเพโธ.

“คำว่า ‘ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มี เพราะสิ้นอุปาทานทั้งปวง’ เป็นการแทงตลอด”

“โลกมิมํ ปสฺส ปุถุ อวิชฺชาย ปเรตํ ภูตํ ภูตรตํ. ภวา อปริมุตฺตา. เย หิ เกจิ ภวา สพฺพธิ สพฺพตฺถตาย, สพฺเพ เต ภวา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมา”ติ.[๓๑๖] อยํ สํกิเลโส.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘เธอจงดูโลกนี้ [จิตของตน] ขันธ์ ๕ ถูกอวิชชาครอบงำแล้วย่อมยินดีในสัตว์ทั้งหลาย [คือ บุรุษยินดีในสตรี สตรียินดีในบุรุษ] ดังนั้น เหล่าสัตว์จึงไม่หลุดพ้นจากภพ อนึ่ง ภพอย่างใดอย่างหนึ่งในที่ทั้งปวง [เบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวาง] โดยสภาพทั้งปวง [อบาย ๔ มนุษย์ ๑ สวรรค์ ๖ พรหมโลก ๒๐] ภพทั้งหมดนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา’

สังกิเลสคืออวิชชาเป็นต้นนี้ แสดงไว้ด้วยพระสูตรข้างต้น”

“เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต
ภวตณฺหา ปหียติ วิภวํ นาภินนฺทติ.
สพฺพโส ตณฺหานํ ขยา
อเสสวิราคนิโรโธ นิพฺพานนฺ”ติ.[๓๑๗]

อยํ นิพฺเพโธ.

“‘บุคคลผู้เห็นเบญจขันธ์คือภพตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้อยู่ย่อมละตัณหาที่ประกอบกับสัสสตทิฏฐิได้ ทั้งไม่ยินดีตัณหาที่ประกอบกับอุจเฉททิฏฐิ ความดับโดยสิ้นเชิงด้วยอริยมรรคและนิพพานย่อมมีได้เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาโดยประการทั้งปวง’

การแทงตลอดคือมรรคนี้ แสดงไว้ด้วยพระสูตรข้างต้น”

“ตสฺส นิพฺพุตสฺส ภิกฺขุโน
อนุปาทา ปุนพฺภโว น โหติ

อภิภูโต มาโร วิชิตสงฺคาโม
อุปจฺจคา สพฺพภวานิ ตาที”ติ.[๓๑๘]

อยํ อเสกฺโข.

“‘ภพใหม่ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้น ผู้ดับแล้วเพราะไม่ถือมั่น[กิเลสและกรรม] ภิกษุนั้นเป็นผู้ครอบงำมาร ชนะสงคราม ล่วงภพได้ทั้งหมด และคงที่’

อเสกขะนี้แสดงไว้ด้วยพระสูตรข้างต้น”

อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ.
“สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร ๒

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา. กตเม จตฺตาโร. อนุโสตคามี ปฏิโสตคามี ฐิตตฺโต ติณฺโณ ปารงฺคโต ถเล ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณติ.[๓๑๙] ตตฺถ โยยํ ปุคฺคโล อนุโสตคามี, อยํ ปุคฺคโล สํกิเลสภาคิโย. ตตฺถ โยยํ ปุคฺคโล ปฏิโสตคามี โย จ ฐิตตฺโต, อิเม เทฺว ปุคฺคลา นิพฺเพธภาคิยา. ตตฺถ โยยํ ปุคฺคโล ติณฺโณ ปารงฺคโต ถเล ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณ, อยํ อเสกฺโข. อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลมี ๔ จำพวกเหล่านี้ บุคคล ๔ จำพวกเป็นไฉน คือ บุคคลผู้ไปตามกระแส บุคคลผู้ทวนกระแส บุคคลผู้มีใจตั้งมั่นแล้ว และบุคคลผู้ลอยบาปได้ข้ามฝั่งแล้วยืนอยู่บนบก’

ในบุคคล ๔ เหล่านั้น บุคคลใดไปตามกระแส [อันธปุถุชนที่เสพกามและทำบาป] บุคคลนี้อยู่ในฝ่ายสังกิเลส

บุคคลใดไปทวนกระแส [กัลยาณปุถุชน] และบุคคลใดมีใจตั้งมั่นแล้ว [พระเสกขะ] บุคคลทั้งสองนี้อยู่ในฝ่ายปัญญาเครื่องแทงตลอด

บุคคลใดผู้ลอยบาปได้ ข้ามฝั่งแล้วยืนอยู่บนบก บุคคลนี้เป็นพระอเสกขะ
สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ๑

[๑๑๐] ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธ-ภาคิยสูตร คืออะไร”

ฉฬาภิชาติโก อตฺถิ ปุคฺคโล กโณฺห กณฺหาภิชาติโก กณฺหํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล กโณฺห กณฺหาภิชาติโก สุกฺกํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล กโณฺห กณฺหาภิชาติโก อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ อจฺจนฺตทิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธติ, อตฺถิ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก กณฺหํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก สุกฺกํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหํ อสุกฺกวิปากํ อจฺจนฺตทิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธติ.[๓๒๐]

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในฉฬาภิชาติสูตรว่า

‘บุคคลดำมีชาติดำ [สกุลต่ำ] ประพฤติธรรมดำ [อกุศลกรรมบถ ๑๐] มีอยู่ บุคคลดำมีชาติดำ ประพฤติธรรมขาว [กุศลกรรมบถ ๑๐] มีอยู่ บุคคลดำมีชาติดำ ย่อมให้สำเร็จอรหัตตผลอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาว มีอยู่ บุคคลขาวมีชาติขาว [สกุลสูง] ประพฤติธรรมดำ มีอยู่ บุคคลขาวมีชาติขาวประพฤติธรรมขาว มีอยู่ บุคคลขาวมีชาติขาว ย่อมให้สำเร็จอรหัตตผลอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาว มีอยู่’”

[คำว่า นิพพาน ตามปกติหมายถึงสภาวะดับรูปนามทั้งหมดอันเป็นอารมณ์ของมรรคจิตและผลจิต แต่คำว่า นิพพาน ในที่นี้ หมายถึงอรหัตตผลจิต เพราะเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการดับกิเลส การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกันด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังคำว่า สีโห คายติ (นายสีหะขับร้องอยู่) คำว่า สีโห (นายสีหะ) เป็นชื่อเรียกคนที่มีความ

แกล้วกล้าเหมือนราชสีห์]

ตตฺถ โย จ ปุคฺคโล กโณฺห กณฺหาภิชาติโก กณฺหํ ธมฺมํ อภิชายติ, โย จ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก กณฺหํ ธมฺมํ อภิชายติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา สํกิเลสภาคิยา.

“ในบุคคล ๖ เหล่านั้น บุคคล ๒ นี้ คือ บุคคลดำมีชาติดำ ประพฤติธรรมดำ และบุคคลขาวมีชาติขาว ประพฤติธรรมดำ อยู่ในฝ่ายสังกิเลส”

ตตฺถ โย จ ปุคฺคโล กโณฺห กณฺหาภิชาติโก สุกฺกํ ธมฺมํ อภิชายติ, โย จ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก สุกฺกํ ธมฺมํ อภิชายติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา วาสนาภาคิยา.

“บุคคล ๒ นี้ คือ บุคคลดำมีชาติดำ ประพฤติธรรมขาว และบุคคลขาวมีชาติขาว ประพฤติธรรมขาว อยู่ในฝ่ายการบำเพ็ญบุญ”

ตตฺถ โย จ ปุคฺคโล กโณฺห กณฺหาภิชาติโก อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธติ, โย จ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา นิพฺเพธภาคิยา. อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“บุคคล ๒ นี้ คือ บุคคลดำมีชาติดำ ย่อมให้สำเร็จอรหัตตผลอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาว บุคคลขาวมีชาติขาว ย่อมให้สำเร็จอรหัตตผลอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาว อยู่ในฝ่ายทำลายกิเลส

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร”

ตัวอย่างสังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ๒

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กมฺมานิ. กตมานิ จตฺตาริ. อตฺถิ กมฺมํ กณฺหํ กณฺหวิปากํ, อตฺถิ กมฺมํ สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ, อตฺถิ กมฺมํ กณฺหสุกฺกํ กณฺหสุกฺกวิปากํ, อตฺถิ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมุตฺตมํ กมฺมเสฏฺฐํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ.[๓๒๑]

“ในกรรมวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมมี ๔ ประการเหล่านี้ กรรม ๔ ประการเป็นไฉน คือ กรรมดำมีวิบากดำ มีอยู่ กรรมขาวมีวิบากขาว มีอยู่ กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว มีอยู่ กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นกรรมประเสริฐสูงสุด ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม’”

ตตฺถ ยญฺจ กมฺมํ กณฺหํ กณฺหวิปากํ, ยญฺจ กมฺมํ กณฺหสุกฺกํ กณฺหสุกฺกวิปากํ, อยํ สํกิเลโส. ยญฺจ กมฺมํ สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ, อยํ วาสนา. ยญฺจ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺก-วิปากํ กมฺมุตฺตมํ กมฺมเสฏฺฐํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ, อยํ นิพฺเพโธ. อิทํ สํกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“ในกรรม ๔ เหล่านั้น กรรมดำมีวิบากดำ และกรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ทั้งสองนี้เป็นสังกิเลส

กรรมขาวมีวิบากขาว นี้เป็นการบำเพ็ญบุญ

กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นกรรมประเสริฐสูงสุด ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม นี้เป็นการแทงตลอด

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร”

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ๑

[๑๑๑] ตตฺถ กตมํ วาสนาภาคิยญฺจ, นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“ถามว่า : วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร คืออะไร”

“ลทฺธาน มานุสตฺตํ เทฺว กิจฺจํ อกิจฺจเมว จ
สุกิจฺจํ เจว ปุญฺญานิ สํโยชนวิปฺปหานํ วา”ติ.

“สุกิจฺจํ เจว ปุญฺญานี”ติ วาสนา. “สํโยชนวิปฺปหานํ วา”ติ นิพฺเพโธ.

“ตอบว่า : คือ สูตรที่กล่าวว่า

‘การได้ความเป็นมนุษย์ ย่อมเป็นผู้มีกิจ ๒ ประการ คือ กิจที่
ควรทำ และกิจที่ไม่ควรทำ บุญหรือการละสังโยชน์ เป็นกิจดีควรกระทำ’

คำว่า 'บุญหรือการละสังโยชน์ เป็นกิจดีควรกระทำ' เป็นการบำเพ็ญบุญ
คำว่า 'การละสังโยชน์' เป็นการแทงตลอด
[สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร]"

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ๒

"ปุญฺญานิ กริตฺวาน สคฺคา สคฺคํ วชนฺติ กตปุญฺญา
สํโยชนปฺปหานา ชรามรณา วิปฺปมุจฺจนฺตี"ติ.

"ปุญฺญานิ กริตฺวาน, สคฺคา สคฺคํ วชนฺติ กตปุญฺญา"ติ วาสนา. "สํโยชนปฺปหานา ชรามรณา วิปฺปมุจฺจนฺตี"ติ นิพฺเพโธ. อิทํ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

"สูตรใดกล่าวว่า

'ชนผู้บำเพ็ญบุญย่อมไปสู่สวรรค์ต่อจากสวรรค์นั่นแหละหลังทำบุญแล้ว พระอริยะผู้ละสังโยชน์ได้ย่อมพ้นจากชราและมรณะ'

คำว่า 'ชนผู้บำเพ็ญบุญย่อมไปสู่สวรรค์ต่อจากสวรรค์นั่นแหละหลังทำบุญแล้ว' เป็นการบำเพ็ญบุญ
คำว่า 'พระอริยะผู้ละสังโยชน์ได้ย่อมพ้นจากชราและมรณะ' เป็นการแทงตลอด
สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร"

ตัวอย่างวาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ๓

[๓๒๒]เทฺวมานิ ภิกฺขเว ปธานานิ. กตมานิ เทฺว.โย จ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิเตสุ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ ปริจฺจชติ, โย จ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิเตสุ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานนฺติ, ตตฺถ โย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิเตสุ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ ปริจฺจชติ, อยํ วาสนา. โย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิเตสุ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ, อยํ นิพฺเพโธ. อิทํ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเพียรมี ๒ ประการเหล่านี้ ความเพียร ๒ ประการเป็นไฉน คือ บุคคลย่อมสละจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ถวายแก่บรรพชิตผู้ออกจากเรือนแล้วบวชเป็นผู้ไม่มีเรือน และสภาพที่เป็นการสละอุปธิทั้งปวง การสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับกิเลส และพ้นจากตัณหา อันปรากฏในบรรพชิตเหล่านั้น’

ในสองประการนั้น บุคคลย่อมสละจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ถวายแก่บรรพชิตผู้ออกจากเรือนแล้วบวชเป็นผู้ไม่มีเรือน ข้อนี้เป็นการบำเพ็ญบุญ

สภาพที่เป็นการสละอุปธิทั้งปวง การสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ และนิพพาน อันปรากฏในบรรพชิตเหล่านั้น ข้อนี้เป็นการแทงตลอด

สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร”

ธรรมที่พึงแสดงด้วยสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้น

ตตฺถ ตณฺหาสํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ ตณฺหาปกฺเขเนว นิทฺทิสิตพฺพํ ตีหิ ตณฺหาหิ กาม-ตณฺหาย ภวตณฺหาย วิภวตณฺหาย. เยน เยน วา ปน วตฺถุนา อชฺโฌสิตา, เตน เตเนว นิทฺทิสิตพฺพํ. ตสฺสา วิตฺถาโร ฉตฺตึสตณฺหาชาลินิยา วิจริตานิ.

“ในสูตร ๑๖ นั้น สูตรที่ชื่อว่า ฝ่ายสังกิเลสคือตัณหา พึงแสดงด้วยตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา เพราะเป็นฝ่ายแห่งตัณหาอย่างเดียว หรือตัณหานั้นยึดมั่นด้วยสภาพใดๆ [มีความขาดสูญเป็นต้น] พึงแสดงด้วยสภาพนั้นๆ ความพิสดารแห่งตัณหานั้น เป็นการท่องเที่ยวไปแห่งข่ายตัณหา ๓๖”

ตตฺถ ทิฏฺฐิสํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ ทิฏฺฐิปกฺเขเนว นิทฺทิสิตพฺพํ อุจฺเฉทสสฺสเตน. เยน เยน วา ปน วตฺถุนา ทิฏฺฐิวเสน อภินิวิสติ “อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺ”ติ, เตน เตเนว นิทฺทิสิตพฺพํ. ตสฺสา วิตฺถาโร ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิคตานิ.

“ในสูตร ๑๖ นั้น สูตรที่ชื่อว่า ฝ่ายสังกิเลสคือทิฏฐิ พึงแสดงด้วยสัสสตทิฏฐิและ

อุจเฉททิฏฐิ เพราะเป็นฝ่ายแห่งทิฏฐิอย่างเดียว หรือบุคคลยึดมั่นด้วยความเห็นผิดในสภาพใดๆ [มีอมราวิกเขปะคือการพูดซัดส่ายเป็นต้น] ว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ก็พึงแสดงด้วยสภาพนั้นๆ ความพิสดารแห่งทิฏฐินั้น คือ ความเห็นผิด ๖๒"

ตตฺถ ทุจฺจริตสํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ เจตนาย เจตสิกกมฺเมน นิทฺทิสิตพฺพํ ตีหิ ทุจฺจริเตหิ กายทุจฺจริเตน วจีทุจฺจริเตน มโนทุจฺจริเตน. ตสฺส วิตฺถาโร ทสอกุสลกมฺมปถา.

"ในสูตร ๑๖ นั้น สูตรอันเป็นฝ่ายสังกิเลสคือทุจริต พึงแสดงด้วยทุจริต ๓ คือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ด้วยเจตนาและกรรมคือเจตสิก [อกุศลมูลคือโลภะที่เป็นความละโมบ โทสะที่เป็นความพยาบาท และมิจฉามรรคที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ] ความพิสดารแห่งทุจริตนั้น คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐"

ตตฺถ ตณฺหาโวทานภาคิยํ สุตฺตํ สมเถน นิทฺทิสิตพฺพํ. ทิฏฺฐิโวทานภาคิยํ สุตฺตํ วิปสฺสนาย นิทฺทิสิตพฺพํ. ทุจฺจริตโวทานภาคิยํ สุตฺตํ สุจริเตน นิทฺทิสิตพฺพํ. ตีณิ อกุสลมูลานิ. ตํ กิสฺส เหตุ. สํสารสฺส นิพฺพตฺติยา. ตถา นิพฺพตฺเต สํสาเร กายทุจฺจริตํ กายสุจริตํ วจีทุจฺจริตํ วจีสุจริตํ มโนทุจฺจริตํ มโนสุจริตํ. อิมินา อสุเภน กมฺมวิปาเกน อิทํ พาลลกฺขณํ นิพฺพตฺตตีติ. อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

"ในสูตร ๑๖ นั้น สูตรอันเป็นฝ่ายตัณหาโวทาน (ความหมดจดจากตัณหา) พึงแสดงด้วยสมถะ

สูตรอันเป็นฝ่ายทิฏฐิโวทาน (ความหมดจดจากทิฏฐิ) พึงแสดงด้วยวิปัสสนา

สูตรอันเป็นฝ่ายทุจริตโวทาน (ความหมดจดจากทุจริต) พึงแสดงด้วยสุจริต

อกุศลมูลมี ๓ อย่าง ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะการเกิดขึ้นของสังสารวัฏ เมื่อสังสารวัฏเกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น ทุจริตและสุจริตทางกาย วาจา และใจ มีอยู่ ลักษณะของคนพาลย่อมเกิดขึ้นด้วยผลกรรมอันไม่งามนี้ [เพราะเป็นผลของกรรมมีกายทุจริตเป็นต้นอันไม่งาม]

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร"

อิมินา สุเภน กมฺมวิปาเกน อิทํ มหาปุริสลกฺขณํ นิพฺพตฺตตีติ อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ.

"สูตรที่กล่าวว่า 'ลักษณะของมหาบุรุษย่อมเกิดขึ้นด้วยผลกรรมอันดีงามนี้' ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร"

ตตฺถ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ จตูหิ กิเลสภูมีหิ นิทฺทิสิตพฺพํ อนุสยภูมิยา ปริยุฏฺฐานภูมิยา สํโยชนภูมิยา อุปาทานภูมิยา. สานุสยสฺส ปริยุฏฺฐานํ ชายติ. ปริยุฏฺฐิโต สํยุชฺชติ. สํยุชฺชนฺโต อุปาทิยติ. อุปาทานปจฺจยา ภโว. ภวปจฺจยา ชาติ. ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ. อิมาหิ จตูหิ กิเลสภูมีหิ สพฺเพ กิเลสา สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉนฺติ. อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ.

“ในสูตร ๑๖ นั้น สูตรอันเป็นฝ่ายสังกิเลส พึงแสดงด้วยระยะกาลแห่งกิเลส ๔ คือ ระยะกาลแห่งอนุสัย ระยะกาลแห่งปริยุฏฐาน ระยะกาลแห่งสังโยชน์ และระยะกาลแห่งอุปาทาน

ปริยุฏฐานกิเลสย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ยังมีอนุสัยกิเลส บุคคลผู้ถูกราคะเป็นต้นกลุ้มรุมแล้วย่อมประกอบ[กับกามราคะเป็นต้น] ผู้ประกอบย่อมยึดมั่น[กามุปาทานเป็นต้นและอกุศลกรรม] อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ กิเลสทั้งปวงเหล่านี้ย่อมถึงการรวมประชุมไว้ด้วยระยะกาลแห่งกิเลส ๔ เหล่านี้

สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร”

วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ ตีหิ สุจริเตหิ นิทฺทิสิตพฺพํ. นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ จตูหิ สจฺเจหิ นิทฺทิสิตพฺพํ. อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ ตีหิ ธมฺเมหิ นิทฺทิสิตพฺพํ พุทฺธธมฺเมหิ ปจฺเจกพุทฺธธมฺเมหิ สาวกภูมิยา. ฌายิวิสเย นิทฺทิสิตพฺพนฺติ.

“สูตรอันเป็นฝ่ายบำเพ็ญบุญ พึงแสดงด้วยสุจริต ๓

สูตรอันเป็นฝ่ายทำลายกิเลส พึงแสดงด้วยสัจจะ ๔

สูตรอันเป็นฝ่ายอเสกขบุคคล พึงแสดงด้วยธรรม ๓ คือ ธรรมของพระพุทธเจ้า ธรรมของพระปัจเจกพุทธเจ้า และระยะกาลแห่งพระสาวก สูตรนี้พึงแสดงไว้ในวิสัยของผู้บรรลุฌาน”

สาสนปัฏฐาน ๒๘

(สูตรแสดงคำสอน ๒๘)

[๑๑๒] ตตฺถ กตเม อฏฺฐารส มูลปทา. โลกิยํ, โลกุตฺตรํ, โลกิยญฺจ โลกุตฺตรญฺจ, สตฺตาธิฏฺฐานํ, ธมฺมาธิฏฺฐานํ, สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจ, ญาณํ, เญยฺยํ, ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ, ทสฺสนํ, ภาวนา, ทสฺสนญฺจ ภาวนา จ, สกวจนํ, ปรวจนํ, สกวจนญฺจ ปรวจนญฺจ, วิสฺสชฺชนียํ, อวิสฺสชฺชนียํ, วิสฺสชฺชนียญฺจ อวิสฺสชฺชนียญฺจ, กมฺมํ, วิปาโก, กมฺมญฺจ วิปาโก จ, กุสลํ, อกุสลํ, กุสลญฺจ อกุสลญฺจ, อนุญฺญาตํ, ปฏิกฺขิตฺตํ, อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจ, ถโว จาติ.

"ถามว่า : ในหาระ ๑๖ เป็นต้นนั้น มูลบท ๑๘ คืออะไร

ตอบว่า : มูลบท ๑๘ พึงทราบด้วยสาสนปัฏฐาน ๒๘ เหล่านี้ คือ

๑. โลกิยะ	๒. โลกุตตระ
๓. โลกิยะและโลกุตตระ	๔. สัตตาธิฏฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง)
๕. ธรรมาธิฏฐาน (มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง)	๖. สัตตาธิฏฐานและธรรมาธิฏฐาน
๗. ญาณ (ความรู้)	๘. เญยยะ (ธรรมที่ควรรู้)
๙. ญาณและเญยยะ	๑๐. ทัสสนะ (โสดาปัตติมรรคญาณ)
๑๑. ภาวนา (ญาณในมรรคเบื้องบน ๓)	๑๒. ทัสสนะและภาวนา
๑๓. สกวจนะ (พระพุทธพจน์)	๑๔. ปรวจนะ (คำของผู้อื่นนอกจากพระพุทธเจ้า)
๑๕. สกวจนะและปรวจนะ	๑๖. วิสัชชนียะ (เรื่องที่พึงวิสัชชนา)
๑๗. อวิสัชชนียะ (เรื่องที่ไม่พึงวิสัชชนา)	๑๘. วิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ
๑๙. กรรม	๒๐. วิบาก
๒๑. กรรมและวิบาก	๒๒. กุศล
๒๓. อกุศล	๒๔. กุศลและอกุศล

๒๕. อนุญญาตะ (ข้ออนุญาต)

๒๖. ปฏิกขิตตะ (ข้อห้าม)

๒๗. อนุญญาตะและปฏิกขิตตะ

๒๘. ถวะ (การสรรเสริญพระพุทธคุณเป็นต้น)"

[พระมหากัจจายนะแสดงสาสนปัฏฐาน คือ สูตรแสดงคำสอน ๑๖ ประเภทแล้ว บัดนี้กล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงสาสนปัฏฐาน ๒๘ โดยจำแนกสูตรเป็นฝ่ายโลกิยะหรือโลกุตตระ เป็นต้น

คำว่า โลกิย สำเร็จรูปมาจาก โลก ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต หรือ วิทิต ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า โลเก นิยุตฺโต โลกิโย (โลกิยะ คือ ข้อความที่ประกอบในโลก) หรือ โลเก วิทิโต โลกิโย (โลกิยะ คือ ข้อความที่ปรากฏในโลก) คำนี้หมายถึงข้อความที่เกี่ยวกับโลกเป็นหลัก โดยกล่าวถึงเรื่องกรรมเป็นต้น แต่ในที่นี้เป็นสำนวนที่ระบุถึงสูตรซึ่งกล่าวถึงข้อความดังกล่าว การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานีคือสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งหมายถึงที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงข้อความอันอาศัยสูตร แต่เจตนาหมายถึงสูตรซึ่งแสดงข้อความ]

ตัวอย่างโลกิยะ ๑

ตตฺถ กตมํ โลกิยํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น โลกิยะคืออะไร"

"น หิ ปาปํ กตํ กมฺมํ สชฺชุขีรํว มุจฺจติ
ฑหนฺตํ พาลมเนฺวติ ภสฺมจฺฉนฺโนว ปาวโก"ติ.[๓๒๓]

อิทํ โลกิยํ.

"ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในธรรมบท พาลวรรคว่า

'กรรมชั่วที่ทำแล้ว ยังไม่ให้ผลทันทีทันใด เหมือนนมรีดใหม่ ๆ ไม่กลายเป็นนมเปรี้ยวในทันที แต่มันจะค่อย ๆ เผาผลาญผู้กระทำในภายหลังเหมือนไฟไหม้แกลบ'

พระดำรัสนี้ชื่อว่า โลกิยะ"

ตัวอย่างโลกิยะ ๒

"จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว อคติคมนานิ สพฺพํ...นิหียเต ตสฺส ยโส กาฬปกฺเขว จนฺทิมา"ติ.[๓๒๔] อิทํ โลกิยํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย การถึงอคติมี ๔ อย่างเหล่านี้ การถึงอคติ ๔ อย่างเป็นไฉน คือ บุคคลย่อมถึงฉันทาคติ...เกียรติคุณของเขาย่อมเสื่อมเหมือนพระจันทร์ข้างแรม ฉะนั้น'

สูตรนี้ชื่อว่า โลกิยะ"

ตัวอย่างโลกิยะ ๓

"อฏฺฐิเม ภิกฺขเว โลกธมฺมา. กตเม อฏฺฐ. ลาโภ อลาโภ, ยโส อยโส, นินฺทา ปสํสา, สุขํ ทุกฺขํ. อิเม โข ภิกฺขเว อฏฺฐ โลกธมฺมา"ติ.[๓๒๕] อิทํ โลกิยํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย โลกธรรมมี ๘ อย่างเหล่านี้ โลกธรรม ๘ เป็นไฉน คือ ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย โลกธรรมมี ๘ อย่างเหล่านี้'

สูตรนี้ชื่อว่า โลกิยะ"

ตัวอย่างโลกุตตระ ๑

ตตฺถ กตมํ โลกุตฺตรํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น โลกุตตระคืออะไร"

"ยสฺสินฺทฺริยานิ สมถงฺคตานิ
อสฺสา ยถา สารถินา สุทนฺตา
ปหีนมานสฺส อนาสวสฺส
เทวาปิ ตสฺส ปิหยนฺติ ตาทิโน"ติ.[๓๒๖]

อิทํ โลกุตฺตรํ.

"ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในธรรมบท อรหันตวรรคว่า

'ท่านผู้ใดควบคุมอินทรีย์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เหมือนม้าที่สารถีควบคุมได้อย่างดี ท่านผู้นี้หมดความไว้ตัว หมดกิเลส มั่นคง ย่อมเป็นที่โปรดปรานแม้กระทั่งของเทวดาทั้งหลาย'

สูตรนี้ชื่อว่า โลกุตตระ"

ตัวอย่างโลกุตตระ ๒

"ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว อินฺทฺริยานิ โลกุตฺตรานิ. กตมานิ ปญฺจ. สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สตินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ. อิมานิ โข ภิกฺขเว ปญฺจินฺทฺริยานิ โลกุตฺตรานี"ติ. อิทํ โลกุตฺตรํ. (๑)

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้เป็นโลกุตตระ อินทรีย์ ๕ เป็นไฉน คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้เป็นโลกุตตระ'

สูตรนี้ชื่อว่า โลกุตตระ" (๑)

ตัวอย่างโลกิยะและโลกุตตระ ๑

ตตฺถ กตมํ โลกิยญฺจ โลกุตฺตรญฺจ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น โลกิยะและโลกุตตระ คืออะไร"

"ลทฺธาน มานุสตฺตํ เทฺว กิจฺจํ อกิจฺจเมว จา"ติ เทฺว คาถา. ยํ อิห "สุกิจฺจํ เจว ปุญฺญานี"ติ จ "ปุญฺญานิ กริตฺวาน, สคฺคา สคฺคํ วชนฺติ กตปุญฺญา"ติ จ. อิทํ โลกิยํ.

"ตอบว่า : คือ คาถาทั้ง ๒ เป็นต้นว่า

'การได้ความเป็นมนุษย์ ย่อมเป็นผู้มีกิจ ๒ ประการ คือ กิจที่ควรทำ และกิจที่ไม่ควรทำ'

ในคาถาข้างต้น คำว่า 'บุญหรือการละสังโยชน์ เป็นกิจดีควรกระทำ' และคำว่า 'ชนผู้บำเพ็ญบุญย่อมไปสู่สวรรค์จากสวรรค์นั่นแหละหลังทำบุญแล้ว' เป็นโลกิยะ"

ยํ อิห “สํโยชนวิปฺปหานํ วา”ติ จ “สํโยชนปฺปหานา, ชรามรณา วิปฺปมุจฺจนฺตี”ติ จ, อิทํ โลกุตฺตรํ. อิทํ โลกิยญฺจ โลกุตฺตรญฺจ.

“ในคาถาข้างต้น คำว่า ‘การละสังโยชน์’ และคำว่า ‘พระอริยะผู้ละสังโยชน์ได้ย่อมพ้นจากชราและมรณะ’ เป็นโลกุตตระ

สูตรนี้เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ”

ตัวอย่างโลกิยะและโลกุตตระ ๒

“วิญฺญาเณ เจ ภิกฺขเว อาหาเร สติ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ โหติ. นามรูปสฺส อวกฺกนฺติยา สติ ปุนพฺภโว โหติ. ปุนพฺภเว สติ ชาติ โหติ. ชาติยา สติ ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหารุกฺโข, ตสฺส ยานิ เจว มูลานิ อโธคมานิ ยานิ จ ติริยงฺคมานิ, สพฺพานิ ตานิ อุทฺธํ โอชํ อภิหรนฺติ. เอวํ หิ โส ภิกฺขเว มหารุกฺโข ตทาหาโร ตทุปาทาโน จิรํ ทีฆมทฺธานํ ติฏฺเฐยฺย. เอวเมว โข ภิกฺขเว วิญฺญาเณ อาหาเร สติ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ โหติ สพฺพํ...เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหตี”ติ.[๓๒๗] อิทํ โลกิยํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อวิญญาณาหารมีอยู่ การหยั่งลงของนามรูปย่อมมี เมื่อมีการหยั่งลงของนามรูป ภพใหม่ย่อมมี เมื่อมีภพใหม่ ชาติย่อมมี เมื่อมีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้ใหญ่มีรากหยั่งลงและแผ่ไปข้างๆ รากทั้งหมดนั้นย่อมดูดโอชาไปเบื้องบน ต้นไม้ใหญ่นั้นมีอาหารอย่างนั้น มีความยึดมั่นอย่างนั้น ด้วยอาการอย่างนี้พึงตั้งอยู่ตลอดกาลนาน ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อวิญญาณาหารมีอยู่ การหยั่งลงของนามรูปย่อมมี...ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน’

พระดำรัสนี้เป็นโลกิยะ”

“วิญฺญาเณ เจ ภิกฺขเว อาหาเร อสติ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ น โหติ. นามรูปสฺส อวกฺกนฺติยา อสติ ปุนพฺภโว น โหติ. ปุนพฺภเว อสติ ชาติ น โหติ. ชาติยา อสติ ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหารุกฺโข, อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย กุทฺทาลปิฏกํ อาทาย. โส ตํ รุกฺขํ มูเล ฉินฺเทยฺย. มูเล เฉตฺวา ปลิขเณยฺย. ปลิขณิตฺวา มูลานิ อุทฺธเรยฺย อนฺตมโส อุสีรนาฬิมตฺตานิปิ. โส ตํ รุกฺขํ ขณฺฑาขณฺฑิกํ ฉินฺเทยฺย. ขณฺฑาขณฺฑิกํ ฉินฺทิตฺวา ผาเลยฺย. ผาเลตฺวา สกลิกํ สกลิกํ กเรยฺย. สกลิกํ สกลิกํ กริตฺวา วาตาตเป วิโสเสยฺย. วาตาตเป วิโสเสตฺวา อคฺคินา ฑเหยฺย. อคฺคินา ฑเหตฺวา มสึ กเรยฺย. มสึ กริตฺวา มหาวาเต วา โอผุเณยฺย. นทิยา วา สีฆ-โสตาย ปวาเหยฺย. เอวํ หิ โส ภิกฺขเว มหารุกฺโข อุจฺฉินฺนมูโล อสฺส ตาลาวตฺถุกโต อนภาวํกโต อายตึ อนุปฺปาทธมฺโม. เอวเมว โข ภิกฺขเว วิญฺญาเณ อาหาเร อสติ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ น โหติ, นามรูปสฺส อวกฺกนฺติยา อสติ สพฺพํ...เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหตี”ติ[๓๒๘] อิทํ โลกุตฺตรํ. อิทํ โลกิยญฺจ โลกุตฺตรญฺจ. (๒)

“‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อไม่มีวิญญาณาหาร การหยั่งลงของนามรูปย่อมไม่มี เมื่อไม่มีการหยั่งลงของนามรูป ภพใหม่ย่อมไม่มี เมื่อไม่มีภพใหม่ ชาติย่อมไม่มี เมื่อไม่มีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสย่อมดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้ใหญ่พึงอยู่อย่างนั้น ที่นั่นบุรุษเอาจอบและภาชนะมาตัดต้นไม้นั้นที่โคนต้นแล้วขุดลงไป ครั้นขุดลงไปแล้ว คุ้ยเอารากใหญ่เล็กแม้เท่าก้านแฝกขึ้น บุรุษนั้นพึงตัดต้นไม้นั้นเป็นท่อนเล็กท่อนใหญ่แล้วพึงผ่า ครั้นผ่าแล้วพึงเจียกให้เป็นชิ้นๆ ครั้นเจียกให้เป็นชิ้นๆ แล้ว พึงผึ่งลมตากแดด ครั้นผึ่งลมตากแดดแล้ว พึงเอาไฟเผา ครั้นเอาไฟเผาแล้ว พึงทำให้เป็นเขม่า ครั้นทำให้เป็นเขม่าแล้ว พึงโปรยในที่ลมแรงหรือลอยในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยว

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนี้ ต้นไม้ใหญ่นั้นมีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกทำให้เป็นดังตาลยอดด้วน ถึงความไม่มี ไม่เกิดอีกต่อไป ฉันใด เมื่อไม่มีวิญญาณาหาร การหยั่งลงของนามรูปย่อมไม่มี เมื่อไม่มีการหยั่งลงของนามรูป...ย่อมดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้

ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้’

พระดำรัสนี้เป็นโลกุตตระ

สูตรนี้เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ” (๒)

ตัวอย่างสัตตาธิฏฐาน ๑

[๑๑๓] ตตฺถ กตมํ สตฺตาธิฏฺฐานํ.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น สัตตาธิฏฐานคืออะไร”

“สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา
เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจิ
เอวํ ปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสํ
ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโม”ติ.[๓๒๙]

อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานํ.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในสังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

‘ใครๆ ตรวจดูด้วยจิตทั่วทุกทิศแล้ว หาได้พบผู้เป็นที่รักยิ่งกว่าตนในที่ไหนๆ ไม่ สัตว์เหล่าอื่นก็รักตนมากเช่นเดียวกัน ดังนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น’

สูตรนี้ชื่อว่า สัตตาธิฏฐาน”

ตัวอย่างสัตตาธิฏฐาน ๒

“เย เกจิ ภูตา ภวิสฺสนฺติ เย วาปิ
สพฺเพ คมิสฺสนฺติ ปหาย เทหํ
ตํ สพฺพชานึ กุสโล วิทิตฺวา
อาตาปิโย พฺรหฺมจริยํ จเรยฺยา”ติ.[๓๓๐]

อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานํ.

“ในอัปปายุกาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ผู้เกิดแล้ว หรือจักเกิด สัตว์ทั้งหมดนั้นจักละร่างกายไป ท่านผู้ฉลาดทราบความเสื่อมแห่งสรรพสัตว์นั้นแล้ว พึงเป็นผู้มีความเพียรประพฤติพรหมจรรย์'

สูตรนี้ชื่อว่า สัตตาธิฏฐาน"

ตัวอย่างสัตตาธิฏฐาน ๓

สตฺตหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคตํ กลฺยาณมิตฺตํ อปิ วิเวจิยมาเนน ปณามิยมาเนน คเล ปิสนมชฺชมาเนน ยาวชีวํ น วิชหิตพฺพํ. กตเมหิ สตฺตหิ. ปิโย จ โหติ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จ วตฺตา จ วจนกฺขโม จ คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โหติ. โน จ อฏฺฐาเน นิโยเชติ. อิเมหิ โข ภิกฺขเว สตฺตหิ...น วิชหิตพฺพํ. อิทมโวจ ภควา. อิทํ วตฺวาน สุคโต. อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา-

"ปิโย ครุ ภาวนีโย วตฺตา จ วจนกฺขโม
คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา น จฏฺฐาเน นิโยชโก
ตํ มิตฺตํ มิตฺตกาเมน ยาวชีวมฺปิ เสวิยนฺ"ติ.[๓๓๑]

อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ บุคคลผู้ฉลาดพึงคบหาตลอดชีวิต แม้ถูกตำหนิขับไล่จับคอเสือกใสไป กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ คือ บุคคลเป็นที่รัก [เพราะประกอบด้วยศีลและทิฏฐิอันหมดจด] เป็นผู้หนักแน่น[เหมือนฉัตรหิน] เป็นผู้ควรสรรเสริญ เป็นผู้ฉลาดพูด เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ เป็นผู้กล่าวถ้อยคำลึกซึ้ง[มีอริยสัจและปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น] เป็นผู้ไม่ชักนำในทางไม่ควร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการนี้ บุคคลผู้ฉลาดพึงคบหาตลอดชีวิต' ฯลฯ

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้แล้ว พระสุคตทรงกล่าวอย่างนี้แล้ว พระศาสดาได้ตรัสคาถานี้ต่อไปว่า

'บุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นผู้หนักแน่น ควรสรรเสริญ ฉลาดพูด อดทนต่อถ้อยคำ กล่าวถ้อยคำลึกซึ้ง ไม่ชักนำในทางที่ไม่ควร บุคคลผู้ต้องการมิตร ควรเสพมิตรเช่นนั้นตลอดชีวิต'

สูตรนี้ชื่อว่า สัตตาธิฏฐาน"

[คำว่า ครุ บางแห่งแปลว่า "ควรเคารพบูชา" คำแปลนี้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในเนตติ-อรรถกถาว่า

ปาสาณจฺฉตฺตํ วิย ครุกาตพฺพตาย ครุ.[๓๓๒]

"ชื่อว่า ครุ (ผู้หนักแน่น) เพราะควรกระทำความหนักแน่นเหมือนฉัตรหิน"]

ตัวอย่างธรรมาธิฏฐาน ๑

ตตฺถ กตมํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น ธรรมาธิฏฐานคืออะไร"

"ยญฺจ กามสุขํ โลเก ยญฺจิทํ ทิวิยํ สุขํ
ตณฺหกฺขยสุขสฺเสเต กลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสินฺ"ติ.[๓๓๓]

อิทํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ.

"ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสที่ทรงเปล่งอุทานไว้ในราชสูตรว่า

'กามสุขในโลกและทิพยสุข ย่อมไม่เท่าหนึ่งในสิบหกส่วนแห่งสุขคือความสิ้นตัณหา'

สูตรนี้ชื่อว่า ธรรมาธิฏฐาน"

[คำว่า กลํ โสฬสึ (หนึ่งในสิบหกส่วน) เป็นสำนวนบาลีที่นิยมใช้เปรียบเทียบคุณค่าระหว่างสิ่งที่มีค่าน้อยกับสิ่งที่มีค่ามาก คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ส่วนที่ ๑๖" แต่หาใช่หมายถึงส่วนที่ ๑๖ เพียงส่วนเดียวไม่ ข้อนี้เหมือนคำว่า ปาโท เญยฺโย จตุตฺถํโส (ส่วนที่ ๔ พึงทราบว่าเป็นบาท) คำนี้หมายถึงเศษหนึ่งส่วนสี่ของคาถา ชื่อว่า บาท

เหตุที่ชาวมคธนิยมเปรียบเศษหนึ่งส่วนสิบหกนั้น สันนิษฐานว่าเพราะดวงจันทร์มีคุณลักษณะที่เป็นองค์ประกอบ ๑๖ ส่วน ดวงอาทิตย์มีคุณลักษณะ ๑๒ ส่วน ไฟมีคุณลักษณะ ๑๐ ส่วน ดังนั้น

จึงนิยมเปรียบส่วนที่มากที่สุดในดวงจันทร์ พจนานุกรมสันสกฤตชื่อวาจัสปัตยะ แสดงส่วนประกอบ ๑๖ ส่วนของดวงจันทร์ว่า

อมตา มานทา ปูชา ตุฏฺฐิรฺยติธิติ ปุฏฺฐิยา
สสินี จนฺทิกา กนฺติ ชุติ สิรี ปีติรงฺคทา
ปุณฺณา ปุณฺณามตา กาม- ทายินี สรชา กลา.[๓๓๔]

“ส่วน[ที่เป็นองค์คุณ]ของดวงจันทร์ คือ ไม่ตาย, ให้ความอหังการ, ควรบูชา, น่ายินดี, เป็นที่พำนักแห่งเทพมารดาพระนามว่า ปุฏฐิ, มีรอยกระต่าย, มีแสงจันทร์, น่ารักใคร่, มีรัศมี, มีศรี, น่าปลื้มใจ, ชำระอวัยวะร่างกาย,เต็มเปี่ยม, มีน้ำอมฤตเต็ม, ให้สิ่งที่น่าปรารถนา และเกิดในสวรรค์”]

ตัวอย่างธรรมาธิฏฐาน ๒

“สุสุขํ วต นิพฺพานํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ
อโสกํ วิรชํ เขมํ ยตฺถ ทุกฺขํ นิรุชฺฌตี”ติ.[๓๓๕]

อิทํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ. (๓)

“พระพากุลเถระกล่าวว่า

‘นิพพานที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ไร้ความโศก ปราศจากกิเลสธุลี เป็นแดนเกษม เป็นที่ดับทุกข์ เป็นสุขดีหนอ’

สูตรนี้ชื่อว่า ธรรมาธิฏฐาน” (๓)

ตัวอย่างสัตตาธิฏฐานและธรรมาธิฏฐาน ๑

ตตฺถ กตมํ สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจ.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น สัตตาธิฏฐานและธรรมาธิฏฐาน คืออะไร”

“มาตรํ ปิตรํ หนฺตฺวา ราชาโน เทฺว จ ขตฺติเย
รฏฺฐํ สานุจรํ หนฺตฺวา”ติ.[๓๓๖] อิทํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ.
“อนีโฆ ยาติ พฺราหฺมโณ”ติ.[๓๓๗] อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานํ.

อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจ.

“ตอบว่า : พระดำรัสที่เป็นธรรมาธิฏฐาน คือ

‘พราหมณ์ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าขัตติยราชอีกสององค์ ทำลายรัฐพร้อมทั้งเจ้าพนักงานแล้ว’

ส่วนพระดำรัสที่เป็นสัตตาธิฏฐาน คือ

‘ย่อมสัญจรไปอย่างไร้ทุกข์’

สูตรนี้เป็นทั้งสัตตาธิฏฐานและธรรมาธิฏฐาน”

[การฆ่ามารดา คือ การละตัณหา

การฆ่าบิดา คือ การละอัสมิมานะอันถือตนว่าดีกว่าคนอื่น

การฆ่าขัตติยราชอีกสององค์ คือ การละสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ

การทำลายรัฐพร้อมทั้งเจ้าพนักงาน คือ การละความยินดีพอใจ (นันทีราคะ) ที่ดำเนินไปในอายตนะ ๑๒

พระพุทธองค์ตรัสเปรียบตัณหาเป็นต้นไว้ ดังนี้ คือ

- ตัณหาเหมือนมารดา เพราะตัณหายังเหล่าสัตว์ให้ไปเกิดในภพทั้งหลาย เหมือนมารดายังบุตรให้เกิดขึ้น

- อัสมิมานะเหมือนบิดา เพราะเกิดขึ้นโดยอาศัยบิดาว่า ข้าเป็นบุตรของพระราชาหรือมหาอำมาตย์คนโน้น

- สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ เหมือนขัตติยราชสององค์ เพราะมิจฉาทิฏฐิทั้งหมดย่อมนับเข้าในทิฏฐิทั้งสองอย่างนี้ เหมือนชาวโลกเคารพบูชาพระราชา

- รัฐเหมือนอายตนะ ๑๒ เพราะเป็นที่แผ่กว้างไป

- เจ้าพนักงานเหมือนความยินดีพอใจ เพราะเป็นสิ่งที่อาศัยรัฐเกิดขึ้น เหมือนความยินดีพอใจเกิดขึ้นโดยอาศัยอายตนะ ๑๒]

ตัวอย่างสัตตาธิฏฐานและธรรมาธิฏฐาน ๒

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อิทฺธิปาทา. กตเม จตฺตาโร. ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคโต อิทฺธิปาโท, วีริย...จิตฺต...วีมํสาสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคโต อิทฺธิปาโทติ.[๓๓๘] อิทํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ.

“ในอิทธิบาทสังยุตต์ มีพระพุทธดำรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาทมี ๔ ประการเหล่านี้ อิทธิบาท ๔ ประการเป็นไฉน คือ อิทธิบาทอันเพียบพร้อมด้วยฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่, สมาธิที่เป็นปัจจยุปบันของฉันทาธิบดี) และสังขารที่เป็นประธาน (ลมหายใจเข้าออก วิตก วิจาร สัญญา เวทนา อันเป็นธรรมที่ควรระลึกใคร่ครวญโดยมีกิจอย่างเดียวกัน) วิริยสมาธิ...จิตตสมาธิ...วิมังสาสมาธิ และสังขารที่เป็นประธาน’

พระดำรัสนี้เป็นธรรมาธิฏฐาน”

โส กาเยปิ จิตฺตํ สโมทหติ. จิตฺเตปิ กายํ สโมทหติ. กาเย สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ. อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานํ. อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจ. (๔)

“‘บุคคลผู้ประกอบด้วยอิทธิบาท ๔ นั้น ย่อมตั้งจิต[ที่เป็นปาทกฌาน]ไว้ในกายบ้าง [ในเวลาไปด้วยกายที่ปรากฏ] ย่อมตั้งกายไว้ในจิต[ที่เป็นปาทกฌาน]บ้าง[ในเวลาไปสู่สถานที่อื่นด้วยความเร็ว] เขาหยั่งลงสู่ความสำคัญว่าเป็นสุขในกายและความสำคัญว่าเร็ว ย่อมเข้าถึง[สถานที่อันตนปรารถนา]อยู่’

สูตรนี้เป็นทั้งสัตตาธิฏฐานและธรรมาธิฏฐาน” (๔)

ตัวอย่างญาณ ๑

[๑๑๔] ตตฺถ กตมํ ญาณํ.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น ญาณคืออะไร”

“ยํ ตํ โลกุตฺตรํ ญาณํ สพฺพญฺญู เยน วุจฺจติ
น ตสฺส ปริหานตฺถิ สพฺพกาเล ปวตฺตตี”ติ.

อิทํ ญาณํ.

“ตอบว่า : คือ ข้อความว่า

‘ญาณใดล่วงพ้นโลก พระศาสดาได้รับพระนามว่าสัพพัญญูด้วยญาณใด ญาณนั้นไม่เสื่อม ย่อมเป็นไปตลอดกาลทุกเมื่อ’

ข้อนี้ชื่อว่า ญาณ”

ตัวอย่างญาณ ๒

“ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมึ ยายํ นิพฺพานคามินี
ยาย สมฺมา ปชานาติ ชาติมรณสงฺขยนฺ”ติ.[๓๓๙]

อิทํ ญาณํ.

“ข้อความว่า

‘ปัญญาอันให้ถึงพระนิพพานนี้ ประเสริฐสุดในโลก เป็นเหตุให้รู้แจ้งความสิ้นไปแห่งชาติและมรณะโดยชอบ’

ข้อนี้ชื่อว่า ญาณ”

ตัวอย่างเญยยะ ๑

ตตฺถ กตมํ เญยฺยํ.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น เญยยะคืออะไร”

“กิตฺตยิสฺสามิ เต สนฺตึ ทิฏฺเฐ ธมฺเม อนีติหํ (โธตกาติ ภควา)
ยํ วิทิตฺวา สโต จรํ ตเร โลเก วิสตฺติกํ.
ตญฺจาหํ อภินนฺทามิ มเหสิ สนฺติมุตฺตมํ
ยํ วิทิตฺวา สโต จรํ ตเร โลเก วิสตฺติกํ.
ยํ กิญฺจิ สมฺปชานาสิ (โธตกาติ ภควา)
อุทฺธํ อโธ ติริยญฺจาปิ มชฺเฌ
เอตํ วิทิตฺวา สงฺโคติ โลเก
ภวาภวาย มากาสิ ตณฺหนฺ”ติ.[๓๔๐]

อิทํ เณยฺยํ.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสว่า

‘ดูกรโธตกะ เราจักแสดงความดับกิเลสแก่เธอ ในธรรม[มีทุกข์เป็นต้น]อันเราเห็นแล้ว เป็นธรรมประจักษ์แก่ตน อันบุคคลรู้แจ้งแล้ว เป็นผู้มีสติ พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก’

โธตกมาณพทูลตอบว่า

‘ข้าแต่พระองค์ผู้แสวงหาคุณอันไพศาล ข้าพระองค์ยินดีอย่างยิ่งในความดับกิเลสอันสูงสุด อันบุคคลรู้แจ้งแล้ว เป็นผู้มีสติ พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก’

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรโธตกะ เธอจงรู้แจ้งธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อรู้แจ้งตัณหานั้นที่เป็นส่วนเบื้องบน[อนาคตตัณหาและตัณหาในภพชั้นสูง] ส่วนเบื้องต่ำ[อดีตตัณหาและตัณหาในภพชั้นต่ำ] และส่วนเบื้องขวางสถานกลาง[ปัจจุบันตัณหาและตัณหาในภพโดยรอบ] ว่าเป็นเครื่องข้องอย่างนี้ในโลก [สังสารวัฏ] อย่าได้ก่อให้เกิดตัณหาเพื่อภพน้อยและภพใหญ่’

สูตรนี้ชื่อว่า เณยยะ”

ตัวอย่างเณยยะ ๒

“จตุนฺนํ ภิกฺขเว อริยสจฺจานํ อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทํ ทีฆมทฺธานํ สนฺธาวิตํ สํสริตํ มมญฺเจว ตุมฺหากญฺจ...ตยิทํ ภิกฺขเว ทุกฺขํ อริยสจฺจํ อนุพุทฺธํ ปฏิวิทฺธํ, ทุกฺขสมุทยํ อริยสจฺจํ อนุพุทฺธํ ปฏิวิทฺธํ, ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ อนุพุทฺธํ ปฏิวิทฺธํ, ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ อนุพุทฺธํ ปฏิวิทฺธํ. อุจฺฉินฺนา ภวตณฺหา, ขีณา ภวเนตฺติ, นตฺถิทานิ ปุนพฺภโว”ติ. อิทมโวจ ภควา. อิทํ วตฺวาน สุคโต, อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา-

“จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อทสฺสนา
สํสิตํ ทีฆมทฺธานํ ตาสุ ตาเสฺวว ชาติสุ.

ตานิ เอตานิ ทิฏฺฐานิ ภวเนตฺติ สมูหตา
อุจฺฉินฺนํ มูลํ ทุกฺขสฺส นตฺถิทานิ ปุนพฺภโว”ติ.[๓๔๑]

อิทํ เณยฺยํ. (๕)

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะการไม่ตรัสรู้ เพราะการไม่แทงตลอดอริยสัจ ๔ เราและพวกเธอได้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่ระยะทางนี้อันยาวไกลอย่างนี้...ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราและพวกเธอตรัสรู้แทงตลอดอริยสัจคือทุกข์แล้ว เราและพวกเธอตรัสรู้แทงตลอดอริยสัจคือสมุทัยแล้ว เราและพวกเธอตรัสรู้แทงตลอดอริยสัจคือนิโรธแล้ว เราและพวกเธอตรัสรู้แทงตลอดอริยสัจคือมรรคแล้ว ตัณหาในภพขาดสูญแล้ว ตัณหาที่จะนำไปสู่ภพสิ้นแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มี’

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้แล้ว พระสุคตทรงกล่าวอย่างนี้แล้ว พระศาสดาได้ตรัสคาถานี้ต่อไปว่า

‘เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง เราและพวกเธอจึงท่องเที่ยวไปในชาตินั้นๆ ตลอดกาลนาน อริยสัจ ๔ เหล่านี้ เราและพวกเธอเห็นแล้ว ตัณหาที่จะนำไปสู่ภพ ถอนขึ้นได้แล้ว มูลแห่งทุกข์ตัดขาดแล้ว บัดนี้ภพใหม่มิได้มี’

สูตรนี้ชื่อว่า เญยยะ” (๕)

ตัวอย่างญาณะและเญยยะ ๑

ตตฺถ กตมํ ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น ญาณและเญยยะคืออะไร”

“รูปํ อนิจฺจํ. เวทนา อนิจฺจา. สญฺญา อนิจฺจา. สงฺขารา อนิจฺจา. วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺ”ติ. อิทํ เญยฺยํ.

“ตอบว่า : คือ พระดำรัสว่า ‘รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง’ ข้อนี้ชื่อว่า เญยยะ”

เอวํ ชานํ เอวํ ปสฺสํ อริยสาวโก “รูปํ อนิจฺจนฺ”ติ ปสฺสติ. “เวทนา อนิจฺจา”ติ ปสฺสติ.

“สญฺญํ...สงฺขาเร...วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺ”ติ ปสฺสตีติ. อิทํ ญาณํ.

“พระดำรัสว่า ‘อริยสาวกผู้รู้เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเห็นว่ารูปไม่เที่ยง ย่อมเห็นว่าเวทนาไม่เที่ยง...สัญญา...สังขาร...วิญญาณไม่เที่ยง’ ข้อนี้ชื่อว่า ญาณ”

โส ปริมุจฺจติ รูเปน. ปริมุจฺจติ เวทนาย. ปริมุจฺจติ สญฺญาย. ปริมุจฺจติ สงฺขาเรหิ. ปริมุจฺจติ วิญฺญาณมฺหา. ปริมุจฺจติ ทุกฺขสฺมาติ วทามีติ. อิทํ ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ.

“คำว่า ‘อริยสาวกนั้นย่อมหลุดพ้นจากรูป ย่อมหลุดพ้นจากเวทนา ย่อมหลุดพ้นจากสัญญา ย่อมหลุดพ้นจากสังขาร ย่อมหลุดพ้นจากวิญญาณ เรากล่าวว่าย่อมหลุดพ้นจากทุกข์’ ข้อนี้ชื่อว่า ญาณและเญยยะ”

ตัวอย่างญาณะและเญยยะ ๒

“สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา”ติ [๓๔๒] อิทํ เญยฺยํ. “ยทา ปญฺญาย ปสฺสตี”ติ [๓๔๓] อิทํ ญาณํ. “อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา”ติ [๓๔๔] อิทํ ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ.

“พระดำรัสนี้ว่า ‘สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง’ เป็นเญยยะ

พระดำรัสนี้ว่า ‘เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญา’ เป็นญาณะ

พระดำรัสนี้ว่า ‘เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด’ เป็นญาณะและเญยยะ”

[สังขาร คือ สภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ปัจจัยดังกล่าวเป็นปัจจัยในอดีตชาติ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม พร้อมด้วยปัจจัยในปัจจุบัน คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร โดยองค์ธรรมคือ ขันธ์ ๕ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ขันธ์ ๕ เหล่านี้มีสภาพไม่เที่ยง เพราะมีเบื้องต้นและที่สุด ใกล้ต่อความไม่เที่ยง เป็นสภาวะเกิดขึ้นชั่วขณะ และมีขณะเกิดขึ้นเล็กน้อย อีกทั้งมีสภาพเป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นเสมอด้วยความเกิดดับ และเพราะเสื่อมสิ้นไป

ส่วนธรรมที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมด มีสภาวะไม่ใช่ตัวตน เพราะเป็นสิ่งอื่น ว่างเปล่า ไร้แก่นสาร และไม่อยู่ในอำนาจ

บุคคลหยั่งเห็นสังขารทั้งหมดว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และหยั่งเห็นธรรมที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมดว่าเป็นอนัตตาด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในวัฏฏทุกข์ ความเบื่อหน่ายดังกล่าวอันจัดเป็น

นิพพิทาญาณ คือ ญาณรู้เห็นความเบื่อหน่าย ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณที่ ๘ ในวิปัสสนาญาณ ๑๖ ขั้น เป็นทางแห่งความหมดจดจากกิเลส

คาถาข้างต้นแสดงข้อความว่า

๑. สภาวธรรมปัจจุบันอันเป็นอารมณ์หลักของวิปัสสนา คือ ขันธ์ ๕

๒. วิปัสสนาญาณที่หยั่งเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาของขันธ์ ๕ นั้นเป็นเหตุเกิดของนิพพิทาญาณ

๓. นิพพิทาญาณเป็นเหตุเกิดของวิปัสสนาญาณขั้นอื่นๆ จนกระทั่งบรรลุถึงมรรคญาณและผลญาณที่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์]

ตัวอย่างญาณะและเญยยะ ๓

“สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา”ติ [๓๔๕] อิทํ เญยฺยํ. “ยทา ปญฺญาย ปสฺสตี”ติ [๓๔๖] อิทํ ญาณํ. “อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา”ติ [๓๔๗] อิทํ ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ.

“พระดำรัสนี้ว่า ‘สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์’ เป็นเญยยะ

พระดำรัสนี้ว่า ‘เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญา’ เป็นญาณะ

พระดำรัสนี้ว่า ‘เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด’ เป็นทั้งญาณะและเญยยะ”

ตัวอย่างญาณะและเญยยะ ๔

“สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา”ติ [๓๔๘] อิทํ เญยฺยํ. “ยทา ปญฺญาย ปสฺสตี”ติ [๓๔๙] อิทํ ญาณํ. “อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา”ติ [๓๕๐] อิทํ ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ.

“พระดำรัสนี้ว่า ‘ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา’ เป็นเญยยะ

พระดำรัสนี้ว่า ‘เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญา’ เป็นญาณะ

พระดำรัสนี้ว่า ‘เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด’ เป็นทั้งญาณะและเญยยะ”

ตัวอย่างญาณะและเญยยะ ๕

“เย หิ เกจิ โสณ สมณา วา พฺราหฺมณา วา อนิจฺเจน รูเปน ทุกฺเขน วิปริณามธมฺเมน “เสยฺโยหมสฺมี”ติ วา สมนุปสฺสนฺติ. “สทิโสห มสฺมี”ติ วา สมนุปสฺสนฺติ. “หีโนหมสฺมี”ติ วา สมนุปสฺสนฺติ. กิมญฺญตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนา. อนิจฺจาย เวทนาย...อนิจฺจาย สญฺญาย... อนิจฺเจหิ สงฺขาเรหิ...อนิจฺเจน วิญฺญาเณน ทุกฺเขน วิปริณามธมฺเมน “เสยฺโยหมสฺมี”ติ วา สมนุปสฺสนฺติ. “สทิโสหมสฺมี”ติ วา สมนุปสฺสนฺติ. “หีโนหมสฺมี”ติ วา สมนุปสฺสนฺติ. กิมญฺญตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนา”ติ.[๓๕๑] อิทํ เญยฺยํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรโสณะ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมเห็นว่า เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา หรือเห็นว่าเราเป็นผู้เสมอเขา หรือเห็นว่าเราเป็นผู้เลวกว่าเขา ด้วยรูปอันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ที่เป็นดังนี้มิใช่เหตุอื่น เพราะการไม่เห็นธรรมตามความเป็นจริง พวกเขาย่อมเห็นว่าเราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา หรือเห็นว่าเราเป็นผู้เสมอเขา หรือเห็นว่าเราเป็นผู้เลวกว่าเขา ด้วยเวทนาอันไม่เที่ยง...ด้วยสัญญาอันไม่เที่ยง...ด้วยสังขารอันไม่เที่ยง...ด้วยวิญญาณอันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ที่เป็นดังนี้มิใช่เหตุอื่น เพราะการไม่เห็นธรรมตามความเป็นจริง’

พระดำรัสนี้ชื่อว่า เญยยะ”

“เย จ โข เกจิ โสณ สมณา วา พฺราหฺมณา วา อนิจฺเจน รูเปน ทุกฺเขน วิปริณามธมฺเมน “เสยฺโยหมสฺมี”ติปิ น สมนุปสฺสนฺติ, “สทิโสหมสฺมี”ติปิ น สมนุปสฺสนฺติ, “หีโนหมสฺมี”ติปิ น สมนุปสฺสนฺติ, กิมญฺญตฺร ยถาภูตสฺส ทสฺสนา. อนิจฺจาย เวทนาย...อนิจฺจาย สญฺญาย... อนิจฺเจหิ สงฺขาเรหิ...อนิจฺเจน วิญฺญาเณน ทุกฺเขน วิปริณามธมฺเมน “เสยฺโยหมสฺมี”ติปิ น สมนุปสฺสนฺติ, “สทิโสหมสฺมี”ติปิ น สมนุปสฺสนฺติ, “หีโนหมสฺมี”ติปิ น สมนุปสฺสนฺติ, กิมญฺญตฺร ยถาภูตสฺส ทสฺสนา”ติ.[๓๕๒] อิทํ ญาณํ.

อิทํ ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ. (๖)

“‘ดูกรโสณะ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่เห็นว่าเราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา ไม่เห็นว่าเราเป็นผู้เสมอเขา หรือไม่เห็นว่าเราเป็นผู้เลวกว่าเขา ด้วยรูปอันไม่เที่ยง

เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ที่เป็นดังนี้มิใช่เหตุอื่น นอกจากการรู้เห็นธรรมตามความเป็นจริง พวกเขาย่อมไม่เห็นว่าเราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา ไม่เห็นว่าเราเป็นผู้เสมอเขา หรือไม่เห็นว่าเราเป็นผู้เลวกว่าเขา ด้วยเวทนาอันไม่เที่ยง...ด้วยสัญญาอันไม่เที่ยง...ด้วยสังขารอันไม่เที่ยง...ด้วยวิญญาณอันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ที่เป็นดังนี้มิใช่เหตุอื่น นอกจากการรู้เห็นธรรมตามความเป็นจริง’

พระดำรัสนี้ชื่อว่า ญาณะ

สูตรนี้เป็นทั้งญาณะและเญยยะ” (๖)

ตัวอย่างทัสสนะ ๑

[๑๑๕] ตตฺถ กตมํ ทสฺสนํ.

ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น ทัสสนะคืออะไร

“เย อริยสจฺจานิ วิภาวยนฺติ
คมฺภีรปญฺเญน สุเทสิตานิ
กิญฺจาปิ เต โหนฺติ ภุสํ ปมตฺตา
น เต ภวํ อฏฺฐมมาทิยนฺตี”ติ.[๓๕๓]

อิทํ ทสฺสนํ.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในรัตนสูตรว่า

‘บุคคลเหล่าใดเจริญอริยสัจ ๔ ที่พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระปัญญาอันลึกซึ้งตรัสไว้ดีแล้ว แม้ว่าท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้หลงเพลินอย่างมากอยู่ แต่ท่านก็จะไม่เกิดในชาติที่แปดอีก [ในกามภูมิ]’

พระดำรัสนี้ชื่อว่า ทัสสนะ”

ตัวอย่างทัสสนะ ๒

“ยถินฺทขีโล ปถวิสฺสิโต สิยา
จตุพฺภิ วาเตหิ อสมฺปกมฺปิโย

ตถูปมํ สปฺปุริสํ วทามิ
โย อริยสจฺจานิ อเวจฺจ ปสฺสตี”ติ.[๓๕๔]

อิทํ ทสฺสนํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘พระตถาคตตรัสเปรียบสัตบุรุษผู้เห็นแจ้ง เข้าถึงพระอริยสัจ ๔ ว่า เหมือนกับเสาใหญ่ปักลงดิน อันไม่ไหวติงเพราะแรงลมทั้งสี่ด้าน’

พระดำรัสนี้ชื่อว่า ทัสสนะ”

ตัวอย่างทัสสนะ ๓

“จตูหิ ภิกฺขเว โสตาปตฺติยงฺเคหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก อากงฺขมาโน อตฺตนาว อตฺตานํ พฺยากเรยฺย “ขีณนิรโยมฺหิ. ขีณติรจฺฉานโยนิ. ขีณเปตฺติวิสโย. ขีณาปายทุคฺคติวินิปาโต. โสตาปนฺโนหมสฺมิ อวินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโณ. สตฺตกฺขตฺตุปรมํ เทเว จ มนุสฺเส จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสามี”ติ. กตเมหิ จตูหิ. อิธ ภิกฺขเว อริยสาวกสฺส ตถาคเต สทฺธา นิวิฏฺฐา ปติฏฺฐิตา วิรูฬฺหา มูลชาตา อสํหาริยา สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมึ สห ธมฺเมน. ธมฺเม โข ปน นิฏฺฐํ คโต โหติ สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม สนฺทิฏฺฐิโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปเนยฺยิโก ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ, ยทิทํ ทมนิมฺมทโน...นิโรโธ นิพฺพานํ. สหธมฺมิยา โข ปนสฺส โหนฺติ อิฏฺฐา กนฺตา ปิยา มนาปา คิหี เจว ปพฺพชิตา จ. อริยกนฺเตหิ โข ปน สีเลหิ สมนฺนาคโต โหติ อขณฺเฑหิ อจฺฉิทฺเทหิ อสพเลหิ อกมฺมาเสหิ ภุชิสฺเสหิ วิญฺญุปฺปสฏฺเฐหิ อปรามฏฺเฐหิ สมาธิสํวตฺตนิเกหิ. อิเมหิ โข ภิกฺขเว จตูหิ โสตาปตฺติยงฺเคหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก อากงฺขมาโน อตฺตนาว อตฺตานํ พฺยากเรยฺย “ขีณนิรโยมฺหิ. ขีณติรจฺฉานโยนิ. ขีณเปตฺติวิสโย. ขีณาปายทุคฺคติวินิปาโต. โสตาปนฺโนหมสฺมิ อวินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโณ สตฺตกฺขตฺตุปรมํ เทเว จ มนุสฺเส จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสามี”ติ.

อิทํ ทสฺสนํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์ของโสดาปัตติมรรค ๔ ประการ เมื่อหวังอยู่ พึงพยากรณ์ด้วยตนเองได้ว่าเรามีนรกสิ้นแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีเปตติวิสัยสิ้นแล้ว มีอบายทุคติวินิบาตสิ้นแล้ว เราเป็นผู้ถึงอริยมรรคครั้งแรก มีการไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแล้ว มีการตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า จักเร่ร่อนท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ ๗ ชาติเป็นอย่างมากแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์ของโสดาปัตติมรรค ๔ เป็นไฉน คือ ศรัทธาของอริยาสาวกในธรรมวินัยนี้ มั่นคงแล้วในพระตถาคต ตั้งมั่นแล้ว งอกงามแล้ว มีรากหยั่งลงแล้ว เป็นธรรมที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก ไม่อาจโยกคลอนได้โดยธรรม

เธอเป็นผู้ถึงความมั่นใจในพระธรรมว่า พระธรรม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง ไม่ขึ้นกับกาล เป็นธรรมที่ควรมาดู ควรน้อมมาปฏิบัติ เป็นธรรมที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน อันขจัดความมัวเมา...เป็นความดับกิเลส พ้นจากตัณหา

คฤหัสถ์และบรรพชิตผู้ประพฤติธรรมร่วมกันของเธอ เป็นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ เธอประกอบด้วยศีลอันเป็นที่รัก ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นอิสระ อันวิญญูชนสรรเสริญแล้ว อันตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดไว้ อันเป็นไปเพื่อสมาธิ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์ของโสดาปัตติมรรค ๔ ประการ เมื่อหวังอยู่ พึงพยากรณ์ด้วยตนเองได้ว่าเรามีนรกสิ้นแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีเปตติวิสัยสิ้นแล้ว มีอบายทุคติวินิบาตสิ้นแล้ว เราเป็นผู้ถึงอริยมรรคครั้งแรก มีการไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแล้ว มีการตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า จักเร่ร่อนท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ ๗ ชาติเป็นอย่างมากแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์’

สูตรนี้ชื่อว่า ทัสสนะ”

ตัวอย่างภาวนา ๑

ตตฺถ กตมา ภาวนา.

ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น ภาวนาคืออะไร

"ยสฺสินฺทฺริยานิ ภาวิตานิ
อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา จ สพฺพโลเก
นิพฺพิชฺฌ อิมํ ปรญฺจ โลกํ
กาลํ กงฺขติ ภาวิโต ส ทนฺโต"ติ.[๓๕๕]

อยํ ภาวนา.

"ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในสภิยสูตรว่า

'พระอริยบุคคลใดอบรมอินทรีย์แล้ว[ด้วยการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘] แทงตลอดโลกนี้และโลกอื่น ทั้งภายในและภายนอกในโลกทั้งปวง [ด้วยการละสังโยชน์เบื้องต่ำด้วยมรรคเบื้องต่ำ ๓ และสังโยชน์เบื้องสูงด้วยอรหัตตมรรค] อบรมตนแล้ว รออยู่ซึ่งกาลสิ้นชีวิต ผู้นั้นบัณฑิตกล่าวว่า ผู้ฝึกตนแล้ว'

สูตรนี้ชื่อว่า ภาวนา"

ตัวอย่างภาวนา ๒

"จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว ธมฺมปทานิ. กตมานิ จตฺตาริ. อนภิชฺฌา ธมฺมปทํ, อพฺยาปาโท ธมฺมปทํ, สมฺมาสติ ธมฺมปทํ, สมฺมาสมาธิ ธมฺมปทํ. อิมานิ โข ภิกฺขเว จตฺตาริ ธมฺมปทานี"ติ.[๓๕๖] อยํ ภาวนา. (๗)

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ธรรมมี ๔ ประเภทเหล่านี้ ธรรม ๔ ประเภทเป็นไฉน คือ

ธรรมคือความไม่ละโมบ [อโลภเจตสิก และฌาน วิปัสสนา มรรค ผล พร้อมด้วยนิพพานที่บรรลุโดยมีอโลภเจตสิกเป็นผู้นำ หรือฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยอสุภะ ๑๐]

ธรรมคือความไม่พยาบาท [ฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยพรหมวิหาร ๔]

ธรรมคือสัมมาสติ [ฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยอนุสสติ ๑๐ และความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล]

ธรรมคือสัมมาสมาธิ [ฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยกสิณ ๑๐ และอานาปานะ]
ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมมี ๔ ประเภทเหล่านี้”
สูตรนี้ชื่อว่า ภาวนา” (๗)

ตัวอย่างทัสสนะและภาวนา ๑

ตตฺถ กตมํ ทสฺสนญฺจ ภาวนา จ.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น ทัสสนะและภาวนาคืออะไร”

“ปญฺจ ฉินฺเท ปญฺจ ชเห”ติ [๓๕๗] อิทํ ทสฺสนํ. “ปญฺจ จุตฺตริ ภาวเย ปญฺจสงฺคาติโค ภิกฺขุ โอฆติณฺโณติ วุจฺจตี”ติ [๓๕๘] อยํ ภาวนา. อิทํ ทสฺสนญฺจ ภาวนา จ.

“ตอบว่า : คือ พระดำรัสนี้ว่า ‘ภิกษุพึงตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ พึงละสังโยชน์เบื้องสูง ๕’ เป็นทัสสนะ

พระดำรัสนี้ว่า ‘พึงเจริญอินทรีย์ ๕ ให้ยิ่ง ภิกษุพ้นเครื่องผูกพัน ๕ อย่างได้แล้วจึงได้ชื่อว่า ผู้ข้ามห้วงกิเลส’ เป็นภาวนา

ข้อนี้เป็นทั้งทัสสนะและภาวนา”

[สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ คือ กามราคะ ปฏิฆะ สักกายทิฏฐิ สีลัพพตปรามาส และวิจิกิจฉา
สังโยชน์เบื้องสูง ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา
เครื่องผูกพัน ๕ คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ]

ตัวอย่างทัสสนะและภาวนา ๒

“ตีณิมานิ ภิกฺขเว อินฺทฺริยานิ. กตมานิ ตีณิ. อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ.[๓๕๙] กตมญฺจ ภิกฺขเว อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อนภิสเมตสฺส ทุกฺขสฺส อริยสจฺจสฺส อภิสมยาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อนภิสเมตสฺส ทุกฺขสมุทยสฺส อริยสจฺจสฺส...ทุกฺขนิโรธสฺส...ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อริยสจฺจสฺส อภิสมยาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อิทํ ภิกฺขเว อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยนฺ”ติ. อิทํ ทสฺสนํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์มี ๓ ประการเหล่านี้ อินทรีย์ ๓ ประการเป็นไฉน คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ (อินทรีย์ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า เราจักรู้อริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง, โสดาปัตติมรรคญาณ) อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ของบุคคลผู้ประกอบในหน้าที่รู้อริยสัจ ๔ หรือพระนิพพานอีก, ญาณในมรรคเบื้องบน ๓ และผลเบื้องต่ำ ๓) และอัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์ของพระขีณาสพผู้รู้แจ้งแล้ว, ปัญญาในอรหัตตผล)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์เป็นไฉน คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิตไว้ ย่อมทำความเพียรเพื่อตรัสรู้อริยสัจคือทุกข์ที่ยังมิได้ตรัสรู้ ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิตไว้ ย่อมทำความเพียร เพื่อตรัสรู้อริยสัจคือทุกขสมุทัยที่ยังมิได้ตรัสรู้...อริยสัจคือนิโรธ...อริยสัจคือมรรค ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นอนัญญาตัญญัสสามี-ตินทรีย์ (ปัญญาในโสดาปัตติมรรค)'

พระดำรัสนี้ชื่อว่า ทัสสนะ"

"กตมญฺจ ภิกฺขเว อญฺญินฺทฺริยํ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ "อิทํ ทุกฺขนฺ"ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. "อยํ ทุกฺขสมุทโย"ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. "อยํ ทุกฺขนิโรโธ"ติ..."อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา"ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อิทํ ภิกฺขเว อญฺญินฺทฺริยํ."

"กตมญฺจ ภิกฺขเว อญฺญาตาวินฺทฺริยํ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโต-วิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิฏฺเฐว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ, ขีณา ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาติ. อิทํ ภิกฺขเว อญฺญาตาวินฺ-ทฺริยนฺ"ติ. อยํ ภาวนา.

อิทํ ทสฺสนญฺจ ภาวนา จ. (๘)

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย อัญญินทรีย์เป็นไฉน คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า อุปาทานขันธ์ ๕ นี้เป็นทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดของทุกข์...นิพพานนี้คืออริยสัจที่เป็นความดับทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า อริย-

มรรคนี้คืออริยสัจที่เป็นทางดับทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นอัญญินทรีย์ (ปัญญาในมรรคเบื้องบน ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓)

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย อัญญาตาวินทรีย์เป็นไฉน คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ยิ่งเองกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะบรรลุอยู่ในอัตภาพอันประจักษ์ ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว เราอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรกระทำ เราทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นอัญญาตาวินทรีย์ (ปัญญาในอรหัตตผล)'

พระดำรัสนี้ชื่อว่า ภาวนา

สูตรนี้เป็นทั้งทัสสนะและภาวนา" (๘)

[คำว่า อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ แปลว่า "อินทรีย์ของผู้ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรคผู้ปฏิบัติธรรมด้วยความตั้งใจว่า เราจักรู้อริยสัจสี่หรือพระนิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง" หมายถึง ปัญญาในโสดาปัตติมรรค มีรูปวิเคราะห์ว่า อนญฺญาตญฺญสฺสามีติ ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ (มัชเฌโลปีฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า อัญญินทรีย์ แปลว่า "อินทรีย์ของบุคคลผู้รู้โดยคล้อยตามขอบเขตที่ปฐมมรรคได้รู้แล้ว" หมายถึง ปัญญาในมรรคเบื้องบน ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓ มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญสฺส อินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า อัญญาตาวินทรีย์ แปลว่า "อินทรีย์ของพระขีณาสพผู้รู้แจ้งแล้ว" มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

ตัวอย่างสกวจนะ ๑

[๑๑๖] ตตฺถ กตมํ สกวจนํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น สกวจนะคืออะไร"

"สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทาปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนนฺ"ติ.[๓๖๐]

อิทํ สกวจนํ.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสว่า

‘ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด ทำแต่ความดี ทำใจให้ผ่องใส นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย’

พระพุทธพจน์นี้ชื่อว่า สกวจนะ”

ตัวอย่างสกวจนะ ๒

“ตีณิมานิ ภิกฺขเว พาลสฺส พาลลกฺขณานิ พาลนิมิตฺตานิ พาลาปทานานิ, เยหิ พาลํ พาโลติ ปเร สญฺชานนฺติ. กตมานิ ตีณิ. พาโล ภิกฺขเว ทุจฺจินฺติตจินฺตี จ โหติ, ทุพฺภาสิตภาสี จ โหติ, ทุกฺกฏกมฺมการี จ โหติ. อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ พาลสฺส พาลลกฺขณานิ พาลนิมิตฺตานิ พาลาปทานานิ.[๓๖๑]

ตีณิมานิ ภิกฺขเว ปณฺฑิตสฺส ปณฺฑิตลกฺขณานิ ปณฺฑิตนิมิตฺตานิ ปณฺฑิตาปทานานิ, เยหิ ปณฺฑิตํ ปณฺฑิโตติ ปเร สญฺชานนฺติ. กตมานิ ตีณิ. ปณฺฑิโต ภิกฺขเว สุจินฺติตจินฺตี จ โหติ, สุภาสิตภาสี จ โหติ, สุกตกมฺมการี จ โหติ. อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ ปณฺฑิตสฺส ปณฺฑิตลกฺขณานิ ปณฺฑิตนิมิตฺตานิ ปณฺฑิตาปทานานี”ติ.[๓๖๒]

อิทํ สกวจนํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแห่งความเป็นคนพาล นิมิตแห่งความเป็นคนพาล ความประพฤติแห่งความเป็นคนพาล ๓ ประการเหล่านี้มีอยู่ในคนพาล ซึ่งทำให้ชนเหล่าอื่นรู้จักคนพาล ลักษณะแห่งความเป็นคนพาล ๓ ประการเป็นไฉน คือ คนพาลมักคิดแต่ความคิดชั่ว [ความละโมบ ความพยาบาท และความเห็นผิด] มักพูดแต่คำพูดชั่ว [การพูดเท็จเป็นต้น] มักทำแต่กรรมชั่ว [การฆ่าสัตว์เป็นต้น] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแห่งความเป็นคนพาล นิมิตแห่งความเป็นคนพาล ความประพฤติแห่งความเป็นคนพาลมี ๓ ประการเหล่านี้’

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแห่งความเป็นบัณฑิต นิมิตแห่งความเป็นบัณฑิต ความประพฤติแห่งความเป็นบัณฑิต ๓ ประการเหล่านี้มีอยู่ในบัณฑิต ซึ่งทำให้ชนเหล่าอื่น

รู้จักบัณฑิต ลักษณะแห่งความเป็นบัณฑิต ๓ ประการเป็นไฉน คือ บัณฑิตมักคิดแต่ความคิดดี มักพูดแต่คำพูดดี มักทำแต่กรรมดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแห่งความเป็นบัณฑิต นิมิตแห่งความเป็นบัณฑิต ความประพฤติแห่งความเป็นบัณฑิตมี ๓ ประการเหล่านี้'

พระพุทธพจน์นี้ชื่อว่า สกวจนะ"

ตัวอย่างปรวจนะ ๑

ตตฺถ กตมํ ปรวจนํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น ปรวจนะคืออะไร"

"ปถวีสโม นตฺถิ วิตฺถโต
นินฺโน ปาตาลสโม น วิชฺชติ.
เมรุสโม นตฺถิ อุนฺนโต
จกฺกวตฺติสทิโส นตฺถิ โปริโส"ติ.

อิทํ ปรวจนํ.

"ตอบว่า : คือ ถ้อยคำที่เทวดากล่าวว่า

'พื้นที่กว้างเสมอกับแผ่นดินย่อมไม่มี พื้นที่ลุ่มเสมอกับบาดาล ย่อมไม่มี พื้นที่สูงเสมอกับเขาสิเนรุย่อมไม่มี บุรุษผู้เช่นกับพระจักรพรรดิราชย่อมไม่มี'

ข้อความนี้ชื่อว่า ปรวจนะ"

ตัวอย่างปรวจนะ ๒

[๓๖๓]โหตุ เทวานมินฺท สุภาสิเตน ชโยติ. โหตุ เวปจิตฺติ สุภาสิเตน ชโยติ. ภณ เวปจิตฺติ คาถนฺติ. อถ โข ภิกฺขเว เวปจิตฺติ อสุรินฺโท อิมํ คาถํ อภาสิ-

"ภิยฺโย พาลา ปภิชฺเชยฺยุํ โน จสฺส ปฏิเสธโก
ตสฺมา ภุเสน ทณฺเฑน ธีโร พาลํ นิเสธเย"ติ.

"ในสุภาสิตชยสูตรมีข้อความว่า

ท้าวเวปจิตติจอมอสูรได้ตรัสกะท้าวสักกะจอมเทวดาว่า
‘แน่ะจอมเทพ เราจงเอาชนะกันด้วยการกล่าวคำสุภาษิตเถิด’
ท้าวสักกะจอมเทวดาตรัสว่า
‘แน่ะท้าวเวปจิตติ ตกลง เราจงเอาชนะกันด้วยการกล่าวคำสุภาษิต’
ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้น ท้าวเวปจิตติจอมอสูรได้ตรัสคาถาว่า

‘พวกคนพาลยิ่งกริ้วโกรธ ถ้าหากบุคคลไม่ตัดรอนเสีย ฉะนั้น บัณฑิต
ผู้มีปัญญาจึงควรกำจัดคนพาลด้วยอาญาอันรุนแรง’”

ภาสิตาย โข ปน ภิกฺขเว เวปจิตฺตินา อสุรินฺเทน คาถาย อสุรา อนุโมทึสุ. เทวา ตุณฺหี อเหสุํ. อถ โข ภิกฺขเว เวปจิตฺติ อสุรินฺโท สกฺกํ เทวานมินฺทํ เอตทโวจ “ภณ เทวานมินฺท คาถนฺ”ติ. เอวํ วุตฺเต ภิกฺขเว สกฺโก เทวานมินฺโท อิมํ คาถํ อภาสิ-

“เอตเทว อหํ มญฺเญ พาลสฺส ปฏิเสธนํ
ปรํ สงฺกุปิตํ ญตฺวา โย สโต อุปสมฺมตี”ติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อท้าวเวปจิตติจอมอสูรได้ตรัสคาถาแล้ว เหล่าอสูรพากันอนุโมทนา พวกเทวดาต่างก็พากันนิ่ง ลำดับนั้น ท้าวเวปจิตติจอมอสูรได้กล่าวกะท้าวสักกะจอมเทวดาว่า ‘แน่ะจอมเทพ ท่านจงกล่าวคาถาเถิด’ เมื่อท้าวเวปจิตติตรัสเช่นนี้แล้ว ท้าวสักกะจอมเทวดาได้ตรัสคาถานี้ว่า

‘ผู้ใดรู้ว่าผู้อื่นโกรธแล้ว เป็นผู้มีสติระงับไว้ได้ เราเห็นว่าการระงับ
ไว้ของผู้นั้น เป็นเครื่องตัดรอนคนพาล’”

ภาสิตาย โข ปน ภิกฺขเว สกฺเกน เทวานมินฺเทน คาถาย เทวา อนุโมทึสุ, อสุรา ตุณฺหี อเหสุํ. อถ โข ภิกฺขเว สกฺโก เทวานมินฺโท เวปจิตฺตึ อสุรินฺทํ เอตทโวจ “ภณ เวปจิตฺติ คาถนฺ”ติ. เอวํ วุตฺเต ภิกฺขเว เวปจิตฺติ อสุรินฺโท อิมํ คาถํ อภาสิ-

“เอตเทว ติติกฺขาย วชฺชํ ปสฺสามิ วาสว
ยทา นํ มญฺญติ พาโล ภยา มฺยายํ ติติกฺขติ
อชฺฌารุหติ ทุมฺเมโธ โคว ภิยฺโย ปลายินนฺ”ติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อท้าวสักกะจอมเทพได้ภาษิตคาถาแล้ว เหล่าเทวดาพากันอนุโมทนา พวกอสูรต่างก็พากันนิ่ง ลำดับนั้น ท้าวสักกะจอมเทพได้กล่าวกะท้าวเวปจิตติจอมอสูรว่า ‘แน่ะจอมอสูร ท่านจงกล่าวคาถาเถิด’ เมื่อท้าวสักกะตรัสเช่นนี้แล้ว ท้าวเวปจิตติจอมอสูรได้ตรัสคาถานี้ว่า

‘ดูกรท้าววาสพ เราเห็นโทษของการอดกลั้นนี้นั่นแหละ เมื่อใด
คนพาลสำคัญเห็นผู้นั้นว่าผู้นี้อดกลั้นต่อเราด้วยความกลัว เมื่อนั้นคนพาล
ผู้ทรามปัญญายิ่งข่มขี่ผู้นั้นเหมือนโคยิ่งข่มขี่โคตัวแพ้ที่หนีไป ฉะนั้น’”

ภาสิตาย โข ปน ภิกฺขเว เวปจิตฺตินา อสุรินฺเทน คาถาย อสุรา อนุโมทึสุ, เทวา ตุณฺหี อเหสุํ. อถ โข เวปจิตฺติ อสุรินฺโท สกฺกํ เทวานมินฺทํ เอตทโวจ “ภณ เทวานมินฺท คาถนฺ”ติ. เอวํ วุตฺเต ภิกฺขเว สกฺโก เทวานมินฺโท อิมา คาถาโย อภาสิ-

“กามํ มญฺญตุ วา มา วา ภยา มฺยายํ ติติกฺขติ
สทตฺถปรมา อตฺถา ขนฺตฺยา ภิยฺโย น วิชฺชติ.
โย หเว พลวา สนฺโต ทุพฺพลสฺส ติติกฺขติ
ตมาหุ ปรมํ ขนฺตึ นิจฺจํ ขมติ ทุพฺพโล.
อพลํ ตํ พลํ อาหุ ยสฺส พาลพลํ พลํ
พลสฺส ธมฺมคุตฺตสฺส ปฏิวตฺตา น วิชฺชติ.
ตสฺเสว เตน ปาปิโย โย กุทฺธํ ปฏิกุชฺฌติ
กุทฺธํ อปฺปฏิกุชฺฌนฺโต สงฺคามํ เชติ ทุชฺชยํ.
อุภินฺนมตฺถํ จรติ อตฺตโน จ ปรสฺส จ
ปรํ สงฺกุปิตํ ญตฺวา โย สโต อุปสมฺมติ.
อุภินฺนํ ติกิจฺฉนฺตานํ อตฺตโน จ ปรสฺส จ
ชนา มญฺญนฺติ พาโลติ เย ธมฺมสฺส อโกวิทา”ติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อท้าวเวปจิตติจอมอสูรภาษิตคาถาแล้ว เหล่าอสูรพากันอนุโมทนา พวกเทวดาต่างก็นิ่ง ลำดับนั้น ท้าวเวปจิตติจอมอสูรได้ตรัสกะท้าวสักกะจอมเทพว่า แน่ะจอมเทพ ท่านจงตรัสคาถาเถิด ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อท้าวเวปจิตติจอมอสูรตรัส

เช่นนี้ ท้าวสักกะจอมเทวดาได้ตรัสคาถาเหล่านี้ว่า

'บุคคลสำคัญเห็นว่า ผู้นี้อดกลั้นต่อเราด้วยความกลัวหรือไม่ก็ตาม ประโยชน์ทั้งหลายมีประโยชน์ตนสูงสุด ประโยชน์ยิ่งกว่าขันติย่อมไม่มี

ผู้ใดเป็นคนมีกำลัง ย่อมอดกลั้นต่อคนทุรพลได้ ความอดกลั้นของผู้นั้น เหล่าบัณฑิตกล่าวว่าเป็นขันติอย่างยิ่ง คนทุรพลจำต้องอดทนอยู่เป็นนิตย์

บัณฑิตทั้งหลายเรียกกำลังที่โง่เขลานั้นว่ามิใช่กำลัง ไม่มีคนใดที่จะกล่าวโต้ต่อคนที่มีกำลังอันธรรมคุ้มครองแล้วเพราะความโกรธนั้น

บุคคลใดโกรธตอบบุคคลผู้โกรธแล้ว บุคคลนั้นทรามกว่าบุคคลผู้โกรธแล้วนั้น บุคคลผู้ไม่โกรธตอบผู้ที่โกรธแล้ว ย่อมชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก

ผู้ใดรู้ว่าผู้อื่นโกรธแล้ว เป็นผู้มีสติ ระงับไว้ได้ ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือทั้งฝ่ายตนและฝ่ายคนอื่น

ชนเหล่าใดไม่ฉลาดในธรรม ชนเหล่านั้นย่อมสำคัญเห็นผู้ที่รักษาประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือของตนและคนอื่น ว่าเป็นคนโง่'"

[คำว่า ปาปิโย คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๒๗๗) อธิบายว่า ปาปํ และคัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๗๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปาปเมว ปาปิโย (ปาปิยะ คือ ความทราม) ตามนัยนี้ ลง อิย ปัจจัยในสกัตถตัทธิตด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง) และคำนี้ก็เป็นลิงควิปัลลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ปาปิยํ ได้กล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า ปาปิโย]

ภาสิตาสุ โข ปน ภิกฺขเว สกฺเกน เทวานมินฺเทน คาถาสุ เทวา อนุโมทึสุ. อสุรา ตุณฺหี อเหสุนฺติ. อิทํ ปรวจนํ. (๙)

"'ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อท้าวสักกะจอมเทพได้ภาษิตคาถาเหล่านี้แล้ว พวกเทวดาพากันอนุโมทนา เหล่าอสูรต่างก็นิ่ง'

สูตรนี้ชื่อว่า ปรวจนะ” (๙)

ตัวอย่างสกวจนะและปรวจนะ ๑

[๑๑๗] ตตฺถ กตมํ สกวจนญฺจ ปรวจนญฺจ.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น สกวจนะและปรวจนะ คืออะไร”

“ยญฺจ ปตฺตํ ยญฺจ ปตฺตพฺพํ อุภยเมตํ รชานุกิณฺณํ อาตุรสฺสานุสิกฺขโต. เย จ สิกฺขาสารา สีลํ วตํ ชีวิตํ พฺรหฺมจริยํ อุปฏฺฐานสารา, อยเมโก อนฺโต. เย จ เอวํวาทิโน เอวํทิฏฺฐิโน “นตฺถิ กาเมสุ โทโส”ติ, อยํ ทุติโย อนฺโต. อิจฺเจเต อุโภ อนฺตา กฏสิวฑฺฒนา กฏสิโย ทิฏฺฐึ วฑฺเฒนฺติ. เอเต อุโภ อนฺเต อนภิญฺญาย โอลียนฺติ เอเก อติธาวนฺติ เอเก”ติ. อิทํ ปรวจนํ.

“ตอบว่า : คือ ข้อความว่า

‘อุปกรณ์แห่งกามที่บุคคลได้รับแล้ว[ในปัจจุบัน] และพึงได้รับ[ในอนาคต] ทั้งสองอย่างนี้เกลื่อนกล่นด้วยกิเลสธุลี ย่อมปรากฏแก่ผู้กระสับกระส่าย ผู้ประพฤติตาม[บุคคลผู้มีกิเลสหนา] บุคคลเหล่าใดย่อมยึดมั่น[ข้อประพฤติไม่มีสาระ]ว่าเป็นสาระ อันได้แก่ ศีล [การงดเว้นโดยดำริว่าเราจะไม่กระทำอีก] พรต [การประพฤติเหมือนสุนัขและวัวเป็นต้น] การเลี้ยงชีพ และพรหมจรรย์ [การงดเว้นจากเมถุน] ความเห็นนี้เป็นที่สุดอย่างแรก

บุคคลเหล่าใดมีความเห็นผิดอย่างนี้ว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี ความเห็นนี้เป็นที่สุดอย่างที่ ๒

โดยประการดังนี้ ความเห็นที่สุดทั้งสองเหล่านั้นเป็นปฏิปทาที่ยังป่าช้าให้เพิ่มพูน ย่อมยังป่าช้าและความเห็นผิดให้เพิ่มพูน พวกหนึ่งย่อมติดอยู่[ด้วยอำนาจของตัณหาที่ผูกพันว่าอัตตาและโลกเที่ยง] เพราะไม่รู้ความเห็นที่สุดทั้งสองเหล่านี้ พวกหนึ่งย่อมแล่นไป[ด้วยทิฏฐิว่าอัตตาและโลกขาดสูญ]’

ข้อความนี้ชื่อว่า ปรวจนะ”

[ศีล คือ การงดเว้นโดยดำริว่าเราจะไม่กระทำอีก พรต คือ การประพฤติเหมือนสุนัขและวัวเป็นต้น การเลี้ยงชีพ และพรหมจรรย์ คือ ข้อประพฤติอันประเสริฐ หมายถึง การงดเว้นจากเมถุน ข้อประพฤติ ๔ อย่างเหล่านี้เป็นแนวปฏิบัติของผู้ที่ปฏิบัติอัตตกิลมถานุโยค บุคคลดังกล่าวย่อมสำคัญข้อ

ประพฤติเหล่านี้ว่าเป็นสาระ

คำว่า อุปฏฺฐานสารา แปลตามศัพท์ว่า “มีสาระตั้งไว้แล้ว” คือ ยึดมั่นว่าเป็นสาระตามนัยว่า ความหมดจดแห่งวัฏฏะย่อมมีได้ด้วยข้อประพฤติเหล่านี้ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปฏฺฐานา สารา เยสนฺติ อุปฏฺฐานสารา (อุปัฏฐานสาระ คือ มีสาระตั้งไว้แล้ว)]

“เย จ โข เต อุโภ อนฺเต อภิญฺญาย ตตฺร จ น อเหสุํ, เต น จ อมญฺญึสุ. วฏฺฏํ เตสํ นตฺถิ ปญฺญาปนายา”ติ. อิทํ สกวจนํ. อยํ อุทาโน สกวจนญฺจ ปรวจนญฺจ.

“พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า

‘สัมมาทิฏฐิบุคคลเหล่าใดไม่ประพฤติตามความเห็นที่สุดโต่งเหล่านั้น เพราะเข้าใจความเห็นที่สุดโต่งทั้งสองดังกล่าว พวกเขาย่อมไม่ยกย่องความเห็นผิดเหล่านั้น วัฏฏะของพวกเขาย่อมไม่ปรากฏ’

ข้อความนี้ชื่อว่า สกวจนะ

ข้อนี้เป็นทั้งสกวจนะและปรวจนะ”

ตัวอย่างสกวจนะและปรวจนะ ๒

[๓๖๔]ราชา ปเสนทิ โกสโล ภควนฺตํ เอตทโวจ- “อิธ มยฺหํ ภนฺเต รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ “เกสํ นุ โข ปิโย อตฺตา, เกสํ อปฺปิโย อตฺตา”ติ. ตสฺส มยฺหํ ภนฺเต เอตทโหสิ “เย จ โข เกจิ กาเยน ทุจฺจริตํ จรนฺติ. วาจาย ทุจฺจริตํ จรนฺติ. มนสา ทุจฺจริตํ จรนฺติ. เตสํ อปฺปิโย อตฺตา. กิญฺจาปิ เต เอวํ วเทยฺยุํ “ปิโย โน อตฺตา”ติ, อถ โข เตสํ อปฺปิโย อตฺตา. ตํ กิสฺส เหตุ. ยํ หิ อปฺปิโย อปฺปิยสฺส กเรยฺย, ตํ เต อตฺตนาว อตฺตโน กโรนฺติ. ตสฺมา เตสํ อปฺปิโย อตฺตา. เย จ โข เกจิ กาเยน สุจริตํ จรนฺติ. วาจาย สุจริตํ จรนฺติ. มนสา สุจริตํ จรนฺติ. เตสํ ปิโย อตฺตา. กิญฺจาปิ เต เอวํ วเทยฺยุํ “อปฺปิโย โน อตฺตา”ติ. อถ โข เตสํ ปิโย อตฺตา. ตํ กิสฺส เหตุ. ยํ หิ ปิโย ปิยสฺส กเรยฺย. ตํ เต อตฺตนาว อตฺตโน กโรนฺติ. ตสฺมา เตสํ ปิโย อตฺตา”ติ.

“ในปิยสูตร พระเจ้าปเสนทิโกศลได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า

‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ วันนี้หม่อมฉันได้เข้าไปที่ลับ พักผ่อนอยู่ ได้เกิดความคิด

อย่างนี้ว่า ชนพวกไหนหนอ มีตนเป็นที่รัก ชนพวกไหนหนอ ไม่มีตนเป็นที่รัก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันได้ดำริต่อไปว่า ชนบางพวกย่อมประพฤติทุจริตด้วยด้วยกาย วาจา และใจ ชนเหล่านั้นไม่มีตนเป็นที่รัก ถึงชนเหล่านั้นจะพึงกล่าวว่า เรารักตน ถึงเช่นนั้น ก็ไม่มีตนเป็นที่รัก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะชนผู้ไม่รักใคร่กันพึงทำความวิบัติให้แก่คนที่ไม่รักกัน ชนเหล่านั้นกระทำความวิบัติให้แก่ตนด้วยตนเองโดยแท้ เพราะฉะนั้น ชนเหล่านั้นจึงชื่อว่ามีตนไม่เป็นที่รัก

ส่วนชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมประพฤติสุจริตด้วยกาย วาจา และใจ ชนเหล่านั้นชื่อว่ามีตนเป็นที่รัก ถึงชนเหล่านั้นจะพึงกล่าวว่า เราไม่มีตนเป็นที่รัก ถึงเช่นนั้นชนเหล่านั้นก็ชื่อว่ามีตนเป็นที่รัก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะคนที่รักกันพึงทำความเจริญให้แก่คนที่รัก ชนเหล่านั้นย่อมกระทำความเจริญให้แก่ตนด้วยตนโดยแท้ เพราะฉะนั้น ชนเหล่านั้นจึงชื่อว่ามีตนเป็นที่รัก'"

เอวเมตํ มหาราช. เอวเมตํ มหาราช. เย หิ เกจิ มหาราช กาเยน ทุจฺจริตํ จรนฺติ. วาจาย ทุจฺจริตํ จรนฺติ. มนสา ทุจฺจริตํ จรนฺติ. ตสฺมา เตสํ อปฺปิโย อตฺตา. กิญฺจาปิ เต เอวํ วเทยฺยุํ "ปิโย โน อตฺตา"ติ, อถ โข เตสํ อปฺปิโย อตฺตา. ตํ กิสฺส เหตุ, ยํ หิ มหาราช อปฺปิโย อปฺปิยสฺส กเรยฺย, ตํ เต อตฺตนาว อตฺตโน กโรนฺติ. ตสฺมา เตสํ อปฺปิโย อตฺตา. เย จ โข เกจิ มหาราช กาเยน สุจริตํ จรนฺติ. วาจาย สุจริตํ จรนฺติ. มนสา สุจริตํ จรนฺติ. เตสํ ปิโย อตฺตา. กิญฺจาปิ เต เอวํ วเทยฺยุํ "อปฺปิโย โน อตฺตา"ติ, อถ โข เตสํ ปิโย อตฺตา. ตํ กิสฺส เหตุ. ยํ หิ มหาราช ปิโย ปิยสฺส กเรยฺย, ตํ เต อตฺตนาว อตฺตโน กโรนฺติ. ตสฺมา เตสํ ปิโย อตฺตาติ. อิทมโวจ ภควา...สตฺถา-

"อตฺตานญฺเจ ปิยํ ชญฺญา น นํ ปาเปน สํยุเช
น หิ ตํ สุลภํ โหติ สุขํ ทุกฺกฏการินา.
อนฺตเกนาธิปนฺนสฺส ชหโต มานุสํ ภวํ
กึ หิ ตสฺส สกํ โหติ กิญฺจ อาทาย คจฺฉติ
กิญฺจสฺส อนุคํ โหติ ฉายาว อนปายินี.

อุโภ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ ยํ มจฺโจ กุรุเต อิธ
ตญฺหิ ตสฺส สกํ โหติ ตํว อาทาย คจฺฉติ
ตํวสฺส อนุคํ โหติ ฉายาว อนปายินี.
ตสฺมา กเรยฺย กลฺยาณํ นิจยํ สมฺปรายิกํ
ปุญฺญานิ ปรโลกสฺมึ ปติฏฺฐา โหนฺติ ปาณินนฺ”ติ.[๓๖๕]

อิทํ สุตฺตํ ปรวจนํ. อนุคีติ สกวจนํ. อิทํ สกวจนญฺจ ปรวจนญฺจ. (๑๐)

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรมหาบพิตร ข้อนี้เป็นอย่างนั้น ดูกรมหาบพิตร ข้อนี้เป็นอย่างนั้น ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมประพฤติทุจริตด้วยกาย วาจา และใจ ชนเหล่านั้นไม่มีตนเป็นที่รัก ถึงชนเหล่านั้นจะพึงกล่าวว่า เรารักตน ถึงเช่นนั้น ก็ไม่มีตนเป็นที่รัก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะชนผู้ไม่รักใคร่กันพึงทำความวิบัติให้แก่คนที่ไม่รักกัน ชนเหล่านั้นกระทำความวิบัติให้แก่ตนด้วยตนเองโดยแท้ เพราะฉะนั้น ชนเหล่านั้นจึงชื่อว่ามีตนไม่เป็นที่รัก

ส่วนชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมประพฤติสุจริตด้วยกาย วาจา และใจ ชนเหล่านั้นชื่อว่ามีตนเป็นที่รัก ถึงชนเหล่านั้นจะพึงกล่าวว่า เราไม่มีตนเป็นที่รัก ถึงเช่นนั้นชนเหล่านั้นก็ชื่อว่ามีตนเป็นที่รัก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะคนที่รักกันพึงทำความเจริญให้แก่คนที่รัก ชนเหล่านั้นย่อมกระทำความเจริญให้แก่ตนด้วยตนโดยแท้ เพราะฉะนั้น ชนเหล่านั้นจึงชื่อว่ามีตนเป็นที่รัก’

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้แล้ว...พระศาสดาได้ตรัสคาถานี้ต่อไปว่า

‘ถ้าบุคคลพึงรู้ว่าตนเป็นที่รัก ไม่พึงประกอบตนด้วยบาป เพราะว่าความสุขนั้นไม่เป็นผลที่บุคคลผู้ทำชั่วจะพึงได้รับโดยง่าย

เมื่อบุคคลถูกมรณะครอบงำ ละทิ้งภพมนุษย์ไป อะไรเล่าเป็นสมบัติของเขา และเขาย่อมพาเอาอะไรไปได้ อนึ่ง อะไรเล่าจะติดตามเขาไปเหมือนเงาติดตามตนไป

ผู้ที่มาเกิดแล้วจำจะต้องตายในโลกนี้ ย่อมทำกรรมอันใดไว้ คือ บุญและบาปทั้งสอง บุญและบาปนั้นเป็นสมบัติของเขา และเขาจะพาเอาบุญ

และบาปนั้นไป

อนึ่ง บุญและบาปนั้นย่อมติดตามเขาไปประดุจเงาตามตนไป เพราะฉะนั้น บุคคลพึงกระทำกรรมดีสะสมไว้เป็นสมบัติในปรโลก เพราะบุญทั้งหลายย่อมเป็นที่พึ่งของเหล่าสัตว์ในโลกหน้า'

สูตรนี้ชื่อว่า ปรวจนะ คำที่กล่าวในภายหลังเป็นสกวจนะ

สูตรนี้เป็นทั้งสกวจนะและปรวจนะ" (๑๐)

ตัวอย่างวิสัชชนียะ

[๑๑๘] ตตฺถ กตมํ วิสฺสชฺชนียํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น วิสัชชนียะคืออะไร"

ปญฺเห ปุจฺฉิเต อิทํ อภิญฺเญยฺยํ, อิทํ ปริญฺเญยฺยํ, อิทํ ปหาตพฺพํ, อิทํ ภาเวตพฺพํ, อิทํ สจฺฉิกาตพฺพํ, อิเม ธมฺมา เอวํคหิตา อิทํ ผลํ นิพฺพตฺตยนฺติ. เตสํ เอวํคหิตานํ อยมตฺโถ. อิติ อิทํ วิสฺสชฺชนียํ. "อุฬาโร พุทฺโธ ภควา"ติ พุทฺธอุฬารตํ ธมฺมสฺวากฺขาตตํ สํฆสุปฺปฏิปตฺติญฺจ เอกํเสเนว นิทฺทิเส. "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา"ติ "สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา"ติ "สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา"ติ เอกํเสเนว นิทฺทิเส. ยํ วา ปนญฺญมฺปิ เอวํชาติยํ. อิทํ วิสฺสชฺชนียํ.

"ตอบว่า : คือ เมื่อบุคคลถามปัญหาแล้ว พึงตอบข้อความนี้ว่า "สัจจะ ๔ นี้พึงรู้ยิ่ง ทุกขสัจนี้พึงกำหนดรู้ สมุทยสัจนี้พึงละ นิโรธสัจนี้พึงรู้แจ้ง มรรคสัจนี้พึงเจริญ ธรรมเหล่านี้[คือกุศลธรรมหรืออกุศลธรรม] อันบุคคลถือเอาอย่างนั้น ย่อมยังผลอย่างนี้[คือผลที่น่าปรารถนาหรือไม่น่าปรารถนา]ให้เกิดขึ้น เมื่อชนเหล่านั้นถือเอาอย่างนี้ ย่อมมีผลอย่างนี้ [คือ ความเจริญหรือความเสื่อม]

ด้วยคำว่า 'พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้เป็นผู้ยิ่งใหญ่' บัณฑิตพึงแสดงความยิ่งใหญ่แห่งพระพุทธเจ้าโดยถ่องแท้ [ด้วยคำว่า สฺวากฺขาโต ธมฺโม (พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว)] พึงแสดงการตรัสไว้ดีของพระธรรมโดยถ่องแท้ [ด้วยคำว่า สุปฺปฏิปนฺโน สํโฆ (พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี)] พึงแสดงการปฏิบัติดีของพระสงฆ์โดยถ่องแท้

ด้วยคำว่า 'สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา (สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง)' พึงแสดง[ความไม่

เที่ยงของสังขาร]โดยถ่องแท้

ด้วยคำว่า 'สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา (สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์)' พึงแสดง[ความเป็นทุกข์ของสังขาร]โดยถ่องแท้

ด้วยคำว่า 'สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา)' พึงแสดง[ความเป็นอนัตตาของธรรม]โดยถ่องแท้

หรือแม้ธรรมชาติอื่นที่มีลักษณะอย่างนี้ ก็พึงชี้แจงโดยถ่องแท้

ข้อนี้ชื่อว่า วิสัชชนียะ"

ตัวอย่างอวิสัชชนียะ ๑

ตตฺถ กตมํ อวิสฺสชฺชนียํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น อวิสัชชนียะคืออะไร"

"อากงฺขโต เต นรทมฺมสารถิ
เทวา มนุสฺสา มนสา วิจินฺติตํ
สพฺเพ น ชญฺญา กสิณาปิ ปาณิโน
สนฺตํ สมาธึ อรณํ นิเสวโต
กินฺตํ ภควา อากงฺขตี"ติ.

อิทํ อวิสฺสชฺชนียํ.

"ตอบว่า : คือ สูตรว่า

'ข้าแต่พระองค์ผู้ฝึกชนที่ควรฝึก เมื่อพระองค์ปรารถนาอยู่ พวกเทวดาและมนุษย์ ไม่พึงรู้เญยยธรรมที่ดำริด้วยจิต[อันประกอบด้วยพระ-สัพพัญญุตญาณเป็นต้น] เมื่อพระองค์เสพสมาธิอันสงบแล้วปราศจากกิเลส มวลชนไม่พึงรู้ด้วยปัญญาอันมีกสิณเป็นอารมณ์ ข้าแต่พระผู้มี-พระภาค พระองค์ย่อมปรารถนาสิ่งใด ความปรารถนานั้นเป็นไฉน'

สูตรนี้ชื่อว่า อวิสัชชนียะ"

ตัวอย่างอวิสัชชนียะ ๒

เอตฺตโก ภควา สีลกฺขนฺเธ สมาธิกฺขนฺเธ ปญฺญากฺขนฺเธ วิมุตฺติกฺขนฺเธ วิมุตฺติญาณ-ทสฺสนกฺขนฺเธ อิริยายํ ปภาเว หิเตสิตายํ กรุณายํ อิทฺธิยนฺติ. อิทํ อวิสฺสชฺชนียํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘พระผู้มีพระภาคมีศีลเท่านี้ในศีลขันธ์ มีสมาธิเท่านี้ในสมาธิขันธ์ มีปัญญาเท่านี้ในปัญญาขันธ์ มีความหลุดพ้นเท่านี้ในวิมุตติขันธ์ มีญาณรู้เห็นความหลุดพ้นเท่านี้ในวิมุตติญาณ-ทัสสนขันธ์ มีประมาณเท่านี้ในความประพฤติทางกายและวาจา มีประมาณเท่านี้ในอานุภาพ มีประมาณเท่านี้ในพระเมตตา มีประมาณเท่านี้ในพระกรุณา และมีประมาณเท่านี้ในพระฤทธิ์’

สูตรนี้ชื่อว่า อวิสัชชนียะ”

ตัวอย่างอวิสัชชนียะ ๓

ตถาคตสฺส ภิกฺขเว อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส โลเก อุปฺปาทา ติณฺณํ รตนานํ อุปฺ-ปาโท พุทฺธรตนสฺส ธมฺมรตนสฺส สํฆรตนสฺส. กึปมาณานิ ตีณิ รตนานีติ. อิทํ อวิสฺสชฺชนียํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความบังเกิดขึ้นแห่งพระไตรรัตน์ คือ พุทธรัตน์ ธรรมรัตน์และสังฆรัตน์ ย่อมมีได้เพราะความบังเกิดขึ้นแห่งตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระไตรรัตน์มีคุณเพียงใด[ไม่มีใครนับได้]’

สูตรนี้ชื่อว่า อวิสัชชนียะ”

ตัวอย่างอวิสัชชนียะ ๔

พุทฺธวิสโย อวิสฺสชฺชนีโย. ปุคฺคลปโรปรญฺญุตา อวิสฺสชฺชนียา. ปุพฺพา ภิกฺขเว โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสํโยชนานํ สกึ นิรยํ สกึ ติรจฺฉานโยนึ สกึ เปตฺติวิสยํ สกึ อสุรโยนึ สกึ เทเว สกึ มนุสฺเส สนฺธาวิตํ สํสริตํ. กตมา ปุพฺพา โกฏีติ อวิสฺสชฺชนียํ. น ปญฺญายตีติ สาวกานํ ญาณเวกลฺเลน. ทุวิธา พุทฺธานํ ภควนฺตานํ เทสนา อตฺตูปนายิกา จ ปรูปนายิกา จ. น ปญฺญายตีติ ปรูปนายิกา. นตฺถิ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ

อวิชานนาติ อตฺตูปนายิกา. ยถา ภควา โกกาลิกํ ภิกฺขุํ อารพฺภ อญฺญตรํ ภิกฺขุํ เอวมาห-

เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติขาริโก โกสลโก ติลวาโห...น เตฺวว เอโก อพฺพุโท นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อพฺพุทา นิรยา, เอวเมโก นิรพฺพุโท นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ นิรพฺพุทา นิรยา, เอวเมโก อพโพ นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อพพา นิรยา, เอวเมโก อฏฏฏ นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อฏฏฏา นิรยา, เอวเมโก อหโห นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อหหา นิรยา, เอวเมโก กุมุโท นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ กุมุทา นิรยา, เอวเมโก โสคนฺธิโก นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ โสคนฺธิกา นิรยา, เอวเมโก อุปฺปลโก นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อุปฺปลกา นิรยา, เอวเมโก ปุณฺฑรีโก นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ ปุณฺฑรีกา นิรยา, เอวเมโก ปทุโม นิรโย. ปทุเม ปน ภิกฺขุ นิรเย โกกาลิโก ภิกฺขุ อุปปนฺโน สาริปุตฺต-โมคฺคลฺลาเนสุ จิตฺตํ อาฆาเตตฺวาติ.[๓๖๖] ยํ วา ปน กิญฺจิ ภควา อาห "อยํ อปฺปเมยฺโย อสงฺเขยฺโย"ติ. สพฺพํ ตํ อวิสฺสชฺชนียํ. อิทํ อวิสฺสชฺชนียํ. (๑๑)

"วิสัยของพระพุทธเจ้า ไม่พึงวิสัชนา [เพราะอานุภาพอันใหญ่หลวงของพระไตรรัตน์มิใช่วิสัยของชนเหล่าอื่นโดยสิ้นเชิง เป็นวิสัยของพระผู้มีพระภาคเท่านั้น]

ความเป็นผู้รู้สังสารวัฏ ไม่พึงวิสัชนา ดังพระพุทธดำรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกางกั้นและมีตัณหาเป็นเครื่องผูก ผู้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่นรก กำเนิดของดิรัจฉาน ที่อยู่ของเปรต อสุรกาย เทวดา และมนุษย์สลับกันไป'

คำถามนี้ว่า "เบื้องต้นคืออะไร" ไม่พึงวิสัชนา [เพราะไม่ปรากฏเบื้องต้นของสังสารวัฏ]

คำว่า 'ย่อมไม่ปรากฏ' หมายความว่า ย่อมไม่ปรากฏด้วยความบกพร่องแห่งญาณของสาวกทั้งหลาย [มิใช่ไม่ปรากฏด้วยความบกพร่องแห่งญาณของพระองค์]

เทศนาของพระพุทธเจ้ามี ๒ ประการ คือ เทศนาที่น้อมไปสู่ตน และเทศนาที่น้อมไปสู่ผู้อื่น

คำว่า 'ย่อมไม่ปรากฏ' เป็นเทศนาที่น้อมไปสู่ผู้อื่น

เทศนาย่อมน้อมไปสู่ตน เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ทรงปราศจากความไม่รู้

อย่างแท้จริง ดังพระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระโกกาลิกะแล้วตรัสกับภิกษุรูปหนึ่งว่า

‘ดูกรภิกษุ เปรียบเหมือนเกวียนบรรทุกงาแห่งชาวโกศล ซึ่งบรรทุกงาได้ ๒๐ ขารี (สาแหรก) บุรุษพึงเก็บงาขึ้นจากเกวียนนั้นโดยล่วงร้อยปีๆ ต่อหนึ่งเมล็ด...ส่วนอัพพุทนรกหนึ่งยังไม่หมดสิ้นไป ดูกรภิกษุ ๒๐ อัพพุทนรก เป็นหนึ่งนิรัพพุทนรก ๒๐ นิรัพพุทนรก เป็นหนึ่งอพพนรก ๒๐ อพพนรก เป็นหนึ่งอฏฏนรก ๒๐ อฏฏนรก เป็นหนึ่งอหหนรก ๒๐ อหหนรก เป็นหนึ่งกุมุทนรก ๒๐ กุมุทนรก เป็นหนึ่งโสคันธิกนรก ๒๐ โสคันธิกนรก เป็นหนึ่งอุปปลกนรก ๒๐ อุปปลกนรก เป็นหนึ่งปุณฑริกนรก ๒๐ ปุณฑริกนรก เป็นหนึ่งปทุมนรก ดูกรภิกษุ พระโกกาลิกะเกิดในปทุมนรกแล้วเพราะจิตอาฆาตในพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ’

ก็หรือว่าพระผู้มีพระภาคตรัสพระพุทธพจน์อย่างใดอย่างหนึ่งว่า ‘เรื่องนี้ไม่มีประมาณ ไม่พึงนับ’ พระพุทธดำรัสทั้งปวงนั้น ไม่พึงวิสัชนา

สูตรนี้ชื่อว่า อวิสัชชนียะ” (๑๑)

[ในอังคุตตรนิกาย อจินเตยยสูตร[๓๖๗] พระพุทธเจ้าตรัสสิ่งที่บุคคลไม่พึงคิดไว้ ๔ ประเภท คือ พุทธวิสัย ฌานวิสัย ผลกรรม และความคิดเรื่องโลก สิ่งเหล่านี้นอกเหนือจากความเข้าใจของบุคคลทั่วไป เป็นฐานะของพระสัพพัญญูเท่านั้น ทั้งนี้เพราะความคิดของคนเป็นเพียงจิตที่ประกอบด้วยวิตก บางขณะก็มีปัญญาประกอบร่วม บางขณะก็ไม่มี ทั้งจิตของเราก็เศร้าหมองด้วยอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกมลสันดานเหมือนมีความมืดปกคลุมอยู่ การจะรู้สิ่งที่ละเอียดสุขุมทั้ง ๔ อย่างนี้ย่อมเป็นไปไม่ได้

ในบรรดาอจินไตยเหล่านั้น พระพุทธเจ้าทรงมีพระญาณไม่มีที่สุดในการรับรู้และมีอานุภาพพิเศษอื่นๆ เช่น การสำแดงฤทธิ์ เป็นต้น ผลเหล่านี้เกิดจากบารมีที่พระองค์ทรงบำเพ็ญมาในอดีตชาตินับไม่ถ้วน แต่ภาวะนี้อยู่เหนือวิสัยที่ปุถุชนผู้มีกิเลสหนาปัญญาหยาบจะคาดคิดได้ ส่วนฌานทำให้จิตผุดผ่องและมีอำนาจในการแสดงอิทธิฤทธิ์ได้เมื่อบรรลุอภิญญา เพราะจิตที่ฝึกฝนดีแล้วย่อมมีอานุภาพเหนือธรรมดา ปัจจุบันนักวิทยาศาสตร์ก็พิสูจน์อำนาจจิตที่มีพลังได้ แต่คนทั่วไปมักไม่เชื่อเรื่องนี้โดยคิดว่าเป็นเรื่องงมงาย แม้ผลกรรมที่ทำมาในภพก่อนๆ หรือความคิดเรื่องโลกว่าใครเป็นคนเนรมิตและเนรมิตตอนไหน ก็เป็นภาวะล่วงพ้นวิสัยของคนธรรมดา ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าสิ่งที่เป็นอจินไตยมี ๔ ประเภท

คำว่า ปุคฺคลปโรปรญฺญุตา แปลตามศัพท์ว่า “ความเป็นผู้รู้ภพต่อๆ ไปของบุคคล” คือ การ

รู้สังสารวัฏของเหล่าสัตว์นั่นเอง ลง โอ อักษรเป็นอาคมดังคำว่า ปโรสต (ร้อยกว่า), ปโรสหสฺส (พันกว่า) ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๖) ว่า กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน (ลง โอ เป็นอาคม ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง)]

ตัวอย่างวิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ ๑

[๑๑๙] ตตฺถ กตมํ วิสฺสชฺชนียญฺจ อวิสฺสชฺชนียญฺจ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น วิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ คืออะไร"

ยทา โส อุปโก อาชีวโก ภควนฺตํ อาห "กุหึ อาวุโส โคตม คมิสฺสสี"ติ. ภควา อาห-

"พาราณสึ คมิสฺสามิ อหํ ตํ อมตทุนฺทุภึ
ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตตุํ โลเก อปฺปฏิวตฺติยนฺ"ติ.

"ตอบว่า : คือ ข้อความว่า

เมื่อใด อุปกาชีวกนั้นทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า

'ข้าแต่พระโคดมผู้มีอายุ พระองค์จะเสด็จไปไหน'

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

'เราจะไปเมืองพาราณสี เพื่อประกาศธรรมจักรให้เป็นไป เราจะตีกลองประกาศอมตธรรม อันใครๆ ในโลกแสดงไม่ได้'"

[คาถาข้างต้นว่า พาราณสึ คมิสฺสามิ เป็นต้น มีข้อความเหมือนกับพระพุทธดำรัสในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ว่า

ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตตุํ คจฺฉามิ กาสินํ ปุรํ
อนฺธีภูตสฺมึ โลกสฺมึ อาหญฺฉํ อมตทุนฺทุภึ.[๓๖๘]

"เราจะไปเมืองของชาวกาสี เพื่อประกาศธรรมจักรให้เป็นไป เราจะตีกลองประกาศอมตธรรมในโลกอันมืด"

แม้พระพุทธพจน์บางส่วนที่พระมหากัจจายนะนำมาอ้างไว้เป็นสาธก ก็เป็นคำประพันธ์ใหม่ที่กล่าวสรุปความหรือมีความหมายเหมือนกับพระพุทธพจน์]

อุปโก อาชีวโก อาห “ชิโนติ โข อาวุโส โภ โคตม ปฏิชานาสี”ติ.

“อุปกาชีวกทูลถามว่า

‘ข้าแต่พระโคดมผู้มีอายุ พระองค์ทรงปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ชนะหรือ’”

ภควา อาห-

“มาทิสา เว ชินา โหนฺติ เย ปตฺตา อาสวกฺขยํ
ชิตา เม ปาปกา ธมฺมา ตสฺมาหํ อุปกา ชิโน”ติ.[๓๖๙]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘บุคคลเหล่าใดบรรลุความสิ้นอาสวะแล้ว บุคคลเหล่านั้นเป็นผู้ชนะ
เช่นเรา ดูกรอุปกะ เราชนะธรรมอันทรามแล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงชื่อว่า
ผู้ชนะ’”

กถํ ชิโน เกน ชิโนติ วิสฺสชฺชนียํ. กตโม ชิโนติ อวิสฺสชฺชนียํ. กตโม อาสวกฺขโย, ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโยติ วิสฺสชฺชนียํ. กิตฺตโก อาสวกฺขโยติ อวิสฺสชฺชนียํ. อิทํ วิสฺสชฺชนียญฺจ อวิสฺสชฺชนียญฺจ.

“คำว่า ‘บุคคลเป็นผู้ชนะอย่างไร เป็นผู้ชนะด้วยเหตุอะไร’ พึงวิสัชนา [เพราะถามว่า เป็นผู้ชนะ เนื่องจากละกิเลสที่เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันได้อย่างไร]

คำว่า ‘อะไร[ในรูปเป็นต้นหรืออัตตา] เป็นผู้ชนะ’ ไม่พึงวิสัชนา [เพราะหมายเอาข้อความว่า ผู้ชนะเป็นรูป หรือเวทนา เป็นต้น หรือเป็นอัตตาที่เรียกว่า ผู้ชนะอื่นนอกจากรูปเป็นต้น]

คำว่า ‘ความสิ้นอาสวะคืออะไร” พึงวิสัชนาว่า “คือความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ’

คำว่า ‘ความสิ้นอาสวะมีประมาณเท่าไร’ ไม่พึงวิสัชนา

คำถามนี้เป็นทั้งวิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ”

[องค์ธรรมของอาสวะ ๔ คือ โลภะ ทิฏฐิ และโมหะ แต่ในที่นี้กล่าวว่าเป็นโลภะ โทสะ และโมหะ โดยกล่าวถึงอาสวะแต่มุ่งให้หมายถึงกิเลส ๓ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า

สทิสูปจาระ คือ การกล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน]

ตัวอย่างวิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ ๒

อตฺถิ ตถาคโตติ วิสฺสชฺชนียํ. อตฺถิ รูปนฺติ วิสฺสชฺชนียํ. รูปํ ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ. รูปวา ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ. รูเป ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ. ตถาคเต รูปนฺติ อวิสฺสชฺชนียํ. เอวํ อตฺถิ เวทนา...สญฺญา...สงฺขารา...อตฺถิ วิญฺญาณนฺติ วิสฺสชฺชนียํ. วิญฺญาณํ ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ. วิญฺญาณวา ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ. วิญฺญาเณ ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ. ตถาคเต วิญฺญาณนฺติ อวิสฺสชฺชนียํ. อญฺญตฺร รูเปน ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ. อญฺญตฺร เวทนาย...สญฺญาย...สงฺขาเรหิ...วิญฺญาเณน ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ. อยํ โส ตถาคโต อรูปโก. อเวทนโก...อสญฺญโก...อสงฺขารโก...อวิญฺญาณโกติ อวิสฺสชฺชนียํ. อิทํ วิสฺสชฺชนียญฺจ อวิสฺสชฺชนียญฺจ.

“คำว่า ‘สัตว์มีอยู่’ พึงวิสัชนา [เพราะหมายถึงบุคคลที่บัญญัติโดยอาศัยเบญจขันธ์]

คำว่า ‘รูปมีอยู่’ พึงวิสัชนา

คำว่า ‘รูปเป็นสัตว์ สัตว์มีรูป สัตว์ในรูป รูปในสัตว์’ ไม่พึงวิสัชนา [เพราะถามโดยเนื่องด้วยสักกายทิฏฐิว่า รูปเป็นอัตตา เป็นต้น]

คำว่า ‘เวทนามีอยู่...สัญญามีอยู่...สังขารมีอยู่...วิญญาณมีอยู่’ พึงวิสัชนา

คำว่า ‘วิญญาณเป็นสัตว์ สัตว์มีวิญญาณ สัตว์ในวิญญาณ วิญญาณในสัตว์’ ไม่พึงวิสัชนา

คำว่า ‘สัตว์นั้นมิใช่รูป มิใช่เวทนา มิใช่สัญญา มิใช่สังขาร มิใช่วิญญาณ’ ไม่พึงวิสัชนา

ข้อความนี้เป็นทั้งวิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ”

ตัวอย่างวิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ ๓

ปสฺสติ ภควา ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน สตฺเต จวมาเน อุปปชฺชมาเน เอวํ สพฺพํ...ยถากมฺมูปเค สตฺเต ปชานาตีติ วิสฺสชฺชนียํ. กตเม สตฺตา, กตโม ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ. อิทํ วิสฺสชฺชนียญฺจ อวิสฺสชฺชนียญฺจ.

"สูตรใดกล่าวว่า

'พระผู้มีพระภาคย่อมทอดพระเนตรเห็นสัตว์ทั้งหลาย ผู้กำลังจุติ กำลังอุบัติด้วยทิพยจักษุอันล่วงพ้นจักษุอันเป็นของมนุษย์...ย่อมทราบชัดสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นไปตามกรรม' พึงวิสัชนา

คำว่า 'สัตว์ทั้งหลายเป็นไฉน' และคำว่า 'พระตถาคตเป็นไฉน' ไม่พึงวิสัชนา [เพราะเป็นคำถามที่เนื่องด้วยอัตตา]

สูตรนี้เป็นทั้งวิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ"

ตัวอย่างวิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ ๔

อตฺถิ ตถาคโตติ วิสฺสชฺชนียํ. อตฺถิ ตถาคโต ปรํ มรณาติ อวิสฺสชฺชนียํ. อิทํ วิสฺสชฺชนียญฺจ อวิสฺสชฺชนียญฺจ. (๑๒)

"คำว่า 'สัตว์มีอยู่' พึงวิสัชนา [เพราะหมายถึงบุคคลที่บัญญัติโดยอาศัยอุปาทานขันธ์ ๕]

คำว่า 'สัตว์เกิดภายหลังจากการเสียชีวิต' ไม่พึงวิสัชนา [เพราะถามด้วยอำนาจของสักกายทิฏฐิ]

สูตรนี้เป็นทั้งวิสัชชนียะและอวิสัชชนียะ" (๑๒)

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๒๘๑) กล่าวว่า ตถาคโต ในประโยคนี้ แปลว่า "สัตว์" ส่วนในประโยคข้างต้นว่า กตโม ตถาคโตติ อวิสฺสชฺชนียํ (คำว่า พระตถาคตเป็นไฉน ไม่พึงวิสัชนา) คำว่า ตถาคโต แปลว่า "พระตถาคต" ความจริงแล้วคำว่า ตถาคต มีความหมายว่า พระตถาคต หรือสัตว์ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

ตถาคโต ชิเน สตฺเต.[๓๗๐]

"ตถาคต ศัพท์ย่อมเป็นไปในพระชินเจ้า หรือสัตว์"]

ตัวอย่างกรรม ๑

[๑๒๐] ตตฺถ กตมํ กมฺมํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น กรรมคืออะไร"

“อนฺตเกนาธิปนฺนสฺส ชหโต มานุสํ ภวํ
กึ หิ ตสฺส สกํ โหติ กิญฺจ อาทาย คจฺฉติ
กิญฺจสฺส อนุคํ โหติ ฉายาว อนปายินี.
อุโภ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ ยํ มจฺโจ กุรุเต อิธ
ตญฺหิ ตสฺส สกํ โหติ ตํว อาทาย คจฺฉติ
ตํวสฺส อนุคํ โหติ ฉายาว อนปายินี”ติ.[๓๗๑]

อิทํ กมฺมํ.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในปิยสูตรว่า

‘เมื่อบุคคลถูกมรณะครอบงำ ละทิ้งภพมนุษย์ไป อะไรเล่าเป็นสมบัติของเขา และเขาย่อมพาเอาอะไรไปได้ อนึ่ง อะไรเล่าจะติดตามเขาไปเหมือนเงาติดตามตนไป

ผู้ที่มาเกิดแล้วจำจะต้องตายในโลกนี้ ย่อมทำกรรมอันใดไว้ คือ บุญและบาปทั้งสอง บุญและบาปนั้นเป็นสมบัติของเขา และเขาจะพาเอาบุญและบาปนั้นไป

อนึ่ง บุญและบาปนั้นย่อมติดตามเขาไปประดุจเงาตามตนไป เพราะฉะนั้น บุคคลพึงทำความดีสะสมไว้เป็นสมบัติในปรโลก เพราะบุญเป็นที่พึ่งของเหล่าสัตว์ในโลกหน้า’

สูตรนี้ชื่อว่า กรรม”

ตัวอย่างกรรม ๒

[๓๗๒]“ปุน จปรํ ภิกฺขเว พาลํ ปีจสมารูฬฺหํ วา มญฺจสมารูฬฺหํ วา ฉมายํ วา เสมานํ ยานิสฺส ปุพฺเพ ปาปกานิ กมฺมานิ กตานิ กาเยน ทุจฺจริตานิ วาจาย ทุจฺจริตานิ มนสา ทุจฺจริตานิ, ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ อชฺโฌลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหตํ ปพฺพตกูฏานํ ฉายา สายนฺหสมยํ ปถวิยํ โอลมฺพนฺติ อชฺโฌลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว พาลํ ปีจสมารูฬฺหํ วา มญฺจ สมารูฬฺหํ วา ฉมายํ วา เสมานํ ยานิสฺส

ปุพฺเพ ปาปกานิ กมฺมานิ กตานิ กาเยน ทุจฺจริตานิ วาจาย ทุจฺจริตานิ มนสา ทุจฺจริตานิ, ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ อชฺโฌลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺติ. ตตฺร ภิกฺขเว พาลสฺส เอวํ โหติ อกตํ วต เม กลฺยาณํ. อกตํ กุสลํ. อกตํ ภีรุตฺตาณํ. กตํ ปาปํ. กตํ ลุทฺทํ. กตํ กิพฺพิสํ. ยาวตา โภ อกตกลฺยาณานํ อกตกุสลานํ อกตภีรุตฺตาณานํ กตปาปานํ กตลุทฺทานํ กตกิพฺพิสานํ คติ, ตํ คตึ เปจฺจ คจฺฉามีติ. โส โสจติ กิลมติ ปริเทวติ อุรตฺตาฬึ กนฺทติ สมฺโมหํ อาปชฺชตี”ติ.

“ในพาลบัณฑิตสูตรตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง กรรมชั่วที่คนพาลทำไว้ในกาลก่อน คือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ย่อมปกคลุม ย่อมครอบงำ ย่อมเกาะคนพาลผู้นั่งอยู่บนตั่ง หรือนอนบนเตียง หรือนอนบนพื้นดินในสมัยนั้น เปรียบเหมือนเงายอดภูเขาใหญ่ ย่อมปกคลุม ย่อมครอบงำ ย่อมเกาะแผ่นดินในสมัยเวลาเย็น ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฉันนั้นเหมือนกัน กรรมชั่วที่คนพาลทำไว้ในกาลก่อน คือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ย่อมปกคลุม ย่อมครอบงำ ย่อมเกาะคนพาลผู้นั่งอยู่บนตั่ง หรือนอนบนเตียง หรือนอนบนพื้นดินในสมัยนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น คนพาลจะมีความสำนึกตัวอย่างนี้ว่า เราไม่ได้ทำความดีหนอ ไม่ได้ทำกุศล ไม่ได้ทำเครื่องป้องกันความหวาดกลัว ทำแต่ความชั่ว ความเลวร้าย เมื่อเราละโลกนี้ไปแล้ว จะไปสู่คติของคนที่ไม่ได้ทำความดี ไม่ได้ทำกุศล ไม่ได้ทำเครื่องป้องกันความหวาดกลัว ทำแต่ความชั่ว ความเลวร้าย เขาย่อมเศร้าโศก ลำบากใจ คร่ำครวญ ร่ำไห้ ทุบอก ถึงความหลง’”

[๓๗๓]“ปุน จปรํ ภิกฺขเว ปณฺฑิตํ ปีฐสมารูฬฺหํ วา มญฺจสมารูฬฺหํ วา ฉมายํ วา เสมานํ ยานิสฺส ปุพฺเพ กลฺยาณานิ กมฺมานิ กตานิ กาเยน สุจริตานิ วาจาย สุจริตานิ มนสา สุจริตานิ, ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ อชฺโฌลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหตํ ปพฺพตกูฏานํ ฉายา สายนฺหสมยํ ปถวิยํ โอลมฺพนฺติ อชฺโฌลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว ปณฺฑิตํ ปีฐสมารูฬฺหํ วา มญฺจ สมารูฬฺหํ วา ฉมายํ วา เสมานํ ยานิสฺส ปุพฺเพ กลฺยาณานิ กมฺมานิ กตานิ กาเยน สุจริตานิ วาจาย สุจริตานิ มนสา สุจริตานิ, ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ อชฺโฌลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺติ. ตตฺร ภิกฺขเว ปณฺฑิตสฺส เอวํ โหติ อกตํ วต เม ปาปํ. อกตํ ลุทฺทํ. อกตํ กิพฺพิสํ. กตํ กลฺยาณํ. กตํ กุสลํ. กตํ ภีรุตฺตาณํ.

ยาวตา โภ อกตปาปานํ อกตลุทฺทานํ อกตกิพฺพิสานํ กตกลฺยาณานํ กตกุสลานํ กตภีรุตฺตาณานํ คติ, ตํ คตึ เปจฺจ คจฺฉามี'ติ. โส น โสจติ น กิลมติ น ปริเทวติ น อุรตฺตาฬึ กนฺทติ น สมฺโมหํ อาปชฺชติ "กตํ เม ปุญฺญํ. อกตํ ปาปํ. ยา ภวิสฺสติ คติ อกตปาปสฺส อกตลุทฺทสฺส อกตกิพฺพิสสฺส กตปุญฺญสฺส กตกุสลสฺส กตภีรุตฺตาณสฺส, ตํ เปจฺจ ภเว คตึ ปจฺจนุภวิสฺสามี"ติ วิปฺปฏิสาโร น ชายติ. อวิปฺปฏิสาริโน โข ภิกฺขเว อิตฺถิยา วา ปุริสสฺส วา คิหิโน วา ปพฺพชิตสฺส วา ภทฺทกํ มรณํ ภทฺทิกา กาลํกิริยาติ วทามี"ติ. อิทํ กมฺมํ.

"'ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง กรรมดีที่บัณฑิตทำไว้ในกาลก่อน คือ กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ย่อมปกคลุม ย่อมครอบงำ ย่อมเกาะบัณฑิตผู้นั่งอยู่บนตั่ง หรือนอนบนเตียง หรือนอนบนพื้นดินในสมัยนั้น เปรียบเหมือนเงายอดภูเขาใหญ่ ย่อมปกคลุม ย่อมครอบงำ ย่อมเกาะแผ่นดินในสมัยเวลาเย็น ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฉันนั้นเหมือนกัน กรรมดีที่บัณฑิตทำไว้ในกาลก่อน คือ กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ย่อมปกคลุม ย่อมครอบงำ ย่อมเกาะบัณฑิตผู้นั่งอยู่บนตั่ง หรือนอนบนเตียง หรือนอนบนพื้นดินในสมัยนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น บัณฑิตจะมีความสำนึกตัวอย่างนี้ว่า เราไม่ได้ทำความชั่วหนอ ไม่ได้ทำความเลวร้าย ทำแต่ความดี ทำแต่กุศล ทำแต่เครื่องป้องกันความหวาดกลัว เมื่อเราละโลกนี้ไปแล้ว จะไปสู่คติของคนที่ไม่ได้ทำความชั่วหนอ ไม่ได้ทำความเลวร้าย ทำแต่ความดี ทำแต่กุศล ทำแต่เครื่องป้องกันความหวาดกลัว เขาย่อมไม่เศร้าโศก ไม่ลำบากใจ ไม่คร่ำครวญ ไม่ร่ำไห้ ไม่ทุบอก ไม่ถึงความหลง ความเดือดร้อนใจย่อมไม่เกิดแก่เขาว่า เราได้ทำความดี มิได้ทำบาป ในภพต่อไปจะเสวยคติของผู้ที่มิได้ความชั่วหนอ ไม่ได้ทำความเลวร้าย ทำแต่ความดี ทำแต่กุศล ทำแต่เครื่องป้องกันความหวาดกลัว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเดือดร้อนย่อมไม่เกิดแก่หญิงหรือชาย แก่คฤหัสถ์หรือบรรพชิต เราเรียกบุคคลนั้นว่า ผู้มีความตายอันเจริญ'

สูตรนี้ชื่อว่า กรรม"

ตัวอย่างกรรม ๓

ตีณิมานิ ภิกฺขเว ทุจฺจริตานิ. กตมานิ ตีณิ. กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ, อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ ทุจฺจริตานิ. ตีณิมานิ ภิกฺขเว สุจริตานิ. กตมานิ ตีณิ. กายสุจริตํ วจี-

สุจริตํ มโนสุจริตํ. อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ สุจริตานิ. อิทํ กมฺมํ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทุจริตมี ๓ อย่างเหล่านี้ ทุจริต ๓ อย่างเป็นไฉน คือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทุจริตมี ๓ อย่างเหล่านี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุจริตมี ๓ อย่างเหล่านี้ สุจริต ๓ อย่างเป็นไฉน คือ กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุจริตมี ๓ อย่างเหล่านี้’

สูตรนี้ชื่อว่า กรรม”

ตัวอย่างวิบาก ๑

ตตฺถ กตโม วิปาโก.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น วิบากคืออะไร”

[๓๗๔]ลาภา โว ภิกฺขเว. สุลทฺธํ โว ภิกฺขเว. ขโณ โว ภิกฺขเว ปฏิลทฺโธ พฺรหฺมจริยวาสาย. ทิฏฺฐา มยา ภิกฺขเว ฉผสฺสายตนิกา นาม นิรยา. ตตฺถ ยํ กิญฺจิ จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ อนิฏฺฐรูปํเยว ปสฺสติ, โน อิฏฺฐรูปํ. อกนฺตรูปํเยว ปสฺสติ, โน กนฺตรูปํ. อมนาปรูปํเยว ปสฺสติ, โน มนาปรูปํ.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในขณสูตรว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เป็นลาภของพวกเธอ[ในความเป็นมนุษย์และมีศรัทธาเป็นต้น] เธอทั้งหลายได้ดีแล้ว[ในการออกบวชแล้วประพฤติปาริสุทธิศีล ๔ เป็นต้น] พวกเธอได้รับโอกาสในการประพฤติพรหมจรรย์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นรกชื่อว่าผัสสายตนิกะ ๖ อันเราเห็นแล้ว ในผัสสายตนิกนรกนั้น สัตว์จะเห็นรูปอะไรๆ ด้วยจักษุ ก็ย่อมเห็นแต่รูปอันไม่น่าปรารถนา ย่อมไม่เห็นรูปอันน่าปรารถนา ย่อมเห็นแต่รูปไม่น่าใคร่ ย่อมไม่เห็นรูปอันน่าใคร่ ย่อมเห็นแต่รูปอันไม่น่าพอใจ ย่อมไม่เห็นรูปอันน่าพอใจ’”

[คำว่า ขโณ โว ภิกฺขเว ปฏิลทฺโธ พฺรหฺมจริยวาสาย (พวกเธอได้รับโอกาสในการประพฤติพรหมจรรย์) คือ ได้รับโอกาสเพื่อประพฤติข้อประพฤติอันประเสริฐคือมรรค ในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต พระพุทธองค์ตรัสโทษ ๘ ประการเรียกว่า อักขณะ คือ ขณะที่ไม่เหมาะสม ได้แก่ การเกิดในนรก

การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน การเกิดเป็นเปรต การเกิดในอสัญญสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ การเกิดในชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง การเป็นคนมีมิจฉาทิฏฐิ การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา และการไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น[๓๗๕]

คำว่า ทิฏฺฐา มยา ภิกฺขเว ฉผสฺสายตนิกา นาม นิรยา (ดูกรภิกษุทั้งหลาย นรกชื่อว่าผัสสายตนิกะ ๖ อันเราเห็นแล้ว) เป็นข้อความแสดงขณะที่ไม่เหมาะสมบางส่วน โดยยกนรกเป็นหลัก]

ยํ กิญฺจิ โสเตน สทฺทํ สุณาติ...ฆาเนน...ชิวฺหาย...กาเยน...ยํ กิญฺจิ มนสา ธมฺมํ วิชานาติ อนิฏฺฐธมฺมํเยว วิชานาติ, โน อิฏฺฐธมฺมํ. อกนฺตธมฺมํเยว วิชานาติ, โน กนฺตธมฺมํ. อมนาปธมฺมํเยว วิชานาติ, โน มนาปธมฺมํ. ลาภา โว ภิกฺขเว, สุลทฺธํ โว ภิกฺขเว, ขโณ โว ภิกฺขเว ปฏิลทฺโธ พฺรหฺมจริยวาสาย.

“เขาฟังเสียงอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยหู...จะดมกลิ่นอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยจมูก...จะลิ้มรสอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยลิ้น...จะถูกต้องสัมผัสอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยกาย...จะรับรู้ธรรมารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยใจ ก็ย่อมรับรู้แต่ธรรมารมณ์อันไม่น่าปรารถนา ย่อมไม่รับรู้ธรรมารมณ์อันน่าปรารถนา ย่อมรับรู้แต่ธรรมารมณ์อันไม่น่าใคร่ ย่อมไม่รับรู้ธรรมารมณ์อันน่าใคร่ ย่อมรับรู้แต่ธรรมารมณ์อันไม่น่าพอใจ ย่อมไม่รับรู้ธรรมารมณ์อันน่าพอใจ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เป็นลาภของพวกเธอ เธอทั้งหลายได้ดีแล้ว พวกเธอได้รับโอกาสในการประพฤติพรหมจรรย์”

ทิฏฺฐา มยา ภิกฺขเว ฉผสฺสายตนิกา นาม สคฺคา. ตตฺถ ยํ กิญฺจิ จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ. อิฏฺฐรูปํเยว ปสฺสติ, โน อนิฏฺฐรูปํ. กนฺตรูปํเยว ปสฺสติ, โน อกนฺตรูปํ. มนาปรูปํเยว ปสฺสติ, โน อมนาปรูปํ. ยํ กิญฺจิ โสเตน สทฺทํ สุณาติ...ฆาเนน...ชิวฺหาย...กาเยน...มนสา ธมฺมํ วิชานาติ อิฏฺฐธมฺมํเยว วิชานาติ, โน อนิฏฺฐธมฺมํ. กนฺตธมฺมํเยว วิชานาติ, โน อกนฺตธมฺมํ. มนาปธมฺมํเยว วิชานาติ, โน อมนาปธมฺมํ. ลาภา โว ภิกฺขเว, สุลทฺธํ โว ภิกฺขเว, ขโณ โว ภิกฺขเว ปฏิลทฺโธ พฺรหฺมจริยวาสายา”ติ. อยํ วิปาโก.

“‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย สวรรค์ชื่อว่า ผัสสายตนิกะ ๖ ชั้น เราได้เห็นแล้ว ในผัสสายตนิกสวรรค์นั้น บุคคลจะเห็นรูปอะไรๆ ด้วยจักษุ ก็ย่อมเห็นแต่รูปอันน่าปรารถนา ย่อมไม่เห็นรูปอันไม่น่าปรารถนา ย่อมเห็นแต่รูปอันน่าใคร่ ย่อมไม่เห็นรูปอันไม่น่าใคร่ ย่อมเห็นแต่รูป

อันน่าพอใจ ย่อมไม่เห็นรูปอันไม่น่าพอใจ ย่อมฟังเสียง...ย่อมดมกลิ่น...ย่อมลิ้มรส...ย่อมถูกต้องสัมผัส...ย่อมรับรู้ธรรมารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยใจ ก็ย่อมรับรู้แต่ธรรมารมณ์อันน่าปรารถนา ย่อมไม่รับรู้ธรรมารมณ์อันไม่น่าปรารถนา ย่อมรับรู้แต่ธรรมารมณ์ที่น่าใคร่ ย่อมไม่รับรู้ธรรมารมณ์ที่ไม่น่าใคร่ ย่อมรับรู้แต่ธรรมารมณ์อันน่าพอใจ ย่อมไม่รับรู้ธรรมารมณ์อันไม่น่าพอใจ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เป็นลาภของพวกเธอ เธอทั้งหลายได้ดีแล้ว พวกเธอได้รับโอกาสในการประพฤติพรหมจรรย์'

สูตรนี้ชื่อว่า วิบาก"

ตัวอย่างวิบาก ๒

"สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ ปริปุณฺณานิ สพฺพโส
นิรเย ปจฺจมานานํ กทา อนฺโต ภวิสฺสติ.
นตฺถิ อนฺโต กุโต อนฺโต น อนฺโต ปฏิทิสฺสติ
ตทา หิ ปกตํ ปาปํ ตุยฺหํ มยฺหญฺจ มาริสา"ติ.[๓๗๖]

อยํ วิปาโก. (๑๓)

"ในเสฏฐิปุตตเปตวัตถุ มีข้อความว่า

'เมื่อพวกเราพากันหมกไหม้อยู่ในนรก ๖ หมื่นปีเต็มบริบูรณ์ โดยสิ้นเชิง เมื่อไรที่สุดจักมี ที่สุดไม่มี ที่สุดจักมีแต่ที่ไหน ที่สุดย่อมไม่ปรากฏ แน่ะสหาย เพราะเรากับท่านได้ทำชั่วไว้'

ข้อนี้ชื่อว่า วิบาก" (๑๓)

ตัวอย่างกรรมและวิบาก ๑

[๑๒๑] ตตฺถ กตมํ กมฺมญฺจ วิปาโก จ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น กรรมและวิบาก คืออะไร"

"อธมฺมจารี หิ นโร ปมตฺโต
ยหึ ยหึ คจฺฉติ ทุคฺคตึ โย
โส นํ อธมฺโม จริโต หนาติ
สยํ คหีโต ยถา กณฺหสปฺโป.

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน
อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคฺคตินฺ"ติ.[๓๗๗]

อิทํ กมฺมญฺจ วิปาโก จ.

"ตอบว่า : คือ สูตรว่า

'ชนใดประมาทแล้ว ไม่ประพฤติธรรม ย่อมไปสู่ทุคติใดๆ อธรรมอันตนประพฤติแล้วนั้นย่อมเบียดเบียนเขาผู้ไปสู่ทุคตินั้นๆ เหมือนงูเห่าที่ตนจับแล้วฉะนั้น

ธรรมและอธรรมทั้ง ๒ มีผลเสมอกันหามิได้ อธรรมย่อมนำไปนรก ธรรมย่อมยังสัตว์ให้ถึงสุคติ'

สูตรนี้เป็นทั้งกรรมและวิบาก"

ตัวอย่างกรรมและวิบาก ๒

[๓๗๘]มา ภิกฺขเว ปุญฺญานํ ภายิตฺถ. สุขสฺเสตํ ภิกฺขเว อธิวจนํ อิฏฺฐสฺส กนฺตสฺส ปิยสฺส มนาปสฺส ยทิทํ ปุญฺญานิ. อภิชานามิ โข ปนาหํ ภิกฺขเว ทีฆรตฺตํ กตานํ ปุญฺญานํ อิฏฺฐํ กนฺตํ ปิยํ มนาปํ วิปากํ ปจฺจนุภูตํ. สตฺต วสฺสานิ เมตฺตจิตฺตํ ภาเวตฺวา สตฺต สํวฏฺฏวิวฏฺฏกปฺเป น อิมํ โลกํ ปุนราคมาสึ. สํวฏฺฏมาเน สุทาหํ ภิกฺขเว กปฺเป อาภสฺสรูปโค โหมิ. วิวฏฺฏมาเน กปฺเป สุญฺญํ พฺรหฺมวิมานํ อุปปชฺชามิ. ตตฺร สุทาหํ ภิกฺขเว พฺรหฺมา โหมิ มหาพฺรหฺมา อภิภู อนภิภูโต อญฺญทตฺถุทโส วสวตฺตี. ฉตฺตึสกฺขตฺตุํ โข ปนาหํ ภิกฺขเว สกฺโก อโหสึ เทวานมินฺโท. อเนกสตกฺขตฺตุํ ราชา อโหสึ จกฺกวตฺตี ธมฺมิโก ธมฺมราชา จาตุรนฺโต วิชิตาวี ชนปทตฺถาวริยปฺปตฺโต สตฺตรตนสมนฺนาคโต, โก ปน วาโท ปเทสรชฺชสฺส. ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ "กิสฺส นุ โข เม อิทํ กมฺมสฺส ผลํ, กิสฺส กมฺมสฺส วิปาโก. เยนาหํ เอตรหิ เอวํมหิทฺธิโก

เอวํมหานุภาโว”ติ. ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ “ติณฺณํ โข เม อิทํ กมฺมานํ ผลํ, ติณฺณํ กมฺมานํ วิปาโก. เยนาหํ เอตรหิ เอวํมหิทฺธิโก เอวํมหานุภาโว”ติ. เสยฺยถิทํ. ทานสฺส ทมสฺส สํยมสฺสา”ติ. ตตฺถ ยญฺจ ทานํ โย จ ทโม โย จ สํยโม, อิทํ กมฺมํ. โย ตปฺปจฺจโย วิปาโก ปจฺจนุภูโต, อยํ วิปาโก. ตถา จูฬกมฺมวิภงฺโค[๓๗๙] วตฺตพฺโพ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าได้กลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อแห่งความสุขอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ อนึ่ง เรารู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง ซึ่งวิบากอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ ที่ตนเสวยแล้วสิ้นกาลนาน แห่งบุญอันตนได้ทำไว้สิ้นกาลนาน

เราเจริญเมตตาจิตตลอด ๗ ปี ไม่กลับมาสู่โลกนี้ ๗ สังวัฏฏวิวัฏฏกัป ดูกรภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่าเมื่อกัปฉิบหายอยู่ เราเป็นผู้เข้าถึงพรหมโลกชั้นอาภัสสรา เมื่อกัปเจริญอยู่ เราย่อมเข้าถึงวิมานแห่งพรหมที่ว่าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่าเราเป็นพรหม เป็นมหาพรหม เป็นผู้ยิ่งใหญ่ไม่มีใครครอบงำได้ เป็นผู้สามารถเห็นอดีต อนาคต และปัจจุบันโดยแท้ เป็นผู้ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจ อยู่ในวิมานพรหมนั้น

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราได้เป็นท้าวสักกะจอมเทพ ๓๖ ครั้ง ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นพระธรรมราชา มีสมุทรสาครสี่เป็นขอบเขต เป็นผู้ชนะแล้ว ถึงความเป็นผู้มั่นคงในชนบท ประกอบด้วยรัตนะ ๗ ประการหลายร้อยครั้ง จะกล่าวไปไยถึงความเป็นพระเจ้าประเทศราชเล่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานั้นเกิดความดำรินี้ว่า บัดนี้ เราเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ เพราะผลวิบากแห่งกรรมอะไรของเราหนอแล ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานั้นดำริว่า บัดนี้ เราเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ เพราะผลวิบากแห่งกรรม ๓ ประการของเรา คือ ทาน ทมะ (การฝึกตน) และสังยมะ (การสำรวมอินทรีย์)’

ในสูตรนั้น ทาน ทมะ และสังยมะเหล่านี้เป็นกรรม ส่วนผลที่บุคคลเสวยมีกรรมเป็นปัจจัย เป็นวิบาก

เช่นเดียวกันนี้ บัณฑิตพึงกล่าวถึงจูฬกัมมวิภังคสูตร[ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์]”

ตัวอย่างกรรมและวิบาก ๓

ยํ สุภสฺส มาณวสฺส โตเทยฺยปุตฺตสฺส เทสิตํ. ตตฺถ เย ธมฺมา อปฺปายุกทีฆายุกตาย สํวตฺตนฺติ พหฺวาพาธอปฺปาพาธตาย อปฺเปสกฺขมเหสกฺขตาย ทุพฺพณฺณสุวณฺณตาย นีจกุลิก-อุจฺจกุลิกตาย อปฺปโภคมหาโภคตาย ทุปฺปญฺญปญฺญวนฺตตาย จ สํวตฺตนฺติ, อิทํ กมฺมํ. ยา ตตฺถ อปฺปายุกทีฆายุกตา...ทุปฺปญฺญปญฺญวนฺตตา, อยํ วิปาโก. อิทํ กมฺมญฺจ วิปาโก จ. (๑๔)

"พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรแก่สุภมาณพ บุตรโตเทยยพราหมณ์ ในพระสูตรนั้น ธรรมเหล่าใด[มีการฆ่าสัตว์และการงดเว้น] ย่อมเป็นไปเพื่อความมีอายุสั้นและอายุยืน ธรรมเหล่าใด[มีการเบียดเบียนและการงดเว้น] ย่อมเป็นไปเพื่อความอาพาธมากและอาพาธน้อย ธรรมเหล่าใด[มีความริษยาและการงดเว้น] ย่อมเป็นไปเพื่อความมีศักดิ์น้อยและศักดิ์ใหญ่ ธรรมเหล่าใด[มีความโกรธและการงดเว้น] ย่อมเป็นไปเพื่อความมีผิวพรรณทรามและผิวพรรณดี ธรรมเหล่าใด[คือความไม่เคารพและความเคารพ] ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้เกิดในสกุลต่ำและสูง ธรรมเหล่าใด[มีความตระหนี่และการบริจาค] ย่อมเป็นไปเพื่อความมีโภคะน้อยและโภคะมาก ธรรมเหล่าใด[คือการไม่เรียนรู้และการเรียนรู้] ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาทรามและมีปัญญามาก สูตรนี้ชื่อว่า กรรม

ความเป็นผู้มีอายุสั้นและอายุยืน...ความเป็นผู้มีปัญญาทรามและมีปัญญามากนี้ซึ่งปรากฏในสุภสูตรนั้น เป็นวิบาก

สูตรนี้เป็นทั้งกรรมและวิบาก" (๑๔)

ตัวอย่างกุศล ๑

[๑๒๒] ตตฺถ กตมํ กุสลํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น กุศลคืออะไร"

"วาจานุรกฺขี มนสา สุสํวุโต
กาเยน จ นากุสลํ กยิรา
เอเต ตโย กมฺมปเถ วิโสธเย
อาราธเย มคฺคมิสิปฺปเวทิตนฺ"ติ.[๓๘๐]

อิทํ กุสลํ.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในธรรมบท มรรควรรคว่า

‘บุคคลพึงระวังวาจา พึงสำรวมใจ ไม่พึงทำบาปทางกาย พึงชำระกรรมทั้งสามทางนี้ให้หมดจด เมื่อทำได้เช่นนี้ เขาพึงพบทางที่พระอริยะประกาศไว้’

ข้อนี้ชื่อว่า กุศล”

[การระวังวาจา คือ การงดเว้นจากวจีทุจริต ๔

การสำรวมใจ คือ การไม่ก่อให้เกิดอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ

คำว่า มคฺคมิสิปฺปเวทิตํ ตัดบทเป็น มคฺคํ + อิสิปฺปเวทิตํ ในที่นี้คำว่า อิสิ แปลว่า พระอริยะ ดังคัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๒๘๒) อธิบายว่า พุทฺธาทีหิ อิสีหิ (พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น) ส่วนใหญ่คำนี้มักแปลว่า “ฤษี” ในบางแห่งยังแปลว่า “พระอริยะ” ดังสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) กล่าวว่า

เอตฺถ ปน สีลาทโย คุเณ เอสนฺตีติ อิสโย, พุทฺธาทโย อริยา ตาปสปพฺพชฺชาย จ ปพฺพชิตา นรา.[๓๘๑]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ อิสิ คือ ผู้แสวงหาคุณธรรมมีศีลเป็นต้น หมายถึง พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และชนผู้ออกบวชโดยถือเพศเป็นฤษี”]

ตัวอย่างกุศล ๒

“ยสฺส กาเยน วาจาย มนสา นตฺถิ ทุกฺกฏํ
สํวุตํ ตีหิ ฐาเนหิ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณนฺ”ติ.[๓๘๒]

อิทํ กุสลํ.

“ในธรรมบท พราหมณวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ผู้ใดไม่มีความชั่วทางกาย วาจา ใจ สำรวมทวารทั้ง ๓ เราเรียกผู้นั้นว่า พราหมณ์’

ข้อนี้ชื่อว่า กุศล”

ตัวอย่างกุศล ๓

ตีณิมานิ ภิกฺขเว กุสลมูลานิ. กตมานิ ตีณิ. อโลโภ กุสลมูลํ, อโทโส กุสลมูลํ, อโมโห กุสลมูลํ. อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ กุสลมูลานิ.[๓๘๓] อิทํ กุสลํ.

“ในมูลสูตรตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลมูลมี ๓ อย่างเหล่านี้ กุศลมูล ๓ อย่างเป็นไฉน คือ อโลภกุศลมูล อโทสกุศลมูล และอโมหกุศลมูล ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลมูลมี ๓ อย่างเหล่านี้’

สูตรนี้ชื่อว่า กุศล”

ตัวอย่างกุศล ๔

วิชฺชา ภิกฺขเว ปุพฺพงฺคมา กุสลานํ ธมฺมานํ สมาปตฺติยา อนุเทว หิรี โอตฺตปฺปญฺจาติ.[๓๘๔] อิทํ กุสลํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘วิชชาเป็นประธานในการยังกุศลธรรมให้ถึงพร้อม หิริและโอตตัปปะเป็นธรรมซึ่งคล้อยตาม’

สูตรนี้ชื่อว่า กุศล”

ตัวอย่างอกุศล ๑

ตตฺถ กตมํ อกุสลํ.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น อกุศลคืออะไร”

“ยสฺส อจฺจนฺตทุสฺสีลฺยํ มาลุวา สาลมิโวตฺถตํ
กโรติ โส ตถตฺตานํ ยถา นํ อิจฺฉตี ทิโส”ติ.[๓๘๕]

อิทํ อกุสลํ.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในธรรมบท อัตตวรรคว่า

‘คนทุศีลย่อมเหมือนกับต้นไม้ที่เถาย่านทรายรัดรึงต้นรัง เขาทำตัวให้วอดวายเอง มิจำต้องรอให้ศัตรูมากระทำให้’

ข้อนี้ชื่อว่า อกุศล"

ตัวอย่างอกุศล ๒

"อตฺตนา หิ กตํ ปาปํ อตฺตชํ อตฺตสมฺภวํ
อภิมตฺถติ ทุมฺเมธํ วชิรํวสฺมมยํ มณิน"ติ.[๓๘๖]

อิทํ อกุสลํ.

"ในธรรมบท อัตตวรรค ตรัสว่า

'บาปที่ตนทำเอง เกิดในตนเอง และตนเองก่อไว้ ย่อมทำลายคนโง่ให้ย่อยยับ เหมือนเพชรทำลายแก้วมณีที่เกิดจากหิน'

ข้อนี้ชื่อว่า อกุศล"

ตัวอย่างอกุศล ๓

"ทส กมฺมปเถ นิเสวิย
อกุสเล กุสเลหิ วิวชฺชิตา
ครหา จ ภวนฺติ เทวเต
พาลมตี นิรเยสุ ปจฺจเร"ติ.

อิทํ อกุสลํ.

"สูตรใดกล่าวว่า

'ดูกรเทวดา คนเขลาทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ เว้นจากกุศลทั้งหลาย เป็นผู้น่าตำหนิ ย่อมหมกไหม้ในนรก'

สูตรนี้ชื่อว่า อกุศล"

ตัวอย่างอกุศล ๔

ตีณิมานิ ภิกฺขเว อกุสลมูลานิ, กตมานิ ตีณิ. โลโภ อกุสลมูลํ, โทโส อกุสลมูลํ, โมโห อกุสลมูลํ. อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ อกุสลมูลานิ.[๓๘๗] อิทํ อกุสลํ. (๑๕)

"ในมูลสูตรตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูลมี ๓ อย่างเหล่านี้ อกุศลมูล ๓ อย่างเป็นไฉน คือ โลภอกุศลมูล โทสอกุศลมูล และโมหอกุศลมูล ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูลมี ๓ อย่างเหล่านี้'

สูตรนี้ชื่อว่า อกุศล" (๑๕)

ตัวอย่างกุศลและอกุศล ๑

ตตฺถ กตมํ กุสลญฺจ อกุสลญฺจ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น กุศลและอกุศลคืออะไร"

"ยาทิสํ วปเต พีชํ ตาทิสํ หรเต ผลํ
กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ ปาปกนฺ"ติ.[๓๘๘]

"ตอบว่า : คือ ถ้อยคำของฤษีทั้งหลายในสมุททกสูตรว่า

'บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้ผลเช่นนั้น คนทำดีย่อมได้ดี คนทำชั่วย่อมได้ชั่ว'"

ตตฺถ ยํ อาห "กลฺยาณการี กลฺยาณนฺ"ติ, อิทํ กุสลํ. ยํ อาห "ปาปการี จ ปาปกนฺ"ติ, อิทํ อกุสลํ. อิทํ กุสลญฺจ อกุสลญฺจ.

"ในพระสูตรนั้น คำว่า 'คนทำดีย่อมได้ดี' เป็นกุศล

คำว่า 'คนทำชั่วย่อมได้ชั่ว' เป็นอกุศล

สูตรนี้เป็นทั้งกุศลและอกุศล"

ตัวอย่างกุศลและอกุศล ๒

สุเภน กมฺเมน วชนฺติ สุคฺคตึ
อปายภูมึ อสุเภน กมฺมุนา
ขยา จ กมฺมสฺส วิมุตฺตเจตโส
นิพฺพนฺติ เต โชติริวินฺธนกฺขยา.

"สูตรใดกล่าวว่า

'คนดีย่อมไปสู่สุคติด้วยกรรมดี คนชั่วย่อมไปสู่อบายภูมิด้วยกรรมชั่ว แต่ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว[ด้วยสมุจเฉทวิมุตติโดยมรรคและปฏิปัสสัทธิวิมุตติโดยผล] ย่อมดับสูญเพราะกรรมหมดสิ้นไป ดุจประทีปดับเพราะสิ้นเชื้อ'"

ตตฺถ ยํ อาห "สุเภน กมฺเมน วชนฺติ สุคฺคตินฺ"ติ, อิทํ กุสลํ. ยํ อาห "อปายภูมึ อสุเภน กมฺมุนา"ติ, อิทํ อกุสลํ. อิทํ กุสลญฺจ อกุสลญฺจ. (๑๖)

"ในสูตรนั้น คำว่า 'คนดีย่อมไปสู่สุคติด้วยกรรมดี' ชื่อว่า กุศล
คำว่า 'คนชั่วย่อมไปสู่อบายภูมิด้วยกรรมชั่ว' ชื่อว่า อกุศล
สูตรนี้เป็นทั้งกุศลและอกุศล" (๑๖)

ตัวอย่างอนุญญาตะ ๑

[๑๒๓] ตตฺถ กตมํ อนุญฺญาตํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น อนุญญาตะคืออะไร"

"ยถาปิ ภมโร ปุปฺผํ วณฺณคนฺธมเหฐยํ
ปเลติ รสมาทาย เอวํ คาเม มุนี จเร"ติ.[๓๘๙]

อิทํ อนุญฺญาตํ.

"ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในธรรมบท ปุปผวรรคว่า

'มุนีพึงจาริกไปในหมู่บ้าน ไม่ทำลายศรัทธาและโภคะของชาวบ้าน ดุจภมรดูดน้ำหวานของบุปผชาติแล้วจากไปไม่ให้สีและกลิ่นชอกช้ำ'

ข้อนี้ชื่อว่า อนุญญาตะ"

ตัวอย่างอนุญญาตะ ๒

"ตีณิมานิ ภิกฺขเว ภิกฺขูนํ กรณียานิ. กตมานิ ตีณิ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต วิหรติ อาจารโคจรสมฺปนฺโน อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี. สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ. กายกมฺมวจีกมฺเมน สมนฺนาคโต กุสเลน ปริสุทฺธาชีโว. อารทฺธวีริโย โข ปน โหติ

ถามวา ทฬฺหปรกฺกโม อนิกฺขิตฺตธุโร อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย กุสลานํ ธมฺมานํ ภาวนาย สจฺฉิกิริยาย. ปญฺญวา โข ปน โหติ อุทยตฺถคามินิยา ปญฺญาย สมนฺนาคโต อริยาย นิพฺเพธิกาย สมฺมา ทุกฺขกฺขยคามินิยา. อิมานิ โข ภิกฺขเว ภิกฺขูนํ ตีณิ กรณียานี”ติ. อิทํ อนุญฺญาตํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจที่ควรทำของภิกษุทั้งหลายมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ

- ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้สำรวมในปาติโมกขสังวร เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและโคจร (ที่หาเลี้ยงชีพ) มักเห็นภัยอยู่ในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานประพฤติอยู่ในสิกขาบท ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล มีการเลี้ยงชีพอันหมดจด
- ภิกษุเป็นผู้ปรารภความเพียรแล้ว มีกำลังบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระเพื่อละความชั่วและเจริญเพิ่มพูนความดี
- ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปอันแทงตลอดดำเนินไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจที่ควรทำของภิกษุทั้งหลายมี ๓ อย่างเหล่านี้’

สูตรนี้ชื่อว่า อนุญญาตะ”

[คำว่า ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต (เป็นผู้สำรวมในปาติโมกขสังวร) หมายความว่า เป็นผู้ปิดกั้นการล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นพุทธบัญญัติทางกายและวาจา

คำว่า อาจารโคจรสมฺปนฺโน (เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและโคจร) หมายความว่า เป็นผู้มีอิริยาบถงามในการก้าว ถอย เหยียบ คู้ ฯลฯ และหลีกเลี่ยงจากอโคจร คือ ร้านขายสุรา หญิงแพศยา เป็นต้น

คำว่า อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี (มักเห็นภัยอยู่ในโทษแม้เล็กน้อย) คือ ระวังจิตมิให้เกิดกิเลสขึ้นในจิตของตน ตัวอย่างเช่น เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะออกผนวชแล้ว พระองค์ทรงประสบความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง แต่จิตของพระองค์ปราศจากความหงุดหงิดต่อดินฟ้าอากาศ หรือครุ่นคิดยินดีถึงกามสุขในพระราชนิเวศน์ ในขณะนั้นมารได้ติดตามพระองค์ตลอด ๗ ปีแล้วคอยสำรวจจิตของพระองค์เพื่อจะเย้ยว่าข้าพระองค์ทูลห้ามไม่ให้บรรพชาแล้วเหตุใดจึงไม่เชื่อ บัดนี้พระองค์บังเกิดความไม่หงุดหงิดต่อดินฟ้าอากาศหรือหวนคิดถึงกามสุขในกาลก่อนมิใช่หรือ ดังข้อความในคัมภีร์สุตตนิบาต ปธานสูตรว่า

สตฺต วสฺสานิ ภควนฺตํ อนุพนฺธึ ปทาปทํ
โอตารํ นาธิคจฺฉิสฺสํ สมฺพุทฺธสฺส สตีมโต.[๓๙๐]

"เราติดตามพระผู้มีพระภาคตลอด ๗ ปีทุกย่างก้าว มิได้พบช่องกล่าวโทษพระสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเจริญสติ"

คำว่า ปาติโมกฺขสํวร แปลตามศัพท์ว่า "การสำรวมที่ยังบุคคลผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น" มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- ปาติ รกฺขตีติ ปาติ (ปาติ คือ ผู้รักษา) <ปา ธาตุ (รกฺขเณ = รักษา) + ติ ปัจจัย>

- ปาตึ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหีติ ปาติโมกฺโข (ปาติโมกข์ คือ การสำรวมที่ยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น <ปาติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ (มุจฺจเน = พ้น) + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย>

ในบางฉบับใช้เป็น ปาฏิโมกฺข โดยสำคัญว่ามาจาก ปติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย เมื่อแปลง ปติ เป็น ปฏิ แล้วให้ทีฆะ อ เป็น อา ดังคำว่า ปาวจน = ปวจน แต่คำว่า ปาติ เป็นศัพท์นามที่แปลว่า "ผู้รักษา" ไม่ใช่มาจาก ปติ อุปสรรค ดังสาธกในเนตติอรรถกถาว่า

ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต วิหรตีติ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ โมเจติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหีติ ปาติโมกฺโข.[๓๙๑]

ในคำว่า ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต วิหรติ มีรูปวิเคราะห์ว่า บุคคลใดย่อมรักษาการสำรวมนั้น การสำรวมนั้นย่อมยังเขาให้พ้นจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น เหตุนั้นการสำรวมนั้นชื่อว่า ปาติโมกข์

รูปวิเคราะห์ข้างต้นพบในอรรถกถาพระวินัยชื่อกังขาวิตรณีอีกด้วย สันนิษฐานว่าท่านผู้แต่งอรรถกถาเนตติปกรณ์คงนำข้อความนี้มาจากคัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๐๖)]

ตัวอย่างอนุญญาตะ ๓

"ทสยิเม ภิกฺขเว ธมฺมา ปพฺพชิเตน อภิณฺหํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. กตเม ทส. "เววณฺณิยมฺหิ อชฺฌุปคโต"ติ ปพฺพชิเตน อภิณฺหํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ...อิเม โข ภิกฺขเว ทส ธมฺมา ปพฺพชิเตน อภิณฺหํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพา"ติ.[๓๙๒] อิทํ อนุญฺญาตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๑๐ อย่างเหล่านี้ บรรพชิตพึงพิจารณาเนืองๆ ธรรม ๑๐

อย่างเป็นไฉน คือ บรรพชิตพึงพิจารณาเนืองๆ ว่า เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์...ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๑๐ อย่างเหล่านี้ บรรพชิตพึงพิจารณาเนืองๆ'

สูตรนี้ชื่อว่า อนุญญาตะ"

ตัวอย่างอนุญญาตะ ๔

"ตีณิมานิ ภิกฺขเว กรณียานิ. กตมานิ ตีณิ. กายสุจริตํ วจีสุจริตํ มโนสุจริตนฺติ. อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ กรณียานี"ติ. อิทํ อนุญฺญาตํ.

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจที่ควรทำมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจที่ควรทำมี ๓ อย่างเหล่านี้'

สูตรนี้ชื่อว่า อนุญญาตะ"

ตัวอย่างปฏิกขิตตะ ๑

ตตฺถ กตมํ ปฏิกฺขิตฺตํ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น ปฏิกขิตตะคืออะไร"

"นตฺถิ ปุตฺตสมํ เปมํ นตฺถิ โคสมิตํ ธนํ
นตฺถิ สูริยสมา อาภา สมุทฺทปรมา สรา"ติ.[๓๙๓]

ภควา อาห-

"นตฺถิ อตฺตสมํ เปมํ นตฺถิ ธญฺญสมํ ธนํ
นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา วุฏฺฐิเวปรมา สรา"ติ.[๓๙๔]

เอตฺถ ยํ ปุริมกํ, อิทํ ปฏิกฺขิตฺตํ.

"ตอบว่า : คือ ถ้อยคำของเทวดาในนัตถิปุตตสมสูตรว่า

'ความรักเสมอด้วยความรักบุตรไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยโคไม่มี
แสงสว่างเสมอด้วยดวงอาทิตย์ไม่มี สระทั้งหลายมีทะเลเป็นอย่างยิ่ง'

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ความรักเสมอด้วยความรักตนไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ฝนต่างหากเป็นสระยอดเยี่ยม'

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงปฏิเสธข้อความแรก จึงชื่อว่า ปฏิกขิตตะ"

ตัวอย่างปฏิกขิตตะ ๒

"ตีณิมานิ ภิกฺขเว อกรณียานิ. กตมานิ ตีณิ. กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตนฺติ. อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ อกรณียานี"ติ. อิทํ ปฏิกฺขิตฺตํ. (๑๗)

"พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจที่ไม่ควรทำมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจที่ไม่ควรทำมี ๓ อย่างเหล่านี้'

สูตรนี้ชื่อว่า ปฏิกขิตตะ" (๑๗)

ตัวอย่างอนุญญาตะและปฏิกขิตตะ ๑

[๑๒๔] ตตฺถ กตมํ อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจ.

"ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น อนุญญาตะและปฏิกขิตตะคืออะไร"

"กึสูธ ภีตา ชนตา อเนกา
มคฺโค จเนกายตโน ปวุตฺโต
ปุจฺฉามิ ตํ โคตม ภูริปญฺญ
กิสฺมึ ฐิโต ปรโลกํ น ภาเยติ.
วาจํ มนญฺจ ปณิธาย สมฺมา
กาเยน ปาปานิ อกุพฺพมาโน
พหฺวนฺนปานํ ฆรมาวสนฺโต
สทฺโธ มุทู สํวิภาคี วทญฺญู
เอเตสุ ธมฺเมสุ ฐิโต จตูสุ
ธมฺเม ฐิโต ปรโลกํ น ภาเย"ติ.[๓๙๕]

"ตอบว่า : คือ ถ้อยคำของเทวดาในภีตสูตรว่า

'ข้าแต่พระโคดมผู้มีปัญญาดุจแผ่นดิน ข้าพระองค์ขอถามพระองค์ มหาชนมากมายในโลกนี้กลัวอะไรเล่า พระองค์ตรัสหนทางเป็นอันมากไว้แล้ว [แต่พวกเขากลับยึดมั่นทิฏฐิ ๖๒] บุคคลตั้งอยู่ในอะไรแล้วไม่พึงกลัวปรโลก'

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

'บุคคลตั้งวาจาและใจไว้โดยชอบ มิได้ทำบาปทางกาย อยู่ครองเรือนที่มีข้าวและน้ำมาก เป็นผู้มีศรัทธา เป็นผู้อ่อนโยน มีปกติเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ว่าง่าย ผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ ชื่อว่าผู้ดำรงอยู่ในธรรม ไม่ต้องกลัวปรโลก'"

ตตฺถ ยํ อาห "วาจํ มนญฺจ ปณิธาย สมฺมา"ติ, อิทํ อนุญฺญาตํ. "กาเยน ปาปานิ อกุพฺพมาโน"ติ, อิทํ ปฏิกฺขิตฺตํ. "พหฺวนฺนปานํ ฆรมาวสนฺโต, สทฺโธ มุทู สํวิภาคี วทญฺญู. เอเตสุ ธมฺเมสุ ฐิโต จตูสุ, ธมฺเม ฐิโต ปรโลกํ น ภาเย"ติ, อิทํ อนุญฺญาตํ. อิทํ อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจ.

"ในสูตรนั้น คำว่า 'บุคคลตั้งวาจาและใจไว้โดยชอบ' ชื่อว่า อนุญญาตะ

คำว่า 'มิได้ทำบาปทางกาย' ชื่อว่า ปฏิกขิตตะ

คำว่า 'อยู่ครองเรือนที่มีข้าวและน้ำมาก เป็นผู้มีศรัทธา เป็นผู้อ่อนโยน มีปกติเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ว่าง่าย ผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ ชื่อว่าผู้ดำรงในธรรม ไม่ต้องกลัวปรโลก' ชื่อว่า อนุญญาตะ

สูตรนี้เป็นทั้งอนุญญาตะและปฏิกขิตตะ"

ตัวอย่างอนุญญาตะและปฏิกขิตตะ ๒

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธานสาสนํ.[๓๙๖]

"ในธรรมบท พุทธวรรค ตรัสว่า

'ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด ทำแต่ความดี ทำใจให้ผ่องใส นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย'"

ตตฺถ ยํ อาห "สพฺพปาปสฺส อกรณนฺ"ติ, อิทํ ปฏิกฺขิตฺตํ, ยํ อาห "กุสลสฺส อุปสมฺปทา"ติ, อิทํ อนุญฺญาตํ. อิทํ อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจ.

"ในคาถานั้น คำว่า 'ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด' ชื่อว่า ปฏิกขิตตะ
คำว่า 'ทำแต่ความดี' ชื่อว่า อนุญญาตะ
สูตรนี้เป็นทั้งอนุญญาตะและปฏิกขิตตะ"

ตัวอย่างอนุญญาตะและปฏิกขิตตะ ๓

[๓๙๗]"กายสมาจารมฺปาหํ เทวานมินฺท ทุวิเธน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ. วจีสมาจารมฺปาหํ เทวานมินฺท ทุวิเธน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ. มโนสมาจารมฺปาหํ เทวานมินฺท ทุวิเธน วทามิ...ปริเยสนมฺปาหํ เทวานมินฺท ทุวิเธน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ.

"ในสักกปัญหสูตรตรัสว่า

'ดูกรจอมเทพ ตถาคตกล่าวว่าความประพฤติทางกาย แบ่งเป็น ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี ความประพฤติทางวาจาก็แยกเป็น ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี ความประพฤติทางใจก็แยกเป็น ๒...และการแสวงหาก็แบ่งเป็น ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี'"

"กายสมาจารมฺปาหํ เทวานมินฺท ทุวิเธน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปี"ติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ, กิญฺเจตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ. ยถารูปญฺจ โข กายสมาจารํ เสวโต อกุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺติ, กุสลา ธมฺมา ปริหายนฺติ, เอวรูโป กายสมาจาโร น เสวิตพฺโพ. ตตฺถ ยํ ชญฺญา กายสมาจารํ "อิมํ โข เม กายสมาจารํ เสวโต อกุสลา ธมฺมา ปริหายนฺติ, กุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺตี"ติ, เอวรูโป กายสมาจาโร เสวิตพฺโพ. "กายสมาจารมฺปาหํ เทวานมินฺท ทุวิเธน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปี"ติ อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ, อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ. "วจีสมาจารํ... "ปริเยสนมฺปาหํ เทวานมินฺท ทุวิเธน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปี"ติ อิติ โข ปเนตํ

วุตฺตํ, กิญฺเจตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ. ยถารูปญฺจ โข ปริเยสนํ เสวโต อกุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺติ, กุสลา ธมฺมา ปริหายนฺติ, เอวรูปา ปริเยสนา น เสวิตพฺพา. ตตฺถ ยํ ชญฺญา ปริเยสนํ “อิมํ โข เม ปริเยสนํ เสวโต อกุสลา ธมฺมา ปริหายนฺติ, กุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺตี”ติ, เอวรูปา ปริเยสนา เสวิตพฺพา. “ปริเยสนมฺปาหํ เทวานมินฺท ทุวิเธน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปี”ติ อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ, อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ.

“ดูกรจอมเทพ ตถาคตกล่าวว่าความประพฤติทางกาย แบ่งเป็น ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี ข้อนี้กล่าวไว้โดยอาศัยอะไร ในความประพฤติทางกายทั้ง ๒ นั้น เมื่อบุคคลเสพความประพฤติทางกายอย่างไร อกุศลธรรมเจริญขึ้น กุศลธรรมย่อมเสื่อม ความประพฤติทางกายเช่นนั้นไม่ควรเสพ ใน ๒ อย่างนั้น บุคคลรู้ความประพฤติทางกายใดว่า เมื่อเราเสพความประพฤติทางกายนี้ อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญขึ้น ความประพฤติทางกายเช่นนั้น ควรเสพ ดูกรจอมเทพ ตถาคตกล่าวว่าความประพฤติทางกาย แบ่งเป็น ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี ข้อนี้กล่าวไว้โดยอาศัยเหตุนี้

ดูกรจอมเทพ ตถาคตกล่าวว่าความประพฤติทางวาจา..การแสวงหา แบ่งเป็น ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี ข้อนี้กล่าวไว้โดยอาศัยอะไร ในการแสวงหาทั้ง ๒ นั้น เมื่อบุคคลเสพการแสวงหาอย่างไร อกุศลธรรมเจริญขึ้น กุศลธรรมย่อมเสื่อม การแสวงหาเช่นนั้นไม่ควรเสพ ใน ๒ อย่างนั้น บุคคลรู้การแสวงหาใดว่า เมื่อเราเสพการแสวงหานี้ อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญขึ้น การแสวงหาเช่นนั้น ควรเสพ ดูกรจอมเทพ ตถาคตกล่าวว่า การแสวงหา แบ่งเป็น ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี ข้อนี้กล่าวไว้โดยอาศัยเหตุนี้”

ตตฺถ ยํ อาห “เสวิตพฺพมฺปี”ติ, อิทํ อนุญฺญาตํ. ยํ อาห “น เสวิตพฺพมฺปี”ติ, อิทํ ปฏิกฺขิตฺตํ. อิทํ อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจ. (๑๘)

“ในสูตรนั้น คำว่า ‘ที่ควรเสพก็มี’ ชื่อว่า อนุญญาตะ
คำว่า ‘ที่ไม่ควรเสพก็มี’ ชื่อว่า ปฏิกขิตตะ
สูตรนี้เป็นทั้งอนุญญาตะและปฏิกขิตตะ” (๑๘)

ตัวอย่างถวะ ๑

[๑๒๕] ตตฺถ กตโม ถโว.

“ถามว่า : ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น ถวะคืออะไร”

“มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ สจฺจานํ จตุโร ปทา
วิราโค เสฏฺโฐ ธมฺมานํ ทฺวิปทานญฺจ จกฺขุมา”ติ.[๓๙๘]

อยํ ถโว.

“ตอบว่า : คือ พระพุทธดำรัสในธรรมบท มรรควรรคว่า

‘ยอดแห่งมรรคา คืออัษฏางคิกมรรค ยอดแห่งสัจจะ คืออริยสัจ ๔ ยอดแห่งธรรม คือความปราศจากราคะ ยอดแห่งมนุษย์ คือพระผู้เห็นแจ้ง’

ข้อนี้ชื่อว่า ถวะ”

ตัวอย่างถวะ ๒

[๓๙๙]“ตีณิมานิ ภิกฺขเว อคฺคานิ. กตมานิ ตีณิ. ยาวตา ภิกฺขเว สตฺตา อปทา วา ทฺวิปทา วา จตุปฺปทา วา พหุปฺปทา วา รูปิโน วา อรูปิโน วา สญฺญิโน วา อสญฺญิโน วา เนวสญฺญีนาสญฺญิโน วา, ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายติ เสฏฺฐมกฺขายติ ปวรมกฺขายติ, ยทิทํ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมานํ ปญฺญตฺติ สงฺขตานํ วา อสงฺขตานํ วา, วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายติ เสฏฺฐมกฺขายติ ปวรมกฺขายติ, ยทิทํ มทนิมฺมทโน...นิโรโธ นิพฺพานํ. ยาวตา ภิกฺขเว สํฆานํ ปญฺญตฺติ คณานํ ปญฺญตฺติ มหาชนสนฺนิปาตานํ ปญฺญตฺติ, ตถาคตสาวกสํโฆ เตสํ อคฺคมกฺขายติ เสฏฺฐมกฺขายติ ปวรมกฺขายติ, ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา...ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺสา”ติ.

“ในอัคคิปสาทสูตรตรัสว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งเลิศมี ๓ ประการเหล่านี้ ๓ ประการเป็นไฉน คือ สัตว์ทั้งหลายมีประมาณเพียงใด ไม่มีเท้าก็ตาม มี ๒ เท้าก็ตาม มี ๔ เท้าก็ตาม มีเท้ามากก็ตาม มีรูปหรือไม่มีรูปก็ตาม มีสัญญาหรือไม่มีสัญญาก็ตาม มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ก็ตาม

พระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง บัณฑิตกล่าวว่าเป็นผู้เลิศ ประเสริฐ และสูงสุดกว่าสัตว์เหล่านั้น

ดูกรภิกษุทั้งหลาย การบัญญัติธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง มีประมาณเท่าใด ความคลายกำหนัด อันขจัดความมัวเมา...เป็นความดับกิเลส พ้นจากตัณหา บัณฑิตกล่าวว่าเป็นธรรมเลิศ ประเสริฐ และสูงสุดกว่าธรรมเหล่านั้น

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัญญัติแห่งหมู่ บัญญัติแห่งคณะ บัญญัติแห่งกลุ่มมหาชน มีประมาณเท่าใด พระสงฆ์สาวกของตถาคต คือ บุรุษ ๔ คู่ กล่าวคือพระอริยบุคคล ๘ จำพวก...เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก บัณฑิตกล่าวว่าเป็นผู้เลิศ ประเสริฐ และสูงสุดกว่าหมู่เหล่านั้น”

ตัวอย่างถวะ ๓

“สพฺพโลกุตฺตโร สตฺถา　ธมฺโม จ กุสลกฺขโต
คโณ จ นรสีหสฺส　ตานิ ตีณิ วิสิสฺสเร.

สมณปทุมสญฺจโย คโณ
ธมฺมวโร จ วิทูนํ สกฺกโต
นรวรทมโก จ จกฺขุมา
ตานิ ตีณิ โลกสฺส อุตฺตริ.
สตฺถา จ อปฺปฏิสโม
ธมฺโม จ สพฺโพ นิรุปทาโห
อริโย จ คณวโร
ตานิ ขลุ วิสฺสิสฺสเร ตีณิ.
สจฺจนาโม ชิโน เขโม สพฺพาภิภู
สจฺจธมฺโม นตฺถญฺโญ ตสฺส อุตฺตริ
อริยสํโฆ นิจฺจํ วิญฺญูนํ ปูชิโต
ตานิ ตีณิ โลกสฺส อุตฺตริ.

เอกายนํ ชาติขยนฺตทสฺสี
มคฺคํ ปชานาติ หิตานุกมฺปี
เอเตน มคฺเคน ตรึสุ ปุพฺเพ
ตริสฺสนฺติ เย จ ตรนฺติ โอฆํ ๔๐๐
ตํ ตาทิสํ เทวมนุสฺสเสฏฺฐํ
สตฺตา นมสฺสนฺติ วิสุทฺธิเปกฺขา”ติ.

อยํ ถโวติ.

“สูตรใดกล่าวว่า

‘พระศาสดาเป็นผู้ประเสริฐกว่าชาวโลกทั้งมวล พระธรรมเป็นคำสอนปราศจากโทษและไม่ถูกย่ำยี พร้อมทั้งหมู่สงฆ์ของพระผู้แกล้วกล้าดั่งราชสีห์ไตรรัตน์เหล่านี้ย่อมประเสริฐกว่ารัตนะทั้งปวง

พระตถาคตผู้ทรงพระจักษุเป็นผู้ฝึกนรชนดีเลิศ พระธรรมอันประเสริฐอันวิญญูชนเคารพนับถือ และคณะคือหมู่สมณะผู้งามดุจดอกปทุมไตรรัตน์เหล่านั้นเป็นรัตนะสูงค่าของชาวโลก

พระศาสดาไม่มีผู้ใดเปรียบ พระธรรมดับความเร่าร้อนทั้งปวง และพระอริยสงฆ์เป็นหมู่อันประเสริฐ ไตรรัตน์เหล่านั้นย่อมประเสริฐโดยแท้

พระชินเจ้าผู้สงบมีพระนามตามความเป็นจริง เป็นผู้เกษม ทรงเป็นใหญ่กว่าชาวโลกทั้งมวล พระธรรมเป็นความจริงของพระชินเจ้านั้น หาธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้ พระอริยสงฆ์เป็นผู้ที่วิญญูชนบูชาเป็นนิตย์ ไตรรัตน์เหล่านั้นเป็นรัตนะสูงค่าของชาวโลก’

ท้าวสหัมบดีพรหมประพันธ์คาถาว่า

‘พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นที่สุดคือความสิ้นชาติ ทรงอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูล ทรงทราบหนทางสายเดียว ชนทั้งหลายในกาลก่อนข้ามห้วงสงสารด้วยทางนี้ ในอนาคตก็จักข้ามด้วยทางนี้ และในบัดนี้ก็ข้ามอยู่ด้วยทางนี้’

สูตรใดกล่าวว่า

'เหล่าสัตว์หวังความหมดจด ย่อมนมัสการพระชินเจ้าผู้คงที่ ผู้เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์พระองค์นั้น'

สูตรทั้งหมดนี้ชื่อว่า ถวะ"

การระคนกันแห่งสาสนปัฏฐาน ๑๖ กับสาสนปัฏฐาน ๒๘

ตตฺถ โลกิยํ สุตฺตํ ทฺวีหิ สุตฺเตหิ นิทฺทิสิตพฺพํ สํกิเลสภาคิเยน จ วาสนาภาคิเยน จ. โลกุตฺตรํปิ สุตฺตํ ตีหิ สุตฺเตหิ นิทฺทิสิตพฺพํ ทสฺสนภาคิเยน จ ภาวนาภาคิเยน จ อเสกฺขภาคิเยน จ. โลกิยญฺจ โลกุตฺตรญฺจ ยสฺมึ สุตฺเต ยํ ยํ ปทํ ทิสฺสติ สํกิเลสภาคิยํ วา วาสนาคิยํ วา, เตน เตน โลกิยนฺติ นิทฺทิสิตพฺพํ. ทสฺสนภาคิยํ วา ภาวนาภาคิยํ วา อเสกฺขภาคิยํ วา ยํ ยํ ปทํ ทิสฺสติ, เตน เตน โลกุตฺตรนฺติ นิทฺทิสิตพฺพํ.

"ในสูตร ๑๖ และ ๒๘ เหล่านั้น สูตรที่เป็นโลกิยะ พึงแสดงด้วยสูตรทั้ง ๒ คือ สูตรฝ่ายสังกิเลส และสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ

สูตรที่เป็นโลกุตตระ พึงแสดงด้วยสูตรทั้ง ๓ คือ สูตรฝ่ายทัสสนะ สูตรฝ่ายภาวนา และสูตรฝ่ายอเสกขะ [สูตรฝ่ายทัสสนะและสูตรฝ่ายภาวนา ก็คือ สูตรฝ่ายแทงตลอดนั่นเอง]

สูตรที่เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ คือ ข้อความใดๆ อันเป็นฝ่ายสังกิเลสหรือฝ่ายการบำเพ็ญบุญ ย่อมปรากฏในสูตรใด พึงแสดงสูตรที่เป็นโลกิยะตามข้อความนั้นๆ ข้อความใดๆ อันเป็นฝ่ายทัสสนะ ฝ่ายภาวนา หรือฝ่ายอเสกขะ ย่อมปรากฏในสูตรใด พึงแสดงสูตรที่เป็นโลกุตตระตามข้อความนั้นๆ [คือ พึงแสดงสูตรที่เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระด้วยสูตรฝ่ายสังกิเลสและสูตรฝ่ายทัสสนะ เป็นต้น]"

วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ สํกิเลสภาคิยสฺส สุตฺตสฺส นิคฺฆาตาย. ทสฺสนภาคิยํ สุตฺตํ วาสนาภาคิยสฺส สุตฺตสฺส นิคฺฆาตาย. ภาวนาภาคิยํ สุตฺตํ ทสฺสนภาคิยสฺส สุตฺตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย. อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ ภาวนาภาคิยสฺส สุตฺตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย. อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ.

"สูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญย่อมเป็นไปเพื่อละสูตรฝ่ายสังกิเลส

สูตรฝ่ายทัสสนะย่อมเป็นไปเพื่อละสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ

สูตรฝ่ายภาวนาย่อมเป็นไปเพื่อละสูตรฝ่ายทัสสนะ [เพราะบุคคลพึงบรรลุภาวนาภูมิด้วยการล่วงพ้นทัสสนภูมิ เหมือนพึงบรรลุโวทานธรรมด้วยการล่วงพ้นสังกิเลสธรรม]

สูตรฝ่ายอเสกขะย่อมเป็นไปเพื่อละสูตรฝ่ายภาวนา [เพราะเมื่ออเสกขธรรมปรากฏแล้ว กิจในการอบรมมรรคย่อมไม่มี]

สูตรฝ่ายอเสกขะมีประโยชน์เพื่อการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน [เพราะแม้ฌานภาวนาก็มีประโยชน์เพื่อการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน]”

โลกุตฺตรํ สุตฺตํ สตฺตาธิฏฺฐานํ ฉพฺพีสติยา ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ. เต ตีหิ สุตฺเตหิ สมเนฺวสิตพฺพา ทสฺสนภาคิเยน ภาวนาภาคิเยน อเสกฺขภาคิเยน จาติ.

“สูตรโลกุตตระที่เป็นสัตตาธิฏฐาน (ปุคคลาธิฏฐาน) พึงแสดงด้วยบุคคล ๒๖ จำพวก บุคคลเหล่านั้น บัณฑิตพึงแสวงหาด้วยสูตร ๓ อย่าง คือ สูตรฝ่ายทัสสนะ สูตรฝ่ายภาวนา และสูตรฝ่ายอเสกขะ”

ตตฺถ ทสฺสนภาคิยํ สุตฺตํ ปญฺจหิ ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ เอกพีชินา โกลํโกเลน สตฺตกฺขตฺตุปรเมน สทฺธานุสารินา ธมฺมานุสารินา จาติ. ทสฺสนภาคิยํ สุตฺตํ อิเมหิ ปญฺจหิ ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ. ภาวนาภาคิยํ สุตฺตํ ทฺวาทสหิ ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ สกทาคามิผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺเนน, สกทาคามินา, อนาคามิผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺเนน, อนาคามินา, อนฺตราปรินิพฺพายินา, อุปหจฺจปรินิพฺพายินา, อสงฺขารปรินิพฺพายินา, สสงฺขารปรินิพฺพายินา, อุทฺธํโสเตน อกนิฏฺฐคามินา, สทฺธาวิมุตฺเตน, ทิฏฺฐิปฺปตฺเตน, กายสกฺขินา จาติ. ภาวนาภาคิยํ สุตฺตํ อิเมหิ ทฺวาทสหิ ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ. อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ นวหิ ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ สทฺธาวิมุตฺเตน, ปญฺญาวิมุตฺเตน, สุญฺญตวิมุตฺเตน, อนิมิตฺตวิมุตฺเตน, อปฺปณิหิตวิมุตฺเตน, อุภโตภาควิมุตฺเตน, สมสีสินา, ปจฺเจกพุทฺธสมฺมาสมฺพุทฺเธหิ จาติ. อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ อิเมหิ นวหิ ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ. เอวํ โลกุตฺตรํ สุตฺตํ สตฺตาธิฏฺฐานํ อิเมหิ ฉพฺพีสติยา ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ.

“ในสูตร ๓ เหล่านั้น สูตรฝ่ายทัสสนะ พึงแสดงด้วยบุคคล ๕ จำพวกคือ เอกพีชี โกลังโกละ สัตตักขัตตุปรมะ สัทธานุสารี และธรรมานุสารี สูตรฝ่ายทัสสนะ พึงแสดงด้วย

บุคคล ๕ เหล่านี้

สูตรฝ่ายภาวนา พึงแสดงด้วยบุคคล ๑๒ คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุสกทาคามิผล พระสกทาคามี ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอนาคามิผล พระอนาคามี ผู้เป็นอันตราปรินิพพายี ผู้เป็นอุปหัจจปรินิพพายี ผู้เป็นอสังขารปรินิพพายี ผู้เป็นสสังขารปรินิพพายีผู้เป็นอุทธังโสโตอกนิฏฐคามี ผู้เป็นสัทธาวิมุตติ ผู้เป็นทิฏฐิปัตตะ และผู้เป็นกายสักขิ สูตรฝ่ายภาวนา พึงแสดงด้วยบุคคล ๑๒ เหล่านี้

สูตรฝ่ายอเสกขะ พึงแสดงด้วยบุคคล ๙ คือ สัทธาวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ สุญญต-วิมุตติ อนิมิตตวิมุตติ อัปปณิหิตวิมุตติ อุภโตภาควิมุตติ สมสีสี พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สูตรฝ่ายอเสกขะ พึงแสดงด้วยบุคคล ๙ เหล่านี้

โดยประการดังนี้ สูตรโลกุตตระที่เป็นสัตตาธิฏฐาน พึงแสดงด้วยบุคคล ๒๖ จำพวกเหล่านี้”

[บุคคล ๒๖ จำพวก คือ

๑. เอกพีชี พระโสดาบันที่จะปฏิสนธิต่อไปข้างหน้าอีกชาติเดียวก็จะบรรลุอรหัตตผลแล้วปรินิพพาน ท่านเป็นผู้บำเพ็ญบารมีด้วยการเจริญสมถภาวนาน้อย แต่เจริญวิปัสสนามากจึงมีปัญญาแก่กล้า

๒. โกลังโกละ พระโสดาบันที่จะปฏิสนธิต่อไปอีกตั้งแต่ ๒ ชาติถึง ๖ ชาติเป็นอย่างมาก ก็จะบรรลุอรหัตตผลแล้วปรินิพพาน ท่านเป็นผู้บำเพ็ญบารมีอย่างปานกลาง มีสมาธิและปัญญาเท่าๆ กัน

๓. สัตตักขัตตุปรมะ พระโสดาบันที่จะปฏิสนธิในมนุษยภูมิและเทวภูมิอีกเพียง ๗ ชาติ ก็จะบรรลุอรหัตตผลแล้วปรินิพพาน

๔. สัทธานุสารี ผู้คล้อยตามศรัทธา คือ พระอริยบุคคลผู้มีศรัทธามากในขณะบรรลุโสดาปัตติมรรค ด้วยการหยั่งเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง

๕. ธรรมานุสารี ผู้หยั่งเห็นสภาวธรรม คือ พระอริยบุคคลผู้มีปัญญามากในขณะบรรลุโสดาปัตติมรรค ด้วยการหยั่งเห็นรูปนามว่าเป็นอนัตตา

๖. ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุสกทาคามิผล

๗. พระสกทาคามี

๘. ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอนาคามิผล

๙. พระอนาคามี

๑๐. ผู้เป็นอันตราปรินิพพายี พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในอายุครึ่งแรกของสุทธาวาสภูมินั้นๆ

๑๑. ผู้เป็นอุปหัจจปรินิพพายี พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในอายุครึ่งหลังของสุทธาวาสภูมินั้นๆ

๑๒. ผู้เป็นอสังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยสะดวก ไม่ต้องใช้ความเพียรมากนัก แล้วดับขันธปรินิพพาน

๑๓. ผู้เป็นสสังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นด้วยความเพียรอย่างแรงกล้า แล้วดับขันธปรินิพพาน

๑๔. ผู้เป็นอุทธังโสโต อกนิฏฐคามี พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นต่ำ คือ อวิหาภูมิ เมื่อจุติแล้วก็ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ กล่าวคืออตัปปาภูมิ สุทัสสาภูมิ สุทัสสีภูมิ และอกนิฏฐาภูมิ แล้วจึงได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และดับขันธปรินิพพานในอกนิฏฐาภูมินั่นเอง

๑๕. ผู้เป็นสัทธาวิมุตติ ผู้พ้นจากกิเลสด้วยศรัทธา คือ พระอริยบุคคลผู้มีศรัทธามากในขณะบรรลุมรรคเบื้องบน ๓ และผลเบื้องต่ำ ๓ ด้วยการหยั่งเห็นรูปนามเป็นของไม่เที่ยง

๑๖. ผู้เป็นทิฏฐิปัตตะ ผู้บรรลุพระนิพพานต่อจากโสตาปัตติมรรคญาณ คือ ผู้บรรลุมรรคผลโดยมีปัญญามากในขณะบรรลุมรรคเบื้องบน ๓ และผลเบื้องต่ำ ๓ ด้วยการหยั่งเห็นรูปนามเป็นทุกข์

๑๗. ผู้เป็นกายสักขิ ผู้กระทำให้แจ้งด้วยนามกาย คือ พระอริยบุคคลผู้มีสมาธิมากในขณะบรรลุมรรคเบื้องบน ๓ และผลเบื้องต่ำ ๓ กล่าวคือ ท่านได้บรรลุสมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ แล้วจึงเจริญวิปัสสนาบรรลุมรรค ผล นิพพาน

๑๘. สัทธาวิมุตติ ผู้พ้นจากกิเลสด้วยศรัทธา คือ พระอรหันต์ผู้มีศรัทธามากในขณะบรรลุอรหัตตผล ด้วยการหยั่งเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง

๑๙. ปัญญาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา คือ พระอรหันต์ผู้มีปัญญามากในขณะบรรลุอรหัตตผล เป็นผู้เจริญวิปัสสนาล้วนจนบรรลุเป็นพระอรหันต์

๒๐. สุญญตวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์โดยหยั่งเห็นว่าเป็นอนัตตา

๒๑. อนิมิตตวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ โดยหยั่งเห็นว่าไม่เที่ยง

๒๒. อัปปณิหิตวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ โดยหยั่งเห็นว่าเป็น

ทุกข์

๒๓. อุภโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสองคืออรูปฌานและอรหัตต-มรรค-ผล หมายถึง ผู้กระทำอรูปฌานเป็นบาทแล้วหลุดพ้น บรรลุเป็นพระอรหันต์

๒๔. สมสีสี หรือ ชีวิตสมสีสี ผู้บรรลุพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในขณะนั้นทันที

๒๕. พระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้เฉพาะตน สั่งสอนคนอื่นไม่ได้

๒๖. พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง สั่งสอนคนอื่นได้]

โลกิยํ สุตฺตํ สตฺตาธิฏฺฐานํ เอกูนวีสติยา ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ. เต จริเตหิ นิทฺทิฏฺฐา สมเนฺวสิตพฺพา เกจิ ราคจริตา, เกจิ โทสจริตา, เกจิ โมหจริตา, เกจิ ราคจริตา จ โทสจริตา จ, เกจิ ราคจริตา จ โมหจริตา จ, เกจิ โทสจริตา จ โมหจริตา จ, เกจิ ราคจริตา จ โทสจริตา จโมหจริตา จ, ราคมุเข ฐิโต ราคจริโต, ราคมุเข ฐิโต โทสจริโต, ราคมุเข ฐิโต โมหจริโต, ราคมุเข ฐิโต ราคจริโต จ โทสจริโต จ โมหจริโต จ, โทสมุเข ฐิโต โทสจริโต, โทสมุเข ฐิโต โมหจริโต, โทสมุเข ฐิโต ราคจริโต, โทสมุเข ฐิโต ราคจริโต จ โทสจริโต จ โมหจริโต จ, โมหมุเข ฐิโต โมหจริโต, โมหมุเข ฐิโต ราคจริโต, โมหมุเข ฐิโต โทสจริโต, โมหมุเข ฐิโต ราคจริโต จ โทสจริโต จ โมหจริโต จาติ, โลกิยํ สุตฺตํ สตฺตาธิฏฺฐานํ อิเมหิ เอกูนวีสติยา ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ.

“สูตรโลกิยะที่เป็นสัตตาธิฏฐาน พึงแสดงด้วยบุคคล ๑๙ จำพวก บุคคลเหล่านั้น บัณฑิตพึงยกขึ้นแสดงด้วยจริตทั้งหลาย คือ

- คนราคจริต
- คนโทสจริต
- คนโมหจริต
- บางคนเป็นราคจริตและโทสจริต
- บางคนเป็นราคจริตและโมหจริต
- บางคนเป็นโทสจริตและโมหจริต
- บางคนเป็นราคจริต โทสจริต และโมหจริต
- คนราคจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของราคะ

- คนโทสจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของราคะ
- คนโมหจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของราคะ
- คนราคจริต โทสจริต และโมหจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของราคะ
- คนโทสจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโทสะ
- คนโมหจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโทสะ
- คนราคจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโทสะ
- คนราคจริต โทสจริต และโมหจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโทสะ
- คนโมหจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโมหะ
- คนราคจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโมหะ
- คนโทสจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโมหะ
- คนราคจริต โทสจริต และโมหจริตผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของโมหะ

สูตรโลกิยะที่เป็นสัตตาธิฏฐาน พึงแสดงด้วยบุคคล ๑๙ จำพวกเหล่านี้”

วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ สีลวนฺเตหิ นิทฺทิสิตพฺพํ. เต สีลวนฺโต ปญฺจ ปุคฺคลา ปกติสีลํ สมาทานสีลํ จิตฺตปฺปสาโท สมโถ วิปสฺสนา จาติ. วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ อิเมหิ ปญฺจหิ ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ.

“สูตรฝ่ายการบำเพ็ญบุญ พึงแสดงด้วยบุคคลผู้มีศีล บุคคลผู้มีศีลเหล่านั้น มี ๕ จำพวก คือ ผู้มีปกติศีล ผู้มีสมาทานศีล ผู้มีความผ่องใสแห่งจิต ผู้เจริญสมถะ และผู้เจริญวิปัสสนา สูตรฝ่ายการบำเพ็ญบุญ พึงแสดงด้วยบุคคลผู้มีศีล ๕ พวกเหล่านี้”

[บุคคลผู้มีศีลจำแนกตามศีล ๕ ประเภท คือ

๑. ปกติศีล ศีลโดยปกติ คือ ศีลที่บุคคลรักษาโดยมิได้สมาทานด้วยเห็นว่าศีล ๕ เป็นปกติของชาวโลก ไม่ว่าจะสมาทานหรือไม่ก็ตาม ถ้างดเว้นจากการผิดศีลย่อมได้รับผลดี ถ้าล่วงละเมิดก็ได้รับผลไม่ดี ศีลประเภทนี้เนื่องด้วยพระอริยบุคคลเป็นพิเศษ ท่านย่อมไม่ละเมิดศีลทั้งในภพนี้และภพต่อไปจนถึงเวลาที่ดับขันธปรินิพพาน

๒. สมาทานศีล ศีลโดยการสมาทาน โดยรับเอาจากพระภิกษุหรือสมาทานหน้าพระพุทธรูป หรือตั้งใจว่าจะงดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นด้วยตนเอง

๓. จิตตปสาทะ ความผ่องใสแห่งจิต คือ ศีลที่เกิดขึ้นในขณะฟังธรรมเป็นต้น ซึ่งจิตผ่องใสปราศจากนิวรณ์ด้วยศรัทธาที่เชื่อกรรม ผลกรรม และเลื่อมใสในพระรัตนตรัย

๔. สมถะ ศีลที่เกิดขึ้นในขณะเจริญสมถภาวนา

๕. วิปัสสนา ศีลที่เกิดขึ้นในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา]

โลกุตฺตรํ สุตฺตํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ ตีหิ สุตฺเตหิ นิทฺทิสิตพฺพํ ทสฺสนภาคิเยน ภาวนาภาคิเยน อเสกฺขภาคิเยน จ.

“สูตรโลกุตตระที่เป็นธรรมาธิฏฐาน พึงแสดงด้วยสูตร ๓ คือ สูตรฝ่ายทัสสนะ สูตรฝ่ายภาวนา และสูตรฝ่ายอเสกขะ”

โลกิยญฺจ โลกุตฺตรญฺจ สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจ อุภเยน นิทฺทิสิตพฺพํ. ญาณํ ปญฺญาย นิทฺทิสิตพฺพํ ปญฺญินฺทฺริเยน ปญฺญาพเลน อธิปญฺญาสิกฺขาย ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺเคน สมฺมาทิฏฺฐิยา ตีรณาย สนฺตีรณาย ธมฺเม ญาเณน อนฺวเย ญาเณน ขเย ญาเณน อนุปฺปาเท ญาเณน อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริเยน อญฺญินฺทฺริเยน อญฺญาตาวินฺทฺริเยน จกฺขุนา วิชฺชาย พุทฺธิยา ภูริยา เมธาย, ยํ ยํ วา ปน ลพฺภติ, เตน เตน ปญฺญาธิวจเนน นิทฺทิสิตพฺพํ.

“สูตรที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ พร้อมทั้งสูตรที่เป็นสัตตาธิฏฐานและธรรมาธิฏฐาน พึงแสดงด้วยฝ่ายทั้ง ๒ [ฝ่ายโลกิยะ โลกุตตระ และฝ่ายสัตตาธิฏฐาน ธรรมาธิฏฐาน]

ญาณพึงแสดงด้วยปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ อธิปัญญาสิกขา ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฏฐิ การใคร่ครวญ การพิจารณา ญาณในธรรม อนุโลมญาณ ญาณในความสิ้นไป [ญาณในมรรคจิต] ญาณในความไม่เกิดขึ้น [ญาณในผลจิต] อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ จักขุ วิชชา พุทธิ ภูริ เมธา หรือแม้คำอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏ พึงแสดงด้วยคำไวพจน์ของปัญญานั้นๆ”

เญยฺยํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺเนหิ อชฺฌตฺติกพาหิเรหิ หีนปฺปณีเตหิ ทูรสนฺติเกหิ สงฺขตาสงฺขเตหิ กุสลากุสลาพฺยากเตหิ สงฺเขปโต วา ฉหิ อารมฺมเณหิ นิทฺทิสิตพฺพํ. ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ ตทุภเยน นิทฺทิสิตพฺพํ. ปญฺญาปิ อารมฺมณภูตา เญยฺยํ. ยํ กิญฺจิ อารมฺมณภูตํ

อชฺฌตฺติกํ วา พาหิรํ วา, สพฺพํ ตํ สงฺขเตน อสงฺขเตน จ นิทฺทิสิตพฺพํ.

“เญยยะพึงแสดงด้วยธรรมอันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อายตนะภายในและภายนอก ธรรมทรามและประณีต ธรรมใกล้และไกล มีปัจจัยปรุงแต่งและไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หรือโดยสังเขป พึงแสดงด้วยอารมณ์ ๖

ญาณและเญยยะทั้ง ๒ พึงแสดงด้วยสูตรทั้ง ๒

แม้ปัญญาที่เป็นอารมณ์[ของปัญญาอื่น] ก็ชื่อว่า เญยยะ

รูปเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นอารมณ์[ของญาณ] ที่เป็นภายในหรือภายนอก เป็นต้น รูปเป็นต้นทั้งหมดนั้นพึงแสดงด้วยความเป็นสังขตะและอสังขตะ”

ทสฺสนํ ภาวนา สกวจนํ ปรวจนํ วิสฺสชฺชนียํ อวิสฺสชฺชนียํ กมฺมํ วิปาโกติ สพฺพตฺถ ตทุภยํ สุตฺเต ยถา นิทฺทิฏฺฐํ, ตถา อุปธารยิตฺวา ลพฺภมานโต นิทฺทิสิตพฺพํ. ยํ วา ปน กิญฺจิ ภควา อญฺญตรวจนํ ภาสติ, สพฺพํ ตํ ยถานิทฺทิฏฺฐํ ธารยิตพฺพํ.

“ในสูตรทั้งปวง คือ ทัสสนสูตร ภาวนาสูตร สกวจนสูตร ปรวจนสูตร วิสัชชนีย-สูตร อวิสัชชนียสูตร กรรมสูตร และวิปากสูตร บัณฑิตใคร่ครวญแล้วพึงแสดงสูตรทั้ง ๒ ตามสมควร หรือพระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสอย่างใดอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทรงไว้ตามที่พระองค์ทรงแสดง”

ทุวิโธ เหตุ ยญฺจ กมฺมํ เย จ กิเลสา, สมุทโย กิเลสา. ตตฺถ กิเลสา สํกิเลสภาคิเยน สุตฺเตน นิทฺทิสิตพฺพา. สมุทโย สํกิเลสภาคิเยน จ วาสนาภาคิเยน จ สุตฺเตน นิทฺทิสิตพฺโพ. ตตฺถ กุสลํ จตูหิ สุตฺเตหิ นิทฺทิสิตพฺพํ วาสนาภาคิเยน ทสฺสนภาคิเยน ภาวนาภาคิเยน อเสกฺข-ภาคิเยน จ. อกุสลํ สํกิเลสภาคิเยน สุตฺเตน นิทฺทิสิตพฺพํ. กุสลญฺจ อกุสลญฺจ ตทุภเยน นิทฺทิสิตพฺพํ. อนุญฺญาตํ ภควโต อนุญฺญาตาย นิทฺทิสิตพฺพํ. ตํ ปญฺจวิธํ สํวโร ปหานํ ภาวนา สจฺฉิกิริยา กปฺปิยานุโลโมติ. ยํ ทิสฺสติ ตาสุ ตาสุ ภูมีสุ, ตํ กปฺปิยานุโลเมน นิทฺทิสิตพฺพํ. ปฏิกฺขิตฺตํ ภควตา ปฏิกฺขิตฺตการเณน นิทฺทิสิตพฺพํ. อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจ ตทุภเยน นิทฺทิสิตพฺพํ. ถโว ปสํสาย นิทฺทิสิตพฺโพ. โส ปญฺจวิเธน เวทิตพฺโพ ภควโต ธมฺมสฺส อริยสํฆสฺส อริยธมฺมานํ สิกฺขาย โลกิยคุณสมฺปตฺติยาติ. เอวํ ถโว ปญฺจวิเธน นิทฺทิสิตพฺโพ.

"เหตุมี ๒ ประการ คือ กรรม และกิเลสอันได้แก่สมุทัยและกิเลสเศร้าหมอง [เพราะกรรมที่ประกอบด้วยกิเลสเป็นเหตุให้เกิดวิบาก] กิเลสเศร้าหมองพึงแสดงด้วยสูตรฝ่ายสังกิเลส สมุทัยพึงแสดงด้วยสูตรฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายบำเพ็ญบุญ

ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น กุศลพึงแสดงด้วยสูตรทั้ง ๔ คือ สูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ สูตรฝ่ายทัสสนะ สูตรฝ่ายภาวนา และสูตรฝ่ายอเสกขะ

อกุศลพึงแสดงด้วยสูตรฝ่ายสังกิเลส

กุศลและอกุศลพึงแสดงด้วยสูตรทั้ง ๒ ฝ่าย

อนุญญาตะทรงแสดงด้วยสูตรที่ทรงอนุญาต

อนึ่ง สูตรที่ทรงอนุญาตมี ๕ คือ สังวร (การสำรวม) ปหานะ (การละ) ภาวนา (การเจริญ) สัจฉิกิริยา (การกระทำให้แจ้ง) และกัปปิยานุโลม (ความเหมาะสมและการอนุโลมตามความเหมาะสม) สูตรใดย่อมปรากฏในบุคคลระดับนั้นๆ [มีพระโสดาบันเป็นต้น] สูตรนั้นพึงแสดงด้วยความเหมาะสมและการอนุโลมตามความเหมาะสม

ปฏิกขิตตะทรงแสดงด้วยเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงห้าม[ความเป็นไปแห่งราคะเป็นต้น]

อนุญญาตะและปฏิกขิตตะพึงแสดงด้วยสูตรที่ทรงอนุญาตและห้ามไว้ทั้งสองเหล่านั้น

ถวะพึงแสดงด้วยการยกย่อง สิ่งที่ควรยกย่องนั้นมี ๕ อย่าง คือ พระผู้มีพระภาค อสังขตธรรม [พระนิพพาน] พระอริยสงฆ์ การประพฤติอริยธรรม [มรรคผล] และความถึงพร้อมด้วยโลกิยคุณ สิ่งที่ควรยกย่องมี ๕ อย่าง โดยประการฉะนี้"

[กัปปิยะ คือ ความเหมาะสม กล่าวไว้โดยตรงในพระพุทธพจน์ ส่วนการอนุโลมตามความเหมาะสม แสดงไว้โดยอ้อมด้วยมหาปเทส ๔]

คำลงท้ายสาสนปัฏฐาน

อินฺทฺริยภูมิ นวหิ ปเทหิ นิทฺทิสิตพฺพา. กิเลสภูมิ นวหิ ปเทหิ นิทฺทิสิตพฺพา. เอวเมตานิ อฏฺฐารส ปทานิ โหนฺติ นว ปทานิ กุสลานิ นว ปทานิ อกุสลานีติ. ตถาหิ วุตฺตํ "อฏฺฐารส มูลปทา กุหึ ทฏฺฐพฺพา, สาสนปฏฺฐาเน"ติ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน-

"นวหิ จ ปเทหิ กุสลา นวหิ จ ยุชฺชนฺติ อกุสลปกฺขา
เอเต โข มูลปทา ภวนฺติ อฏฺฐารส ปทานี"ติ.

นิยุตฺตํ สาสนปฏฺฐานํ.

"ธรรม[ฝ่ายกุศล]ที่เป็นอารมณ์ของอินทรีย์ พึงแสดงด้วยบท ๙ [มีสมถะเป็นต้น] ธรรม[ฝ่ายอกุศล]ที่เป็นอารมณ์ของกิเลส พึงแสดงด้วยบท ๙ [มีตัณหาเป็นต้น]

โดยประการดังนี้ [มูล]บทมี ๑๘ เหล่านี้ คือ กุศล ๙ อกุศล ๙ สมจริงดังคำกล่าวว่า "ถามว่า ในเรื่องนั้น มูลบท ๑๘ พึงทราบในที่ไหน ตอบว่า พึงทราบในสาสนปัฏฐาน"

เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า

"ธรรมฝ่ายกุศลประกอบด้วยมูลบท ๙ และฝ่ายอกุศลก็ประกอบ
ด้วยมูลบท ๙ นี้แลชื่อว่า มูลบท ๑๘"

[การจำแนกสาสนปัฏฐานโดยระคนกันนี้ อาจตั้งสาสนปัฏฐาน ๑๖ แล้วจำแนกตามสาสนปัฏฐาน ๒๘ หรือตั้งสาสนปัฏฐาน ๒๘ แล้วจำแนกตามสาสนปัฏฐาน ๑๖ โดยจำแนกเป็นทุกะ (หมวดสอง) และติกะ (หมวดสาม) เป็นต้น ตามสมควร ในที่นี้พระมหากัจจายนะกล่าวไว้โดยสังเขปพอเป็นนัยเท่านั้น]

จบ สาสนปัฏฐาน

คำลงท้ายคัมภีร์

เอตฺตาวตา สมตฺตา เนตฺติ, ยา อายสฺมตา มหากจฺจายเนน ภาสิตา ภควตา อนุโมทิตา มูลสงฺคีติยํ สงฺคีตาติ.

“เนตติปกรณ์อันท่านพระมหากัจจายนะภาษิตไว้ ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนา ได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนา จบแล้วด้วยคำเพียงเท่านี้ ดังนี้แล”

เนตฺติปกรณํ นิฏฺฐิตํ.

จบ เนตติปกรณ์

ฉายมญฺญสฺส กุพฺพนฺติ ติฏฺฐนฺติ สยมาตเป
ผลานิปิ ปรสฺเสว รุกฺขา สปฺปุริสา อิว.

วิกรมจริต

“สัตบุรุษเหมือนพฤกษชาติที่ให้ร่มเงาแก่บุคคลอื่น แต่ตนดำรงอยู่กลางแสงแดดอันแผดกล้า แม้ผลไม้ก็มีไว้เพื่อผู้อื่นโดยแท้”

นิคมนํ

๑. เขฬางฺคนคเร รมฺเม *ท่ามะโอ*ติ สมญฺญิเต
อาราเม นิวสนฺตสฺส มหาเถรสฺส ธีมโต.

๒. สสตฺติ'มนุคมฺมคฺค- มหาปณฺฑิตลญฺฉิโน
ปาเยสิ โย สสิสฺสานํ ญาณขีร'มนคฺฆิยํ.

๓. คนฺธสาราภิวํเสน ธมฺมนฺเตวาสิภิกฺขุนา
หิตจิตฺเตนิทํ สตฺถํ กตํ ยาติ สมตฺตตํ.

๔. สีลาทิธมฺมสุวิสุทฺธคุโณฆธารี
โปราณิกา สกปรตฺถหิตาภิรามา
เถราสภา ปวรสาสน'มานยึสุ
ยาวชฺชกาล'มนุรกฺขิย ทิตฺติการา.

๕. เอวมฺปิ สฺยามวิชิเต ชินสาสนสฺส
วุฑฺฒึ วิรูฬฺหิ'มภิลาสมโน ยตตฺโต
สิสฺสทฺวิชาน'มิห นิสฺสยรุกฺขตุลฺโย
อาเจรเกสริ มุนินฺทวจาภิกนฺโต.

๖. คนฺธาทิสารยตินา อุปการกญฺญุ-
สิสฺเสน ตสฺส มติขีรสุปายินา เว
สนฺตาวโพธกวิมานสหาสนาย
พฺยาขฺยา กตา มุติททา สวโจปณีตา.

คนฺธสาราภิวํโส

คำลงท้าย

๑-๓. พระมหาเถระผู้ทรงปัญญา พำนักอยู่ ณ วัดท่ามะโอ นครลำปางที่น่ารื่นรมย์ ดำรงสมณศักดิ์ว่า อัครมหาบัณฑิต โดยอาศัยความสามารถของท่าน ยังศิษย์ให้ดื่มน้ำนมคือปรีชาอันทรงค่า พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของท่านแต่งคัมภีร์แปลนี้ด้วยจิตเกื้อกูล บรรลุความสำเร็จ

๔. พระเถระผู้ประเสริฐในปางก่อนผู้ทรงคุณธรรมอันบริสุทธิ์ดีมีศีลธรรมเป็นต้น ผู้รื่นรมย์ในประโยชน์เกื้อกูลของตนและผู้อื่น ได้สืบทอดบวรพระพุทธศาสนากระทำการรักษาเผยแพร่ตราบจนถึงปัจจุบัน ฉันใด

๕. แม้อาจารย์ผู้ประเสริฐที่สำรวมตนแล้วก็มีใจหวังความเจริญรุ่งเรืองแห่งศาสนาของพระชินเจ้าในสยามประเทศ ฉันนั้น ท่านเปรียบดั่งต้นไม้ที่อาศัยของมวลสกุณาคือศิษย์ในพระศาสนานี้ เป็นผู้เพลิดเพลินยิ่งในพระดำรัสของพระจอมมุนี

๖. พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของท่าน ผู้ดื่มน้ำนมคือปัญญาด้วยดี รู้อุปการคุณของท่านแล้ว แต่งคัมภีร์แปลอันประเทืองปัญญาไพเราะโดยภาษาของตน เพื่อความรู้ของสัตบุรุษและเพื่อยังจิตของกวีให้ชื่นชม

พระคันธสาราภิวงศ์

เชิงอรรถ

[๑] สํ. นิ. ๑๖.๒๒.๒๘

[๒] วิ. มหา. ๓.๔.๕๒ ดู วุตโตทยมัญชรี หน้า ๘๔

[๓] เนตฺติ. ฏี. หน้า ๒๖

[๔] สทฺทตฺถเภทจินฺตาทีปนี. คำอธิบายคาถา ๓๐

[๕] ขุ. ชา. ๒๘.๒๙๖.๑๕๔

[๖] ม. มู. ๑๒.๑๖๖.๑๒๙, สํ. ข. ๑๗.๒๖.๒๓

[๗] อภิ. ป. ๔๐.๔๐๕.๑๒๔

[๘] อภิ. ป. ๔๐.๔๒๔.๑๔๓

[๙] สํ. นิ. ๑๖.๕๒.๓๒

[๑๐] ม. มู. ๑๒.๔๖๕.๔๑๔

[๑๑] เนตฺติ. ฏี. หน้า ๓๘

[๑๒] วิ. มหา. ๓.๔.๕๒

[๑๓] เนตฺติฏีกา. หน้า ๓๙

[๑๔] ขุ. อิติ. ๒๕.๒๖.๒๔๙

[๑๕] ที. มหา. ๑๐.๑๕๐.๗๘

[๑๖] ขุ. อุ. ๒๕.๓๑.๑๔๓

[๑๗] ขุ. ขุ. ๒๕.๗.๑๒

[๑๘] องฺ. ติก. ๒๐.๑๗.๑๐๙

[๑๙] เนตฺติ. อ. หน้า ๘๘

[๒๐] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๗

[๒๑] ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๔๘๘

[๒๒] สี. นวฏี. ๑.๕๖๓

[๒๓] ขุ. เปต. ๒๖.๘๐๔.๒๕๕

[๒๔] สํ. ส. ๑๕.๒๓, ๑๖.๑๙๒, ๑๙๘

[๒๕] สํ. มหา. ๑๙.๓๙๘.๑๕๖

[๒๖] ที. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๘, ม. มู. ๑๒.๑๐๗.๗๗

[๒๗] สํ. ข. ๑๗.๗๙.๗๑

[๒๘] อภิ. อ. ๑.๘๙

[๒๙] สงฺคห. ฎี. ๑๘๕

[๓๐] สํ. ข. ๑๗.๖๓.๖๑

[๓๑] สํ. สฬา. ๑๘.๒๘.๑๗

[๓๒] สํ. ข. ๑๗.๖๓.๖๑

[๓๓] สํ. สฬา. ๑๘.๒๘.๑๗

[๓๔] สํ. ข. ๑๗. ๕๖.๔๘

[๓๕] สํ. สฬา. ๑๘.๒๘.๑๗

[๓๖] อภิ. ธิ. ๓๔.๕๙๕.๑๘๑

[๓๗] ม. อุ. ๑๔.๔๒๐.๓๖๐

[๓๘] ขุ. สุ. ๒๕.๗๗๓.๔๘๖, ขุ. มหา. ๒๙.๑.๑

[๓๙] ขุ. สุ. ๒๕.๗๗๓.๔๘๖, ขุ. มหา. ๒๙.๒.๓

[๔๐] ขุ. สุ. ๒๕.๗๗๓.๔๘๖, ขุ. มหา. ๒๙.๓.๕

[๔๑] ขุ. สุ. ๒๕.๗๗๖-๘.๔๘๖, ขุ. มหา. ๒๙.๔-๖.๘-๙,๑๔

[๔๒] ขุ. สุ. ๒๕.๗๗๖-๘.๔๘๖, ขุ. มหา. ๒๙.๔-๖.๘-๙,๑๔

[๔๓] ขุ. สุ. ๒๕.๗๗๖-๘.๔๘๖, ขุ. มหา. ๒๙.๔-๖.๘-๙,๑๔

[๔๔] ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖

[๔๕] เนตฺติ. หน้า ๔๕

[๔๖] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๗-๙.๖๔

[๔๗] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๗-๙.๖๔

[๔๘] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๗-๙.๖๔

[๔๙] วิสุทฺธิ. ๑.๒

[๕๐] วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๑๓

[๕๑] ขุ. อุ. ๒๕.๔๓.๑๖๒

[๕๒] ขุ. เถร. ๒๖.๒๔๙,๒๘๙.๔๖๒,๔๖๘

[๕๓] ขุ. สุ. ๒๕.๑๑๒๖.๕๔๙, ขุ. จูฬ. ๓๐.๘๘.๑๘๘

[๕๔] ขุ. สุ. ๒๕.๑๑๒๖.๕๔๙, ขุ. จูฬ. ๓๐.๘๘.๑๘๘

[๕๕] ขุ. สุ. ๒๕.๑๑๒๖.๕๔๙, ขุ. จูฬ. ๓๐.๘๘.๑๘๘

[๕๖] ขุ. สุ. ๒๕.๑๑๒๖.๕๔๙, ขุ. จูฬ. ๓๐.๘๘.๑๘๘

[๕๗] วิ. มหา. ๓.๔.๕๒

[๕๘] เนตฺติ. วิภาวินี. หน้า ๘๔

[๕๙] ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๘๒

[๖๐] วิสุทฺธิ. ๒.๗๗

[๖๑] อภิ. วิ. ๓๕.๗๖๘.๓๙๔

[๖๒] วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๘๖

[๖๓] วิสุทฺธิ. ฏี. ๒.๘๘

[๖๔] ที. มหา. ๑๐.๔๐๒.๒๘๐

[๖๕] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๑

[๖๖] วิ. อ. ๒.๔๑๓, องฺ. อ. ๒.๑๕๕, องฺ. อ. ๓.๕๔

[๖๗] ปฏิสํ. อ. ๒.๑๔๐

[๖๘] วิ. มหา. ๔.๑๓-๑๗.๑๓-๑๖, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๗, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๓๕๘-๖๑

[๖๙] เนตฺติ. อ. หน้า ๖๖

[๗๐] โมคฺ. ๔.๗๘

[๗๑] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๓๙.๕๓๑, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑.๒๕

[๗๒] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๓๙.๕๓๑, ขุ. จูฬ. ๓๐.๒.๒๖

[๗๓] ขุ. ธ. ๒๕.๓๐๔.๖๙

[๗๔] ขุ. อิติ. ๒๕.๘๘.๓๐๕, ขุ. มหา. ๒๙.๕,๑๕๖,๑๙๕.๑๒,๓๐๒,๓๙๙, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๒๘.๒๖๓

[๗๕] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๑.๕๓๑, ขุ. จูฬ. ๓๐.๓.๓๐

[๗๖] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๒.๕๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๔.๓๑

[๗๗] สํ. มหา. ๑๙.๑๓๙.๓๙

[๗๘] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๓.๕๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๕.๓๔

[๗๙] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๓.๕๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๕.๓๔

[๘๐] องฺ. ติก. ๒๐.๗๗.๒๐๗

[๘๑] เนตฺติฏีกา. หน้า ๖๐

[๘๒] อภิ. อ. ๑.๑๗๑

[๘๓] อภิ. อ. ๑.๑๗๑

[๘๔] ที. อ. ๒.๓๖๒

[๘๕] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๓.๕๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๕.๓๔

[๘๖] ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๓๗

[๘๗] สํ. ส. ๑๕.๒๔๖.๒๕๘

[๘๘] สํ. สฬา. ๑๘.๓๗๗.๓๒๖

[๘๙] เนตฺติ. อ. หน้า ๗๘

[๙๐] เถร. อ. ๒.๑๐๔

[๙๑] ขุ. เถร. ๒๖.๓๙๗.๓๓๑

[๙๒] สํ. อ. ๓.๓๓๗

[๙๓] สํ. มหา. ๑๙.๘๓๓.๒๔๖

[๙๔] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๓.๕๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๖.๓๕

[๙๕] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๕.๕๓๒

[๙๖] นีติ. ธาตุ. ๓๒

[๙๗] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๕.๕๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๘.๓๘

[๙๘] สํ. มหา. ๑๙.๔.๕

[๙๙] ม. ม. ๑๓.๑๘๔.๑๖๐

[๑๐๐] กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๕๐

[๑๐๑] สํ. มหา. ๑๙.๑๐๗๑.๓๖๑

[๑๐๒] ขุ. ขุ. ๒๕.๙.๗

[๑๐๓] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๕.๕๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๘.๓๘

[๑๐๔] สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๙๑

[๑๐๕] องฺ. ทุก. ๒๐.๒๐.๕๘

[๑๐๖] วิ. อ. ๑.๒๔๓

[๑๐๗] ที. มหา. ๑๐.๑๘๗.๑๐๙

[๑๐๘] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๘๐.๑๙๑

[๑๐๙] วิ. อ. ๒.๔๙๕

[๑๑๐] สํ. ส. ๑๕.๖๖.๔๕

[๑๑๑] สํ. ส. ๑๕.๖๖.๔๕, ขุ. เถร. ๒๖.๔๔๘.๓๓๗

[๑๑๒] วิ. ป. ๘.๓๒๙.๒๙๔, ที. ปา. ๑๑.๓๔๐.๒๓๒, องฺ. ทสก. ๒๔.๗๙.๑๒๐

[๑๑๓] สํ. ส. ๑๕.๒๐๔.๒๑๘

[๑๑๔] สํ. ข. ๑๗.๘๔.๘๖

[๑๑๕] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๙๒

[๑๑๖] อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๖๔๓

[๑๑๗] ที. มหา. ๑๐.๔๐๐.๒๖๒, ม. มู. ๑๒.๑๓๓.๙๑, อภิ. วิ. ๓๕.๒๐๓.๑๒๐

[๑๑๘] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๐๒

[๑๑๙] อภิ. อ. ๑.๑๑

[๑๒๐] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๐๒

[๑๒๑] ม. ม. ๑๓.๓๔๔.๓๒๘

[๑๒๒] สํ. ข. ๑๗.๙,๗๙.๑๖,๗๑

[๑๒๓] สํ. ข. ๑๗.๘๕.๘๗,๙๒

[๑๒๔] สํ. ข. ๑๗.๘๕.๘๗,๙๒

[๑๒๕] ขุ. ธ. ๒๕.๒๙๓.๖๗

[๑๒๖] สํ. มหา. ๑๙.๓๖๙,๔๑๓.๑๒๕,๑๖๔

[๑๒๗] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๐๕

[๑๒๘] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๐๕

[๑๒๙] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๐๕

[๑๓๐] ม. มู. ๑๒.๔๖๕.๔๑๕

[๑๓๑] ที. ปา. ๑๑.๑๓๑.๘๐

[๑๓๒] ที. ปา. ๑๑.๑๓๑.๘๐

[๑๓๓] ที. ปา. ๑๑.๑๓๑.๘๐

[๑๓๔] ที. ปา. ๑๑.๑๓๑.๘๐

[๑๓๕] ที. ปา. ๑๑.๑๓๒.๘๐

[๑๓๖] ที. ปา. ๑๑.๑๓๒.๘๑

[๑๓๗] ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖

[๑๓๘] ขุ. เถร. ๒๖.๗๘๖.๓๗๖-๗๗

[๑๓๙] ขุ. ธ. ๒๕.๑๓๑.๔๐, ขุ. อุ. ๒๕.๑๓.๑๐๗

[๑๔๐] ขุ. ธ. ๒๕.๓๒๕.๗๓

[๑๔๑] ขุ. ธ. ๒๕.๒๑.๑๙

[๑๔๒] สํ. ส. ๑๕.๑๒,๑๔๔.๗,๑๒๙, ขุ. สุ. ๒๕.๓๔.๓๔๑

[๑๔๓] สํ. ส. ๑๕.๑๒,๑๔๔.๗,๑๒๙, ขุ. สุ. ๒๕.๓๔.๓๔๑

[๑๔๔] สํ. ส. ๑๕.๑๔๗.๑๓๒

[๑๔๕] สํ. ส. ๑๕.๑๔๒.๑๒๘

[๑๔๖] ม. อ. ๓.๑๒๖

[๑๔๗] สํ. ส. ๑๕.๑๒๑.๙๓, ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๕.๗๖, ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๑.๕๕

[๑๔๘] สํ. ส. ๑๕.๑๒๑.๙๓, ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๖.๗๗, ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒.๕๕

[๑๔๙] ขุ. เถร. ๒๖.๓๙๔.๓๓๑

[๑๕๐] ขุ. ธ. ๒๕.๒๘๕.๖๖

[๑๕๑] ขุ. อุ. ๒๕.๖๔.๒๐๖

[๑๕๒] ขุ. อิติ. ๒๕.๘๘.๓๐๕, ขุ. มหา. ๒๙.๕,๑๕๖,๑๙๕.๑๒,๓๐๒,๓๙๙, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๒๘.๒๖๓

[๑๕๓] ขุ. อุ. ๒๕.๖๗.๒๐๘

[๑๕๔] ม. อุ. ๑๔.๓๐๓.๒๗๗

[๑๕๕] ม. มู. ๑๒.๒๐๓.๑๗๒

[๑๕๖] สํ. ข. ๑๗.๙,๗๙.๑๖,๗๑

[๑๕๗] สํ. ส. ๑๕.๓.๑๔๕

[๑๕๘] สํ. ส. ๑๕.๑๕๙.๑๔๖

[๑๕๙] สํ. ส. ๑๕.๑๘๕.๑๘๘, ขุ. เถร. ๒๖.๒๕๖.๓๑๑

[๑๖๐] สํ. มหา. ๑๙.๑๘๓.๖๐

[๑๖๑] องฺ. เอกก. ๒๐.๑-๑๐.๑-๒

[๑๖๒] ม. มู. ๑๓.๒๓๕-๓๗.๑๙๘-๒๐๐

[๑๖๓] สํ. มหา. ๑๙.๑๐๗๑.๓๖๑

[๑๖๔] ขุ. ธ. ๒๕.๓๓๘.๗๕

[๑๖๕] ที. มหา. ๑๐.๙๐.๔๓, ขุ. ธ. ๒๕.๑๘๓.๔๙

[๑๖๖] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๑๗

[๑๖๗] ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๑๖

[๑๖๘] ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖

[๑๖๙] สํ. สฬา. ๑๘.๓๕๘.๒๘๑-๘๓

[๑๗๐] ขุ. อุ. ๒๕.๓๒.๑๔๔

[๑๗๑] องฺ. อ. ๓.๔๘

[๑๗๒] ขุ. เถร. ๒๖.๑๐๖.๒๘๔

[๑๗๓] สํ. ส. ๑๕.๒๐๔.๒๑๘

[๑๗๔] องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๑๐.๒๗๔

[๑๗๕] อุทาน. อ. ๓๖๐

[๑๗๖] องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๑๐.๒๗๕

[๑๗๗] สํ. สฬา. ๑๘.๔๐๙.๓๒๘

[๑๗๘] สํ. สฬา. ๑๘.๔๐๙.๓๒๘

[๑๗๙] องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๑๐.๒๗๕

[๑๘๐] องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๑๐.๒๗๖

[๑๘๑] องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๑๐.๒๗๖

[๑๘๒] สํ. นิ. ๑๖.๖๔.๙๘-๙, ขุ. มหา. ๒๙.๗.๑๙-๒๐, อภิ. ก. ๓๗.๒๙๖.๑๓๐

[๑๘๓] สํ. นิ. ๑๖.๖๔.๙๘-๙, ขุ. มหา. ๒๙.๗.๑๙-๒๐, อภิ. ก. ๓๗.๒๙๖.๑๓๐

[๑๘๔] สํ. นิ. ๑๖.๖๔.๙๘-๙, ขุ. มหา. ๒๙.๗.๑๙-๒๐, อภิ. ก. ๓๗.๒๙๖.๑๓๐

[๑๘๕] สํ. นิ. ๑๖.๖๔.๙๘-๙, ขุ. มหา. ๒๙.๗.๑๙-๒๐, อภิ. ก. ๓๗.๒๙๖.๑๓๐

[๑๘๖] สํ. สฬา. ๑๘.๙๙.๗๖

[๑๘๗] สํ. สฬา. ๑๘.๙๙.๗๖

[๑๘๘] สํ. ข. ๑๗.๑๖๑.๑๕๓

[๑๘๙] วิ. มหา. ๔.๑๕.๑๔-๑๕, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๘-๖๙, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๓๕๙-๖๐

[๑๙๐] วิ. มหา. ๔.๑๕.๑๔-๑๕, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๘-๖๙, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๓๕๙-๖๐

[๑๙๑] วิ. มหา. ๔.๑๕.๑๔-๑๕, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๘-๖๙, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๓๕๙-๖๐

[๑๙๒] ที. มหา. ๑๐.๑๖๙.๙๖, สํ. มหา. ๑๙.๘๒๒.๒๒๙, ขุ. อุ. ๒๕.๕๑.๑๘๔

[๑๙๓] สํ. ส. ๑๕.๑๕๖-๕๗.๑๔๑,๑๔๓

[๑๙๔] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๗๙๙

[๑๙๕] ขุ. อุ. ๒๕.๗๐.๒๑๑

[๑๙๖] อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา. คำอธิบายคาถา ๑๔๖

[๑๙๗] ขุ. อุ. ๒๕.๗๓.๒๑๓

[๑๙๘] ขุ. อุ. ๒๕.๖๑.๒๐๓

[๑๙๙] ขุ. อุ. ๒๕.๗๔.๒๑๔

[๒๐๐] ขุ. อุ. ๒๕.๗๘.๒๒๘-๒๙

[๒๐๑] ขุ. สุ. ๒๕.๗๗๓-๗๕, ขุ. มหา. ๒๙

[๒๐๒] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๓๙.๕๓๑, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑.๒๕

[๒๐๓] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๓๙.๕๓๑, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑.๒๕

[๒๐๔] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๑.๕๓๑, ขุ. จูฬ. ๓๐.๓.๓๐

[๒๐๕] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๒.๕๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๔.๓๑

[๒๐๖] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๔๓.๕๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๕.๓๔

[๒๐๗] ม. อุ. ๑๔.๓๔๙.๓๐๗

[๒๐๘] อภิ. สงฺ. ๓๔.๑๐๖๗.๒๕๒

[๒๐๙] อภิ. สงฺ. ๓๔.๑๐๗๖.๒๕๓

[๒๑๐] ที. มหา. ๑๐.๓๗๗.๒๕๑, ม. มู. ๑๒.๑๑๐.๗๙, ขุ. ขุ. ๒๕.๓.๒, อภิ. วิ. ๓๕.๓๕๖.๒๒๙

[๒๑๑] วิ. มหา. ๔.๑.๑

[๒๑๒] ที. มหา. ๑๐.๙๐.๔๓, ขุ. ธ. ๒๕.๑๘๓.๔๙

[๒๑๓] ขุ. ธ. ๒๕.๒๘๓.๖๕

[๒๑๔] ที. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๘

[๒๑๕] ขุ. อุ. ๒๕.๓๒.๑๔๔

[๒๑๖] ม. มู. ๑๒.๔๖๑.๔๑๑, ม. อุ. ๑๔.๘๗.๖๙, สํ. ข. ๑๗.๔๔.๓๖, สํ. สฬา. ๑๘.๓๔๕.๒๖๒, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๒๐๐.๒๓๙, ขุ. จูฬ. ๓๐.๘๘,๑๔๑.๑๙๕,๒๘๓, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๓๗.๑๕๗, อภิ. สงฺ. ๓๔.๑๐๐๗. ๒๔๒, อภิ. วิ. ๓๕.๙๑๕.๔๔๕-๔๖

[๒๑๗] สํ. อ. ๒.๑๗๖

[๒๑๘] สํ. ฏี. ๒.๑๘๐

[๒๑๙] ที. ปา. ๑๑.๓๕๕.๒๔๙

[๒๒๐] ม. มู. ๑๒.๑๕๐.๑๑๐

[๒๒๑] มหาวิสุทธารามิกมหาเถรุปปัตติทีปนีนิสสัย หน้า ๒๒

[๒๒๒] องฺ. เอกก. ๒๐.๒๗๑.๒๘

[๒๒๓] ที. มหา. ๑๐.๙๑.๔๔

[๒๒๔] องฺ. เอกก. ๒๐.๒๘๐.๒๙

[๒๒๕] สํ. ส. ๑๕.๑๓๓.๑๑๗

[๒๒๖] ม. มู. ๑๒.๑๔๖.๑๐๖

[๒๒๗] ม. ม. ๑๓.๗๘.๕๖

[๒๒๘] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๘๑

[๒๒๙] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๘๓

[๒๓๐] วิ. มหาวิ. ๑.๑๒.๕-๖, ที. สี. ๙.๓๑.๑๓-๑๔

[๒๓๑] ขุ. อุ. ๒๕.๓๒.๑๔๔

[๒๓๒] ขุ. อุ. ๒๕.๓๒.๑๔๔

[๒๓๓] สํ. นิ. ๑๖.๑๒๔.๑๗๒, อภิ. ก. ๓๗.๗๕.๓๕

[๒๓๔] วิ. มหา. ๔.๑๕.๑๔

[๒๓๕] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๒๐

[๒๓๖] ขุ. อุ. ๒๕.๖๔.๒๐๖

[๒๓๗] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๗.๒๑

[๒๓๘] ขุ. ธ. ๒๕.๑.๑๕

[๒๓๙] ขุ. ธ. ๒๕.๓๒๕.๗๓

[๒๔๐] ขุ. ธ. ๒๕.๒๔๐.๕๙

[๒๔๑] ขุ. เถร. ๒๖.๗๘๖.๓๗๖-๗๗

[๒๔๒] ขุ. ธ. ๒๕.๑๓๑.๔๐, ขุ. อุ. ๒๕.๑๓.๑๐๗

[๒๔๓] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๗๐.๘๖, ขุ. ชา. ๒๗.๑๓๓-๓๔.๑๑๓

[๒๔๔] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๖๘.๘๔

[๒๔๕] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๔๔.๕๓

[๒๔๖] องฺ. เอกก. ๒๐.๔๓.๗

[๒๔๗] ขุ. อิติ. ๒๕.๒๐.๒๔๔

[๒๔๘] ขุ. อุ. ๒๕.๔๔.๑๖๓

[๒๔๙] ขุ. ธ. ๒๕.๖๖-๖๗.๒๘

[๒๕๐] สํ. ส. ๑๕.๑๗.๘

[๒๕๑] สํ. ส. ๑๕.๑๗๙.๑๗๙

[๒๕๒] สํ. ส. ๑๕.๑๘๐.๑๗๙, องฺ. ทสก. ๒๔.๘๙.๑๔๐, ขุ. สุ. ๒๕.๖๖๓.๔๖๔

[๒๕๓] สํ. ส. ๑๕.๑๘๐.๑๗๙-๘๐, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๓.๔, องฺ. ทสก. ๒๔.๘๙.๑๔๐, ขุ. สุ. ๒๕.๖๖๔-๖๖.๔๖๔-๖๕

[๒๕๔] ขุ. สุ. ๒๕.๖๖๙-๗๐.๔๖๕

[๒๕๕] ขุ. สุ. ๒๕.๖๗๑.๔๖๖

[๒๕๖] ขุ. ธ. ๒๕.๒.๑๕

[๒๕๗] สํ. มหา. ๑๙.๑๐๑๘.๓๒๑

[๒๕๘] ขุ. ธ. ๒๕.๑๓๑.๔๐, ขุ. อุ. ๒๕.๑๓.๑๐๗

[๒๕๙] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๗๐.๘๖, ขุ. ชา. ๒๗.๑๓๕-๓๖.๑๑๔

[๒๖๐] สํ. มหา. ๑๙.๑๐๐๒.๓๐๐

[๒๖๑] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๔๗

[๒๖๒] ขุ. เถร. ๒๖.๒๑๗.๓๐๖

[๒๖๓] ขุ. วิ. ๒๖.๘๐๔.๘๐

[๒๖๔] ขุ. อป. ๓๒.๘๒.๙

[๒๖๕] องฺ. เอกก. ๒๐.๔๔.๒๔๕

[๒๖๖] ขุ. อิติ. ๒๕.๒๑.๒๔๕

[๒๖๗] ขุ. วิ. ๒๖.๔๓-๔๔,๕๓-๕๔.๗,๙

[๒๖๘] ขุ. อุ. ๒๕.๖๑.๒๐๓

[๒๖๙] องฺ. เอกาทสก. ๒๔.๒.๒๕๙-๖๐

[๒๗๐] วิ. มหา. ๔.๑.๒, ขุ. อุ. ๒๕.๑.๙๔

[๒๗๑] วิ. มหา. ๔.๒.๒-๓, ขุ. อุ. ๒๕.๒.๙๕

[๒๗๒] สํ. นิ. ๑๖.๒๔๓.๒๖๗

[๒๗๓] สํ. นิ. ๑๖.๒๔๓.๒๖๖

[๒๗๔] สํ. ส. ๑๕.๑๘๗.๑๙๓

[๒๗๕] สํ. ส. ๑๕.๒๑, ๙๗.๑๕, ๖๒, ขุ. เถร. ๒๖.๓๙.๒๖๗

[๒๗๖] สํ. ส. ๑๕.๑๐๐.๖๔

[๒๗๗] สํ. ส. ๑๕.๙๖.๖๒

[๒๗๘] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๕๓

[๒๗๙] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๘๖๑

[๒๘๐] สํ. ส. ๑๕.๒๔๖.๒๕๙, ขุ. สุ. ๒๕.๑๘๘-๘๘.๓๗๐

[๒๘๑] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๙๓๐

[๒๘๒] สํ. ส. ๑๕.๒๓๗.๒๕๐, ขุ. สุ. ๒๕.๒๗๓-๗๖.๓๘๗

[๒๘๓] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๕๕

[๒๘๔] สํ. ส. ๑๕.๘๗.๕๕

[๒๘๕] ม. อุ. ๑๔.๓๘๘.๓๓๔, สํ. ส. ๑๕.๑๐๑.๖๕๘

[๒๘๖] ม. อุ. ๑๔.๒๗๒, ๒๗๕-๗๘, ๒๘๐-๘๑, ๒๘๕-๘๘.๒๔๑, ๒๔๓-๔๗, ๒๔๙-๕๒, ๒๕๕-๖๑

[๒๘๗] ขุ. อุ. ๒๕.๓๔.๑๔๘

[๒๘๘] องฺ. นวก. ๒๓.๑๑.๓๐๗, ขุ. ธ. ๒๕.๙๕.๓๔

[๒๘๙] วิ. มหา. ๔.๔.๔, ขุ. อุ. ๒๕.๔.๙๖

[๒๙๐] ขุ. อุ. ๒๕.๕.๙๗

[๒๙๑] ขุ. อุ. ๒๕.๑๐.๑๐๔

[๒๙๒] ขุ. อุ. ๒๕.๗.๙๘

[๒๙๓] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๖๑

[๒๙๔] ขุ. อุ. ๒๕.๘.๑๐๐

[๒๙๕] ขุ. อุ. ๒๕.๙.๑๐๐

[๒๙๖] วิ. มหา. ๔.๓.๓, ขุ. อุ. ๒๕.๓.๙๖

[๒๙๗] สํ. นิ. ๑๖.๒๔๖.๒๗๐

[๒๙๘] สํ. นิ. ๑๖.๒๓๘.๒๖๓

[๒๙๙] สํ. ข. ๑๗.๕๘.๕๔

[๓๐๐] เนตฺติ. ฎี. หน้า ๑๖๓

[๓๐๑] วิ. จูฬ. ๗.๓๘๕.๒๑๐, ขุ. อุ. ๒๕.๔๕.๑๗๐

[๓๐๒] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๘๕.๙๕

[๓๐๓] สํ. ส. ๑๕.๑๒๑.๙๓, ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๕.๗๖, ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๑.๕๕

[๓๐๔] สํ. ส. ๑๕.๑๒๑.๙๓, ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๖.๗๗, ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒.๕๕

[๓๐๕] สํ. นิ. ๑๖.๓๘.๖๓

[๓๐๖] สํ. สฬา. ๑๘.๒๒๘.๑๔๗

[๓๐๗] สํ. สฬา. ๑๘.๒๒๘.๑๔๗

[๓๐๘] สํ. สฬา. ๑๘.๒๒๘.๑๔๗

[๓๐๙] สํ. สฬา. ๑๘.๒๒๘.๑๔๗

[๓๑๐] สํ. สฬา. ๑๘.๒๒๘.๑๔๗

[๓๑๑] สํ. สฬา. ๑๘.๒๓๐.๑๔๘ ดู สํ. นิ. ๑๖.๑๕๘.๒๑๖-๑๗

[๓๑๒] ขุ. อุ. ๒๕.๓๐.๑๓๗

[๓๑๓] ขุ. อุ. ๒๕.๓๐.๑๓๗

[๓๑๔] ขุ. อุ. ๒๕.๓๐.๑๓๗

[๓๑๕] ขุ. อุ. ๒๕.๓๐.๑๓๗

[๓๑๖] ขุ. อุ. ๒๕.๓๐.๑๓๗

[๓๑๗] ขุ. อุ. ๒๕.๓๐.๑๓๘

[๓๑๘] ขุ. อุ. ๒๕.๓๐.๑๓๘

[๓๑๙] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๕.๖

[๓๒๐] ที. ปา. ๑๑.๓๒๙.๒๒๑, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๕๗.๓๖๙

[๓๒๑] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๒๓๒-๓๓.๒๕๘

[๓๒๒] องฺ. ทุก. ๒๐.๒.๔๙

[๓๒๓] ขุ. ธ. ๒๕.๗๑.๒๙

[๓๒๔] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๗.๒๑

[๓๒๕] ที. ปา. ๑๑.๓๓๗.๒๒๙

[๓๒๖] ขุ. ธ. ๒๕.๙๔.๓๓

[๓๒๗] สํ. นิ. ๑๖.๕๕, ๖๔.๘๕, ๙๘

[๓๒๘] สํ. นิ. ๑๖.๕๕, ๖๔.๘๕-๖, ๙๙-๑๐๐

[๓๒๙] สํ. ส. ๒๕.๑๑๙.๙๑, ขุ. อุ. ๒๕.๔๑.๑๕๙

[๓๓๐] ขุ. อุ. ๒๕.๔๒.๑๕๙

[๓๓๑] องฺ. สตฺตก. ๒๓.๓๗.๒๙

[๓๓๒] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๗๑

[๓๓๓] ขุ. อุ. ๒๕.๑๒.๑๐๗

[๓๓๔] วาจสุปตฺย. เล่ม ๓ หน้า ๑๗๘๔

[๓๓๕] ขุ. เถร. ๒๖.๒๒๗.๓๐๗

[๓๓๖] ขุ. ธ. ๒๕.๒๙๔.๖๗

[๓๓๗] ขุ. ธ. ๒๕.๒๙๔.๖๗

[๓๓๘] สํ. มหา. ๑๙.๘๑๓.๒๒๑

[๓๓๙] ขุ. อิติ. ๒๕.๔๑.๒๖๓

[๓๔๐] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๗๓-๗๕.๕๓๘

[๓๔๑] วิ. มหา. ๕.๒๘๗.๖๕, ที. มหา. ๑๐.๑๕๕.๘๒, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๙๑.๓๗๗

[๓๔๒] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๓๔๓] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๓๔๔] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๓๔๕] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๓๔๖] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๓๔๗] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๓๔๘] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๓๔๙] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๓๕๐] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๓๕๑] สํ. ข. ๑๗.๔๙.๔๐

[๓๕๒] สํ. ข. ๑๗.๔๙.๔๐

[๓๕๓] ขุ. ขุ. ๒๕.๙.๗, ขุ. สุ. ๒๕.๒๓๒.๓๗๘

[๓๕๔] ขุ. ขุ. ๒๕.๘.๖, ขุ. สุ. ๒๕.๒๓๑.๓๗๘

[๓๕๕] ขุ. สุ. ๒๕.๕๒๒.๔๓๕

[๓๕๖] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๒๙.๓๔

[๓๕๗] ขุ. ธ. ๒๕.๓๖๙-๗๐.๘๑

[๓๕๘] ขุ. ธ. ๒๕.๓๖๙-๗๐.๘๑

[๓๕๙] สํ. มหา. ๑๙.๔๙๓.๑๗๙

[๓๖๐] ที. มหา. ๑๐.๙๐.๔๓, ขุ. ธ. ๒๕.๑๘๓.๔๙

[๓๖๑] ม. อุ. ๑๔.๒๔๖, ๒๕๓.๒๑๗, ๒๒๔, องฺ. ติก. ๒๐.๓.๙๗-๙๘

[๓๖๒] ม. อุ. ๑๔.๒๔๖, ๒๕๓.๒๑๗, ๒๒๔, องฺ. ติก. ๒๐.๓.๙๗-๙๘

[๓๖๓] สํ. ส. ๑๕.๑๕๑.๒๖๗-๖๙

[๓๖๔] สํ. ส. ๑๕.๑๑๕.๘๖-๘๗

[๓๖๕] สํ. ส. ๑๕.๑๑๕.๘๗

[๓๖๖] สํ. ส. ๑๕.๑๘๑.๑๘๒, องฺ. ทสก. ๒๔.๘๙.๑๓๙-๔๐, ขุ. สุ. ๒๕.๑๐.๔๖๓-๖๔

[๓๖๗] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๗๗.๙๑

[๓๖๘] วิ. มหา. ๔.๑๐.๑๑

[๓๖๙] วิ. มหา. ๔.๑๑.๑๑, ม. มู. ๑๒.๒๘๕.๒๔๖, ม. ม. ๑๓.๓๔๑.๓๒๓, อภิ. ก. ๓๗.๔๐๕.๒๔๖

[๓๗๐] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๐๐

[๓๗๑] สํ. ส. ๑๕.๑๑๕.๘๗

[๓๗๒] ม. อุ. ๑๔.๒๔๘.๒๑๕

[๓๗๓] ม. อุ. ๑๔.๒๕๕.๒๒๒-๒๓

[๓๗๔] สํ. สฬา. ๑๘.๑๓๕.๑๑๘

[๓๗๕] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๒๙.๑๘๔-๖

[๓๗๖] ขุ. เปต. ๒๖.๘๐๒-๓.๒๕๕, ขุ. ชา. ๒๗.๕๔-๕.๑๐๓

[๓๗๗] ขุ. เถร. ๒๖.๓๐๔.๓๑๘

[๓๗๘] ขุ. อิติ. ๒๕.๒๒.๒๔๕-๔๖

[๓๗๙] ม. อุ. ๑๔.๕.๒๖๑

[๓๘๐] ขุ. ธ. ๒๕.๒๘๑.๖๕

[๓๘๑] นีติ. ธาตุ. หน้า ๒๓๒

[๓๘๒] ขุ. ธ. ๒๕.๓๙๑.๘๕

[๓๘๓] องฺ. ติก. ๒๐.๗๐.๑๙๘

[๓๘๔] สํ. มหา. ๑๙.๑.๑

[๓๘๕] ขุ. ธ. ๒๕.๑๖๒.๔๕

[๓๘๖] ขุ. ธ. ๒๕.๑๖๑.๔๕

[๓๘๗] องฺ. ติก. ๒๐.๗๐.๑๙๖

[๓๘๘] สํ. ส. ๑๕.๒๕.๒๗๓

[๓๘๙] ขุ. ธ. ๒๕.๔๙.๒๕

[๓๙๐] ขุ. สุ. ๒๕.๔๔๘.๔๑๗

[๓๙๑] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๘๔

[๓๙๒] องฺ. ทสก. ๒๔.๔๘.๖๙

[๓๙๓] สํ. ส. ๑๕.๑๓.๗

[๓๙๔] สํ. ส. ๑๕.๑๓.๗

[๓๙๕] สํ. ส. ๑๕.๗๕.๔๘-๙

[๓๙๖] ที. มหา. ๑๐.๙๐.๔๓, ขุ. ธ. ๒๕.๑๘๓.๔๙

[๓๙๗] ที. มหา. ๑๐.๓๖๔.๒๓๙-๔๐

[๓๙๘] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๓.๖๔

[๓๙๙] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๓๔.๓๙-๔๐, ขุ. อิติ. ๒๕.๙๐.๓๐๘

[๔๐๐] สํ. มหา. ๑๙.๓๘๔, ๔๑๐.๑๔๖, ๑๖๒, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๐๗.๒๒๑

ดัชนีค้นคำ

ธ

น

บ

รายนามผู้บริจาค

จัดพิมพ์คัมภีร์ เนตติปกรณ์ ฉบับแปลและอธิบาย

คุณกนก เทพหัสดิน ณ อยุธยา ๑๐๐,๐๐๐ บาท
คุณกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ๕๐๐ บาท
ร้อยโทหญิงกมลสิริ วงศ์ศรีชนาลัย ๑๐๐ บาท
คุณกรรณิการ์ คีตะจิตต์ ๑๐๐ บาท
คุณกรรณิการ์ ชินสวนานนท์ ๕๐๐ บาท
คุณกรรณิการ์ นลราชสุวัจน์ ๕๐๐ บาท
คุณกรรติกา เอี่ยมวุฒิ ๕๐ บาท
คุณกวี-คุณประไพพิศ-คุณธนิสา-คุณอารวี-
คุณฐิภวรรณ โตวิจิตร ๑,๑๐๐ บาท
คุณกองแก้ว จันทรวิรุจ ๕๐๐ บาท
พลโทกอบบุญ-คุณแม่บัวทอง พัฒนถาบุตร ๒,๐๐๐ บาท
ร้อยโทหญิงกัญญรัตน์ เพิ่มทรัพย์ ๑๐๐ บาท
คุณกัลป์ ณ สงขลา ๑๐๐ บาท
พ.ญ.กัลยา ดำรงศักดิ์ ๒,๐๐๐ บาท
คุณกาญจนา สกุลเดชไพศาล ๑,๑๑๑ บาท
คุณกาญจนา ตันทีปธรรม ๑,๐๐๐ บาท
คุณกานต์สินี จันทร์วิภาดิลก ๒,๐๐๐ บาท
คุณกิ่งกาญจน์ อารักษ์พุทธนันท์ ๕,๐๐๐ บาท
คุณกิ่งแก้ว ศิริพละ ๓๐๐ บาท
นพ.กิจชัย-คุณวัฒนา และครอบครัวยิ่งเสรี ๑,๐๐๐ บาท
นพ.กิตติพัฒน์ ศีตะจิตต ๕,๐๐๐ บาท
คุณกิติมา ลีลานนทกุล ๑๐๐ บาท
คุณกุญชร ภวจันทร์รัศมี ๕๐๐ บาท
คุณกุลวดี นิยมศิลป์ ๒๕๐ บาท
คุณกุลวดี พูนวุฒิกุล ๕๐๐ บาท
คุณเกยูร อัสสกุล ๑๐๐ บาท
คุณเกศศิริ ธรรมรุจิกุล ๑๐ บาท
คุณเกษมสันต์ ผาลิกา ๑๐๐ บาท
คุณเกียรติศักดิ์ พุ่มดอกไม้ ๕๐ บาท
คุณเกื้อกูล กุหล้า ๓๐๐ บาท
คุณขจรศักดิ์-คุณสุวิมล-คุณลลิต์ภัทร-
คุณพรพรรณ วงศ์ศักดิ์ถาวร ๑,๒๐๐ บาท
คุณขวัญจิตต์ อินทรสุขศรี ๕๐๐ บาท
คุณขวัญใจ พูนอนันต์ ๒๕๐ บาท
ข้าราชการและลูกจ้าง กองธุรการ
สำนักงานปลัดบัญชีกองทัพบก ๓๗๙ บาท
ข้าราชการและลูกจ้าง กองบัญชี
สำนักงานปลัดบัญชีกองทัพบก ๙๔๐ บาท
ข้าราชการและลูกจ้างกองงบประมาณ
สำนักงานปลัดบัญชีกองทัพบก ๕๙๐ บาท
ข้าราชการและลูกจ้างกองจัดการ
สำนักงานปลัดบัญชีกองทัพบก ๑๖๗ บาท
ข้าราชการและลูกจ้างกองบริหารทรัพยากร
สำนักงานปลัดบัญชีกองทัพบก ๒๐ บาท
ข้าราชการและลูกจ้างกองสำรวจ
สำนักงานปลัดบัญชีกองทัพบก ๒๕๐ บาท
ข้าราชการและลูกจ้างศูนย์กรรมวิธีข้อมูล
สำนักงานปลัดบัญชีกองทัพบก ๕๔๐ บาท

คุณขี่เซี้ยง แซ่ฉั่ว และครอบครัว ๒,๐๐๐ บาท
พันเอกหญิงไขนภา เมฆประยูร ๒๕๐ บาท
คณะศึกษา จากวัดจากแดง ๖,๔๕๐ บาท
คุณคมคาย จงเจริญสุข ๒๐๐ บาท
ครอบครัวและคณะคุณชาลี-คุณศิริพร ตั้งจีรวงษ์ ๑๕,๐๐๐ บาท
คุณคลอง-คุณปู่-คุณสมเนียง สมสี ๒๕๐ บาท
คุณเครือวรรณ ทองทิพย์ ๒๕๐ บาท
คุณงามนิตย์ สมศรี, ด.ช.อภินัทธ์ องอาจหาญ ๒๕๐ บาท
คุณจงกลนี วิทย์สหมุนี ๕๐๐ บาท
คุณจงจิต สังขสุวรรณ์ ๒๐๐ บาท
คุณจตุพร-คุณโบว์-คุณศตพร พุกกะเวส,
คุณเก็จมณี-คุณบดินทร์ นิธิอุทัย ๒,๐๐๐ บาท
คุณจรัญ บุญประเสริฐ ๑๐๐ บาท
คุณจันทร์เพ็ญ ตั้งมั่นอนันตกุล ๕๐๐ บาท
คุณจันทร์เพ็ญ หาญจิตต์เกษม ๕๐๐ บาท
พันเอกหญิงจันทิมา เข็มกลัด ๒๕๐ บาท
คุณจารุณี อัมพรโกศลกิจ ๑,๐๐๐ บาท
คุณจำปี จำปาขาว ๓๐๐ บาท
คุณจำลอง ปั้นเพชร ๑๐๐ บาท
ร.ศ.จิตรพี - ผศ.สมศักดิ์ ชวาลาวัณย์ ๕๐๐ บาท
คุณจิตรา สง่ารักษ์ และครอบครัว ๒๕๐ บาท
พันเอกหญิงจินตนา เปลี่ยนลออ ๒๖๐ บาท
คุณจิรพันธ์ พันธ์วุฒิกร ๕๐๐ บาท
คุณจิระพร ศรีตระกูล ๕๐๐ บาท
คุณจิราพร ศรีพลากิจ ๕๐๐ บาท
คุณจิรารัตน์ บุญชัย ๑๐๐ บาท
คุณจุฑามาศ วัฒโนดม ๕๐๐ บาท
คุณจุไรรัตน์ พันชุมโพธิ ๕๐๐ บาท
คุณเจนวิทย์ ฤทธิกัณฑ์ ๒๐ บาท
คุณเจริญสุข แซ่โล้ว และเพื่อน ๕๐๐ บาท
ภ.ก.พ.ต.ท.เฉลิม ศิธรกุล ๑,๐๐๐ บาท
คุณเฉลิมพล อาภาแจ่มใส ๒๐๐ บาท
คุณชนิดา วิชัยยะ, คุณภรทิพย์-คุณบุญชัย ชัยแสงชัย ๑,๒๐๐ บาท
คุณชลัท เสนีวงศ์ ณ อยุธยา ๕๐๐ บาท
คุณชวนชื่น บุญเสรฐ ๓,๑๐๐ บาท
คุณช่อฉัตร จันทรเบกขา ๕๐๐ บาท
คุณช่อพิภพ โอสถานุเคราะห์ ๓๐,๐๐๐ บาท
คุณชัชวาล อรรถกิจโกศล ๒๐๐ บาท
คุณชัยยศ-คุณบัณพร-คุณทักษดา-คุณธนพ-
คุณอรินทร์ เอี่ยมอมรพันธ์ ๓,๐๐๐ บาท
นพ.ชัยเยนทร์ รัตนวิจารณ์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณชัยโรจน์-คุณรุ่งฤดี-คุณแสนดี-คุณสมหญิง-
คุณณัฐเศรษฐ์ พูนทรัพย์มณี ๕,๐๐๐ บาท
คุณชาริกาณต์ จันทร์อ่อน ๒๕๐ บาท
พลอากาศโทชิดชัย-คุณคิดคนึง กาญจนะโภคิน
และครอบครัว ๑๐,๐๐๐ บาท
คุณชิต วิทรมานันท์ ๕๐๐ บาท
พระชีวิน มัลลิกะมาลย์ พร้อมครอบครัวและญาติมิตร ๒,๕๐๐ บาท
คุณแม่ชื้อหง-คุณหรรษา ชวนิตย์ ๑๐๐ บาท
คุณชุติมา วชิรเสรีชัย ๗๕๐ บาท
คุณชุมศักดิ์ เตชะเสน ๕๐๐ บาท
ศ.น.พ.ชูเกียรติ อัศวณิชย์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณชูจิตร ลีลานนท์ ๑๐๐ บาท
คุณชูศรี วรรณโกวัฒน์ ๕๐๐ บาท
คุณชูศรี วรรณโกวัฒน์ ๕๐๐ บาท
คุณเชาวณี เสตสุวรรณ ๕๐๐ บาท

พ.ญ.เชาวรี อัชนันท์ ๑๐,๐๐๐ บาท
พ.ต.ท.เชิดชัย หงส์กาญจนกุล ๒,๐๐๐ บาท
คุณเชียง วิธุรจิตต์ ๕๐๐ บาท
นพ.เชี่ยวชาญ วิริยลัพภะ ๑,๐๐๐ บาท
คุณโชอส วีระประดิษฐ์ศิลป์ ๒๐๐ บาท
บริษัท ซันไลท์ เคมีคอล จำกัด ๑,๐๐๐ บาท
คุณญาณิน หุนาปเทศ ๑๐๐ บาท
คุณฐิติชญา เรืองวุฒิสกุลชัย ๕๐๐ บาท
คุณฐิติพร อรรถกิจโกศล ๑,๐๐๐ บาท
คุณณัฏฐ์พล นวแจ่มตระกูล ๖๗๐ บาท
คุณณัฐณิชา มานะวนิชย์ ๒๐๐ บาท
คุณดรรชนี บุญประเดิม และครอบครัว ๓๐๐ บาท
คุณดรุณี โตสมภาค, คุณสมชาย เจริญสินค้า,
ด.ญ.ชมาลักษณ์ โตสมภาค ๘๙,๕๑๕ บาท
คุณดวงใจ ดำรงสิริรัช ๑๐๐ บาท
คุณดวงตา จิตสมบูรณ์มิตร ๒๐๐ บาท
คุณดวงทิพย์ สีเหลืองสวัสดิ์ ๒๕๐ บาท
พันโทหญิงดวงยิหวา ศาสตรวาหา ๒๕๐ บาท
คุณดาวรัตน์ มิ่งฉาย ๓๐๐ บาท
คุณดุสิต ภุมรินทร์ ๑๐๐ บาท
กองทุนตระการ สิงคาลวณิช ๕๐๐ บาท
คุณแม่ต้าเฮียง แซ่ล้อ พร้อมบุตร-ธิดา ๕๐๐ บาท
คุณเตือนใจ จันทร์กระจ่าง ๕๐๐ บาท
คุณทรงพล - คุณมณฑิพย์ อาทรธุระสุข ๕๐๐ บาท
คุณทศพงศ์ - คุณสิริมา จารุทวี ๕,๐๐๐ บาท
ครอบครัวทองคำอ่อน โดยคุณธรรมศักดิ์ ทองคำอ่อน
๕๐๐ บาท
คุณทักษิณา รัตนกิจตระกุล ๑๐๐ บาท
คุณทัศนีย์ โชคเจริญรัตน์ ๕๐๐ บาท
คุณทัศนีย์ หอมกลิ่นแก้ว ๓๐๐ บาท
คุณทัศนีย์ อรรถกิจโกศล ๒๐๐ บาท
คุณเทพฤทธิ์ สาธิตการมณี ๒๐๐ บาท
คุณธงไชย แมคอินไตย์ ๕,๐๐๐ บาท
คุณธนเดช เพ็ญทวี ๓๐๐ บาท
คุณธนวัฒน์ โตเทียงธรรม ๒๐๐ บาท
คุณธนาศักดิ์ ฟูเฟื่องมงคลกิจ ๓๐๐ บาท
คุณธวัช ศรีมาพลกุล ๒,๐๐๐ บาท
คุณธวัชชัย สุธาดารัตน์ ๒๐๐ บาท
คุณธัญญธร-คุณประเสริฐ กีรติสิน ๓๐๐ บาท
คุณธาริดา ปริยธนากุล ๑๐๐ บาท
คุณธีรพร ลีมะสิงห์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณเธียรพร ศรีสว่างเนตร และคณะ ๔,๓๐๐ บาท
คุณนงนุช สุกุมสจันทร์ ๑๐๐ บาท
คุณนพพร ชาญณรงค์ ๓,๐๐๐ บาท
พันโทหญิงนพมาศ ช้างสาต ๒๕๐ บาท
พันเอกนพรัตน์ ศักดาศรี ๒๕๐ บาท
คุณนพวรรณ อินทร์อ่ำ ๓,๐๐๐ บาท
คุณนภดล จัตตารีส์ ๕๐๐ บาท
คุณนภสร งามล้วน ๑๐๐ บาท
คุณนภาพร อัจฉราฤทธิ์ ๒,๕๐๐ บาท
คุณนฤมล ม่วงกล่ำ ๕๐๐ บาท
คุณนลินรัตน์ เชื้อวณิชชากร ๑๐๐ บาท
คุณนลินี วรมนินทร และครอบครัว ๓๐๐ บาท
คุณนวลจันทร์ พงษ์วิรัตน์ ๒๕๐ บาท
คุณนวลมณี กาญจนพิบูลย์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณนวลฤดี กฤตยานุกูล ๒๐๐ บาท
คุณนัฐวัฒน์ เผื่อนพิพัฒน์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณนัดดา สุขพินิจ ๕๐๐ บาท
คุณนันทนา ฉันทวิลาสวงศ์ ๓๐๐ บาท
คุณนารถกัญญา เทียนรุ่งศรี ๑,๐๐๐ บาท

คุณน้ำทิพย์-คุณสุรสัณห์-คุณลิขิต ๗๐๐ บาท
คุณนิตยา นวสินจรัสกุล ๑๐๐ บาท
คุณนิภา วีระปราชญ์ ๑๐๐ บาท
คุณนิภา เสตสุวรรณ ๒๐๐ บาท
คุณนิภาพร บูรณจารุกร และครอบครัว ๕๐๐ บาท
คุณนิภาพรรณ ดิศกุล ณ อยุธยา ๕๐๐ บาท
คุณนิภาพรรณ ทองประกอบ ๓๐๐ บาท
พ.ต.อ.(พิเศษ)หญิงนิลุบล นิยมานนท์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณนิศาวรรณ กนกวลีวงศ์ ๓๐๐ บาท
คุณนิสา เคาวางกูร ๒๐๐ บาท
คุณนุช พรหมโยธิน ๕๐๐ บาท
คุณเนติมา ธนาธิพันธุ์ ๕๐๐ บาท
คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ๕๐๐ บาท
คุณบังอร ทับทิมทอง ๑๐๐ บาท
นพ.บัณฑิต-พญ.กะรัตเพ็ชร-ดช.บัณณ์กฤษฎ์-
ดญ.บัณภวิกา หวังวิทยาคุณ ๑,๐๐๐ บาท
คุณบุญนาค ศศะภูริ ๑,๐๐๐ บาท
คุณบุญรักษ์ นาครัตน์ ๑,๕๐๐ บาท
คุณบุญศรี ธารีลาภ ๑๐๐ บาท
คุณบุญศรี สุธีสร ๑๐๐ บาท
คุณบุญศิริ เอี่ยมโอภาส ๓๐๐ บาท
คุณบุญสม ภุมรินทร์ ๑๐๐ บาท
คุณบุษกร สิงคาลวณิช ๕๐๐ บาท
คุณบุษยาภรณ์ ปัญญาพัฒนกุล และครอบครัว
๒๕๐ บาท
คุณเบญจา พุกกะมาน ๑๐๐ บาท
คุณปชารัตน์-คุณถวัลย์วงศ์ ธีระวิทยภิญโญ
๑,๐๐๐ บาท
คุณปฏิมากร กุหล้า ๓๐๐ บาท
คุณปทิตตา แก้วพิจิตร ๑๐๐ บาท

คุณปทุมพร แซ่จึง ๕๐๐ บาท
คุณปภัสสร วรายานนท์ ๒๕๐ บาท
คุณประจวบจิต วงษ์ไกร ๑,๐๐๐ บาท
คุณประชา บุญญสิริกูล ๓๐๐ บาท
คุณประชิต เพชรไทย และคณะ ๑๐,๓๐๐ บาท
คุณประเทือง-คุณดวงตา ตรีเพชร ๒๐๐ บาท
ร.ต.ต.หญิง ประเทือง เทพหัสดิน ณ อยุธยา
๑,๐๐๐ บาท
คุณประไพ ทองประชาญ ๑,๐๐๐ บาท
คุณประไพ เทิดปฐวีพงศ์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณประไพพิศ สุรัตนสัญญา ๒๕๐ บาท
คุณประไพรพรรณ พิสัยนนทฤทธิ์ ๑๐๐ บาท
คุณประไพวรรณ สุนทราวรกุล ๕๐๐ บาท
คุณประภาศรี พุกกะจันทร ๕๐๐ บาท
คุณแม่ประมวล-คุณพิจักษณา พลสมบัติ ๒๐๐ บาท
คุณประวิทย์ เกตุไพบูลย์ และเพื่อน ๒๐๐ บาท
คุณประสพสันต์-คุณรัตนา-คุณจิรภัทร-คุณจิรวรรณ-
คุณจิรพร ศิริจิตร ๓,๐๐๐ บาท
คุณประสาน แจ่มผล ๓๐๐ บาท
คุณประหยัด-คุณสุธัญญา-คุณจุติพงศ์-คุณจุติพัทร์-
คุณจุติพันธ์ บุญสูง ๑๐,๐๐๐ บาท
คุณปรางค์ทิพย์-คุณปรารถนา เจนจินดาวงศ์
๒,๐๐๐ บาท
คุณปราณี กุหล้า ๓๐๐ บาท
คุณปราณี ทัพเป็นไทย ๕๐๐ บาท
คุณปราโมช น้อยวัฒน์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณปราโมทย์-คุณกันทิมา แสงไฟ ๕๐๐ บาท
พันเอกปรินทร์ โปษยะนันทน์ ๕๐๐ บาท
คุณปริศนา ทับกิจ ๑๐๐ บาท
คุณปรียนันท์ สุนทราภิวัฒน์ ๑๐๐ บาท

คุณปลิดา หุนาปเทศ	๑๐๐ บาท	คุณพิมพ์พนิต พลอยงาม	๑๐๐ บาท
สิบโทปวีณ รุจิฤกษ์	๒๐ บาท	คุณพิมพ์พนิต พลอยงาม	๑๐๐ บาท
คุณปองภพ สังข์นุช	๒๐๐ บาท	คุณพิมพ์ศจี ทิรานนท์	๒๐๐ บาท
พระครูปลัดปัณณธร จารุวัณโณ	๒๕๐ บาท	คุณพิมพิมล งั่นบุญศรี	๓๐๐ บาท
คุณปิยะ แซ่ปาง,น.ส.จีรพร อัครอนุสรณ์	๒๐๐ บาท	คุณพิมวิภา งามศิริ	๕๐๐ บาท
คุณปิยาภา เล่ารุ่งโรจน์	๑,๐๔๐ บาท	คุณพิสมร บุญประคอง	๑๐๐ บาท
คุณผาณิต เจตนาจิราวัฒน์	๕๐๐ บาท	คุณพิสิฐ บุญสรณาบล	๒๐๐ บาท
คุณผุสดี ชุ่นตระกูล	๑,๐๐๐ บาท	คุณพีรวัธน์ เปรมชื่น	๓,๐๐๐ บาท
คุณพงศทอง ไตรนรพงศ์	๕๐๐ บาท	คุณพุทธาภิวัทน์	๖๐๐ บาท
คุณพงษ์ แซ่โง้ว	๒๕๐ บาท	คุณพูนศรี ศุภวาณิช	๕๐๐ บาท
คุณพรต-คุณวิเชียร แก้วสุจริต และบุตรหลาน	๕๐๐ บาท	คุณพูนสุข วัฒนวิจารณ์	๕๐๐ บาท
		พ.ต.ต.หญิงเพ็ญฐิตา สุริยะวิภาดา	๕๐๐ บาท
คุณพรทิพย์ แซ่โล้	๑๐๐ บาท	คุณเพ็ญพรรณ วิสุทธิ ณ อยุธยา	๕๐๐ บาท
คุณพรทิพย์ ทวิชชาติวิทยากุล	๒๕๐ บาท	คุณเพิ่มศักดิ์ อาภาแจ่มใส	๒๐๐ บาท
คุณพรทิพย์ ประสานทอง	๕๐๐ บาท	คุณเพิ่มสิน นุชพันธุ์	๕๐๐ บาท
คุณพรทิพย์ โรจตระการ	๑,๐๐๐ บาท	นพ.โพธิ์ทอง-คุณสมพร ปางพุฒิพงษ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณพรทิพา เวชชธรรม	๑๐๐ บาท	พันเอกไพบูลย์ คุ้มกลิ่นวงษ์	๑๐๐ บาท
คุณพรพิชิต พัฒนถาบุตร	๒,๐๐๐ บาท	คุณไพเราะ จันทร์ศรีนวล	๒๕๐ บาท
นพ.พรศักดิ์ ผลเจริญสมบูรณ์	๒,๐๐๐ บาท	คุณไพลิน มีเดช	๑๐๐ บาท
คุณพรรณราย ศรีสุข, คุณธนัชพร อรัญกานนท์	๓๐๐ บาท	คุณภคิน แก้วพิจิตร	๕๐๐ บาท
		คุณภรณี พรเกษมศาสตร์	๒๕๐ บาท
คุณพรรณิภา นิจผล	๓๐๐ บาท	คุณภริณ และครอบครัว พชรจิรกุล	๕๐๐ บาท
คุณพรรณี พึงเทิดธรรม	๕๐๐ บาท	คุณภัทรพร ฝักเจริญผล	๕๐๐ บาท
คุณพร้อมพรรณ ลการโอฬาร	๑,๐๐๐ บาท	คุณมณฑนา เผ่าวิริยะ	๕๐๐ บาท
พระมหาพิเชษฐ กันตเชฏโฐ	๑,๐๐๐ บาท	คุณมณี เสวตวิวัฒน์	๒๕๐ บาท
คุณพิเชฐ กล่อมจิตต์	๓๐๐ บาท	คุณมณีย์จิตร์ รักประทานพร	๑๐๐ บาท
คุณพิณพร ปรางค์ประยูร	๓๐๐ บาท	คุณมธุวศา สมคิด	๑,๐๐๐ บาท
คุณพิทยา เพชรมาก	๓๐๐ บาท	คุณมนต์ทิพย์ ศิริวายะ	๕๐๐ บาท
คุณพินิจ กี่ศิริ	๑๐๐ บาท	คุณมนพร พิบูลย์ภานุวัทน์	๒๕๐ บาท
พันโทพิบูล คานทองดี	๒๐๐ บาท	คุณมนูญ-คุณนงนารถ เดชณรงค์	๕๐๐ บาท

คุณมยุรี คำประเสริฐ ๒๐๐ บาท
อาจารย์มยุรี เจริญ ๒๕,๐๐๐ บาท
คุณมัทนา เหลืองนาคทองดี ๕,๐๐๐ บาท
คุณมารศรี และครอบครัวหวังวิทยาคุณ ๑,๐๐๐ บาท
แม่ชีมิ่งขวัญ มั่นคงธนพัฒน์ ๑๐๐ บาท
คุณมุกดา คิวเจริญวงศ์ ๓๐๐ บาท
คุณเมทิกา แก้วพิจิตร ๑๐๐ บาท
คุณเมี่ยวเค็ง แซ่เฮ้ง ๑๐๐ บาท
คุณยุทธนา ศศิธร อ่ำสกุล ๓๐๐ บาท
คุณยุพเยาว์ ธูปสุวรรณ ๑๐๐ บาท
คุณยุพา วิริยวงศ์ ๑๐๐ บาท
คุณยุพา ส่งศิริ ๕๐๐ บาท
อาจารย์ยุพา อร่ามกุล ๒๐,๐๐๐ บาท
คุณยุพิน จันทรัคคะ ๑,๐๐๐ บาท
คุณยุพิน จิระไชยเขื่อนขันธ์ ๔,๒๐๐ บาท
คุณยุวดี มงคลพร ๕๐๐ บาท
คุณเยาวนิจ สังขะเมฆ ๕๐๐ บาท
คุณเยาวลักษณ์ วรรธนะพิศิสฏ์ ๕๐๐ บาท
คุณรตนวรรณ องอาจหาญ ๗๕๐ บาท
คุณรวิพรรณ สาลีผล ๒๐๐ บาท
สิบตรีหญิงระวีวรรณ ปีเจริญ ๒๐ บาท
มูลนิธิรักษ์ธรรม (โดยคุณชัชวรรณ์) ๒๐,๐๐๐ บาท
แม่ชีรัชดา ห่อเพ็ชร์ ๑๐๐ บาท
คุณรัชนี-คุณสิรีพักตร์ โพธิ์สกุล ๑๐๐ บาท
คุณรัชนี จรุงจิตต์ ๓๐๐ บาท
คุณรัชนี วิสุทธิแพทย์ ๑๐๐ บาท
คุณรัฐนันท์ เต็มไพบูลย์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณรำภาวดี พรประสิทธิ์ ๒๐๐ บาท
นพ.รื่นเริง ลีลานุกรม ๓,๐๐๐ บาท

คุณเรณู สวนพุฒ, คุณกุลธร วงษ์กัลยา ๒๕๐ บาท
คุณเรือนแก้ว วิธุรจิตต์ ๕๐๐ บาท
คุณฤทธิ์บุรี รักกุศล ๒๕๐ บาท
คุณลภัสกร ธรรมจาโร ๑,๑๑๑ บาท
คุณละออ ไกรสมจิตร ๑๐๐ บาท
คุณละเอียด-คุณสถิตย์ ทองทรง ๓,๐๐๐ บาท
คุณลัดดา ปานท้วม ๑,๐๐๐ บาท
คุณลาวัลล์ พานิชเจริญ ๕๐๐ บาท
คุณลำดวน ลือชาพัฒนพร ๒๐๐ บาท
คุณลินดา ฉันทวานิช ๒,๐๐๐ บาท
คุณวงวาด สัตย์เจริญ ๑๐๐ บาท
คุณวนิดา โฆษิตอริยวงศ์ ๓๐๐ บาท
คุณวนิดา มณเทียรทอง ๓๐๐ บาท
คุณวนิดา สิทธิบุตร ๒๐๐ บาท
คุณวนิดา อรรถกิจโกศล ๒๐๐ บาท
ร.อ.วรพจน์-คุณดวงพร จาตกานนท์ ๑,๑๑๑ บาท
คุณวรพรรณ-คุณคล้ายจันทร์-คุณแพรวพรรณ-คุณพราวเพ็ญ พันธุ์แมน ๒,๐๐๐ บาท
นพ.วรพล หัฏฐะสกุล ๕๐๐ บาท
คุณวรรณประภา กุณฑลบุตร ๒๕๐ บาท
ด.ญ.วรรณวิภา ทองทิพย์ ๒๕๐ บาท
คุณวรรณอนงค์ ดำรงราชศักดิ์ ๕๐๐ บาท
คุณวรรณา สุขเสมอ ๒๐๐ บาท
คุณวรรณี จิวริยเวช ๒๖๐ บาท
คุณวรวรรณ วีรสุนทร ๓,๐๐๐ บาท
คุณวรัญญู เทพหัสดิน ณ อยุธยา ๑๐๐,๐๐๐ บาท
คุณวรัทยา อัสสกุล ๑,๐๐๐ บาท
คุณวรางคณา เทพหัสดิน ณ อยุธยา ๑๐๐,๐๐๐ บาท
คุณวรางคณา สถิรวิวัฒน์กุล ๓๐๐ บาท
คุณวราณี วงศ์วิเศษ ๑๐๐ บาท

คุณวราพร จิระธนาไพบูลย์ ๓๑๐ บาท
คุณวลี เทพหัสดิน ณ อยุธยา ๑๐๐,๐๐๐ บาท
พันเอก(พิเศษ) วัชรา ลักษณศิริ ๓๐๐ บาท
คุณวัฒนา แก้วหิรัญ ๕๐๐ บาท
คุณวัฒนา โพธิราช ๕๐ บาท
พลตรีวันชัย สันติกร ๑๐๐ บาท
คุณวันท์ศิกา ชัยศักดิ์ศิริ-ด.ญ.อัฏฐพร ชัยศักดิ์ศิริ ๕๐๐ บาท
คุณวาสนา แปลกมาก ๒๕๐ บาท
คุณวิจิตร กุหล้า ๓๐๐ บาท
พลเอกวิชัย - คุณสายสุนี เพิ่มทรัพย์ ๕๐๐ บาท
คุณวิชัย จิระไชยเขื่อนขันธ์ ๑๐๐ บาท
คุณวิชัย ผดุงทรัพย์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณวิเชียร จงปรีชา ๓๐๐ บาท
คุณวิเชียร บรมธรรม ๓๐๐ บาท
คุณวิทยา-คุณเยาวภางค์-คุณภัทรัญญา-คุณรัฐพงศ์-คุณเทวี-คุณภัทรพล พูลสุวรรณ ๑,๐๐๐ บาท
คุณวิทยา เลาหพันธ์ ๑๐๐ บาท
คุณวิทูร วลัยรัตน์ ๕๐๐ บาท
นพ. วิทูร วิสุทธิ์เสรีวงศ์ ๔,๐๐๐ บาท
คุณวินิดา เทพวัลย์ ๑,๐๐๐ บาท
พันเอกวิพันธ์ เรืองสิงห์ ๒๐๐ บาท
คุณวิภา สุวรรณประทีป ๖๐ บาท
คุณวิภาดา จินดาหอม ๔๐๐ บาท
คุณวิภาวดี อาขวาคม ๑,๐๐๐ บาท
คุณวิภาวพรรณ สุคนธ์สวรรค์ ๕๐๐ บาท
คุณวิรัญสิริ ทุมมณี และครอบครัว, คุณศิริกุล เกษรากุล และครอบครัว ๘๐๐ บาท
คุณวิโรจน์-คุณวิภา รุ่งทรัพย์ทวีคูณ ๑,๐๐๐ บาท
คุณวิไล สีส ๕๐๐ บาท
คุณวิไลลักษณ์ มั่งมี ๒๕๐ บาท
คุณวิไลวรรณ-คุณสมุทร คณาญาติ ๕๐๐ บาท
คุณวิศนี พนโสภณกุล ๕๐๐ บาท
คุณวิศาล วชิรวงศากร และคณะ ๕๖๕ บาท
คุณวิสาขา ขุนทอง ๒๕๐ บาท
พันเอกหญิงวิสาสนี ดิสสะมาน ๑๐๐ บาท
คุณวีรชัย-คุณมณีรัตน์ ชูประภาวรรณ ๒,๐๐๐ บาท
คุณวีระ วันวัฒนมงคล และครอบครัว ๒๐๐ บาท
คุณวีระวิทย์ จาตกานนท์ ๑,๑๑๑ บาท
คุณศรีนวล แสวงศักดิ์ ๖๐๐ บาท
คุณศรีอารี วีระประดิษฐ์ศิลป ๑๐,๐๐๐ บาท
คุณศักดิ์-คุณไพจิตร รัตตะรังสี ๑,๐๐๐ บาท
คุณศักดิ์ ประสาทฤทธา ๒,๐๐๐ บาท
คุณศักดิ์ชัย-คุณมณี ศรีเรือง ๒๕๐ บาท
ดร.ศักดิ์สินี กลิ่นสุนทร ๕๐๐ บาท
นพ.ศิริ ดำรงศักดิ์ ๔,๔๐๐ บาท
คุณศิริกุล สิงห์สินธุ์ และครอบครัว ๕๐๐ บาท
คุณศิริพร ศรีทอง ๒๕,๐๐๐ บาท
คุณศิริวิมล-คุณทรงยศ ชัยชนะมงคล ๑๐๐ บาท
คุณศิวพร เจริญยิ่ง ๕๐๐ บาท
คุณศิลา จายนียโยธิน ๒๐๐ บาท
คุณศิษฏิวัชร์-คุณสุรีย์ ตาบทิพย์วรรณ ๕๐๐ บาท
มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา ๑๒๕,๐๐๐ บาท
คุณศุภชัย นพพรสุวรรณ ๑๐๐ บาท
คุณศุภวัฒน์ โรจนเกตุ ๓๐๐ บาท
คุณศุลีมาศ สุทธิสัมพันธ์ ๑๐,๐๐๐ บาท
คุณสกนธ์รัตน์ จารุเจตรังสรรค์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสดใส แซ่ลี้ ๒๕๐ บาท
คุณสดับพิณ กฤดานรากรณ์ ๑,๐๐๐ บาท

คุณสมจิตต์ น้ำผึ้ง ๒๐๐ บาท
คุณสมจิตต์ สุวรรณประทีป ๑๐๐ บาท
คุณสมจิตร ประกอบกิจ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสมจิตร ขยันการนาวี ๕๐๐ บาท
คุณสมจินตนา เพิ่มพูนทรัพย์ ๓๐๐ บาท
คุณสมชาย-คุณพรนรี-คุณวรวุฒิ มหาคุณ ๔๐๐ บาท
คุณสมชาย-คุณสมทรง องอาจหาญ ๕๐๐ บาท
คุณสมชาย-คุณอุไร มิ่งขุนทา ๕๐๐ บาท
ทพ.สมชาย-คุณอรพิน อัครวัชรางกูร ๑,๐๐๐ บาท
คุณสมบัติ เกตุบำเพ็ญ ๑๐๐ บาท
คุณสมประสงค์ ม่วงกล่ำ ๓๐๐ บาท
คุณสมปอง เส็งสำเภา ๓๐๐ บาท
พล.ร.อ สมโภช-ท.ญ.วรณี ขมะสุนทร ๑,๐๐๐ บาท
พันเอกสมมาตร สังขะรมย์ ๒๕๐ บาท
คุณสมมุติ-คุณสมพร ชาตะปัทมะ ๓๐๐ บาท
พ.ต.ท.สมยศ ศรีสมวงศ์ ๑,๕๐๐ บาท
ร้อยเอกสมร จันทาอ่อน ๒๐ บาท
คุณสมลักษณ์ แซ่ไล้ ๕๐๐ บาท
คุณสมศรี ปริยกุล ๑๕๐ บาท
คุณสมศักดิ์ ลีลาธนากุล ๒๐๐ บาท
คุณสมสวาสดิ์ บุญญภัทโร ๓๐๐ บาท
คุณสมสิริ อนงคณะตระกูล ๕๐๐ บาท
คุณสมัย-คุณสิริวรรณ งามล้วน ๓๐๐ บาท
ครอบครัว"สราญนาส-หาญเกษม" ๑๐๐ บาท
คุณสรญา ทองประกอบ ๕๐๐ บาท
คุณสรวิทย์ อัศวกิจเสถียร ๑๐๐ บาท
คุณสระ รัตนกิจตระกูล ๒๐๐ บาท
คุณสรินนา-คุณสุภกิจ อรรถกิจโกศล ๒๐,๐๐๐ บาท
นพ.สวัสดิ์-คุณกมลทิพย์ หิตะนันท์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสัจจะพร แซ่ลิ้ม ๒๕๐ บาท
คุณสัญญา-คุณบุษบา ศรลัมพ์ ๒๒๐ บาท
คุณสัญญา จันทรศร และครอบครัว ๕๐๐ บาท
คุณสันชัย เทศพันธ์ ๓๐๐ บาท
คุณสันติ ฉันทวิลาสวงศ์ ๕๐๐ บาท
คุณสาธิต เขมะประสิทธิ์ ๒๐๐ บาท
คุณสาธิต-คุณรัชนีวรรณ-คุณสาธิตา-
คุณวราทิตย์ อุทัยศรี ๒,๐๐๐ บาท
คุณสายพิณ พันธุ์ต่าย ๑,๐๐๐ บาท
คุณสายพิณ วัฒนาปฐมากุล ๒๕๐ บาท
คุณสำราญ ปลื้มจิตร ๒๐ บาท
คุณสำลี มีวาสนา ๓๐๐ บาท
คุณสิน เกตุสวัสดิ์ ๑๐๐ บาท
คุณสิน-คุณกัญจนา ปัญญาวุฒิไกร
พร้อมบุตร-ธิดา ๕๐๐ บาท
คุณสินีรัตน์ ศรีประทุม ๕๐๐ บาท
คุณสิริการย์ อัศวกิจเสถียร ๕๐๐ บาท
พันโทหญิงสิริมาลย์ สว่างวรรณ ๒๕๐ บาท
คุณสิริรัชด์-คุณอลิสรา สินไทย, คุณนิตยา ศรีมี
๒๕๐ บาท
พันเอกหญิงสิรีรัตน์ ร่วมทอง, ดช.ชีภพ-
ดช.กรดนัย จันทรนิยม ๒๕๐ บาท
คุณสิเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์ ๕,๐๐๐ บาท
คุณสีคุณ กุหล้า ๓๐๐ บาท
คุณสืบไชย-คุณวรลักษณ์-ด.ญ.แพรวพรรณ
กังวานธีรธาดา ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุกัญญา พนารัตน์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุกัญญา ทรัพย์อุดมมั่งมี ๕๐๐ บาท
คุณสุกาญจนา ลิมปิสวัสดิ์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุกานดา เวชสุวรรณมณี, คุณจงจินต์ นำเจริญลาภ
๕๐๐ บาท

คุณสุกิจ-คุณอารี สถิตธรรมจิตร ๑,๕๐๐ บาท
คุณสุกิจ จิตต์อารี ๑๐๐ บาท
คุณสุขุม งามล้วน ๑๐๐ บาท
คุณสุจิต-คุณสายสนิท และครอบครัว พุกกะเวส ๕๐๐ บาท
คุณสุจิตรา สุตตเขตต์ ๑๐๐ บาท
คุณสุชาดา แจ้งขำ ๕๐๐ บาท
คุณสุชาติ-คุณยุวดี โชติภาภรณ์ ๔๐๐ บาท
คุณสุชิน-คุณอุษณีย์-คุณเบญจมา-คุณสุรเชษฐ-คุณนลินี-ด.ญ.ทับทิม วรวงศ์วสุ ๕,๐๐๐ บาท
คุณสุดคนึง จันทร์ประภาพ, คุณวิไล-คุณมานิตย์ อัครทัตตะ ๒,๕๐๐ บาท
คุณสุดใจ ชมพูวิเศษ ๓๐๐ บาท
คุณสุดใจ เพิ่มสินธุ ๑๐๐ บาท
คุณสุดา ธนรักษ์ ๑,๐๐๐ บาท
พล.ต.หญิงสุดานันท์ วัฒนสุคนธ์ ๕๐๐ บาท
พันตรีหญิงสุถิรา สุขถิรเดช, พันโทสุรวิทย์ รัตนประทุม ๒๕๐ บาท
คุณสุธน พึงเทิดธรรม ๗๐ บาท
คุณสุธิดา โลจนะศุภฤกษ์ ๒๐๐ บาท
คุณสุนทร อรรถกิจโกศล ๕,๐๐๐ บาท
คุณสุนทรี สรนันท์ ๓๐๐ บาท
คุณสุนันท์ ดุลยพิสิฐพงศ์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุนันท์ พินิจบรรเจิดกุล ๕๐๐ บาท
คุณสุนันทา สมบุญธรรม ๕,๐๐๐ บาท
แม่ชีสุนิสา ๑๐๐ บาท
คุณสุนีย์ ลีวิริยะเลิศ ๒๕๐ บาท
คุณสุปราณี เชิดเกียรติ ๕๐๐ บาท
คุณสุปราณี วัฒนะศันสนีย์ ๕๐๐ บาท
คุณสุภกรรณ-ศรุตา จันทวงศ์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุภาพร หลายเจริญทรัพย์ ๒๕๐ บาท
คุณสุมนฑา จ.ผลิต ๒๐๐ บาท
คุณสุมล-คุณวีรดา ทองประชาญ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุเมธ-คุณยุพร-คุณสาต์นิธิ จานประดับ ๕๐๐ บาท
คุณสุเมษ แสนยาพันธุ์ ๕๐ บาท
คุณสุรชัย มานะนาวี และครอบครัว ๒,๐๐๐ บาท
คุณสุวดา แสงงาม ๒๕๐ บาท
คุณพ่อสุวรรณ-คุณแม่สกถมิตร มิ่งฉาย ๒๐๐ บาท
คุณสุวรรณี ศรีถาวรสุข ๒,๐๐๐ บาท
คุณสุวรีย์ มณีพิพัฒน์ ๑๐๐ บาท
คุณสุวีรา-คุณรวีวรรณ์ ทองประชาญ ๑,๐๐๐ บาท
นพ.เสนีย์-ประภาศรี คุปต์กานต์ ๕,๐๐๐ บาท
คุณเสาวลักษณ์ อรรถกิจโกศล ๒๐๐ บาท
คุณแสงสุข รุธิรพงษ์ ๕๐๐ บาท
คุณโสภา รุ่งเรือง ๒๕๐ บาท
คุณโสภา สุขุมาลจันทร์ ๕๐๐ บาท
คุณโสภาพรรณ วรศะริน ๕๐๐ บาท
คุณใส สิงห์สุ ๒๕๐ บาท
คุณหนึ่งฤทัย อารีเพิ่มพร ๑๐๐ บาท
คุณหนูกลิ่น มะลิทิพย์ ๕๐ บาท
พันตรีหญิงหรรษา รอดสน ๒๐ บาท
คุณอนงค์ นิลกำแหง ๒๕๐ บาท
คุณอนงค์นาฏ สาตร้าย ๒๐๐ บาท
คุณอนุกูล-คุณผุสดี เย็นสุดใจ ๕๐๐ บาท
คุณอนุชิดา คงสาย ๑,๐๐๐ บาท
คุณอภิวรรณ-คุณจันทิภา เดชณรงค์ ๕๐๐ บาท
คุณอภิศักดิ์ ศรีอมรธรรม ๑,๐๐๐ บาท
คุณอมร ฮั่นไพศาล ๕๐๐ บาท
ศ.พ.ญ.อรพรรณ ชินภัค ๑,๐๐๐ บาท

คุณอรพินธ์ ทินบาล	๒๕๐ บาท	คุณอารยา วัฒนกิจ	๕๐๐ บาท
คุณอรรถกร อรรถกิจโกศล	๒๐๐ บาท	คุณอำนวย ชื่นวัฒนา	๕๐๐ บาท
คุณอรสา ทองไข่มุก	๒,๐๐๐ บาท	คุณอำไพ คุณอเนก	๑,๐๐๐ บาท
ทญ.อรสา ไวคกุล	๕๐๐ บาท	คุณอำไพ บัวใบ	๒๐๐ บาท
คุณอรุณ พึ่งมั่น	๑๐๐ บาท	คุณอิศราวดี-คุณสมภพ-คุณสุชานาฏ วิเศษศิริ	๑,๐๐๐ บาท
คุณอรุณี แสงเสย์โย	๒๖๐ บาท	พล.ต.ต.อุทัย กุณฑลบุตร	๒,๐๐๐ บาท
คุณอวยพร สินธุพันธ์เดชา	๕๐๐ บาท	คุณอุทัย สายสงวนสัตย์	๑๐๐ บาท
คุณอักขราภัค อินทนิน	๑๐๐ บาท	อุทิศให้คุณพัทธียา ทินมณี	๗๙๐ บาท
คุณอักษร โอวาทวรัญญู	๓๐๐ บาท	คุณอุ่น นิลธนธำรงศรี	๑๐๐ บาท
คุณอังคณา ปาริสุทธิวานิช	๕๐๐ บาท	คุณอุบล พฤกษชัฏ	๑๐๐ บาท
คุณอังคาร-คุณสมศรี พิชิตมหามณฑล	๒,๐๐๐ บาท	คุณอุริสรา-คุณธนโรจน์ จิรานุวัฒน์	๕๐๐ บาท
คุณอังสนา ฉัตรบุญเกษม	๕๐๐ บาท	คุณอุรีย์ เดชดำรง	๕๐๐ บาท
คุณอัจฉรา ธรรมเถกิงกิจ	๑๐๐ บาท	คุณอุไรวรรณ รัตนประเสริฐ	๒๐๐ บาท
คุณอัจฉรา ปิ่นปัณณะ	๕๐๐ บาท	คุณอุศาชม-คุณสาณะเสน พันธุ์คำ	๒๕๐ บาท
คุณอัญชลี จึ่งสกุล	๑,๐๐๐ บาท	คุณอุษณีย์ สากีระเนตร	๑๕๐ บาท
คุณอัญชลี เผดิมชิต	๑,๐๐๐ บาท	คุณเอ และคุณเพ้ง	๑๒๐ บาท
คุณอัญชลี อัมมพันธุ์	๑๐๐ บาท	คุณเอกชัย วริทธ์ชราภร	๑,๐๐๐ บาท
คุณอัญธิษฐา ผ่องใส	๓๐๐ บาท	คุณเอมอร ปถมพาณิชย์	๓๐๐ บาท
คุณอัปสร หิรัณยศิริ	๕,๐๐๐ บาท	ทีม BIGGROUP NUSKIN	๑,๔๗๐ บาท
คุณอาจิณ ถนัดช่าง	๑๐๐ บาท	คุณGisle-Phakkhaphon Hagenes	๑,๘๐๐ บาท
คุณอาภา ทรัพย์สิงห์	๕๐๐ บาท		

รวมยอดบริจาคทั้งสิ้น ๑,๑๘๒,๕๗๐ **บาท**

ค่าพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม ๑,๐๐๐,๐๐๐ **บาท**

ปัจจัยที่เหลือจากการพิมพ์ในครั้งนี้ จะนำไปพิมพ์คัมภีร์แปลของเนตติอรรถกถาต่อไป

